

Sayı/Number 59

Kasım/November 2023

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ

P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 59

Kasım/November 2023

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Durmuş AKALIN

Baş Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Ömer GÜLEÇ

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

MLA

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmaz Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŐMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksa Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BIALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAS	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma AKBULUT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Gülin Zeynep ÖZTAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Doç. Dr. Baysar TANIYAN
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Eren ERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Fatma AKBULUT
Dr. Öğr. Üyesi Gülin Zeynep ÖZTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Aslı YAĞMURLU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Bahar ARAZ	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Feride GÖNEL	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Gönül İÇLİ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Hatun BOZTEPE TAŞKIRAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan ŞEN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Merve ÖZAYDIN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mert URAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Reşat CEYLAN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk KOÇ	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Turan PAKER	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Arzu TOKER	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Banu TANRIÖVER	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent AYYILDIZ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Çağrı HAMURCU	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Eda BALIKÇIOĞLU	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Gizem PARLAYANDEMİR	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçe CEREV	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Güngör ÖZCAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan ULUCAN	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail ŞİMŞİR	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Muharrem EKŞİ	Kırlareli Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Mustafa BAYHAN	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nur YİĞİTOĞLU APTOULA	Boğaziçi Üniversitesi
Doç. Dr. Onur AYKAÇ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Orkun ÇELİK	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem ARDA	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Sefa ÖZBEK	Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Şekip YAZGAN	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Şermin TAĞ KALAFATOĞLU	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Türkmen Taşer AKBAŞ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ümit K. SEYFETTİNOĞLU	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Yılmaz CEYLAN	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ajda BAŞTAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KONCAK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aysun GÜRAN	Doğuş Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ceylan BOZPOLAT	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Dilek ESEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇAVUŞOĞLU	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülüm Burcu DALKIRAN	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacer YILIKOĞLU	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan KAFALI	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlhan KARASUBAŞI	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mesut Alper GEZER	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar UZ HANÇARLI	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tolga KABAŞ	Çukurova Üniversitesi
Dr. Alaattin OĞUZ	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Elif ERER	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Esra ÖZMEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Zinnet KARAKAŞ KELTEN	Pamukkale Üniversitesi
Arş. Gör. Gökçen ÖZLER	Ankara Üniversitesi
Arş. Gör. Özge KILIÇARSLAN	Pamukkale Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Meltem KILIÇ, Aydın GÜRBÜZ, Nur Esra BEKERECİ.....	1
BRIC Ülkelerinde Bitcoin ile Ekonomik Politika Belirsizlik Endeksi, Enflasyon ve Geniş Para Arzı (M3) Arasındaki İlişkisi	
<i>The Relationship Between Bitcoin and Economic Policy Uncertainty Index, Inflation and Broad Money Supply (M3) in BRIC Countries</i>	
Ayşe ASLAN.....	19
Örgütsel Adaptasyon Yeteneği ve Tedarik Zinciri Performansı İlişkisinde Tedarik Zinciri Dijitalleşmesinin Aracı Rolü ve Ölçeklerin Türkiye Bağlamında Geçerlilikleri	
<i>The Moderation Role of Organizational Adaptation in the Relationship Between Supply Chain Digitalization and Supply Chain Performance and the Validity of the Scales in the Context of Türkiye</i>	
Barış BAŞARAN.....	45
Yehova'nın Şahitleri'nin Sosyal Profilleri ve Üye Kazanma Kalıpları: İstanbul Kurtuluş Cemaati Örneği	
<i>Social Profile and Recruitment Patterns of Jehovah's Witnesses: Example of Istanbul Kurtulus Congregation</i>	
Tansu KARTAL, Başak KARŞIYAKALI	61
Türkiye'de Bölgesel Gelir Eşitsizliği: Düzey-2 Bölgeleri Bazında Yakınsama Analizi	
<i>Regional Income Inequality in Türkiye: Convergence Analysis on the Basis of Level-2 Regions</i>	
Deniz Dilşad KARAIL NAZLICAN.....	83
Andrea Camilleri'nin Komiser Montalbano Serisi'nde Kadın Figürleri	
<i>The Portrayal of Female Figures in Andrea Camilleri's Inspector Montalbano Series</i>	
Ebru BAĞÇI, Harun KARATOSUN.....	97
Türkiye'de 2003-2022 Yılları Arasında Oluşan GSYH, Enflasyon, İşsizlik ve Turizm Verilerine Dayalı Eşbütünlük İçeren Nedenselliklerin Araştırılması	
<i>Investigation of Possible Interactions Between GDP, Inflation, Unemployment and Tourism Data in Türkiye Between 2003-2022</i>	
Fatih DENİZLİ, Zühal KINIŞ, Hatice DENİZLİ.....	111
Hastane Öncesi Acil Sağlık Çalışanlarının Akıllı Ambulans ve Tablet Kullanımının Teknoloji Kabul Modeli ile İncelenmesi	
<i>Investigation of Smart Ambulance and Tablet Usage of Pre-Hospital Emergency Health Workers With Technology Acceptance Model</i>	
Fatma YEŞİLKAYA, Yücel UYANIK.....	123
İşgücü Piyasası Açısından Yaş Bağımlılığı ile İstihdam İlişkisinin Ekonometrik Analizi	
<i>Econometric Analysis of the Relationship Between Age Dependency and Employment</i>	
Fazilet SÖNMEZ AYDIN , Şeyma AKTAŞ, Demet YAYLI.....	149
Examining Thesis Writing Process in an English Language Teaching Program in Türkiye: Supervisor Support and Power Relations	
<i>Türkiye'deki Bir İngilizce Öğretim Programında Tez Yazma Sürecinin İncelenmesi: Danışman Desteği ve Güç İlişkileri</i>	
Fergül ÖZGÜN.....	163
Information and Communication Technologies (ICT) and Social Development: A Social Development Index Recommendation for Türkiye	
<i>Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) ve Sosyal Kalkınma: Türkiye İçin Sosyal Kalkınma Endeksi Önerisi</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Gizem ÖZGÜREL, Oğuzhan DÜLGAROĞLU, Sabriye ÇELİK UĞUZ.....	181
Yerel Halkın Doğa Temelli Sağlık (Eko-Wellness) Turizmine (Dtst) İlişkin Algılamaları ve Destinasyonun Turizm Potansiyeline İlişkin Görüşleri: Edremit Körfezi Örneği	
<i>Local People's Perceptions on Nature-Based Health (Eco-Wellness) Tourism and Their Views on the Potential of Destinations: The Case of Edremit Gulf</i>	
Gonca YILDIRIM, Saliha Meltem KOÇ KAPLAN.....	203
Ülke Tanıtımında Kültürel Diplomasinin Önemli Bir Aracı Olarak Ulusal Kültür Enstitülerinin Rolü	
<i>The Role of National Cultural Institutes as an Important Tool of Cultural Diplomacy in National Publicity</i>	
Gülay ÇİZGİCİ AKYÜZ.....	223
Sigorta Prim Üretiminin Makroekonomik Belirleyicileri	
<i>Macroeconomic Determinants of the Insurance Premium Production</i>	
Günsenin ALTINKAYNAK, Güney ÇEĞİN.....	239
"Rekabet mi Dayanışma mı?" Veblen ve Kropotkin Perspektifinden Ortodoks İktisadın İnsan Anlayışını Yeniden Gözden Geçirmek	
<i>"Competition or Solidarity?" Reassessing the Human Understanding of Orthodox Economics From the Perspectives of Veblen and Kropotkin</i>	
Harun KAPTANER.....	257
A Sociological Perspective on the Relationship Between Development and Mentality: The Case of Development Agency Employees	
<i>Kalkınma ile Zihniyet Arasındaki İlişkiselliğe Sosyolojik Bakış: Kalkınma Ajansı Çalışanları Örneği</i>	
Hicran ÖZDEMİR.....	279
Sillyon (Karahisar-ı Teke) Kale Mescid Kazısı Seramikleri	
<i>Sillyon (Karahisar-ı Teke) Kale Masjid Excavation Ceramics</i>	
İbrahim YAGLI, Özkan HAYKIR.....	293
Investor Happiness and Cryptocurrency Returns: Fresh Evidence From Top Five Cryptocurrencies	
<i>Yatırımcı Mutluluğu ve Kripto Para Getirileri Arasındaki İlişki: En Büyük İlk Beş Kripto Para Biriminden Kanıtlar</i>	
Muhsin ÖNAL.....	307
İngiliz Oyun Yazarı ve Eleştirmen Richard Patrick Boyle Davey'in 19. Yüzyıl Türk Tiyatro ve Sahnesine Dair İzlenimleri	
<i>British Playwright and Critic Richard Patrick Boyle Davey's Impressions of 19th Century Turkish Theatre and Stage</i>	
Neslihan KILINÇ, Hatice IŞIK.....	325
Gender Wage Gap in Regional Turkish Labor Markets: NUTS1 Regions	
<i>Türkiye Bölgesel İşgücü Piyasalarında Cinsiyete Dayalı Ücret Eşitsizliği: Nuts1 Bölgeleri</i>	
Sema DÖKME YAĞAR, Ceren TÜRKDOĞAN GÖRGÜN, Çağdaş Erkan AKYÜREK.....	345
Analysis of the Reflections of Violence Against Healthcare Workers in the Media Using Text Mining Method	
<i>Sağlık Çalışanlarına Yönelik Şiddetin Medyaya Yansımalarının Metin Madenciliği Yöntemiyle Analizi</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Cihat KARADEMİR, Şekip YAZGAN, Reşat CEYLAN.....	361
Döviz Kuru ve Ticaret Dengesi: Türkiye Örneği <i>The Exchange Rate and the Balance of Trade: The Case of Türkiye</i>	
Umut TEPEKULE, Gizem KÖSLÜ.....	373
Yeşil Bütçeleme Yaklaşımı ve Performans Esaslı Program Bütçe Uygulaması: Türkiye İçin Bir Değerlendirme <i>Green Budgeting Approach and Performance Based Program Budget Implementation: An Assessment For Türkiye</i>	
Veysel BABAHANOĞLU	407
Suriye Krizi ve Dış Politika: Türkiye ve Rusya Arasında Geçişken İlişkiler <i>The Syrian Crisis and Foreign Policy: Variable Relations Between Türkiye and Russia</i>	

Derleme Makaleleri-Review Articles

Elçin AS, Alev Fatoş PARSA.....	423
Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Belgesel Film Yaklaşımları <i>Documentary Film Approaches in the Context of Technological Developments</i>	
Emre SEVİNÇ.....	445
Erken Demir Çağı Avrasya Arkeolojisi Konusunda Türkiye Üniversitelerindeki Lisansüstü Tezlerin Güncel Durumu <i>The Current Status of Graduate Theses in Universities of Türkiye on the Subject of Early Iron Age Eurasian Archaeology</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.05.2023 ✓Accepted/Kabul:11.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291278

Research Article/Araştırma Makalesi

Kılıç, M., Gürbüz, A. ve Bekereci, N. E. (2023). "BRIC Ülkelerinde Bitcoin ile Ekonomik Politika Belirsizlik Endeksi, Enflasyon ve Geniş Para Arzı (M3) Arasındaki İlişkisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 1-17.

BRIC ÜLKELERİNDE BİTCOİN İLE EKONOMİK POLİTİKA BELİRSİZLİK ENDEKSİ, ENFLASYON VE GENİŞ PARA ARZI (M3) ARASINDAKİ İLİŞKİSİ

Meltem KILIÇ*, Aydın GÜRBÜZ**, Nur Esra BEKERECİ***

Öz

Bu çalışmada, Bitcoin fiyatları ile ekonomik politika belirsizlik endeksi (EPU), geniş para arzı (M3) ve enflasyon arasındaki ilişki ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri kullanarak araştırılmak istenmiştir. Bu bağlamda söz konusu değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) ülkeleri açısından Ağustos 2010-Aralık 2021 arası aylık veriler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ampirik analizler sonucunda Çin'in EPU endeksinin uzun ve kısa dönemde Bitcoin'i negatif etkilediğine ulaşılmıştır. Hindistan için EPU endeksinin uzun dönemde Bitcoin fiyatı üzerindeki etkisi negatif iken; kısa dönemli etkiye rastlanılmadığı görülmüştür. Rusya ve Brezilya içinse EPU endeksi Bitcoin üzerinde etkili bulunamamıştır. BRIC ülkelerinde enflasyonun Bitcoin üzerindeki etkisi uzun dönemde pozitiftir. M3'ün Bitcoin üzerindeki etkisi Hindistan için kısa dönemde pozitif yönlü çıkmıştır. Son olarak nedensellik sonuçlarına göre Hindistan ve Brezilya'da enflasyondan Bitcoin'e doğru tek yönlü nedensellik mevcuttur. Çin içinse enflasyondan Bitcoin'e; Bitcoin'den de ekonomik politika belirsizliğine doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Elde edilen bulgular Bitcoin yatırımcılarının ve politika yapımcıların M3, enflasyon ve EPU'nun etkilerini göz önünde bulundurarak girişimde bulunmalarına ve Bitcoin'le ilgili düzenlemeler geliştirmelerine katkıda bulunacaktır.

Anahtar kelimeler: *Bitcoin, EPU, Para Arzı, Enflasyon.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN BITCOIN AND ECONOMIC POLICY UNCERTAINTY INDEX, INFLATION AND BROAD MONEY SUPPLY (M3) IN BRIC COUNTRIES

Abstract

In this study, it is aimed to investigate the relationship between Bitcoin prices and economic policy uncertainty (EPU), money supply (M3), and inflation using the ARDL bounds test and Toda-Yamamoto causality tests. In this context, the short- and long-term relationship between the mentioned variables was carried out for the BRIC (Brazil, Russia, India, and China) countries by using monthly data between August 2010 and December 2021. As a result of empirical analysis, it has been found that China's EPU index negatively affects Bitcoin in the long and short term. For India, the effect of the EPU index on the Bitcoin price in the long run is negative; no short-term effects were found. In Russia and Brazil, the EPU index was not found to be effective on Bitcoin. In the BRIC countries, the effect of inflation on Bitcoin is positive in the long run. The impact of M3 on Bitcoin turned out to be positive for India in the short term. Finally, according to the causality results, there is unidirectional causality from inflation to Bitcoin in India and Brazil. For China, from inflation to Bitcoin, there is a causal relationship between Bitcoin and economic policy uncertainty. The findings will contribute to Bitcoin investors and policy makers to take initiatives and develop regulations regarding Bitcoin by considering the effects of M3, inflation and EPU.

Keywords: *Bitcoin, EPU, Money Supply, Inflation.*

*Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik, KAHRAMANMARAŞ.

e-posta: meltem.kilic@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-8978-9076>)

**Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, KAHRAMANMARAŞ.

e-posta: aydingurbuz46@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2428-2327>)

***Dr., e-posta: bekereciesra@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4625-5132>)

1. GİRİŞ

Yatırım amacıyla kullanılan finansal araçların sayısı ve çeşitliliği son yıllarda artmıştır. Bu araçlardan biri de para birimi olarak iddia edilen kripto paralardır. Kripto paralar, riskli ürünler olarak nitelendirilmekte, bunda fiyatlarda yaşanan aşırı dalgalanma nedeniyle son derece istikrarsız bir yapıya sahip olmaları ve ürüne olan güvensizliğin önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Fakat aynı zamanda fiyatlardaki ani yükseliş ve düşüşler spekülasyoncular tarafından ilgi uyandırmaktadır. Dolayısıyla riskli yapılarına ve olumsuz özelliklerine rağmen sağladığı yüksek getiriler nedeniyle kripto paraların dünyada birçok kullanıcısı ve yatırımcısı olduğu söylenebilmektedir (Kanat, 2021: 321-322). Temelinde kriptografi algoritması kullanılarak oluşturulan, fiziksel bir varlığa sahip olmayan, merkezi bir otorite tarafından kontrol edilmeyen, düşük maliyetli, güvenli ve hızlı para transferi sağlayan bu paralardan (kripto) günümüzde en çok işlem göreni ve ilk olma özelliği taşıyanı Bitcoin (Özkul ve Baş, 2020: 58) olmakta ve son yıllarda, fiyatlarında yaşanan büyük dalgalanmalar nedeniyle hızlı bir gelişme gösterdiği gözlemlenmektedir. Birçok yatırımcı varlıklarını Bitcoin veya diğer kripto para birimlerine yatırma kararı almakta ve bu sayede söz konusu finansal ürünün iyi bir yatırım aracı olup olmadığı fikri birçok tarafca araştırma konusu haline gelmektedir (Song vd., 2022: 1393). Bu konudaki rakamlar bize büyümenin dengesiz olmasına rağmen, son yıllarda istikrarlı bir yükseliş eğilimi sergilediğini göstermektedir. 2017'nin başlarında yalnızca 15 milyar ABD doları olan Bitcoin piyasa değerinin, pandeminin patlak vermesinden hemen önce 2020'de yaklaşık 300 milyar ABD dolara yükseldiği bildirilmektedir. Ayrıca Kasım 2022'de yaklaşık 3 trilyon ABD doları ile zirveye ulaşmasının beklendiği duyurulmaktadır. Dolayısıyla kripto varlık piyasalarının, 2009'daki başlangıcından bu yana hem özel sektörde hem de kamu sektöründe artan bir ilgiyle karşılandığı kaydedilmektedir (Carbó ve Gorjón, 2022: 7). İlk olarak 2009 yılında hayatımıza giren kripto para biriminin 13. yılına girdiğini belirten İçöz (2022), söz konusu ürünün 2009 ile 2013 yılları arasında pek çok teknoloji meraklısı tarafından ilgi gördüğünü ve 2013 Nisan ayında toplam değerinin 1 Milyar doları aştığını bildirmiştir. Aynı ay içinde hızlı bir düşüşle yüzde 60 değer kaybına uğrayan bu para biriminin 2013-Temmuz ayında hacker saldırıları, vergi problemleri, Çin'in Bitcoin'i yasaklaması gibi nedenlerle 1000 doların altına düştüğü görülmüştür. Fakat olumsuz gelişmelere rağmen, kullanıcılar ve girişimcilerin Bitcoin'e ilgilerinin 2014-2015 yıllında artış göstererek devam ettiği ve Bitcoin uygulamalarına getirilen yasaklarda geri adım atılması ve popüler bazı şirketlerin ödeme sistemlerinde Bitcoin'i tanıma girişimleri gibi nedenlerle tekrar yükselişe geçtiği gözlemlenmiştir. Bu yükselişin 2016'da bazı gelişmeleri de beraberinde getirdiği (Bitcoin girişimlerinin satışı, banka kartı ile Bitcoin alımı, Avustralya'da Bitcoin'in açık artırmaya çıkarılması) ve dolaşımdaki Bitcoinlerin piyasa değerinin 14 milyar doları geçtiği kaydedilmiştir. Sonrasında 2017 yılına güçlü bir başlangıç yapan Bitcoin'in rakibi Ethereum'a (çatlanma yani ikiye ayrılması) rağmen yükselişini Eylül ayına dek sürdürdüğüne tanıklık edilmiştir. Bir kez daha Çin yasakları ile düşüşe geçen Bitcoin'in aynı yılın Ekim ayında hızlı bir toparlanma ile önlenemez yükselişini devam ettirdiği, bu durumun İran, Türkiye ve Malezya'dan olumlu yaklaşımlar gördüğü ve Kasım 2017'de rekoruna rekorlar kattığı bildirilmiştir. 20 bin dolara dayanan değeri ile rekorlar kıran Bitcoin ani ve çok ciddi bir düşüşle yüzde 30'a yakın değer kaybı yaşayarak aralık ortasında 10.700 dolara kadar gerilese de 26 Aralık 2017 itibarıyla yine 16 bin dolar civarında işlem gördüğü belirtilmiştir. 2018'in ocak ayına gelindiğinde devletlerin yaklaşımları kendini belli etmiş, T. C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı kripto paralara ilişkin düzenlemelerin geliştirilmesi için bir çalışma grubunun oluşturulmasına karar verdiklerini duyurmuştur. İnişli çıkışlı seyir izleyen kripto piyasaları bir kez daha Çin'in yasakları (hemen bütün büyük kripto paralarda) ve hacklenme haberi ile sert bir düşüş yaşamış olsa da 2018'in Nisan ayında yüzde 15.94'lük rekor bir yükselişle (neredeyse 45 dakika içerisinde) 8 bin dolar seviyesine erişmiş ve akabinde tırmanışını sürdürmüştür. 2019 yılı ise önceki yıllara nazaran daha sakin geçmiş, magazineller hiçbir gelişme Bitcoin'in yükselişine etki etmeyerek ancak 11 bin sınırına dayanabilmiştir. 2020'de 20 bin doları geçerek yeni bir rekora imza atan Bitcoin, 2021'in öne çıkan gelişmeleri ile tüm zamanların en yüksek seviyesi olan 68 bin dolara ulaşmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi Carbó ve Gorjón (2022: 7)'a göre bu rakamın 2022'de yaklaşık 3 trilyon ABD dolarına ulaşması beklenmektedir. Bu gelişmeler ışığında kripto para biriminin aşırı fiyat oynaklığı göstermesi ve daha yüksek getiri sağlaması gibi belirsizlik arz eden özellikleriyle yatırımcıları cezbediği gibi, getiri ve oynaklığı analiz eden araştırmaların da çoğalmasında katkıda bulunduğu gözlemlenmektedir.

Finansal ürünler arasında yeni bir oluşum olan kripto paralar merak konusudur ve henüz netleşmemiş birçok soru barındırmaktadır. Gerçekten bir para birimi sayılıp sayılmadığı, değerinin nelerden etkilendiği, yatırımcıları kripto para birimleri konusunda neyin kararsız kıldığı gibi başlıca konular her zaman için tartışma konusudur

(Kanat, 2021: 321-322). Dolayısıyla, yatırımcıların kripto para birimleri ile ilgili olarak yaşadıkları belirsizlik düzeyini ve bunun motive edici faktörlerini ele almak adına politika ve fiyat belirsizliği endekslerinin yapısını ortaya koymak önemli görülmektedir (Lucey vd., 2022: 1). Bunun yanı sıra döviz kuru oynaklığı, döviz krizleri, itibari para birimindeki enflasyonist baskılar gibi yüksek belirsizliklerin yatırımcıları Bitcoin'e yönlendirdiği savunulmaktadır (Sarker ve Wang, 2022: 1). Bu ve benzer birçok etkenden dolayı Bitcoin'in kullanımının son zamanlarda arttığı ve birçok yatırımcıyı kendine çektiği gözlemlenmektedir. Hatta çeşitli merkez bankaları tarafından yasal ödeme aracı olarak ilan edildiği bildirilmektedir. Nihayetinde bu tür ikamelerin, geleneksel para biriminin hızını azaltarak, para arzını etkileyebileceği de vurgulanmaktadır (Wang vd., 2022: 2). Kısaca alan yazın ekonomik politika belirsizliğinin ve makroekonomik faktörlerin kripto para birimi oynaklığını önemli ölçüde etkileyebileceğini doğrulamaktadır (Yin vd., 2021: 251). Bu bağlamda çalışmada Bitcoin fiyatları ile ekonomik politika belirsizlik endeksi, para arzı (M3) ve enflasyon arasında ilişki olup olmadığı 2010:M8 ile 2021:M12 dönemi için ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri kullanarak araştırılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin havale piyasasındaki popüleritesi nedeniyle kripto para birimlerinin en büyük kullanıcılarından biri olduğu ve bu ülkelerde daha fazla ilgi gördüğü düşünüldüğünden çalışmada BRIC ekonomileri olarak ifade edilen Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin ülkeleri örneklem seçilmiştir. Makalenin devam eden bölümlerinde şu sıralama takip edilmiştir: İkinci bölümde, konuyla ilgili yapılmış çalışmaların özet bilgilerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ülke grubundan elde edilen verilerle gerçekleştirilen analizler sunulmuş, dördüncü bölümde ise ekonometrik analizlerin ampirik sonuçları ve yorumlarına değinilmiştir. Son bölümde çalışmanın sonuçları tartışılarak birtakım önerilerde bulunulmuştur.

2. LİTERATÜR TARAMASI

İlk kez Bitcoin para birimi olarak ortaya çıkan kripto paralar, yatırımcılar için yeni bir yatırım aracı olarak düşünülmektedir. Özellikle son yıllarda yatırımcısına büyük getiri sağlayan Bitcoin piyasası politik istikrarsızlık ve ekonomik belirsizlikler ile sürekli etkileşim içindedir. Belirsizliğin arttığı dönemlerde bazı yatırımcılar için Bitcoin güvenli bir liman olarak görülürken; bazı yatırımcılar için risk faktörü olarak görülmektedir. Bundan dolayı Merkez bankalarının para politikaları, para arzı, enflasyon ve belirsizlik endeksinin Bitcoin fiyatları, getirisi ve volatilitesi ile ilişkisini inceleyen çalışmalar son yıllarda artmaktadır. Bitcoin ile makroekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı çalışmalardan elde edilen sonuçlar literatür kapsamında açıklanmaktadır.

Piyasalardaki belirsizlik ile Bitcoin piyasası arasındaki ilişkinin ilk kez Bouri vd. (2017) tarafından incelendiğine ulaşılmıştır. Bouri vd. (2017) çalışmalarında Bitcoin'in 14 gelişmiş ve gelişmekte olan hisse senedi piyasası Volatilite endekslerine karşı bir koruma işlevi olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırmaları sonucunda Bitcoin'in belirsizliğe karşı koruma işlevi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışma sonrasında Demir vd. (2018), ekonomik politika belirsizliği (EPU) endeksinin Bitcoin getirileri üzerindeki etkisini regresyon modelleri ile incelemişler ve EPU'nun Bitcoin getirisi üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca, Bitcoin'in belirsizliğe karşı bir koruma aracı olarak hizmet edebileceği sonucuna ulaşmışlardır. Fang vd., (2019) çalışmalarında Bitcoin'in, küresel hisse senetlerinin, emtiaların ve tahvillerin uzun vadeli dalgalanmalarının küresel ekonomik politika belirsizliğinden etkilenip etkilenmediğini araştırmışlardır. Ampirik bulgular sonucunda EPU'nun Bitcoin-tahvil korelasyonu üzerinde negatif bir etkisi olduğuna; Bitcoin-hisse senetleri ve Bitcoin-emtia korelasyonları üzerinde ise pozitif bir etkisi olduğuna ulaşmışlardır. Kısacası Bitcoin'in ekonomik belirsizliğin olduğu durumlarda bir koruma görevi gördüğünü öne sürmüşlerdir. Fasanya vd., (2021), parametrik olmayan bir nicelik yaklaşımı kullanarak EPU, değerli metaller ve Bitcoin arasındaki bağlantıyı araştırmışlardır. Sonuçlara göre hem değerli metallerin hem de Bitcoin'in güvenli liman görevi görmediğini keşfetmişlerdir. Hernandez vd., (2021) çalışmalarında, ABD ekonomik politika belirsizliğinin Bitcoin, altın ve ABD borsa oynaklığı (VIX) üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini araştırmışlardır. Ampirik sonuçlarında, EPU'nun Bitcoin'i önemli ölçüde olumsuz etkilediğine ulaşmışlardır. Mevcut literatürün aksine, EPU'nun Bitcoin getirileri üzerindeki etkisinin büyüklüğünün uzun dönemde zayıfladığını ifade etmişlerdir.

Wang vd., (2019), ekonomik politika belirsizliği (EPU) ile Bitcoin arasındaki risk yayılma etkisinin varlığını Granger nedensellik testini kullanarak araştırmışlardır. Çalışmalarında Bitcoin'in EPU şoklarına karşı güvenli bir liman olduğunu ifade etmişlerdir. Matkovskyy vd., (2020), ekonomik politika belirsizliği ile Bitcoin ve geleneksel finans piyasaları arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmalarında İngiltere, Avrupa, ABD ve Japonya'da EPU endeksi ile Bitcoin piyasasındaki oynaklığın anlamlı olduğunu, özellikle ABD'de EPU endeksinin Bitcoin piyasa oynaklığını

azalttığını bulgulamışlardır. Japonya’da ise belirsizliğin artmasının Bitcoin piyasa oynaklığında azalmaya neden olduğunu elde etmişlerdir. Mokni (2021)’de gelişmişlik düzeyi farklı olan ülkelerde EPU’dan Bitcoin getirilerine doğru nedensellik ilişkisinin olduğunu raporlamıştır. Ayrıca, Bitcoin getirisinin EPU seviyesindeki artış veya azalıştan kaynaklandığını vurgulamıştır. Umar vd., (2021)’de ABD’de EPU endeksi arttığında Bitcoin’in güvenli bir liman olduğunu ve aralarında bir ilişkinin olduğunu, bu ilişkininse kısa ve uzun dönemde değişebileceğini ifade etmişlerdir. Yen ve Cheng (2021) Çin’de EPU endeksindeki değişimlerin kripto para oynaklığı üzerinde etkisi olduğunu ifade ederken; ABD, Japonya ve Kore’de böyle bir etkinin olmadığını açıklamaktadırlar. Çin ve ABD’deki Bitcoin ile EPU endeksi arasındaki ilişkiyi inceleyen Nasreen vd., (2022) ise, kısa dönemde BTC ile EPU arasındaki olumlu ve karşılıklı bir etkinin olduğunu ancak, uzun dönemde bu etkinin azaldığını ifade etmektedirler. Wu vd., (2022), 1 küresel ve 21 ulusal düzeyde yayınlanan EPU endeksinin Bitcoin getirileri üzerindeki etkisini incelemektedirler. Birçok ülkede EPU endeksinin Bitcoin getirilerini artırdığını ifade etmektedirler. 21 ülke içerisinde Bitcoin faaliyetlerinin çok fazla gerçekleştirildiği Çin, Singapur ve Japonya’da Bitcoin getirilerini, ulusal EPU endeksinin küresel EPU endeksinden daha fazla açıkladığına ulaşmışlardır. Wang vd., (2022) ve Sarker ve Wang (2022) Bitcoin ile EPU endeksi, enflasyon ve geniş para arzı (M2) ilişkisini incelemişlerdir. Wang vd. (2022), Bitcoin fiyatlarının M2’yi etkilediğini ve bitcoin’in enflasyon, EPU endeksi ve M2 ile dinamik ara şoku paylaştığını bulgulamışlardır. Ayrıca, M2 ve EPU, Bitcoin fiyatlarını negatif etkilerken; enflasyonun kısa dönemde pozitif etkilediğini belirlemişlerdir. Doğrusal olmayan nedensellik analizleri sonucunda Bitcoin ile M2 arasında çift yönlü nedenselliğin olduğunu, enflasyon ve EPU ile nedensellik ilişkisinin olmadığını tespit etmişlerdir. Sarker ve Wang (2022), Birleşik Krallık ve Japonya’da kısa dönemde enflasyonun Bitcoin fiyatlarını olumlu etkilediğine ulaşılmıştır. EPU endeksi Bitcoin’i pozitif yönde etkilerken; M2 Bitcoin fiyatlarını negatif yönde etkilemektedir. Nedensellik analizi sonucunda Bitcoin ile enflasyon ve EPU endeksi arasında çift yönlü; Bitcoin’den M2’ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir. Sadece ekonomik politika belirsizlik endeksi değil finansal stres endeksinin Bitcoin getirileri ile ilişkisini inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Bouri vd., (2018)’de finansal stres endeksinin Bitcoin getirileri ile anlamlı bir ilişki içerisinde olduğunu ve küresel finansal strese karşı güvenli bir sığınak görevi gördüğünü açıklamışlardır.

Ekonomik politika belirsizliği dışında Bitcoin’i etkileyen önemli makroekonomik değişkenlerden birisi ise enflasyondur. Özellikle enflasyonun yüksek olduğu dönemler ülke parasının değer kaybetmesinin Bitcoin fiyatlarında artışa neden olduğu literatürde sıklıkla bahsedilmektedir. Narayan (2019), Endonezya’da Bitcoin fiyat artışının enflasyon artışına, para biriminin değer kazanmasına ve para hızında bir azalmaya yol açtığına ulaşmıştır. Şu anki enflasyonun Bitcoin üzerindeki etkisi olduğu kadar gelecekteki enflasyon beklentisinin Bitcoin fiyatları üzerinde bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Koutmos vd., (2020) çalışmalarında, enflasyon beklentileri ile Bitcoin getirileri arasındaki ilişkinin negatif olduğunu tespit etmişlerdir. Enflasyon beklentileri arttıkça ve para birimlerinin değeri düştükçe Bitcoin getirisinin azalacağını bulgulamışlardır. Blau vd., (2021), yaptıkları Granger nedensellik analizi ile Bitcoin’in enflasyon beklentileri üzerinde etkili olduğuna ulaşmışlardır. Ayrıca, Bitcoin fiyatı üzerinde ortaya çıkan dışsal bir şokun enflasyon üzerinde kalıcı bir artışa neden olduğunu ifade etmişlerdir. Genel olarak Bitcoin fiyatlarındaki değişimler enflasyon beklentilerinde değişikliğe neden olduğundan, Bitcoin’in enflasyona karşı bir koruma olarak kullanılabilmesi fikrini desteklemektedirler. Mamedov ve Koç (2023), yükselen piyasa ekonomilerinde enflasyonun Bitcoin arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmalarında enflasyon ile Bitcoin arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğuna ancak panel bazında uzun dönem ilişkinin olmadığına ulaşmışlardır.

Bitcoin’in piyasadaki dolaşımının ve fiyatının artmasının geleneksel paranın dolaşım hızını ve para arzını azaltacağı düşünülmektedir. Bir ülkedeki mevcut parasal varlıkları ifade eden para arzı literatürde dar para arzı (M1), geniş para arzı (M2) ve en geniş para arzı olarak açıklanmaktadır. Para arzı ile Bitcoin arasındaki ilişki ise ülkelerin M2 ve M3 verileri ile incelenmiştir. Wang vd., (2022) ve Sarker ve Wang (2022), M2 ile Bitcoin arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Wang vd., (2022), ABD’deki 2010-2020 yılları arasındaki aylık para arzının Bitcoin fiyatlarını negatif yönde etkilediğini bulgulamışlardır. Ayrıca Bitcoin ile M2 arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğuna ulaşmışlardır. Sarker ve Wang (2022), Birleşik Krallık ve Japonya’da M2’nin Bitcoin fiyatlarını negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. İki değişken arasında Bitcoin’den M2’ye doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğunu belirlemişlerdir. Piru (2016) çalışmasında, analiz kapsamında yer alan ABD, Birleşik Krallık, Kanada, Rusya, Polonya ve Çekya’da en geniş para arzı olan M3’ün Bitcoin üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını tespit etmiştir.

Literatürde Bitcoin'in ekonomik politika belirsizliklerinden ve enflasyon artışlarından kaçış yolu olduğu ifade edilmektedir. Genel olarak çalışmalarda ya EPU'nun Bitcoin ile ilişkisine ya da enflasyonun Bitcoin ile ilişkisini incelenmiştir. Ekonomik politika belirsizliklerinin ve enflasyonu Bitcoin ile ilişkisini birlikte inceleyen çalışma sınırlıdır. Ayrıca çalışmalarda en geniş para arzı (M3) ve Bitcoin ilişkisini araştıran bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmada da dünya ekonomisinde giderek artan role sahip Coin ve blokzincir teknolojisini destekleyen BRIC ülkelerinde Bitcoin'in belirsizliklerden korunmada kullanılan bir yatırım aracı olup olmadığı incelenmektedir. Ayrıca literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak belirsizlik göstergeleri EPU ve enflasyonun ve geniş para arzının Bitcoin fiyatı üzerindeki etkisi BRIC ülkelerinin her biri için ayrı ayrı analiz edilmiştir.

3. VERİ SETİ, MODEL VE METODOLOJİ

Bu çalışma Ağustos 2010'dan Aralık 2021'e kadar aylık veriler kullanılarak BRIC (Hindistan, Çin, Rusya ve Brezilya) ülkelerinde, Bitcoin fiyatları ile Barker vd., (2016) tarafından geliştirilen ekonomik politika belirsizlik endeksi (EPU), geniş para arzı (M3) ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) arasındaki ilişkinin incelenmesini amaçlamaktadır. Çalışmanın Ağustos 2010 ile Aralık 2021 arasındaki dönemi kapsamının nedeni Bitcoin fiyatının ilk kez 18 Temmuz 2010'da yayınlanması ve Rusya hariç diğer ülkelerin geniş para arzı verisine Aralık 2021'den sonra ulaşmamasıdır. Değişkenler Tablo 1'de açıklanmaktadır.

Çalışmada kapsamında Bitcoin'e yatırım yaparken ülkenin ekonomik belirsizliğine, enflasyonuna ve genişletilmiş para arzına önem verilmeli mi sorusuna cevap bulmak amaçlanmaktadır.

Tablo 1: Değişkenlerin Açıklanması

Değişkenlerin Gösterimi	Değişkenlerin Adı	Veri Kaynağı
lnBTC	Bitcoin Fiyatları	tr.investing.com
lnEPU	Ekonomik Politika Belirsizlik Endeksi	economicpolicyuncertainty.com
lnM3	Geniş Para Arzı	IMF
lnENF	Tüketici Fiyat Endeksi	OECD

Değişkenler Wang, vd., 2022; Sarker ve Wang, 2022 çalışmalarındaki modeller baz alınarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda çalışmada kullanılan uygun serilerin doğal logaritması alınarak oluşturulan model şu şekildedir:

$$\ln BTC_t = \beta_0 + \beta_1 \ln EPU_t + \beta_2 \ln M3_t + \beta_3 \ln ENF_t + \beta_4 DUM2018_t + \mu_t \quad (1)$$

Modeldeki değişkenlerden BTC, Bitcoin fiyatlarını; EPU, ekonomik politika belirsizlik endeksini; M3, geniş para arzını; ENF, tüketici fiyat endeksini; DUM2018, daha önce literatürde açıklandığı gibi Bitcoin fiyatlarında meydana gelen ani düşüş yılını ve μ_t kendine özgü hata terimini temsil etmektedir. Çalışmaya ait verilerden Bitcoin BTC/USD fiyatı kullanılmış olup tr.investing.com web sayfasından elde edilmiştir. Geniş para arzı verileri IMF veri tabanından alınmıştır. Tüketici fiyat endeksi verilerini OECD veri tabanından ve Baker vd. (2016) tarafından geliştirilen ekonomik politika belirsizlik endeksi economicpolicyuncertainty.com sitesinden alınmıştır. Ayrıca, 2018 yılında meydana gelen kripto para çöküşünü modele dahil etmek için kukla değişken eklenmiştir.

Çalışmamızda literatürdeki çalışmaları takip ederek aşağıdaki hipotezleri geliştirerek Bitcoin ile ekonomik politika belirsizlik endeksi, geniş para arzı (M3) ve Enflasyon arasındaki ilişkileri test etmekteyiz.

Wang vd., (2019) Bitcoin'in, EPU şokları altında güvenli bir liman veya çeşitlendirici olarak hareket edeceğini savunmuşlar ve ekonomik politika belirsizlik endeksi (EPU) ile Bitcoin arasındaki etkiyi incelemişlerdir. Bu bağlamda ilişkinin pozitif yönlü olduğunu ortaya koyan sonuçlar elde etmişlerdir (Matkovskyy vd., 2020; Umar vd., 2021). Diğer taraftan literatürde olumsuz sonuç elde eden çalışmalarda örnek edilmiştir (Wang vd., 2022). Demir vd. (2018) çalışmalarında, EPU'nun Bitcoin getirisi üzerinde zararlı bir etkisi olduğunu bulgulamış; aynı şekilde Fang vd., (2019) EPU'nun Bitcoin üzerinde negatif bir etkisi olduğu yönünde çıktılar elde etmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu ilişki bağlamında kurulacak olan hipotez şu şekildedir

H₁: Ekonomik politika belirsizlik endeksi'nin Bitcoin fiyatları üzerinde olumsuz bir etkisi vardır.

Sarker ve Wang (2022), yatırımcılara ve kullanıcılara daha yüksek getiri ve geçiş kolaylığı sağlayan Bitcoin'i bir ekonomide alternatif para birimi ve finansal varlık olarak kullanmanın geniş para arzına olan ihtiyacı ortadan kaldıracabileceği varsayımında bulunmuşlardır. Bu savdan hareketle Bitcoin'in fiyatı ve pazar payı arttıkça, geleneksel para biriminin (para arzının) dolaşımında düşüş yaşanacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla kurulacak olan hipotez şu şekildedir.

H₂: M3 para arzının Bitcoin fiyatları üzerinde olumsuz bir etkisi vardır.

Paranın değeri düştükçe, kripto para biriminin değeri artmakta, bunun nedeni olarak insanların yerel para birimleri yükseldiğinde daha iyi bir değer deposu arama eğiliminde olmaları gösterilmektedir. Bu düşünceden hareketle literatürdeki ilişkinin enflasyonun yükselmesi durumunda, Bitcoin'in fiyatının düşme eğiliminde olacağı şeklindedir (Narayan 2019; Koutmos vd., 2020). Dolayısıyla enflasyon tahminleri yükseldikçe ve para birimlerinin değeri düştükçe Bitcoin getirilerinin düşeceği bulgusunu elde etmişlerdir. Bu savdan hareketle oluşturulan hipotez aşağıdaki gibidir;

H₃: Enflasyonun Bitcoin fiyatları üzerinde olumsuz bir etkisi vardır.

Çalışmada değişkenler arası uzun dönem ilişkisi Pesaran vd., (2001) aracılığıyla geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı ile araştırılmıştır. Parametreler arası ilişkinin uzun dönem analizini gerçekleştirecek ekonometrik yöntemler yaygındır (Engle ve Granger, 1987; Johansen, 1988). Ancak, literatürdeki bu testlere göre, ARDL sınır testinin en büyük avantajı tüm değişkenlerin aynı seviyede durağan olduğuna bakılmaksızın, I(0) ve I(1) olmak üzere farklı seviyelerde bütünlük serileriyle çalışılmasına olanak tanımaktadır (Altuntaş ve Ayriçay, 2010: 83). Ayrıca, ARDL yönteminin klasik eşbütünlük yöntemleriyle karşılaştırıldığında bir diğer avantajı ise, kısıtsız hata modeli kullandığı için istatistiksel özellikler açısından daha sağlıklı ve verimli sonuçlar verebilmesidir (Narayan ve Narayan, 2005: 429).

Temel olarak 3 adımdan oluşan ARDL sınır testine ilk olarak, kısıtsız hata düzeltme modeli (UECM) oluşturularak başlanır. Ardından model için uygun gecikme uzunluğu Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn gibi bilgi kriterleri vasıtasıyla belirlenir. Son olarak ise, eşbütünlük ilişkisinin yokluğunu ifade eden temel hipotezi, F testi kullanılarak test edilir (Karagöl vd., 2007: 76). Elde edilen F istatistiği Pesaran vd. (2001)'nin çalışması sonucu ortaya konan anlamlılık düzeyleri ile karşılaştırılır. Bu anlamlılık düzeyleri alt ve üst sınırlar olarak ifade edilen kritik değerleri göstermektedir. Dolayısıyla F istatistiği kritik değerden büyükse, eşbütünlük ilişkisinin varlığının olmadığını gösteren sıfır hipotezi reddedilmektedir. Ancak, bu değer kritik değerlerin altında ise, boş hipotez red edilemeyerek değişkenlerin eşbütünlük olmadığı sonucuna varılmaktadır. Son olarak, tahmin edilen değer alt ve üst sınırları arasında yer alırsa, karar kesin olmamaktadır (Tursoy, 2019: 5).

Bu çalışma için temel modeli gösteren (1) no'lu denklemi dikkate aldığımızda ARDL kısıtsız hata düzeltme modelinin çalışmamız açısından düzenlenmiş versiyonu (2) no'lu denklemdeki gibidir:

$$\ln BTC_t = a_0 + \sum_{t=1}^n \beta_1 \ln BTC_{t-1} + \sum_{t=1}^n \beta_2 \ln EPU_{t-1} + \sum_{t=1}^n \beta_3 \ln M3_{t-1} + \sum_{t=1}^n \beta_4 \ln ENF_{t-1} + \sum_{t=1}^n \beta_5 \ln DUM2018_{t-1} + \delta_1 \ln BTC_{t-1} + \delta_2 \ln EPU_{t-1} + \delta_3 \ln M3_{t-1} + \delta_4 \ln ENF_{t-1} + \delta_5 \ln DUM2018_{t-1} + \mu_t \quad (2)$$

(2) no'lu denklemde d , fark işlemini ve n uygun gecikme sayısını ifade etmektedir. Eşbütünlük ilişkisinin varlığını tespit etmek için F istatistiğinin hesaplanması gerçekleştirilir. Bu doğrultuda F testinin temel hipotezi şu şekildedir:

$$H_0 = \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = \delta_5 = 0 \text{ (Eşbütünlük ilişkisi yoktur)}$$

$$H_1 \neq \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 \neq \delta_5 \neq 0 \text{ (Eşbütünlük ilişkisi vardır)}$$

Burada modeldeki serilerin eşbütünlük olmadığını gösteren H₀ hipotezi, alternatif H₁ hipotezine karşı sınımlanmaktadır. Çalışmamızda modelin tahmini için uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriteriyle belirlenmiştir.

Analizde ele alınan değişkenlerin nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto nedensellik testi ile tespit edilmiştir. Toda-Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen nedensellik testi, değişkenlerin aynı seviyede durağanlığına bakılmaksızın uygulanabilmektedir. Ayrıca, eşbütünlük ilişkisinin dikkate alınmaması bu testin bir diğer avantajıdır. Toda-Yamamoto testini kullanmak için ilk önce, standart VAR modeli kurulmalıdır. Daha sonra, VAR

modeli için uygun gecikme uzunluğu k ve değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesi d_{max} eklenip $(k + d_{max})$ ikisi toplanarak VAR modeli belirlenmektedir. Bu testin hipotezi şu şekilde kurulabilir (Akar, 2008: 189):

$H_0 = X'$ den Y' ye doğru nedensellik ilişkisi yoktur.

$H_1 = X'$ den Y' ye doğru nedensellik ilişkisi vardır.

Temel hipotezin istatistik değeri Wald testi ile sınanmaktadır. Hesaplanan test istatistiği sonucu değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığına karar verilmektedir.

4. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmanın ilk aşamasında serilerin birim kök içerip içermediğine bakılması gerekmektedir. Çünkü modelde bazı değişkenlerin durağan olmaması durumunda t istatistiğinin anlamlılığını ifade eden değerler yanlış sonuçlar vermektedir. Ayrıca bu durum sahte regresyon olarak da adlandırılmakta ve elde edilen sonuçlar geçerli olmamaktadır (Sevüktekin ve Nargeleşkenler, 2007: 57). Bu doğrultuda, sahte regresyon sorunu ile karşılaşmamak ve serilerin durağanlık mertebesini belirlemek için literatürde sıkça kullanılan Phillips ve Perron (1988) birim kök testi ile durağanlık sınaması yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Phillips ve Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Ülke	Değişkenler	Düzy Sabit	
		PP Değeri	Olasılık Değeri
Hindistan	lnBTC	-2.5631	0.1032
	lnEPU	-4.6224***	0.0002
	lnM3	-2.9074**	0.0471
	lnENF	-2.4582	0.1288
Çin	lnBTC	-2.5631	0.1032
	lnEPU	-2.8791***	0.0504
	lnM3	-5.1704***	0.0000
	lnENF	-3.2211**	0.0216
Rusya	lnBTC	-2.5631	0.1032
	lnEPU	-7.5480***	0.0000
	lnM3	-4.4176***	0.0004
	lnENF	-1.2291	0.6594
Brezilya	lnBTC	-2.5631	0.1032
	lnEPU	-5.8091***	0.0000
	lnM3	-2.0957	0.2468
	lnENF	-0.6072	0.9763
		Birinci Fark Sabit	
Hindistan	lnBTC	-8.9629***	0.0000
	lnENF	-7.5796***	0.0000
Çin	lnBTC	-8.9629***	0.0000
Rusya	lnBTC	-8.9629***	0.0000
	lnENF	-4.2929***	0.0008
Brezilya	lnBTC	-8.9629***	0.0000
	lnM3	-12.2739***	0.0000
	lnENF	-4.8813***	0.0001

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Tablo 2 her bir BRIC ülkesi için birim kök testi sonuçlarını içermektedir. Sonuçlara göre, Hindistan, Çin, Brezilya ve Rusya’da lnBTC değişkeninin p-değerleri %5’den büyük olduğundan dolayı durağan olmadığı belirlenmiş sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Bu nedenle de lnBTC değişkeninin düzeyde durağan olmadığı ancak birinci farkı alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. lnEPU endeksinin BRIC ülkelerinin tamamında düzeyde durağan olduğu tespit edilmektedir. lnM3 değişkeni Hindistan, Çin ve Brezilya’da düzeyde durağan iken, Rusya’da birinci farkı alındığında durağan hale gelmektedir. Hindistan, Rusya ve Brezilya’da lnENF değişkeninin p- değeri %5 den büyük olduğundan dolayı düzeyde durağan olmadığı belirlenirken sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Bu nedenle lnENF değişkeninin birinci farkı alınarak durağan hale getirilmektedir. Çin’in lnENF birim kök sınavına bakıldığında %5 anlamlılık düzeyinde düzeyde durağan olduğu tespit edilmektedir.

Çalışmanın bir sonraki adımını modelde kullanılan seriler arasında uzun dönemdeki ilişkilerinin varlığının tespit edilmesi oluşturmaktadır. Bu amaçla muhtemel eşbütünlük ilişkisinin varlığını tespit etmek için kısa ve uzun dönem katsayıların belirlenmesinde ARDL sınır testi yaklaşımından faydalanılmıştır. Bu yaklaşımın en önemli avantajı modelde kullanılan değişkenlerin bütünlük derecelerine bakılmaksızın değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığını belirlemek mümkündür. Tablo 3’de BRIC ülkeleri için hesaplanan F istatistiği ve uygun model seçimi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3: Sınır Testi Sonuçları

Hindistan Modeli	Optimum gecikme uzunluğu	F-istatistiği		
lnBTC=f(lnEPU, lnM3,lnENF, dum2018)	(2, 0, 0, 0, 0)	4.6534***		
		Kritik sınır değerleri		
		%1	%5	%10
Alt sınır I (0)		3.29	2.56	2.2
Üst sınır I (1)		4.37	3.49	3.09

Çin Modeli	Optimum gecikme uzunluğu	F-istatistiği		
lnBTC=f(lnEPU, lnM3,lnENF, dum2018)	(2, 0, 0, 1, 1)	3.9577**		
		Kritik sınır değerleri		
		%1	%5	%10
Alt sınır I (0)		3.29	2.56	2.2
Üst sınır I (1)		4.37	3.49	3.09

Rusya Modeli	Optimum gecikme uzunluğu	F-istatistiği		
lnBTC=f(lnEPU, lnM3,lnENF, dum2018)	(2, 0, 0, 0, 0)	3.9506**		
		Kritik sınır değerleri		
		%1	%5	%10
Alt sınır I (0)		3.29	2.56	2.2
Üst sınır I (1)		4.37	3.49	3.09

Brezilya Modeli	Optimum gecikme uzunluğu	F-istatistiği		
lnBTC=f(lnEPU, lnM3,lnENF, dum2018)	(1, 0, 0, 0, 0)	3.2322*		
		Kritik sınır değerleri		
		%1	%5	%10
Alt sınır I (0)		3.29	2.56	2.2
Üst sınır I (1)		4.37	3.49	3.09

Not: Kritik değer Peseran vd. (2001) Tablo C(iii)’den alınmıştır.

ARDL sınır testi sonuçlarına göre, hesaplanan F istatistiği değerleri sırasıyla Hindistan için (4.65), Çin için (3.95), Rusya için (3.95) ve Brezilya için (3.23) olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan F istatistikleri Hindistan, Çin ve Rusya ülkeleri için %5 anlamlılık seviyesinde I(1) kritik değerinin üzerinde olduğu için hipotezi reddedilerek

değişkenlerin uzun dönemde beraber hareket ettikleri görülmektedir. Brezilya'nın F istatistik değeri ise %10 anlamlılık seviyesinde I(1) kritik değerinin üzerinde olduğundan dolayı hipotezi reddedilmektedir.

Çalışmada ele aldığımız değişkenlerin uzun dönemli ilişkilerinin ispatını gösterdikten sonra, modellerin kısa ve uzun dönem katsayı tahminci sonuçlarına geçilmiştir. Ancak, katsayı parametrelerini belirlemeden önce, modelin güvenilirliği için otokorelasyon, değişen varyans, hata terimlerinin normal dağılımı ve modelin doğru fonksiyonele sahip olup olmadığını gösteren teşhis testlerin yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, ARDL kısa ve uzun dönem katsayı tahmin sonuçları ve yapılan teşhis sonuçları aşağıdaki tablolarda her ülke için ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Tüm ülke modellerinde otokorelasyon (Breusch-Godfrey LM Testi) ve değişen varyans (ARCH LM Testi) sorununun bulunmadığı, hata terimlerinin normal dağılıma (Jarque-Bera Normallik Testi) sahip oldukları ve model kurulumunun (Ramsey Reset Testi) doğru fonksiyonele sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre, her ülke modellerinde elde edilen sonuçların güvenilir olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca modellerdeki katsayıların istikrarlı olduğu CUSUM ve CUSUMQ grafiklerinde gösterilmiştir.

Uzun ve kısa dönem katsayılarını belirlemeden önce modellerin gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Çalışmada aylık veriler kullanıldığından dolayı her ülkenin ARDL modelleri için maksimum 12 gecikme uzunluğu kullanılmıştır. Ayrıca ARDL modellerinde uygun gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenmiştir.

Hindistan için tahmin edilen modele ait kısa ve uzun dönemli katsayı tahmini sonuçlar Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4: Hindistan ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

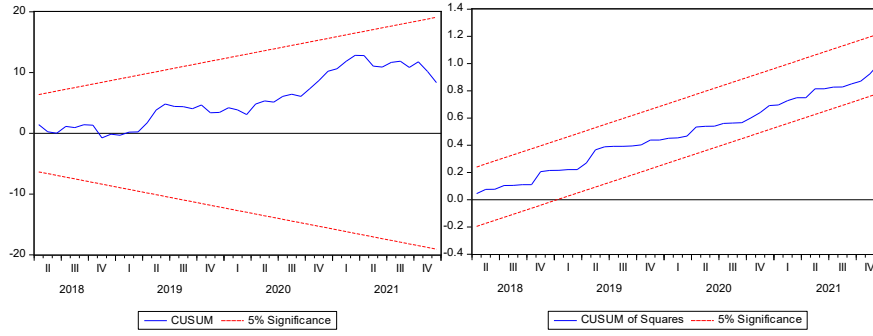
Değişkenler	Katsayı	Olasılık
Kısa dönem Katsayılar		
$\Delta \ln EPU$	-0.0932	0.1864
$\Delta \ln M3$	0.4873***	0.0141
$\Delta \ln ENF$	3.2684	0.2727
$\Delta DUM2018$	-0.4425**	0.0369
ECM(-1)	-0.1139***	0.0000
Uzun dönem Katsayılar		
$\ln EPU$	-0.9216*	0.0818
$\ln M3$	-0.6543	0.6142
$\ln ENF$	14.0967***	0.0000
DUM2018	-0.5590	0.5183
Tanısal testler		
F-istatistiği	F-istatistiği	Olasılık
Serial	1.2936	0.2779
White	0.9059	0.4267
Normality	0.4209	0.8186
Ramsey	0.1170	0.7328

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Hindistan için Tablo 4'deki ARDL modeli sonuçları incelendiğinde, kısa dönemde Bitcoin fiyatları üzerinde M3 değişkenin pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu etkinin boyutunu ifade edecek olursak, M3'de meydana gelecek %1'lik bir değişim Bitcoin fiyatlarında yaklaşık %0.48'lik bir değişime neden olmaktadır. Ayrıca kripto para çöküşünü temsil etmek için eklenen 2018 kukla değişkeninin Bitcoin değişkeni üzerinde negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç ise, 2018 yılında kripto piyasasındaki ani çöküşün Bitcoin fiyatlarını kısa dönemde olumsuz etkileyerek uzun dönemde kaybolduğunu ifade edebiliriz. Uzun dönemli sonuçlar incelendiğinde, kısa dönemin aksine, EPU değişkeninin Bitcoin üzerinde negatif etkili ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Öte yandan, ENF değişkeninin Bitcoin fiyatları üzerinde etkisi pozitif ve istatistiki açıdan anlamlı bulunmuştur. Bu etkilerin büyüklüğüne bakıldığı zaman, EPU değişkeninde meydana gelecek %1'lik değişim, Bitcoin fiyatlarını %0.92 düzeyinde olumsuz etkilerken, ENF değişkeninde meydana gelen %1'lik bir değişimin Bitcoin fiyatlarını %14.09 oranında olumlu etkilediğini söyleyebiliriz. Tablo 4'den çıkarılacak bir

diğer sonuç ise, beklentiler doğrultusunda hata düzeltme katsayısının (ECM-1) negatif ve anlamlı olmasıdır. Bu durum kısa dönemde ortaya çıkan dengeden sapmanın uzun dönemde dengeye geleceğini ifade etmektedir. Bu katsayının tahmin değeri -0.11 olup kısa dönem şokun etkisi 1 dönem sonra %11 düzelerken yaklaşık 9 yıl sonra dengeye geleceğini göstermektedir.

Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMQ grafikleri sayesinde modeldeki hata terimi katsayılarında meydana gelecek yapısal kırılmanın var olup olmadığını gözlemleyebiliyoruz. Şekil 1’de Hindistan için CUSUM ve CUSUMQ test sonuçları yer almaktadır.

Şekil 1: Hindistan CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

CUSUM ve CUSUMQ grafikleri %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırların (iki hat arası) dışına taşmıyorsa modeldeki katsayılarının istikrarlı olduğu anlamına gelmektedir (Sevüktekin, 1995: 314-315). Şekil 1’deki Hindistan CUSUM ve CUSUMQ test grafiği sonucuna göre, modelde herhangi bir yapısal kırılmanın olmadığı ve iki hat arasında kaldığı için değişkenler arasındaki katsayıların istikrarlı olduğunu ifade edebiliriz.

Tablo 5’de Çin için elde ettiğimiz kısa ve uzun dönem katsayı tahmini sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Çin ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

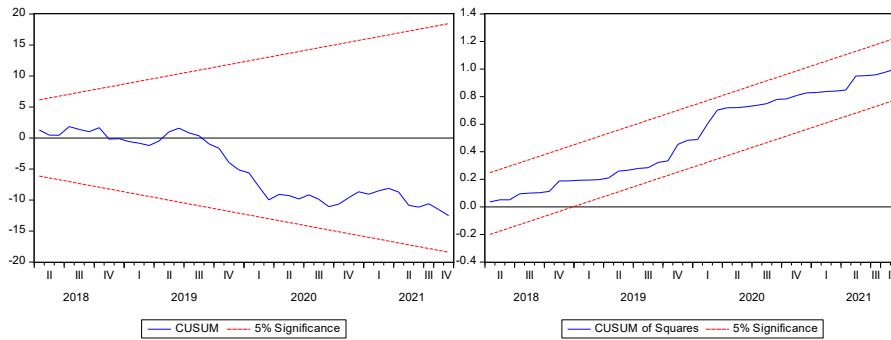
Değişkenler	Katsayı	Olasılık
Kısa Könem Katsayılar		
$\Delta \ln EPU$	-0.1611***	0.0082
$\Delta \ln M3$	-0.0013	0.9829
$\Delta \ln ENF$	1.5801	0.7382
$\Delta DUM2018$	-0.5832***	0.0088
ECM(-1)	-0.1143***	0.0000
Uzun Dönem Katsayılar		
$\ln EPU$	-1.0398**	0.0297
$\ln M3$	0.3657	0.4720
$\ln ENF$	8.2604***	0.0000
$DUM2018$	-3.5327	0.2794
Tanısal testler		
F-istatistiği		Olasılık
Serial	0.2307	0.7943
White	0.8280	0.6753
Normality	1.4889	0.5694
Ramsey	0.0626	0.8027

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Tablo 5’deki kısa dönem sonuçlarına göre, EPU değişkeninin Bitcoin fiyatlarını negatif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediği görülmektedir. Bu durumda kısa dönemde EPU endeksinde meydana gelen artışın Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilediği söyleyebiliriz. Diğer taraftan, kripto para çöküşünü temsil etmek için eklenen 2018 kukla değişkeninin Bitcoin değişkeni üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kukla değişkeninde meydana gelen bu sonuç, 2018'deki Bitcoin çöküşünü doğrularak Bitcoin fiyatları olumsuz etkilendiğini göstermektedir. Tablo 5'deki uzun dönemli sonuçlar incelendiğinde, modeldeki EPU değişkeni ile BTC değişkeni arasındaki ilişkinin yönü negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca ENF değişkeni ile BTC değişkeni arasındaki ilişkinin yönü pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı görülmüştür. Elde edilen sonuçlar, EPU değişkeninde meydana gelen artışın Bitcoin fiyatlarını azaltırken, ENF değişkeninde meydana gelen artış Bitcoin fiyatlarını artırdığı yönündedir. Ayrıca, geniş para arzını temsil eden M3 değişkeninin kısa ve uzun dönem katsayılarının istatistiksel açıdan anlamsız olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Son olarak, model için oluşturulan hata terimi katsayısı değerinin negatif işaretli ve istatistiksel olarak %1'de anlamlı olduğu görülmektedir. Herhangi bir şok ilk yıl içerisinde %11 oranında ayarlanmakta ve Çin'in uzun vadede sistem yakınsamalarının yaklaşık 9 yılda tekrar dengeye gelmektedir.

Çin modeline ait parametrelerin istikrarını gösteren CUSUM ve CUSUMQ Testinin grafikleri Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: Çin CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

CUSUM ve CUSUMQ test istatistiklerinin Çin için %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde yer aldığı ve modeldeki değişkenlerin yapısal kırılmaya sahip olmadığı ve ayrıca parametrelerin istikrarlı olduğu Şekil 2'deki sonuçlardan anlaşılmaktadır.

Tablo 6'da Rusya modelinde kısa ve uzun dönemde elde edilen katsayı sonuçlarını vermekteyiz.

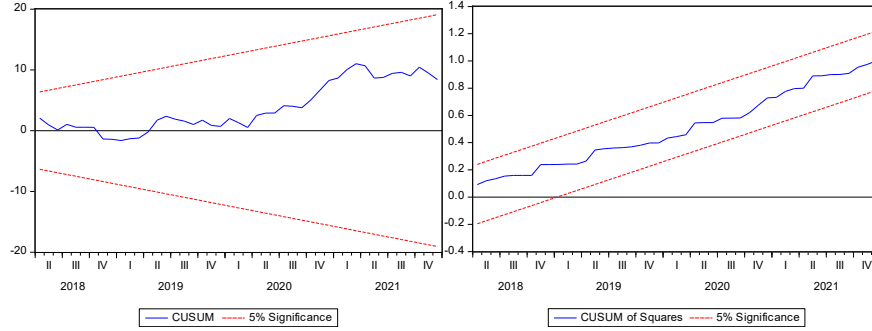
Tablo 6: Rusya ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Olasılık
Kısa Dönem Katsayılar		
$\Delta \ln EPU$	-0.0358	0.4557
$\Delta \ln M3$	-0.0030	0.9842
$\Delta \ln ENF$	0.2248	0.9462
$\Delta DUM2018$	-0.6102***	0.0091
$ECT(-1)$	-0.0715***	0.0001
Uzun Dönem Katsayılar		
$\ln EPU$	-0.4557	0.6014
$\ln M3$	-0.2893	0.7067
$\ln ENF$	5.6617***	0.0000
$DUM2018$	-5.7568	0.2678
Tanısal testler		
F-istatistiği		Olasılık
Serial	1.4185	0.2460
White	1.7148	0.5014
Normality	3.9874	0.3678
Ramsey	0.7833	0.4349

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Rusya modelindeki kısa ve uzun dönemde elde edilen sonuçları incelediğimizde, kısa dönemde modeldeki değişkenler ile Bitcoin fiyatları arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. 2018 yılı için eklenen kukla değişkenin ise, katsayısının anlamlı ve etki yönünün negatif olduğu sonucuna varılmıştır. Uzun dönemli katsayı bulgularına göre, EPU ve M3 değişkenin katsayıları istatistiki olarak anlamlı bulunamazken, ENF değişkeni ile Bitcoin fiyatları arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı ilişkinin elde edildiği görülmektedir. Diğer taraftan, modeldeki hata düzeltme terimi negatif bir işaretle istatistiki açıdan anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla bu durum hata katsayısının %7 olan modelde oluşacak dengesizliklerin 14 yılda dengeye geleceğini göstermektedir.

Modeldeki kısa ve uzun dönemli ilişkiler incelendikten sonra Rusya için CUSUM ve CUSUMQ test sonuçlarına geçilmiştir. CUSUM ve CUSUMQ test grafikleri Şekil 3’de gösterilmiştir.

Şekil 3: Rusya CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

Şekil 3’de verilen CUSUM ve CUSUMQ test grafikleri %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir. Bu durumda, parametre katsayılarının istikrarlı ve yapısal kırılmanın olmadığı tespit edilmiştir.

Aşağıdaki Tablo 7’de Brezilya için tahmin edilen modelin kısa ve uzun dönemli katsayı sonuçları yer almaktadır.

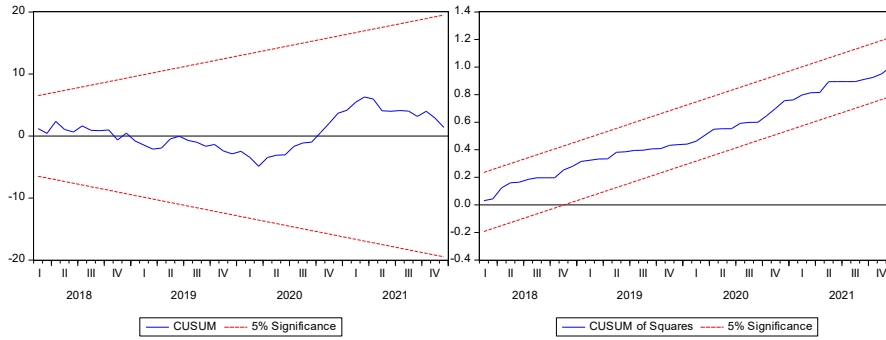
Tablo 7: Brezilya ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Olasılık
Kısa Dönem Katsayılar		
$\Delta \ln EPU$	-0.0542	0.5341
$\Delta \ln M3$	-0.2793	0.3450
$\Delta \ln ENF$	1.7807	0.8156
$\Delta DUM2018$	-0.2869**	0.0617
$ECT(-1)$	-0.1425***	0.0001
Uzun Dönem Katsayılar		
$\ln EPU$	-0.4296	0.4976
$\ln M3$	-0.5946	0.4604
$\ln ENF$	14.3680***	0.0000
$DUM2018$	-2.7029	0.4531
Tanısal testleri		
	F-istatistiği	Olasılık
Serial	1.3045	0.6014
White	1.4579	0.5418
Normality	2.7018	0.4789
Ramsey	0.2791	0.6430

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Brezilya için tahmin edilen kısa uzun dönemli katsayı sonuçları incelediğimizde, kısa dönemde EPU, M3 ve ENF değişkenleri ile Bitcoin fiyatları arasında anlamlı sonuçlara ulaşamamıştır. Ancak, modele dahil edilen 2018 kukla değişkeninin %5 önem seviyesinde anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Uzun dönemli katsayı sonuçlarını incelediğimizde, kısa dönemin aksine uzun dönemde ENF ile Bitcoin fiyatları arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı oldukları tespit edilmiştir. Bu durumda, Brezilya'daki enflasyon değişkeninin artırıcı bir etkisi bulunmaktadır şeklinde yorumlayabiliriz. Aynı zamanda modelin hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Modelde hata düzeltme katsayısının %14 olduğuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç Brezilya'da yaşanan bir şokun birinci yıl %14 oranında ayarlanacağını, 7 yıl içerisinde ise dengeye geleceğini göstermektedir.

Brezilya için oluşturulan modeldeki katsayıların istikrarını gösteren CUSUM ve CUSUMQ test grafikleri sonucu Şekil 4'de gösterilmiştir.

Şekil 4: Brezilya CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

CUSUM ve CUSUMQ test grafiklerine göre parametrelerin kritik sınırları içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle modelde yapısal kırılmanın olmadığı ve parametrelerin istikrarlı olduğu söylenebilmektedir.

Çalışma kapsamında her ülke için elde ettiğimiz ampirik bulgularımızı genel olarak literatürdeki diğer çalışmalarla değerlendirecek olursak; Hindistan ve Çin ülkeleri için yapılan analizde EPU endeksinin Bitcoin fiyatları üzerinde negatif bir etkisinin olduğudur. Bu sonuç (Demir vd. 2018; Yen ve Cheng 2021; Wang vd. 2022) çalışmalarındaki EPU endeksinin Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilediğini iddia ettikleri sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Buradan çıkarılacak sonuç ise, bu ülkelerdeki kripto para yatırımcılarının yatırımlarını yapmadan önce ekonominin mevcut var olan yaklaşımlardan etkilenip etkilenmeyeceğine karar vererek yatırımın yapılmasını daha sağlıklı kılacaktır. Ancak, sonuçlarımız literatürdeki (Shaikh 2020; Nasreen vd., 2022) çalışmalarıyla farklılık gösterdiğini ifade edebiliriz. Diğer taraftan, literatürde makroekonomik değişkenlerin Bitcoin fiyatları üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların yok denecek kadar az olması çalışmamızdaki sonuçları ilgili literatürle karşılaştırmamızı zorlaştırmaktadır. Ancak her ne kadar olsa da birkaç çalışma sonuçlarımızı desteklemektedir. Çalışmamızın sonucundaki ENF değişkeninin Hindistan, Çin, Rusya ve Brezilya ülkelerinde Bitcoin fiyatlarını olumlu yönde etkilemektedir. Bu sonuç ise, ilgili literatürdeki Sarker ve Wang (2022) Enflasyonun Bitcoin fiyatlarını olumlu etkileyeceği sonucuna vardıkları çalışmasıyla desteklenir niteliktedir. Ayrıca çalışmamızın bir diğer önemli sonucu ise, kukla değişkeninin etkisinin negatif olmasıdır. Bu durumun sebebi 2018 yılında meydana gelen ve dünya da kripto para çöküşü olarak ifade edilen Bitcoin fiyatlarının ani şekilde düşmesidir. Elde ettiğimiz sonuç ise bu durumu doğrulayarak Bitcoin fiyatlarını olumsuz etkilemektedir.

Çalışmada kullandığımız değişkenlerin farklı dereceden bütünleşik olmasından dolayı değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile test edilmiştir. Her ülke modeli için $=2$ ve $=0$ veya 1 olarak serilerin bütünleşme seviyelerine göre belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Hindistan		Çin	
lnEPU ≠ lnBTC	1.1666 (0.7610)	lnEPU → lnBTC	8.4310** (0.0376)
lnM3 ≠ lnBTC	2.9375 (0.4014)	lnM3 ≠ lnBTC	1.5392 (0.6732)
lnENF → lnBTC	15.1047*** (0.0017)	lnENF → lnBTC	11.1754*** (0.0108)
lnBTC ≠ lnEPU	2.8473 (0.4158)	lnBTC → lnEPU	6.1841* (0.0618)
lnBTC ≠ lnM3	2.6021 (0.4571)	lnBTC ≠ lnM3	3.2350 (0.3568)
lnBTC ≠ lnENF	2.9876 (0.3935)	lnBTC ≠ lnENF	5.1841 (0.1588)

Rusya		Brezilya	
lnEPU ≠ lnBTC	0.0081 (0.9960)	lnEPU ≠ lnBTC	1.2304 (0.5405)
lnM3 ≠ lnBTC	1.3118 (0.5190)	lnM3 ≠ lnBTC	0.0984 (0.9519)
lnENF → lnBTC	5.7788* (0.0556)	lnENF → lnBTC	7.2416** (0.0267)
lnBTC → lnEPU	7.0453** (0.0295)	lnBTC ≠ lnEPU	2.7022 (0.2590)
lnBTC ≠ lnM3	0.0338 (0.9832)	lnBTC ≠ lnM3	3.2284 (0.1990)
lnBTC ≠ lnENF	1.5175 (0.4682)	lnBTC ≠ lnENF	0.3983 (0.8194)

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Tablo 8'deki Toda-Yamamoto nedensellik sonuçlarını incelediğimizde, Hindistan'da enflasyondan Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu görülmektedir. Çin'de EPU ile Bitcoin arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca enflasyondan Bitcoin'e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu ulaşılmıştır. Brezilya'da ise enflasyondan Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir. Rusya'da enflasyondan Bitcoin'e doğru ve Bitcoin'den ekonomik politika belirsizliğine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar, literatürdeki (Hernandez vd., 2021; Wang vd., 2022; Piru 2016; Sarker ve Wang 2022) çalışmalarca desteklenir niteliktedir.

5. SONUÇLAR

Bu çalışmada, Ağustos 2010'dan Aralık 2021'e kadar aylık veriler kullanılarak BRIC (Hindistan, Çin, Rusya, Brezilya) ülkelerinde Bitcoin fiyatları ile ekonomik politika belirsizlik endeksi, enflasyon ve geniş para arzı (M3) arasındaki ilişki ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik analizleri ile test edilmiştir. Ayrıca çalışmada 2018 yılındaki kripto para piyasası çöküşünü temsil etmek için modele kukla değişken eklenmiştir. Çalışmadaki sonuçları her ülke için değerlendirecek olursak, ARDL testi sonuçlarına göre, Hindistan'da kısa dönemde geniş para arzının Bitcoin fiyatlarına pozitif bir etkisi olurken, uzun dönemde ekonomik politika belirsizlik endeksinin negatif etkisi söz konusudur. Ayrıca bu ülke için enflasyonun Bitcoin üzerinde pozitif etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Çin için kısa dönemde ekonomik politika belirsizlik endeksinin Bitcoin fiyatları üzerine negatif bir etkisi olurken, uzun dönemde ise, Bitcoin fiyatları üzerine ekonomik politika belirsizlik endeksinin negatif ve enflasyonun pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Rusya ve Brezilya'da kısa dönemde değişkenler arasında herhangi bir ilişki tespit edilememiştir. Uzun dönemde ise Brezilya'da pozitif bir etkisinin olduğu ulaşılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarını yine her ülke için incelediğimizde, Hindistan için enflasyondan, Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya konulmuştur. Çin için enflasyondan Bitcoin fiyatlarına doğru

tek yönlü ve Bitcoin fiyatları ile ekonomik politika belirsizlik endeksine arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Brezilya’da enflasyondan Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşılmıştır. Rusya’da ise enflasyondan Bitcoin’e ve Bitcoin’den ekonomik politika belirsizlik endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğuna ulaşılmıştır.

Ayrıca, çalışmada elde etmiş olduğumuz sonuçlar politika yapımcılar için önemli çıkarımlar sağlamaktadır. İlk olarak, BRIC ülkelerinde enflasyon oranı arttıkça para birimlerinin değeri düşmekte buda Bitcoin’i daha cazip hale getirerek değer kazandırmaktadır. İnsanların enflasyonun artış gösterdiği dönemlerde genellikle değerini zaman içinde koruyan varlıklara yatırım yaparak kendilerini korumaya aldıkları görülmektedir. Kripto paralarda, son yıllarda bu anlamda popüler bir alternatif haline gelmiştir. Ancak Bitcoin’in enflasyondan korunma aracı olarak görülmesi yerine istikrarlı bir fiyat düzeyine sahip olması spekülasyon atakları yaşanmaması adına önemli bir hadisedir. Yeterli sayıda işletme, ekonomi veya birey paralarının önemli bir kısmını Bitcoin’e aktarırlarsa Bitcoin fiyat istikrar kazanacak ve yalnızca enflasyonun şiddetlendiği zamanlarda Bitcoin’e dönme riski azalacaktır. Diğer taraftan, kripto paralara yatırım yapmak isteyen yatırımcıların ülkelerindeki ekonomi politikalarını ve politika belirsizliklerini de göz önüne almaları gerekmektedir. Belirsizliğin ekonomi üzerinde çeşitli etkileri vardır. Belirsizlik, yatırımcıların geleceğe yönelik öngörülemez koşullar nedeniyle yatırım kararlarını ertelemelerine ve insanların gelecek kaygısının artmasına neden olmaktadır. Hükümetlerin bu bağlamda politika belirsizliğini kontrol altında tutabilmek adına bazı özel politika önlemleri almaları gerekebilmektedir. Nitekim, ekonominin sağlığı büyük ölçüde makroekonomik istikrara ve dahası finansal sistem istikrarına bağlıdır. Hükümet, netlik ve düzenleme sağlama ihtiyacını ne kadar çabuk anlarsa, finansal sistem o kadar istikrarlı olacaktır. Son olarak, para ikamesi olarak düşünülen Bitcoin’in piyasadaki dolaşımının artması geleneksel paranın dolaşımını etkileyecektir. Diğer bir ifadeyle Bitcoin artık birçok ülke için geleneksel yatırım/tasarruf aracı haline geldiği kabul edilebilir bir gerçektir. Bu bağlamda ekonomide alternatif para birimi ve finansal varlık olarak Bitcoin’in geleneksel para biriminin yerini almaya başlayacağı ve itibari paranın hızını değiştirerek veya itibari paraya olan isteği azaltarak para arzı üzerinde değişikliğe neden olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, H., ve Ayriçay Y. (2010). Türkiye’de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Analizi:1987-2007. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 71- 98.
- Akar, C. (2008). Hisse Senedi Fiyatlarıyla Yabancı İşlem Hacmi Arasındaki Nedensellik: Toda-Yamamoto Yaklaşımı. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, 37, 185-191.
- Baker, S. R., Bloom, N., ve Davis, S.J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 131(4) 1593–1636, <https://doi.org/10.1093/qje/qjw024>.
- Balua, B.M., Griffith, T.G. ve Whitby, R.J. (2021). Inflation and Bitcoin: A Descriptive Time-series Analysis. *Economics Letters*, 203, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2021.109848>.
- Bouri, E. Gupta, R. Lau, C.K.M., Roubaud, D. ve Wang, S. (2018). Bitcoin and Global Financial Stress: A Copula-based Approach to Dependence and Causality in the Quantiles. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 69, 297-307. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2018.04.003>.
- Bouri, E., Gupta, R. Tiwari, A.K., Roubaud, D. (2017). Does Bitcoin Hedge Global Uncertainty? Evidence From wavelet-based quantile-in-quantile regressions. *Finance Research Letters*. 23, 87-95.
- Brown, R. L., Durbin, j., ve Evans, j.M. (1975). Techniques For Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. *Journal of the Royal Statistical Society*, 37(2), 149-192.
- Carbó, J. M. ve Gorjón, S. (2022). Application of Machine Learning Models and Interpretability Techniques to Identify the Determinants of the Price of Bitcoin. *Banco de Espana, Documentos de Trabajo*, No:2215, 1-35.
- Demir, E., Gozgor, G., Lau, C.K.M., ve Vigne, S.A. (2018). Does Economic Policy Uncertainty Predict the Bitcoin Returns? An Empirical Investigation. *Finance Research Letters*, 26, 145-149. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2018.01.005>.
- Engle, R. F., ve Granger, C.W.J. (1987). Cointegration and Error-correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 66, 251-276.

- Fang, L., Bouri, E., Gupta, R., ve Roubaud, D. (2019). Does Global Economic Uncertainty Matter for the Volatility and Hedging Effectiveness of Bitcoin? *International Review of Financial Analysis*, 62, 29-36. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2018.12.010>.
- Fasanya, I. O., Oliyide, J. O., Adekoya, O. B., ve Agbatogun, T. (2021). How Does Economic Policy Uncertainty Connect With the Dynamic Spillovers Between Precious Metals and Bitcoin Markets? *Resources Policy*, 72, 1-17. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102077>.
- Hernandez, J. A., Hassan, M. Z., ve McIver, R.P. (2021). Bitcoin, Gold, and the VIX: Short and Long-term Effects of Economic Policy Uncertainty. *Applied Economics Letters*, <https://doi.org/10.1080/13504851.2021.2018125>.
- İçöz, T. (2022). Bitcoin 13 yaşında: Geçmişten Günümüze Bitcoin'in Dönüm Noktaları <https://webrazzi.com/2022/01/04/bitcoin-gecmisten-gunumuze/>
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegrating Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Kanat, E. (2021). Küresel Ekonomik Politika Belirsizliği ve Kripto Paralar: Bootstrap Panel Nedensellik Analizi. *Journal of Research in Business*, 6(2), 319-331. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1721090>.
- Karagöl, E., Erbaykal, E., ve Ertuğrul, M.H. (2007). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ile Elektrik Tüketimi İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1), 72-80.
- Koutmos, D. (2020). Market Risk and Bitcoin Returns. *Annals of Operations Research*, 294, 453-477. <https://doi.org/10.1007/s10479-019-03255-6>.
- Lucey, B. M., Vigne, S. A., Yarovaya, L. ve Wang, Y. (2022). The Cryptocurrency Uncertainty Index. *Finance Research Letters*, 45, 102147.
- Mamedov, N. ve Koç, S. (2023). Bitcoin ile Borsa Endeksleri İlişkisi: Yükselen Piyasa Ekonomileri için Panel Veri Analizi Uygulaması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 19(1), 34-60. <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeh.1176842>.
- Matkovskyy, R., Jalan, A., ve Dowling, M. (2020). Effects of Economic Policy Uncertainty Shocks on the Interdependence Between Bitcoin and Traditional Financial Markets. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 77, 150-155. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2020.02.004>.
- Mokni, K. (2021). When, Where and How Economic Policy Uncertainty Predicts Bitcoin Returns and Volatility? A Quantiles-Based Analysis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 80, 65-73.
- Nasreen, S., Tiwari, A. K., Jiang, Z., ve Yoon, S.M. (2022). Dependence Structure Between Bitcoin and Economic Policy Uncertainty: Evidence From Time-Frequency Quantile-Dependence Methods. *International Journal Finance Stud*, 10(49).
- Narayan, P. K., ve Narayan, S. (2005). Estimating Income and Price Elasticities of Imports For Fiji in a Cointegration Framework. *Economic Modelling*, 22(3), 423-438.
- Narayan, P. K., Narayan, S., Rahman, R. E. ve Setiawan, I. (2019). Bitcoin Price Growth and Indonesia's Monetary System. *Emerging Market Review*, 38, 364-376. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2018.11.005>.
- Özkul, F. ve Ece, B. A. Ş. (2020). Dijital Çağın Teknolojisi Blokzincir ve Kripto Paralar: Ulusal Mevzuat ve Uluslararası Standartlar Çerçevesinde Mali Yönden Değerlendirme. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 20(60), 57-74.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., ve Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., ve Perron, P. (1988). Testing For a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Piru, V. (2016). Decrypting Bitcoin Prices and Adoption Rates Using Google Search, CMC Senior Theses. Paper 1418. http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1418.
- Sarker, P. K., ve Wang, L. (2022). Co-movement and Granger Causality Between Bitcoin and M2, Inflation and Economic Policy Uncertainty: Evidence From the U.K. and Japan. *Heliyon*, 8, <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e11178>.
- Shaikh, I. (2020). Policy Uncertainty and Bitcoin Returns. *Borsa Istanbul Review*, 20(3), 257-268.

- Song, Y., Sun, J., Zheng, S. ve Zou, W. (2022). Whether Cryptocurrency is a Tool of Investment?. *in 2022 7th international conference on financial innovation and economic development (ICFIED 2022)*, 1393-1399. Atlantis Press.
- Sevüktekin, M. (1995). Model Karlılığının Belirlenmesi İçin Alternatif Bir Test: CUSUM ve CUSUMQ Testi. *D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(2), 313-321.
- Sevüktekin, M., Ve Nargeleçekenler M. (2007). Ekonometrik Zaman Serileri Analizi Eviews Uygulamalı. 2. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Tursoy, T. (2019). The Interaction Between Stock Prices and Interest Rates in Turkey: Empirical Evidence From ARDL Bounds Test Cointegration. *Financial Innovation* 5(7), 1-12, <https://doi.org/10.1186/s40854-019-0124-6>.
- Umar, M., Su, C-W, Rizvi, S.K.A., ve Shao, X-F. (2021). Bitcoin: A Safe Haven Asset and a Winner Amid Political and Economic Uncertainties in the US?. *Technological Forecasting & Social Change*, 167, 1-13, <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120680>.
- Yen, K. C., ve Cheng, H. P. (2021). Economic Policy Uncertainty and Cryptocurrency Volatility. *Finance Research Letters*, 38, 1-7, <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101428>.
- Yin, L., Nie, J., ve Han, L. (2021). Understanding Cryptocurrency Volatility: The Role of Oil Market Shocks. *International Review of Economics & Finance*, 72, 233-253.
- Wang, G. J., Xie, C., Wen, D., ve Zhao, L. (2019). When Bitcoin Meets Economic Policy Uncertainty (EPU): Measuring Risk Spillover Effect From EPU to Bitcoin. *Finance Research Letters*, 31, 489-497. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2018.12.028>.
- Wang, L., Sarker, P. K., ve Bouri, E. (2022). Short and Long Term Interactions Between Bitcoin and Economic Variables: Evidence From the US. *Computational Economics*.
- Wu, C. C., Ho, S. L., ve Wu, C. C. (2022). The Determinants of Bitcoin Returns and Volatility: Perspectives on Global and National Economic Policy Uncertainty. *Finance Research Letters*, 45, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102175>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.01.2023 ✓Accepted/Kabul:04.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1228075

Research Article/Araştırma Makalesi

Aslan, A. (2023). "Örgütsel Adaptasyon Yeteneği ve Tedarik Zinciri Performansı İlişkisinde Tedarik Zinciri Dijitalleşmesinin Aracı Rolü ve Ölçeklerin Türkiye Bağlamında Geçerlilikleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 19-43.

ÖRGÜTSEL ADAPTASYON YETENEĞİ VE TEDARİK ZİNCİRİ PERFORMANSI İLİŞKİSİNDE TEDARİK ZİNCİRİ DİJİTALLEŞMESİNİN ARACI ROLÜ VE ÖLÇEKLERİN TÜRKİYE BAĞLAMINDA GEÇERLİLİKLERİ

Ayşe ASLAN*

Öz

Araştırmanın temel amacı, işletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneği ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin aracı rolünü incelemektir. Tedarik zinciri dijitalleşmesi, tedarik zinciri performansı ve örgütsel adaptasyon ölçeklerinin Türkçe versiyonunu olmadığından ölçeklerin Türkiye bağlamında geçerliliklerini ve güvenilirliklerini saptamak araştırmanın ikincil amacını oluşturmaktadır. Araştırma nicel analiz yöntemlerinden nedensel tarama türündedir. Araştırma kapsamına (evren) Türkiye'nin imalat, lojistik, ulaştırma ve depolama, toptan ve perakendecilik sektörlerinde faaliyet gösteren firmalar dahil edilmiştir. Kolayda ve kartopu örneklem tekniği kullanılarak veri toplanmış, analizlerde 458 veri kullanılmıştır. Bulgularda, üç ölçüm aracına ilişkin Türkçe versiyonların, orijinal versiyonlarıyla uyumlu faktör yapıları gösterdikleri, yapı geçerliliklerini sağladıkları ve ölçek maddelerinin içsel tutarlılıklarının yüksek olduğu tespit edilmiş, üç ölçeğin Türkiye bağlamında kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. İşletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneklerinin hem tedarik zinciri dijitalleşmesini hem tedarik zinciri performansını pozitif etkilediği, tedarik zinciri dijitalleşmesinin de tedarik zinciri performansını pozitif etkilediği bulgulanmıştır. Ayrıca, örgütsel adaptasyon ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin kısmi aracı rolü olduğu saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Örgütsel adaptasyon, Tedarik zinciri dijitalleşmesi, Tedarik zinciri performansı, Aracı rol, Ölçek geçerliliği.*

THE MEDIATING ROLE OF SUPPLY CHAIN DIGITALIZATION IN THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL ADAPTATION ABILITY AND SUPPLY CHAIN PERFORMANCE AND THE VALIDITY OF THE SCALES IN THE CONTEXT OF TÜRKİYE

Abstract

The primary goal of the research is to examine the mediating role of supply chain digitalization in the relationship between organizational adaptability and supply chain performance. Since there is no Turkish version of the supply chain digitalization, supply chain performance, and organizational adaptability scales, the secondary goal of the research is to demonstrate the validity and reliability of the measuring instruments in the context of Türkiye. The research was conducted using a casual model as a quantitative research methodology. The research's population includes businesses engaged in Türkiye's manufacturing, logistics, transportation and storage, wholesale and retail industries. 458 data were utilized in the analysis, which employed convenience and snowball sampling approaches. As a result of the findings, the Turkish versions of the three measurement tools displayed factor structures that were similar to those of the original versions, provided construct validity, and had high levels of internal consistency of the scale items, so it was concluded that the three scales could be used in Türkiye. It has been discovered that organizational adaptability of the businesses has a favorable (positive) impact on supply chain digitalization and supply chain performance, and that supply chain digitalization also has a beneficial (positive) impact on supply chain performance. Furthermore, it has been determined that supply chain digitalization has a partial mediating role in the relationship between organizational adaptation and supply chain performance.

Keywords: *Organizational adaptation, Supply chain digitalization, Supply chain performance, Mediation role, Scales validity.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ŞIRNAK.
e-postal: ayseaslan@srnak.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5742-8938>)

1. GİRİŞ

Günümüzün son derece rekabetçi ortamında işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için atik olma, müşteri taleplerine duyarlı olma, ürün kalitesine odaklanma, yasalara uygun davranma ve verimlilik gibi faktörler önemli belirleyicilerdir. Bunların yanı sıra, sürekli değişen müşteri taleplerini karşılayabilmeleri için işletmelerin üretim stratejilerinin ve süreçlerinin esnek olması, işletme maliyetlerini önemli ölçüde azaltabilmesi, akıllıca, zekice ve bağımsız bir şekilde hareket edebilmesi de gerekmektedir (Fatorachian ve Kazemi, 2018: 633). Bunların ise, işletmenin tedarik zinciri içinde ve dışında yüksek düzeyde dijitalleşme ve otomasyon ile başarılabileceği vurgulanmaktadır (Sony ve Naik, 2019: 2214). Ayrıca talep ekonomisinin, tedarik zincirinin her zamankinden daha yenilikçi olmasına neden olduğu ve tedarik zincirinin dijitalleşmesiyle bu talebin karşılanacağı belirtilmektedir (Agrawal ve Narain, 2020: 1). Dahası, talebin esnek olması, sunulan hizmete ilişkin üretim ve tüketimin eş zamanlı olması, hizmetin stoklanamaması gibi faktörler işletmelere değişen çevre koşullarına daha hızlı bir şekilde adapte olmaları zorunluluğunu getirmektedir (Coşar, 2008: 45).

Toplumların ve endüstrilerin dijitalleşmesi hızlı bir şekilde geliştiğinden işletmelerin müşteri entegrasyonunu sağlayacak, yeni ürünler ve hizmetler geliştirecek, satışları arttıracak, işletmenin gelişmesini sağlayacak, daha iyi müşteri deneyimi sunacak, operasyonel mükemmellik sağlayacak ve ticaret ortaklarıyla daha iyi ilişkiler elde etmesini sağlayacak temel faaliyetlerinde dijital teknolojileri kullanmaya odaklanmaları; işletmeler için bir zorunluluktur (Agrawal ve Narain, 2020: 1). Aksi durumda, bugün dijitalleşme trendini kaçıran işletmelerin, dijitalleşen öncül işletmelere nazaran gelecekte daha yavaş olacağı, esnekliğinin ve rekabet gücünün daha az olacağı yaygın bir şekilde kabul görmektedir (Zeike vd., 2019: 1). Bu noktada, son zamanlarda, endüstriyel üretimde üretkenliği ve verimliliği arttırmak için dünya çapında alınan önlemler arasında ürünlerin üretim şeklinin ve tedarik zincirinde kullanılan hizmetlere ilişkin zihniyetin yeniden düşünülmesi ve değiştirilmesi gerektiği belirtilmektedir (Caiado vd., 2021: 1). Bu hususta, önde gelen akademisyenler, genel olarak yönetim alanında ve özellikle işlemler/operasyonlar ve üretim yönetiminde endüstri 4.0'ın uygulanabilir olduğunu kabul etmektedirler (Koh vd., 2019: 847).

Üretim ortamının artan dijitalleşmesini ve makineleşmesini (otomatikleştirme) ve ayrıca ürünler, çevreleri ve iş ortakları arasında iletişimi sağlamak için dijital değer zincirlerinin oluşturulmasını ifade eden endüstri 4.0 (Dallasega vd., 2018: 208), bir firmanın farklı fonksiyonel alanlarında birbiriyle daha bağlantılı bir ekosistemin yaratılmasını gerekli kılmaktadır. Bu amaçla, işletmeler, örgütler için başarı faktörlerinden biri olarak ifade edilen tedarik zinciri yönetiminde ve işletme uygulamalarında giderek daha şeffaf hale gelmek için stratejilerini yeniden şekillendirmektedir (Seyedghorban vd., 2020: 96). Bu doğrultuda, kurum içi ve kurumlar arası süreçlerin dijitalleştirilmesi, tedarik zinciri yönetimi araştırmaları için önemli fırsatlar sunmaktadır (Kim ve Lee, 2021: 2). Özellikle, dijitalleşme aracılığıyla tedarik zincirindeki faaliyetler entegre edilerek tedarik zincirinin verimliliği artırılabilir (Deepu ve Ravi, 2020: 1213). Bu kapsamda işletmelerin dijitalleşme çağından kaynaklanan önemli yenilikleri göz önünde bulundurarak tedarik zincirlerini yeniden düşünmeleri gerektiği önerilmektedir (Di Vaio ve Varriale, 2020: 221).

Öte yandan yoğun rekabet koşullarında işletmelerin başarılı olabilmesi ve rakiplerine karşı rekabet üstünlüğü elde etmeleri için tedarik zincirini oluşturan öğeler arasındaki iş birliği ile iş birliğinin bir sonucu olarak ifade edilen tedarik zincirinin performansı önem arz etmektedir (Gökşen, 2021: 1399). Hem sürdürülebilir rekabet avantajının elde edilmesinde hem de tedarikçiler ile müşteriler arasında kalıcı değişim ilişkileri geliştirmede örgütlerin adaptasyon yeteneği önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır (Oktemgil ve Greenley, 1997: 445). Görüldüğü üzere, rekabet, işletmelerin değişim karşısında kaynaklarını ve yeteneklerini doğal ve esnek bir şekilde adapte etmelerini zorunlu kılmaktadır (Coşar, 2008: 46). Nitekim, karmaşık ve çalkantılı bir pazar ortamında, adaptasyon yeteneğinin iyi bir iş performansı için temel ön koşullardan biri olduğu vurgulanmaktadır (Tuominen vd., 2004: 495).

Tedarik zinciri yönetimi uygulamalarının günümüzde yaygınlaşmasıyla tedarik zincirinin performansı hususunun, tedarik zincirindeki üyeler için çok önemli hale geldiği görüldüğünden (Gökşen, 2021: 1400) bu araştırmada işletmelerin adaptasyon yetenekleri, işletmelerin tedarik zincirinin dijitalleşmesi ve tedarik zinciri performansı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte Türkçe alan yazın incelendiğinde işletmelerin dijitalleşme düzeyi ile ilgili sınırlı sayıda çalışma olduğu, ancak tedarik zincirinin dijitalleşmesini, tedarik zinciri performansını ve örgütsel adaptasyon kavramlarını ölçmeye yarayan ölçüm aracının olmadığı tespit edilmiştir. Literatürdeki bu

boşluktan hareketle, mevcut araştırmada Kim ve Lee (2021) tarafından geliştirilen tedarik zincirinin dijitalleşmesi ve tedarik zinciri performansı ölçekleri ile Akgün ve arkadaşları (2012) çalışmasındaki örgütsel adaptasyon yeteneğine ilişkin ölçeklerin Türkçe uyarlamalarının yapılarak değişkenler arasındaki ilişki ve etkiler incelenerek alan yazına katkı sağlanması hedeflenmektedir. Bu doğrultuda, işletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneği ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zincirinin dijitalleşmesinin aracı rolü incelenecektir. Bu araştırmayla Türkçe yazında tedarik zincirinin dijitalleşmesi, tedarik zinciri performansı ve örgütsel adaptasyon yeteneği ile ilgili yapılacak çalışmalarda kullanılacak geçerli ve güvenilir ölçüm araçları da ortaya konulacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Örgütsel Adaptasyon

Temeli durumsallık teorisine dayanan ve ilk kez 1960'ların başında ortaya çıkan örgütsel adaptasyon kavramı, örgüt ve çevresi arasındaki ilişkiye ve bir örgütün içsel örgütsel yapısı ile dışsal çevresi arasındaki uyumun sağlanmasına odaklanmaktadır (Akgün vd., 2012: 171). Örgütsel adaptasyon, bir örgüt ile onun ekonomik ve kurumsal çevreleri arasındaki mesafeyi azaltmayı amaçlayan gözlemlenebilir eylemlere yol açan, örgüt üyeleri tarafından üstlenilen kasıtlı karar verme olarak tanımlanmaktadır (Sarta vd., 2021: 44). Örgütsel adaptasyon, bir işletmenin dış ortamlarındaki değişikliklere uyum sağlamak için bileşenlerini değiştirme veya modifiye etme yeteneğini ifade etmektedir (Seah vd., 2014: 1410). Bu noktada örgütlerin adapte olma yeteneği, ortaya çıkan pazar fırsatlarını belirleme ve bunlardan yararlanma yeteneği olarak tanımlanabilmektedir (Oktemgil ve Greenley, 1997: 445).

Staber ve Sydow (2002: 410-411) örgütsel adaptasyon yeteneğine sahip örgütlerin, değişen ortamlarda kendilerini hızla yeniden yapılandırabileceğini, eski rutinleri ortadan kaldırmayı ve yenilerin yaratmayı gerektiren koşullar altında değişim hızından daha hızlı bir şekilde öğrenebileceklerini, dinamik yetenekler sergilediklerini, öngörülemeyen yan etkileri veya yeni gelişmeleri kabul ettikleri, yeni tasarımları denemeye hazır olduklarını belirtmektedir. Bunlara ek olarak Akgün ve arkadaşları (2012: 171) ise adaptasyon yeteneğine sahip örgütlerin yeni (keşfedilmemiş/farklı) yenilikçi fikirler geliştirmek ve uygulamak için ortaya çıkan pazar ve teknoloji fırsatlarını belirleyebileceklerini ve bu fırsatlardan yararlanabileceklerini belirtmektedirler. Örgütsel adaptasyon yeteneği, işletmelerin mevcut bilgilerinin içsel operasyon süreçlerine ve ürün portföylerine entegrasyonunu geliştirerek mevcut yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olmaktadır (Akgün vd., 2012: 174).

Örgütsel adaptasyon yeteneği kavramının, yönetim literatüründe pazar becerisi, teknoloji ve yönetim sistemi gibi farklı bakış açılarına göre incelendiği vurgulanmaktadır (Akgün vd., 2012: 171). Bu araştırma kapsamında örgütsel adaptasyon yeteneği değerlendirilirken örgütlerin piyasa açısından adaptasyon yeteneği, teknolojik açıdan adaptasyon yeteneği ve yönetim sistemleri açısından adaptasyon yeteneği üzerinde durulmuştur.

Örgütün pazara (piyasaya) adapte olma yeteneği, müşterilerin gereksinimlerini ve rakip davranışlarını pazarlamak ve hedeflemek için piyasayı iyice inceleyerek, müşterileri ve rakipleri gözlemleyerek ve pazarlama faaliyetlerine kaynak tahsis ederek hızlı bir şekilde öğrenmeyi vurgulamaktadır (Oktemgil ve Greenley, 1997: 448; Akgün vd., 2012: 173). İşletmelerin pazarlara uyum sağlama yeteneği, pazarlama ve stratejik yönetim literatürleri için açık bir şekilde temel teşkil etmektedir (Oktemgil ve Greenley, 1997: 445). **Örgütün teknolojiye adapte olma yeteneği**, bir firmanın teknik değişimi izleme, istenen teknolojilere güvenli erişim sağlama, teknolojik tamamlayıcıları elde etme, ürün kalitesini ve performansını geliştirme ve ürünlerin potansiyel risklerini önleme yeteneğine işaret etmektedir (Akgün vd., 2012: 173). **Örgütlerin yönetim sistemini adapte etme yeteneği**, bir işletmenin yönetim sistemlerinin; o işletmedeki insanları modası geçmiş gelenek ve uygulamalara meydan okumaya teşvik edip etmediğini ele almaktadır ve bir işletmenin pazardaki değişikliklere hızlı bir şekilde yanıt vermesine olanak tanımakta ve işletme önceliklerindeki değişimlere yanıt olarak hızlı bir şekilde gelişmesine imkân sağlamaktadır (Akgün vd., 2012: 173).

2.2. Endüstri 4.0, Dijital Dönüşüm, Dijitalleşme ve Tedarik Zincirinin Dijitalleşmesi

Son birkaç yılda dünya çapındaki endüstriyel sektörde gerçekleşen teknolojik ilerlemelerden ve yenilikçi gelişmelerden kaynaklanan yeni bir kavram olarak karşımıza çıkan Endüstri 4.0 (Koh vd., 2019: 848), üretimde daha sermaye ve teknoloji yoğun yöntemlere geçilmesi (makineleşme), elektrifikasyon ve bilgisayarlı otomasyonun ortaya çıkışından sonra dördüncü sanayi devrimini temsil eden ve bir yüksek teknoloji stratejisi olarak ifade

edilmektedir (Dallasega vd., 2018: 208). Örgütlerin dijital forma dönüşmesi, çoğunlukla Endüstri 4.0 olarak bilinmektedir (Sony ve Naik, 2019: 2213; Deepu ve Ravi, 2020: 1214). Endüstri 4.0, geleneksel üretim ile ürünlerin ve hizmetlerin yaşam döngüsünün tüm değer zinciri üzerinde kontrol uygulanmasını sağlayan en son teknolojiye sahip endüstriyel uygulamaların kademeli birleşimi olarak yorumlanabilir (Ghobakhloo ve Fathi, 2020: 3). Akıllı fabrika ortamında makinelerin, cihazların ve insan kaynaklarının birbirleriyle etkileşime girme, iletişim kurma ve birbirlerinden öğrenme şekli göz önüne alındığında, bulut teknolojisi, veri interneti (IoD), büyük veri analitiği gibi Endüstri 4.0 teknolojileri; birçok süreç akışı, üretim ve tedarik zinciri verisinin toplanması, depolanması daha da önemlisi analiz edilmesi için hayati öneme sahiptir (Ghobakhloo, 2018: 924). İşletmelerin Endüstri 4.0 için hazır olup olmadığını değerlendirmek için “işletmenin örgütsel stratejisinin hazır olması”, “işletmenin dijitalleşme seviyesi”, “tedarik zincirinin dijitalleşme düzeyi”, “akıllı ürünler ve hizmetler”, “çalışanların Endüstri 4.0’ a uyum sağlaması” ve “üst yönetimin katılımı ve bağlılığı” olmak üzere 6 temel bileşen olduğu vurgulanmaktadır (Sony ve Naik, 2019: 2227).

Dijital dönüşüm, dijital teknolojilerin beraberinde getirdiği değişiklikler ve fırsatlardan ve bunların toplum üzerindeki etkilerinden stratejik açıdan ve öncelikli bir şekilde tamamıyla yararlanmak için işletme faaliyetlerinin, süreçlerinin, yetkinliklerin ve modellerin geniş kapsamlı (köklü) ve hızlanan dönüşümü olarak ifade edilmektedir (Sow ve Aborbie, 2018: 141). Bu kapsamda, iş yerinde dijital teknolojilerin kullanımı, başka bir deyişle, dijitalleşme; işin niteliğini değiştirdiği gibi iş taleplerini ve iş kaynaklarını da değiştirebilmektedir (Larjovuori vd., 2016: 1142). Nitekim, dijital dönüşümün, var olan işletmeleri hızlı bir şekilde ve temelden değiştirdiği ve bütün sektördeki işletmelerin, yeni dijital organizasyon biçimlerine göre kendilerini yeniden organize ederek giderek daha fazla dijitalleştiği görülmektedir (Zeike vd., 2019: 1). Dijitalleşme, kurum içi ve kurumlar arası karar verme, süreçler ve ürün mimarilerini kolaylaştırmak için bilgi teknolojilerinin kullanılmasıdır (Kim ve Lee, 2021: 2). Endüstri 4.0 çağında dijitalleşme, tedarik zinciri boyunca bilgi ve mal akışının entegrasyonu ve optimizasyonu olarak görülmektedir (Bogner vd., 2016: 16). Dijitalleşmenin; mevcut süreçler ve yetenekler üzerinde büyük bir etkisi olduğu bilinen bir gerçektir (Caiado vd., 2020: 2).

Tedarik zinciri terimi, hammaddeden son müşteriye kadar üretim ve tedarik sürecinin her bir unsurunu birbirine bağlayan zinciri ifade etmek için kullanılmaktadır (Scott ve Westbrook, 1991: 23). Belirli bir ürünün üretimi ve dağıtımı için (Büyüközkan ve Göçer, 2018: 164) tedarikçiler, üreticiler, distribütörler (dağıtıcılar), perakendeciler ve müşterilerden oluşan bir ağ olarak ifade edilen tedarik zinciri (Yücesan, 2007: 130), tedarikçiler ve müşteriler arasındaki ürün ve hizmetlerin koordinasyonunu, planlanmasını ve kontrolünü içeren bir dizi birbirine bağlı faaliyetler olarak tanımlanabilir (Büyüközkan ve Göçer, 2018: 157). Bu anlamda, tedarik zinciri, müşterilere bir ürün veya hizmeti sunmak için atılan gerekli adımları temsil etmektedir (Büyüközkan ve Göçer, 2018: 164). Tedarik zinciri sistemleri, çok kriterli karar vermenin en önemli uygulamalarından birini sağlamaktadır (Ayağ, 2015: 31).

İlk olarak 1980’lerin başında kullanılan tedarik zinciri yönetimi (Bahari vd., 2017: 230); müşteriler ve diğer paydaşlar için değer katan ürünler, hizmetler ve bilgiler sağlayan ilk tedarikçiden son kullanıcıya kadar bütün temel işletme süreçlerinin bütünleştirilmesidir (Lambert vd., 1998: 1). Bu kapsamda tedarik zinciri yönetimi, tedarikçileri, üreticileri, perakendecileri ve depoları entegre etme ve kullanma sürecidir (Ayağ, 2015: 30). Bu geniş tanıma göre tedarik zinciri yönetimi, tüm değer zincirini kapsamakta ve hammaddelerin çıkarılmasından kullanım ömrünün sonuna kadar malzeme ve tedarik yönetimini ele almaktadır (Tan, 2001: 40). Böylece, malların doğru miktarda ve doğru zamanda üretilip teslim edilmesi sağlanmakta, işletme maliyetleri en aza indirilmekte, müşteri gereksinimleri karşılanmakta ve tatmin edilmektedir (Ayağ, 2015: 30).

Tedarik zinciri yönetimi, firmaların; rekabet avantajını arttırmak için tedarikçilerinin süreçlerini, teknolojilerini ve yeteneklerini nasıl kullandıklarına ve bir örgüt içindeki imalat, lojistik ve malzeme yönetimi işlevlerinin koordinasyonuna odaklanmaktadır (Tan, 2001: 40). Yıllar içinde teknolojik gelişmeler, tedarik zinciri süreçlerini rasyonalize etmiştir. Özellikle blok zinciri, büyük veri analitiği, 3 boyutlu baskı, nesnelerin interneti (IoT), yapay zekâ (AI), artırılmış gerçeklik (AR) gibi çeşitli teknolojiler, tedarik zincirinin dijitalleşmesini hızlandırarak dijitalleşmesini sağlamaktadır (Agrawal ve Narain, 2020: 1). Bunlara ek olarak, sosyal medya, mobil ve akıllı cihazlar, telematik ve robot teknolojisi (Jordan, 2017: 477), bulut bilişim, siber güvenlik, otomatik güdümlü araçlar (AGV’ler), kurumsal kaynak planlaması (ERP) ve görsel hesaplama gibi dijital teknolojiler, çeşitli yenilikçi teknolojileri kullanarak (Simões vd., 2019: 1) yeni nesil tedarik zinciri yeteneklerini şekillendirmektedir (Jordan, 2017: 477) ve tedarik zinciri süreç yönetimini desteklemektedir (Simões vd., 2019: 1).

Bu noktada, dijital tedarik zinciri, bilgi sistemlerinin geliştirilmesi ve tedarik zincirinin entegrasyonunu ve çevikliğini güçlendiren ve böylece müşteri hizmetlerini ve kuruluşun sürdürülebilir performansını iyileştiren yenilikçi teknolojilerin benimsenmesi olarak tanımlanmaktadır (Ageron vd., 2020: 133). Dijital olarak entegre edilmiş bir tedarik zinciri, endüstriyel organizasyonun soruları hızlı bir şekilde yanıtlamasına ve olası çözümleri keşfetmesine olanak sağlamak için temel verileri ve sistemleri oluşturmaktadır (Jordan, 2017: 477). Dahası, tedarik zincirleri için dijitalleşme teknolojileri; büyük miktarda veriyi yönetme ve tedarik zincirinin ortakları arasında iş birliği yapma yeteneklerine sahip dijital donanım, yazılım ve ağlardan oluşan akıllı bir teknolojik sistem oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu tür bir sistem, “tutarlı, çevik ve etkili sonuçlarla hizmetleri daha değerli, erişilebilir ve uygun fiyatlı hale getirerek” tedarik zinciri ortakları arasındaki etkileşimleri desteklemek için tasarlanmıştır (Simões vd., 2019: 1).

Dijital tedarik zinciri yönetimi, daha iyi karar alınmasında daha fazla şeffaflık sağlamakta, daha çok sıfır stoklu üretim sistemi kullanılacağı için stok düzeylerinin azalmasına imkan tanımakta, tüm değer zinciri boyunca bütünleşik (entegre) sistem sayesinde stok seviyelerinin net görünümünü sağlamakta, teslimat sürelerini azaltmak için merkezi depolama sistemi yerine daha çok farklı noktalarda depolama yapılmasına imkan tanımakta, satış zincirindeki aşama sayısını azaltacağı için teslimat sürelerinin kısaltılmasında rol oynamakta, talep algılama ve güncel satış bilgileri aracılığıyla müşteri gereksinimlerinin daha iyi anlaşılmasını mümkün kılmakta, daha yüksek satışa, daha yüksek kar marjına, müşterinin işletmeye güçlü bir şekilde bağlılık duymasını sağlamakta, tedarik zinciri esnekliğini geliştirmekte, tedarik zincirindeki riskleri ve maliyetleri azaltmakta, karar verme sürecinde daha fazla alternatif sunduğundan tedarik zinciri yönetiminde daha iyi karar alınmasını sağlamakta, rekabet avantajının sürdürülmesini yardımcı olmaktadır (Agrawal ve Narain, 2018: 5).

2.3. Tedarik Zinciri Performansı

Tedarik zinciri yönetimi literatüründeki ilgi çekici, merak uyandıran konulardan biri olarak nitelendirilen tedarik zinciri performansı (Fatorachian ve Kazemi, 2021: 64), tedarik zincirinin bir bütün olarak verimliliği ve etkinliği olarak tanımlanmaktadır (Ganesh Kumar ve Nambirajan, 2013:53) ve zincir boyunca bütünleşmeyi kaybetmeden piyasaya duyarlı kalabilme yeteneği ile karakterize edilmektedir (Agarwal ve Shankar, 2002:32). Tedarik zinciri performansı, ürün mevcudiyeti ve zamanında teslimat açısından nihai müşteri gereksinimlerini karşılama derecesi olarak da ifade edilmektedir (Tarafdar ve Qrunfleh, 2017: 928).

Tedarik zincirinin tamamının performansının ölçülmesi, etkinlik ve verimlilik başarısızlıklarının izlenmesine ve takip edilmesine izin verdiği ve zincir tasarımıyla ilgili olarak daha bilinçli karar vermeye yol açtığı için hayati bir öneme sahiptir (Abu Bakar vd., 2009: 78). Ayrıca, tedarik zinciri performansının ölçülmesinin tedarik zincirinin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırabileceği, aktörlerin davranışlarını olumlu yönde etkileyebileceği ve genel performansını iyileştirebileceği iddia edilmektedir (Shepherd ve Günter, 2006: 243). Bu kapsamda tedarik zinciri performansına ilişkin sonuçlar, işletmeler üzerinde doğrudan etkilere sahip olduğu gerekçesiyle tedarik zinciri performansının ölçülmesi ve analiz edilmesi, performansın eskiye nazaran daha iyi olup olmadığı hususunda işletmelere yol göstermektedir (Gökşen, 2021: 1402).

Tedarik zinciri performansının, Terjesen ve arkadaşları (2012) ile Singhal ve Singhal (2019) tarafından yapılan çalışmalara dayandığı (Kim ve Lee, 2021: 4) ve tedarik zinciri performansının geleneksel olarak operasyonel lojistik faaliyetlerine odaklandığı belirtilmektedir (Gilmour, 1999: 355). Tedarik zinciri modellerinde, ağırlıklı olarak maliyet ve maliyetle müşteriye cevap verebilirliğinin/duyarlı olmasının kombinasyonu olmak üzere iki farklı performans ölçüsünün kullanıldığından söz edilmektedir. Maliyet ölçütü, stok maliyeti ve işlem maliyetini kapsarken müşteriye cevap verme ölçütü ise tedarik süresini ve stok tükenme olasılığı ve sipariş karşılama oranını kapsamaktadır (Beamon, 1999: 277).

Tedarik zinciri performansı ölçümü ve yönetimi, performans kriterleri ile ilgili pek çok çalışma (Lee ve Billington, 1992; Neely vd., 1995; Beamon, 1999; Brewer ve Speh, 2000; Gunasekaran vd., 2001; Lai vd., 2002; Chan ve Qi, 2003; Chan vd., 2003; Morgan, 2004; Sarkar ve Mohapatra, 2006; Aramyan vd., 2007; Wong ve Wong, 2007; Berrah ve Cliville, 2007; Bhagwat ve Sharma, 2007a; Bhagwat ve Sharma, 2007b; Theeranuphattana ve John 2008; Bhagwat ve Sharma, 2009; Shepherd ve Günter, 2010; Soni ve Kodali, 2010; Askarany vd., 2010; Marwah vd., 2014; Lima-Junior ve Carpinetti, 2019) söz konusudur. Bu kapsamda tedarik zinciri performansının ölçümünde Balanced Scorecard (Dengelenmiş Skor Kartı), Faaliyet Tabanlı Maliyetlendirme (ABC Yöntemi), Ekonomik Katma

Değer (EVA Yöntemi), SCOR Modeli (Tedarik Zinciri Operasyonları Referans Modeli), GSCF (Global Tedarik Zinciri Forumu) çerçevesi, ASLOG denetim yöntemi (ASLOG: Fransız Lojistik Derneği), SASC (Stratejik Tedarik Zinciri Denetimi) yöntemi, Global EVALOG yöntemi (Global Lojistik Değerlemesi yani, MMOG/LE: Global Malzeme Yönetimi Operasyonları Kılavuzu/Lojistik Değerlendirmesi), SCM/SME yöntemi (Tedarik Zinciri Yönetimi/Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler), APICS yöntemi (APICS: Operasyon Yönetimi Derneği veya Amerikan Üretim ve Stok Kontrol Derneği), ECR (Etkin Tüketici Tepkisi) yaklaşımı, EFQM (Mükemmellik Modeli), SPM (Stratejik Kâr Modeli) gibi ölçüm modellerinin kullanıldığı tespit edilmiştir (Voss, 1986: 19; Bossu vd., 2004: 16; Estampe vd., 2013: 254; Gökşen, 2021: 1405).

Folan ve Browne (2005: 663), günümüzde örgütler arası tedarik zinciri performansına odaklanıldığından, çoğu tedarik zinciri performans ölçüm matrisinin geleneksel lojistik ölçümleri kullandığına dikkat çekmektedir. Örneğin, Brewer ve Speh (2000) tarafından ortaya konulan, tedarik zinciri performans ölçüm sisteminde geleneksel lojistik performans ölçütlerine (sipariş karşılama oranları, hata oranları, envanter maliyetleri, teslimat süresi vb. gibi ölçütlere) odaklanılmaktadır. Beamon, (1999: 278), “maliyet”, “faaliyet süresi”, “müşteriye yanıt verme hızı” ve “esnekliğin”, tek başına veya birlikte tedarik zinciri performans ölçütleri olarak kullanıldığını vurgulamaktadır. Lai ve arkadaşları (2002: 442) ise tedarik zinciri performansının ölçüm kriterleri için “esneklik ve hızlı bir şekilde yanıt verebilirlik”, “tedarik zincirinin güvenilirliği”, “maliyetler” ve “varlıklar” şeklinde ölçüm kriterleri belirlemişlerdir. Sonuç olarak, tedarik zinciri performansının ölçülmesinde maliyet, yanıt verebilirlik, esneklik, kalite, teslimat, yenilik, yeşil teknoloji, üretim kapasitesi, yönetsel beceri, güvenilirlik, teknoloji, iletişim araçları, entegrasyon, servis, bilgi zamanı gibi performans kriterleri kullanılmaktadır (Gökşen, 2021: 1406).

Tedarik zinciri performansının, tedarik zinciri süreçlerinin işlevsel (operasyonel) hale getirilmesinden ve **çeviklik** (üretim esnekliği ve sipariş-teslimat döngüsü süresinde azalma), **kapasite** (yeni ürünler ve yeni pazarlar keşfetmeye yönelik itici güç) ve **ürün çeşitliliğini** (pazar talebine ve küreselleşmeye göre çeşitli ürünlerin sunulma derecesi) içeren kamçı etkisinin en aza indirilmesinden etkilenebileceği vurgulanmaktadır (Kim ve Lee, 2021: 4).

2.4. Araştırmanın Teorik Dayanağı, Değişkenler Arası İlişkiler ve Hipotezlerin Geliştirilmesi

Bu çalışmada bir üst sistem (supra-sistem) bileşenleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi analiz etmek ve örgütlerin adaptasyonunun (teknoloji adaptasyon, pazar adaptasyonu ve yönetsel adaptasyon) ve tedarik zinciri dijitalleşmesinin, tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisini araştırmak için sistem teorisi benimsenmektedir. Çünkü sistem teorisi, tedarik zincirindeki birçok organizasyon ve süreci içeren tek bir firma seviyesinden tüm tedarik zinciri seviyesine geçmeye izin verdiği için olayların bütüncül bir yaklaşımla araştırılmasını, sosyo-teknik gelişmelerin anlaşılmasını sağlamakta, teknolojik uygulamanın iş süreçlerine etkisinin analiz edilmesine imkân vermektedir. Teknolojik açıdan bakıldığında, üst sistemin başarılı performansı, alt sistemlerin (süreçlerin/ firmaların) teknolojik gelişmeler ile bilgi sistemlerinin uyumlu ve entegre olmasını gerektirmektedir. Sistem teorisi, Endüstri 4.0’a olanak sağlayan teknolojilerin, alt sistemler (firmaların bireysel tedarik zinciri süreçleri) üzerindeki etkisini analiz edebileceği ve bunların potansiyel yeteneklerinin tedarik zinciri performansının iyileştirilmesi üzerindeki etkisinin araştırılmasını sağlayabileceğinden söz etmektedir. Sistem teorisinin, gelişmiş teknolojilerin bireysel tedarik zinciri süreçleri arasında (alt sistem) ve tedarik zinciri boyunca (supra sistem) entegrasyonu nasıl mümkün kıldığını ve tedarik zinciri performansında potansiyel iyileştirmelere nasıl yol açtığını analiz etmeye yardımcı olabileceğinden bahsedilmektedir (Fatorachian ve Kazemi, 2021: 65). Sistem düşüncesi ve sistemik anlayış, sistem bileşenlerinin (tedarik zinciri içindeki çeşitli iş süreçleri/taflar) ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerinin tanımlanmasına ve kuruluşlar ile çevreleri arasındaki ilişkilerin analiz edilmesine olanak tanımaktadır. Sistem teorisine dayalı olarak, örgütler, iş süreçleri arasında yüksek düzeyde entegrasyon ve bilgi paylaşımı ile birbirine bağlı süreçler olarak görülmektedir (Fatorachian ve Kazemi, 2021: 65). Bu nedenle, işletmelerde iş süreçleri arasında örgütsel adaptasyonun sağlanması önem arz etmektedir.

İşletmelerde performansın iyileştirilmesinde adaptasyonun faydası olabileceği belirtilmektedir (Oktemgil ve Greenley, 1997: 449). Son zamanlarda yapılan araştırmalar da karmaşık ve çalkantılı bir pazar ortamında, adaptasyon yeteneğinin iyi bir iş performansı için temel ön koşullardan biri olduğunu açıkça göstermektedir (Tuominen vd., 2004: 495). Nitekim, Oktemgil ve Greenley (1997) çalışmalarında, yüksek adaptasyon yeteneğine sahip işletmelerin, diğer işletmelerden daha iyi performans gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. Gibson ve Birkinshaw (2004) ise çalışmasında işletmelerin adaptasyon becerisi ve performansı arasında pozitif bir

ilişki olduğunu tespit etmiştir. Başka bir deyişle işletmelerin adaptasyon yeteneğinin yüksek olmasının işletme performansını arttıracığına işaret etmektedir. Satenik Başak (2021: 149) doktora tezinde ise firmaların hem finansal performansının hem de büyüme performansının, örgütsel adaptasyonun boyutlarından olan teknolojik adaptasyon ve yönetsel adaptasyon boyutlarıyla pozitif ilişkili oldukları sonucunu ortaya koymuştur. Bu görüşlerden ve araştırma sonuçlarından hareketle H1 hipotezi oluşturulmuştur.

H1. İşletmelerin örgütsel adaptasyon yetenekleri tedarik zinciri performansını pozitif bir şekilde etkilemektedir.

Dijitalleşmeyle birlikte yeni ürün ve hizmetlerin ortaya çıkması, işletmelerde adaptasyon sürecinin iyileştirilebilmesini gündeme getirmekte ve adaptasyon süreçlerinde işletme politikalarının, dijital kültürü desteklemesini gerektirmektedir (Okumuşoğlu, 2022:21). Tüm işletmelerin tedarik zinciri ortakları, hizmet sağlayıcılarının veya tüketicilerinin ortaya çıkan öngörülebilir veya beklenmedik değişimlere adaptasyon sağlamaları gerekmektedir (Howard-Grenville ve Lahneman, 2021: 483). Çünkü işletmelerin içsel faaliyetlerinin, yapılarının ve yönetim uygulamalarının adaptasyonunun, paydaşların katılımı ve faaliyetleri kadar da önemli olduğu vurgulanmaktadır (Herrmann ve Guenther, 2017: 38). İşletmelerde başarı elde etmek için teknoloji kullanımının örgütsel kültürle adaptasyonunun sağlanması gerekmektedir (Herand ve Coşkun, 2014: 221). Nitekim, gerçek zamanlı (eş-zamanlı) operasyonel adaptasyon, tedarik zinciri esnekliğini geliştirmek için önemli bir unsur olarak görülmektedir (Küffner vd., 2022: 685). Bu kapsamda birçok işletmenin Endüstri 4.0'ın hızlı örgütsel adaptasyon süreçleri sağlayarak işlerini geliştirebileceğini kabul ettiği ve aktif olarak dijitalleşmeye hazırlandığı (Vimal vd., 2022: 466) bilinmektedir. İklim koşullarının, yaşam alanlarındaki sosyal koşulların, insan sağlığı, enerji temini, teknolojik değişimler ve insanlardan kaynaklanan değişikliklerin neden olduğu birbiriyle ilişkili pek çok faktörün değişim halinde olduğu bir dünyada; işletmelerin adaptasyonlarının iş modellerinde, tedarik zincirlerinde, ürün ve hizmet sunumunda önemli ve devam eden değişiklikleri içereceği belirtilmektedir (Howard-Grenville ve Lahneman, 2021: 481). Bu bağlamda, adaptasyonun tedarik zincirindeki bir ortaklık içinde sahiplenme ve koordinasyon endişelerini azaltacağı önerilmektedir ve sonuç olarak tedarik zinciri ortaklarında adaptasyon hususlarına dikkatlerin kaydırılabileceği vurgulanmaktadır (Knoppen ve Christiaanse, 2007: 164). Ayrıca örgütsel adaptasyon yeteneğine sahip işletmelerin, mevcut bilgilerini içsel operasyon süreçlerine veya ürün portföylerine entegrasyonunu sağlayarak mevcut yeteneklerini geliştirdikleri bilinmektedir (Akgün vd., 2012: 174). Alanyazında örgütsel adaptasyon ve tedarik zinciri dijitalleşmesi arasındaki ilişkiye odaklanan ampirik bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Ancak bu görüşlerden hareketle, yönetimin ve çalışanların dış çevredeki değişiklikleri öğrenme ve bunlara yanıt verme yeteneği olan örgütsel adaptasyonun işletmenin misyon, vizyon, iş stratejisi, hedefler, kültür, teknoloji, eğitim ve politikalar dahil olmak üzere temel unsurlarını etkileyen köklü değişiklikleri içerdiğinden örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri yapısındaki değişiklikleri etkileyeceği düşünülmektedir (Cheng vd. 2001: 70-74). Bu gerekçeyle H2 hipotezi oluşturulmuştur.

H2. İşletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneğinin, tedarik zinciri dijitalleşmesi üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

Son zamanlarda tedarik zinciri yönetiminin yaygın bir araştırma konusu haline geldiği göze çarpmaktadır (Ayoub vd., 2017: 594). Tedarik zinciri yönetimi uygulamalarını, boyutlarını tanımlama ve belirleme konusu (Mentzer vd., 2001; Min ve Mentzer, 2004; Chen ve Paulraj, 2004a; Chen ve Paulraj, 2004b; Li vd., 2005; Ganesh vd., 2013) ve bu uygulamaların ya da boyutların firma (işletme) performansı ile ilişkisi (Tan vd., 1998; Tan vd., 1999; Wisner, 2003; Vickery vd., 2003; Chen vd., 2004; Tracey vd., 2005; Green vd., 2006; Li vd., 2006; Hsu vd., 2009; Cook vd., 2011; Özcan ve Ayvaz, 2015) pek çok araştırmaya konu olmuştur. Ancak Deshpande (2012: 2) ise tedarik zinciri yönetimi uygulamalarının etkili bir şekilde uygulanmasında hala başarısızlıkların mevcut olduğunu vurgulamakta ve tedarik zinciri yönetiminin başarılı bir şekilde uygulanamamasının ana nedenlerinden birinin, tedarik zinciri yönetiminin temel boyutlarını nelerin oluşturduğu hususunda araştırmacılar arasında fikir birliği olmaması gerçeğine bağlamaktadır. Bu husustaki başarısızlığın diğer gerekçelerinden bir diğerinin ise bazı araştırmalarda, tedarik zinciri yönetiminin boyutları ve firma performansını ilişkilendirmenin gerekliliğini açık bir şekilde belirtildiği halde araştırmacıların bu konuyu ele almadığına yöneliktir. Ayrıca, tedarik zinciri yönetiminin hangi boyutlarının tedarik zinciri performansı ile ve nihai olarak firma performansı ile belirgin bir şekilde ilişkili olduğu sorusunun büyük ölçüde gözden kaçtığı vurgulanmaktadır.

Alanyazında tedarik zinciri uygulamalarının operasyonel performansı olumlu yönde etkilediğini bulgularan çalışmalar (Koh vd., 2007; Bayraktar vd., 2009; Ou vd., 2010) olduğu gibi tedarik zinciri uygulamalarının firma performansını pozitif etkilediği sonucuna ulaşan (Ou vd., 2010; Deshpande 2012) çalışmalar da söz konusudur. Sukati ve arkadaşları (2012) tedarik zinciri uygulamaları ile tedarik zinciri performansı arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçla uyumlu bir şekilde tedarik zinciri uygulamalarının veya boyutlarının, tedarik zinciri performansını pozitif bir şekilde etkilediğini ortaya koyan çalışmalar (Sundram vd., 2011; Deshpande 2012) karşımıza çıkmaktadır. Son zamanlarda yapılan Kim ve Lee (2021: 10) çalışmasında ise tedarik zincirinin dijitalleşmesinin tedarik zinciri performansı üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

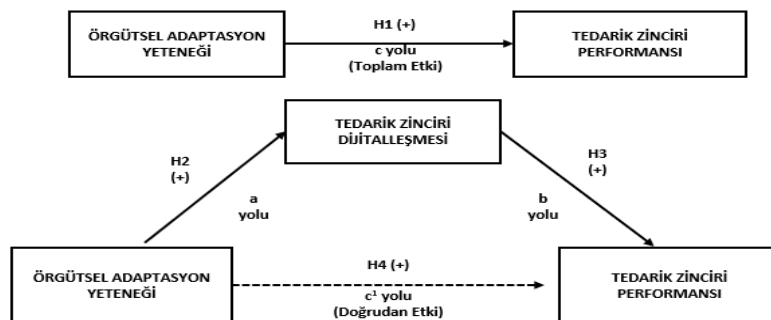
Jie ve arkadaşları (2007) tedarik zinciri uygulamalarının tedarik zinciri performansını etkilediğini, tedarik zinciri performansının da rekabet avantajı yaratacağını gösteren bir model önermişlerdir. Benzer şekilde Ganesh Kumar ve Nambirajan (2013:46) çalışmasında tedarik zinciri yönetimi uygulamalarının tedarik zinciri performansını ve tedarik zinciri performansı aracılığıyla işletmenin genel performansını etkilediğine ilişkin bir model önererek ileride yapılacak çalışmalar için anket yardımıyla veri toplanıp bu modelin amprik olarak test edilmesi önerilmektedir. Ibrahim ve Hamid, (2014) tedarikçi yönetimi uygulamalarının tedarik zinciri performans etkinliği üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Tarafdar ve Qrunfleh (2017) tedarik zinciri yönetimi uygulamaları (stratejik tedarikçi ortaklık faaliyetleri; müşteri ilişkileri faaliyetleri, erteleme faaliyetleri) ve tedarik zinciri performansı arasında pozitif ilişki tespit etmiştir. Gawankar ve arkadaşları (2017) tedarik zinciri yönetimi uygulamalarının işletmelerde uygulanmasının genel iyileştirmelere yol açan tedarik zinciri performans ölçümleriyle ilişkili olduğunu ve tedarik zinciri yönetimi uygulamalarının, tedarik zinciri performansını pozitif bir şekilde etkilediğini bulmuştur. Asamoah ve arkadaşları (2021) tedarik zinciri yönetimine ilişkin yeteneklerinin (bilgi alışverişi, entegrasyon, koordinasyon ve cevap verebilirlik) tedarik zinciri performansını (güvenilirlik, etkililik ve esneklik) pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Tedarik zinciri yönetiminin, performansı neden ve nasıl etkilediği, hangi alanların özellikle önemli olduğu hususundaki anlayışın eksik olduğu vurgulanmaktadır (Trkman vd., 2010: 318). Endüstri 4.0 stratejisinin, yalnızca üretim sistemi ve süreçlerinde devrim yaratmakla kalmayacağını, aynı zamanda tedarik zinciri yönetiminde akıllı tedarik zincirinin oluşmasına da yol açabileceğinden bahsedilmektedir (Xie vd., 2020: 711). Nitekim, Endüstri 4.0 ve Endüstri 4.0'ı mümkün kılan teknolojilerin, fabrikaların ve işletmelerin her köşesini etkileme potansiyeline sahip olduğuna ve tedarik zinciri, lojistik yönetimi gibi yönetsel disiplinlerde önemli gelişmeler sağlayabileceğine inanılmaktadır (Fatorachian ve Kazemi, 2021: 63). Geniş bir coğrafi alanı da kapsayan günümüzün karmaşık tedarik zincirinde, dijitalleşme ve bilgi teknolojisi, ürün ve bilgi akışının verimli bir şekilde kontrol edilmesi için ön koşul olarak belirtilmektedir (Gupta vd., 2020: 1915). Gelişmekte olan dijital teknolojilerin, dünya çapındaki tedarik zincirlerinin performansını ve firmaların performansını artırabileceği genel olarak kabul edilmektedir (Jabbour vd., 2020: 2). Tedarik zinciri yönetiminde dijitalleşmenin benimsenmesiyle firmaların, müşteriler, tedarikçiler ve pazarlarla ilgili verileri geliştirip depolayarak performanslarını artırabileceği ve dijitalleşme araçlarının tedarik zincirlerinin yönetmesi ve bu dinamik ortamda performanslarını artırması için önemli olduğu vurgulanmaktadır (Gupta vd., 2020: 1916). Bu kapsamda H3 ve H4 hipotezi oluşturulmuştur.

H3. *Örgütlerin tedarik zincirinin dijitalleşmesi, tedarik zinciri performansını pozitif yönde etkilemektedir.*

H4. *İşletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneği ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin aracı rolü vardır.*

Araştırma modeli ve hipotezleri Şekil 1'de özetlenmiştir.

Şekil 1: Araştırma modeli ve hipotezler

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Mevcut araştırmada işletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneği ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin aracı rolü inceleneceği için bu araştırmada nicel veri analizi yöntemlerinden ilişkisel ve nedensel tarama yöntemi benimsenmiştir. Şırnak Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 25.01.2022 tarih ve E.28186 sayılı 2022/12 no'lu kararı ile ölçek maddelerine ilişkin etik açıdan uygunluk yazısı alınmıştır. Bu araştırmada kullanılan ölçeklerin Türkçe versiyonu olmadığından veri analizi kapsamında iki aşama benimsenmiştir. İlk aşamada ölçeklere ilişkin Türkçe geçerliliğin tespit edilmesi için gerekli analizler yapılmıştır. İkinci aşamada ise araştırmanın temel amacına yönelik hipotezleri test etmek amacıyla analizler yapılmıştır.

3.1. Araştırma Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Türkiye'de faaliyet gösteren imalat, lojistik, ulaştırma ve depolama, toptan ve perakendecilik sektöründe faaliyet gösteren firmalar oluşturmaktadır. Zaman, bütçe ve maliyet gibi kısıtlar nedeniyle araştırma evreninden kolayda ve kartopu örneklem metoduyla 544 anket toplanmıştır. Ancak bazı anketlerde eksik veri olduğundan analiz kapsamına alınmamış ve 458 veri ile analizler gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada örneklem yeterliliğine ilişkin temel alınan kriter doğrulayıcı faktör analizi kıstaslarıdır. Bu kapsamda Kline (1998) doğrulayıcı faktör analizi bağlamında, N=örneklem büyüklüğü, q=tahmin edilen parametre olmak üzere; N:q değerlerinin 10:1 (tahmin edilen bir parametre başına 10 gözlem) ile 20:1 aralığında olması gerektiğini önermektedir (Kline, 2005: 111; Hair vd: 2010: 101). Mevcut araştırmada tahmin edilen toplam parametre sayısı 28 olduğundan bu araştırmaya ilişkin kabul edilebilir örneklem ilişkisi alt sınır 280 (28*10) olarak belirlenmiştir. Bu kıstaslara göre 458 verinin analizler için yeterli büyüklükte olduğu söylenebilmektedir. Her firmadan sadece bir çalışanın dahil edildiği bu araştırmada katılımcıların bireysel özellikleri ve çalışılan örgüt özellikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Temel araştırma örnekleme göre örgüt ve bireylere ilişkin özellikler

ÖRGÜTSEL ÖZELLİKLER		N	%	BİREYSEL ÖZELLİKLER		N	%
Firma Sektörü	İmalat (Üretim)	181	39,5	Kurumda çalıştığınız pozisyon	Firma Genel Müdürü/ Yöneticisi	72	15,7
	Lojistik Ulaştırma ve Depolama	127	27,7		Çalışılan Departmanda Yönetici	241	52,6
	Toptan ve Perakende	107	23,4		Yönetici dışındaki iş pozisyonu	145	31,7
	Diğer Sektör (Hizmet)	43	9,4				
Firmanın Faaliyette Bulunduğu Süre	0-5 yıl	91	19,9	Çalıştığınız Departman	Yönetim	93	20,3
	6-10 yıl	116	25,3		Üretim	122	26,6
	11-15 yıl	95	20,7		Muhasebe/Finans	80	17,5
	16-20 yıl	84	18,3		Satış/Pazarlama	98	21,4
	21 yıl ve üzeri	72	15,7		ARGE	65	14,2
Firmada çalışan sayısı	1-9 çalışan	146	31,9	Bu işletmede çalışma süresi	0-5 yıl	180	39,3
	10-49 çalışan	138	30,1		6-10 yıl	144	31,4
	50-249 çalışan	76	16,6		11-15 yıl	68	14,8
	250 ve üzeri	98	21,4		16 yıl-20 yıl	41	9,0
Firmanın Tedarikçi Sayısı	0-10 tedarikçi	85	18,6	N=458	21 yıl ve üzeri	25	5,5
	11-20 tedarikçi	171	37,3				
	21-30 tedarikçi	106	23,1				
	31 ve üzeri	96	21				

Tablo 1'de görüldüğü üzere, araştırmaya katılan 458 katılımcının büyük çoğunluğu (%39,5) imalat sektöründe çalışmaktadır. Firmaların büyük çoğunluğu (%25,3) 6-10 yıl aralığında sektörde varlığını devam ettirmektedir. Firmaların çalışan sayısına bakıldığında büyük çoğunluğunun (%31,9) 1-9 arasında çalışan istihdam ettiği, büyük çoğunluğunun (%37,3) 11-20 aralığında tedarikçi ile iş yaptığı tespit edilmiştir. Katılımcıların bireysel

özellikleri incelendiğinde büyük çoğunluğunun (%52,6) çalışılan departmanda yönetici pozisyonda çalıştığı büyük çoğunluğunun (%26,6) üretim departmanlarında görev yaptığı, büyük çoğunluğunun (%39,3) 0 ile 5 yıl arasında çalıştıkları firmada görev yaptıkları saptanmıştır.

3.1. Veri Toplama Araçları

Araştırmalara ilişkin veri kesitsel zaman aralığında (01.02.2022-15.12.2022) tarihleri arasında anket yöntemiyle toplanmıştır. Anketler 5'li Likert Tipi (1: Kesinlikle Katılmıyorum ile 5: Kesinlikle Katılıyorum arasında değişen) ölçekle değerlendirilmiştir. Anket formunda işletmelerin özelliklerine ilişkin (firmanın faaliyette bulunduğu sektör ve süre, çalışan ve tedarikçi sayısı, anketi yanıtlayanın görev yaptığı birim, kaç yıldır firmada çalıştığı, çalıştığı pozisyon vb.) bazı sorular sorulmuştur. **Tedarik zincirinin dijitalleşmesini** ölçmek için Kim ve Lee (2021) çalışmasında kullanılan maddelerden yararlanılmıştır. Ölçek 10 maddeli 3 boyutlu bir yapıya sahiptir. İçsel verimlilik 4 madde; yıkıcı (köklü) değişiklik getiren değişim 3 madde; dışsal fırsatlar 3 madde ile ölçülmüştür. **Örgütsel adaptasyonu** ölçmek için Akgün ve arkadaşları (2012) çalışmasında kullanılan ölçek kullanılmıştır. Söz konusu çalışmada örgütsel adaptasyon kavramı değerlendirilirken örgütlerin piyasa açısından adaptasyon yeteneği, teknolojik açıdan adaptasyon yeteneği ve yönetim sistemleri açısından adaptasyon yeteneği olmak üzere 3 boyutlu bir şekilde ele alınmıştır. Piyasaya adapte olma yeteneği, 5 madde; yönetim sistemlerini adapte etme yeteneği 3 madde; teknolojiye adapte olma yeteneği ise 5 madde ile ölçülmüştür. **Tedarik zinciri performansını** ölçmek için Kim ve Lee (2021) çalışmasında kullanılan tek boyutlu 5 maddeden yararlanılmıştır.

4. VERİ ANALİZİ VE BULGULAR

Araştırmada analizleri gerçekleştirmek için SPSS 26.00 programı ile AMOS 24.00 programı kullanılmıştır. Veri analizine başlamadan önce araştırmada kullanılan değişkenlerin dağılım biçimlerini tespit etmek başka bir deyişle, tek değişkenli normalliği incelemek için çarpıklık ve basıklık değerleri (Hair vd., 2010: 71) değerlendirilmiştir. Alan yazında çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 1 arasında bir değer olması, dağılımın normal dağılımdan aşırı derecede sapma göstermediğinin bir kanıtı niteliğinde (Çokluk vd., 2012: 16) değerlendirilmektedir. West ve arkadaşları ise (1995: 68) çarpıklık için 2, basıklık için 7 değerlerini kesme değer olarak belirtmektedir. Mevcut araştırmada örgütsel adaptasyon değişkeninin çarpıklık değerinin -1,226; basıklık değerinin 0,578 olduğu; tedarik zinciri dijitalleşmesi değişkeninin çarpıklık değerinin -1,140; basıklık değerinin 0,535 olduğu, tedarik zinciri performansı değişkeninin çarpıklık değerinin -1,257; basıklık değerinin ise 0,359 olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu üç değişkene ilişkin basıklık değerlerinin (0,578; 0,535; 0,359) ± 1 arasında yer aldığı görülürken çarpıklık değerlerinin (-1,226; -1,140; -1,257) ise -1 sınırına çok yakın olduğu görülmektedir. Bu gerekçeyle değişkenlerin normal dağılımdan aşırı derecede sapmadığı çıkarımı yapılabilmektedir (Çokluk vd., 2012: 16). Veri analizinin 1. aşamasında ölçüm araçlarının Türkiye çalışma ortamında kullanılabilirliğini ortaya koymak amacıyla ölçeklerin Türkçe uyarlama çalışmasına yönelik analizler yapılmıştır. Bu kapsamda ölçeklerin güvenilirliğini ortaya koymak için içsel tutarlılık düzeyini gösteren (α) değeri (Hair vd., 2010: 124) incelenmiştir. Ölçeklerde yer alan gözlenen değişkenleri tanımlamak, söz konusu değişkenleri özetlemek, yönetilebilir ve üzerinde çalışılabilir düzeyde boyutları tespit etmek amacıyla keşfedici faktör analizi (Gürbüz ve Şahin, 2016: 311), ölçeklerin, bu araştırmada kullanılan veri setinde var olup olmadığını doğrulamak, teyit etmek (Alpar, 2016: 603) için 1. düzey ve 2. düzey doğrulayıcı faktör analizleri yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizinin ardından analiz geçerliliğini ölçmek için ölçeklerin AVE ve CR değerlerine bakılarak ölçüm araçlarının yakınsak geçerliliği (Aslan, 2018: 193) incelenmiştir. Veri analizinin 2. aşamasında ise hipotezleri test etmek için yapısal eşitlik modeli kullanılarak AMOS 24.00 programında örtük değişkenli aracılık modeli test edilmiştir. Bu doğrultuda araştırmada değişkenler arasındaki parametrelerin tahmin edilmesinde yapısal eşitlik modellemelerinde en yaygın (Chou ve Bentler, 1995: 38; Brown, 2006: 21) ve en çok (Hair vd., 2010: 636) kullanılan maksimum olabilirlik kestirim yöntemi kullanılmıştır.

4.1. I. Aşama Veri Analizine İlişkin Bulgular

Brislin ve arkadaşlarının (1973) geliştirdiği beş aşamalı yöntemden yararlanılarak ölçeklerin Türkçe uyarlaması yapılmıştır. Bu doğrultuda, ilk önce ölçekte yer alan ifadeler İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiş, sonra, ilk çeviri versiyonu değerlendirilmiştir. Daha sonra Türkçe'ye çevrilen versiyon, tekrardan İngilizce'ye çevrilmiştir. Ardından, İngilizce'ye çevrilen maddeler değerlendirilmiştir ve son adımda özellikle yönetim ve organizasyon ve tedarik zinciri yönetimi alanında uzmanlaşmış üç öğretim üyesinin uzman görüşüne başvurularak ölçekteki

maddelerin kültürel açıdan Türkiye bağlamında uygunluğu değerlendirilmiştir (Brislin vd., 1973). Uzman görüşleri neticesinde ölçek maddelerindeki düzeltmeler yapılarak araştırma gerçekleştirilmiştir.

Ölçüm araçlarının güvenilirlik, keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizi ve yapı geçerliliklerini gösteren AVE ve CR değerleri Tablo 2’de gösterilmektedir.

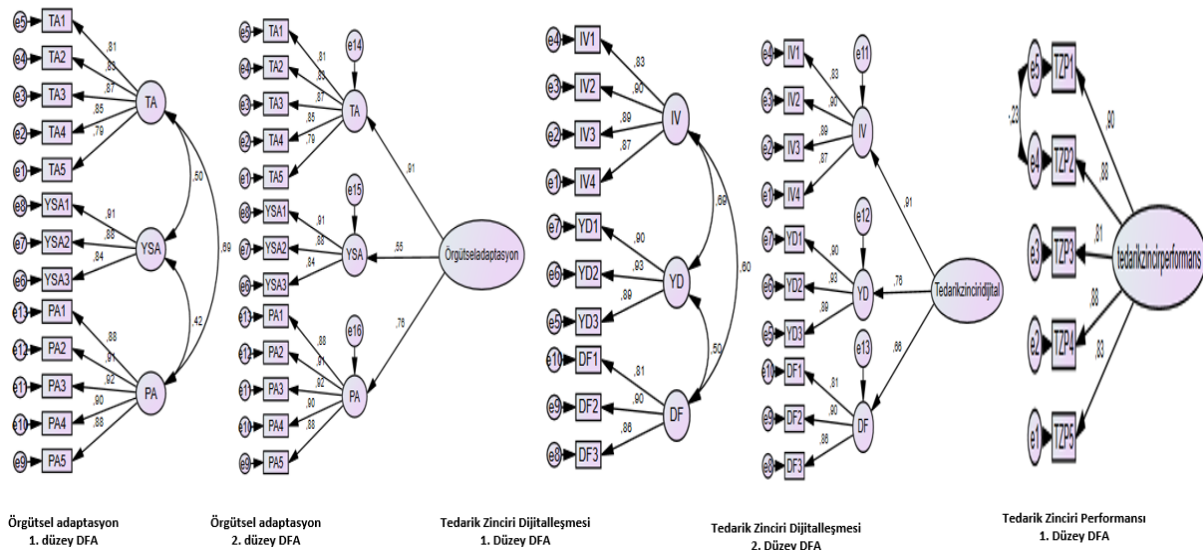
Tablo 2: Ölçeklerin güvenilirlik analizi, faktör analizleri ve yapı geçerlilikleri

Değişken	Boyut(lar)	Madde	KF	DF	KFA sonuçları	Açıklanan varyans (%)	Cronbach Alpha	AVE	CR
Örgütsel Adaptasyon Yeteneği	Pazara adapte olma yeteneği	PAY4	,884	,902	KMO= ,925 $\chi^2= 5290,001$ sd=78 p=,000 Varimax döndürme (Tekrar sayısı: 5)	32,095	$\alpha= ,954$,808	,955
		PAY3	,869	,923					
		PAY2	,846	,911					
		PAY5	,841	,879					
		PAY1	,838	,880					
	Teknolojik adaptasyon yeteneği	TAY3	,841	,869		28,655	$\alpha=,916$,689	,917
		TAY1	,804	,810					
		TAY5	,781	,794					
		TAY2	,780	,826					
	Yönetmelik Sistemleri Adaptasyon	YSA1	,889	,912		20,353	$\alpha= ,909$,822	,933
		YSA3	,886	,840					
		YSA2	,882	,881					
Örgütsel adaptasyon yeteneği, 3 boyut toplam açıklanan varyans:% 81,103; 13 madde $\alpha=,934$; 13 madde AVE=,766; 13 madde CR=,977									
Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi	İçsel verimlilik	IV3	,841	,892	KMO= ,896 $\chi^2= 3846,359$ sd=45 p=,000 Varimax döndürme (Tekrar sayısı: 5)	31,696	$\alpha=,927$,762	,927
		IV1	,839	,828					
		IV4	,816	,875					
		IV2	,798	,895					
	Yıkıcı/ Yenilikçi değişim	YD2	,884	,928		26,844	$\alpha=,931$,821	,932
		YD1	,879	,897					
		YD3	,831	,893					
	Dışsal Fırsatlar	DF2	,892	,902		25,563	$\alpha=,891$,736	,893
		DF1	,849	,813					
DF3	,827	,856							
Tedarik zinciri dijitalleşme ölçeği 3 boyut toplam açıklanan varyans: %84,103;10madde $\alpha=,924$; 10madde AVE=,772; 10 madde CR=,971									
Tedarik Zinciri Performansı	Tek boyut	TZP4	,903	,880	KMO= ,899 $\chi^2= 1842,900$ sd= 10 p=,000	78,917	$\alpha= ,933$,742	,935
		TZP1	,902	,899					
		TZP2	,897	,882					
		TZP5	,878	,833					
		TZP3	,861	,810					
N=458; KF: Keşfedici faktör analizi faktör yüklenim değerleri, DF: Doğrulayıcı faktör analizi faktör yüklenim değerleri; KFA: Keşfedici faktör analizi, AVE: Average variance extracted; CR: Composite reliability									

Tablo 2’de görüldüğü üzere, bütün ölçüm araçlarının KMO değerleri Leech ve arkadaşları (2005) tarafından belirtilen 0,50 ve 0,70 değerlerinden büyük değerler alması, veri setinin faktör analizleri için yeterli büyüklükte olduğu göstermektedir. Barlett küresellik testinde Ki-kare değerinin anlamlılık değerleri $p=0,00<0,05$ olduğu gerekçesiyle veri setinin çok değişkenli normal dağılımdan geldiği (Çokluk vd., 2012: 219) sonucuna ulaşılmıştır.

Keşfedici faktör analizi faktör yüklenim değerleri 0,30-0,40 arası değer minimum kabul edilebilir değer olmakla birlikte genellikle 0,50' den büyük olması gerektiği belirtilmektedir (Hair vd., 2010: 117) ve faktör yüklenim değerlerinin hepsinin 0,50 değerinin üstünde oldukları ve kıstasları karşıladıklarına göstermektedir. Keşfedici faktör analizinde özdeğeri 1'den büyük olan faktörler (Gürbüz ve Şahin, 2016: 312) dikkate alınmıştır. Bu kapsamda örgütsel adaptasyon ölçeğinin özdeğeri 1'den büyük 3 faktörlü bir yapıya sahip olduğu, tedarik zinciri dijitalleşmesi ölçeğinin özdeğeri 1'den büyük 3 faktörlü bir yapı gösterdiği ve tedarik zinciri performansı ölçeğinin ise özdeğeri 1'den büyük tek boyutlu bir yapıya sahip olduğu saptanmıştır. Ölçüm araçlarının faktör yapılarına ilişkin açıklanan varyans değerlerinin Hair ve arkadaşlarının (2010) önerdiği %60 değerinden büyük olduğunun tespit edilmesi, açıklanan varyansın yüksek olduğuna işaret etmekte ve ilgili kavramların iyi ölçüldüğün bir kanıtı olarak (Büyüköztürk, 2002: 479) gösterilebilmektedir. Keşfedici faktör analizine göre model çerçevesinde ele alınan değişkenlerin orijinal ölçeklerine benzer şekilde faktör yapılarına sahip olduğu görülmüştür. Güvenilirlik analizi sonucunda örgütsel adaptasyon ölçeği (13 madde) için $\alpha=0,934$; tedarik zinciri dijitalleşmesi ölçeği (10 madde) için $\alpha=0,924$; tedarik zinciri performansı ölçeği (5 madde) için $\alpha=0,933$; olarak hesaplanmıştır. Ölçek maddelerinin içsel tutarlılıklarına işaret eden Cronbach Alpha (α) değerleri, üç ölçek için de Hair ve arkadaşları (2010: 124) tarafından önerilen 0,70 değerinden büyük olduğu ve $0,80 \leq \alpha < 1,00$ arası değerlerin de ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğuna (akt: Yeşiltaş, 2021: 211) işaret ettiğinden 3 ölçeğe ilişkin güvenilirliğin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde örgütsel adaptasyon ölçeğinin orijinal ölçekle uyumlu olarak 13 maddeli 3 boyutlu yapısı; tedarik zinciri dijitalleşmesi ölçeğinin, orijinal ölçekleriyle benzer bir şekilde 10 maddeli 3 boyutlu yapısı, tedarik zinciri performansı ölçeğinin orijinal ölçekle aynı şekilde 5 maddeli tek boyutlu yapısı doğrulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde hesaplanan ve yapı geçerliliğinin göstergesi olarak hesaplanan AVE ve CR değerleri incelendiğinde üç ölçeğin ve boyutlarının AVE ve CR değerlerinin Hair ve arkadaşlarının (2010: 693) belirttiği ($AVE > 0,50$; $CR > 0,70$), Yaşloğlu' nun (2017: 82) dile getirdiği ($CR > AV$) kriterleri sağladığı için yapı geçerliliklerini sağladıkları çıkarımı yapılabilmektedir.

Bunlara ek olarak, Tablo 4'te yer alan AVE değerlerinin ve AVE değerinin karekökünün (diagonal değerlerin) tamamının, değişkenlerin birbirleriyle olan korelasyonlarından büyük olması, üç ölçüm aracının ayrışma geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Ayrıca, doğrulayıcı faktör analizleri faktör yüklerinin 0,70'ten fazla olması ve AVE değerlerinin 0,50'den fazla olması, üç ölçeğin birleşme geçerliliğini sağladığının (Aslan ve Yalçın, 2022: 11) göstergesidir. Ölçeklerin ölçüt bağımlılık geçerliliği incelendiğinde, örgütsel adaptasyonun; tedarik zinciri dijitalleşmesi ($r = 0,607$; $p = 0,000$) ve tedarik zinciri performansı ($r = 0,673$; $p = 0,000$) ile pozitif ilişkili; tedarik zinciri dijitalleşmesinin de tedarik zinciri performansı ($r = 0,652$; $p = 0,000$) ile pozitif ilişkili olduğu ve ölçeklerin ölçüt bağımlılık geçerliliğini de sağladığı görülmektedir. Bu bulgulara göre, ölçeklerin yapı güvenilirliğini, ayrışma, birleşme ve ölçüt geçerliliklerini sağladığını (Fornell ve Larcker, 1981; Hair vd., 2010: 693; Yaşloğlu, 2017: 82; Aslan ve Yalçın, 2022: 11) söyleyebiliriz. Ölçeklerin 1. düzey doğrulayıcı faktör analizi modelleri, birden fazla faktörlü ölçeklerin 2. düzey faktör analizi modelleri Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2: Ölçeklerin 1.düzyen ve 2.düzyen doğrulayıcı faktör analizi ölçüm modelleri

Araştırmada kullanılan ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği değerleri Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Ölçüm Araçlarının Birinci Düzey ve İkinci Düzey Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Referans uyum indeksi	χ^2	df	p	χ^2/df	IFI	TLI	CFI	GFI	RMSEA
İyi Uyum	-	-	p>0.05	≤3	≥0.95	≥0.95	≥0.95	≥0.90	≤0.05
Kabul Edilebilir Uyum	-	-	-	≤4-5	0.94-0.90	0.94-0.90	>0.90	0.89-0.85	0.05-0.08
Örgütsel adaptasyon 1.düzey ve 2.düzey DFA	137,646	62	,000	2,220	,986	,982	,986	,956	,052
Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi 1.düzey ve 2.düzey DFA	82,654	32	,000	2,583	,987	,981	,987	,966	,059
Tedarik Zinciri Performansı 1. düzey DFA	13,970	4	,007	3,492	,995	,986	,995	,988	,074

Tablo 3'te görüldüğü üzere, ölçeklerin 1.düzey ve 2.düzey doğrulayıcı faktör analizlerine ilişkin model uyum indekslerinin bazılarının kabul edilebilir uyum indeks değerleri arasında yer aldığı bazı değerlerin ise iyi uyum değerleri arasında (Worthington ve Whittaker, 2006: 827; Kline, 2010: 195; Hair vd., 2010: 691; Bayram, 2010: 78; Tabachnick ve Fidell, 2013: 721-725; Meydan ve Şeşen, 2011: 37; Çokluk vd., 2012: 271; Gürbüz ve Şahin 2016: 337) olduklarına işaret etmektedir. Sonuç itibarıyla, güvenilirlik, keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizleri ve yapı geçerliliği analizlerine ilişkin bulgular, örgütsel adaptasyon ölçeğinin 13 maddeli 3 boyutlu yapısının; tedarik zinciri dijitalleşmesi ölçeğinin, 10 maddeli 3 boyutlu yapısının, tedarik zinciri performansı ölçeğinin 5 maddeli tek boyutlu yapısının Türkçe versiyonlarının Türkiye bağlamında kullanılabileceğini göstermektedir.

4.2. II. Aşama Veri Analizlerine İlişkin Bulgular

Araştırma hipotezlerini test etmeden önce değişkenler arası ilişkileri tespit etmek amacıyla korelasyon analizi yapılmış, çoklu bağlantı sorunu olup olmadığı değerlendirilmiştir. Ardından AMOS 24.00 programında örtük değişkenlerle yapısal eşitlik modelleri yapılarak hipotez testleri sınanmıştır ve aracı değişken etkisine bakılmıştır. Korelasyon analizi, ayırma geçerliliğine ilişkin AVE değerleri ve AVE değerlerinin karekökü ve çoklu bağlantı sorununu gösteren tolerans (TD) ve varyans artış faktörü (VIF) değerler Tablo 4'te gösterilmektedir.

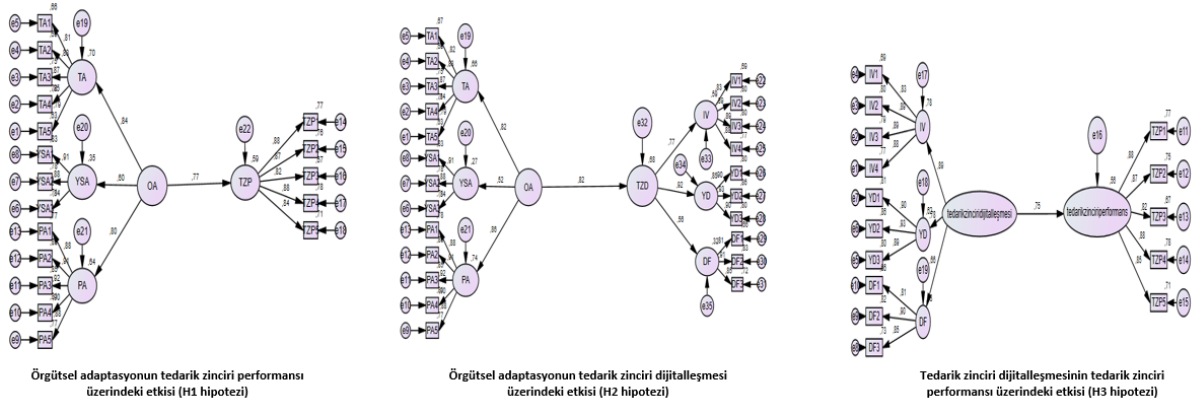
Tablo 4: Korelasyon analizi ve çoklu bağlantı sorunu

Değişkenler	TD	VIF	AVE	ÖA	TZD	TZP
ÖA	,631	1,584	,766	,875		
TDZ	,631	1,584	,772	,607**	,879	
TZP			,742	,673**	,652**	,861
Ortalama				3,88	3,85	3,89
Standart sapma				,868	,907	1,10

N=458; p=,000; **= Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır. Diagonal değerler AVE değerinin kareköküdür.
ÖA: Örgütsel Adaptasyon; TZD:Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi; TZP: Tedarik Zinciri Performansı

Tablo 4'te yer alan bulgulara göre değişkenler arasındaki korelasyon değerlerinde Hair ve arkadaşlarının (2010: 197) belirttiği 0,90 değerinden büyük bir değer olmadığından, tolerans değerlerinin 0,1'den büyük olduğundan (Mertler ve Vannatta Reinhart, 2017: 172), VIF değerlerinin ise 10'dan düşük olduğu (Gürbüz ve Şahin, 2016: 273) gözlemlendiğinden değişkenler arasında çoklu doğrusallık (bağlantı) sorunu olmadığını söyleyebiliriz. H1,

H2 ve H3 hipotezlerini test etmek amacıyla yapısal eşitlik modelleri yapılmıştır. Ölçüm modelleri Şekil 3'te, değişkenler arası etki düzeyine ilişkin bulgular ve ölçüm modellerine ilişkin uyum iyiliği değerleri Tablo 5'te gösterilmektedir.

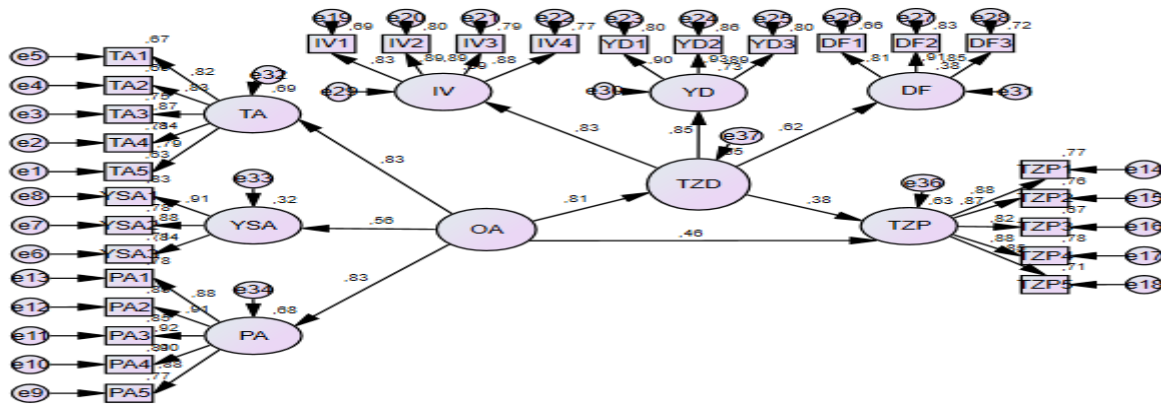
Şekil 3. H1, H2 ve H3 hipotezlerine ilişkin ölçüm modelleri

Tablo 5: H1, H2 ve H3 hipotezlerine ilişkin ölçüm modellerinin katsayı değerleri

Hipotezlerle ilişkin yollar	Sonuç Değişkenleri							
	Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi (TZD)			Tedarik Zinciri Performansı (TZP)			R ²	Uyum iyiliği değerleri
	B	β	S.H.	B	β	S.H.		
Örgütsel adaptasyon (ÖA) ÖA→TZP (H1 hipotezi)				,845	,768	,053	,590	$\chi^2= 253,628$; df=131; p=,000; $\chi^2/df=1,936$; IFI=,983; TLI=,981; CFI=,983; GFI=,943; RMSEA=,045
Örgütsel adaptasyon ÖA→TZD (H2 hipotezi)	,623	,825	,049				,680	$\chi^2= 533,758$ df=223; p=,000; $\chi^2/df=2,394$; IFI=,968; TLI=,963; CFI=,967; GFI=,909; RMSEA=,055
Tedarik zinciri dijitalleşmesi TZD→TZP (H3 hipotezi)				,819	,746	,053	,557	$\chi^2= 189,082$; df=86; p=,000; $\chi^2/df=2,199$; IFI=,983; TLI=,979; CFI=,983; GFI=,947; RMSEA=,051
P=,001 düzeyinde anlamlıdır.								

Tablo 5'te görüldüğü üzere, örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansı üzerinde pozitif bir etkisinin ($\beta= 0,768$; $R^2=0,59$; $p<0,001$) olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu ölçüm modeline ilişkin model uyum değerleri incelendiğinde, ($\chi^2= 253,628$; $df=131$; $p=0,000$; $\chi^2/df=1,936$; $IFI=0,983$; $TLI=0,981$; $CFI=0,983$; $GFI=0,943$; $RMSEA=0,045$) iyi uyum gösterdiği, modelin kabul edilebilir olduğuna (Worthington ve Whittaker, 2006: 827; Kline, 2010: 195; Hair vd., 2010: 691; Bayram, 2010: 78; Tabachnick ve Fidell, 2013: 721-725; Meydan ve Şeşen, 2011: 37; Çokluk vd., 2012: 271; Gürbüz ve Şahin 2016: 337) işaret etmektedir. Bu kapsamda "H1. İşletmelerin örgütsel adaptasyon yetenekleri tedarik zinciri performansını pozitif bir şekilde etkilemektedir" hipotezi desteklenmiştir. Benzer şekilde örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri dijitalleşmesi üzerinde pozitif etkisinin ($\beta=0,825$; $R^2=0,680$; $p<0,001$) olduğu ve model uyum iyiliği değerlerinin ($\chi^2= 533,758$ $df=223$; $p=0,000$; $\chi^2/df=2,394$; $IFI=0,968$; $TLI=0,963$; $CFI=0,967$; $GFI=0,909$; $RMSEA=0,055$) iyi uyum aralığında olduğundan ve söz konusu model kabul edilebilir olduğundan (Worthington ve Whittaker, 2006: 827; Kline, 2010: 195; Hair vd., 2010: 691; Bayram, 2010:

78; Tabachnick ve Fidell, 2013: 721-725; Meydan ve Şeşen, 2011: 37; Çokluk vd., 2012: 271; Gürbüz ve Şahin 2016: 337) "H2. İşletmelerin adaptasyon yeteneğinin, tedarik zinciri dijitalleşmesi üzerinde pozitif bir etkisi vardır" hipotezi desteklenmiştir. Aynı şekilde, tedarik zinciri dijitalleşmesinin de tedarik zinciri performansı üzerinde pozitif bir etkiye ($\beta=0,746$; $R^2=0,557$; $p<0,001$) sahip olduğu ve tedarik zinciri performansının %58'ini açıkladığı görülmektedir, modelin uyum iyiliği değerleri $\chi^2= 189,082$; $df=86$; $p=0,000$; $\chi^2/df=2,199$; $IFI=0,983$; $TLI=0,979$; $CFI=0,983$; $GFI=0,947$; $RMSEA=0,051$ ise modelin kabul edilebilir olduğunu (Worthington ve Whittaker, 2006: 827; Kline, 2010: 195; Hair vd., 2010: 691; Bayram, 2010: 78; Tabachnick ve Fidell, 2013: 721-725; Meydan ve Şeşen, 2011: 37; Çokluk vd., 2012: 271; Gürbüz ve Şahin 2016: 337) göstermektedir. Bu kapsamda "H3. Örgütlerin tedarik zincirinin dijitalleşmesi, tedarik zinciri performansını pozitif yönde etkilemektedir" hipotezi desteklenmiştir. İlk üç hipotez desteklendiğine göre örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri dijitalleşmesi aracılığıyla tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisini gösteren ve H4 hipotezini test eden ölçüm modeli Şekil 4'te gösterilmektedir.

Şekil 4: Örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansı üzerindeki toplam ve aracı değişkenli etkisi

Örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde tedarik zincirinin dijitalleşmesinin aracılık rolünü örtük değişkenlerle test eden analiz bulguları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6: Örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansına etkisinde aracı değişkenin rolü

Bağımsız, Aracı Değişken, Yollar ve etkiler	Sonuç Değişkenleri						
	Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi (TZD)			Tedarik Zinciri Performansı (TZP)			R ²
	B	β	S.H.	B	β	S.H.	
Örgütsel Adaptasyon (ÖA) (c yolu) ÖA→TZP (toplam etki) (H1 hipotezi)				,845	,768	,053	,590
Örgütsel Adaptasyon (a yolu) ÖA→TZD	,659	,806	,049				,649
Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi (b yolu) TZD→TZP				,503	,375	,117	,633
Örgütsel Adaptasyon (c1 yolu) direkt etki ÖA→TZD→TZP (H4 hipotezi)				,506	,461	,094	
ÖA→TZP Dolaylı Etkisi (AMOS Bootstrap yöntemine göre (%95))	Standart Edilmemiş Dolaylı Etki= ,332; Güven aralıkları: Alt limit= ,039-Üst limit=,600) Standardize Edilmiş Dolaylı Etkisi= ,303 Güven aralıkları: Alt limit=,038- Üst limit=,552)						
P=,001 düzeyinde anlamlıdır. Bağımsız değişken: Örgütsel adaptasyon; Aracı değişken: Tedarik zinciri dijitalleşmesi, Bağımlı değişken: Tedarik Zinciri Performansı							

Tablo 6'da örgütsel adaptasyonun, tedarik zinciri aracılığıyla tedarik zinciri performansını dolaylı yoldan pozitif bir şekilde etkilediği ($\beta=0,46$; $R^2=0,633$; $p<0,001$) göze çarpmaktadır. Örgütsel adaptasyon tek başına

tedarik zinciri performansının %59'unu açıklarken, tedarik zinciri dijitalleşmesi modele aracı değişken olarak dahil edildiğinde ikisinin birlikte tedarik zinciri performansının %63'ünü açıkladığı görülmektedir.

Aracı değişken eklendikten sonra bağımsız değişken ve bağımlı değişken arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olması tam aracılık etkisinin olmadığını göstergesi (Gürbüz ve Şahin, 2016: 287) olarak kabul edilmektedir. Bu noktada, bu araştırma modeli kapsamında örgütsel adaptasyon ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin **tam aracılık rolünün olmadığını** söyleyebiliriz. Bununla birlikte, bu bulguda göze çarpan husus tedarik zinciri dijitalleşmesi, aracı değişken olarak modele eklendiğinde, örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde azalmanın ($\beta=0,768$ iken $\rightarrow\beta=0,461$ 'a düşmüştür) istatistiksel olarak anlamlı olduğudur. Bağımsız değişken (örgütsel adaptasyon) ile bağımlı değişken (tedarik zinciri performansı) arasındaki ilişkide azalma meydana gelmesi kısmı aracılık etkisine işaret ettiği (Gürbüz ve Şahin, 2016: 287) gerekçesiyle, örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde tedarik zinciri dijitalleşmesinin **kısmi aracılık rolü olduğunu** söyleyebiliriz. Nitekim aracı değişkenli model uyum iyiliği değerlerine bakıldığında ($\chi^2=760,718$; $df=341$; $p=0,000$; $\chi^2/df=2,231$; $IFI=0,965$; $TLI=0,961$; $CFI=0,964$; $GFI=0,895$; $RMSEA=0,052$), söz konusu değerler modelin kabul edilebilir olduğunu (Hair vd., 2010: 691) göstermektedir.

Bootstrap yöntemine göre, aracılık etkisinin anlamlılığını başka bir deyişle, dolaylı etkinin anlamlılığına ortaya koymak için Lower Bounds ve Upper Bounds değerlerine bakılmıştır. Standart Edilmemiş Dolaylı Etki= 0,332; (Lower bounds= 0,039; Upper Bounds= 0,600) iken standardize edilmiş dolaylı etkisi= ,303 (Lower bounds= 0,038- upper bounds= 0,552) aralığındadır. Güven aralıklarının içerisinde sıfır olmaması sebebiyle söz konusu dolaylı etkinin anlamlı olduğu (Mackinnon vd., 2004: 12) çıkarımı yapılabilmektedir. Bununla birlikte, aracılık modelinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını tespit etmek amacıyla Sobel testinin anlamlılık değerinin kontrol edilmesi (Gürbüz ve Şahin, 2016: 292) önerildiğinden Sobel testi yapılmıştır. Sobel testine göre; standardize edilmemiş dolaylı etki: 0,331; Sobel standart hata: 0,081; Sobel Z= 4,095; $p=0,000$; standardize edilmiş dolaylı etki: ,302; aracı değişken vasıtasıyla bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etki oranı= %40,1 (Portion of $(X \rightarrow Y)$ due to M) olarak hesaplanmıştır. Sobel testine göre ($z=4,095$; $p=0,000$) olması işletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneği ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin kısmi aracılık etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunun kanıtıdır. Araştırma bulgularına göre, örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansı üzerindeki standardize edilmiş direkt etkisinin; 0,461; tedarik zinciri dijitalleşmesi aracılığıyla standardize edilmiş dolaylı etkisinin 0,302 olduğunu ve standardize edilmiş toplam etkisinin ise 0,768 olduğunu söylenebilmektedir. Bu durumu, örgütsel adaptasyon değişkeninin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinin bir bölümünün tedarik zinciri dijitalleşmesi tarafından paylaşıldığı şeklinde düşünebiliriz. Bu kapsamda örgütsel adaptasyon yeteneğinin tedarik zinciri performansı üzerindeki etkisinde tedarik zinciri dijitalleşmesinin etki oranı %40,1'dir. Bu bulgulara dayanarak "**H4. İşletmelerin örgütsel adaptasyon yeteneği ve tedarik zinciri performansı arasındaki ilişkide tedarik zinciri dijitalleşmesinin aracı rolü vardır**" hipotezi kısmen desteklenmiştir.

5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Mevcut araştırma kapsamında , örgütsel adaptasyon ölçeğinin 13 maddeli 3 boyutlu yapısının; tedarik zinciri dijitalleşmesi ölçeğinin, 10 maddeli 3 boyutlu yapısının, tedarik zinciri performansı ölçeğinin 5 maddeli tek boyutlu yapısının yapı geçerliliklerini sağladıkları ve ölçüm araçlarına ilişkin maddelerin içsel tutarlılıklarının ve dolayısıyla güvenilirlik düzeylerinin yüksek olduğu gerekçeleriyle ölçüm araçlarının Türkçe versiyonlarının Türkiye bağlamında kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırmada örgütsel adaptasyon yeteneğinin tedarik zinciri dijitalleşmesini pozitif etkilediği ortaya konmuştur. Bu sonuç, Küffner ve arkadaşlarının (2022) vurguladığı "gerçek zamanlı (eş-zamanlı) operasyonel adaptasyonun, tedarik zinciri esnekliğini geliştirmede önemli olduğu" görüşüyle tutarlıdır ve "örgütsel adaptasyon yeteneğine sahip işletmelerin, mevcut bilgilerini içsel operasyon süreçlerine veya ürün portföylerine entegrasyonunu sağlayarak mevcut yeteneklerini geliştirdikleri (Akgün, Keskin ve Byrne, 2012: 174) görüşüne destek sağlamaktadır. Bu sonuçlar ile yönetimin ve çalışanların dış çevredeki değişiklikleri öğrenme ve bunlara yanıt verme yeteneği olan örgütsel adaptasyon; işletmenin misyon, vizyon, iş stratejisi, hedefler, kültür, teknoloji, eğitim ve politikalar dahil olmak üzere temel unsurlarını etkileyen köklü değişiklikleri içerdiği gerekçesiyle (Cheng vd. 2001: 70-74) örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri yapısındaki değişiklikleri etkileyeceği düşüncesi kanıtlanmıştır.

Araştırmada elde edilen bir diğer sonuç ise, tedarik zinciri dijitalleşmesi ve tedarik zinciri performansı arasında pozitif bir ilişki olduğudur. Bu sonuç ise, tedarik zinciri uygulamaları ve tedarik zinciri performansı arasında pozitif bir ilişki olduğunu bulgulayan Sukati ve arkadaşları (2012), Tarafdar ve Qrunfleh (2017), Gawankar ve arkadaşları (2017) çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Araştırmada yapısal eşitlik modellemesiyle tedarik zinciri dijitalleşmesinin tedarik zinciri performansını pozitif etkilediği ortaya konmuştur. Bu sonuç, tedarik zinciri uygulamalarının, tedarik zinciri performansını pozitif bir şekilde etkilediğini belirten veya sonucuna ulaşan Jie ve arkadaşları (2007), Sundram ve arkadaşları (2011), Deshpande (2012), Ganesh ve arkadaşları (2013), Ibrahim ve Hamid, (2014), Gawankar ve arkadaşları (2017), Asamoah ve arkadaşları (2021) çalışma sonuçlarıyla uyumludur. Bu bulgu aynı zamanda Jabbour ve arkadaşları (2020:2) tarafından vurgulanan “dijital teknolojilerin, dünya çapındaki tedarik zincirlerinin performansını artırabileceğine ilişkin genel kabulünü” ve Gupta ve arkadaşları (2020: 1919) tarafından ifade edilen “tedarik zinciri dijitalleşmesinin işletmelerin müşterilerine, tedarikçilerine ve pazarla ilgili verileri depolayarak performanslarını artırabileceği görüşünü” destekler niteliktedir. Bu araştırma sonucu, tedarik zincirinin dijitalleşmesinin tedarik zinciri performansı üzerinde pozitif etkisi olduğuna ulaşan Kim ve Lee (2021) çalışmasıyla benzerdir. Mevcut araştırmada örgütsel adaptasyon ve tedarik zinciri performansı arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Gibson ve Birkinshaw (2004) ile Satenik Başak (2021: 149) çalışmalarındaki sonuçlarla benzer bir sonuçtur.

Günümüzün hızlı hareket eden ve aşırı rekabetçi iş ortamında hayatta kalmak, büyümek ve başarılı olmak isteyen firmalar için önemli bir ön koşul olarak nitelendirilen örgütsel adaptasyonu sağlayan firmalar hem rekabetçi hem de rakiplerine göre daha iyi performans gösterme eğilimindedirler (Seah vd., 2014: 1410). Bu görüşle tutarlı bir şekilde mevcut araştırmada örgütsel adaptasyonun tedarik zinciri performansını hem doğrudan pozitif bir şekilde etkilediği hem de tedarik zinciri dijitalleşmesi aracılığıyla dolaylı yünden pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuç, alanyazında belirtilen “performansın iyileştirilmesinde adaptasyonun yararı olabileceği” (Oktemgil ve Greenley, 1997: 449) görüşünü ve “iyi bir performans için adaptasyon yeteneğinin temel ön koşullardan biri olduğuna” (Tuominen vd., 2004: 495; Seah vd., 2014) ilişkin görüşü desteklemektedir. Ayrıca, bu sonuç, Oktemgil ve Greenley (1997), Gibson ve Birkinshaw (2004) çalışmalarıyla benzer bir sonuçtur.

Günümüzde, işletmelerin başarısının, büyük ölçüde tedarik zinciri üyeleri arasında işletme faaliyetlerinin karmaşık ağlarının bütünleştirilebilmesine bağlı (Yüksel, 2004: 144) olduğu dile getirilmektedir. Bu gerekçeyle, tedarik zinciri yönetiminin başarılı olabilmesi için, yapılan işlemlere ilişkin bilgilerin; taraflar arasında zamanında, eksiksiz, yeterli, güvenilir ve doğru bir şekilde paylaşılması ve tedarik zinciri ortaklarının operasyonlardaki bütün faaliyetleri koordine edebilmeleri için gerçek zamanlı bilgileri birbirlerine iletmeleri gerekmektedir (Özdemir ve Özdemir, 2020: 459). Bununla birlikte dijitalleşmenin dönüştürücü gücünün hissedildiği günümüzde tedarik zinciri yönetiminin dijital gereklilikleri karşılama ihtiyacı duyulmaktadır (Okumuşoğlu, 2022: 17). Bu noktada, liderlerin, çeşitli paydaşların ihtiyaçlarını ve taleplerini tanıyarak ve elverişli bir örgüt kültürü oluşturarak firmalarının adaptasyon sağlama yeteneklerini geliştirebileceği (Seah vd., 2014: 1410) önerilebilir. Ayrıca, bu dijital çağda, işletmelerin; müşterilerin yeni beklentilerini karşılamaları, yeni süreçleri etkinleştirebilmeleri ve organizasyonlarını daha bütünlük, şeffaf ve çevik hale getirebilmeleri için tedarik zincirlerinin yeni inovatif teknolojiler ile nasıl gerçek değeri yönlendirebileceklerine odaklanmaları bir zorunluluktur (Agrawal ve Narain, 2020: 1). Çünkü, dijitalleşme, tedarik zinciri 4.0’ı anlayışını odak noktasına alarak, ürün dağıtımında yeni stratejiler oluşturulmasına imkan tanımakta ve bu stratejilerle, hızlı hizmet sunulmasına, teslimat zamanının azalmasına, anlık ve daha gerçekçi planlama yapmaya, stok maliyetlerinde azalmaya, etkin bir stok kontrolünün yapılmasına olanak sağladığından tedarik zinciri yönetiminde dijitalleşmenin sağlanabilmesi için dijital büyük veri, sanal gerçeklik, otomasyon, yapay zeka, nesnelerin interneti (IoT), bulut bilişim ve bulut teknolojisi, gelişmiş analitik, mobil uygulamalar, robotik insansız hava araçları (drone), giyilebilir teknolojiler gibi dijital teknolojik gelişmelere yatırım yapılması, dijitalleşme çerçevesinde insan kaynaklarının eğitilmesi ve örgütsel yapının dijitalleşme kapsamında organize edilmesi (Okumuşoğlu, 2022: 19) önerilebilir. Dijitalleşmenin uzun vadeli büyüme, kârlılık ve rekabet avantajı gibi örgütsel hedeflere ulaşmak için yeni kaynak bulma stratejileri tasarlamada ve mevcut kaynak bulma stratejilerini uyumlu hale getirmek için bir kaldıraç rolü oynayabileceği (Bienhaus ve Haddud, 2018: 966) göz ardı edilmemesi gereken bir gerçekliktir. Dijitalleşmenin, tedarik zinciri görünürlüğünün iyileştirilmesine yardımcı olacağı, yenilikçi dijital teknolojilerin kullanılmasının, ürün ve süreçlerin birimlere ayrılmasına, basitleştirilmesine ve standartlaştırılmasına olanak sağlayacağı (Agrawal ve Narain, 2018:

6) düşünüldüğünde işletmelerin ürün yelpazesine katma değer yaratan yeni iş modellerinin önemini anlamaları ve giderek dijitalleşen müşterilerin yeni talep kanallarına ulaşmaları önerilebilir. Bu nedenle tedarik zinciri yöneticilerinin, dijital teknolojilerden fayda sağlamak için dijital teknolojileri nasıl kullanılacağı ve bu teknolojilerin mevcut tedarik zinciri süreçlerinde nasıl uygulanabileceğini cevaplamaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abu Bakar, A. H., Lukman Hakim, I., Choy Chong, S. ve Lin, B. (2009). "Measuring Supply Chain Performance among Public Hospital Laboratories", *International Journal of Productivity and Performance Management*, 59/1, 75–97.
- Agarwal, A. ve Shankar, R. (2002). "Analyzing Alternatives for Improvement in Supply Chain Performance", *Work Study*, 51/1, 32-37.
- Ageron, B., Bentahar, O. ve Gunasekaran, A. (2020). "Digital Supply Chain: Challenges and Future Directions", *Supply Chain Forum: An International Journal*, 21/3, 133-138.
- Agrawal, P. ve Narain, R. (2018). "Digital Supply Chain Management: An Overview", *IOP Conference Series: Materials Science And Engineering*, 455/2018,1-6, 012074.
- Agrawal, P. ve Narain, R. (2021). "Analysis of Enablers for the Digitalization of Supply Chain Using an Interpretive Structural Modelling Approach", *International Journal of Productivity and Performance Management*, 1741-0401.
- Akgün, A. E., Keskin, H. ve Byrne, J. (2012). "Antecedents and Contingent Effects of Organizational Adaptive Capability on Firm Product Innovativeness", *Journal of Product Innovation Management*, 29, 171-189.
- Alpar, R. (2016). *Spor, Sağlık ve Eğitim Bilimlerinden Örneklerle Uygulamalı İstatistik ve Geçerlilik ve Güvenilirlik-SPSS' De Çözümleme Adımları ile Birlikte*, Yenilenmiş 4. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Aramyan, L. H., Lansink, A. G. O., Van Der Vorst, J. G. ve Van Kooten, O. (2007). "Performance Measurement in Agri-Food Supply Chains: A Case Study", *Supply Chain Management: An International Journal*, 12/4, 304-315.
- Asamoah, D., Agyei-Owusu, B., Andoh-Baidoo, F. K. ve Ayaburi, E. (2021). "Inter-Organizational Systems Use and Supply Chain Performance: Mediating Role of Supply Chain Management Capabilities", *International Journal of Information Management*, 58/2021, 1-11, 102195.
- Askarany, D., Yazdıfar, H. ve Askary, S. (2010). "Supply Chain Management, Activity-Based Costing and Organisational Factors", *International Journal of Production Economics*, 127/2, 238–248.
- Aslan, A., Yalçın, A. (2022). "Covid-19 Risk Algısı Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlaması: Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31/1, 1-20.
- Aslan, Ş. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Nicel Karma Nitel Tasarımlar İçin Bir Rehber*, 1. Baskı, Eğitim Kitapevi, Konya.
- Ayağ, Z. (2015). CAD Software Evaluation for Product Design to Exchange Data in a Supply Chain Network", *International Journal of Supply Chain Management*, 4/1, 30-38.
- Ayoub, H. F., Abdallah, A. B. ve Suifan, T. S. (2017). "The Effect of Supply Chain Integration on Technical Innovation in Jordan: The Mediating Role of Knowledge Management", *Benchmarking: An International Journal*, 24/3, 594-616.
- Bahari, F. A., Azman, M. N. A., Mohd Nawı, M. N., Ayub, A. R. ve Habidin, N. F. (2017). "Supply Chain Management: Manufacturing in Blockwork System", *International Journal of Supply Chain Management (IJSCM)*, 6/2, 229-234.
- Bayraktar, E., Demirbag, M., Koh, S. L., Tatoglu, E. ve Zaim, H. (2009). "A Causal Analysis of The Impact of Information Systems and Supply Chain Management Practices on Operational Performance: Evidence from Manufacturing SMEs in Turkey", *International Journal of Production Economics*, 122/1, 133-149.
- Beamon, B. M. (1999). "Measuring Supply Chain Performance", *International Journal of Operations & Production Management*, 19/3, 275-292.
- Bentler, P. M. ve Chou, C. P. (1987). "Practical Issues in Structural Modeling", *Sociological Methods & Research*, 16/1, 78-117.

- Berrah, L. ve Cliville, V. (2007). "Towards an Aggregation Performance Measurement System Model in a Supply Chain Context", *Computers in Industry*, 58/7, 709-719.
- Bhagwat, R. ve Sharma, M. K. (2007a). "Performance Measurement of Supply Chain Management Using the Analytical Hierachy Process", *Production Planning and Control*, 18/8, 666-680.
- Bhagwat, R. ve Sharma, M. K. (2007b). Performance Measurement of Supply Chain Management: A Balanced Scorecard Approach", *Computers and Industrial Engineering*, 53/1, 43-62.
- Bhagwat, R. ve Sharma, M. K. (2009). "An Application of the Integrated AHP-PGP Model for Performance Measurement of Supply Chain Management", *Production Planning & Control*, 20/8, 678-690.
- Bienhaus, F. ve Haddud, A. (2018). "Procurement 4.0: Factors Influencing the Digitisation of Procurement and Supply Chains", *Business Process Management Journal*, 24/4, 965-998.
- Bogner, E., Voelklein, T., Schroedel, O. ve Franke, J. (2016). "Study Based Analysis on the Current Digitalization Degree in the Manufacturing Industry in Germany", *Procedia Cirp*, 57, 14-19.
- Bossu, V., Estampe, D., Favre-Bertin, M., Greset, D., Micaud, F. ve Pavie, A. (2004). "What the Supply Chain Manager's Position Entails", *Supply Chain Forum: An International Journal*, 5/2, 14-23.
- Brewer, P. C. ve Speh, T. W. (2000). "Using the Balanced Scorecard to Measure Supply Chain Performance", *Journal of Business Logistics*, 21/1, 75-93.
- Brislin, R. W., W. J. Lonner ve Thorndike, R. M. (1973). *Cross-Cultural Research Methods*. John Wiley & Sons Publication, New York.
- Brown, T. A. (2006). *Introduction To CFA. Confirmatory Factor Analysis For Applied Research*, The Guilford Press, New York, London.
- Büyüközkan, G. ve Göçer, F. (2018). "Digital Supply Chain: Literature Review and a Proposed Framework for Future Research", *Computers in Industry*, 97, 157-177.
- Caiado, R. G. G., Scavarda, L. F., Gavião, L. O., Ivson, P., de Mattos Nascimento, D. L. ve Garza-Reyes, J. A. (2021). "A Fuzzy Rule-Based Industry 4.0 Maturity Model for Operations and Supply Chain Management", *International Journal of Production Economics*, 231, 107883.
- Carey, S., Lawson, B. ve Krause, D. R. (2011). "Social Capital Configuration, Legal Bonds and Performance in Buyer-Supplier Relationships", *Journal of Operations Management*, 29/4, 277-288.
- Chan, F. T. S. ve Qi, H.J. (2003). "An Innovative Performance Measurement Method for Supply Chain Management", *Supply Chain Management: An International Journal*, 8/3, 209-223.
- Chan, F. T. S., Qi, H. J., Chan., H. K., Lau, H. C. W. ve Ip, R. W. L. (2003). "A Conceptual Model of Performance Measurement for Supply Chains", *Management Decision*, 41/7, 635-642.
- Chen I. J. ve Paulraj, A. (2004a). "Understanding Supply Chain Management: Critical Research and a Theoretical Framework", *International Journal of Production Research*, 42/1, 131-163.
- Chen, I. J., Paulraj, A. ve Lado, A. A. (2004). "Strategic Purchasing, Supply Management and Firm Performance", *Journal of Operations Management*, 22/5, 505-523.
- Chen, I. ve Paulraj, A. (2004b). "Towards a Theory of Supply Chain Management: The Constructs and Measurements", *Journal of Operations Management*, 22/2, 119-150.
- Cheng, E. W., Li, H., Love, P. E., ve Irani, Z. (2001). "An E-Business Model to Support Supply Chain Activities in Construction", *Logistics Information Management*, 14/1/2, 68-77.
- Chou, C. P. ve Bentler, P. M. (1995). "Estimates and Tests in Structural Equation Modeling", *Structural Equation Modeling: Concepts, Issues, and Applications*, (Ed: R. H. Hoyle), (pp. 37-55), Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Cook, L. S., Heiser, D. R. ve Sengupta, K. (2011). "The Moderating Effect of Supply Chain Role on the Relationship between Supply Chain Practices and Performance: An Empirical Analysis", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 41/2, 104-134.
- Coşar, Y. (2008). "Otel İşletmelerinde Rekabet Üstünlüğünü Etkileyen Faktörler: Yöneticiler Üzerine Bir Araştırma", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19/1, 45-56.

- Dallasega, P., Rauch, E. ve Linder, C. (2018). "Industry 4.0 as an Enabler of Proximity for Construction Supply Chains: A Systematic Literature Review", *Computers in Industry*, 99, 205-225.
- Deepu, T. S. ve Ravi, V. (2020). "An Integrated ANP-QFD Approach for Prioritization of Customer and Design Requirements for Digitalization in an Electronic Supply Chain", *Benchmarking: An International Journal*, 28/4, 1213-1246.
- Deshpande, A. (2012). "Supply Chain Management Dimensions, Supply Chain Performance and Organizational Performance: An Integrated Framework", *International Journal of Business and Management*, 7/8, 2-19.
- Di Vaio, A. ve Varriale, L. (2020). "Digitalization in the Sea-Land Supply Chain: Experiences From Italy in Rethinking the Port Operations within Inter-Organizational Relationships", *Production Planning & Control*, 31/2-3, 220-232.
- Estampe, D., Lamouri, S., Paris, J. L. ve Brahim-Djelloul, S. (2013). "A Framework for Analysing Supply Chain Performance Evaluation Models", *International Journal of Production Economics*, 142/2, 247-258.
- Fatorachian, H. ve Kazemi, H. (2018). "A Critical Investigation of Industry 4.0 in Manufacturing: Theoretical Operationalisation Framework", *Production Planning & Control*, 29/8, 633-644.
- Fatorachian, H. ve Kazemi, H. (2021). "Impact of Industry 4.0 on Supply Chain Performance", *Production Planning & Control*, 32/1, 63-81.
- Fornell, C. ve Larcker D. (1981). "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error", *Journal of Marketing Research*, 18/1, 39-50.
- Ganesh Kumar, C. ve Nambirajan, T. (2013). "An Integrated Model for Supply Chain Management Components, Supply Chain Performance and Organizational Performance: Purification and Validation of a Measurement Instrument", *The Journal Contemporary Management Research*, 8/2, 37-56.
- Gawankar, S. A., Kamble, S. ve Raut, R. (2017). "An Investigation of the Relationship Between Supply Chain Management Practices (SCMP) on Supply Chain Performance Measurement (SCPM) of Indian Retail Chain Using SEM", *Benchmarking: An International Journal*, 24/1, 257-295.
- Ghobakhloo, M. (2018). "The Future of Manufacturing Industry: A Strategic Roadmap toward Industry 4.0.", *Journal of Manufacturing Technology Management*, 29/6, 910-936.
- Ghobakhloo, M. ve Fathi, M. (2020). "Corporate Survival in Industry 4.0 Era: The Enabling Role of Lean-Digitized Manufacturing", *Journal of Manufacturing Technology Management*, 31/1, 1-30.
- Gibson, C. B. ve Birkinshaw, J. (2004). "The Antecedents, Consequences, and Mediating Role of Organizational Ambidexterity", *Academy of Management Journal*, 47/2, 209-226.
- Gilmour, P. (1999). "A Strategic Audit Framework to Improve Supply Chain Performance", *Journal of Business & Industrial Marketing*, 14/5/6, 355-363.
- Gökşen, H. (2021). "Bütünleşik Bulanık DEMATEL-AAS Yöntemi ile Tedarik Zinciri Performans Ölçütlerinin Önem Ağırlıklarının Belirlenmesi: Kablo Sektöründe Bir Uygulama", *BMIJ*, 9/4, 1399-1421.
- Green, K. W., Mcgaughey, R. ve Casey, M. (2006). "Does Supply Chain Management Strategy Mediate the Association between Market Orientation and Organizational Performance?", *Supply Chain Management Journal*, 11/5, 407-414.
- Gunasekaran, A., Patel, C. ve Tirtiroglu, E. (2001). "Performance Measures and Metrics in a Supply Chain Environment", *International Journal of Operations & Production Management*, 21/1/2), 71-87.
- Gupta, H., Kumar, S., Kusi-Sarpong, S., Jabbour, C. J. C. ve Agyemang, M. (2020). "Enablers to Supply Chain Performance on the Basis of Digitization Technologies", *Industrial Management & Data Systems*, 121/9, 1915-1938.
- Habib, E.E.; Halim, Y.T., Eldeeb, M.S. ve Bassim, M.A. (2011). "Supply Chain Performance Evaluation through EVA in Hospitality", *The 12th International Research Symposium on Service Excellence in Management, Proceedings of QUIS12*, June 2-5, Cayuga Press, Ithaca, NY 14850 USA, 1-10.
- Herand, D. ve Coşkun, A. C. (2014). "Tedarik Zinciri İçindeki Bir İşletmede Bilgi Yönetiminin Kullanılması", *LEGES Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 213-223.

- Herrmann, J. ve Guenther, E. (2017). "Exploring a Scale of Organizational Barriers for Enterprises' Climate Change Adaptation Strategies", *Journal of Cleaner Production*, 160, 38-49.
- Howard-Grenville, J. ve Lahneman, B. (2021). "Bringing the Biophysical to The Fore: Re-Envisioning Organizational Adaptation in the Era of Planetary Shifts", *Strategic Organization*, 19/3, 478-493.
- Hsu, C. C., Tan, K. C., Kannan, V. R. ve Keong Leong, G. (2009). "Supply Chain Management Practices as a Mediator of the Relationship between Operations Capability and Firm Performance", *International Journal of Production Research*, 47/3, 835-855.
- Ibrahim, S. B. ve Hamid, A. A. (2014). "Supply Chain Management Practices and Supply Chain Performance Effectiveness", *International Journal of Science and Research*, 3/8, 187-195.
- Jabbour, C. J. C., Fiorini, P. D. C., Ndubisi, N. O., Queiroz, M. M. ve Piato, É. L. (2020). "Digitally-Enabled Sustainable Supply Chains in the 21st Century: A Review and a Research Agenda", *Science of the Total Environment*, 725/2020, 1-14, 138177.
- Jie, F., Parton, K. A. ve Cox, R. J. (2007). "Supply Chain Practice, Supply Chain Performance Indicators and Competitive Advantage of Australian Beef Enterprises: A Conceptual Framework", *Australian Agricultural and Resource Economics Society (AARES 51st Annual Conference)*, 1-29.
- Jordan, C. (2017). "Curiosity, Creativity and Collaboration—Creating a Digitally Integrated Supply Chain", *The APPEA Journal*, 57/2, 477-480.
- Kim, H. K. ve Lee, C. W. (2021). "Relationships among Healthcare Digitalization, Social Capital, and Supply Chain Performance in The Healthcare Manufacturing Industry", *International Journal Of Environmental Research and Public Health*, 18/4, 1417.
- Knoppen, D. ve Christiaanse, E. (2007). "Supply Chain Partnering: A Temporal Multidisciplinary Approach", *Supply Chain Management: An International Journal*, 12/2, 164–171.
- Koh, L., Orzes, G. ve Jia, F., (2019). "The Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0): Technologies Disruption on Operations and Supply Chain Management", *International Journal of Operations & Production Management*, 39/6/7/8, 817–828.
- Koh, S. L., Demirbag, M., Bayraktar, E., Tatoglu, E. ve Zaim, S. (2007). "The Impact of Supply Chain Management Practices on Performance of SMEs", *Industrial Management & Data Systems*, 107/1, 103-124.
- Küffner, C., Kopyto, M., Wohlleber, A. J. ve Hartmann, E. (2022). "The Interplay between Relationships, Technologies and Organizational Structures in Enhancing Supply Chain Resilience: Empirical Evidence from A Delphi Study", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 52/8, 673-699.
- Lai, K. H., Ngai, E. W. ve Cheng, T. C. E. (2002). "Measures for Evaluating Supply Chain Performance in Transport Logistics", *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 38/6, 439-456.
- Lambert, D. M., Cooper, M. C. ve Pagh, J. D. (1998). "Supply Chain Management: Implementation Issues "and Research Opportunities", *The International Journal of Logistics Management*, 9/2, 1-20.
- Larjovuori, R. L., Bordi, L., Mäkinen, J. P. ve Heikkilä-Tammi, K. (2016). "The Role of Leadership and Employee Well-Being in Organizational Digitalization", 26th Annual RESER Conference Naples, Italy, 1141-1154.
- Lee, H. L. ve Billington, C. (1992). "Managing Supply Chain Inventory: Pitfalls and Opportunaties", *Sloan Management Review*, 33/3, 65-73.
- Li, S., Nathan, B. R., Nahan, T. S. ve Rao, S. S. (2005). "Development and Validation of a Measurement Instrument for Studying Supply Chain Management Practices", *Journal of Operations Management*, 23/6, 618-641.
- Li, S., Nathan, B. R., Nathan, T. S., ve Rao, S. S. (2006). "The Impact of Supply Chain Management Practices on Competitive Advantage and Organizational Performance". *Omega*, 34/2, 107-124.
- Lima-Junior, F. R. ve Carpinetti, L. C. R. (2019). "Predicting Supply Chain Performance Based on SCOR® Metrics and Multilayer Perceptron Neural Networks", *International Journal of Production Economics*, 212, 19-38.
- Mackinnon, D. P., Lockwood, C. M. ve Williams, J. (2004). "Confidence Limits for the Indirect Effect: Distribution of the Product and Resampling Methods", *Multivariate Behavioral Research*, 39/1, 99-128.
- Martin, P. R. ve Patterson, J. W. (2009). "On Measuring Company Performance Within a Supply Chain", *International Journal of Production Research*, 47/9, 2449-2460.

- Marwah, A., Thakar, G. ve Gupta, R. (2014). "Determinants Of Supply Chain Performance in The Indian Manufacturing Organizations", *International Journal of Business Research and Management*, 5/1, 14–27.
- Mentzer, J. T., Dewitt, W., Keebler, J. S., Soonhoong, M., Nix, N. W., Smith, C. D., ve Zacharia, Z. G. (2001). "Defining Supply Chain Management", *Journal of Business Logistics*, 22/2, 1-25.
- Mertler, C. A. ve Vannatta Reinhart, R. (2017). *Advanced and Multivariate Statistical Methods: Practical Application and Interpretation*, Sixth Edition, Routledge Taylor & Francis, New York.
- Min, S. ve Mentzer, J. (2004). "Developing And Measuring Supply Chain Management Concepts", *Journal of Business Logistics*, 25/1, 63-92.
- Morgan, C. (2004). "Structure, Speed and Salience: Performance Measurement in the Supply Chain", *Business Process Management Journal*, 10/5, 522-536.
- Neely, A., Gregory, M. ve Platts, K. (1995). "Performance Measurement System Design: A Literature Review and Research Agenda", *International Journal of Operations & Production Management*, 15/4, 80-116.
- Oktemgil, M. ve Greenley, G. (1997). "Consequences of High and Low Adaptive Capability in UK Companies", *European Journal of Marketing*, 31/7, 445–466.
- Okumuşoğlu, N. T. (2022). "Tedarik Zinciri Yönetiminde Dijitalleşmenin Kalite Performansı Üzerindeki Etkisi: Üretim Sektörü Çalışanları Üzerinde Bir Uygulama", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3, 17-27.
- Ou, C. S., Liu, F. C., Hung, Y. C. ve Yen, D. C. (2010). "A Structural Model of Supply Chain Management on Firm Performance", *International Journal of Operations & Production Management*, 30/5, 526-545.
- Özcan, C. ve Ayvaz, B. (2015). "Çoklu Regresyon Yöntemi ile Tedarik Zinciri Performansı ve Uygulama Derecesinin İşletme Karlılığı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 14/28, 1-14.
- Özdemir, O. ve Özdemir, K. (2020). "Supply Chain Management Applications in Information Management", *Data, Information And Knowledge Management*, (Ed: G. Mert, E. Şen ve O. Yılmaz), Nobel Bilimsel Eserler, Ankara.
- Sarkar, A. ve Mohapatra, P.K.J. (2006). "Evaluation of Supplier Capability And Performance: A Method for Supply Base Reduction", *Journal of Purchasing and Supply Management*, 12/3, 148-163.
- Sarta, A., Durand, R. ve Vergne, J. P. (2021). "Organizational Adaptation", *Journal of Management*, 47/1, 43-75.
- Satenik Başak, Z. (2021). *Örgütsel Hafıza ve Öğrenen Örgütlerin Adaptasyon ve Firma Performansı Etkisinde Örgütsel Çift Yönlülüğün Aracı Rolü: Bilişim ve Teknoloji Sektöründe Bir Araştırma*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Beykent Üniversitesi.
- Scott, C., ve Westbrook, R. (1991). "New Strategic Tools For Supply Chain Management", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 21/1, 23-33.
- Seah, M., Hsieh, M. H. ve Huang, H. Y. (2014). "Leader Driven Organizational Adaptation", *Management Decision*, 52/8, 1410-1432.
- Syedghorban, Z., Tahernejad, H., Meriton, R. ve Graham, G. (2020). "Supply Chain Digitalization: Past, Present and Future", *Production Planning & Control*, 31/2-3, 96-114.
- Shepherd, C. ve Günter, H. (2006). "Measuring Supply Chain Performance: Current Research and Future Directions", *International Journal of Productivity and Performance Management*, 55/3/4, 242–258.
- Shepherd, C. ve Günter, H. (2010). "Measuring Supply Chain Performance: Current Research and Future Directions", *Behavioral Operations in Planning and Scheduling*, (Ed: J.C. Fransoo, T. Wafler, ve J. Wilson) Springer, 105-121.
- Simões, A., Oliveira, L., Rodrigues, J. C., Simas, O., Dalmarco, G. ve Barros, A. C. (2019). "Environmental Factors Influencing the Adoption of Digitalization Technologies in Automotive Supply Chains", *2019 IEEE International Conference on Engineering, Technology And Innovation (ICE/ITMC)*, 1-7.
- Singhal, K. ve Singhal, J. (2019). "Technology and Manufacturing in China before the Industrial Revolution and Glimpses of the Future", *Production and Operations Management*, 28/3, 505-515.
- Soni, G. ve Kodali, R. (2010). "Internal Benchmarking for Assessment of Supply Chain Performance", *Benchmarking: An International Journal*, 17/1, 44-76.

- Sony, M. ve Naik, S. (2019), "Key Ingredients for Evaluating Industry 4.0 Readiness for Organizations: A Literature Review", *Benchmarking: An International Journal*, 27/7, 2213-2232.
- Sow, M., ve Aborbie, S. (2018). "Impact of Leadership on Digital Transformation", *Business and Economic Research*, 8/3, 139-148.
- Staber, U. ve Sydow, J. (2002). "Organizational Adaptive Capacity: A Structuration Perspective", *Journal of Management Inquiry*, 11/4, 408-424.
- Sukati, I., Hamid, A. B., Baharun, R., ve Yusoff, R. M. (2012). "The Study of Supply Chain Management Strategy and Practices on Supply Chain Performance", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 40, 225-233.
- Sundram, V.P.K., Ibrahim, A.R. ve Chandran Govindaraju, V.G.R. (2011). "Supply Chain Management Practices in The Electronics Industry in Malaysia: Consequences for Supply Chain Performance", *Benchmarking: An International Journal*, 18/6, 834-855.
- Tan, K. C. (2001). "A Framework of Supply Chain Management Literature", *European Journal of Purchasing & Supply Management*, 7/1, 39-48.
- Tan, K. C., Kannan, V. R. ve Handfield, R. B. (1998). "Supply Chain Management: Supplier Performance and Firm Performance", *International Journal of Purchasing and Materials Management*, 34, 2-9.
- Tan, K. C., Kannan, V. R. ve Handfield, R. B. (1999). "Supply Chain Management: An Empirical Study of Its Impact on Performance", *International Journal of Operations & Production Management*, 19/10, 1034-1052.
- Tarafdar, M. ve Qrunfleh, S. (2017). "Agile Supply Chain Strategy and Supply Chain Performance: Complementary Roles of Supply Chain Practices and Information Systems Capability for Agility", *International Journal of Production Research*, 55/4, 925-938.
- Terjesen, S., Patel, P. C. ve Sanders, N. R. (2012). "Managing Differentiation-Integration Duality in Supply Chain Integration", *Decision Sciences*, 43/2, 303-339.
- Theeranuphattana, A. ve John C.S.T. (2008). "A Conceptual Model of Performance Measurement for Supply Chains Alternative Considerations", *Journal of Manufacturing Technology Management*, 19/1, 125-148.
- Tracey, M., Lim, J. S. ve Vonderembse, M. A. (2005). "The Impact of Supply Chain Management Capabilities on Organization Performance", *Supply Chain Management*, 10/3, 179-191.
- Trkman, P., McCormack, K., De Oliveira, M. P. V. ve Ladeira, M. B. (2010). "The Impact of Business Analytics on Supply Chain Performance", *Decision Support Systems*, 49/3, 318-327.
- Tuominen, M., Rajala, A. ve Möller, K. (2004). "How Does Adaptability Drive Firm Innovativeness?", *Journal of Business Research*, 57/5, 495-506.
- Vickery, S, K., Jayaram, J., Droge, C., ve Calantone, R. (2003). "The Effects of an Integrative Supply Chain Strategy on Customer Service and Financial Performance: An Analysis of Direct Versus Indirect Relationships", *Journal of Operations Management*, 21/5, 523-539.
- Vimal, K. E. K., Churi, K. ve Kandasamy, J. (2022). "Analysing The Drivers for Adoption of Industry 4.0 Technologies in a Functional Paper-Cement-Sugar Circular Sharing Network", *Sustainable Production and Consumption*, 31, 459-477.
- Voss, C. A. (1986). "Implementing Manufacturing Technology: A Manufacturing Strategy Approach", *International Journal of Operations & Production Management*, 6/4, 17-26.
- West, S. G., Finch, J. F. ve Curran, P. J. (1995). "Structural Equation Models with Nonnormal Variables: Problems and Remedies", *Structural Equation Modeling: Concepts, Issues, and Applications*, (Ed: R. H. Hoyle), (pp. 56-75). Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi:
- Wisner, J. D. (2003). "A Structural Equation Model of Supply Chain Management Strategies and Firm Performance", *Journal of Business Logistics*, 24/1, 1-26.
- Wong, W.P. Ve Wong, K.Y. (2007). "Supply Chain Performance Measurement System Using DEA Modeling", *Industrial Management & Data Systems*, 107/3, 361-381.
- Xie, Y., Yin, Y., Xue, W., Shi, H., ve Chong, D. (2020). "Intelligent Supply Chain Performance Measurement in Industry 4.0.", *Systems Research and Behavioral Science*, 37/4, 711-718.

- Yeşiltaş, M. D. (2021). "İş Becerikliliğinin İş-Aile Yaşam Çatışması ile İlişkisinde Rol Belirsizliğinin Rolü", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30/1, 205-218.
- Yücesan, E. (2007). "Impact of Information Technology on Supply Chain Management. *Trends in Supply Chain Design and Management*", (Ed: H. Jung, F. F. Chen ve B. Jeong), Springer, London.
- Yüksel, H. (2004). "Tedarik Zincirleri için Performans Ölçüm Sistemlerinin Tasarımı", *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11/1, 143-154.
- Zeike S., Bradbury K., Lindert L. ve Pfaff H. (2019). "Digital Leadership Skills and Associations with Psychological Well-Being", *International Journal of Environmental Research and Public Health*,16/14, 2628.

EK 1: Ölçeklerin Türkçe versiyonu ve boyutları

Ölçek	Boyutlar	Ölçek Maddeleri	
Örgütsel Adaptasyon Yeteneği	Pazara adapte olma yeteneği	PA1. Firmamız faaliyet gösterdiği pazardaki değişimleri düzenli olarak izleme yeteneğine sahiptir.	
		PA2. Firmamız, yeni pazarlama tekniklerini çoğunlukla benimseme yeteneğine sahiptir.	
		PA3. Firmamız, rakiplerinin hareketlerini sürekli olarak izleme kabiliyetine sahiptir.	
		PA4. Firmamız, sahip olduğu kaynakların önemli bir bölümünü pazarlama uygulamalarına ayırabilme yeteneğine sahiptir.	
		PA5. Firmamız, satış sonrası hizmetleri yakından takip etme yeteneğine sahiptir.	
	Teknolojik adaptasyon yeteneği	TA1. Firmamız teknik yetenekler edinebilmektedir.	
		TA2. Firmamız teknik değişiklikleri takip edebilmektedir.	
		TA3. Firmamız ihtiyaç duyulan teknolojilere ulaşma olanağına sahiptir.	
		TA4. Firmamız teknik yeterlilik sağlayabilmektedir.	
		TA5. Firmamız potansiyel teknolojik riskleri engelleyebilmektedir	
	Yönetimsel Sistemleri Adaptasyon	YSA1. Firmamız çalışanlarını modası geçmiş gelenekler, uygulamalar ve sabit paradigmaları sorgulama konusunda cesaretlendirir.	
		YSA2. Firmamızın yapısı pazardaki değişimlere hızla cevap verebilme konusunda oldukça esneklerdir.	
		YSA3. Firmamız iş önceliklerimizdeki değişimlere hızla adapte olabilecek bir yapıdadır.	
	Tedarik Zinciri Dijitalleşmesi	İçsel verimlilik	IV1. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, pazarda oluşan talepler ve müşteriler ile ilgili bilgilere erişimi kolaylaştırır.
			IV2. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, tedarik zincirine ilişkin stratejik planlamayı kolaylaştırır.
IV3. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, maliyet tasarrufu sağlar.			
IV4. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi çalışanların yetkinliklerini ve işle ilgili becerilerini geliştirmesini kolaylaştırır.			
Yıkıcı değişim		YD1. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, işletmenin mevcut tedarik zinciri ortaklarıyla iş birliğinin devamlılığını sağlar.	
		YD2. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, işletmenin yeni tedarik zinciri ortaklıkları kurmasını kolaylaştırır.	
		YD3. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi tedarik zinciri esnekliğini artırır.	
Dışsal fayda		DF1. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, şirket içi iletişimi kolaylaştırır.	
		DF2. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, işletmenin dış paydaşlarla iletişimini daha da kolaylaştırır.	
		DF3. Tedarik zincirinin dijitalleşmesi, talep ve arz pazarı ile ilişkili pazar faaliyetlerini kolaylaştırır.	

Tedarik Zinciri Performansı	Tek boyut	TZP1. Tedarik zincirindeki standart olmayan siparişler için uygulanan süreç
		TZP2. Yeni ürünlerin hızlı bir şekilde piyasaya sürülmesi
		TZP3. Tüketici talebindeki değişikliklere anında yanıt olarak üretimin artış/azalış miktarının hızlı bir şekilde ayarlanması.....
		TZP4. Tedarik zincirindeki ticaret ortaklarının ötesinde farklı fonksiyonel uzmanlığa sahip kişilerle (örn; finans, pazarlama, üretim, insan kaynakları departmanındaki) ekip kurulması veya faaliyetler yapılması..... (crossover functional teams; crossover activities)
		TZP5. Sipariş-teslimat döngü süresinin kısalması
Örgütsel adaptasyon ve tedarik zinciri dijitalleşmesi ölçeklerinde, ifadeler 1: Kesinlikle katılmıyorum 5: Kesinlikle katılıyorum arasında değişen 5'li Likert ile, tedarik zinciri performansı ölçeğinde ifadeler, işletmenin son bir yıl içindeki tedarik zinciri performansını, bir yıl önceki performansını göz önünde bulundurularak 1= Çok kötü ve 5= Çok iyi arasında değişen 5'li Likert ile değerlendirilmesi istenmiştir.		

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.04.2023 ✓Accepted/Kabul:16.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1275155

Research Article/Araştırma Makalesi

Başaran, B. (2023). "Yehova'nın Şahitleri'nin Sosyal Profilleri ve Üye Kazanma Kalıpları: İstanbul Kurtuluş Cemaati Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 45-60.

YEHOVA'NIN ŞAHİTLERİ'NİN SOSYAL PROFİLLERİ VE ÜYE KAZANMA KALIPLARI: İSTANBUL KURTULUŞ CEMAATİ ÖRNEĞİ

Barış BAŞARAN*

Öz

Yehova'nın Şahitleri özgün ibadet anlayışları ve Hristiyanlık yorumları ile Türkiye'de ve dünya çapında istikrarlı büyüme sergileyebilen az sayıdaki Batı kökenli dini topluluktan biridir. Şahitler 19'ncü yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nde Protestan dini hareketler arasında "Kutsal Kitap Öğrencileri" adıyla ortaya çıkmış, ilk başlarda Hristiyanlık kökenli bir tarikat olarak görülürken, zamanla genel kabul gören Hristiyan inançlarından ayrılan öğretiler sergilemeye başlamalarıyla yeni bir dünya dini olarak değerlendirilmeye başlanmışlardır. Bu çalışmanın ilk bölümünde, İstanbul Kurtuluş Cemaati üzerine yapılan saha araştırmamızda tespit ettiğimiz demografik profil ve üye kazanma kalıbı diğer ülkelerdeki cemaatler üzerine yapılan araştırmalardaki bulgularla birlikte ele alınacak, Türkiyeli ortalama bir Yehova'nın Şahidinin hangi biçim ve yollarla cemaatlere kazandırıldığı ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Çalışmamızın dayandığı veri havuzu yaklaşık üç yıl boyunca katılım gösterdiğimiz toplu ibadetlerde tutulan alan notları, kaynak kişilerden edinilen bilgiler ve 21 cemaat üyesi ile yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlardan temin edilmiştir. Araştırma sonucu elde edilen bulgulardan ilki örneklemimiz içerisindeki Yehova'nın Şahitleri'nin din değiştirme (konversiyon) kalıplarının diğer ülkelerdeki örneklerden çok daha belirgin bir biçimde Sosyal Ağ kuramı ile örtüşme sergilediğidir. İlav olarak toplumsal cinsiyetin din değiştirmeye aracılıkta önemli bir etmen olduğu özellikle akrabalık ağlarının ise etkin rol oynadığı tespit edilmiştir. İkinci bölümde bu bulgulardan hareketle, ilkini "bağdaştırma" ikincisini "öncülük" olarak adlandırdığımız iki temel biçim üye kazanma doğrultusu önerilecektir. Bu iki doğrultu, araştırma örneklemimiz içerisinde iki farklı sosyal arayış ve ihtiyaca tekabül eder görünmektedir. Çalışmanın son bölümünde bu iki arayışı temsil eden iki görüşülenin din değiştirme tecrübesi üzerinde ayrıntılı durulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Yehova'nın şahitleri, Dini büyüme, Din değiştirme, Sosyal ağ teorisi, Toplumsal cinsiyet ve dinsellik.*

SOCIAL PROFILE AND RECRUITMENT PATTERNS OF JEHOVAH'S WITNESSES: EXAMPLE OF İSTANBUL KURTULUŞ CONGREGATION

Abstract

Jehovah's Witnesses are one of the few western religious communities of Western origin that has been able to exhibit steady growth in Turkey and around the world with its unique understanding of worships and interpretations of Christianity. The witnesses first arose around Protestant religious movements in the United States under the name "Bible Students". Although they were initially seen as a sect of Christian origin, but over time, due to peculiar doctrines they display they began to be considered as a new world religion. In the first part of this study, the demographic profile and patterns of religious recruitment of İstanbul Kurtuluş congregation will be analysed together with data from previous studies on congregations in other countries, and ways and forms of recruitment in Türkiye for ordinary Jehovah's Witnesses to the new religion will be discussed extensively. The data pool which our study is based was obtained from field notes of the services we have attended for three years, data from informants of the congregation and semi structured interviews with 21 members. The first and key finding of our research is that religious conversion patterns in our sample are much more closely in aligned with social network theory than in the cases of other countries. Additionally, gender is identified as an important factor of

*Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: baris.basaran@msgsu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7048-7713>)

mediation for conversion, with networks of kinship playing an active role. In the second part of this study, based on these insights, we will offer two basic types of recruitment orientation which we call as "Accommodation" and "Pioneering". These two orientations seem to correspond to two different social motives and needs in our sample. In the last part of this study, conversion experiences of two interviewees will be elaborated as representing these two motives.

Keywords: *Jehovah's witnesses, Religious growth, Religious conversion, Social network theory, Gender and religiosity.*

1. GİRİŞ

Bugün Yehova'nın Şahitleri adıyla bilinen yeni dini hareketin başlangıcı, Charles Taze Russel'in, 1881 tarihli Gözcü Kulesi dergisi çevresinde toplanmaya başlayan ve "Kutsal Kitap Öğrencileri" adıyla anılan dini topluluğa kadar götürülebilir. 150 yıla yaklaşan bu tarih içerisinde topluluk günümüzde 239 ülkede faaldir ve yaklaşık 8 buçuk milyon üyeye erişmiştir (Watchtower, 2021). Yehova'nın Şahitleri Batıda, özellikle güçlü sekülerleşme etkisinin gözlemlendiği Avrupa ve Kuzey Amerika'da hemen hemen tüm kiliseler üye kaybederken, halen daha üye sayısını koruma başarısı gösteren az sayıdaki dini topluluktan biridir. Diğer yandan, özellikle son 20 yıl içerisinde batı toplumlarında Şahitlerin büyüme hızı yavaşlamış, küresel büyüme eğrisi esasen küresel güney toplumlarında gerçekleşen yüksek oranlar ile sağlanmaya başlanmıştır (Voas, 2008; Cragun ve Lawson, 2010). Bu bağlamda Türkiye'de son 30 yılda gösterdikleri performans özellikle dikkat çekicidir.

Yehova'nın Şahitleri'nin Türkiye'deki ilk cemaatleri 1935 tarihlidir. O tarihte ilk vaftizlerin gerçekleştirildiği cemaat 1950 yılına gelindiğinde sadece 60 üyeye sahiptir. 1970'li yıllara kadar büyük ölçüde gayri müslim topluluklar arasında yayılan Yehova'nın Şahitliği bu yıllarla birlikte büyük topluma daha fazla nüfuz etmeye başlamış 1974 yılında Mukaddes Kitap Kursları Derneği'nin kuruluşu ile faaliyetlerini tüzel bir yapı altında örgütlemeye başlamıştır. Yine bu tarihe kadar ibadet ve toplantılarını üyelerinin evlerinde gerçekleştirmekte olan Şahitler ilk kez düzenli salon toplantıları düzenlemeye başlarlar. Bu amaçla gazino, lokanta, düğün salonları gibi mekanlar kiralarlar. Yehova'nın Şahitleri'nin ibadet ve duyuru faaliyetleri neticesinde üyeleri aleyhinde ilk davalar 1957 yılından itibaren açılmaya başlanır. Bu dönemki soruşturmalar ekseriyetle tarikat ve benzeri dini cemaatlerin faaliyetlerini yasaklayan TCK'nın 677 sayılı yasası ile devletin temel nizamlarının dini esaslara uydurmak maksadıyla propaganda yapılmasını yasaklayan 163 sayılı yasa üzerinden gerçekleştirilir. Cemaatlerin yasal statüsünün kamu otoritesinin nezdinde belirsiz kaldığı, faaliyetlerin sıklıkla kovuşturulmaya konu olduğu bu süreç 1980 yılında Yargıtay'ın Yehova'nın Şahitleri'nin bir tarikat değil müstakil bir din olduğu, faaliyetlerinin ibadet özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğine dair nihai kararı açıklanana dek sürer. Bu kararı takiben, aynı yıl içinde cemaat "Yehova'nın Şahitleri Cemaatinin Temsil Heyeti" adı altında bir büro açar ve dernek faaliyetleri kapsamında gerçekleştirilen toplantı ve ibadetlerin idaresi diğer ülkelerdeki örneği takiben bu büroya devredilir. 1981 yılında ise cemaat bugün de halen kullanılan ve Kurtuluş Cemaatine ev sahipliği yapan İstanbul Şişli'deki ibadet salonu ile kendisine ait ilk ibadet salonuna sahip olur. (Ünal ve Akdamar, 1983: 116/130)

Yehova'nın Şahitleri'nin küresel ve yerel cemaatlerinin üye sayıları, gerçekleştirdikleri etkinlikler ve katılımcı sayıları ile yıldan yıla mensupların sayısının değişimi Şahitlerin kendi yayınları aracılığıyla takip edilebilir. Şahitlerin "merkez büro" ya da "teşkilat" adını verdikleri Amerika Birleşik Devletleri'nin New York Eyaletinde konuşlu merkezi her yıl yerel bürolardan gelen raporlar doğrultusunda bir "hizmet yılı faaliyet raporu" hazırlar. Bu raporlarda ülke ülke, o yıl vaftiz olan yeni üye sayısı, aktif üye sayısı, duyuru işine üyelerce harcanan zamanın saat, bürolarca harcanan paranın dolar cinsinden miktarına yer verilir. Diğer yandan raporlarda faaliyette bulunulan her ülkenin istatistiklerine yer verilmez. Türkiye verilerine ise 1990 yılından itibaren yer vermeye başlanmıştır. Buna göre, bu yıl içerisinde Türkiye'de 11 cemaatte 860 aktif üye mevcuttur. Bu tarihten 10 yıl sonra, 2001 yılında yayımlanan rapora baktığımızda üye sayısının 1621'e, cemaat sayısının ise 25'e çıktığı görülür. Buna göre rapor edilen ilk 10 yıllık dönemde Türkiye'deki cemaatler, üye sayısı olarak yüzde 88 oranında büyüme sergilerler. Takip eden 10 yılda bu büyüme eğrisi yavaşlar. 2011 yılına geldiğimizde üye sayısı 2143'e cemaat sayısı 29'a çıkar. Bu dönemki büyüme oranı yüzde 29'dur. Yehova'nın Şahitleri'nin geçtiğimiz 10 yılda gösterdikleri büyüme ise oldukça çarpıcıdır. 2021 yılı tarihli son rapora göre 5141 üye 68 farklı cemaatte toplanmaktadır. Bu durumda 2011/2021 yılları arasında Yehova'nın Şahitleri Türkiye cemaatlerinin yüzde 140 oranında büyümüş olduklarını söylemek yanlış olmaz. Nihayet son 30 yılın rakamlarına toplu olarak bakıldığında cemaatin üye sayısı bu dönemde yaklaşık altı katına çıkmıştır (avoid jw, 2022: <https://avoidjw.org/archive/syr/>).

Diğer yandan Türkiye cemaatlerinin boyutlarını gerçekçi bir biçimde tasavvur edebilmek için raporlarda üyelerin değerlendirilme şekli üzerinde daha detaylı durmak gerekir. Şahitler yıllık raporlarında sadece aktif olarak müjdecilik yapan, yani her hafta cemaat ibadetlerine katıldıkları gibi, sistemli olarak geniş topluma tebliğ faaliyetlerini içeren “duyuru işine” de vakit ayıran üyelerine yer verirler. Her şahit duyuru işine (Kapı kapı hizmeti olarak da adlandırılır) ayırdığı süre ve faaliyetlerini içeren matbu “hizmet raporunu” aylık olarak doldurarak cemaatinde bu işten sorumlu yöneticiye (ihtiyar) teslim etmekle yükümlüdür. İstikrarlı olarak hizmet raporu sunmayan müjdeciler “düzensiz”, 6 ay boyunca sunmayan müjdeciler ise “faal olmayan müjdeciler” olarak kaydedilir. (Watchtower, 2012) Yıllık faaliyet raporlarında bu üyelere yer verilmez. Raporlar o yılın içerisinde aktif müjdeciler sayısının en yüksek olduğu ay baz alınarak hazırlanır. Bundan dolayı bu rakam asgari üye sayısının yıl içindeki dağılımının ortalamasını ifade eder şekilde düşünülebilir. Azami üye sayısı hakkında bir fikir edinebilmek için yıllık Anma Yemeği ibadeti katılımına bakmak gerekir. Anma Yemeği ibadeti, Yehova'nın Şahitleri'nin yıllık ibadet takviminin en önemli faaliyetidir. Her 14 Nisan akşamı, İsa Mesih'in ölümünün anıldığı ve tüm üyelerin katılmasının beklendiği, onlarla birlikte üyelerin yakın çevresinde cemaatlere ilgi duyan ya da dine kazandırılması ihtimali görülen kişilerin davet edildikleri özel bir ibadet düzenlenir. 2021 yılı içerisinde Dünya'da 21 milyonun üzerinde kişi bu ibadetlere katılırken Türkiye'de katılım 9309 kişi olmuştur. (Watchtower, 2021a) Türkiye'de Anma Yemeği'ne 1990 yılında 1609 kişi katılmıştır. (Watchtower, 1990) Böylece son 30 yılda faal üye sayısında gözlemlenen altı katına kadar artış eğrisi faal olmayan üye ve sempatizanların dahil olduğu Anma Yemeği katılımcılarının sayısında da geçerli olmaktadır. Yehova'nın Şahitleri'nin Türkiye'deki büyüme oranlarının küresel bağlamda değerlendirildiğinde de çarpıcı bir görünüm arz ettiğine değinmek gerekir. Nitekim Türkiye 2018, 19 ve 20 yılları için beyan edilen yıllık yüzde 19'a ulaşan büyüme oranları ile tüm dünyada Yehova'nın Şahitleri'nin en hızlı büyüdükleri ülke olmuştur. (avoid jw, 2022: <https://avoidjw.org/archive/syr/>)

Bu çalışma, ülkemizde bu ölçüde çarpıcı bir büyüme gösterebilmiş Yehova'nın Şahitleri'nin hangi biçim ve yollarla büyüdüğü, bu genişleme süreci içerisinde katılan kişilerce hangi özelliklerinin çekici değerlendirildiği sorularına yanıt bulabilmek amacıyla hazırlanmıştır. Diğer yandan çalışma esnasında ilk kez ülkemizde yerleşik bir Yehova'nın Şahitleri cemaatinin de sosyal profilini ortaya çıkarma şansı doğmuştur. Bununla birlikte son yıllarda önemli ölçüde mensup kaybeden batılı dini topluluklar karşısında koruyabildikleri kayda değer büyüme oranları ile öne çıkmakta olan Yehova'nın Şahitleri bu etkinliklerine nazaran görece az saha çalışmasına konu olmuş bir dini topluluktur.¹ Şüphesiz bunun birincil nedeni topluluğun mensuplarının dış dünyaya kapalı, araştırmacılarla temasa izin vermeyen merkezi politikasından ileri gelmektedir. Nitekim Yehova'nın Şahitleri'nin ibadetlerini düzenleyen ulusal bürolar birçok ülkede araştırmacılarca, gözlem ve ibadetlere katılım konusunda esnek davranıyor olsalar da anket ya da mülakat içeren araştırmalara mensuplarının katılımını salık vermemektedirler.

2. YÖNTEM

Bu çalışma için İstanbul Şişli semtinde konuşlu Kurtuluş cemaati ile ilkin 2019 yılı Ekim ayı içerisinde temas kurulmuş, takip eden yaklaşık 3 yıllık süre içerisinde cemaatin toplu ibadetlerine (haftalık ve yıllık) düzenli bir biçimde katılım gösterilmiş, alan notları tutulmuş ve cemaatten çeşitli kaynak kişilerle, bu faaliyetler esnasında enformel görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yine bu çalışmada yer yer bu süreç içerisinde kaynak kişiler aracılığıyla erişilen ve araştırma esnasında incelenen topluluğun yayınladığı çeşitli yayın (süreli ve kitaplar) ile dökümanlardan (broşürler, web yayınları) faydalanılmıştır. Ancak çalışmada faydalanılan veri havuzu önemli ölçüde üyelerle gerçekleştirilen ve üyelerin Yehova'nın Şahitleri'ne katılım tecrübelerine odaklanılmış yarı yapılandırılmış mülakatlardan oluşmaktadır. Bu mülakatlar ise cemaatin dinlerine ilgi gösteren potansiyel adaylar için düzenlediği Kutsal Kitap İncelemesi toplantılarına katılım göstererek, bu oturumlar bağlamında yapılan görüşmeler aracılığıyla olanaklı hale gelmiştir. Yehova'nın Şahitleri, birincil ibadet formu olarak “şahitliği”, yani üyeler kazanılabilmesi amacıyla dinlerinin dış dünyaya tebliğini benimsemişlerdir. Bu etkinliğin önemli bir parçası da dine ilgi gösteren kişilerle cemaatçe hazırlanan rehber kitaplar aracılığıyla dinin temel doktrinlerinin öğretildiği periyodik toplantılar yapılmasıdır. Bu toplantılara Kutsal Kitap incelemesi ya da tetkiki adı verilir. Bu doğrultuda öncelikle dine ilgi gösteren kişiye kendisi ile düzenli bir biçimde bu eğitimleri yapacak bir üye atanır. Belirli bir program dahilinde, cemaatin Kutsal Kitap İnceleme Rehberini takiben ilerleyen bu çalışmalara tetkik yürütücüsü dışında her hafta farklı bir üyenin de iştirak etmesi istenir. Nitekim rehberde öğrencilerin tetkike katılan her üyeye “Neden

¹ Esasen bu tablonun, Şahitlerin güçlü sekülerleşme dinamiklerinin batıda hissedilir olduğu 2000'li yıllardaki ayrıkçı gelişiminin belirlediği dönem için şu iki çalışma zikredilebilir. (Holden, 2002) (Chryssides, 2016)

Yehova'nın Şahidi olduklarını" sormaları özellikle tavsiye edilmiştir. (Watchtower, 2021b: 58) Böylece farklı cemaat üyeleri tecrübe aktarımları ve şahitlikleri ile aday üyeye olumlu modeller sunabileceklerdir. Bu yöntemin bir sonucu öğrenci ve yürütücü arasında mahrem ilişkinin bir ölçüde cemaat içerisinde alenileştirilmesi, tetkiklerin öğrencinin cemaate aşamalı entegrasyonu için de bir köprü vazifesi görmesi amaçlanır.

Araştırma bu incelemeye katılım esnasında üyelerle yapılan görüşmelerin ileride değerlendirilmek üzere yazılı olarak not alınması ile mümkün olmuştur. Katılımcılar ses kaydı alınmasını istemedikleri için eş zamanlı yazılı not tutulması ile yetinilmiş ancak tutulan notlar görüşmelerin hemen ardından gözden geçirilip eksikler tamamlanmıştır. Her ne kadar ses kaydı alınamamış olsa da birçok durumda katılımcıların beyanları ağızlarından çıktığı şekliyle not alınabilmiştir. Metinde katılımcılara atfen tırnak ("") içerisinde aktarılan ifadeler bu kapsamdadır.

İstanbul Şişli semtinde yerleşik yaklaşık 80 üyenin bulunduğu Kurtuluş Cemaati mensupları ile bu doğrultuda yapılan yaklaşık 30 toplantıda, 21 farklı kişi ile bu şekilde yarı yapılandırılmış mülakat gerçekleştirilebilmiştir. Böylece gerek kapsamı gerekse katılımlı gözlem, doküman analizi ve mülakatlar gibi çeşitli veri kaynaklarının harmanlandığı bir alan çalışması içerisinde çalışmada ağırlıklı olarak etnografik yaklaşımdan faydalandığı söylenebilir. (Creswell 2013: 90/96)

Cemaatin sosyal profilini ortaya çıkarmakta önemli bir katkı ise Covid 19 pandemisi koşullarında cemaatlerin toplu ibadetlerini online platforma taşımaları ile mümkün hale gelmiştir. Bu doğrultuda katıldığımız 5 toplu ibadette katılımcıların cinsiyet, yaş, medeni durum ve etnik profilleri ile ilgili sağlıklı ölçüm yapabilme imkanı doğmuştur. Çalışmamızda bu boyutlarla ilgili kullandığımız veriler için kayda değer bir sapma göstermeyen bu 5 ibadetin katılımcılarının ortalaması referans alınmıştır. Meslek ve din değiştirme (konversiyon) süreç ve biçimleri ile ilgili veriler ise 21 kişilik örneklem grubu içerisinde temin edilmiştir. Örneklem grubu ile ibadet katılımcılarının yukarıda sıralanan özellikleri arasında cinsiyet boyutu haricinde büyük ölçüde uyum söz konusudur. Ancak mülakat grubu 3 kadın ve 18 erkekten oluşurken ibadet katılımcıları arasında kadınların oranı yüzde 65'i bulmaktadır. (tablo 1) Cinsiyet boyutunun bu nedenle çalışma içerisinde tartışacağımız sosyal profil ve din değiştirme tecrübeleri ile alakalı bulguların cemaatin geneline teşmili bağlamında bir sınırlılığa işaret ettiğine değinmek gerekir. Bu sınırlılığın mülakatlara olanak sağlayan toplantılara katılan misafir üyelerin tetkik yürütücüsü tarafından seçilip davet ediliyor oluşundan kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim kadın adaylara kadın, erkek adaylara erkek tetkik yürütücüsü atanmasına dikkat edilir. Misafir katılımcı üyeler ise her hafta farklı olmasına dikkat edilmekle birlikte tetkik yürütücüsünün kişisel ilişkileri üzerinden, onun yakın çevresinden davet edilirler. Bu durum tetkik yürütücüsünün eş ya da yakın arkadaşlarının birden fazla toplantıya katılımları sonucunu verdiği gibi mülakat grubunun da tetkik yürütücüsünün cinsiyeti ile uyumlu olarak erkek üye ağırlıklı oluşunda etkili olmuştur.

Tablo 1: İbadet Katılımcıları (67) ve Örneklem Grubu (21)

İbadet Katılımcıları		Mülakat Grubu	
Cinsiyet	% 65 Kadın	Cinsiyet	%15 Kadın
	% 35 Erkek		%85 Erkek
Etnik Köken	% 53 Türk	Etnik Köken	%62 Türk
	% 32 Ermeni		%24 Ermeni
	%15 Yabancı*		%14 Yabancı
Yaş	% 4 0/20	Yaş	% 0 0/20
	% 65 20/60		%81 20/60
	%31 60+		%19 60+
Medeni Durum	%57 Evli	Medeni Durum	%65 Evli
	%43 Bekar**		%35 Bekar

*Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayanlar anlamında kullanılmıştır.

**Bir hane içerisinde yanlarında eşleri olmadan katılım gösteren üyelerin oranıdır. Eşleri cemaat üyesi olmayan evli bireylerin de bu şekilde katılım gösterebilecekleri düşünüldüğünde evli oranının daha yüksek olacağını düşünmek doğru olur.

Bu doğrultuda gerçekleştirilen mülakatlar esnasında katılımcıların sosyal profilleri ve din değiştirme tecrübeleri arasında belirli paralellikler dikkati çekmiştir. Çalışmanın üç ve dördüncü bölümlerinde Kurtuluş cemaatinde gözlemlenen din değiştirme kalıp ve profilleri farklı ülkelerde yapılmış çalışmalardan veriler ile mukayeseli olarak sunulacak, örneklemeimiz dahilinde gözlemlendiğimiz özgünlükler çözümlenecektir. Beş ve altıncı bölümlerde ise sosyal ağların din değiştirme tecrübesine etki ve yoğunluğunu açıklamak için iki ana tür din değiştirme kalıbı önerilecek, bu iki kalıp doğrultusunda Şahitlere katılmış görüşmecilerin din değiştirme tecrübeleri iki görüşmecinin anlatıları üzerinden açıklanacaktır. Çalışma boyunca görüşmeleri aktarılan tüm katılımcılar gerçek isimleri ile değil tarafımızca atanmış isimlerle sunulmuştur. Araştırmamızın önemli bir sınırlılığı olarak cemaatin iş birliğine kapalı tutumunun daha geniş bir örnekleme erişimimizi engellemekte olduğunu söylemek gerekir. Bu bağlamda elimizdeki veriler Yehova'nın Şahitleri'nin Türkiyeli cemaatlerine dair genelleme yapabilmek için yetersiz olsa da görünür ve tanınırlığı düşük, dışa kapalı olmakla birlikte Türkiye'de dikkat çekici büyüme sergileyebilen batı kaynaklı bir dini topluluğun sosyolojik analizine katkı sağlayabilecektir.

3. DİNİ BÜYÜME VE YEHOVA'NIN ŞAHİTLERİ

Herhangi bir dini topluluğun yıllar boyunca istikrarlı büyüüşü iki etmenin etkileşimi ile açıklanabilir. İlk söz konusu topluluğa dışarıdan birinci kuşak üyelerin istikrarlı katılımıdır. Bu, din değiştirme etmenidir. İkincisi, topluluk içerisindeki ailelerde yetişen çocuk sayısı ile bu çocukların ileriki kuşaklarda cemaatlere katılım oranı ile belirlenir. Bu da sosyalizasyon etmeni olarak adlandırılabilir. (Bibby ve Brinkerhoff, 1972) Kısaca söylenirse, dışarıya açılım kısıtlı olsa da çok çocuklu ailelerin dini tutumlarını bir sonraki kuşağa aktarabildikleri cemaatlere, topluluk için sosyalleşme vasıtasıyla nüfus artışı ile orantılı bir büyüme güvence altına alınabilir. Bu perspektiften ABD'de büyüme trendi gösteren Evanjelik muhafazakâr kilise cemaatlerine bakıldığında büyüme eğrisinin yüzde 80'e yakın oranda kalabalık aileler içerisinde sosyalleşen gençlerin büyük oranda aile dinlerine sadık kalmalarından, böylece dinden çıkma oranlarının düşük kalmasından kaynaklandığı saptanmıştır. (Chaves, 2011)

Birçok dini topluluk için aile içi dini sosyalleşme önemli bir yeni üye kaynağı olsa da Yehova'nın Şahitleri için bu etmen her zaman marjinal bir katkı sağlamaktadır. Amerikan toplumunda mevcut dini topluluklar üzerinde yapılan bir araştırma, Yehova'nın Şahitleri içerisinde yetişen gençlerin yüzde 66'sının yetişkinlikte topluluk üyesi olmadıklarını göstermektedir. (Pew ,2015) Amerikalı dini topluluklar içerisinde en yüksek oranı veren bu durum, Yehova'nın Şahitleri'nin yüksek adanmışlık gerektiren, Aşırı Talepkar Dini Topluluk (High Demand Religious Group) oluşunun sonuçlarından biridir. (Stein, 2017) Bu sonuca etki eden bir diğer faktör Şahitlerin mensuplarını, yaklaşan kıyametin duyuru faaliyetlerine verdiği aciliyetten dolayı çok çocuklu aileler kurmaktan uzak tutan aile politikasıdır. (Gözcü Kulesi, 2000: 20-21; Gözcü Kulesi 2008: 16) Her halükarda Yehova'nın Şahitlerinin, diğer topluluklara nazaran daha geniş bir oranda, adeta birincil ibadet formu olarak değerlendirdikleri tebliğ, onların terminolojisi ile "duyuru faaliyeti" ya da "kapı kapı hizmeti" üzerinden yeni üyelere ulaşmaları beklenir. Nitekim bu varsayım, bizim araştırmamızda da bir ölçüde teyit edilmiştir. Araştırmamıza katılan yirmi bir kişiden sadece üçü anne ve babaları Yehova'nın Şahidi olan bir ailede yetişip vaftiz olarak cemaate katılmışlardır.

Dini toplulukların büyümesini, genişlemesini sağlayan diğer etken olan din değiştirme üzerine zengin bir sosyolojik literatür mevcuttur. Bu alanda yapılan çalışmalar Mahrumiyet ve Sosyal Ağ Kuramları olarak iki ana ekolde toplanmaktadır. 1970'li yıllara kadar din değiştirme sosyolojisi için ana paradigma Mahrumiyet paradigmasıdır. Buna göre kişilerin din değiştirme arayışlarını tetikleyen temel etmen kişinin yaşamında duyumsadığı görece mahrumiyetlerden biridir. Bu yaklaşım bireyin aktif dini arayışını ön plana alır ve yaşamda duyumsadığı mahrumiyetlerden bir ya da birkaçı için rekabet halindeki dini toplulukların ideolojik mesajlarına yönelir. Din değiştirme eylemini açıklayan soru kısaca şu şekilde formüle edilebilir: "Bu inanç ne vaat etmektedir? Bu vaatler en çok hangi kesimlere hitap eder?" (Stark ve Bainbridge 1980) Literatürde bu vaadlere konu mahrumiyetler ekseri 5 tip altında kuramsallaştırılır. Bunlar gelir dağılımı kaynaklı ekonomik, prestij ve statü uygulanımları itibarıyla sosyal, bedensel ya da zihinsel özürlere dair olarak organizmik, toplumsal değerler erozyonunun duyumsanışı olarak ahlaki ve manevi bir tatminsizlik olarak ruhsal mahrumiyetlerdir. (Köse 2004)

4. SOSYAL AĞ KURAMI VE MAHRUMİYET

Ekseri varsayımsal bir doğrultuda formüle edilen yukarda ifade edilen bu kategoriler, din değiştirme süreçlerini doğrudan ele alan bir dizi öncü saha çalışması üzerinden tartışılmaya başlanmış ve bugün artık klasik haline gelen ikinci yaklaşım olarak sosyal ağ kuramı ortaya çıkmıştır. Buna göre din değiştirme süreçlerinde belirleyici dinamik aday kişilerin duyumsadığı mahrumiyetler değil yeni dini topluluktan kişilerle herhangi bir yakınlık ilişkisinin bulunup bulunmadığıdır. Bu yaklaşımın geliştirilmesinde yapılan birçok araştırmada, yeni dinlere katılımın ekseriyetle, önceden var olan sosyal ilişki ağları üzerinden gerçekleşiyor olduğunun tespit edilmesi etkili olmuştur. Bu doğrultu hesaba katıldığında yani potansiyel yeni üyenin çoğunlukla daha önceden yakın olduğu kişi ya da kişiler barındıran topluluklara dahil olduğu, bu kişilerin ise yeni üyeler için birer köprü vazifesi gördüğünün fark edilmesiyle mahrumiyet etmeni ikincil nitelikte, kimi yorumlara göre tesadüfi bir etmen olarak görülmeye başlanmıştır. (Stark ve Finke 2000) Sosyal Ağ kuramcılarının göre, kişinin mesaja muhatap oluşu ile mesajı kabullenışı arasındaki geçişi sağlayacak olan temel etmen kişiler arasındaki bağın gücüdür. Kısaca formüle edilirse “Din değiştirme nihai olarak kişinin arkadaşlarının kanılarını kabul etmeye başlamasıdır.” Burada artık mesaj ve mahrumiyet arasındaki örtüşme tali konumdadır. Çünkü kişileri cemaatlere katılmaya iten ideolojik çekicilik değil, ideolojileri çekici kılan grup üyeleri ile kurulu bağların düzeyidir. (Stark ve Bainbridge 1980)

Yine de sosyal ağ kuramının her örnekte mahrumiyet kuramının tam karşısında yer almadığını da vurgulamak gerekir. Sosyal Ağ kuramının açıklayıcı gücü iki olguyla desteklenir: Benzer mahrumiyetleri yaşayan geniş bir toplum kesimi bu topluluklara hiçbir zaman meyletmezken, toplulukların mensupları arasında yapılan birçok çalışmada bu mahrumiyetler görece az örnekte teyid edilebilmektedir. Buradan hareketle kimi araştırmacılar mahrumiyet etmeni ile sosyal ağların etkileşimini, iki basamaklı bir model içerisinde açıklamayı tercih ederler. Lofland / Stark” ya da “Süreç Modeli” olarak da adlandırılan bu yaklaşıma göre bir din değiştirme hadisesini belirleyen iki grup etmen ya da koşul söz konusudur. Bunlardan ilki yatkınlaştırıcı (predisposing) koşullar olarak adlandırılır ve din değiştirecek kişinin kişilik, mizaç ve dünya görüşü gibi özelliklerini içerir. İkincil etmen grubu ise söz konusu dini grubun mesajıyla karşılaşmış kişinin başarıyla gruba kazandırılmasını sağlayacak dışsal koşullara dairdir ve durumsal olasılıklar (situational contingencies) olarak adlandırılır. Bunlar din değişimine aracılık edecek kişi ya da cemaatlerin olduğu kadar birey ile bu topluluklar arasındaki ilişkilerin de yapısına dair koşullardır. İlk ve en genel yatkınlaştırıcı koşul ekseriyetle ifadesini geniş topluma karşı din değiştirme eylemi öncesinde beliren hüsrana ya da mahrumiyet duygulanımıdır. Bu kimi zaman toplumla olan yoğun bir gerilim olarak da tanımlanabilir ve bireyin taşıdığı imgesel/ideal durum algısı ile içinde buldukları koşullar arasında deneyimlenen uyumsuzluktan kaynaklıdır. Bir huni şeklinde düşünülen din değiştirme süreci farklı tiplerde mahrumiyet ya da gerilimler yaşayan geniş bir potansiyel üye profilinin dini cemaatlerle etkileşime geçişi ile harekete geçer. Buradan itibaren bu etkileşimin biçim ve yapısı, süreçlere aracılık edecek sosyal bağın niteliği önem kazanır. (Lofland ve Stark 1965)

Bu bağlamda din değiştirme süreçlerine aracılık eden iki tip sosyal bağ ayırt edilebilir. İlki yeni dine giriş sürecini önceleyen, potansiyel üyenin mevcut üyelerden bir ya da birkaçıyla olan yakınlık ilişkisidir. Cemaat üyeleri cemaat dışından akrabalık, komşuluk, iş arkadaşlığı gibi ilişkiler üzerinden yakınlarının kendi dinlerine geçişlerinde aracılık edebilirler. Bu şekilde her bir yeni mensup cemaatine, önceden var olan sosyal ağı üzerinden yeni potansiyel üyelere erişim olanağı verecektir. İkinci tipte ise tebliğ süreci anonim bir biçimde temas kurulan potansiyel üyelerle yakın arkadaşlık ilişkileri kurulması ve cemaatlerle henüz bilişsel geçiş (din değiştirme) gerçekleşmeksizin entegrasyon sağlanması yoluyla işler. Bu ilişki bir tebliğ faaliyeti doğrultusunda sistematik biçimlerde kurulabileceği gibi evlilik, eğitim ya da iş arkadaşlığı bağları ile olanaklı hale gelebilir. (Stark ve Bainbridge 1980) Ancak her halukarda, ister önceden varolan bir yakınlık isterse din değiştirme süreci içerisinde kurulmakta olan bir ilişki üzerinden gerçekleşsin çağdaş dini hareketlerin hemen hepsinde din değiştirme cemaatlerle aktif etkileşim içerisinde, ibadet ve ortak sosyal yaşama iştirak içeren bir süreç neticesinde gerçekleşen bir dönüşüm olarak tasavvur edilmektedir. (Lofland ve Skonovd 1981)

Din değiştirme sosyolojisi literatüründe ekseriyetle görelî, duyumsanan mahrumiyetlere eğilinmiş olsa da mahrumiyet durumlarının; mutlak, nesnel bir kavramsallaştırma üzerinden ele alındığı örnekler de mevcuttur. Nitekim aşırı talepkâr, sekter dini toplulukların ekseriyetle toplumun ekonomik ve statü olarak dezavantajlı kesimlerinden üye kazandıkları gözlemlenmektedir. (Bainbridge 1992: 180, 181) Yehova'nın Şahitleri'nin sınıfsal profilinde birçok araştırmada çalışan sınıflardan, ekseri alt orta ya da üst içi sınıfı içerisinden, mesleki

olarak ise ağırlıklı biçimde düşük vasıflı ofis çalışanların yoğun olduğu tespit edilmiştir. (Holden, 2002: 44) Bizim çalışmamızda ise gelir ve meslek itibarıyla yoğunlaşma, alt gelir grubu, düşük vasıflı çalışan sınıflar çevresinde gözlemlenmektedir. Şahitler arasında sık rastlanılan meslekler, otel personeli, garson, kurye, tekniker, ofis çalışanları gibi düşük vasıflı çalışanlara, (12/21) kuyumcu ustası, elektrikçi ve terziler (4/21) gibi vasıflı zanaat işkollarından çalışanlar eşlik etmektedir. Alt ve alt orta gelir grubu içerisinde sınıflandırabileceğimiz bu meslekler, Kurtuluş cemaatinin sosyo ekonomik profiline rengini vermekte ve Türkiye ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Örneğin bizim örnekleminizde yüzde 56'ya tekabül eden düşük vasıflı işçi sınıfı profili, Türkiye genelinde yüzde 18, yüzde 11 olan vasıflı zanaat işkolları ise yüzde 32 olarak saptanmaktadır. (Konda, 2017)

“Büyük toplumdan farklılaşan statü ya da gelir kaynaklı, ekonomik ya da sosyal mahrumiyetler Şahitlere katılım için ne ölçüde belirleyicidir?” sorusunun yanıtı Şahitler arasında yapılan ilk dönem çalışmalarda, gözlemlenen statü farkları ve şahitlerin geniş toplumun değer ve normlarına karşıtlık vaaz eden, güçlü dünyayı inkâr teolojilerinden hareketle önemli bir etmen olarak görülmüştür. Genel olarak dini kimliklerin, daha spesifik olarak dünyevi amaç ve değerleri, statü ve idealleri inkâr eden, alternatif manevi statüler öneren dini cemaatlerin statü mahrumiyeti duygulanımını teskin edici öz genişletim katkısına dair psikoloji literatüründe çok sayıda çalışma mevcuttur. (Başaran 2022) Diğer yandan şahitlerle yapılan çalışmalarda bu etmenlerin tespiti yöntembilimsel anlamda çeşitli zorluklar içermektedir. Her şeyden önce, Yehova'nın Şahitleri cemaatlere katılım ve takip eden süreçler içerisinde pekiştirilen dünya, kendilik ve geniş topluma dair kesin bir kavrayış ile nitelenirler. Bu anlamda “biyografik yeniden oluşturma” (Snow ve Machelek 1983) (Jindra 2014) adını verebileceğimiz, bireyin din değiştirme öncesi duygu ve düşüncelerinin, onu bu sürece yönlendiren arayışlarının dinin Ortodoks beklentileri ile uyumlu hale getirilmesi, açıklamaların olduğu gibi alınmasını zorlaştırmaktadır. Daha genel olarak din değiştirmenin kendisi basitçe bir aidiyet ya da inanç değişikliği beyanının ötesinde, içerisinde geçmişi ve yaşam öyküsünü ifade ederken kullandığı söz dağarcığından, geçmiş deneyimlerinin hatırlanma biçimine kadar önemli içerimleri olan bir “söylem evreni dönüşümü” olarak adlandırılmaktadır. (Snow ve Machelek 1983: 265/269) Bu dönüşümde özellikle sıkı dokulu cemaatler içerisinde üyelerinin düşünüş ve yaşam biçimlerini güçlü bir biçimde denetleyen dinlerden üyelerin dini değişim anlatılarının tek biçimliliği daha önce de tespit edilmiştir. (Jindra, 2014: 90/92)

Bizim çalışmamıza ilave bir zorluk mülakatlarımızın hemen her zaman tetkik idare eden ikinci bir üyenin refakatinde yapıyor oluşudur. Şüphesiz bu mahrem bir tecrübenin aktarımına cemaatin bir temsilcisinin eşlik etmesi anlamına gelecektir. Bu bağlamda yeni dine ikna sürecini açıklayan etmenler her zaman Şahitlerin makbul din değiştirme anlatısı ile uyumlu bir biçimde (Beckford, 1978) bilişsel bir kavrayış, aşamalı entelektüel bir çabanın nihai sonucu ile tarif edilmiş, diğer dinsel pratiklerle ilgili “anlamsızlık”, “akıl dışı öğretiler”, yahut geniş toplumdaki ahlaki erozyona dair kaygılar gibi cemaatin resmi söylemlerinin çoğu mülakatlarda din değiştirme öncesi deneyimlerin başat motifleri olarak dile getirilmişlerdir. Esasen klasik yazında “ahlaki” ve “manevi mahrumiyetler” tipolojisi (Köse, 2004) içerisinde değerlendirilebilecek bu bilişsel motif din değiştirme anlatılarında yeni dine yönelimin önemli bir dinamiği olarak zikredildiği gibi Yehova'nın Şahidi olmayı da anlamlandıran bir çerçeve sunar. Şahitlerin terminolojisinde onlardan biri olmak “Hakikatte olmak”, “Yehova'yı tanımak” ya da “Yehova'nın arzusunu bilmek” olarak adlandırılır. Tetkik süreci içerisinde aday yeni dine yönelten etmenlerin tartışıldığı her örnekte, katılımcılarca “hakikati öğrenmenin” önemi ve öğretilerin “makul”, “akla yatkın” niteliklerinin etkisi zikredilmiştir. Üyelerce sıklıkla zikredilen bu akla yatkınlık vurgusuna ilave olarak, din değiştirme süreci içerisinde duygusal, mistik deneyimlere vurgu yapan daha genel bir Hristiyan din değiştirme anlatısının da eleştirisi yatar. Bu anlamda dinsel dönüşüm bir ikna süreci, birkaç aydan birkaç yıla kadar yayılabilecek aday öğrencinin Şahitlerin öğretilerini benimseyip içselleştirmesini içeren bir öğrencilik (inceleme) sürecinin sonunda erişilen bir kavrayış olarak düşünülür. Mülakatlarımızdan birinde katılımcı bu boyutu şu şekilde ifade etmiştir:

“Kutsal kitap bir kullanma kılavuzudur. Hangi soruları soracağını yaratıcı bilir ve cevaplarını verir. Duygusal coşku histerik bir şeydir. Bu etkiyi başka dünyevi kitaplar da verebilir ama etkileri çabuk geçer. Anlık kararlar yanıltıcı olabilir. Oysa kutsal kitap bir kullanma kılavuzu olarak zamanla yaşamı değiştirmelidir.” (Erkek, 35, 10 yıldır Yehova'nın Şahidi)

Böyle düşünüldüğünde vaftiz öncesi son bir aşama olarak adayın cemaat önderi ihtiyarlar huzurunda kutsal kitap bilgi ve kavrayışının sınanışı olarak bir sözlü mülakata alınması anlamlıdır. Müzakere adı verilen bu görüşme bir saat kadar sürer ve adayın tetkik sürecinde incelenen temel öğretileri kabulünü ihtiyarlar nezdinde bir kez daha ifade edebilmesi beklenir. (Watchtower, 2019: 184/212)

5. DİN DEĞİŞTİRME KALIPLARI

Acaba din değiştirmenin ekseri süreç öncesi duyumsanmakta olunan bir anlam arayışının harekete geçirdiği bir yönelimin sonucu olarak ifade edilişi, sosyal bağların gücü ile sonradan benimsetilmiş bir akılcılaştırma mıdır? Yoksa söz konusu olan aktif arayışta bir bireyin hakiki yönlendirici etmenlerinin birer ifadesi midir? Bize göre bu soruların yanıtları sosyal ağ kuramının perspektifinden cemaate katılım kalıpları üzerinden üyeleri sınıflandırıp, bu kalıplar içerisinde belirli deneyim ve biyografik unsurların ne ölçüde tekrar ettiklerinin ortaya çıkarılmasıyla verilebilir. Başka şekilde söylersek din değiştirme için “neden?” sorusundan önce “nasıl?” sorusundan yola çıkmak (ağ kuramı) ve farklı yollardan cemaatlere katılan üyelerin geçmiş yaşantılarının mukayesesi ile genel motiflerin yanı sıra bu yollarla koşut özgün motiflerin mevcudiyetini sorunsallaştırmak bu yöntembilimsel engeli aşmamıza yardımcı olabilir. Anahtar etmen bu perspektifte yeni üyenin cemaat içinden cemaate katılımına köprü rolü gören bir failin mevcut olup olmadığı, eğer mevcutsa bu faille olan sosyal bağın gücüdür. Şahitlerle olan görüşmelerimiz bu bağın mevcudiyet ve düzeyi ile alakalı olarak iki farklı din değiştirme motifi, potansiyel üyeyi yeni dine çeken etmenin mevcudiyetini tespit etmektedir.

Bizim araştırmamız özelinde bir şahitin hangi kalıplar üzerinden cemaate kazandırıldığı sorusu sorulduğunda büyük ölçüde sosyal ağ kuramının temel hipotezi doğrulanmaktadır. Görüşme yapılan kişilerin tamamına yakını (19/21) cemaatle daha önceden var olan bir ilişki ağı üzerinden temas kurmaya başlamış, önceden duygusal yakınlıkları olan bu kişiler aracılığıyla duyuruya muhatap olup, onların yönlendirmesiyle toplantılara katılım göstermeye başlamışlardır. Yehova'nın Şahitleri'nin üye kazanma kalıplarının ölçümlendiği diğer çalışmalarla mukayese edildiğinde sosyal ağların bu ölçüde etkili olduğu başka bir örnekleme karşılaşılmamaktadır. Örneğin klasik iki çalışmada, James Beckford'un İngiliz (Beckford 1975), Bryan Wilson'ın Japon (Wilson 1977) şahitleri arasındaki ölçümlerinde sosyal ağın din değiştirmeyi öncelediği şahitler sırasıyla yüzde 54 ve yüzde 40 olarak tespit edilmiştir. Benzer bir bulgu olarak Belçika (Dobbeleare ve Wilson 1980) ve Kenya (Wilson 1973) cemaatleri üzerine yapılan çalışmalarda ise tersine anonim “kapı kapı” duyuru yöntemi birincil üye kazanma biçimi olarak tespit edilmiştir. Diğer yandan Kanada ve Hollanda'da (Penton 2015) yapılan çalışmalarda ise sosyal ağ etmeni yüzde 80'e kadar çıkmaktadır. Kanada ve Hollanda özelindeki durumu başka şekilde ifade edersek duyuru faaliyetlerinin asli biçimi olarak şahitlerin üzerinde hassasiyetle durdukları ev ve işyerlerine yapılan periyodik ziyaretlerin yeni üyelere erişimdeki payı bu ülkelerde sadece yüzde 20 ile sınırlı görünmektedir. Kurtuluş özelindeki Türkiyeli şahitler için bu duyuru yönteminin etkinliği bu oranın dahi yarısına düşmektedir.

Bizim araştırmamızda, önceden var olan sosyal ilişkiler akrabalık ve arkadaşlık olarak ikiye ayırdığımızda ise şahitlere katılıma köprü vazifesi gören tanış ile olan ilişki çok büyük ölçüde (17/19) kan bağı (akrabalık) olarak belirmektedir. Benzer şekilde arkadaşlık/yakınlık ile akrabalığı ayrı ayrı sınıflandıran Wilson'ın çalışmasında ise sosyal ağ içerisinde akrabalık bağları ile arkadaşlık ilişkileri yüzde 18 ile yüzde 15 gibi birbirlerine çok yakın oranlarda etkili tespit edilmiştir. (Wilson 1977) Kısaca özetlendiğinde Kurtuluş'ta yerleşik Yehova Şahitleri'nden sosyal ağın anonim ilişkiler karşısındaki oranına yakın bir biçimde akrabalık ilişkileri din değişimini belirler gözükmektedir. Böylece örneğimiz bağlamında Türkiyeli bir Yehova'nın Şahidi çok büyük oranda din değiştirmeyi önceleyen bir sosyal ağ üzerinden cemaatlerle temas kurmakta ve yine aynı yüksek oranda bu ağ akrabalık ağlarıyla örtüşmektedir.

Sosyal ağlar içerisinde akrabalık ilişkilerinin belirleyici etkisi bize göre, mahrumiyet etmeninin sağlıklı ölçülmesi üzerinde bilhassa belirleyici bir engeldir. Yehova'nın Şahitleri aile ya da dış topluma yönelik tebliğ faaliyetleri olarak “duyuru işini” yüksek ölçüde vurgulayıp bir ibadet formu haline getirmiş bir dini topluluktur. Diğer yandan Ağ Kuramının din değiştirmeyi, kişilerin önceden var olan yakınlıkları üzerinden bir uyumlulaşma süreci olarak anlamlandıran yaklaşımı akla geldiğinde, kişiler arasındaki yakınlığın gücünün belirleyici etkisini varsaymak yanlış olmayacaktır. Din değiştirme failinin duyuru işine olan adanmışlığıyla birleştiğinde akrabalık bağları din değiştirme sürecini hızlandıracak bu süreç içerisinde din değiştirmekte olan aktörün ön mahrumiyetleri tali etmenler halini alabilecektir. Özellikle akrabalık ağları içerisinde yer alan “önemli ötekiler”, aile üyeleri ya da yakın akrabalar ile olan ilişkiler kimi koşullarda gençlerin dinselleşmesinde dini sosyalizasyon düzeyinde belirleyici olabilecektir. Bu varsayımlardan hareketle çalışmamızda görüştüğümüz şahitler sosyal profillerine daha yakından

bakmazdan önce din değiştirmeye aracılık eden sosyal bağların niteliği itibarıyla üç kategori içerisinde tasnif etmenin faydalı olabileceği düşünülmüştür.²

5.1. Sosyalizasyon, Bağdaştırma ve Öncüler

İlk kategori anne ve babası şahitler olan, aile içi yetiştirilme sonucu vaftiz olarak cemaatlere katılanlardır. Bunlar aile içinde dinen toplumsallaşanlar olarak örneklemimizde küçük bir orana karşılık gelmektedir. (3/21) İkinci kategori, dinen bölünmüş ailelerde, ebeveynlerden biri ya da çekirdek aile dışından önemli ötekileri içeren, örneklemimizde en geniş yer tutan akrabalık ağlarının aracı olduğu din değiştirme vakalarına ayrılmıştır. Biz bu süreci, kişinin din değiştirme failiyle olan güçlü bağlarından hareketle “Bağdaştırma” kategorisi olarak adlandırıyoruz. Bağdaştırma sürecinin etkili olduğu din değiştirme vakaları örneklemimiz içerisinde 14 kişide karşımıza çıkmaktadır. Son olarak sosyal ağ olarak arkadaş ya da meslektaşlar üzerinden görece gevşek sosyal ağların aracı olduğu ve/ ya da herhangi bir tanış olmaksızın tamamıyla anonim ilişkiler üzerinden cemaatle temas kurarak şahitler arasına katılan üçüncü bir topluluk için “öncüler” tabirini kullanıyoruz. Görüşme yapılan 4 kişi bu kategori içerisinde değerlendirilebilir. Bu kişilerden ikisi tamamıyla anonim, kapı kapı duyuru faaliyetleri esnasında cemaatle tanışmış, diğer ikisi ise birlikte çalıştığı iş arkadaşlarının enformel şahitliğiyle cemaatlerle temas kurmuştur.

5.2. Bağdaştırma ve Kadınlar

Akrabalık ağlarının söz konusu olduğu bağdaştırma motifi içerisinde belirgin bir etki toplumsal cinsiyet alanında kendisini göstermektedir. Nitekim 14 üyenin 12’si bir kadın akrabanın fail olduğu bir ilişki ile cemaatlere katılmaya yönelmiştir. Bunlardan 10’unda ise dinen bölünmüş aileler içerisinde anneler din değiştirme faili rolü oynar. Babaların kimi örneklerde boşanma yahut ölüm neticesinde yokluğu (2), kimi örneklerde kuvvetli muhalefeti (1) olsa da çoğunluk örnekte zayıf muhalefet ya da kayıtsızlıkları (6) aile içinde anne üzerinden gençlerin cemaatlere katılmalarını mümkün hale getirmektedir. Anne dışında kalan iki örnekte birinde ablalar, son örnekte ise şahitlere katılan bir annenin çocukları ile birlikte eşini cemaate katılmaya sevk ettiği tespit edilmiştir.

Yehova’nın Şahitleri Kurtuluş cemaatinin yüzde 65’ini kadınlar oluşturmaktadır. Bu oran Yehova’nın Şahitleri üzerine yapılan ve yukarıda sayılan çalışmalarda zikredilen oranlarla uyumludur. (Pew 2015; Nelson 1996) Daha özel olarak, Japonya özelinde Nelson, aile içi dine kazanımın ekseri kadınlardan başladığını, bunu çocukların takip ettiğini bazen eşlerin de dahil olduğunu belirtir. (Nelson 1996: 62) Bu bağlamda Yehova’nın Şahitleri cemaatleri içerisinde kadınların rolü ve etkinlikleri üzerine sadece Wilson’ın Japonya çalışması üzerinde durulmuştur. Wilson 1975 yılında Tokyo’da 379 şahitle gerçekleştirdiği ankette cemaatlerin yaklaşık yüzde 70’inin kadınlardan oluştuğunu tespit etmiştir. Wilson’ın görüştüğü cemaat önderlerine göre kadınların ağırlıklı mevcudiyeti diğer ülkelerin çoğuyla mukayese edildiğinde yüksek bir orandadır ve esasen grubun yaklaşık yarısını oluşturduğunu tahmin ettikleri ev kadınlarının duyuru işindeki yoğun etkinliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ev kadınları ağırlıklı olarak duyuru işini gündüz vakitlerinde yapmakta, bu şekilde temas kurdukları kendileri gibi ev kadınlarının katılımı ile cemaat profilinde kadınlar ağırlıklı yer tutmaktadır. Nitekim cemaat jargonunda “kapı kapı” adı verilen anonim ev ve iş yeri ziyaretlerinin mevcut üyelerin toplulukla tanışmada oynadığı oran Wilson’ın anketinde kadınlar özeline yüzde 64, erkekler özeline yüzde 45 olarak ölçülmüştür.

Cemaatler içerisinde kadın üyelerin ağırlıklı temsili Kurtuluş cemaati özelinde de geçerlidir ve cemaat içinden kaynak kişilerin yorumlarına göre Türkiye genelindeki profili gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır. Diğer yandan bizim çalışmamızda, “kapı kapı” benzeri anonim ilişkiler üzerinden cemaatle tanışanların oranı (2/21) oldukça düşüktür. Bu durumun günümüze özgü bir durum olup olmadığı konusunda kesin olmamakla birlikte, fikir verici bir bulgu cemaatlerle bir akraba üzerinden tanışmış olan (12/21) üyelere “Kendilerini Yehova’nın Şahitleri’ne yönlendiren akrabalarının cemaatle ilk nasıl tanıştıkları?” sorulduğunda karşımıza çıkar. Bazı üyeler bu soruya hatırlamadıkları ya da bilmedikleri cevabını vermişlerdir. Ancak soruya yanıt verebilen 9 üyeden sadece 2’si “kapı kapı” yöntemine işaret etmiş, diğer 7 üye annelerinin iş arkadaşları (2), kadın akrabalar (2), kız kardeşleri (2) (kendi teyzeleri) ve yine annelerine (kendi anneannelerine) işaret etmişlerdir. Kısacası akrabalık ağları üzerinden

² Çalışmada bu kategorilerle tasnife Bibby ve Brinkerhoff’un Amerikalı Evanjelik cemaatlerin din değiştirme süreçlerinde misyoner girişimlerin katkısını sosyal ağların rolünü ölçümlemeye kullandıkları socialisation (toplumsallaşma) accomodation (bağdaşım) deprivation (mahrumiyet) tasnifi ilham olmuştur. (Bibby ve Brinkerhoff 1973b)

ilerleyen dine katılım kalıbının ağırlığı bir önceki kuşak için de geçerli görünmekte, geçişe aracılık eden kişi kadın olmakla birlikte din değiştiren kişinin cinsiyeti bu bağlamda önemli bir farklılık yaratmıyor görünmektedir. Kapı kapı yönteminin etkinliği üzerinden bir açıklamanın geçersiz olduğu koşullarda Yehova'nın Şahitleri'nin Türkiyeli cemaatlerinin kadın ağırlıklı cinsiyet kompozisyonu nasıl açıklanabilir?

Genel olarak, farklı kriterlerle yapılan hemen tüm dinsel ölçümlerinde kadınların erkeklere nazaran daha dinsel bir mizaç sergiledikleri bilinmektedir. Buna ilave olarak, yeni dini hareketlerde kadınlar hemen her zaman ağırlıklı bir oran sergiler görünürler. (Nelson 1996). Bu iki boyut bize göre kadın dinselliğinin sosyolojik dinamikleri üzerine olan yazın bağlamında çözümlenebilir. Kadınların erkeklere göre tüm dinsel göstergelerinden (indicators) (farklı düzeylerde olmakla birlikte) daha dinsel oluşları din sosyolojisinin birçok kuram ve modeline kaynaklık etmiş sorunsallarından biridir. Son yıllarda yapılan bir dizi çalışmada aidiyet ve ayinlere katılım boyutlarında cinsiyet farkının en düşük, ancak dinsel beyanı ve dua sıklığı itibarıyla en yüksek oranlara ulaştığı görülmektedir. Kısaca erkekler toplumsal yaşamda bir dini kimlik taşıyıp ayinlere katılımı görece daha istekliken, kendilerini dinsel kişiler olarak tanımlayıp mahrem dua söz konusu olduğunda kadınlarla aralarındaki fark belirgin biçimde açılmaktadır. (Voas, McAndrew, Storm 2013: 271) Boyutlar arası düzey farklılaşması kadın dinselliğinin erkek dinselliğine nazaran daha içsel (intrinsic) boyut taşıması ile alakalandırılabilir. (Allport & Ross, 1967) Nitekim kadın ve erkeklerin dinsel tutumları arasındaki derece farkı özellikle daha mahrem doğaüstü ile günlük etkileşim olarak dua boyutlarında artarken, toplumsal olarak görünürlük ve statü içeren, sosyal itibar ve baskının ön plana çıktığı dışsal (extrinsic) boyutlara işaret eden, ibadetlere katılım ve mensubiyet beyanlarında daralmaktadır. Yehova'nın Şahitleri gibi genel olarak içerisinde faaliyet gösterdikleri toplumların yaygın dini geleneklerinden uzak, katı bir adanmışlık ve dünyadan tecrit vaaz eden dinlere mensubiyetin geniş toplum nazarında itibar yitimi ve damgalanma yaratması kaçınılmazdır. Yehova'nın Şahitleri geniş topluma duyuruya öncelik verdikleri ve onunla etkileşimi dini ve milli bayramlara katılmama, oy kullanmama, kan vermeme ya da almama, şahitler dışı çevre ile yakınlık kurmama gibi uygulamalarla sınırlandırdıkları için (Watchtower 2021a:) kamusal yaşama entegre bireyler için Yehova'nın Şahidi olmak kaçınılmaz biçimde itibar ve sosyal sermaye yitimi sonucu verecektir. Başka şekilde söylersek birey kamusal yaşama ne kadar az entegre, terk etmeleri gereken sosyal ağları ne ölçüde dar ise söz konusu birey o ölçüde, yüksek talepkâr topluluklara katılıma karşı kuvvet oluşturabilecek sosyal bağlardan yoksun görünmektedir.

Bu boyuta dair farkındalık, görüşmeler gerçekleştirdiğimiz kadın üyelerde de gözlemlenmektedir. Kadın üyelere cemaatin ağırlıklı bir oranının kadınlardan oluşuyor oluşunu neye bağladıklarını sorduğumuzda iki yanıt kümesi karşımıza çıkmaktadır. İlk yanıt, kadın görüşmeciler nezdinde kadınların daha duygusal, mahrem ilişkilere daha fazla önem veren kişilik özellikleri olduğu şeklindedir. Çoğunlukla bu duygu/mantık ikiliği çerçevesinde açıklanır. Bir görüşmeci yurtdışında yaşarken ilk dahil olduğu cemaatten tecrübeleri ile bu durumu, kadınlar arası iletişimin gücüne bağlamıştır:

“İlk cemaatimde 5 erkek 45 kadın vardı. Bence bu kadınların duygusal yönleri nedeniyle böyle. Kadınlar daha duygusal, paylaşmayı seviyor. Dinliyorlar seni. Kendilerini de anlatıyorlar. Kadın kadına sohbet daha çok olur. Erkekler daha az dinlerler. Mantıksal hareket ederler” (Kadın, 32, 13 yıldır Yehova'nın Şahidi)

İletişim becerileri ve duygusal paylaşıma olan bu vurgu kadınlar arası iletişim ağlarının dini aktarım gücünü akla getirir. Kimi başka görüşmecilerin biyografilerinde ise bu vurgu sosyal yaşama dönük bir tutumun ifadesi olarak görülür. Kadınların ağırlıklı oranını annesini takiben Şahitlere katılmış bir kadın üye babasının Şahitlere tavrı üzerinden şöyle açıklar.

“Babalar kariyer yapmanı isterler. Anneler ise nazik olmanı, iyi bir insan olmanı önemserler. Annem bizi böyle yetiştirdi. Babam da sonra hakikati görmeye başlamıştı. Ama çevre ne der diye endişelenirdi. Onları da anlamak lazım. Çok sosyal baskı vardı.” (Kadın, 40, 25 yıldır Yehova'nın Şahidi)

Ailelerindeki kadın Şahitlerin aracılığıyla cemaatlerle tanışan, din değiştirme sürecinde anne, teyze ve kız kardeşlerin öncülük ettiği erkek üyelerin babalarının neden kendilerine katılmadığı sorusuna verdikleri yanıtlar da benzerdir. Hemen her üye çevre baskısına işaret ederken, ekseriyetle babaların kariyer ve sosyal yaşam ile ilgili kaygı ve meşguliyetlerine dikkat çekilir. Burada yine çoğu anlatıda karşımıza çıkan ortak motif babaların Şahitlerin dini öğretilerinin kutsal kitapla uyumu ve hakikati açıklama gücü konusunda herhangi bir itiraz

getirmedikleridir. En nihayet babaların direncinin onların cemaat dışı geniş toplumla ilişkilene biçimleriyle alakalı anlaşılmaktadır. Bu yukarıda değinilen geniş toplum nezdinde itibar yitiminin yaratacağı kaçındırıcı etkiye ilave olarak, özellikle Şahit erkeklerde farkındalığına şahit olduğumuz bir diğer çekince, maddi refah arayışı ve iş yaşamında kariyer yapmanın gerekliliğine olan inançlarından kaynaklanmaktadır. Nitekim erkek üyelerin dış dünyaya tebliği ifade eden “duyuru işi” başta olmak üzere toplu ibadetlere ayırdıkları zaman ile iş yaşantısının gereklilikleri arasında duyumsadıkları gerilim tipiktir. Bu durum aşağıda din değiştirme sürecine daha ayrıntılı değineceğimiz Ali (29, 2 yıldır Yehova’nın Şahidi) için, çalıştığı bardaki çalışma düzeni ve sosyal ortamın inançları ile uyumsuzluğu nedeniyle işini terk etmesi ve Şahitlerin aracı oldukları yarı zamanlı işlere geçişi ile uğradığı gelir kaybı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ali için bu süreçte çektiği ekonomik yoksunluk yıpratıcı olmakla birlikte, yeni dini yaşantısındaki samimiyetinin bir ifadesidir. Bir otelde ön büro görevlisi olarak çalışan bir başka erkek üye ise (21, 8 yıldır Yehova’nın Şahidi) çalışma saatlerinin yoğunluğunun duyuru işine yeterince katkı sağlamasına engel olduğunun farkında olduğunu, “teşkilatın da tavsiye ettiği gibi” en yakın zamanda ibadetlere daha fazla zaman ayırabileceği yeni bir işe geçmek istediğini söyler. Bu şekilde, yarı zamanlı esnek işlerde çalışmaları ve duyuru işine olabildiğince fazla vakit ayırabilmeleri, talep edilen üye politikasının özellikle erkek üyeler nezdinde daha fazla duyumsanan bir gerilim konusu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

5.3 Öncülük ve Toplumsal Entegrasyon

Bireylerin kamusal yaşama entegrasyon düzeyi ve biçimleri ile din değiştirme süreçlerinin seyri arasındaki ilişki Lofland-Stark modelinin önerdiği önemli dinamiklerden biridir. Nitekim değişim sürecinin ikinci aşaması olarak önerilen, dini grubun mesajıyla muhatap olmuş potansiyel üyelerin başarıyla cemaatlere kazandırılmasını sağlayacak koşullar olarak adlandırılan “durumsal olasılıklar” tam da bu bağlamda açıklayıcı olmaktadır. (Lofland ve Stark 1965) (Stark ve Bainbridge 1980) Bunlar din değişimine aracılık edecek kişi ya da cemaatlerin olduğu kadar birey ile bu topluluklar arasındaki sosyal ilişkilerin de yapısına dair koşullardır. Birçok çalışmada öne çıkan bir koşul kişinin cemaatle karşılaştığı dönemde yaşamında önemli bir dönemeçte oluşu olarak tespit edilir. Bu birçok vakada okul hayatının sonu ile eve dönüş, hastalıkla geçen bir dönemin sonunda iyileşme ve tekrar hayata karışma olduğu gibi, başka bir şehre eğitim ya da iş için taşınma dönemlerine de sıklıkla rastlanılır. Dönemeç noktası olumsuz olarak deneyimlenen bir krizden kaynaklanabileceği gibi (işsiz kalma), sosyal bağların ve eski meşguliyetlerin gevşediği, arayış ve sorunların farkına varıldığı bir özgürleşim, bir fırsat dönemi (mezuniyet) olarak da deneyimlenebilir. Nitekim eski yükümlülükler ve alışkanlıklar ortadan kalkarken yeni meşguliyetler daha olanaklı ve arzulanabilir hale gelmeye başlayacaktır. Hemen bu aşamayı takiben kişinin söz konusu yeni dini cemaatten bir ya da birden fazla kişiyle duygusal bağ (cult affective bonds) kurabilmiş olması gerekmektedir. Birçok araştırmada yeni dini mesaja muhatap olmak ile onu kabul etmek arasındaki geçişi olumlu, duygusal kişilerarası bir bağın sağladığı, değişim sürecinin sıklıkla önceden var olan dostluk ağlarını takip ettiği gözlemlenmiştir. Nihayet kişi grubun bakış açısını kabul etmekte zorlandığı koşullarda da söz konusu bağların gücü dolayısıyla kendisini onu ciddiyetle ele almak zorunda hissedecek ve kendi kişisel gerçeklik inşasının bir parçası kılmaya çaba gösterecektir. Ancak bu bağların çekim gücü her zaman bir diğer koşul, söz konusu bireyin cemaat dışı sosyal yaşama entegrasyon düzeyi ile de bağlantılıdır. Cemaat dışı duygusal bağların (extra cult affective bonds) düzeyi, benzer mizaç ve dinsel arayışta olup, cemaat üyeleri ile duygusal bağlara sahip başkaları için katılım önünde frenleyici bir karşı güç oluşturabilmektedir. Bu haliyle bireyin toplumsal izolasyon düzeyi ile yeni kurulan bağların din değişimine aracılık etme kapasiteleri arasında doğrudan bir olumlu ilişki söz konusudur. Nitekim ekseriyetle kimseyle çok yakın olmayan, kimi zaman birçok tanıdıkları olmakla birlikte kişisel arkadaşına sahip olmayan ya da dini değişimin farkında olan yakınlarıyla bu sürece müdahaleye hakları olduğunu hissetmeyecek ölçüde mesafeli olan kişiler, kolaylıkla din değiştirme sürecini tamamlayarak yeni cemaate katılır görünürler. Bu bağlamda birçok örnekte başka bir şehre taşınma ya da boşanma gibi bireyleri sosyal atomlar haline getiren hadiselerin birçok din değiştirme sürecini önceleyen durumlar olarak ortaya çıkışı, kuramcılar için sosyal ağ kuramının açıklayıcı gücünün ikna edici göstergeleri arasındadır. (Bainbridge 1992) (Kok 2016)

Bizim çalışmamızda görece düşük bir sosyal ağ etkisinin gözlemlendiği, “öncü” kategorisinden mensuplar için de benzer bulgular söz konusudur. Bu kategoride düşünebileceğimiz, herhangi bir akraba ağı üzerinden değil, bir arkadaş ya da anonim duyuru faaliyeti sonucu cemaatle temas kurmuş 4 kişinin tamamı din değiştirme sürecini önceleyen 3 yıl içerisinde aile ve yakın çevresinden ayrılarak yalnız yaşamaya başlamış kişilerdir. İki mensup, biri 18 diğeri 20’li yaşlarının başlarında tek başına İstanbul’a geldiklerinde, tek yakınlık kurdukları birlikte çalıştıkları

iş arkadaşları aracılığıyla cemaatle tanışmış, bu süreçte bu arkadaşlarıyla olan ilişkilerini cemaat içerisine taşımışlardır. Diğer iki mensup ise 20'li yaşlarında İstanbul içerisinde birlikte yaşadıkları ailelerinden ayrılmış, aile üyeleri ile mesafeli, iş dışında çok az sosyal etkileşim içeren bir yaşam tarzı sürdürmekte iken cemaatle temas kurmuşlardır.

Bu durum Ali için iş dışında sosyal yaşama hiç vaktinin olmayışı, iş yerinde ise tek başına çalışıyor oluşunun yarattığı “yalnızlık hissi” olarak ifade edilir. Ali aile evinden ayrılmış yalnız yaşamakta ve ailesi ile çok az temas kurmaktadır. Benzer şekilde 3 yıl kadar önce yalnız yaşamaya başlayan bir diğer öncü Hüseyin (Erkek, 32, 1 yıldır Yehova'nın Şahidi) ise ailesi ile çok az görüşmelerini, günlük yaşantısının büyük kısmını işinin aldığını söylemektedir. Hüseyin aynı zamanda kısa aralıklarla birkaç iş değiştirmiş, çalıştığı işler ekseriyetle gece bekçiliği, kuryelik gibi günün önemli bir kısmını tek başına geçirdiği işler olmuştur. Diğer iki öncü üye, İstanbul'a 18 ve 20'li yaşlarının başlarında tek başlarına çalışmak için gelmiş Halil (Erkek, 64, 46 yıldır Yehova'nın Şahidi) ve Cemil'dir (Erkek, 38, 9 yıldır Yehova'nın Şahidi). İkisi de çalıştıkları işyerindeki ilk arkadaşları aracılığıyla cemaatlere katılmaya başlamışlardır. Özellikle Halil, görüşmemiz esnasında kendisini cemaatle tanıştıranın iş yerinde tanıştığı bir arkadaşı olduğunu, işten arta kalan zamanlarında ibadetlerde ona eşlik ettiğini söyledikten sonra, “İstanbul'da zaten başka da bir yakınım yoktu” diyerek bu sürecin sosyal dinamiklerine dair farkındalığını ifade etmiştir. Kısaca öncü kategorisi içindeki hemen tüm üyelerde; yeni dinin duyurusuna muhatap oldukları dönemde sosyal ağların krizde, bireyin sıkı ve özel sosyal ilişkilerinden yoksun durumda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

6. İki Kalıp ve İki Tip Gerilim

Bu mahrumiyetin klasik ifadesi, Öncülerle olan mülakatlarımızda hemen her zaman Şahitlerin cemaatlerinin sıkı, sevgi dolu, dayanışmacı yapısına olan vurgularında karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda katılımcılarla görüşmelerde bu yeni dinde kendilerini en çok etkileyen, Yehova'nın Şahitleri'ne katılıma yönlendiren etmenler konusu açıldığında, anonim ilişkiler üzerinden cemaatlerle tanışan üyelerde hemen her örnekte cemaatlerin sıkı dokulu yapısının potansiyel üye üzerindeki etkisi ilk sırada sayılmıştır. Anonim ilişkiler üzerinden cemaatle temas kuran, öncü kategorisinde bir üye olarak 29 yaşında bekâr bir kafe çalışanı olan Ali'nin tecrübeleri üzerinde daha ayrıntılı durmak faydalı olabilir.

Ali üç yıl kadar önce, ebeveynleri arasında “çok fazla kavga ve stres” yaşandığını söylediği aile evinden ayrılmış ve tek başına yaşamaya başlamıştır. Çalıştığı iş yerinde yalnız çalışmaktadır ve yoğun çalışma saatleri dışında hemen hemen hiç sosyal ilişki kurmadığını beyan etmektedir. Bu konuda bir istisna Ali'nin kiliselere olan ziyaretleridir. Küçüklüğünden beri Hristiyanlığa ilgi duyduğunu söyleyen Ali, işten arta kalan vakitlerini İstanbul'daki Katolik kiliselerinin ayınlarına katılarak ve dini yayınlarını takip ederek geçirmektedir. Ancak bu arayıştaki sorun inanç ya da doktrin düzeyinde karşımıza çıkmaz. Ali o dönem, bu kiliselerde birine katılmamış oluşunu şu şekilde açıklar:

“Benimle hiç ilgilenmediler. İbadetlerde kuşatıcılığı onlarda görmedim. Samimiyetle gittim, kimi zaman ağladım ama kimse bana rehberlik vermedi. Birisi beni eğitsin istedim. Ben alçakgönüllü olarak hazırdım ama kimse karşıma çıkmadı benimle ilgilenmek isteyen”. (Erkek, 27, 1 yıldır Yehova'nın Şahidi)

Ali, Yehova'nın Şahitleri'nden çalıştığı iş yerine, duyuru işi için gelen iki kadın şahit (hemşire) yoluyla haberdar olur. Hristiyanlığa ilgisini beyan etmesi üzerine bu kez kendisi ile Kutsal Kitap İncelemesi yapabilecek bir erkek üye ile ikinci ziyaret yapılır. Ali Tetkik sürecinde şaşkıncı ölçüde hızlı ve pürüzsüz ilerler. Öyle ki birinci ayın sonunda, tetkik kitabının incelenmesi henüz tamamlanmadan vaftiz olmayı ve cemaate katılmayı talep eder. Ancak bu talebi, Yehova'nın Şahitlerinin din değiştirme süreç ve biçimine dair doktriner tutumları dolayısıyla kabul görmez. Ali de diğer üyeler gibi inceleme sürecinin sonu ile mülakata girecek ve ancak bundan sonra yeni cemaatinin tam bir üyesi haline gelebilecektir. Ali inceleme süreci üzerine konuşmamızda teşkilatın temel öğretilerinin kutsal kitapla uyumu, birey, toplum ve dünya üzerine anlam ve kavrayış verici nitelikleri üzerinde çok az durmuştur. Öğretilerin ikna ediciliğini açıklamak için ise Şahitler yazınında hiç rastlamadığımız “bütünlük” tabirine başvurur:

“Ben şunu sordum: Bütünlük var mı bu öğretilerde? Sonra fark ettim ki her şey yerli yerine oturmaya başlıyor. Geçmişte sorduğum soruların hepsinin zaten orada olduğunu fark ettim ve teşkilata bıraktım rahatlıkla.”

Diğer yandan “bütünlüğü” tarif etmesini istediğimizde Ali bir kez daha cemaatine döner:

“Kusurlu insanlar olarak bizler varız ama cemaat kusursuz olarak bizim için bütünlüktür. Cemaatimde gözlemediğim samimiyet ve fedakârlığı görünce ben de bu bütünün parçası olabilirim diye düşündüm. Yalnız değilim. Aynı zorlukları kaygıları çekiyoruz”.

Ali'nin tecrübesinde hem tetkik sürecini idare eden üyenin hem de cemaatin bütünüdürün dini değişim sürecinde önemli katkısı vardır:

“Teşkilat der ki kişisel sorunlarla ilgilenin. O (yürütücü) bunu yaptı. Bir ağabey gibi. Bu yolda nasıl yürüyeceğimi öğretti. Bir baba gibi karşılaştığım sorunlarımın kökenlerini anlatıyordu. Daha sonra ibadetlere devam edebilmem için işimden ayrılmam gerekti. Hep beni aradılar (cemaat). Hiç yalnız kalmadım. Çorabım yoktu, kravatım yoktu ikram ettiler.”

Ali vaftiz olduktan hemen sonra yeni dinin duyuru işine ayda 70 saat ayırmayı taahhüt ettiği daimi öncülüğe aday olur. Bu süreçte hayatını kazanabilmesi için çalışacağı yarı zamanlı işlere de cemaat bağları üzerinden erişir. Cemaatlerin kuşatıcı gücüne olan bu yoğun vurgu ile din değişim sürecini önceleyen sosyal izolasyon esasen öncü kategorisi ile sınırlı görünmektedir.

İkinci tip değişim kategorisi, bağdaştırmacı kalıba geldiğimizde biyografik unsurların yanı sıra, din değiştirme süreci ve atfedilen anlamlarda da bir farklılaşma gözlemlenir. Akraba ağlarının aracı olduğu ve kadın faillerin öncülük ettikleri bu kategori içerisinde herhangi bir cemaat anlatısından daha ziyade yeni din ve dış dünya arasındaki gerilim, Yehova'nın Şahitliği inancının kişisel yaşantıyı ıslah edici, kişilik gelişimi ve özdenetime katkısı üzerinden ifade edilmektedir. Bu motifin cemaatler bağlamında ifade edildiğinde “güvenilir bir aile ortamına”, “nezih bir topluluğa” vurgu olarak mülakatlarda karşımıza çıktığı örnekler vardır. Ancak daha yaygın biçim inancın kolaylaştırdığı kişinin muteber, sosyal işlevselliğini destekleyen, kötü alışkanlıklardan uzak bir yaşam tarzına vurgu olarak karşımıza çıkar. Yine bu kalıp içerisinde, ilk kalıptan farklı olarak dine geçiş süreci, hızlı ve pürüzsüz değil, çoğunluk örnekte daha kesintili, zamana yayılan kararsız bir süreç olarak tarif edilir.

Bu bağlamda bir örnek olarak Türkiye’de görevli vaiz olarak hizmet veren³ Kuzey Afrikalı Hasan’ın tecrübesi üzerinde durulabilir. Anne ve babası iki ayrı din içerisinde yetişmiş ancak seküler mizaçlara sahip olan Hasan’ın ailesinden ilkin Katolik olan annesi, göçmen olarak buldukları bir Avrupa ülkesinde cemaate katılır. İlk kutsal kitap incelemesini annesi yapmıştır. Daha sonra annesinin cemaatten bir arkadaşı aracılığıyla tetkiklere devam eder ve diğer kardeşiyle birlikte vaftiz olurlar. Hasan, babasını Müslüman kökenli olmakla birlikte “dinsiz” olarak niteler. Aile içinde farklı dinlere hoşgörülüdür ancak yeni dinin talepkâr boyutlarının çocukların eğitiminin önüne geçmesinden kaygılanmaktadır. Bundan dolayı Hasan ve kardeşleri babalarından gizli ibadetlere katılır ve duyuru işlerine vakit ayırırlar. Çok dinli aile ya da yakın çevre, birçok din değiştirme araştırmasında karşımıza çıkan yaygın bir sosyal bağlamdır. (Kok, 2016: 13,14) Bizim araştırmamızda da özellikle “öncü” kategorisinden kişilerin aile ya da yakın çevrelerinde farklı dinlerden kişilerin mevcudiyeti sık tekrar eden (3/4) bir motiftir. Araştırmalarda sıklıkla teyid edilen ve bizim çalışmamızda da tekrar eden bir diğer sosyal bağlam da din değiştiren kişilerin dinen gevşek, seküler ailelerde yetişmiş olmalarıdır. (Stark ve Finke, 2000: 121) Bu Şahitlerin terminolojisiyle “dünyevi” bir yaşama tekabül eder ve baba özelinde Hasan’ın örneğinden farklı olarak ekseriyetle çocukların dini arayışlarına mesafeli bir kayıtsızlıkta ifadesini bulur. Yine de Hasan’ın babasının yeni dinselliğine olan bakışı yaşamının son yıllarına doğru yumuşamış görünmektedir. Bizim ıslah edici, muteber yaşama olan atfımız burada devreye girer. Aile çevresindeki farklı dini kimlikler Hasan’a göre birer “kültür”den ibarettir. İnançları çok zayıftır ve gerçek hayatlarında dinin yeri yoktur. Oysa “hakikat” ona hayatında çok yardımcı olmuştur:

“Küçüklükten beri hakikat beni korudu. O olmasaydı bilmiyorum nasıl bir kişi olacaktım. Belki şimdi evlenip ayrıldım. Belki başka bir kadından çocuklarım olacaktı. Belki içki, sigara içiyor uyuşturucu kullanıyordum. Bilmiyorum. Ama kendimi biliyorum. Hepimizde kötü adetler var. Ben kendimde onu farkettim ve o yüzden çok minnettarım. Kendimi tanıyorum, kötü niyetler hep var. Hakikat bana çok yardım etti bu konuda.” (Erkek, 37, 20 yıldır Yehova'nın Şahidi)

³Görevli vaizler (özel öncüler olarak da adlandırılır) ayda asgari 130 saat duyuru işine vakit ayırmayı taahhüt eden, temel geçim masrafları için ulusal bürolardan destek alan üyelerdir. (Chryssides 2016: 42)

Babası da yaşamının son yıllarında dinin bu katkısını fark etmiş görünmektedir: “20 yaşındayken bize itiraf etti. Hakikat size yardım etmiş. Benim arkadaşlarımla çocukları kötü şeyler yapıyorlar. Ama sizler böyle değilsiniz.” Hasan’ın 2003 yılında babasının ölümü yeni dinle ilişkisinde ikinci bir etaba geçişin önünü açar. Hasan mühendislik eğitimini tamamlamış ve hayatını kazanmaya yeni başlamaktadır. Babasının kaybı ile “dünyevi” bu meşgaleyi tamamen terk eder ve tüm yaşamını duyuru işine vakfedeceği görevli vazeliğe talip olur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamız Kurtuluş Cemaatine sosyal ağ ve din değiştirme kalıpları perspektifinden yaklaşmakla genelde din değiştirme sosyolojisi, özelde Yehova’nın Şahitleri çalışmalarına katkı sağlayabileceğini düşündüğümüz iki olguyu açığa çıkarmaktadır. İlki Kurtuluş cemaati özelinde Türkiyeli Yehova Şahitleri’nin sosyal profilinin oluşumunda akrabalık ağları bağlamında toplumsal cinsiyet etmeninin rolüdür. Farklı düzeylerde ölçümlenmiş olsa da başka araştırmalarda da Yehova’nın Şahitleri’nin ekseri alt ya da alt orta sınıflardan bir üye profiline sahip olduğu, cemaatlerin çoğunluğunun kadınlardan oluştuğu ve hatta cemaatlerin çok daha düşük ama kayda değer oranda sosyal ağlar üzerinden büyüdükleri tespit edilmiştir. Diğer yandan bizim sahamızda akrabalık ağları baskın hale gelmekte, toplumsal cinsiyet etmeni ise kadınların ağırlıklı mevcudiyetinin üzerinde bir düzeyde dini gelişmenin boyutlarına etki eder görünmekte ve kadın üyeler ağırlıklı bir oranda belirleyici din değiştirme faileri olarak belirmektedirler. Yehova’nın Şahitleri tüm dünyada adlarını bir temel ibadet formu olarak tüm üyelerinin katılımını talep ettikleri sistematik ev ve işyeri ziyaretleri ile duyurmuş, “duyuru işi” ya da “kapı kapı” adını verdikleri bu faaliyetlerine verdikleri önem, literatürde istikrarlı büyüüşlerini de açıklayan özgün yönlerinden biri olarak görülmüştür. (Başaran 2022b) Araştırmamız bulguları Türkiye özelinde anonim “duyuru işinin” toplulukların büyüüşünde kayda değer bir katkısı olmadığını, ülkemizde de gözlemlenen çarpıcı büyüme oranlarının ise daha ziyade akrabalık ağları üzerinden faaliyet gösteren kadın üyelerin girişimlerinin bir sonucu olduğunu düşündürmektedir.

Çalışmamızın ortaya çıkardığı ikinci olgu mahrumiyet etmeninin din değiştirme süreçlerine olan etkisi üzerindedir. Biyografik yeniden oluşturma özellikle aşırı talepkâr, sıkı dokulu cemaatlerle tanımlanan dinler özelinde endoktrinasyon düzeyinde kişinin dinsel deneyimlerini tanımlıyor olabilir. Diğer yandan araştırmamız esnasında üyelerin cemaatlere katılımlarını belirleyen sosyal ağların etkisiyle uyumlu bir şekilde farklı gerilim ve gereksinim kümelerinin oluşumu ile yeni dine girişin bu gerilimleri dindirir deneyimleniş gözlemlenmiştir. Bu gereksinimler bir kesim için güçlü sosyal dayanışma ağlarının mahrumiyetinin duyumsandığı, sıkı dokulu bir cemaatin parçası olmanın karşılık geldiği aidiyet arayışı olabilir. Başka bir grup için ise daha kişisel bir gereksinim, zararlı alışkanlıklardan uzak, kişisel işlevselliğin karşılanabildiği öz denetimli bir yaşamı idare gücüdür. İlkinde inancın bilişsel kavranışı cemaatin sağladığı sosyal entegrasyonun karşısında tali bir etmen olarak durmaktadır. İkinci motifte ise cemaatten çok inanç, sosyal entegrasyondan çok kişisel, manevi tatmin ön plana geçmektedir.

Bu sonuçlardan hareketle bu alanda ileriki araştırmalara rehberlik edebilecek soru özellikle kadın üyeler aracılığıyla gerçekleşen din değiştirme tecrübelerinin kişisel gelişim ve ahlâki yaşama dair kaygıların yoğunlaşımı ile bağıntısı üzerine olabilir: Teşkilatın yaygın söyleminin altından özellikle bu kalıp üzerinden gerçekleşen din değiştirme tecrübelerinde işitilir hale gelen bu özgün gerilim ne ölçüde din değiştiren özneye ne ölçüde onu bu sürece yönlendiren ve süreç içerisinde etkin olan faile aittir? Yukarıda değinilen, mülakatların süre ve içeriklerini belirleyen yöntemsel sınırlılıklar nedeniyle bu soruya hali hazırda tatmin edici bir yanıt vermemiz mümkün değildir. Diğer yandan sosyal ağların farklı düzey ve nitelikte etken olduğu din değiştirme kalıpları ile sürece atfedilen anlam ve yeni dinseliliğin tekabül ettiği ihtiyaçlar arasında tespit olunan koşutluklar, din değiştirme sürecini tek bir etmen üzerinden okumanın da yetersizliğini bizlere göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). “Personal Religious Orientation and Prejudice” *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432–443. <https://doi.org/10.1037/h0021212>
- Avoidjw.org. (2022) *Service Year Reports*, Elde edilme tarihi: 01 Aralık, 2022, <https://avoidjw.org/service-year-reports/>
- Bainbridged, W. S. (1992) “The Sociology of Conversion”, *Handbook of Religious Conversion*, Newton, M., Religious Education Press, New York

- Başaran, B. (2022a). "Sekülerleşme teorileri merceğinden toplumsal statü." *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 129-142
- Başaran, B. (2022b). "Yehova'nın Şahitleri'nin cemaat yapıları ile ibadet biçimlerinin sosyolojik boyutları." *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 897-914
- Beckford, J. A. (1975) *The Trumpet of Prophecy: A Sociological Study of Jehovah's Witnesses*, Basil Blackwell, Oxford
- Beckford, J. A. (1978). "Accounting for Conversion". *The British Journal of Sociology*, 29(2), 249–262. <https://doi.org/10.2307/589892>
- Bibby, R. W., & Brinkerhoff, M. B. (1974a). "When Proselytizing Fails: An Organizational Analysis" *Sociological Analysis*, 35(3), 189–200. <https://doi.org/10.2307/3710649>
- Bibby, R. W., & Brinkerhoff, M. B. (1974b). "Sources of Religious Involvement: Issues for Future Empirical Investigation" *Review of Religious Research*, 15(2), 71–79. <https://doi.org/10.2307/3510236>
- Chaves, M., (2011), *American Religion: Contemporary Trends*, Princeton University Press, New Jersey
- Chrystides, G. D., (2016), *Jehovah's Witnesses: Continuity and Change*, Routledge, London
- Cragun, R. T., & Lawson, R. (2010). "The Secular Transition: The Worldwide Growth of Mormons, Jehovah's Witnesses, and Seventh-day Adventists." *Sociology of Religion*, 71(3), 349–373. <http://www.jstor.org/stable/40961209>
- Creswell, J., (2013), *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, Siyasal Kitabevi, Ankara
- Dobbelaere, K., & Wilson, B. R. (1980). "Jehovah's Witnesses in a Catholic Country: A Survey of Nine Belgian Congregations" *Archives de Sciences Sociales Des Religions*, 25(50.1), 89–110. <http://www.jstor.org/stable/30125170>
- Gözcü Kulesi (2000, Ağustos 1), "Neden Çocukları Yok?" *Gözcü Kulesi İnceleme Baskısı*, <https://www.jw.org/tr/kutuphane/dergiler/w20000801/Neden-%C3%87ocuklar%C4%B1-Yok/>
- Gözcü Kulesi (2008, Nisan 15), Bu Son Vakitte Evlilik ve Ana Baba Olmak, *Gözcü Kulesi İnceleme Baskısı*, <https://www.jw.org/tr/kutuphane/dergiler/w20080415/Bu-Son-Vakitte-Evlilik-Ve-Ana-Baba-Olmak/>
- Holden, A. (2002), *Jehovah's Witnesses: The Portrait of A Contemporary Religious Movement*, Routledge, London
- Konda (2017) Konda Barometresi, Ekonomik Sınıflar ve Sınıf algısı, Konda Araştırma, İstanbul
- Kok, Naomi (2016) Religious Conversion Compared, Master tezi, Leiden University
- Köse, Ali (2005) Din Değiştirmenin Psikososyolojik Nedenleri, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ensar Neşriyat, İstanbul
- Lofland, J., & Stark, R. (1965). Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective. *American Sociological Review*, 30(6), 862–875. <https://doi.org/10.2307/2090965>
- Lofland, J., & Skonovd, N. (1981). Conversion Motifs. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20(4), 373–385. <https://doi.org/10.2307/1386185>
- Nelson, J. E. (1996) Jehovah's Japanese witnesses: Growth conflicts and prospects of a transplanted American new religion, *Japan Christian Review* V.62 <https://nirc.nanzan-u.ac.jp/journal/8/issue/253/article/1752>
- Penton, J. (2015), *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses*, University of Toronto Press, Toronto
- Pew Research Center, 2015, *America's Changing Religious Landscape*, PEW, New York
- Snow, D. A., & Machalek, R. (1983). The Convert as a Social Type. *Sociological Theory*, 1, 259–289. <https://doi.org/10.2307/202053>
- Jindra, I. (2014) *A New Model of Religious Conversion: Beyond Network Theory and Social Constructivism*, Brill Academic Pub, London
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1980). Networks of Faith: Interpersonal Bonds and Recruitment to Cults and Sects. *American Journal of Sociology*, 85(6), 1376–1395. <http://www.jstor.org/stable/2778383>
- Stark, R., Finke, R. (2000) *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, University of California Press, Los Angeles

- Stein, P., Stein, R. (2017). *Anthropology of Religion Magic and Witchcraft*, Routledge, London
- Ünal, S.T. Akdamar, A. (1983) *Türkiye’de Laiklik İlkesi ve Yehova’nın Şahitleri*, Kule Kitapları, İstanbul
- Voas, D. (2008) “Trumpet sounds retreat: Learning from the Jehovah’s Witnesses”, (Ed. Eileen Barker) *The centrality of religion in social life*, Routledge, s.
- Watchtower Bible and Tract Society of PA, (2012). *Shepherd the Flock of God*, Watchtower Bible and Tract Society of New York, New York
- Watchtower Bible and Tract Society of PA, (2019). *Yehova’nın İsteğini Yerine Getiren Teşkilat*, Watchtower Bible and Tract Society of New York, New York
- Watchtower Bible and Tract Society of PA, (2021a). *Şimdi ve Sonsuza Dek Mutlu Bir Yaşam*, Watchtower Bible and Tract Society of New York, New York
- Watchtower Bible and Tract Society of PA, (2021b). *Yehova’nın Şahitleri’nin 2021 Hizmet Yılı Faaliyet Raporu*, Watchtower Bible and Tract Society of New York, New York
- Wilson, B. R. (1973). Jehovah’s Witnesses in Kenya. *Journal of Religion in Africa*, 5(2), 128–149. <https://doi.org/10.2307/1594759>
- Wilson, B. (1977). Aspects of Kinship and the Rise of Jehovah’s Witnesses in Japan. *Social Compass*, 24(1), 97-120.
- Voas, D., McAndrew, S., Storm, I.,(2013). Modernization and the gender gap in religiosity: Evidence from cross-national European survey, *Köln Z. Soziol* (2013) 65: 259:283

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.04.2023 ✓Accepted/Kabul:29.09.2023

DOI:10.30794/pausbed.1275122

Research Article/Araştırma Makalesi

Kartal, T. ve Karşıyakalı, B. (2023). "Türkiye'de Bölgesel Gelir Eşitsizliği: Düzey-2 Bölgeleri Bazında Yakınsama Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 61-82.

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL GELİR EŞİTSİZLİĞİ: DÜZEY-2 BÖLGELERİ BAZINDA YAKINSAMA ANALİZİ*

Tansu KARTAL**, Başak KARŞIYAKALI***

Öz

Bölgeler arasında yaşanan gelişmişlik farkları bölgesel gelir eşitsizliği sorununu ortaya çıkarmaktadır. Neoklasik büyüme modeli açısından gelir farkları kısa dönemli bir olgudur ve uzun dönemde ortadan kalkacaktır. Yakınsama hipotezi olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre görece fakir olan bölgeler sermayenin azalan marjinal verimi nedeniyle zengin bölgelerden daha hızlı büyüyecek ve iki bölgenin kişi başına düşen geliri eşitlenecektir. Neoklasiklerin başlangıçta mutlak yakınsama olarak ifade ettiği bu süreç ampirik literatürde çok az destek bulmuştur. Buna karşılık başlangıç koşulları ve yapısal özellikleri dikkate alınarak yapılan analizlerde bölgeler arasında çoklu dengelere işaret eden kulüp yakınsamaya dair kanıtlar çoktur. Bu çalışmada, Türkiye'de 2004-2020 döneminde 26 Düzey-2 bölgesi için, Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından geliştirilen kulüp yakınsama tekniği ile bölgelerin kişi başına gelirinin yakınsama süreci analiz edilmiştir. Sonuçlar ülkemizde genel bir yakınsama olmasada 5 yakınsama kulübünün mevcut olduğunu göstermektedir. Çalışmada ayrıca her bir kulübü oluşturan bölgelerin ortalama büyüme hızları ve bu büyümeye sektör katkıları da değerlendirilmiştir. Böylece bölgelerin sektörel yapılarındaki benzerliğin kulüp oluşumunda etkili bir unsur olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kulüp Yakınsama, Kişi Başına Düşen Gelir, Bölgesel Eşitsizlik.

REGIONAL INCOME INEQUALITY IN TÜRKİYE: CONVERGENCE ANALYSIS ON THE BASIS OF LEVEL-2 REGIONS

Abstract

The development differences between the regions reveal the problem of regional income inequality. In terms of the neoclassical growth model, income differentials are a short-term phenomenon and will disappear in the long run. According to this approach, which is called the convergence hypothesis, the relatively poor regions will grow faster than the rich regions due to the decreasing marginal productivity of capital and the per capita income of the two regions will equalize. This process, initially referred to by the neoclassicals as absolute convergence, has found little support in the empirical literature. On the other hand, there is a lot of evidence for club convergence pointing to multiple equilibria between regions in the analyzes made considering the initial conditions and structural features. In this study, the convergence process of the per capita income of the regions was analyzed with the club convergence technique developed by Phillips and Sul (2007, 2009) for 26 NUTS-2 regions in Turkey during the 2004-2020 period. The results show that although there is no general convergence in our country, there are 5 convergence clubs. The study also evaluated the average growth rates of the regions that make up each club and sector contributions to this growth. Thus, it has been determined that the similarity in the sectoral structures of the regions is an effective factor in the formation of clubs.

Keywords: Club Convergence, GDP Per Capita, Regional Inequality.

*Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat ABD İktisat Yüksek Lisans Programı'nda ilk yazarın ikinci yazarın danışmanlığında hazırlayarak başarıyla savunduğu aynı adlı yüksek lisans tezinin bir parçasıdır.

**Doktora Öğrencisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi SBE İktisat Doktora Programı, ANKARA.
e-posta: tansukartal1@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-1546-2542>)

***Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, İZMİR.
e-posta: basak.kacmaz@deu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3835-0175>)

1. GİRİŞ

Kişi başına düşen gelir, yoksulluk ve eşitsizlik düzeyini açıklamadaki kritik rolü ve refah farklarının ana kaynağı olarak görülmesi nedeniyle teorik ve ampirik literatürün ilgisini çekmektedir. Özellikle sanayi devrimi sonrasında yapılan çok sayıda çalışma ülkeler arasında görülen kişi başına düşen gelir farklarının nedenlerini ve bu farkların uzun dönemdeki seyrini açıklamaya odaklanmıştır. Literatürde yakınsama hipotezi olarak tanımlanan bu düşünce Solow modelinin formüle edilmesiyle teorik zemine kavuşmuştur. Yakınsama hipotezinin temel anlamı, kişi başına düşen geliri görece düşük olan fakir ülkelerin zengin ülkelere göre daha hızlı büyüyeceğidir (Rassekh, 1992: 3). Yakınsama hipotezine ilk katkıları sağlayan ilktisatçılardan biri olan Abramovitz (1986)'ya göre üretkenlik düzeyinde geride olan ülke, hızlı ilerleme potansiyeline sahip olmada avantaj sağlar. Gruen'in hesabına göre kişi başına düşen her 1.000 dolarlık daha fazla ilk gelir, büyüme oranında 1 puanlık bir düşüşe neden olacağından ekonomik büyüme kişi başına düşen geliri görece düşük olan ülkeler için daha kolaydır (Gruen, 1985:15). Ülkeler arasında yapılan karşılaştırmalar, uzun dönemde üretkenlik artış oranlarının, başlangıçtaki üretkenlik seviyeleriyle ters orantılı olma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, zengin ülke ile fakir ülke arasındaki teknoloji ve dolayısıyla üretkenlik farkı ne kadar büyük olursa, fakir ülkede üretkenliğin büyüme potansiyeli de o kadar güçlü olur. Diğer yapısal unsurlar da eşit olduğunda, fakir ülkenin ekonomik büyümesinin daha hızlı olması beklenir. Bu ülkenin büyüme potansiyeli, üretkenlik seviyesi zengin ülkenin seviyesine yaklaştıkça da zayıflar. Bu süreçte ülkenin hızlı büyüme potansiyeli, nitelik bakımından geri olduğu için değil, teknolojik olarak geri ama sosyal olarak gelişmiş olduğu için güçlüdür. Bu bağlamda Abramovitz, geri kalmış bir ekonomide yetişmek için gerekli koşulun sosyal yetenek olduğunu vurgular. Sosyal yetenek, yeterli girişimcilik yeteneği, idari ve teknik personel ve yan kuruluşlar (bankalar, sigorta şirketleri, etkin ve tarafsız yargı) anlamına gelir. Ayrıca, sosyal yetenek, kültürel özellikleri, işe ve servete yönelik tutumları, sosyal yapı içinde sınıf hareketliliğini ve aile şirketinin ötesinde bir şirket kurma yeteneğini de gerektirir. Sosyal yetenek olmadan teknolojik geri kalmışlık avantajlı olmayacaktır (Abramovitz, 1986).

Abramovitz'in bu görüşleri literatürde yakınsamanın ilk kaynağı olarak teknolojinin yayılmasını ön plana çıkarmaktadır. Esasen Abramovitz'den de önce David Hume, teknoloji transferi ve düşük ücretlerin fakir ekonomilere zengin ekonomilerden daha hızlı büyüme ivmesi sağlayacağını vurgulamıştır. Teknolojinin taklidi inovasyonundan daha az maliyetli olacağı için takipçi ekonomi daha hızlı bir büyüme oranı yaşayacaktır (Rassekh, 1998: 86, 88). Benzer bir bakış açısı Baumol'un çalışmasında da ortaya konulmuş olup yakınsamanın bilginin kamu yararına olan özelliklerinden ve yayılma etkisinden kaynaklandığı ifade edilmiştir (Baumol, 1986).

Yakınsamanın ikinci kaynağı neoklasik büyüme modelidir (Rassekh, 1998: 89). Ramsey (1928), Solow (1956), Cass (1965) ve Koopmans (1965) tarafından kapalı ekonomiler için sunulan neoklasik büyüme modelinde, kişi başına düşen gelir düzeylerinde yakınsamayı destekleyen bir güç vardır. Bu güç, sermaye faktörüne ilişkin tanımlanan getirilerin azalmasıdır. Çalışan başına sermaye düzeyi düşük olan yoksul ülkelerde, sermayenin marjinal verimliliği yüksektir ve bu nedenle yüksek oranlarda büyüme eğilimi mevcuttur (Barro, 1991: 407). Bir ekonomide kişi başına düşen gelir, durağan durum kişi başına düşen gelirden ne kadar uzakta ise o ülkede yakınsama süreci o kadar hızlı gerçekleşir (Barro ve Sala-i-Martin, 1991: 112; Barro ve Sala-i-Martin, 1992: 226). Kısacası ülkelerin büyüme hızı durağan durum değerine olan uzaklıklarıyla ters orantılıdır (Rassekh, 1998: 89). Neoklasik teoremin bu öngörüsü açık ekonomiler için de geçerlidir. Açık ekonomide emek, ücretin yüksek olduğu zengin ülkeye yöneleceği için yoksul ülkede yakınsama hızı doğrudan artacaktır. Teknoloji düzeylerinin aynı olduğu ülkelerde var olan küresel sermaye piyasası, çıktı için yakınsamayı hızlandırma, ancak gelir için yakınsamayı yavaşlatma eğilimindedir. Ayrıca teknolojik gelişmelerin zengin ekonomilerden fakir ekonomilere doğru akışına izin verilmesi halinde yakınsama oranı daha yüksek gerçekleşecektir (Barro ve Sala-i-Martin, 1991: 111; Barro ve Sala-i-Martin, 1992: 246-247; Rappaport, 2005: 579).

Barro ve Sala-i-Martin (1991, 1992)'in çalışmalarında da ima ettiği gibi yakınsamanın son kaynağı ise küreselleşmedir (Rassekh, 1998: 93). Rassekh (1992)'ye göre rekabeti arttıran herhangi bir güç, yakınsama sürecini de hızlandıracaktır. Uluslararası ticaret, rekabetçi pazarlar oluşturmaya yardımcı olan en önemli unsurdur. Açık bir ekonomi, daha verimli kaynak tahsisinden ve daha fazla uzmanlaşmadan yararlanacağı için daha hızlı büyüme fırsatını da elde edecektir. Ayrıca, büyümeyi geciktiren darboğazlar, görece dışa daha açık olan bir ekonomide daha kolay ortadan kaldırılabilir (Rassekh, 1992: 2). Bu düşünceyi pekiştiren en iyi örneklerden birini 1991

yılındaki çalışmasında Nelson ortaya koymuştur. Ona göre II. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre zarfında Amerika Birleşik Devletleri dünyanın en büyük ortak pazarında faaliyet göstermesi sayesinde önemli bir fayda sağlamıştır. Savaş sonrası dönemde ise ticaret hacmindeki genişleme ve iş dünyasının uluslararasılaşması, dünyayı ortak bir pazar haline getirerek diğer sanayileşmiş ülkelerin de büyük ölçekli ekonomilerden ve daha fazla uzmanlaşmadan yararlanmalarını mümkün hale getirerek kişi başına düşen gelirin yakınsamasını sağlayan ana unsurlar olmuştur (Nelson, 1991). Yapmış oldukları ampirik analizler ile Williamson (1996) OECD ülkelerinde ve Ben-David (1993) Avrupa Birliği'nin kurucu üyesi olan ülkelerde küreselleşme ile yakınsama arasında pozitif bir korelasyon olduğunu ispatlamışlardır. Ayrıca Ben-David bu çalışmasında serbest ticaretin yokluğunda yakınsamaya dair bir kanıtın olmadığını da ortaya koymuştur. Sachs ve Warner'de benzer şekilde ticaretin serbestleşmesi ile ekonomik yakınsama arasında bir bağ olduğunu tespit ederek yoksul ekonomilerin zengin ekonomilere yetişmek için ticaret engellerini azaltması gerektiğini ifade etmişlerdir (Sachs ve Warner, 1995).

Bu çalışmada Türkiye'de kişi başına düşen gelirin bölgelerarasında yakınsama gösterip göstermediği kulüp yakınsama tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada öncelikle yakınsamaya ilişkin teorik çerçeve ve yakınsama türleri sunulmuştur. Daha sonra temel ampirik literatüre kısaca değinilerek Türkiye için yapılan analizlerin sonuçları özetlenmiştir. Takip eden bölümlerde veri ve ekonometrik metodoloji açıklandıktan sonra ampirik sonuçlar tartışılmıştır. Türkiye'de iller/bölgelerarasındaki gelir yakınsamasını kulüp yakınsama tekniği ile araştıran sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın literatürü zenginleştireceği düşünülmektedir.

2. TEORİK ÇERÇEVE VE YAKINSAMA TERMİNOLOJİSİ

Yakınsama hipotezinin teorik temelleri neoklasik büyüme modeline dayanmaktadır. Bu bağlamda bir önceki bölümde kaynakları açıklanmaya çalışılan bu hipotezin teorik temellerine değinilmesi, ilk kez Sala-i-Martin (1990) tarafından literatüre sunulan β ve σ yakınsama süreçlerinin formülasyonunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Neoklasik büyüme modelinde (1) numaralı denklem ile tanımlanan üretim fonksiyonuna göre,

$$Y = f(K, L) \quad (1)$$

hasıla/üretim (Y), temel üretim faktörlerinden sermaye (K) ve emeğin (L) kullanılan miktarlarının bir fonksiyonudur. Bu üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getiri ile çalışmakta ve fonksiyonda yer alan üretim faktörleri azalan verimler yasasına tabi olmaktadır. Üretimde kullanılan emek miktarı sabitken sermayenin kullanım düzeyinde meydana gelecek olan artışlar hasılayı artırır ancak bu artışlar her seferinde azalan oranlarda gerçekleşir, bu durum sermayenin sabit olup emeğin değişken olduğu koşullar için de geçerlidir (Solow, 1956: 66-67). Fonksiyonda yer alan değişkenlerin çalışan başına terimlerle ifade edilmesi, ülkeler veya bölgeler arasındaki refah farkı kıyaslamalarında daha tutarlı tespitlerin ortaya konulmasını sağlar. Bu bağlamda modelde yer alan tüm parametreler çalışan kişi sayısına bölünerek, (2) numaralı çalışan başına terimlerle ifade edilen üretim fonksiyonu elde edilir.

$$y = f(k) \quad (2)$$

Bu fonksiyonda $y=Y/L$, çalışan başına hasılayı ve $k=K/L$, çalışan başına sermayeyi temsil etmektedir. y , çoğunlukla kişi başına hasıla veya kişi başına gelir olarak da ifade edilmektedir. Modele göre hasıla artışının temel kaynağı çalışan başına sermaye düzeyidir ve çalışan başına sermaye için dinamik büyüme denklemi,

$$\dot{k} = s \cdot f(k) - n \cdot k \quad (3)$$

biçiminde tanımlanır. Çalışan başına sermayenin sabit durum (\dot{k}) düzeyinin belirleyicileri $s \cdot f(k)$, çalışan başına tasarruflar ve n , emek artış hızı olup modelde bu değişkenler (dL/L) dışsal olarak tanımlanmışlardır. Sermayenin azalan verimlere tabi olması ve bu nedenle getirisinin azalması, ekonomileri çalışan başına sermaye artış hızının sabit olduğu ($\dot{k} = 0$) durağan durum düzeyine ulaştırır. Durağan duruma ulaşan ekonomilerde sermaye stoku ile işgücü aynı oranda yani n oranında artacaktır. Ölçeğe göre sabit getiri koşulları altında hasıla da aynen sermaye stoku ve işgücü gibi n hızıyla artacağından, çalışan başına hasıla sabit kalacaktır (Solow, 1956: 68-70). Böylece çalışan başına düşen hasılanın durağan durum düzeyinin belirleyicileri de çalışan başına tasarruflar ve emek artış hızıdır.

Neoklasik büyüme teorisinin tüm varsayımlarını sağlayan Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, teorisin geliştirilmesi ve test edilmesinde en sık kullanılan üretim fonksiyonu olmuştur. Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna teknolojik gelişmenin (A) de dahil edilmesiyle birlikte (1) nolu üretim fonksiyonu,

$$Y = K^\alpha (A \cdot L)^{1-\alpha} \quad (4)$$

biçiminde ifade edilir. g'nin dışsal olan teknolojik gelişmenin artış hızını ve δ 'nin yıpranma oranını temsil etmesi halinde, etkin çalışan başına sermaye (\bar{k}) için temel denklem,

$$\dot{\bar{k}} = s \cdot f(\bar{k}) - (n + g + \delta) \cdot \bar{k} \quad (5)$$

şeklinde elde edilir. Böylece etkin çalışan başına düşen sermayenin ve hasılanın bir başka belirleyeni olan teknolojik gelişme hızı da analize dahil edilmiş olur ancak neoklasik teoriye göre g dışsal ve sabittir. Ülkeler arasında tasarruflar ve nüfus artış oranları farklılık gösterdiğinden, ülkeler farklı sabit durumlara ulaşırlar. Böylece tasarruf oranı yüksek olan ülkeler zengin iken emek artış hızı yüksek olan ülkeler ise fakirdir.

Temel büyüme denklemi (5) numaralı denklemden hareketle türetildiğinde,

$$\frac{\dot{\bar{k}}}{\bar{k}} = s \frac{f(\bar{k})}{\bar{k}} - (n + g + \delta) \quad (6)$$

6 numaralı eşitliğe ulaşılır ve etkin çalışan başına sermaye arttıkça, 7 numaralı denklemden görüldüğü gibi sermayenin marjinal verimi azalır. Böyle bir durumda sermaye-emek oranı daha fazla artmayacağı, yani çalışan başına sermaye sabitleneceği için verimlilik artışları da son bulur.

$$\left(\frac{\partial \dot{\bar{k}}}{\bar{k}} / \frac{\partial \bar{k}}{\bar{k}} \right) = -s \left[\frac{f(\bar{k})}{\bar{k}} - f'(\bar{k}) \right] \frac{1}{\bar{k}} < 0 \quad (7)$$

Bu durumda ülkeler arasındaki büyüme oranı farklılıklarını açıklayacak tek unsur geçiş dönemi dinamikleridir (Mankiw vd., 1992: 407-410). Neoklasik modeldeki geçiş büyüme süreci, iki farklı bakış açısıyla ele alınmakta olup bunlardan ilki fakir ekonomilerin zengin ekonomilerden daha hızlı büyüme eğiliminde olduğunu ortaya koyan mutlak (koşulsuz) β yakınsamadır. Ülkeler arasındaki tek farkın başlangıçtaki sermaye seviyeleri olması halinde neoklasik büyüme modelinin öngörüsü, düşük sermaye düzeyine sahip ülkelerin (sermayenin getirisinin fazla olmasına bağlı olarak) yüksek sermaye düzeyine sahip zengin ülkelerden daha hızlı büyüyeceği ve bu bağlamda ülkeler arasında mutlak β yakınsamanın gerçekleşeceği (Barro, 1991: 407). Zengin ve fakir ülkeler arasındaki gelir farkının gittikçe azalması ve nihayetinde sıfırlanmasına mutlak yakınsama denilir. Diğer yandan fakir ekonomilerin zengin ekonomilerden daha hızlı büyümesi gerektiği öngörüsü ancak tüm ekonomiler aynı istikrarlı duruma yakınsıyorsa geçerlidir. Çünkü başlangıçta daha fakir olan ekonomiler kesinlikle kendi istikrarlı durumlarından daha uzaktadırlar. Neoklasik modelin söylediği husus büyüyen ekonominin sermaye stoku arttıkça büyüme hızının düşeceği ve ekonominin durağan duruma yaklaştıkça büyüme hızının sıfıra gideceğidir.

Mutlak yakınsamanın analizi, başlangıç geliri ve büyüme oranı arasında bir ilişki aranmak üzere, Barro ve Sala-i-Martin (1995)'de verilen 8 numaralı denklem kullanılarak yapılır.

$$\left(\frac{1}{T} \right) \log \left(\frac{y_{it}}{y_{i,t-T}} \right) = a - \left[\log(y_{i,t-T}) \right] \left[\frac{1-e^{-\beta T}}{T} \right] + u_{it} \quad (8)$$

Burada T, zaman aralığını, y_{it} , i ülkesinde t zamanındaki kişi başına reel geliri ve β katsayısı ise yakınsama hızını göstermektedir. Bu katsayının pozitif olması düşük gelirli ülkenin/bölgenin yüksek gelirli ülkeden/bölgeden daha hızlı büyüdüğünü gösterir. Katsayının negatif olması ise ülkeler/bölgeler arasında ıraksama olduğuna işaret eder.

Yakınsama ile ilişkili yoğun ampirik literatür incelendiğinde Barro ve Sala-i-Martin (1992), Mankiw, Romer ve Weil (1992) ve Sala-i-Martin (1996)'in çalışmalarında mutlak yakınsamaya dair kanıt bulamadıkları görülmektedir. Ayrıca geniş bir yatay kesit verisi kullanarak ABD eyaletleri arasındaki yakınsamayı analiz eden Higgins vd (2006), mutlak yakınsamayı red edememiş olmakla birlikte bu tür yakınsamanın oldukça yavaş gerçekleştiğini tespit

etmişlerdir. Rodrik (2013) ise mutlak yakınsamanın olduğunu ancak bunun ekonominin bütününde değil sadece ticarete konu olan malları üretmeleri ve bu nedenle yoğun rekabetle karşı karşıya kalmaları nedeniyle imalat sanayinde gerçekleşeceğini ortaya koymuştur.

Mutlak yakınsama hipotezinin gerçek dünya ile örtüşmediği ampirik çalışmalarla kanıtlanınca bir yandan 1980'lerin ikinci yarısından itibaren içsel büyüme modelleri geliştirilmiş diğer yandan da neoklasik teoriye özellikle yakınsama konusunu üzerinden yeni katkılar yapılmaya başlanmıştır. Bu katkılardan en önemlisi Barro ve Sala-i-Martin (1992)'in ampirik çalışması sonucu ortaya konulan koşullu yakınsama olmuştur. 98 ülkeden oluşan bir örneklem üzerinde çalışan yazarlar mutlak yakınsamaya ilişkin kanıtlar bulamamış olmanın ötesinde β katsayısının işaretini negatif bularak başlangıçta zengin olan ülkelerin fakir ülkelere daha hızlı büyüdüğü sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlar daha sonra yakınsama analizine ilk ve orta öğretim kayıt oranları ile hükümet harcamalarının GSYH'ye oranını ekleyerek başlangıç dönemi kişi başına geliri ile sonraki dönemin büyüme oranı arasında neoklasik teorisinin öngördüğü şekliyle negatif ilişkinin var olduğunu tespit etmişlerdir. Ekonomilerin farklı teknolojik ve davranışsal parametreleri varsa, o zaman farklı durağan duruma sahip olacaklardır ve bu durumda ekonominin büyüme hızı, onu kendi durağan durumundan ayıran mesafeyle pozitif ilişkili olacaktır. Bu düşünce, klasik literatürde koşullu β yakınsama olarak bilinen kavramdır. Koşullu yakınsama ve mutlak yakınsama hipotezleri, ancak tüm ekonomiler aynı durağan duruma sahipse çakışır (Sala-i-Martin, 1996: 1026-1027). Mankiw vd (1992)'de ve Galor (1996)'da vurgulandığı üzere koşullu yakınsama sadece belirli bir ülkedeki kişi başına gelirin o ülkenin kendi durağan durum değerine yakınsaması şeklinde ele alınır ve bu yazarlara göre Solow modeli yakınsamayı ancak kararlı durumun belirleyicilerini kontrol ettikten sonra öngörür. Bu bakış açısıyla Solow modelinde gelir artışı, durağan durumun ve ilk gelir seviyesinin belirleyicilerinin bir fonksiyonudur. Koşullu yakınsamanın tespitinde büyümeyi etkileyen yapısal ve bölgesel değişkenlerin veya bu değişkenleri temsilen 9 numaralı denklemde X ile gösterilen kukla değişkenlerin modele eklenmesi gerekmektedir (Barro ve Sala-i-Martin, 1995: 388).

$$\left(\frac{1}{T}\right) \log\left(\frac{y_{it}}{y_{i,t-T}}\right) = a - [\log(y_{i,t-T})] \left[\frac{1-e^{-\beta T}}{T}\right] + bX + u_{it} \quad (9)$$

X değişkeninin modele dahil edilmesiyle birlikte uzun dönemde ülkeler arasındaki farklılıklar dikkate alınarak gelir yakınsamasının daha geniş bir ülke grubu için geçerliliği sağlanmıştır.

İçsel büyüme modellerinde ise sabit durum gelir düzeyi olmadığı için ülkeler arasında β yakınsama konusunda neoklasik modelden çok farklı tahminlerde bulunulur. Bu modellerde, yeniden üretilebilir nitelikteki üretim faktörleri için azalmayan getiri varsayımı kabul edilir. Bu varsayımın temel bir sonucu olarak daha fazla tasarruf eden ülkeler süresiz olarak daha hızlı büyür ve ülkeler aynı tercihlere ve teknolojiye sahip olsalar bile kişi başına gelirden yakınsama meydana gelmez (Mankiw vd, 1992: 422-424).

Koşullu yakınsamanın bir türü de kulüp yakınsamadır. Tek bir dengeye yakınsamayı tanımlayan mutlak yakınsamanın aksine koşullu yakınsamada her ülke kendi özel dengesine yakınsar. Buna karşılık kulüp yakınsamada çoklu denge üreten modeller söz konusudur. Ekonomilerin başlangıçtaki durumu ve diğer yapısal özellikleri bu çoklu dengelerden hangisine ulaşacağını belirler (Ceylan, 2010: 56-57). Koşullu yakınsama sürecinde başlangıçtaki kişi başına çıktı düzeyleri dışında her açıdan benzer olan ülkelerin, kişi başına düşen çıktılarının aynı durağan durum düzeyine ve dolayısıyla birbirlerine yakınsaması beklenir. Bu yapı altında geçici şoklar kısa dönemde bir ekonominin gelir sıralamasını etkiler, ancak kalıcı bir etkiye sahip değildir. Buna karşılık başlangıç durumları aynı olan ve benzer yapısal özellik gösteren ülkeler belirli bir dengeye yaklaşarak kulüp yakınsaması gösterirler (Galor, 1996: 1056; Islam, 2003: 315). Bu durum bir ülkenin uzun dönem büyüme patikasının başlangıç koşulları tarafından da belirlendiğini ifade etmektedir. Bu yapı altında geçici şoklar, ülkenin ekonomik performansını kalıcı olarak etkileyebilir. Bir ekonomik sistemin çoklu durağan durum dengesi ile karakterize edilebildiği, dolayısıyla sermayenin azalan marjinal üretkenliğini ve ölçeğe göre sabit getirinin geçerli olduğu geleneksel neoklasik büyüme modellerinde bile kulüp yakınsama yaşanabilir. Ekonomik birimler arasında heterojenliğe izin verilmesi halinde neoklasik büyüme modelinin dinamik sistemi, çoklu sabit durum dengesi ile karakterize edilebilir. Bu denge kulüp yakınsamasıdır ve yaygın görüşün aksine, neoklasik büyüme paradigması hem koşullu yakınsama hipotezini hem de kulüp yakınsaması hipotezini üretir (Galor, 1996: 1057-1960). Bunun aksine kulüp yakınsamasının varlığında mutlak gelir yakınsamasına neredeyse ulaşamayabilir (Von Lyncker ve Thoennessen, 2017: 526). Bu yakınsama

türü ilk olarak Baumol (1986) tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonra Durlauf ve Johnson (1995) karar ağacı tekniğini kullanarak ülkeleri dört farklı yakınsama kulübü altında sınıflandırarak ayrıntılı büyüme analizleri yapmışlardır. Bu tür yakınsamanın formülasyonunda Quah (1996a) ve Galor (1996)'un da önemli katkıları olmuştur. Kulüp yakınsamasının varlığında β yakınsama yaklaşımı yanıltıcı sonuçlar verebilir (Quah, 1996b: 1369). Bernard ve Durlauf'a (1996) göre, birden fazla uzun dönem durağan durum dengesine sahip ekonomilerde, yatay kesit testleri yakınsamanın olmadığı sıfır hipotezini sahte bir şekilde red edebilir. Bu aksaklıkları ortadan kaldırmak üzere Phillips ve Sul 2007, bireysel ve geçişel heterojenliği barındıran doğrusal olmayan ve zamanla değişen bir faktör modeli önermişlerdir. Bu çalışmada Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilen bu prosedür kullanılmış ve ilgili prosedür çalışmanın takip eden bölümünde ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

İkinci tür yakınsama ise bir grup ekonominin kişi başına düşen reel gelir düzeylerinin logaritmasının standart sapması ile ölçülen ve standart sapmanın zaman içinde azalması durumunu öngören σ yakınsamadır. σ yakınsamasının varlığı için gerekli koşul, β yakınsamasının mevcut olmasıdır. Diğer yandan σ yakınsamanın yokluğunda β yakınsama bulunabilir (Sala-i-Martin, 1996: 1026). Daha net bir ifade ile β yakınsama σ yakınsama için gerekli ancak yeterli olmayan bir koşuldur (Young vd., 2008: 1084). σ yakınsamanın analizinde standart sapmanın ortalamaya bölünmesiyle hesaplanan varyasyon katsayısı da kullanılmaktadır. Varyasyon katsayısında zaman içinde meydana gelen azalma yakınsamanın varlığını gösterirken, tersi durum iraksamayı göstermektedir (Baumol vd., 1994).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Yakınsama hipotezi ve bu hipotezin test edilmesine yönelik olarak farklılaşan yöntemlere duyulan ilginin yoğunluğu bu alana dair teorik ve uygulamalı literatürün oldukça geniş olmasını sağlamıştır. Bu çalışmada böylesi geniş bir literatüre yer vermenin imkanı olmayacağından alandaki öncü çalışmalar ile gelir yakınsaması bağlamında Türkiye üzerine yapılan ampirik çalışmaların sunulması tercih edilmiştir.

Baumol (1986), verimlilik -çalışma saati başına gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH)- artışlarını dikkate alarak yakınsamayı incelemiştir. Maddison tarafından sunulmuş olan sanayileşmiş on altı ülkenin yüz on yıllık (1870-1979) uzun dönemli verileri kullanılarak yapılan regresyon analize göre çalışma saati başına GSYH büyüme oranı ile 1870 yılındaki çalışma saati başına GSYH düzeyi arasında yüksek bir ters korelasyon vardır. Ülkenin 1870'deki üretkenlik düzeyi ne kadar yüksekse, sonraki yüzyılda bu düzey o kadar yavaş büyümüştür. Bu çalışma bir ülkenin verimlilik düzeyi arttıkça büyüme hızının düştüğünü ve gelişmiş ülkeler arasında önemli bir yakınsamanın var olduğunu tespit etmiştir. Çalışmada bu yakınsamanın bilginin kamu yararına olan özelliklerinden ve yayılma etkisinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Baumol, ayrıca Summers ve Heston tarafından düzenlenen yetmiş iki ülkenin 1950-1980 yıllarına ilişkin veri kaynağını da kullanarak bir analiz yapmış ve az gelişmiş ülkelerin yakınsama eğiliminde olmadığını ortaya koymuştur. Yazar bu ülkelerde yakınsamanın gerçekleşmemesinin nedenlerini ayrıntılı olarak analiz etme çabasına girmesede bu süreci az gelişmiş ülkelerdeki yetersiz beşeri sermayenin bilginin kamu yararına olan özelliklerinden yararlanamamasına yani temelde yetersiz eğitime bağlamıştır.

Öncü çalışmalardan bir diğeri De Long (1988)'a aittir. De Long öncelikle Baumol'ın (1986) çalışmasını yalnızca zengin ve sanayileşmiş ülkeleri örnekleme almış olması nedeniyle eleştirmiştir. Ona göre taşıdığı örneklem kusuru nedeniyle Baumol'ın sonuçları yakınsamayı ortaya koymak için yeterli değildir. De Long, Baumol'ın dikkate almadığı, yakınsama eğiliminde olmakla birlikte henüz yakınsamamış olan yedi ülkenin daha örnekleme eklenmesi ile yeni bir yakınsama analizi gerçekleştirmiştir. Yakınsama analizi için basit regresyon analizinin yetersizliğini de ifade eden De Long karmaşık tahmin teknikleri (maksimum olabilirlik tahminini) kullanarak ülkeler arasında üretkenlik ve kişi başına gelir bakımından zayıf bir yakınsama bulmuştur.

Barro ve Sala-i-Martin (1991) ABD eyaletlerini ve Batı Avrupa bölgelerini dikkate aldıkları çalışmalarında kişisel gelirin büyümesini ve dağılımını inceleyerek yakınsamaya ilişkin bulgular ortaya koymuşlardır. Çalışmada her iki örneklem içinde yoksul bölgelerin zengin bölgelerden daha hızlı büyüyerek yakınsadığı ve bu bölgelerin yakınsama hızlarının da yılda yüzde iki olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye'de iller/bölgelerarasında gelir yakınsamasını farklı yöntemlerle inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. Elde edilen sonuçlar kullanılan yöntem, analiz için seçilen örnekleme ve döneme göre farklılık arz etmektedir. Zeren ve Yılcı (2011) 1991 ve 2000 yılları arasında bölgelerarasında, Öz (2021) ise 2004-2017

döneminde iller arasında mutlak ve koşullu yakınsamanın varlığını ortaya koymuşlardır. Yakınsama sürecinde illerin sektörel yapılarının önemini vurgulayan bir çalışmada 1987-1999 döneminde iller arasında da hem mutlak hem de koşullu yakınsamanın var olduğu tespit edilmiştir. Aynı çalışmada analiz edilen o yakınsamanın sonuçları ise sadece yüksek gelirli iller arasında zayıf bir yakınsamanın olduğuna işaret etmektedir. Genel olarak σ yakınsama sonuçları kriz ve doğal afetlerin yaşandığı dönemlerde iller arasında bir yakınsamanın buna karşılık genel büyüme performansının iyi olduğu yıllarda ise iraksamanın yaşandığını göstermektedir (Doğruel ve Doğruel, 2003). Benzer şekilde Ersungur ve Polat (2006)'da, bölgeleri dikkate aldıkları çalışmalarında 1987-2001 yılları arasında zayıf da olsa koşullu yakınsama ve σ yakınsamanın gerçekleştiğini tespit etmişlerdi. σ yakınsama sonuçları 1994, 1999 ve 2001 mali krizlerinin yakınsamaya etkisinin büyük olduğunu işaret etmektedir. 2004-2017 yılları arasında iller arasında mutlak yakınsama ve σ yakınsamanın varlığının tespit edildiği iki farklı çalışmada da yakınsamaya 2008 yılı küresel krizinin neden olduğu ortaya konulmuştur (Bolkol 2019; Öztürk ve Gültekin, 2022). Gelir düzeyi bakımından mutlak yakınsamayı destekleyen çalışmaların yanı sıra iller arasında yalnızca koşullu yakınsamanın olduğunu tespit eden çalışmalarda mevcuttur (Filiztekin, 1998; Kırdar ve Saraçoğlu, 2006; Karaçuka, 2020).

Literatürde il/bölge düzeyinde gelir yakınsamasının olmadığını gösteren çok sayıda çalışma da mevcuttur. Türkiye üzerine yapılan çalışmalar arasında en geniş zaman dilimini dikkate alan Karaca (2018), 1960-2014 döneminde ve Berber vd. (2000) de 1975-1997 döneminde bölgelerarasında mutlak yakınsama ve σ yakınsamanın olmadığını ifade etmişlerdir. Berber vd. ile benzer bir dönemi dikkate alarak gerek iller gerekse de bölgelerarasında mutlak ve koşullu yakınsamanın olmadığını (Gezici ve Hewings, 2004; Karaca, 2004) ve iller arasında σ yakınsamanın olmadığını (Altınbaş vd., 2002) tespit eden çalışmalar da vardır. Birim kök testi kullanarak yakınsamanın varlığını araştıran Erlat (2012), 1975-2001 döneminde iller ve coğrafi bölgelerarasında, Halaç ve Kuştepe (2008) 1990-2001 döneminde ve Abdioğlu ve Uysal (2013)'da 2004-2008 döneminde bölgelerarasında yakınsama olmadığını tespit etmişlerdir.

Karaalp ve Erdal (2009)'ın çalışmasında σ yakınsama analizi il ve bölge düzeyinde farklı sonuçlar sunmaktadır. 1993-2001 döneminde iller arasında σ yakınsama yaşanırken, bölgelerarasında yakınsama değil iraksama mevcuttur. Ayrıca Ege bölgesinde yer alan iller arasında iraksama bulunurken diğer tüm bölgelerin illeri arasında yakınsama mevcuttur. Yakınsamaya ilişkin tespitlerin dönemler arasında farklılaştığı bir çalışmada da iller arasında 1990-1995 döneminde yakınsama veya iraksama olgusuna rastlanılmamış, 1995-2001 döneminde kuvvetli ve 1990-2001 döneminde de zayıf bir mutlak ve koşullu yakınsama tespit edilmiştir (Yamanoğlu, 2008). Gerni vd. (2015) 2004-2008 döneminde bölgeler arasında hem mutlak hem de koşullu yakınsamanın olduğunu buna karşılık iller arasında ise sadece 2009-2012 döneminde koşullu yakınsamayı tespit etmişlerdir. Tercih edilen analiz yönteminin yakınsamaya ilişkin sonuçları farklılaştırdığını ortaya koyan bir çalışmada Gündem (2017), geleneksel yöntemlerle yapmış olduğu analiz sonucunda bölgeler arasında kişi başına düşen gelirin hem mutlak hem de koşullu yakınsama gösterdiğini bulurken, mekansal yakınsamanın bu sonuçları desteklemediğini tespit etmiştir.

Türkiye'de iller/bölgelerarasında kişi başına düşen gelir bakımından kulüp yakınsamanın varlığını araştıran çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da yararlanılan Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından geliştirilmiş olan kulüp yakınsama tekniğini kullanan çalışmalarından biri Aksoy vd. (2019) tarafından yapılmıştır. Çalışmaya göre, ülkemizde 1981-2001 yıllarında iller arasında 5 yakınsama kulübü, 2004-2017 yılları arasında ise 6 yakınsama kulübünün varlığı saptanmış olup beşeri sermaye ve toplam krediler bu kulüplerin önemli belirleyicileridir. Aynı tekniği kullanan Karagöl vd. (2019) 2004-2017 yılları arasında illerden oluşan tam örneklemin ortak bir değere yakınsamadığını bununla birlikte, 4 yakınsama kulübünün bulunduğunu tespit etmişlerdir. 2004-2018 döneminde 26 bölge arasında kulüp yakınsamanın varlığının araştırıldığı çalışmada Yazgan ve Ceylan (2021), 8 yakınsama kulübü ve 1 iraksama kulübü tespit etmişlerdir. Karahasan (2020) bu çalışmalardan farklı olarak Markov zinciri analizini kullanarak iller arasındaki kulüp yakınsamanın varlığını ve bu yakınsamaya illerin komşuluğunun etkisini araştırdığı çalışmasında, kulüp yakınsamasının varlığını ve mekansal yakınlığın farklı gelir sınıflarına geçme olasılığını etkilediğini tespit etmiştir. Zenginlerle komşu olan bölgeler, yüksek gelir sınıflarına doğru ilerleme şansına sahip iken yoksullarla bağlantılı çevrede yer alan bazı bölgeler ise ya aynı gelir sınıfında kalmakta ya da daha düşük bir gelir grubuna geçmektedirler.

4. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK METODOLOJİ

Bu çalışmada yakınsama analizi, Türkiye'deki 26 Düzey-2 bölgesi için 2004-2020 yılları arasında kişi başına gelir verisi kullanılarak yapılmıştır. Analizde kullanılan veri seti TÜİK Bölgesel İstatistikler veri tabanından elde edilmiştir. Zincirlenmiş hacim endeksi ile hesaplanmış olan bölgesel GSYH, bölge nüfusuna bölünerek kişi başına gelir elde edilmiştir.

Yakınsama hipotezinin test edilmesinde çoğunlukla panel birim kök testleri tercih edilmekle birlikte (Islam, 2003: 335) bunun bazı sakıncaları da bulunmaktadır. Birim kök testlerine göre daha avantajlı olması ve doğrudan yakınsama analizi yapmak için geliştirilmiş olması nedeniyle (Ulucak, 2017: 32) bu çalışmada, log (t) yakınsama testi olarak da bilinen Phillips ve Sul (2007) tarafından geliştirilen panel yakınsama kulübü ve görelî geçiş fonksiyonları yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, tam örnek ortalamasını hesaba katar ve görelî yakınsamayı ölçer ayrıca kademeli olarak yakınsak serileri ve serilerdeki kademeli değişiklikleri dikkate alırken, panel birim kök testlerini dikkate almaz. Ayrıca bu yöntemle uzun dönemde dengeye yavaş yaklaşan serilerin varlığı açıklanırken, doğrusal olmayan bir süreci de gösterir (Emir vd, 2019: 3311). Bu avantajlarının yanı sıra Philips ve Sul (2007) tarafından geliştirilen bu yöntem durağanlığa veya panel birim kök testine dayanmadığı için kademeli olarak yakınsayan serileri durağan olmayan olarak sınıflandırabilen standart panel birim kök testlerinden daha iyi bir performans göstermekte (Apergis ve Payne, 2017: 367) ve ülkeye özgü heterojenliğe izin vererek heterojenlik ve durağan olmama durumunda da sağlam sonuçlar vermektedir (Burnett, 2016). Phillips ve Sul (2007) geliştirdikleri bu yöntem ile ülkelerin ya da bölgelerin dengesizlik konumlarından kendilerine ait durağan denge noktalarına yöneldiğini diğer bir ifade ile kendi kulüplerine doğru hareket ettiğini savunmaktadır. Bu bağlamda söz konusu hipotez, yapısal özellikleri benzer olan ülkelerin veya bölgelerin sahip oldukları başlangıç şartlarının da benzer olduğu ve değişkenlerin uzun dönemde yakınsadığı yaklaşımı üzerine kurulmuştur (Doğan, 2021: 385). Kümeleme yöntemiyle analize dahil olan ülke, sektör veya bölgeler ele alınan değişkendeki ortak yönler göre gruplandırılır ve her bir grup içerisinde yakınsama olup olmadığı log (t) testi ile kurulan yeni algoritmayla uygulanan yakınsama testi sonucunda elde edilir. Yakınsamanın varlığında benzer geçiş sürecine sahip olan ülke veya bölgeler kendi aralarında kümeler oluşturacaktır.

Panel veri modelinin kurulması için öncelikle aşağıdaki eşitliği verilmektedir:

$$y_{it} = g_{it} + d_{it} \quad (10)$$

Burada y_{it} bağımlı değişkeni, g_{it} kesit bağımlılığına yol açan kalıcı ortak bileşenler de dahil olmak üzere sistematik bileşenleri ve d_{it} denklemdaki geçici kısmı ifade etmektedir. 10 numaralı denklem yer alan g_{it} ve d_{it} öğeleri hem ortak hem de kendine özgü bileşenlerin bir karışımını içerebilir. Panelde bulunan her birimi kendine özgü bileşenlerden ayırmak ve aynı zamanda sistematik ve geçici bileşenleri ifade etmek için denklem aşağıdaki şekilde yazılır:

$$y_{it} = \left(\frac{g_{it} + d_{it}}{\mu_t} \right) \mu_t = \delta_{it} \mu_t \quad (11)$$

Bu denklemde artık iki bileşen bulunmaktadır. μ_t hem deterministik hem de stokastik bileşenlere sahip olabilen ve grup için bir durağan durum trend fonksiyonunu temsil etmekte, δ_{it} zaman ve birime özel etkileri yansıtan μ_t ve y_{it} ile arasındaki uzaklığı ölçen birim olarak ifade edilmektedir. Bu yöntemde yakınsama dinamik bir süreç olarak varsayılmakta ve δ_{it} katsayısı geçiş patikalarını göstermektedir. Kişi başı gelir yakınsaması da δ_{it} katsayısının geçici görelî davranış yolu ile test edilebilmektedir.

Phillips ve Sul'un (2007) yakınsama testinin boş hipotezi, yakınsamanın alternatif hipotezine karşı panel yakınsamasının olduğunu belirtir. Panel içindeki her bir kesitin ortak değere yakınsayıp yakınsamadığını test etmek içinde aşağıdaki hipotezlerden yararlanılmaktadır:

$$H_0 = \delta_i = \delta, \alpha \geq 0$$

$$H_A = \delta_i \neq \delta, \text{ her } i \text{ için veya } \alpha < 0 \quad (12)$$

Sonraki aşamada log (t) regresyonu yardımıyla mevcut hipotezler test edilmektedir. log(t) testinin hesaplanmasındaki adımlar ise aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Adım 1: Kesitsel varyans oranı aşağıdaki gibi oluşturulur:

$$H_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (h_{it} - 1^2), \quad h_{it} = \frac{y_{it}}{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N y_{it}} = \frac{\delta_{it}}{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \delta_{it}} \quad (13)$$

h_{it} ifadesi her bir bölge için panel ortalamasına göre geçiş yolunun planını göstermektedir. 13 numaralı denklem göz önüne alındığında h_{it} teriminin yatay kesit ortalaması bire yakınsarken yatay kesit varyansı aşağıdaki şartı sağlamalıdır:

$$H_{it} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (h_{it} - 1^2) \longrightarrow 0 \text{ if } \lim_{t \rightarrow \infty} \delta_i = \delta \text{ (tüm } i \text{ ifadesi için)} \quad (14)$$

y_{it} ifadesinin yakınsaması için aşağıdaki eşitliğin sağlanması gerekmektedir:

$$\lim_{t \rightarrow \infty} \left(\frac{y_{it}}{y_{jt}} \right) = 1 \text{ (tüm } i \text{ ve } j \text{ 'ler için)} \quad (15)$$

Bu durum aynı zamanda göreceli yakınsamanın koşulu olarak da nitelendirilebilir. Buna ek olarak zamana göre değişen faktör yükü katsayısı için de aynı durum geçerlidir. Yani zaman sonsuza giderken δ_{it} 'nin limiti δ ifadesine yaklaşmaktadır. δ_{it} ifadesinin açık bir şekilde yazılışı aşağıdaki gibidir:

$$\delta_{it} = \delta_i + \sigma_{it} \varphi_{it}, \quad \sigma_{it} = \frac{\sigma_{it}}{L(t)t^a} \quad t \geq 1, \sigma > 0 \text{ (tüm } i \text{ 'ler için)} \quad (16)$$

Adım 2: Aşağıdaki regresyon OLS -log (t) regresyonu- ile tahmin edilecektir:

$$\log\left(\frac{H_1}{H_t}\right) - 2 \log L(t) = c + b \log(t) + u_t \quad (17)$$

$t = [rt], [rt]+1, \dots, T$ ve $r > 0$

Bu regresyonda $L(t) = \log(t + 1)$ kullanılmakta ve $\log(t)$ 'nin uygun katsayısı $b=2c$, burada c ise α 'nın H_0 cinsinden tahminidir. Bu regresyon için veriler $t = [rt]$ 'den başlamaktadır. Bazı kesirler için $[rt]$ 'nin tamsayı kısmı $r > 0$ dır ve $r=0,3$ alınması önerilmektedir.

Adım 3: b ve c (HAC) standart hatası kullanılıp, H_0 boş hipotezinin tek taraflı t testine değişen varyans ve otokorelasyon uygulanır. Buna $\log(t)$ testi denir.

Phillips ve Sul (2007), regresyon t istatistiği sonucunda hipotezler kabul ya da reddedilmektedir. Buna göre:

$$H_0 = t_b > -1,65 \quad H_1 = t_b \leq -1,65 \quad (18)$$

Buradan hareketle; yakınsamanın tespiti için kullanılan t istatistik değerinin %5 anlamlılık düzeyinde $-1,65$ 'den küçük olması halinde yakınsamanın boş hipotezi H_0 reddedilmekte ve dolayısıyla panelin tamamı için yakınsamanın olmadığı tespit edilmektedir. Öte yandan t istatistik testinin $-1,65$ 'ten büyük olması halinde yakınsamanın boş hipotezi H_0 kabul edilmekte ve panelin tamamı için yakınsamanın var olduğu anlaşılmaktadır (Phillips ve Sul, 2007: 1771-1789). Bu test örnekleme yer alan yakınsama kulüplerini tespit etmek için de kullanılabilir. Öte yandan panelin tamamında yakınsama bulunamaması durumunda kümeleme yöntemiyle alt gruplar ve kulüpler içerisinde yakınsamanın incelenebileceği Phillips ve Sul (2007) tarafından ifade edilmiştir.

Phillips ve Sul (2007), panelde yer alan yakınsama kulüplerinin belirlenebilmesi için bir algoritmanın izlenebileceğini ifade etmektedir. Öncelikle bölgeler, zaman serilerinin son yıl değerlerine göre azalan şekilde sıralanarak en üst sıradaki bölgeden başlanılarak listedeki buna en yakın bölgeler seçilir. Her oluşum için (17) numaralı denklem tahmin edilir. Bu süreci takiben, kesme noktası kriteri kullanılarak çekirdek grup seçilir. Geri kalan bölgeler, tek tek çekirdek gruba eklenerek denklem (17) her bir oluşum için yeniden tahminlenir. Eklenen bölgenin çekirdek grupta kalıp kalmayacağına işaret kriterine bakılarak karar verilir. Geri kalan bölgeler için yakınsama kulübü oluşmayınca kadar bu adımlar tekrar edilir. Son grup, bir yakınsama örüntüsüne sahip değilse, bu grubun üyelerinin iraksama kulübünü oluşturduğu sonucuna ulaşılır (Yazgan ve Ceylan, 2021: 1505).

Örnekleme yer alan kümelerin sayısı kritik değerin seçimine bağlıdır. Yüksek bir kritik değer, gerçekte var olandan daha fazla kulübün belirlenmesine yol açabilmektedir. Phillips ve Sul (2009) çalışmalarında bu tür aşırı belirlemelerden kaçınarak kulüpleri daha büyük kulüplerle birleştirmeyi destekleyen kanıtları değerlendirmek için alt gruplar arasında log (t) regresyon testlerinin kullanılmasını önermişlerdir (Phillips ve Sul, 2009: 1171). Bu algoritma, bitişik gruplar için birleştirmeyi önerir ve aşağıda sıralandığı şekilde çalışır (Sichera ve Pizzuto, 2019: 3-4)

1. Temel kümeleme mekanizmasında tespit edilen ilk iki kulüp için log (t) testi çalıştırılır ve t istatistiği $-1,65$ 'ten büyükse, bu gruplar birlikte yeni bir yakınsama kulübü oluşturur;

2. Bir sonraki kulüp eklenerek test tekrarlanır ve temel koşul (t istatistiği $> -1,65$) sağlanana kadar kulüpler birleştirilmeye devam edilir;

3. Yakınsama hipotezi reddedilirse, sonucusu hariç önceki tüm kulüplerin yakınsadığı sonucuna ulaşılır. Bu nedenle, yakınsama hipotezinin reddedildiği kulüpten başlayarak birleştirme algoritmasına yeniden başlanır.

5. TEMEL BULGULAR

Türkiye’de 2004-2020 döneminde Düzey-2 bölgeleri arasında kişi başına gelir yakınsamanın varlığı R programı yardımıyla, Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilen yöntem ile incelenmiş ve elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur. Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilen yöntemin R programında uygulanmasında Sichera ve Pizzuto tarafından hazırlanan ve <https://cran.r-project.org/web/packages/ConvergenceClubs/index.html> linkinde yer alan kod kullanılmıştır. Düzey-2 bölgeleri ve bu bölgeler kapsamındaki iller Ek-1’de yer almaktadır.

Tablo 1’de sunulan test sonuçlarına göre, panelin tamamı için hesaplanan log (t) test istatistiği değeri $-15,830$ olup, Phillips ve Sul (2007) tarafından önerilen $-1,65$ kritik değerinden küçük olduğundan H_0 boş hipotezi reddedilmiştir. Böylece Türkiye’de 26 Düzey-2 bölgesi için kişi başına düşen gelir bakımından genel bir yakınsama olmadığı tespit edilmiştir. Phillips ve Sul (2007) tarafından geliştirilen yöntemi kullanarak Türkiye’de Düzey-2 bölgeleri arasında kişi başına düşen gelir bakımından yakınsama olmadığını bulan bir diğer çalışma Yazgan ve Ceylan (2021)’a aittir. Ayrıca Aksoy vd. (2019) ile Karagül vd. (2019) de benzer bir dönemde aynı yöntemi kullanarak Düzey-3 seviyesinde yakınsamanın olmadığını tespit etmişlerdir.

Tablo 1: Phillips ve Sul (2007) analizi sonuçları

Kategori	Bölgeler	β katsayısı	t istatistiği
Tüm Panel	26 Düzey-2 Bölge	-0,755	-15,830
Kulüp 1	TR21,TR42,TR51	-0,253	-1,259
Kulüp 2	TR41,TR61	-2,464	-1,041
Kulüp 3	TR22, TR32, TR33,TR52, TRC1	0,171	0,835
Kulüp 4	TR62, TR71, TR72	0,257	0,710
Kulüp 5	TRA1,TRB1,TR81,TR82, TR83,TR90	-0,213	-0,771
Kulüp 6	TRA2,TRB2, TRC3, TR63	-0,299	-0,969
Grup	TRC2,TR10, TR31		

Not: Sonuçlar, R programında Sichera ve Pizzuto (2019) tarafından hazırlanan kod kullanılarak elde edilmiştir.

Panelin tamamı için yakınsama tespit edilememiş olsa da, bu durum alt gruplarda veya kulüplerde yakınsama olmadığı manasına gelmemektedir. Bu kapsamda çalışmada Phillips ve Sul (2007) tarafından geliştirilen kulüp yakınsama analizi uygulanmış ve kümeleme mantığıyla Türkiye’de 26 bölgenin 6 yakınsama kulübü oluşturduğu tespit edilmiştir. Her bir kulübün t istatistiği kritik değeri $-1,65$ 'ten büyük olduğu için bu kulüpler kendi içerisinde yakınsama eğilimi göstermektedir. TRC2, TR10 ve TR31 bölgelerinin ise herhangi bir yakınsama kulübüne dahil olmadığı tespit edilmiştir. Tabloda yer alan β katsayıları yakınsama hızını göstermekte olup, kulübü oluşturan bölgelerin durağan durum dengesine bir dönemde hangi oranda yaklaşıldığını ifade etmektedir (Yazgan ve Ceylan, 2021: 1506).

Phillips ve Sul (2009)'da kulüp sayısının aşırı belirlenmesinden kaçınmak için kulüp birleştirme algoritmasının kullanılmasını önerilmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 2 kulüp birleştirme analizi sonucunda oluşan yeni kulüplerin nihai üyelerini göstermektedir. Buna göre kulüp 2 ve kulüp 3 birleşmekte ve böylece yakınsama gösteren kulüplerin nihai sayısı 5 olarak tespit edilmektedir.

Tablo 2: Phillips ve Sul (2009) kulüp birleştirme analizi sonuçları

Nihai Kulüpler Philips ve Sul (2009)	Kulüpler Philips ve Sul (2007)	Bölgeler	β katsayısı	t istatistiği
Kulüp 1	Kulüp 1	TR21,TR42,TR51	-0,253	-1,259
Kulüp 2	Kulüp 2 ve Kulüp 3	TR41,TR61,TR22, TR32, TR33,TR52, TRC1	-0,097	-0,999
Kulüp 3	Kulüp 4	TR62, TR71, TR72	0,257	0,710
Kulüp 4	Kulüp 5	TRA1,TRB1,TR81,TR82, TR83,TR90	-0,213	-0,771
Kulüp 5	Kulüp 6	TRA2,TRB2, TRC3, TR63	-0,299	-0,969
Grup	Grup	TRC2,TR10, TR31		

Not: Sonuçlar, R programında Sicherna ve Pizzuto (2019) tarafından hazırlanan kod kullanılarak elde edilmiştir.

Yakınsama kulüplerinin ortaya çıkmasında verimlilik farkları, faktör hareketleri, teknoloji transferleri, coğrafi yakınlık, ulaşım potansiyeli ve benzer sosyo-ekonomik yapı gibi özellikler etkili olabilmektedir. Bir bölgenin uzun dönemde ulaştığı ortalama büyüme hızı ve bu büyümeye sektörel olarak sağlanan katkılar yapısal özelliklerin bir sonucudur. Bu bağlamda öncelikle 2004-2020 döneminde her bir bölgenin GSYH büyümesine olan ortalama katkıları hesaplanmıştır. Bu amaçla ulusal geliri oluşturan unsurların GSYH büyümesine olan katkılarının tespit edilmesini sağlayan (19) numaralı formülden yararlanılmış (IMF, 2017: 196 ve Bakış, 2018: 28) ve bu hesaplama, (20) numaralı formüle dönüştürülerek bölgelerin büyüme sürecine olan katkıları hesaplanmıştır.

$$m_t^C = 100 * \left(\frac{C_t - C_{t-1}}{Y_{t-1}} \right) * \frac{P_{t-1}^C}{P_{t-1}^Y} \quad (19)$$

$$m_t^i = 100 * \left(\frac{Y_t^i - Y_{t-1}^i}{Y_{t-1}} \right) * \frac{P_{t-1}^i}{P_{t-1}^Y} \quad (20)$$

(20) numaralı formülde yer alan m_t^i , t yılında i bölgesinin büyümeye olan katkısını, Y_t^i , t yılında i bölgesinin zincirlenmiş hacim endeksi ile hesaplanmış gelirini Y_{t-1}^i , t-1 yılında i bölgesinin zincirlenmiş hacim endeksi ile hesaplanmış gelirini ve Y_{t-1} ise t-1 yılında zincirlenmiş hacim endeksi ile hesaplanmış ulusal GSYH'yi göstermektedir. Formülde yer alan P_{t-1}^i ve P_{t-1}^Y ise sırasıyla bölge ve GSYH zımnı deflatörlerini ifade etmektedir.

Ayrıca aynı yakınsama kulübü içerisinde yer alan bölgelerin yapısal özelliklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için her bir alt bölgenin 2004-2020 yıllarına ilişkin ortalama büyümesinin sektörel kaynakları (A10 sınıflamasına göre) incelenmiştir. Bölgelerin büyümesine her bir sektörün katkısı (21) nolu formül yardımıyla hesaplanmıştır.

$$m_{i,t}^A = 100 * \left(\frac{A_{i,t} - A_{i,t-1}}{Y_{i,t-1}} \right) * \frac{P_{i,t-1}^A}{P_{i,t-1}^Y} \quad (21)$$

Bu formülde $m_{i,t}^A$, t yılında i bölgesinde tarım sektörünün büyümeye olan katkısını, $A_{i,t}$, t yılında i bölgesinde zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanmış tarım sektörü gelirini, $A_{i,t-1}$, t-1 yılında i bölgesinde zincirlenmiş hacim endeksiyle hesaplanmış tarım sektörü gelirini ve $Y_{i,t-1}$ ise t-1 yılında i bölgesinin toplam gelirini göstermektedir. $P_{i,t-1}^A$ ve $P_{i,t-1}^Y$ sırasıyla i bölgesi tarım sektörü ve i bölgesi GSYH zımnı deflatörlerini ifade etmektedir. (20) ve (21) nolu formüller yardımıyla elde edilen büyümeye katkılar Ek 2'de sunulmuştur.

TR21, TR42 ve TR51 bölgeleri birbirine yakınsayarak kulüp 1'i oluşturmuşlardır. Ek 2'de yer alan tabloda görüleceği gibi üç bölgenin de 2004-2020 döneminde ortalama büyüme hızları Türkiye ortalaması olan % 4,8'in üzerindedir. Bu bölgelerin ortalama büyümesine en önemli katkı sanayi sektöründen gelmiştir. TR21 ve TR42'de sanayi sektörünün bölgelerin ortalama büyümesine olan katkısı %40'ın üzerinde olup Türkiye'nin ortalama

seviyesini aşmaktadır. Bu kulüp içerisinde yer alan her bölgenin ortalama büyümesine ikinci önemli katkısı ise hizmetler sektörü¹ sağlamıştır. Türkiye’de 2009-2015 yılları için Düzey-2 seviyesinde yerleşme katsayısını hesaplayarak bölgelerin mekansal yoğunlaşma örüntülerini ve bu bağlamda rekabet güçlerini tespit etmeye çalışan bir araştırmanın sonuçlarına göre TR21 ve TR42 bölgeleri imalat sanayinin bazı alt kollarında benzer bir kümeleme örüntüsüne sahiptirler (Türkcan ve Çelik, 2020: 143-144, 149-150). Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (SEGE) Araştırması ilçe, il ve bölgelerin gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırmalı olarak ölçülmesinde büyük bir öneme sahiptir. SEGE araştırması ile bölgelerin gelişmişlik sırası tespit edilebilmekte, bölgelerin hangi gelişme grubunda yer aldığı görülerek kaynakların daha etkin kullanımı ve dengeli kalkınmanın sağlanması için gerekli olan analiz altyapısı sağlanmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 1). Ekonomik özellikleri benzerlik gösteren bu üç bölgeden TR42 ile TR51 coğrafi komşuluklarının yanı sıra 2017 yılı için yapılan SEGE sıralamasında birinci kademe de yer almakta yani sosyal özellikleri bakımından da benzerlik göstermektedirler (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019:69). Bölgelerin coğrafi komşulukları da kulüp yakınsama sürecinde önemli bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır (Karahasan, 2020: 117). Coğrafi komşuluk, iklim ve bitki örtüsü ile sosyal ve ekonomik yapıların benzerliği gibi yapısal karakteristikleri belirleyen özellikleri içinde barındırarak yakınsamaya zemin hazırlamaktadır (Yazgan ve Ceylan, 2021: 1507). Bu bağlamda TR42 ve TR51 arasındaki coğrafi komşuluk da bu yakınsama kulübünün oluşmasında etkili olmuştur.

Kulüp 2’de yakınsama gösteren bölgelerin ortalama büyümesinin ana kaynağı olan sektör farklılaşmakla birlikte her bir alt bölgede sanayi ve hizmet sektörlerinin ortalama büyümeye önemli katkı sağladıkları görülmektedir. TR22, TR32 ve TR52 bölgeleri tarım, ormancılık ve balıkçılık sektöründe yoğunlaşma örüntüleri bakımından benzerlik gösterirken, TR22, TR32 ve TR33 bölgeleri madencilik ve taşocaklığı sektöründe de rekabet üstünlüğüne sahiptir (Türkcan ve Çelik, 2020:145-152). TRC1 bölgesi dışında kalan diğer bölgeler SEGE-2017 sıralamasında birinci ve ikinci kademe de yer almakta ve bölgelerin sosyo-ekonomik yapıları benzerlik göstermektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 69). TRC1 bölgesi her ne kadar üçüncü kademe sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip olsa da bu bölge ortalama % 6,5 büyüme hızıyla 2004-2020 döneminde en hızlı büyümeyi sağlamıştır. Bu büyümeye en büyük katkıyı sanayi sektörünün sağlamış olması da oldukça önemli olup, büyümenin uzun dönemde sürdürülebilir olacağına işaret etmektedir. Türkiye ortalamasının üzerine çıkan bu büyüme hızıyla yakın zamanda yapılacak bir SEGE analizinde bölgenin bir üst gelişme kademesine yükseleceği öngörülmektedir.

Kulüp 3’ü oluşturan TR62, TR71, TR72 bölgeleri arasında da yakınsama tespit edilmiştir. Ek 2’de yer alan tabloda görüleceği gibi her üç bölgenin de ortalama büyümesinin temel kaynakları sanayi ve hizmet sektörleridir. Bu kulüp içerisinde yer alan bölgeler için ortak sektörel yapının TR62 hariç, madencilik ve taşocaklığı ile su temini; kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri olduğu görülmektedir (Türkcan ve Çelik, 2020:156, 157). SEGE-2017 sıralamasına göre TR62 ve TR71 bölgeleri ikinci kademe de yer alarak sosyo-ekonomik özellikleri bakımından da benzerlik göstermektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 69). TR71 ve TR72 bölgeleri arasındaki yakınsama Philips ve Sul (2007) yönteminin kullanıldığı bir başka çalışmada da tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmaya göre bu bölgelerin coğrafi komşuluğu yakınsamanın temel nedenidir (Yazgan ve Ceylan, 2021: 1507).

Kulüp 4’de TR81, TR82, TR83, TR90, TRA1 ve TRB1 bölgelerinin kişi başına gelirlerinin yakınsadığı görülmektedir. Bu kulüp içerisinde yer alan bölgelerin ortalama büyüme hızları çoğunlukla Türkiye ortalamasının altında kalmış ve bölgelerin ortalama büyümeye katkısı oldukça sınırlı olmuştur. TR81 bölgesi 2004-2020 döneminde ortalama % 3,5 büyüyerek ülkemizin en az büyüyen bölgesi olmuştur. Ek 2’de yer alan tabloda görüleceği gibi TR81, TR82 ve TRA1 bölgelerinin 2004-2020 döneminde ulusal gelir artışına sağladıkları ortalama katkılar %1’in dahi altında kalmıştır. Ayrıca bölgelerin büyümesine sektörel olarak sağlanan katkılar değerlendirildiğinde kamu yönetimi ve savunma, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetlerinin katkısının bu kulüp için yüksek olduğu görülmektedir. Kulüp içerisinde yer alan bölgeler için ortak özellik, TR83 bölgesi hariç tüm bölgelerde, madencilik sektörünün ön plana çıkarak rekabetçi üstünlüğe sahip olmasıdır (Türkcan ve Çelik, 2020: 157-162). TR83 bölgesinin bu kulüp içerisinde yer almasında, TR82 ve TR90 bölgeleri ile yakın komşuluk içerisinde

¹ A10 sınıflaması dikkate alınarak yapılan büyümeye katkılar hesabı nedeniyle burada bahsi geçen hizmetler sektörü (G) toptan ve perakende ticaret, motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerinin onarımı, (H) ulaştırma ve depolama ve (I) konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetlerini içermektedir.

bulunması ve komşu bölgelerin birbirlerinin gelir seviyelerinden etkilenmesi hususu ön plana çıkabilir. SEGE-2017 sıralamasında TR81 hariç kulübün tüm bölgeleri üçüncü kademe sosyo-ekonomik gelişme düzeyinde yer almakta olup benzer bir yapısal özellik sergilemektedirler (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 69). TR81, TR90 ve TRA1 bölgeleri arasındaki yakınsamayı Yazgan ve Ceylan (2021)'de tespit ederek bu sonucu bölgelerin coğrafi komşuluğu ile ilişkilendirmişlerdir.

TR63, TRA2, TRB2 ve TRC3 bölgeleri yakınsayarak kulüp 5'i oluşturmuşlardır. Bu bölgenin ortalama büyümesinde sanayi sektörü büyük ölçüde önemini yitirmekte ve kulüp 4'e benzer şekilde kamu yönetimi ve savunma, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin doğusunda yer alan bölgelerde bu sektörün katkısının yükselmesi dikkat çekicidir. Kamu yönetimi faaliyetlerini içeren bu sektörün TRB2 bölgesinde ortalama büyümeye katkısı %29,4 ve TRC3 bölgesinde ise büyümeye katkısı %20,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu önemli katkılar sayesinde her iki bölgede yaşanan büyüme ülkemiz ortalama büyümesinin üzerinde olmuştur. Ayrıca tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün ortalama büyümeye katkısının en yüksek olduğu bölgeler bu kulüp içerisinde yer almaktadır. Hatta TRA2 bölgesel büyümeye tarımdan en yüksek katkının sağlandığı (% 32) bölge olmuştur. TR63 hariç kulüp içerisinde yer alan bölgelerin ulaştırma ve depolama sektöründe ön plana çıktıkları görülmektedir. Her bir bölgenin sınır kapılarının olması özellikle kara taşımacılığına dayalı lojistik sektörünün bu bölgelerde kümelenmesine ve rekabet üstünlüğü kazanmasına olanak vermiştir (Türkcan ve Çelik, 2020:161-165). TR63 hariç bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri de benzerlik göstermekte olup dördüncü kademe gelişmişlik seviyesinde bulunmaktadırlar (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 69). Yazgan ve Ceylan (2021)'de TRB2 ve TRC3 bölgeleri arasındaki yakınsamayı tespit etmiş ve bu durumu bölgelerin coğrafi konumları nedeniyle oluşan yapısal ve ekonomik özelliklere bağlamışlardır.

Yapılan yakınsama analizi çerçevesinde elde edilen son tespit ise TR10, TR31 ve TRC2 bölgelerinin hiçbir yakınsama kulübü içerisinde yer almamasıdır. TR10 (İstanbul), 2004-2020 döneminde ortalama % 5,1 büyüyerek ulusal gelir artışına ortalama % 1,54 ile en büyük katkıyı sağlayan bölge olmuştur. Yani bu dönemde ülkemiz büyümesinin tek başına % 32'sini TR10 oluşturmuştur. Ortalama büyümeye İstanbul'u takiben en önemli katkılar sırasıyla % 10 ile TR51 (Ankara) ve % 5,7 ile TR31 (İzmir) tarafından sağlanmıştır. TR10 bölgesinin büyüme sürecinde yakın takipçisi olan bölgelerle bile önemli yapısal farklılıkları bulunmaktadır. İstanbul'da ortalama büyümeye en önemli katkı hizmetler sektörü tarafından sağlanmaktadır. Hizmetler sektörü bu bölgenin büyümesine %26 katkı sağlamış olup hizmetlerin bu derece yüksek katkı sağladığı başka bir bölge bulunmamaktadır. Ayrıca finans ve sigorta faaliyetleri sektörü de bu bölgede gelişmiş ve bölgenin büyümesine en önemli katkıyı sağlayan üçüncü sektör konumuna gelmiştir. Türkcan ve Çelik (2020)'in çalışmasına göre İstanbul pek çok bölgeden farklı olarak bilgi ve iletişim sektöründe önemli bir kümeleme deseni göstererek rekabetçi üstünlük kazanmaktadır. Birçok endüstri kolunda rekabetçi üstünlük sağlaması nedeniyle İstanbul diğer bölgelerden belirgin şekilde ayrılmaktadır (Türkcan ve Çelik, 2020:166). Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından birinci kademe de yer alan bu bölge SEGE-2017 sıralamasına göre de 26 bölge içerisinde en yüksek değere ulaşmakta ve en yakın gelişmişlik seviyesinde bulunan Ankara'dan bile iki kat daha fazla endeks değerine sahip olmaktadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 69).

Kişi başına gelir bakımından yakınsama göstermeyen bir diğer bölge ise TR31'dir. İzmir uzun dönem büyümeye İstanbul ve Ankara'nın ardından en önemli katkıyı sağlayan üçüncü bölge durumundadır. Türkcan ve Çelik (2020)'in çalışmasında TR31'in herhangi bir ana endüstri kolunda uzmanlaşma düzeyine erişebilecek boyutta bir yoğunluk sergileyemediği yani diğer bölgelerle benzer bir üretim desenine sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bu bölge sektörel çeşitlilik örüntüsüyle ön plana çıkmıştır (Türkcan ve Çelik, 2020:145).

TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) bölgesi de ülkemizin yakınsama gösteren diğer bölgelerinden ayrılmaktadır. Bu bölgenin ulusal gelir artışına ortalama katkısı oldukça sınırlıdır (% 1,7) ve bölgenin ortalama büyümesine en önemli katkı kamu yönetimi ve savunma, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetlerince sağlanmıştır. Bölgenin büyümesinin %24'ü bu sektör aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ek 2'de yer alan tabloda görüleceği gibi büyüme yapısı ve SEGE-2017 endeks değerine göre sosyo-ekonomik yapısı kulüp 5'de yer alan bölgelerle oldukça benzerlik göstermektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 69). Bu ayrışmanın nedenlerinin anlaşılabilmesi için bu bölgenin yapısal özelliklerinin daha ayrıntılı incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

6. SONUÇ

Türkiye’de bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları ve bölgesel eşitsizlikler sorunu tarihsel süreç içerisinde yapısal bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Bölgelerarası farklılıkların giderilmesi yönünde politikalara yer verilen I. Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndan bu yana birçok plan, proje ve politika uygulanmış olsa da, günümüzde hala bölgesel eşitsizlikler varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada, Türkiye’de 2004-2020 döneminde 26 Düzey-2 bölgesi için kişi başına gelir verileri kullanılarak Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından geliştirilen yöntem ile yakınsama analizi yapılmıştır. Kulüp yakınsama hipotezi başlangıçta benzer koşullara ve konuma sahip olan bölgelerin uzun dönemde benzer durağan durum dengesine ulaşarak yakınsama kulüplerini oluşturacağı ve kulübü oluşturan bölgelerarasında eşitsizliğin azalacağını ileri süren bir analiz yöntemidir. Yakınsama analizi sonuçlarına göre, 26 Düzey-2 bölgesi için tüm paneli kapsayan bir yakınsama elde edilememiş olup bu durum ülkemizde bölgesel gelir farklarının varlığını göstermektedir. Buna rağmen elde edilen ampirik sonuçlar çoklu dengeye işaret eden 5 adet yakınsama kulübü olduğunu göstermiştir. Tespit edilen yakınsama kulüpleri içerisinde yer alan bölgelerde ön plana çıkan sektörlerin benzeşmesinin yakınsama kulüplerinin oluşumunda belirleyici bir unsur olabileceği değerlendirilmektedir. Kulüp 1 (TR21,TR42, TR51), kulüp 4 (TRA1, TRB1, TR81,TR82, TR83, TR90) ve kulüp 5 (TRA2, TRB2, TRC3, TR63) içerisinde yer alan bölgelerin birbirine yakınsamasına sebep olan sektörler sırasıyla; imalat sanayi, tarım ve hayvancılık, madencilik ve lojistikdir. Kulüp 3 (TR62, TR71, TR72) de bir bölge (TR62) hariç bölgelerin ortak bir sektörel yapıya sahip olması nedeniyle yakınsama eğilimi içerisinde olduğu değerlendirilmektedir. Öte yandan yakınsama göstermeyen TR10, TR31, TRC2 bölgelerinden TR10’un (İstanbul) medya, bilişim ve finans sektörlerinde rekabetçi bir üstünlüğe sahip olmakla birlikte birçok sosyo-ekonomik göstergede üst seviyelerde yer almasıyla diğer bölgelerden belirgin bir şekilde ayrıştığı söylenebilir.

Coğrafi komşuluk, iklim ve bitki örtüsünün benzerliğine bağlı olarak başta ekonomik yapı gibi diğer yapısal özellikleri belirleyerek yakınsamayı sağlamaktadır. Bu bağlamda Kulüp 1’de TR42 ve TR51 bölgelerinin, kulüp 2’de TR22, TR32 ve TR33’ün, kulüp 3’de yer alan tüm bölgelerin coğrafi yakınlığı yakınsamanın temel nedenleri olarak görülebilir.

Analiz edilen dönem boyunca ülkemizin ortalama kişi başına düşen geliri 9.991 Dolar’dır. Türkiye ortalama kişi başına gelirinin 1,7 kat üzerinde gelir elde ederek en zengin bölgesi olan TR10 (16.629 Dolar) diğer bölgelerin oluşturduğu yakınsama kulüpleri içerisinde yer almamaktadır. 2004-2020 döneminde Türkiye ortalama kişi başına düşen gelirinin üzerinde gelir elde eden altı bölgenin üçü kulüp 1’i oluşturmaktadır. Bu bağlamda kulüp 1’in zenginler kulübü oluşturduğu ifade edilebilir. Kulüp 1’in içerisinde yer alan TR21 ve TR 42 bölgelerinin TR10 ile komşuluğu dikkat çekicidir. Diğer yandan analiz edilen dönem içerisinde ortalama kişi başına düşen geliri en düşük bölge olan TRB2 (3.878 Dolar) ile görece düşük kişi başına gelire sahip olan TRA2 (4.193 Dolar) ve TRC3 (4.700 Dolar) kulüp 5’in üyeleridir. Kulüp 5’in yakınsama hızı (-0,299) tüm bölgelerden daha düşüktür. Bu bağlamda söz konusu kulübünde görece fakir bölgelerin sınırlı düzeyde yakınsaması sonucu olduğu anlaşılmaktadır. TRB2’nin TRA2 ve TRC3 ile coğrafi komşuluğu dikkat çekicidir. Ayrıca kulüp 5’in üyelerinin Türkiye’nin ortalama büyümesine en az katkısı sağlayan kulüp 4’de yer alan TRB1, TRA1 ve TR90 ile de komşu olduğu dikkate alınmalıdır. Tüm bu gözlemin sonucu olarak ülkemizin batısında gelir olarak kendisi zenginleşirken komşusunu da zenginleştiren bölgeler, doğusunda ise kendisi fakirken komşusunu da fakirleştiren bölgelerin var olduğu anlaşılmaktadır.

Yoksulluk kısır döngüsünü kıramayan görece fakir bölgelerin (kulüp 4 ve kulüp 5) kişi başına gelirlerinin artırılması piyasa mekanizmasına bırakılmayacak kadar önemlidir. Bu mekanizmayı destekleyecek teşvikler ve muafiyetler önemlidir. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından paylaşılan Yatırım Teşvik İstatistiklerine göre 2004-2020 döneminde TRA2 bölgesinde yatırım teşvikleri ile sağlanan sabit yatırım tutarı, ülkemizde bu yolla yapılan sabit yatırımların sadece %0,24’ünü, TRB2’de %0,43’ünü ve TRC3’de ise %0,86’sını oluşturmaktadır. Piyasa mekanizmasının bu alanda yetersiz kaldığı açıktır. Bu durumda bölgelerin içsel potansiyellerinin kullanılmasını sağlayacak ve sermaye unsurlarını bu bölgeye yönlendirecek politikaların yanı sıra kamu yatırımlarına ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Bu çalışma doğrudan kamu yatırım harcamalarının ve teşviklerinin etkisini araştırmasında elde edilen sonuç dolaylı olarak bu unsurların yakınsama üzerindeki etkisini göstermektedir. Son yıllarda ülkemizin pek çok yerinde yapılmakta olan kamu altyapı yatırımları bölgelerarasındaki gelir farklılıklarının azalmasında sınırlı bir etkiye

sahip olmuştur. Ülkemizin doğusunda yer alan bölgelerde kamu hizmetlerinin ortalama büyümeye olan katkısı önemli seviyelere ulaşmakla birlikte üretken sektörlerin yeterince gelişmemiş olması nedeniyle bu bölgelerin büyümesi sınırlı kalmıştır. Uygulanan kamu yatırımlarının, özel sektöre yönelik teşvik yatırım tahsislerinin ve diğer mali desteklerin yakınsama üzerinde bir etkiye yol açamaması çeşitli faktörlere bağlanabilir. Kamu yatırım tahsislerinin bölgelerarası eşitsizlikler yeterince dikkate alınmadan makro denge gözetilerek sektörel düzeyde yapılması, sektörel önceliklerle kamu yatırım politikalarının oluşturulması ve özellikle yatırım teşviklerinin gelişmiş bölgelerde daha etkin uygulanmış olması temel sorunlar olarak görülmektedir. Bu bağlamda genel teşvik uygulamalarından ziyade mikro ölçekli ve yöreye özgü teşvik uygulamalarının daha etkin sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Bu bağlamda politikaların uygulanması sürecinde hayata geçirilecek olan plan ve projelere bölgeyi tanıyan yerel unsurlarında görüşleri alınarak karar verilmelidir.

Bölgenin iç dinamiklerinin kullanılması sürecinde altyapı yatırımlarının varlığı da önemlidir. Altyapı yatırımlarının yetersiz olması halinde kamu ve özel yatırımlar hedeflenen bölgesel etkiyi gösteremeyebilir. Ülkemizin görece fakir kulüpleri olan kulüp 4 ve kulüp 5'i oluşturan bölgeleri ile Türkiye ortalamasının oldukça altında kişi başına düşen gelire sahip olan ve diğer bölgelerle yakınsama göstermeyen TRC3 bölgesinin altyapı unsurları bakımından değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kişi başına gelirin yakınsaması, ekonomik faktörlerin yanı sıra ekonomik olmayan faktörlere de bağlıdır. Fiziksel sermayede olduğu gibi insan sermayesi unsurlarının da bölgelerarasında gösterdiği farklılıkları yakından incelemek gerekir. Analiz sonuçları ülkemizin batısında kişi başına gelirin yüksek olduğu bölgelerin (kulüp 1 ve kulüp 2'nin üyeleri) ve doğusunda da kişi başına gelirin görece düşük olduğu bölgelerin (kulüp 5 ve kısmen kulüp 4'ün üyeleri) çoklu dengeler sağladığını göstermektedir. Pek çok bakımdan ortaya çıkan bu doğu-batı gelişmişlik farkını insan sermayesi unsurları açısından da ayrıntılı bir şekilde değerlendirmek iyi olacaktır. Bu çalışmada bölgelerin insan sermayesi yapısını gösterecek değişkenlere yer verilmediğinden doğrudan değil ama dolaylı bazı çıkarımlar yapılabilir. Kulüp 5, yoğunlukla sanayi sektörünün ortalama büyümeye %10'un altında katkı sağladığı bölgelerden oluşmaktadır. Bu bölgelerde sanayi sektörünün sağladığı imkanlardan yararlanılamamış olmasının nedenlerinden biri de insan sermayesi unsurlarının yeterince gelişmemiş olmasıdır. Ülkemizde görece fakir olan doğu bölgelerinde lise ve üniversite mezunlarının 15 yaş üzerindeki nüfus içerisindeki payı ortalamanın altında kalmaktadır. TÜİK tarafından yayınlanan eğitim göstergelerine göre 2008-2020 döneminde ülkemiz genelinde lise mezunu oranı %22 iken kulüp 5 içinde yer alan TRA2'de bu oran %16 ve TRB2 ile TRC3'de ise %17'dir. Hatta kişi başına düşen gelir seviyesi oldukça düşük olduğu için diğer bölgelerden ıraksayan TRC2'de bu oran %15'dir. Benzer şekilde üniversite mezunlarının 15 yaş üzeri nüfus içerisindeki payı Türkiye için %12 iken az önce sıralanan tüm bölgelerde bu oran %8 olup Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücünün sağlanabilmesi için görece yoksul olan bölgelerde lise ve meslek lisesi eğitimi ile üniversite eğitiminin finanse edilmesi gerekir. Ülkemizde bölgeler/kulüpler arasında kişi başına gelirin daha eşit bir yapıya kavuşması sadece ekonomik açıdan değil, toplumsal açıdan önemli kazanımlar sağlayacağından, bu amaçla izlenecek politikalar oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Z. ve Uysal, T. (2013). "Türkiye'de Bölgeler Arası Yakınsama: Panel Birim Kök Analizi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27/3, 125-143.
- Abramovitz, M. (1986). "Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind", *The Journal of Economic History*, 46/2, 385-406.
- Aksoy, T. , Taştan, H. ve Kama, Ö. (2019). "Revisiting Income Convergence in Turkey: Are There Convergence Clubs?", *Growth and Change*, 50/3, 1185-1217.
- Altınbaş, S. , Doğruel, F. ve Güneş, M. (2002). "Türkiye'de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmada Öncelikli İller Politikası Başarılı mı?", *VI. ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi*, Ankara, 11-14 Eylül 2002.
- Apergis, N. ve Payne, J. E. (2017). "Per Capita Carbon Dioxide Emissions Across US States By Sector and Fossil Fuel Source: Evidence From Club Convergence Tests", *Energy Economics*, 63, 365-372.
- Bakış, O. (2018). "Yeni GSYH Serilerinin Getirdiği Farklılıklar ve Sorunlar", *Marmara İktisat Dergisi*, 2/1, 15-42.
- Barro, R. J. (1991). "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics*, 106/2, 407-443.

- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (1991). "Convergence Across States and Regions", *Brookings Paper on Economic Activity*, 1991/1, 107-182.
- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (1992). "Convergence", *Journal of Political Economy*, 100/2, 223-251.
- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (1995). *Economic Growth*, McGraw-Hill, New York.
- Baumol, W. J. (1986). "Productivity Growth, Convergence and Welfare: What the Long-Run Data Show", *American Economic Review*, 76/5, 1072-1085.
- Baumol, W. J., Nelson, R. R. ve Wolff, E. N. (1994). "Introduction: The Convergence of Productivity, Its Significance, and Its Varied Connotations", *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*, (Ed: W. J. Baumol, R.R. Nelson ve E.N. Wolff), Oxford University Press, Oxford.
- Ben-David, D. (1993). "Equalizing Exchange: Trade Liberalization and Income Convergence", *The Quarterly Journal of Economics*, 108/3, 653-679.
- Berber, M., Yamak, R. ve Seyfettin, A. (2000). "Türkiye'de Yakınlaşma Hipotezinin Bölgeler Bazında Geçerliliği Üzerine Ampirik Bir Çalışma: 1975-1997". 9. *Ulusal Bölge Bilimi ve Bölge Planlama Kongresi Bildiriler Kitabı*, Bölge Bilimi Türk Milli Komitesi, 51-59.
- Bernard, A. B. ve Durlauf, S. N. (1996). "Interpreting Tests of The Convergence Hypothesis", *Journal of Econometrics*, 71/1-2, 161-173.
- Bolkol, H.K. (2019). "Analysis of Regional Income Convergence in Turkey", *International Journal of Research in Business and Social Science*, 8/2, 1-28.
- Burnett, J. W. (2016). "Club Convergence and Clustering of US Energy-Related CO₂ Emissions", *Resource and Energy Economics*, 46, 62-84.
- Ceylan, R. (2010). "Yakınsama Hipotezi: Teorik Tartışmalar", *Sosyoekonomi*, 11/11, 47-60.
- De Long, B. (1988). "Productivity Growth, Convergence, and Welfare: Comment", *The American Economic Review*, 78/5, 1138-1154.
- Doğan, E. (2021). "Türkiye'de Gelir Dağılımı Yakınsaması ve Bölgelerarası Eşitsizlik", İktisadi, Mali ve Finansal Uygulamaların Ampirik Sonuçları-İktisat Uygulamaları, (Ed: Ş. Karabulut), Gazi Kitabevi, Ankara.
- Doğruel, F. ve Doğruel, A.S. (2003). "Türkiye'de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme", *Küresel Düzen Birikim Devlet ve Sınıflar*, (Ed: A. H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Durlauf, S. N. ve Johnson, P. A. (1995). "Multiple Regimes and Cross-Country Growth Behaviour", *Journal of Applied Econometrics*, 10/4, 365-384.
- Emir, F., Balçılar, M. ve Shahbaz, M. (2019). "Inequality in Carbon Intensity in EU-28: Analysis Based on Club Convergence", *Environmental Science and Pollution Research*, 26/4, 3308-3319.
- Erlat, H. (2012). "Türkiye'de Bölgesel Yakınsama Sorununa Zaman Dizisi Yaklaşımı", Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni, No: 2012/64.
- Ersungur, Ş.M. ve Polat, Ö. (2006). "Türkiye'de Bölgelerarasında Yakınsama Analizi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, 335-343.
- Filiztekin, A. (1998). "Convergence Across Industries and Provinces in Turkey" Koç Üniversitesi, Working Paper, No: 1998/08.
- Galor, O. (1996). "Convergence? Inferences from Theoretical Models", *The Economic Journal*, 106/437, 1056-1069
- Gerni, C., Sarı, S., Sevinç, H. ve Emsen, Ö. S. (2015). "Bölgesel Dengesizliklerin Giderilmesinde Yatırım Teşviklerinin Rolü ve Başarı Kriteri Olarak Yakınsama Analizi: Türkiye Örneği", International Conference on Eurasian Economies, Eurasian Economists Association, 311-320. (01.02.2022) <https://avekon.org/proceedings/avekon06.pdf>
- Gezici, F. ve Hewings, G. J. D. (2004). "Regional Convergence and The Economic Performance of Peripheral Areas in Turkey", *Review of Urban&Regional Development Studies*, 16/2, 113-132.
- Gündem, F. (2017). "Türkiye'de İBBS 2 Bölgeleri Arasında Gelir Yakınsaması Var mıdır? Mekânsal Ekonometrik Bir Katkı", *Sosyoekonomi*, 25/34, 145-160.

- Gruen, F. H. (1985). "How Bad Is Australia's Economic Performance and Why?", University of Western Australia, Tartışma Metni, No: 85/14. (25.03.2022) <https://ecompapers.biz.uwa.edu.au/paper/PDF%20of%20Discussion%20Papers/1985/85-14.pdf>
- Halaç, U. ve Kuştepelı, Y. (2008), "Türkiye'de Bölgesel Gelirin Yakınsaması: Gelir Dağılımı Açısından Bir Değerlendirme", DEÜ İşletme Fakültesi İktisat Bölümü, Tartışma Metni, No:08/01, (15.01.2022) <https://core.ac.uk/download/pdf/7059777.pdf>.
- Higgins, M. J., Levy, D. ve Young, A. T. (2006). "Growth and Convergence Across The United States: Evidence From County-Level Data", *The Review of Economics and Statistics*, 88/4, 671-681.
- IMF (2017). Quarterly National Accounts Manual, (15.04.2022) <https://www.imf.org/external/pubs/ft/qna/pdf/2017/chapterv8.pdf>
- İslam, N. (2003). "What Have We Learn From The Convergence Debate?", *Journal of Economic Surveys*, 17/3, 309-362.
- Karaalp, H. S. ve Erdal, F. (2009). "Türkiye'de İller ve Bölgelerarasında Gelir Farklılıkları: Sigma Yakınsama Analizi", *I. Uluslararası Davraz Kongresi Bildiriler Kitabı*. Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF, 27-39.
- Karaca, O. (2004). "Türkiye'de Bölgelerarası Gelir Farklılıkları: Yakınsama Var Mı?", Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni. No: 2004/7.
- Karaca, O. (2018). "Türkiye'de Bölgesel Yakınsamanın 50 Yılı: Yeni Veri Seti ve 1960-2010 Dönemi Analizi", *Sosyoekonomi*, 26/35, 207-228.
- Karaçuka, M. (2020). "İller Arası Ekonomik Büyüme Yakınsamasına Etki Eden Faktörler", *Journal of Business, Innovation and Governance*, 3/2, 103-119.
- Karagül, E.T, Görüş, M. Ş. ve Özgür, Ö. (2019). "Club Convergence in Turkey: Evidence From Provincial Income Data", *Uluslararası Yönetim, Ekonomi ve Politika Kongresi Bildiriler Kitabı*, 163-171.
- Karahasan, B. C. (2020). "Can Neighbor Regions Shape Club Convergence? Spatial Markov Chain Analysis for Turkey", *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 13/2, 117-131.
- Kırdar, M. G. ve Saraçoğlu, Ş. (2006), "İç Göç, Bölgesel Yakınsama Sorunu ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği", *Ekonomik Büyümenin Dinamikleri ve İstihdam-Kaynaklar ve Etkileri*, (Ed: B. Neyaptı), Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara.
- Mankiw, N. G., Romer, D. ve Weil, N.W. (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 107/2, 407-437.
- Nelson, R. R. (1991). "Diffusion of Development: Post-World War II Convergence Among Advanced Industrial Nations", *The American Economic Review*, 81/2, 271-275.
- Öz, S. (2021). "Türkiye'de İller Arasında Gelir Yakınsaması Var Mı?", *Türkiye Ekonomisinde Büyüme, Kalkınma ve Eşitsizlik*, (Ed: O. Kant, B. C. Karahasan, M. Tekçe, H. Taştan ve M. Donduran), Eflatun Yayınevi, Ankara.
- Öztürk, A. ve Gültekin, L. (2022). "Türkiye'de İller Arası Ekonomik Yakınsama: 2008 Küresel Krizin Rolü", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39/2, 253-270.
- Phillips, P. C. B. ve Sul, D. (2007). "Transition Modeling and Econometric Convergence Tests", *Econometrica*, 75/6, 1771-1855.
- Phillips, P. C. ve Sul, D. (2009). "Economic Transition and Growth", *Journal of Applied Econometrics*, 24/7, 1153-1185.
- Quah, D. T. (1996a). "Convergence Empirics Across Economies with (Some) Capital Mobility", *Journal of Economic Growth*, 1/1, 95-124.
- Quah, D.T. (1996b). "Empirics for Economic Growth and Convergence", *European Economic Review*, 40/6, 1353-1375.
- Rappaport, J. (2005). "How does Labor Mobility Affect Income Convergence?", *Journal of Economic Dynamic&Control*, 29/3, 567-581.
- Rassekh, F. (1992). "The Role of International Trade in The Convergence of Per Capita GDP in the OECD: 1950-1985", *International Economic Journal*, 6/4, 1-15.

- Rassekh, F. (1998). "The Convergence Hypothesis: History, Theory, and Evidence", *Open Economic Review*, 9/1, 85-105.
- Rodrik, D. (2013). "Unconditional Convergence In Manufacturing", *The Quarterly Journal of Economics*, 128/1, 165-204.
- Sachs, J. E. ve Warner, A. (1995). Economic Convergence and Economic Policies. Center for Social & Economic Research, Working Paper, (15.03.2022) http://www.case-research.eu/upload/publikacija_plik/3414736_035.pdf
- Sala-i-Martin, X. (1990). *On Growth and States*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Harvard Üniversitesi.
- Sala-i-Martin, X. (1996). "The Classical Approach to Convergence Analysis", *The Economic Journal*, 106/437, 1019-1036.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017. (01.05.2022) https://www.bebka.org.tr/admin/datas/sayfas/89/sege-2017_1581687211.pdf
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. Yatırım Teşvik İstatistikleri. (23.05.2023) <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi1304021615>
- Sichera, R., ve Pizzuto, P. (2019). "ConvergenceClubs: A Package for Performing the Phillips and Sul's Club Convergence Clustering Procedure", *The R Journal*, 11/2, 142-151.
- Solow, R.M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 70/1, 65-94.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011). Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü. (01.05.2022) https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/İllerin_ve-Bolgelerin_Sosyo-Ekonomik_Gelismislik_Siralaması_ArastirmasıSEGE-2011%E2%80%8B.pdf
- TÜİK (2021). Bölgesel Hesaplar. (24.12.2021) <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=116&locale=tr>
- Türkcan, B. ve Çelik, N. (2020). *Türkiye'de Bölgesel İktisat*, Orion Kitabevi, Ankara.
- Ulucak, R. (2017). "Çevre Kalitesi Açısından Yakınsama Hipotezine Yeni Bir Bakış: Ekolojik Ayak İzi ve Kulüp Yakınsamaya Dayalı Ampirik Bir Analiz", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/4, 29-38.
- Von Lyncker, K. ve Thoennessen, R. (2017). "Regional Club Convergence in The EU: Evidence From a Panel Data Analysis", *Empirical Economics*, 52, 525-553.
- Williamson, J. G. (1996). "Globalization, Convergence, and History", *The Journal of Economic History*, 56/2, 277-306.
- Yamanoğlu, K. B. (2008). "Türkiye'de Sosyo-ekonomik Faktörlerin İller Arası Yakınsama Üzerine Etkileri", *İstatistikçiler Dergisi*, 1/1, 33-49.
- Yazgan, Ş. ve Ceylan, R. (2021). "Türkiye'de Düzey-2 Bölgeleri Arasında Kişi Başı Gelir Yakınsama Kulüpleri Var Mıdır?", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35/4, 1497-1519.
- Young, A. T., Higgins, M. J. ve Levy, D. (2008). "Sigma Convergence versus Beta Convergence: Evidence from U.S. County-Level Data", *Journal of Money, Credit and Banking*, 40/5, 1083-1093.
- Zeren, F. ve Yılcı, V. (2011). "Türkiye'de Bölgeler Arası Gelir Yakınsaması: Rassal Katsayılı Panel Veri Analizi Uygulaması", *Business and Economic Research Journal*, 2/1, 143-151.

Düzey-2 bölgeleri ve bölge kodları

Bölge Kodu	Bölge İlleri
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt
TR10	İstanbul
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
TR22	Balıkesir, Çanakkale
TR31	İzmir
TR32	Aydın, Denizli, Muğla
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
TR51	Ankara
TR52	Konya, Karaman
TR61	Antalya, Isparta, Burdur
TR62	Adana, Mersin
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane

Tablo 2: Düzey-2 bölgelerinin ortalama büyüme hızı ve ortalama büyümeye katkıları (2004-2020)

	Bölge	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	Bilgi ve İletişim	Finans ve Sigorta	Gayrimenkul Faaliyetleri	Mesleki, Teknik vb.	Kamu Yönetimi	Diğer Hizmetler	Büyümeye Katkı	Büyüme Hızı (%)
Kulüp 1	TR 21	0,15	2,18	0,35	0,76	0,02	0,13	0,25	0,18	0,34	0,04	0,13	5,08
	%	2,96	42,91	6,79	14,91	0,40	2,61	4,82	3,48	6,74	0,79	2,6	
	TR 42	0,09	2,27	0,28	1,17	0,07	0,14	0,24	0,23	0,31	0,06	0,32	5,65
	%	1,67	40,23	4,88	20,77	1,32	2,46	4,28	4,00	5,43	1,15	6,5	
Kulüp 2	TR 51	0,06	0,95	0,49	0,76	0,37	0,23	0,14	0,37	0,54	0,64	0,49	5,26
	%	1,06	18,12	9,35	14,48	7,12	4,30	2,65	7,06	10,34	12,24	10,1	
	TR 41	0,12	1,76	0,29	0,85	0,05	0,15	0,19	0,19	0,32	0,06	0,26	4,63
	%	2,49	37,90	6,16	18,34	0,97	3,34	4,19	4,21	6,87	1,34	5,3	
Kulüp 3	TR 61	0,39	0,55	0,23	0,94	0,04	0,19	0,10	0,27	0,44	0,09	0,15	3,78
	%	10,25	14,62	5,98	24,95	1,05	5,15	2,59	7,01	11,74	2,38	3	
	TR 22	0,42	1,10	0,56	0,77	0,02	0,15	0,13	0,16	0,44	0,05	0,09	4,39
	%	9,51	24,97	12,68	17,47	0,36	3,44	2,89	3,69	9,96	1,13	1,8	
Kulüp 1	TR 32	0,36	0,65	0,37	0,89	0,02	0,18	0,15	0,22	0,45	0,07	0,13	3,92
	%	9,15	16,66	9,47	22,72	0,51	4,65	3,89	5,63	11,47	1,79	2,7	
	TR 33	0,58	1,58	0,26	0,58	0,02	0,13	0,22	0,15	0,39	0,03	0,15	4,58
	%	12,62	34,54	5,70	12,70	0,33	2,86	4,86	3,22	8,53	0,75	3,1	
Kulüp 3	TR 52	0,98	1,33	0,38	0,87	0,02	0,16	0,27	0,18	0,47	0,05	0,13	5,42
	%	18,17	24,50	7,07	16,11	0,44	2,92	5,00	3,23	8,67	0,96	2,6	
	TR C1	0,43	2,07	0,51	1,04	0,01	0,17	0,41	0,23	0,69	0,07	0,13	6,50
	%	6,60	31,87	7,80	16,07	0,18	2,65	6,29	3,56	10,64	1,03	2,7	
Kulüp 3	TR 62	0,32	1,07	0,44	1,10	0,04	0,19	0,22	0,26	0,46	0,07	0,18	4,81
	%	6,57	22,29	9,07	22,88	0,88	4,03	4,59	5,45	9,54	1,54	3,8	
	TR 71	0,78	0,91	0,43	0,78	0,00	0,13	0,12	0,13	0,57	0,07	0,06	4,53
	%	17,12	20,09	9,54	17,22	0,01	2,98	2,67	2,86	12,59	1,45	1,3	
Kulüp 3	TR 72	0,37	1,01	0,38	0,57	0,06	0,16	0,24	0,15	0,52	0,07	0,10	4,12
	%	9,08	24,48	9,30	13,88	1,46	3,89	5,82	3,69	12,51	1,61	2,1	

Ek 2: Düzey-2 bölgelerinin ortalama büyüme hızı ve ortalama büyümeye katkıları (2004-2020) (Devam)

Bölge	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	Bilgi ve İletişim	Finans ve Sigorta	Gayrimenkul Faaliyetleri	Mesleki, Teknik vb.	Kamu Yönetimi	Diğer Hizmetler	Büyümeye Katkı	Büyüme Hızı (%)
TR 81	0,26	0,83	0,37	0,48	0,01	0,13	0,05	0,14	0,47	0,05	0,03	3,45
%	7,45	24,13	10,76	14,05	0,31	3,88	1,41	4,06	13,76	1,47	0,7	
TR 82	0,57	1,07	0,30	0,56	-0,01	0,13	0,06	0,14	0,60	0,05	0,03	4,03
%	14,04	26,60	7,56	13,87	-0,32	3,31	1,59	3,53	14,77	1,27	0,6	
TR 83	0,50	0,77	0,26	0,63	0,04	0,18	0,07	0,16	0,60	0,07	0,09	3,80
%	13,03	20,32	6,83	16,48	1,08	4,84	1,82	4,32	15,69	1,75	1,9	
TR 90	0,62	0,87	0,41	0,61	0,01	0,17	0,24	0,15	0,58	0,11	0,10	4,38
%	14,10	19,92	9,35	13,86	0,27	3,99	5,47	3,49	13,20	2,58	2,1	
TR A1	0,74	0,82	0,38	0,35	0,06	0,14	0,16	0,25	0,74	0,06	0,04	4,30
%	17,12	18,99	8,89	8,23	1,28	3,22	3,73	5,70	17,30	1,46	0,8	
TR B1	0,61	0,65	0,61	0,67	0,02	0,13	0,23	0,21	1,00	0,13	0,06	4,94
%	12,28	13,09	12,39	13,55	0,48	2,54	4,69	4,19	20,17	2,54	1,3	
TR 63	0,11	1,03	0,39	0,86	0,01	0,12	0,27	0,15	0,65	0,05	0,11	4,31
%	2,65	23,84	9,00	19,82	0,14	2,67	6,29	3,53	15,15	1,22	2,2	
TRA2	1,55	0,20	0,30	0,59	-0,01	0,11	0,09	0,16	1,20	0,03	0,03	4,87
%	31,78	4,16	6,21	12,08	-0,13	2,29	1,80	3,18	24,53	0,65	0,6	
TRB2	0,97	0,25	0,60	0,67	0,01	0,09	0,27	0,21	1,62	0,07	0,06	5,49
%	17,65	4,55	10,88	12,23	0,18	1,69	4,85	3,89	29,44	1,23	1,2	
TR C3	0,69	0,61	0,51	1,61	0,01	0,08	0,41	0,21	1,30	0,08	0,08	6,34
%	10,85	9,60	8,11	25,32	0,11	1,26	6,47	3,38	20,51	1,19	1,7	
TR 10	0,00	0,69	0,47	1,31	0,40	0,55	0,24	0,45	0,26	0,10	1,54	5,13
%	-0,04	13,37	9,20	25,59	7,87	10,79	4,68	8,69	5,04	1,93	31,9	
TR 31	0,18	1,17	0,32	1,00	0,11	0,21	0,14	0,28	0,37	0,08	0,28	4,47
%	4,02	26,19	7,15	22,27	2,41	4,60	3,21	6,20	8,33	1,69	5,7	
TR C2	0,60	0,47	0,43	0,47	0,03	0,12	0,21	0,25	1,01	0,11	0,08	4,31
%	13,83	10,98	9,95	11,01	0,77	2,78	4,94	5,88	23,49	2,62	1,7	

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.08.2023 ✓Accepted/Kabul:19.09.2023

DOI:10.30794/pausbed.1335775

Research Article/Araştırma Makalesi

Karail Nazlıcan, D. D. (2023). "Andrea Camilleri'nin Komiser Montalbano Serisi'nde Kadın Figürleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 83-96.

ANDREA CAMİLLERİ'NİN KOMİSER MONTALBANO SERİSİ'NDE KADIN FİGÜRLERİ*

Deniz Dilşad KARAİL NAZLICAN**

Öz

İtalyan edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Güneyli yazar Andrea Camilleri, İtalyan edebiyatının popüler anlatılarından kabul edilen polisiye roman türünde yazdığı eserleriyle tanınmaktadır. Sicilya'ya özgü yarattığı kurgu anlatılarında Güney İtalya'nın sosyal yapısının ve siyasi geçmişinin en etkili unsuru olan kilise-mafya-siyaset çatışmasını ustalıkla ele alır. Söz konusu edebi tür çerçevesinde yer alan anlatılar, anlatıya konu olan bir suç etrafında şekillenen olayları konu olarak merkeze yerleştirirken, karakterler arasında söz konusu suçu çözmeye çalışan bir dedektif, suça karışan insanlar ve tanıklar yer alır. Camilleri'nin aynı zamanda Sicilya adasını ve onun yaşam özelliklerini de anlatılarında birer karakter olarak ele aldığını belirtmek gerekir. Edebiyatta kadın kavramı feminist eleştirinin ortaya koyduğu çeşitli bakış açılarıyla ele alınmaktadır. Polisiye anlatılarda ise söz konusu inceleme, çoğunlukla ana karakteri bir kadın olan anlatılar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Güneye özgü tipik bir İtalyan erkeği figürü çizen Komiser Montalbano'nun etrafında gelişen olaylar ekseninde ilerleyen seride yer alan kadın karakterler ise okura birer yan karakter olarak sunulmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde İtalya başta olmak üzere bilhassa güneyin maruz kaldığı savaşlar ve yaşanan göçler, anlatıların geçtiği coğrafyayı çok kültürlü ve çok katmanlı bir yapıya dönüştürmüştür. Komiser Montalbano serisi içerisinde de kadın karakterler aracılığıyla bu yapı daha görünür kılınmaktadır. Nitekim İtalyan edebiyatında kadın figürü denildiğinde köklerin 1300'lü yıllara dayandığı bilinmektedir. Guido Cavalcanti'den Dante Alighieri'ye, Francesco Petrarca'dan Ludovico Ariosto'ya, Carlo Goldoni'den Gabriele D'Annunzio'ya birçok yazar tarafından kadın figürünün farklı biçimlerde temsil edildiği bilinmektedir. Bu çalışmayla İtalya'nın çok kültürlü yapısı içerisinde yer bulan kadın kavramı feminist eleştiri bağlamında melekse kadın – şeytani kadın ve femme fatal anlayışı çerçevesinde ele alınacaktır. Bu amaçla Sicilya'nın siyasi ve tarihi geçmişinden yola çıkarak Komiser Montalbano serisindeki kadın figürlerinin feminist eleştiri bağlamında incelenmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda Camilleri'nin yarattığı kadın figürlerinin polisiye anlatı içerisindeki rollerinin neler olduğu belirlenmiş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kadın, polisiye roman, Güney İtalya, Camilleri, Montalbano.

THE PORTRAYAL OF FEMALE FIGURES IN ANDREA CAMİLLERİ'S INSPECTOR MONTALBANO SERIES

Abstract

Andrea Camilleri, a renowned Southern Italian writer, is recognized for his works in the genre of crime novels, which are considered popular narratives in Italian literature. In his fiction narratives specific to Sicily, Andrea Camilleri skilfully addresses the interplay of the church, mafia, and politics, which constitute the most influential elements of Southern Italy's social structure and political history. Within the framework of this literary genre, the narratives revolve around a crime as the central theme, featuring a detective who strives to solve the said crime, alongside individuals involved in the crime and witnesses. It should be noted that Camilleri also portrays the island of Sicily and its distinctive way of life as characters in his narratives. In literature, the concept of womanhood is approached through various perspectives that are influenced by feminist criticism. In the context of crime narratives, such examinations are often conducted through stories that feature a

*Bu çalışma, 17-18 Haziran 2023 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen "5. Uluslararası Marmara Bilimsel Araştırma ve İnovasyon Kongresi"nde tarafımdan sunulan bildiriden türetilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İtalyan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İSTANBUL. e-posta: dilsad.karail@istanbul.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8964-7745>).

female protagonist as the main character. In the series centered around Inspector Montalbano, who embodies the typical figure of an Italian man from the South, the female characters are presented to the reader as secondary characters within the events that unfold. Throughout the historical process, Italy, especially the South, has been exposed to wars and migrations, which have transformed the geographical setting of the narratives into a multicultural and multi-layered structure. Within the Inspector Montalbano series, this structure is made more visible through the female characters. Indeed, when we refer to the female figure in Italian literature, it is known that its roots trace back to the 1300s. It is known that many authors, from Guido Cavalcanti to Dante Alighieri, from Francesco Petrarca to Ludovico Ariosto, from Carlo Goldoni to Gabriele D'Annunzio, have represented the female figure in various forms in Italian literature. This study will approach the concept of womanhood within the multicultural structure of Italy through the lens of feminist criticism, examining the archetypes of the angelic woman, the demonic woman, and the femme fatale. With this aim in mind, the examination of the female figures in the Inspector Montalbano series will be carried out within the context of feminist criticism, taking into account Sicily's political and historical past. In this regard, the study will seek to determine the roles of the female figures created by Camilleri within the context of crime narratives.

Keywords: *Woman, Crime Novel, Southern Italy, Camilleri, Montalbano.*

Giriş

Kadın ve kadına dair olan şeylerin birçok farklı disipline konu olduğu, tartışıldığı bilinmektedir. Siyasetten edebiyata kadına özgü kavramlar farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Edebiyatta kadın kavramı ise feminist düşüncenin ışığında incelenmeye başlanmıştır; farklı alt disiplinlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Edebiyatta feminizm denildiğinde çıkış noktası olarak kadın yazarların edebi alandaki var oluş mücadeleleri akıllara gelir. Sonrasında ise erkek yazarlar tarafından kaleme alınan edebi eserlerde yansıtılan kadın figürleri izleksel olarak incelenmeye başlanmıştır. Siyasi varoluş mücadelesinde de durum farklı değildir. Tabii burada bahsedilen aslında sadece siyasi ortamda kadının mevcudiyeti değil aynı zamanda toplum içerisinde kadının yerini ve davranışlarını belirlemeye çalışan bakış açılarıdır.

Bu çerçevede edebiyat araştırmaları alanında “kadın”dan ve “kadın”a dair üretilen kavramlar ve görüşlerden yola çıkarak feminist edebiyat eleştirisine kısaca değinmek gerekir. Nitekim çalışmanın inceleme kısmı için seçilen İtalyan polisiye evreninden sunulacak kesitte “kadın” figürleri bağlamında izleksel bir çalışma sunulması hedeflenmektedir. Bu sebeple, İtalyan edebiyatının doğuşundan itibaren ortaya konulan eserlerde yer verilen “kadın” sunumlarına, İtalya tarihi içerisinde “kadın”a dair üretilen görüşleri de çalışmada sunmak çalışmanın amacı bağlamında önem taşımaktadır.

Çalışmanın inceleme kısmında eserlerinde güneye özgü karakteristik özellikleri inceliklerle sunan İtalyan edebiyatının önemli yazarlarından biri olan Andrea Camilleri'nin polisiye roman türünde kaleme aldığı Komiser Montalbano serisinin ilk üç romanı olan *Suyun Şekli*, *Terrakotta Köpek* ve *Yemek Hırsızı* anlatılarında “kadın” figürleri incelenecektir. İzleksel bir çalışmanın sunulması hedeflendiğinden İtalyan edebiyatında güneye özgü anlatı özelliklerinin yanı sıra İtalyan polisiye roman evrenine kısaca değinilerek Andrea Camilleri'nin bir erkek olarak doğup büyüdüğü topraklara ilişkin “kadın” karakterleri yazar kimliğiyle nasıl sunduğu, kadınlara hangi özellikleri yüklediği gibi unsurlar, feminist eleştiri bağlamında ele alınacaktır. Bu doğrultuda İtalya'nın sosyo-politik gelişiminde “kadın”a dair üretilen fikirler, kadın hakları, İtalya topraklarında “kadın”ın yeri gibi konular da sunulacaktır.

Andrea Camilleri'nin romanları, İtalya'nın güneyinde, dahası tarih boyunca ülkenin dışlanmış topraklarında şekillenmiş ve dünyaya yayılmış anlatılardır. Söz konusu anlatılar aracılığıyla güneyin ve bilhassa Sicilya'nın siyasi-kültürel ve tarihsel yapısının nasıl şekillendiğine tanıklık edilir. Nitekim Sicilya ve ada kültürü göz önünde bulundurulduğunda dünyanın tanıklık ettiği üç ana unsur arasında mafya-kilise ve siyasi yaşam ve aralarındaki çatışma dikkatleri üzerine çekmektedir. Söz konusu coğrafyada “kadın”ın var oluş ve toplumda yer bulma, söz sahibi olma mücadelesi her zaman artan bir öneme sahip olmuştur. Güneyin maruz kaldığı istilalar ve yaşadığı göçler nedeniyle sahip olduğu çok kültürlü ve çok katmanlı sosyal yapısı içerisinde, incelenecek kurgusal anlatılar aracılığıyla “kadın”ın yeri ve feminist eleştiri bağlamında nasıl tasvir edildiklerinin belirlenmesi hedeflenmektedir.

Feminist Düşünce ve Edebiyatta “Kadın”

Edebiyat ve edebiyat üretimi olan anlatılar, tarih boyunca kadın ve kadının temsil biçimleriyle ilgili farklı yaklaşımlar yansıtmaktadır. Kadının edebi anlatılardaki temsili, hiç kuşkusuz toplumun ve yazarın bakış açısına, dönemin sosyal normlarına ve kadının toplumdaki rolüne bağlı olarak değişiklikler göstermektedir. Edebi anlatılar içerisinde “kadın”, idealize edilen kadın, mağdur kadın, başkaldıran kadın, erotik kadın, çoklu kimlikli kadın gibi çeşitli temsil biçimleri altında sunulmaktadır. Hiç kuşkusuz ki günümüz edebiyat anlatılarında kadının temsili, feminist edebiyat hareketi ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konularla çok daha geniş bir perspektif kazanmış ve kazanmaya devam etmektedir.

Feminist düşünce kökenlerinin modern çağın başlarına dayandığı bilinmektedir. Kadınların toplumsal, siyasal ve ekonomik eşitlik için mücadele ettiği bir hareket olarak kısaca tanımlayabileceğimiz feminizmin, Aydınlanma çağıyla birlikte ve devamında Fransız Devrimi sırasında temsil edildiği görülür. Nitekim evrensel insan hakları ve eşitlik kavramaları üzerine odaklanan Aydınlanma dönemi düşünürleri bu fikirleri kadın hakları için de savunmaya başlamışlardır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise kadınların oy hakkı talepleri ve toplumsal cinsiyet mücadelelerinin güçlenmeye başladığı görülür. Bu dönemde kadınların eğitim hakkı, mülkiyet hakkı ve çalışma hakkı koşullarının iyileştirilmesi yönünde adımlar atılmaya başlanmıştır. Nitekim 19. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere’de örgütlenen kadın hareketleri, feminist anlayışın yayılmasına ve kadınların toplum içerisinde daha aktif bir rol oynamasına katkıda bulunmuştur. Ancak 20. yüzyıla ulaşıldığında feminist düşünce hareketinin daha geniş kitlelere yayılarak kadınların oy hakkı kazanması, cinsel özgürlük, eşit işe eşit ücret talepleri, aile içi şiddete karşı mücadele, üreme hakları gibi konular da hareketin birer odağı haline gelmiştir. Söz konusu ilerlemeler kapsamında edebiyatta feminist eleştirinin ortaya çıkışında belli başlı sorunları ele aldığı bilinmektedir:

İlki, eril edebiyat tarihi konusunun, eril metinlerin yeniden incelenmesi, bunların ataerkil varsayımlarının saptanması ve bu metinlerde kadınların toplumsal, kültürel ve ideolojik normlara göre nasıl temsil edildiğinin gösterilerek konumlandırılmasıdır. [...] İkincisi, kadın yazarların görünmezliklerini ele alır. [...] Üçüncü olarak, feminist eleştiri okurlara yeni yöntemler ve değişik bir eleştiri pratiği sunmakla ‘feminist okur’ sorunuyla karşı karşıya gelir. [...] Dördüncüsü, feminist eleştirinin, yeni bir yazı ve okuma bütünlüğü yaratma yoluyla bizim de feminist okurlar olarak edimde bulunmamızı sağlama amacı taşımasıdır (Humm, 2002: 26).

Feminist düşüncenin devamlı olarak kendini geliştirdiği diğer bir ifadeyle evrimleştiği aşikardır. Öyle ki postmodernizmle birlikte ideolojilerin eleştirisi gündeme gelmiş, feminist eleştiri bağlamında cinsiyetin sosyal yapılı olduğu ve kadının tek bir evrensel kadın deneyiminin olmadığı savunulmuştur. Nitekim özne kavramının yok edilmesi tartışmaları gündeme gelmiştir. Bu fikirler doğrultusunda postmodernizmin kadınların çeşitliliğini ve deneyimlerinin karmaşıklığını vurguladığı belirtilebilir. Ancak öznenin yok edilmesinin feminist düşüncenin amaçlarıyla örtüşüğünü söylemek yanlış olacaktır:

Kuşkusuz, dil tarafından, anlatı tarafından ve kültürde bulunan simgesel anlatı yapıları tarafından yapılandırılmamış bir öznellik düşünülemez. Zira kim olduğumuzdan, “Ben”imizden bir anlatı aracılığıyla bahsedebiliriz: “Falan tarihte, filanca kişinin kızı olarak dünyaya geldim...” vb. Bu tür anlatılar, kültürlerimizce beklenen ve anlaşılan biyografi ve kimlik kodları tarafından derinden biçimlendirilip yapılandırılır. Bütün bunlar kabul edilebilir; ancak yine de, içinde yer aldığımız tarihin yalnızca birer uzantısı olmadığımızı, kendi öykümüz karşısında hem yazar hem de kahraman konumunda bulunduğumuzu savunmamız gerekir. Konumlandırılmış ve toplumsal cinsiyet verilmiş özne, farklı kategoriler içinde belirlenmiş olmasına karşın, özerklik peşindedir (Benhabib, 2021: 33).

Benhabib’in ifadelerinden yola çıkarak dilin, anlatının ve kültürün, bireylerin öznelliklerini ve kimliklerini şekillendirmede önemli bir rol oynadığı belirtilebilir. Dil, kişinin kendini ifade etmesi ve kimliğinin oluşturması için bir araç olarak kullanılır. Anlatılar ise bireyin hayat hikayelerini aktarırken kullandıkları yapılar ve kodlarla derinlemesine şekillendirilmektedir. Nitekim kimlik kodlarının, toplumun belirli norm ve beklentileri doğrultusunda şekillendiği belirtilmelidir; öyle ki bu durum kişinin kimliğiyle ilgili algıları etkiler. Söz konusu bakış açısı, kişinin toplumun dayattığı kategorilere sıkışmadan, kendi benliğini keşfetme ve ifade etme hakkını da vurguladığı söylenebilir. Kısaca, toplumsal cinsiyette, konumlandırma ve diğer belirleyici unsurlar söz konusu

olsa da bireyin özerklik arayışında olduğu bilinen bir durumdur. Bireyin özerklik arayışından yola çıkarak kadın öznesinin kimlik sınırından kurtulması yönündeki bakış açısıyla kimliğin baskıcı bir unsur olduğu belirtilebilir. Birinci Dünya mensubu, profesyonel, beyaz, orta sınıf kadınlar ile bu kadınların evlerinde hizmetçi olarak çalıştırdıkları Üçüncü Dünya mensubu, renkli ırktan kadınlar arasındaki çatışma buna bir örnektir (Fraser, 2021: 92). Fraser, aynı zamanda kimlik konusunda şeyleşmenin aşılmasını amaçlayan, karşılanabilir ve metalaştırılmış imge ve anlamlandırmaların günümüzdeki patlamasının, kadınların özgürleşmesine, sabit ve temelci kimlikler kadar büyük bir tehdit oluşturduğunun da söylene bilirliği üzerinde durur (2021: 93).

Modern toplumda kadınların özgürleşmesiyle birlikte, kadın kimlikleri de çeşitlilik ve karmaşıklık içinde şekillenir. Ancak Fraser'a göre, bu çeşitlilik ve karmaşıklık, aynı zamanda kadınların kendilerini sınırlayan ve objeleştiren metalaştırılmış imge ve anlamlandırmaların da artışına neden olabilir. Fraser, bu durumun kadınların özgürleşme mücadelesini zorlaştırabileceğini düşünür. Çünkü bu patlama, kadınların gerçek özgürlüklerini elde etmelerine değil, onları daha fazla tüketim nesnesi haline getirerek ve sınırlayarak kadınlık kimliklerini yeniden şekillendirebilir. Ancak bu görüş, akademik literatürde tartışmalı bir konu olarak kabul edilebilir. Bazıları, imge ve anlamlandırma patlamasının, kadınların çoklu kimliklerini ve ifade biçimlerini destekleyen bir özgürleşme aracı olduğunu savunabilir. Bireylerin kendi kimliklerini şekillendirme ve ifade etme özgürlüğü, toplumsal cinsiyet rollerine sıkışmadan ve kısıtlamalar olmadan, daha kapsayıcı bir toplumun yolunu açabilir. Fraser'ın görüşüne göre, imge ve anlamlandırma patlaması, kadınların özgürleşmesine yönelik tehditler içerebilir. Ancak bu görüşün yanı sıra, kimliklerin karmaşıklığı ve çeşitliliği, kadınların özgürlüklerini destekleyebilecek ve toplumsal değişim için potansiyel oluşturan bir alan da sunabilir.

Daha öncede belirtildiği gibi kısaca feminizm, kadınların toplumsal, siyasi ve kültürel alanda eşit haklara sahip olmalarını savunur ve kadın deneyimini merkeze alan bir bakış açısı sunar. Edebiyatta feminizm ise kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın deneyimlerinin tanınması için mücadele eden bir perspektif olarak ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu perspektifin edebiyatta öncelikle kadın yazarlar ve kendi deneyimleri sonrasında kurgu anlatılarda yer verilen kadın karakterler aracılığıyla şekillendiği belirtilebilir.

Kadının deneyimine odaklanarak kadın karakterlerin iç dünyaları, güçlü yanları ve mücadeleleri gibi konular anlatılarda önemli birer rol oynamaktadır. Ataerkil toplum düzeni içerisinde kadının maruz kaldığı sınırlamalar ve baskılar, ayrımcılık gibi unsurlar anlatı içerisinde işlenme biçimlerine göre farklı temalar içerisinde ele alınır. Feminist edebiyat anlatıları olarak tanımlanan tür içerisinde kadına layık görülen sınırlamaların birer eleştirisi sunulmaktadır. Burada bahsedilen konu kadınların stereotiplere sıkıştırılmasına yönelik gerçekleştirilen eleştirel bakış açılarıdır. Bilindiği gibi feminist edebiyat, kendi içerisinde ilk dalga feminizm, ikinci dalga feminizm, post feminizm, feminizm ve yazınsal teori gibi çok farklı bakış açısı ve yaklaşım barındırır. Dolayısıyla her bir akım, kadın deneyimini ve toplumsal cinsiyet eşitliğini farklı açılardan ele aldığını belirtmek gerekir.

Çalışmanın inceleme kısmında ele alınacak kadın figürlerini daha etkin bir şekilde sunabilmek amacıyla bu aşamada feminist eleştiri bağlamında İtalya'da "kadın" ve İtalyan edebiyatında kadının temsil biçimlerine değinmek yerinde olacaktır.

İtalyan Edebiyatında "Kadın" Temsilleri

İtalyan'ın tarihsel ve sosyo-politik ilerlemesi göz önünde bulundurulduğunda İtalya'da "kadın"ın yeri ve "kadın"ın, İtalyan edebiyatındaki temsil biçimlerinin çeşitliliği dikkat çekicidir. Çizme coğrafyasının siyasi tarihi göz önünde bulundurulduğunda, 1946 yılında Savoy monarşisini sürdürmek ya da Cumhuriyet rejimine geçmek için gerçekleştirilen referandumda, kadınlara ilk defa oy kullanma hakkı tanındığı bilinmektedir. Tarihsel açıdan, kadın haklarının tanınmasında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen 1968 yılı, Avrupa'daki gençlik hareketinin başlangıç tarihi olarak öne çıkmaktadır. Nitekim bu yıl, özellikle eğitim alanında ve kadın haklarının tanınmasında belirgin bir süreklilik sağlayarak dikkat çekmektedir:

Farklı sosyal geçmişlerden ve yaşlardan milyonlarca kadın, İtalya'nın her yerinde meydanlara çıkarak ve emeklerini, sendikal, ahlaki ve fiziksel haklarını geliştirmek için yürüyüşler düzenlemiştir. Genç bir Cumhuriyet olan İtalya, pembe halkın, yeni, kararlı ve mücadelecisi yüzü dehşetle tanımıştır. Bu vesile ile Anayasa yılları içinde kadın sorununu ele almış, kadın işçileri korumaya çalışmış, erkeklerle eşit

haklara sahip olduklarını kabul etmiş ve aile işlevlerini güvence altına almıştır (Valentina Piattelli, *Storia dell'emanipazione femmine in Italia*, <http://www.storiaxisecolo.it/larepubblica/repubblicadonne.htm>, çevrimiçi, 05.06.2023).

Siyasi ve sosyal yaşam içerisinde İtalya'da kadının yeri zaman içerisinde farklılık göstermiştir. Risorgimento döneminde, önemli düşünürler, kendilerini, kadınların özgürlükten yoksun bırakılmalarını tekrarlamakla sınırlamışlardır. Öyle ki doğanın birlikte yaşam kuralına göre kadın-erkek ilişkisi çerçevesinde "patron" ve "efendi" olmak kocanın göreviyken "kadın", ona "itaat eden" ve onun boyunduruğu altından çıkmayan, yaşamını kocasına adayan ve onun isminin egemenliği altına giren varlıktır. Bilhassa ev içindeki işlerle alakadar olan kadının, ev dışındaki yaşam içerisinde söz sahibi olması mümkün değildir. İtalyan birliğinin sağlandığı dönem olarak tarihteki yerini alan bu süreçte, "kadın", söz konusu sebeplerle siyasi ve sosyal tüm haklardan yoksun bırakılmıştır.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları dönemlerinde, İtalyan toplumunda kadınlara yönelik durumun benzer olduğu görülmüştür. Cepheye savaşan ve hayatını kaybeden erkeklerin ön planda olduğu süreçte, savaş çabasına üretimde katkı sağlayan, yaralı bakımından sorumlu olan ve hayatını kaybeden erkeklerin geride bıraktığı işleri yürütmekle görevli olanlar ise "kadın"lar olmuştur.

Kadınların temsili ve varoluş mücadelesi bir dizi farklı kadın yazar tarafından 1900'lü yıllar İtalyan Edebiyatı kapsamında çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Ancak, bu yazarların öncelikli odaklarından biri, kadınların aleyhine olan güç hiyerarşilerine karşı açıkça bir tavır sergilemek olmamıştır. Eserlerindeki kadın karakterler aracılığıyla, feminist bir perspektifle İtalya'da "kadın" olmanın farklı bağlamlarını öne çıkarmak yerine, dönemin kadın yaşamına ve varoluş mücadelesine dair izler sunmuşlardır. Bu bağlamda, özellikle 1926 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanarak İtalyan kadın yazarların uluslararası başarılarını simgeleyen Grazia Deledda (1871-1936) ön plana çıkmaktadır. O, İtalyan edebiyatının bu ödülü kazanan ilk kadın yazardır. Maria Giovanna Piano, *Onora la madre - Autorità femminile nella narrativa di Grazia Deledda* başlıklı kitabında şu bilgilere yer vermiştir:

Deledda'nın romanlarının antropolojik sahneleri, tarım ve hayvancılıkla ilgili sahnelerdir ve bu nedenle patriarkalardır. Bununla birlikte, Deledda evreninde görülebilen şey, patriyarkanın kadınların köleleştirilmesinin kültürü olarak daha küçük bir boyuta indirgenmesidir (1998: 12)¹.

Faşizm döneminde, "kadın"ların siyasi ve toplumsal temsillerine ilişkin bazı yeniliklerin getirildiği izlenimi olabilir; ancak aslında durum, önceki süreçlerden farklılık göstermemektedir. Mussolini yönetimiyle yerel ölçüde "kadın"a verilen seçme hakkı, nihayetinde "kadın"ı kendi içinde sınıfsal olarak ayırmıştır:

Faşizm aslında sadece idari seçimler için bazı kadın kategorilerine pasif oy hakkı verdi. Uluslararası oy hakkı için Uluslararası İttifak kongresinde konuşan Mussolini, faşizmin birkaç kadın kategorisine oy vermeyi amaçladığını söylemişti. Acerbo yasası (ironik bir şekilde "hanımlar için oy" olarak adlandırılır) oyu, madalyalı kadınlara, düşmüş kurbanların annelerine, ebeveyn yetkisini kullananlara, ilkökul diplomasına sahip olanlara, okuma yazma bilen ve belediye vergisi için yılda en az 40 liret ücret ödeyen kadınlara verdi (Piattelli, çevrimiçi).

İtalya siyasi tarihinde kadına oy kullanma hakkı ilk olarak 1945 yılında verilmiş, bunda Direniş Hareketi'nin büyük etkisi olsa da "kadın"lar İtalya topraklarında ard planda bırakılmaya devam etmiştir. Gabriela Parca'nın 1959 yılında yayınladığı *Le italiane si confessano* (İtalyan Kadınların İtirafı) başlıklı kitabında ise İtalya'nın tüm toplumsal katmanlarından kadınların ilk kez karşı cinsle ilişkilerine, uğradıkları şantajlara, önyargılara değindikleri düşüncelere yer verilmiştir (Ciamba, 2021: 4). 1970'li yıllara gelindiğinde ise aile hukuku çerçevesinde "kadın"ın söz hakkı sahibi olduğu, boşanma hakkına eriştiği bir reforma kavuştuğu bilinmektedir.

¹Çalışmada İtalyanca ve İngilizce kaynaklardan yapılan alıntılar yazar tarafından Türkçe'ye aktarılmıştır.

İtalya topraklarındaki siyasi ve toplumsal atmosferdeki «kadın» ile ilgili gelişmelerin, edebiyat alanında da kaçınılmaz bir şekilde yansımaları gözlemlenmiştir. Nitekim İtalyan edebiyatında kadının temsil biçimleri zaman içerisinde çeşitlilik arz etmektedir. İtalyan edebiyatının gelişimiyle paralel ortaya koyulan eserler aracılığıyla birçok farklı kadın temsiliyle karşılaşmaktadır.

Bu noktada Sicilya Sanat Okulu'na ve Boccaccio'da kadın kavramına değinmek gerekir. Nitekim Sicilya Şiir Okulu akımı 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sicilya adasından Orta İtalya'ya, Floransa kentinin içinde bulunduğu Toskana bölgesine ilerler ve burada Toskana Şiir Okulu adını alır: (Karasubaşı, 2011: 147).

İtalyan edebiyatında kadın kavramı ve kadın figürünün ilk kez ortaya çıkışı Sicilya Şiir Okulu'nda gerçekleşir. Söz konusu okul kapsamında yapıtlar veren şairlerin şiirlerine ilham oluşturan yegane kadın figürü, Sicilya Sarayı'nın efendisinin eşi, yani Madonna/Hanımeferdi'dir. [...] Şiirlerinin temel konusu zarafetiyle hayranlık uyandıran Hanımeferdi'ye duyulan soylu aşktır (2011: 146).

13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başları arasında önce Bologna'da, daha sonra Floransa'da gelişen ve "şiişsel üretim" olarak kısaca tanımlayabileceğimiz Dolce Stil Nuovo³ oluşumunun içerisinde Dante Alighieri, Guido Guinizzelli, Guido Cavalcanti gibi İtalyan edebiyatının öncü şairleri bulunur. Aşk kavramından yola çıkarak "kadın"ı dair farklı görüşleri yansıtan bu önemli şairler, güçlü bir şekilde içselleştirilmiş yani ruhani olan aşkı asilleştirilmiş bir duygu olarak aktarmaktadır. Cavalcanti⁴ örneğinde olduğu gibi "kadın" üstün bir varlıktı ve onu tam olarak anlamaktan aciz olan erkek, kadına göre ikincil konumdaydı. Kadında onur, nezaket, alçakgönüllülük, güzellik ve zekâ vardı: genellikle onu ilahi bir değere büründüren niteliklerdi bunlar. Bir bakış ya da basit bir selamlama, şair için bir mutluluk ve kurtuluş kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda acı ve ıstırap kaynağı da olabiliyordu. Dante Alighieri'nin *Vita Nuova* başlıklı düz yazı ve şiirlerden oluşan 42 bölümden oluşan eserinde, şairin Beatrice'ye duyduğu aşka tanıklık edilir. Bu başat eserde, şairin dokuz yaşındayken Beatrice ile karşılaşmasının ve on sekiz yaşında yeni bir karşılaşmanın hikayesi anlatılır. Beatrice'yle yasak olmasına karşın göz göze gelmesinin etkisiyle bu kadının büyüüne kapılan şair, Beatrice'nin kendisiyle selamlaşmayı kesmesiyle hüznü boğulur. Şairin mutluluğu, önceden güzel selam vermekten ibaretken, artık Beatrice hakkındaki övgüleri duymakla yetinmektedir. Beatrice'nin doğum yaparken ölümüyle şair uzun bir dönem sarsıntı yaşayacaktır. Eserde daha sonra başka bir kadına duyduğu ilgiden bahseder ve kadının kendisine nasıl da acıdığından. *Vita Nuova*, Beatrice'yi daha yüksek bir dille ve ona layık bir şekilde anlatacağına söz vermesiyle sona erdiğinden *İlahi Komedy*'nin habercisi olduğu belirtilmektedir (Öncel, Angeleri, 1970: 18). Yazının üslubu her zamankinden daha kibar ve özlü üslup arayışı içinde hareket ederken, aşk, tabiat ve âşık olma sebepleri, ruhun iyiliği ve *melek-kadın* figürü temaları ele alınarak derin bir incelemeye tabi tutulmaktadır. Özetle Stilnovizm, 13. yüzyılın komünal uygarlığının, entelektüel bir biçimde olgunlaşmasını, kusursuz bir biçimde yansıtan edebi bir üretilerdir.

Bu edebi üretim içerisinde sunulan *melek-kadın* figürünün oldukça önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Aslında kadın ve göksel varlık arasındaki analogi yani benzeşme Dolce Stil Nuovo öncesindeki şiir anlayışında da mevcut olsa da estetik etkenlerden dolayı sınırlı kalmıştır. *Melek-kadın*ın güzelliği, stilnovistler tarafından Tanrı'dan gelen ve dolayısıyla her erdem bakımından zengin bir güzellik olarak tanımlanır ve bu, asil bir kalbe sahip erkekte cinsellikle özdeşleştirilmemesi gereken bir aşk duygusu uyandırır. İtalyan edebiyatının en tanınmış kadın figürü ve en ünlü eserlerden birine esin kaynağı olan Beatrice'dir; onu, İtalyan dili ve edebiyatının öncüsü sayılan Dante Alighieri'nin ilham perisi olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

²Kadının duygularını dışı vuran, düşünen bir varlık olarak İtalyan edebiyatında yer alması, ancak Giovanni Boccaccio ile gerçekleşecektir. Boccaccio'nun 1349-1351 yılları arasında kaleme aldığı *Decameron* adlı yapıt, "zeka" ve "kadın" kavramlarının edebiyata girmesi açısından oldukça önemli yer tutmaktadır. *Decameron*'da zeka en yukarıdan en aşağıya kadar (aptallık) her seviyede irdelenir ve kadın ile zeka özdeş kavramlar olarak okuyucunun karşısına çıkar. Zeka kavramının yanı sıra aşk kavramı da, Boccaccio'nun yapıtında farklı biçimleriyle yer alır. Sicilya Şiir Okulu'nda mahveden ve Toskana Şiir Okulu'nda aşılabilen bir kriz olarak nitelenen aşk kavramı, *Decameron* adlı yapıtta, gündelik yaşamın bir parçası biçiminde, masum aşk, cinsel dürtülerle dolu aşk, mutlu sonla biten aşk ve bedbaht eden aşk gibi boyutları kapsamında yansıtılır (Karasubaşı, "Sicilya Sanat Şiiri'nden Boccaccio'ya Kadın Kavramı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 51, 2 2011: ss. 145-153).

³Sicilya Sanat Okulu ve Toskana Sanat Okulu'nun ardından ortaya çıkan, bir yönüyle kendinden önceki her iki edebiyat anlayışından ve Provans şiişirinden etkilenen, diğer yönüyle alabildiğine yenilikçi ve özgün olmaya çalışan Dolce Stil Nuovo, XIII. ve XIV. yüzyıl İtalyan edebiyatının en önemli olaylarından biridir. Sadece bir sanat ve edebiyat anlayışı değil, toplumsal, kültürel ve siyasal gelişmeleri aktarmadaki rolü, bir dönemin şiir (ve edebiyat) anlayışını şekillendirmesi, içerisinden Dante Alighieri gibi muazzam bir şairin yetişmesiyle, dönemin edebiyatının en belirleyici akımıdır (Ayyıldız, *Ortaçağ İtalyan Edebiyatı*, Çizgi Kitabevi, Ankara, 2019, s. 105).

⁴"Donna angelicata" kavramı ile ilk kez Guido Cavalcanti'nin bir şiirinde karşılaşırız. "Al cor gentil rempaira sempre amore" başlıklı canzone, Dolce Stil Nuovo'nun manifestosu olarak kabul edilir (İngilizce, Girogio ve Carrai, Stefano'nun *La Letteratura del Medioevo* çalışmasından alıntılan Ayyıldız, *Ortaçağ İtalyan Edebiyatı*, Çizgi Kitabevi, Ankara, 2019, s. 109).

Bir diğer kadın figürü ise Francesco Petrarca'nın Laura'sıdır. Beatrice ve Laura, Orta Çağ'dan Hümanizme İtalyan edebiyatının en ünlü ve güzel kahramanlarıdır. İkisi çok farklı iki kadın figürü olsa da aynı zamanda benzerliklere de sahiptirler. Dante Alighieri, Beatrice ile ilk kez, belki de Portinari ile dokuz yaşında tanıştığını ve onu dokuz yıl sonra tekrar gördüğünü anlatır. Beatrice 1290'da trajik bir şekilde ölür ve şairin *Vita Nuova*'yı bestelemesine öncülük eder. Francesco Petrarca ise 6 Nisan 1327'de Avignon'daki Santa Chiara Kilisesi'nde sevgili Laura ile tanışmıştır: Canzoniere de bu buluşmadan ilham almıştır.

Bu iki kadın figürünün isimleri üzerinde durulduğunda şu bilgileri aktarmak gerekir: Beatrice ismi açıkça mutluluk kaynağı olarak algılanırken, Laura ismi ise Daphne'nin karşılıksız aşkın simgesi olan bir defneye dönüşmesine yol açan Apollon efsanesinden, eski Roma'da muzafferlerin Jüpiter'e bağlılığın bir işareti olarak giydiği defneye kadar çok farklı görüşler öne sürülmüştür. Her iki kadın figürünün yansıttığı şey alçakgönüllülük, dürüstlük, nezaket ve sevgi kavramlarıdır.

İtalyan edebiyatında tasvir edilen bir diğer kadın figürü ise Ludovico Ariosto'nun önemli eseri *Orlando Furioso*'da karşımıza çıkar. Ariosto, büyücü Alcina karakteri ile bize *şeytani kadın* figürünü çizmiştir. Başka bir deyişle, bu kadın figürü, şeytanın bir örneğidir. Büyü sayesinde fiziksel olarak güzel olmasına rağmen, aslında yaşlı ve çirkin bir kadındır. Alcina, baştan çıkarmak için büyüsünü ve özellikle cazibesini kullanır, böylece erkekleri kendine çekip aşık eder. Alcina'nın kusursuz görünümü onun bir melek gibi düşünülmesine sebep olur; ancak Ariosto, onun hain ve büyüleyici doğasını eser boyunca aktarır. Ruggero'nun ağzından onun meleksi görüntüsünü aktaran mısralar ise şöyledir:

“Benimle olan tutkulu duyguları,
bende karşılıklı bir katalitik tepki oluşturdu
öyle ki, bana göre o, her yerin ve zamanın tüm iyiliğini
vücut ve yüzünün mükemmelliğinde özümseyordu.” (Ariosto, 2009: 98).

Aydınlanma Çağı'yla birlikte eşitlik ve sosyal sınıflar hakkında konuşmaya başlanmış 18. yüzyıl Floransa'sında geçen Carlo Goldoni'nin üç perdelik tiyatro oyunu *La Locandiera*'da ise Mirandolina karakteri karşımıza çıkar. Eserin başkahramanı Fabrizio ile işlettiği ve babasından kalan hanın işletmesini yapan bir kadındır. Mirandolina güzel, bencil ve kendine güvenen bir kadındır. Goldoni, onu hizmetkarlarının yardımıyla hanı işleten zeki ve çalışkan bir kadın olarak tasvir eder. Cazibesinin farkında olarak taliplerinden faydalanır, tüm hediyelerini kabul eder ve kendini hiç ele vermeden onları handa tutmaya çalışır. Bu noktada Goldoni'nin eserleriyle birlikte daha önceleri Boccaccio'nun yapıtlarında görülen ve artık varlığıyla toplumda görünür olan kadının bir adım daha öteye giderek girişimci olarak da varlık göstermeye başladığı görülmektedir. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl arasında yaşamış Gabriele D'Annunzio da eserlerinde birçok farklı kadın figürüne yer vermiş bir şairdir. Şairin Eleonora Duse ile yaşadığı ilişki yine kendisinin güzelliği ve zevki sanatının ve yaşamının merkezine yerleştirmiş yapıyla eserlerindeki kadın figürlerini belirleyici unsurlar olmuştur.

Geçmişte kadın, erkeğe sadece gerçeklikte değil, edebi kurgu alanında da tabi kılınmış ve kendini aşk tutkusunun “nesnesi” olmakla sınırlamışsa da, yüzyılın ikinci yarısında üretilen edebiyat eserlerinde kadın figürü, özgürleşme yolunda büyük bir adım atarak başrolü almayı başarır. Erkeklerin yok edicisi, onuruna sahip çıkan, değerlerden yoksun burjuva yaşamının sefaletine bir alternatif arayan, artık toplumsal kurallar altında kadınlığını feda etmek istemeyen lüks için bir kadın temsili ortaya çıkar: *femme fatale*.

Bu bağlamda İtalyan edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olan Antonio Fogazzaro'nun psikolojik roman alanında kaleme aldığı *Malombra* başlıklı eserinde yer verdiği “kadın” figürüne dair görüşlere yer vermek faydalı olacaktır. Fogazzaro, İtalyan edebiyatında 12. ve 13. yüzyıllarda yaygın biçimde işlenen bir konuya değinir: O dönem İtalyan edebiyatında, Dante'de olduğu üzere, kadın seven erkeği Tanrıya yücelten ve onu soylu kılan bir varlık olarak kabul görüyordu; bu sebeple Fogazzaro'nun eserinin kadın karakteri Marina⁵'yi iyilik-güzellik ve arındırıcı bir unsur olarak nitelenmesi bu etkinin bir sonucudur (Karasubaşı, 2014: 530).

⁵Marina Malombra karakteri Antonio Fogazzaro'nun en büyük başarısı ve modernliğidir. Marina aracılığıyla dönemin kadınının temel sorunları hakkında bilgi sahibi olunuyor. Gelişmekte olan bir toplumda kadın, Edith karakteri sayesinde, her ne kadar meleksi saf/temiz olarak düşünülse de, gerçekte kadın, sorunları olabilen, duygu ve düşünce gelgitleri içerisinde ayakta kalmaya çalışan, kalbiyle aklı arasındaki tezatlar nedeniyle bir türlü huzura kavuşamayan insanlı ve gerçek bir varlık olarak betimlenmektedir (Karasubaşı, 2014: 532).

Çalışmanın başat anlatı türüne değinmek gerekirse dedektif hikayelerinin, polisiye anlatıların, gerilim romanlarının ve noir tarzı filmlerde karşılaşılan “kadın” figürlerinin çoğunlukla güçlü ve bağımsız karakterler olarak şekillendiğini belirtmek gerekir. Edebiyatta aynı zamanda toplumsal cinsiyet ve güç dinamiklerini de yansıtan bir temsil biçimi olarak da sunulmaktadır. Kadınların toplumsal beklentilere meydan okuyan, özgür iradelerini kullanan ve kendi hedeflerine ulaşmak için güçlerini kullanan figürler olarak da değerlendirilmek mümkündür.

Antonio Fogazzaro’nun Malombra Yapıtında Kadın Figürü ve Psikolojik Öğeler: Sadece bildiri olarak sunulduğundan ilgili çalışmadan bilgi ekleyemiyorum.

Andrea Camilleri ve Komiser Montalbano’da Kadın Figürleri

Andrea Camilleri, yarattığı Komiser Montalbano karakteri etrafında şekillenen polisiye roman türünde yazdığı anlatılarıyla önemli İtalyan yazarlar arasında yerini almış Sicilyalı bir yazardır. Bu sebeple doğup büyüdüğü topraklarda şekillendirdiği anlatılarında yarattığı hayali mekanlar aracılığıyla Sicilya’ya dair karakteristik özellikleri detaylıca aktardığını belirtmek gerekir.

Komiser Montalbano serisi, 1994 yılında ilk roman olan *La forma dell’acqua* (Suyun Şekli) ile başlar. Camilleri, Montalbano serisinde Sicilya’da geçen bir dizi polisiye roman yazmıştır. Seri, başarılı bir şekilde suç, gizem ve mizahi bir araya getirerek okuyucuları etkilemiştir. Montalbano karakteri, karizmatik bir dedektif olan Salvo Montalbano’yu temsil eder. Montalbano, Sicilya’da çeşitli suçları çözen ve aynı zamanda bürokrasiyle mücadele eden bir karakterdir.

Montalbano serisi, İtalya’da ve uluslararası alanda büyük bir başarı elde etmiştir. Camilleri, serinin romanlarını 2000’li yılların başına kadar düzenli olarak yazmıştır. Montalbano serisi, polisiye edebiyatının önemli bir parçası haline gelmiş ve birçok hayran kazanmıştır. 2019 yılında Camilleri’nin vefatıyla serinin devamı sona ermiştir, ancak Montalbano karakteri popülerliğini korumaya devam etmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde Sicilya’nın maruz kaldığı siyasi ve sosyo-ekonomik ilerlemeler, adanın kültürel yapısını şekillendirmiş ve çeşitlendirmiştir. Sicilya denildiğinde akıllarda canlanan mafya-kilise-siyaset arasındaki çatışmaların ve çekişmelerin Camilleri anlatılarında derinlikle aktarıldığını belirtmek gerekir. Ada coğrafyasının maruz kaldığı savaşlar, bunun sonucunda yaşanan ekonomik zorluklar ve göçler, adanın sosyolojik yapısında çok katmanlı ve kültürel oluşumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kendine has güney lehçesinin de baskın bir biçimde yer aldığı anlatılarında, tipik bir güneyli erkeğin tüm özelliklerini taşıyan Komiser Montalbano ve onun etrafında gelişen olaylar çerçevesinde yer alan “kadın” karakterler aracılığıyla yansıtılan özelliklerin feminist eleştiri bağlamında ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Andrea Camilleri’nin romanlarındaki kadın figürleri, Montalbano serisi de dahil olmak üzere genellikle büyük çeşitlilik ve karmaşıklıkla karakterize edilir. Camilleri, farklı bağlamlardan ve kişiliklerden kadınları betimler, onlara olay örgüsü içerisinde önemli roller verir ve onların başkarakterin hayatı üzerindeki etkisini gösterir. Örneğin, Komiser Montalbano’nun hayatında baskın bir kadın figürü olarak yaratılan Livia karakteri gibi romanlarında, güçlü, bağımsız ve akıllı kadınlarla karşılaşılır. Montalbano’nun soruşturmalar sırasında karşılaştığı gazeteciler veya güçlü kadınlar gibi toplumda aktif rolleri olan kadın karakterler de bulunmaktadır.

Bu aşamada, serinin kronolojik olarak yazılmış ilk üç romanında yer alan Livia, Adelina ve Ingrid gibi kadın karakterler üzerinden, Camilleri’nin anlatılarında, kadınlığın baskın özelliklerine dikkat çekmek ve İtalyan edebiyatının önde gelen eserlerindeki kadın figürlerinin yansımalarının belirlenmesi önem arz etmektedir.

Livia, Adelina ve Ingrid Örnekleri

Livia karakterini *Suyun Şekli* başlıklı romanda ve serinin diğer anlatılarında Montalbano’nun sevgilisi olarak tanımaktayız. Öncelikle, anlatı serisinin ana karakteri Komiser Montalbano’nun etrafında şekillenen olay örgülerinde, Camilleri’nin yer verdiği “kadın” figürlerine ve onların Montalbano ile olan ilişkisini, tavırlarını anlamak adına, güneyli bir İtalyan erkek kurgusunun nasıl yaratıldığına bakmak gerekir. Komiser olmasına karşın kurallara karşı alerjik bir bünyeye sahip Salvo Montalbano, alışkanlıklarına derinden bağlı, iyi kurulmuş yemek sofralarının müdavimi olarak tanımlanabilir. Genel hatlarıyla tanımlanan bu eril karakterin, romandaki duruşuyla

adalet adamının arka planında çok daha fazlası saklıdır. Salvo, kesinlikle özgür bir ruhtur. Keskin bir zihin ve ahlaki bir bütünlüğe sahiptir. Zayıflara, unutulmuşlara, savunmasızlara yardım etmek zorunda hissetmesine neden olan unsurların bir birleşimi söz konusudur.

Salvo Montalbano için Livia, yalnızca bir sevgili olarak değil aynı zamanda komiserin sırdaşı ve hayatının kadını olarak betimlenmektedir. Anlatının esas kadını olarak da tanımlanabilecek bu kadın figürü, güneğe ait anlatılarda adeta bir tezatlık sunar; çünkü Livia, İtalya'nın kuzeyinde, Cenova'da yaşamaktadır.

Bir anlamda Andrea Camilleri bu iki karakter üzerinden bir güney-kuzey birleşimi ve aşkı sunmaktadır. Zira yüzyıllara dayanan Kuzey ve Güney İtalya ayrışımının aslında aşk, sevgi ve insani unsurlar söz konusuysen anlamsız olduğunun altını çizmektedir. Deyim yerindeyse dibine kadar Sicilyalı olan Salvo Montalbano'nun anakara ile tek bağlantısı, onu İtalya'nın geri kalanına bağlayan Cenovalı Livia'dır (Ayyıldız, 2021: 9).

Bu sebeple çoğunlukla uzaktan sürdürdükleri ilişkilerine tanıklık ettiğimiz bu çift, aralarında sahip oldukları güçlü bir bağla okura aktarılmaktadır. Nitekim kendi köklerine derinden bağlı güneyli komiserin, Livia'ya olan bağlılığı da çok güçlü aktarılır.

Livia ve Salvo Montalbano arasındaki bağ, zaman içerisinde mesafeye, gerilimlere, konuşulamayan konulara rağmen çok güçlüdür. Telefon görüşmeleri üzerine kurulmuş, yan yana çok az gelebildikleri ancak bunu da yeterli gördükleri bir ilişki yaşamaktadırlar:

- Alo, aşkım? Benim, Livia. Ofise telefon açtığım için üzgünüm ama...
- Sen ne zaman, nerede olursa olsun bana telefon edebilirsin, söyle bakalım, ne var?
- Önemli bir şey yok. Senin oralarda bir politikacının öldüğünü okudum şimdi gazetede. [...] Bu ölüm başına çok iş açtı mı?
- Çok da değil.
- Yani o halde bir değişiklik yok. Önümüzdeki cumartesi beni ziyarete geliyorsun? Bana kötü bir sürpriz yapmazsın, öyle değil mi? [...]
- Sakin ol, bu sefer geleceğim (Camilleri, 2021: 51).

Bu onlar için yeterlidir; çünkü onlar için önemli olan unsurlardan biri de dışarıdan fark edilmemektedir. Onlar için önemli olan kendi aralarında kurdukları empati yeteneğidir. Ses tonlarından neredeyse anlaşılamayacak bir değişiklik nedeniyle uzaktan da olsa birbirlerinin ihtiyaçlarını algılamak için yeterlidir. İlişkilerinin en büyük yeteneği budur. Sessiz kalışlar önemlidir. Birçok sessiz an onlar için aslında kelimelerle doludur. Önemli olan şey diğerinin zamanına, diğerinin kararına, diğerinin iradesine, saygı duymaktır. Montalbano, kuzeye, Livia'nın Cenova yakınlarında yaşadığı Boccadasse'ye gittiği ana dair aktarılanlar buna güzel bir örnek olacaktır:

Livia'yla sarmaş dolaş bir halde, çektiği derin uykular sayesinde Boccadasse'deki küçük villasında geçirdiği üç gün ona Sicilya'ya dair neredeyse her şeyi unutturmuştu. Neredeyse her şeyi çünkü iki veya üç sefer, ihanet edercesine koku, konuşma, kendi yöresine ait şeyler onu yakalamış, [...] çok kısa bir an için Vigàta'ya götürmüştü. Ve her seferinde o anlık değişimini, o dalıp gidişini hissedenden Livia'nın hiçbir şey söylemeden ona öylece baktığından emindi (2021: 174).

Klasik bir erkek egemen ilişkinin örneği olarak da okunabilecek bir birlikteliktir bu. Çoğunlukla Montalbano'nun özel hayatına ait bir karakter olarak sunulan Livia'nın, anlatılarda ikincil karakter olarak yer aldığını belirtmek yanlış olmaz. Bu durum pekâlâ Livia'nın bağımsız bir karakter örneği sunmadığı ve erkek karakterin etrafında dönüp durduğu şeklinde de yorumlanabilir.

- Merhaba aşkım. Tam zamanında aradım. Günün nasıldı?
- Her zamanki işler işte. Senin?
- Aynı. Dinle Salvo, bana söylediğin o şey üzerine uzunca...
- Livia, özür dilerim, lafını kestim. Çok az vaktim var, hatta hiç yok. Beni tam kapıdayken yakaladın, çıkıyordum.

-Tamam çık o halde, iyi geceler. Livia telefonu kapattı ve Montalbano ahize elinde kalakaldı. Sonradan aklına geldi ki, bir önceki gece Livia'ya kendisini tam olarak gece yarısında aramasını söylemişti [...] Vicdan azabıyla ahizeyi yerine koydu ve gitti (Camilleri, 2021: 9).

Alışılmış cinsiyet rolleri bağlamında ise Livia aracılığıyla yansıtılan kadın figürü, evcimen, duygusal ve partnerine bağımlı bir kadın olarak tasvir edildiğinden, erkek karakterin özgürlüğünü ve gücünü vurguladığı bir desen olarak yorumlanabilmektedir.

Montalbano sofrayı hazırladı, her şeyi yerli yerine koydu ve bitirdiğinde Livia ne hazırlamış diye mutfağa gidip baktı. Hiçbir şey, kutuplar gibi ıssız, çatal bıçak takımı ve tabaklar tertemiz parlıyordu. François ile ilgilenmekten akşam yemeğini düşünmemişti bile. Hemen hızlı bir o kadar da keyifsizce bir şeyler uydurdu (Camilleri, 2022: 115).

Livia, Salvo'ya duygusal olarak derinden bağlıdır ve onunla birlikte olmak için kendi bağımsız yaşamını sürdürmek yerine, ilişkisine odaklanan, kendi hayatını ikincil planda tutan bir kadın figürünü temsil etmektedir.

İdealize edilmiş kadın figürü ve onun erkek karakterler üzerindeki etkileri açısından ele alınacak olursa Dante'nin *melek-kadın* figürü Beatrice ile Camilleri'nin Salvo için yarattığı partner Livia arasında benzerlikler bulunduğu söylenebilir. Farklı dönemlerde ve farklı amaçlarla yazılmış iki eser olsalar da ilahi rehberlik, kadının gücü ve etkisi, idealize edilen kadın figürü bağlamında iki kadın figürünün yakın yönleri bulunmaktadır. Her iki kadın figürünün edebi anlatılar içerisinde idealize edilmiş kadınlar olarak sunulduğu belirtmek mümkündür. Dante'nin Beatrice'ye olan aşkı ve hayranlığı, onu cennetin temsilcisi olarak görmesine yol açar. Montalbano'nun Livia'ya duyduğu aşk da onu güzel, çekici ve özel biri olarak aktarır. Suç örgüsü içerisinde gerçekleştirdiği soruşturmalarda birçok farklı kadın figürüyle kurduğu farklı ilişkilere rağmen Livia'nın kalbinden ve yaşamından ayrılmayı asla tercih etmez. Bir diğer husus da her iki kadın figürünün erkekler için bir tür rehberlik rolü üstlenmiş olmalarıdır. Beatrice, Dante'yi cennete giden yolda yönlendirip ona ilahi gerçekleri öğretirken, Livia da Montalbano'nun hayatında her zaman destekleyici bir figür olarak yer alır ve onun ruhsal denge bulmasına yardımcı olur. Salvo'nun stresli ve zorlayıcı işiyle başa çıkmasında Livia'yla kurduğu samimi ilişki ve kendisine sağladığı duygusal destek önemlidir. Salvo'ya sunduğu farklı bakış açılarıyla Montalbano'nun olayları farklı açıdan değerlendirmesini sağlar. Livia, yaşamın başka yönlerine odaklanmasına ve sadece işine değil, aynı zamanda kişisel hayatına da dikkat etmesine yardımcı olur. Ayrıca Montalbano'ya aidiyet duygusunu hatırlattığını da belirtmek gerekir. Bu, Montalbano'nun yalnızlık hissini hafifletir ve ruhsal olarak daha iyi bir durumda olmasına yardımcı olmaktadır.

Anlatı serisindeki bir diğer önemli kadın figürü ise Adelina karakteridir. Güney İtalya coğrafyasında tek başına ayakta durma mücadelesi veren ve bunu yaparken toplumun "kadın"a dayattığı genel geçer tüm özellikleri kişiliğinde taşıyan bir figür olarak görülür. Adelina, geleneksel İtalyan toplumunda tipik olarak kadınlara atfedilen rol ve görevleri yansıtır. O, Montalbano'nun evinde hizmetçilik yapar; kısaca temizlik, yemek yapma ve ev işleriyle ilgilenir. Bu durum, cinsiyete dayalı iş bölümü ve ev işlerinin kadınlara atanmış olması gibi geleneksel cinsiyet rollerinin bir yansımasıdır. Ek olarak, Adelina karakterinin analizi, toplumsal sınıflama bağlamında "kadın"a atfedilen, bireylerin karşılaştığı ayrımcılığın bir örneğini sunma potansiyeline sahiptir. Hizmetçilik genellikle alt sosyoekonomik sınıftan gelen kadınların yaptığı bir iş olarak stereotipe edilmiştir. Bu durum, toplumda kadınların sınıfsal ayrımcılığa maruz kalabileceği ve ekonomik bağımlılığın da cinsiyet eşitsizliğini pekiştirebileceği feminist eleştirilerle ilişkilendirilebilir.

[...] Adelina ona dört kişiye yetecek kadar dolu bir tabak haşlanmış karides hazırlamıştı. Adelina, iki suçlunun annesiydi, iki kardeşten küçük olanını bizzat üç yıl önce Montalbano tutuklamıştı ve hala hapisteydi. Geçen temmuz onunla zaman geçirmek için iki hafta Vigàta'ya gelen Livia, bu hikâyeyi dinlediğinde çok korkmuştu.

- Sen kafayı mı yedin? Bir gün intikam almaya karar verirse görürsün, çorbana zehir katar.

- [...] Adelina, bunun benim hatam olmadığını, yakalanacak kadar aptal olan oğlunun suçu olduğunu gayet iyi biliyor. [...]

- Sizin sapkın düşünme tarzınız umurumda bile değil. Onu buradan göndermek zorundasın!

- Peki, onu gönderirsem kim evi çekip çevirir, kıyafetlerimi yıkar, ütüler, bana yemek pişirir? (Camilleri, 2021: 87-88).

Montalbano ve Livia arasında geçen diyalogdan da anlaşılabilceği gibi iki farklı sosyal statüden gelen kadına dair sunulan çatışma ve “kadın” a dayatılan tipik toplumsal nitelikler Camilleri tarafından detaylıca verilmiştir. Nitekim güneyli bir erkek yazar tarafından kaleme alınan anlatılarda yer bulan “kadın” figürlerinin, yazarın içinde doğup büyüdüğü toplumun, bireylere özgü hatları yansıttığı belirtilebilir. Başka bir ifadeyle edebiyat, eğer özelliğın birikmesiye; edebiyatın gidimli oluşumları başka özellik türlerinin temsil edilebileceği uzam/yokluklar -ya da anlar- sağlamaktadır (Humm, 2002: 142). Ataerkilliğın, kültürel değerleri oluşturmak ve sürdürmek için sözel ayrıntıların nasıl kullanıldığına da (2002: 147) örnek teşkil etmektedir. Adelina karakteri, kadınların ev içi işleri ve hizmetkarlık gibi alanlarda sıkışıp kalmasına ve erkek egemen toplumlarda güçsüz bir konuma düşmelerine ilişkin eleştirileri de çağrıştırdığı gibi erkek egemen bir toplumda kadınların güçsüzleştirildiği ve erkeklerin kontrolünde olduğu bir iktidar dengesini yansıttığını belirtmek gerekir.

İtalyan edebiyatının başat eserlerinden olan Giovanni Boccaccio'nun *Decameron* adlı yapıtında da Adelina aracılığıyla yansıtılan “kadın” figürüne yakın özellikler taşıyan Griselda karakteri bulunmaktadır. *Decameron*'da aktarılan onuncu günün onuncu hikayesinde karşılaşılan bu kadın figürü kocasının yönlendirmelerine boyun eğerek kendisinden istenilen şekilde davranmaya itilen ve her türlü fedakarlığı gösteren bir kadın olarak tanıtılır. Nitekim onuncu günün onuncu hikayesi, kadının itaatkâr, sabırlı ve bağımlı bir şekilde hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Gerek Adelina gerek Griselda, erkek egemen toplumda güçsüz konumda bulunur ve erkeklerin yönlendirmelerine tabi olurlar. Bir başka deyişle, varolan patriarkal kuramda kadınlara kadın olarak bir yer yoktur; en iyi ihtimalle erkeklerin soluk yansımaları olarak dahil olabilirler (Donovan, 2009: 356).

Adelina'yı Camilleri'nin anlatılarında somut bir karakter olarak görürüz ancak Griselda, *Decameron*'da sembolik bir anlam taşımaktadır. Kısaca onun hikayesi, kadınların itaat etme ve sabretme beklentilerinin eleştirel bir şekilde yansıtılan bir anlatı olarak değerlendirilebilir. Yapılan bu karşılaştırma ile Klasik dönem İtalyan edebiyatının kadın karakterlerinin farklı temsillerini ve toplumsal cinsiyet dinamiklerinin değişimini ifade etmekte faydalı olacağı aşıkardır.

Komiser Montalbano anlatılarında il sekreteri Profesör Giacomo Cardamone'nin karısı olarak tanıtılan Ingrid Sjostrom karakteri ise İtalya topraklarının dışından bir örnekleme sunmaktadır. İsveçli bir kadındır. İtalya'nın ahlaklı kadın prototipinin ötesinde davranışlara sahiptir ve bu sebeple toplum tarafından yargılanır. *Suyun Şekli* anlatısında tanıdığımız bu “kadın” figürü, Montalbano'nun yürüttüğü soruşturma kapsamında kasabanın fuhuş mekânı olarak nitelendirilen ağılda bulunan değerli kolyenin sahibi olarak okura aktarılır. Avukat Pietro Rizzo tarafından aktarılan bilgilere göre kadın kocasından orada olup bitenleri merak ettiği için kendisini fuhuş merkezi olan ağıla götürmesini ister. Çift, ağıla varır ve kadın arabadan iner. Ama o anda kendisine yapılan seviyesiz tekliflerden rahatsız olarak arabaya binip oradan ayrılırlar. Eve vardıklarında ise kolyesini düşürdüğünü fark eder.

Montalbano ise Mühendis Luparello'nun ağılda ölmesiyle bu olayın aynı saatte yaşanmasına şaşırır ve iki olayı birbiriyle örtüştüremez. Avukatın anlattığı bu hikâyeyi dinleyen Montalbano, kolyenin kendisinde olduğunu ve teslim ettiğinde ise kolyeyi bulanlara verilmesi amacıyla belli bir miktar para ister. Avukatla anlaşılır ve bu hikâye kısa süreliğine son bulur. Sonrasında Montalbano, Nicolo Zito ile görüşüp bu İsveçli kadın hakkında bilgi almak ister. Bu aktarımlar aracılığıyla İsveçli kadının profiliyle karşılaşılar: “1.80 boyunda, sarışın, düzgün bacaklar ve göğüslerle adeta bir meç!” (Camilleri, 2021: 97). Nicolo Zito'nun Montalbano'ya gönderdiği faksta Ingrid'e dair detaylı bilgilere yer verilir: “Giacomino, niteliklerini sana daha önceden anlattığım ikinci karısı Ingrid Sjostrom ile babasının evinin birinci katında yaşıyor” (2021: 102). Ingrid bir araba yarışçısıdır, böylece özgür ruhlu bir kadın figürü olarak nitelendirildiğini belirtmek mümkündür. Aynı zamanda toplumsal ahlaki değerlerin dışında davranışlar sergileyen bir karakterdir. Kocasını birçok erkekle aldattığı ve hatta kayınpederiyle de cinsel ilişkide bulunduğu aktarılır:

[...] Ingrid ara sıra ülkesine gidip küçük otomobil yarışlarına katılıyor. Kocasını İsveç sadeliği ve rahatlığıyla boynuzluyor. Geçen gün, (tabiri caizse) beş beyefendi, Polo kulübünde bir salon oyunu oynuyorlardı. Birtakım soruların arasında şu da vardı: Ingrid'le yatmayan varsa ayağa kalksın. Beşi de oturmaya devam etti. [...] Haşın babamız Profesör Cardamone'nin de geliniyle mercimeği fırına verdiğine dair kontrol edilemeyen bir söylenti dolaşiyor (2021: 103).

Ingrid'in nahoş olarak nitelendirilen davranışlarına dair aktarılan bu bilgilerde aslında cinsel birliktelik yaşamının evli erkekler arasında normal karşılandığı yansıtılırken "kadın"a, "kolay" ve/veya "basit" sıfatları yakıştırıldığı görülmektedir. Mühendis Luparello'ya kısa süreli kurduğu ilişki ve "basit" bir kadın olarak nitelendirilmesi nedeniyle Luparello'nun ölümüyle ilişkilendirilmeye çalışılan Ingrid'in, Montalbano'nun araştırmaları ve sorgulamaları sonucunda aslında masum olduğu ve o gece mühendisle arabada olmadığı ortaya çıkar.

Feminist perspektife göre, kadınların özgürlüğü bireysel mücadeleyle kazanması gerekmektedir. Burada özgürlükten kastedilen şey kadınların yasal bir özne konumunda hak ve sorumluluklara sahip olabilmeye haklarıdır ve kendilerini gerçekleştirme, ifade etme ve bireysel kimliklerini gösterebilme anlamına gelmektedir (Rocheft, 2020: 59). Cinsiyet merkezli düzen içerisinde "kadın"a dair üretilen çeşitli kimliklerin sınırlarının yıkılması gerektiği olarak da yorumlanabilir. Ingrid Sjostrom karakteri aracılığıyla anlatıda yer alan "kadın" figürünün yansıttığı mücadele bu yönde okunabilmektedir. Ingrid Sjostrom karakteri, kendine özgü kişilik özellikleri olan bir figürdür ve fiziksel çekiciliği nedeniyle bir meta gibi sunulmasına rağmen, doğduğu toprakların dışında, kadın olarak verdiği mücadeleyle dikkat çeker. Soruşturmanın kilit noktasında Montalbano önüne sunulan evraktaki bir imzayı tanıyamaz ve Avukat Rizzo'ya imzanın kime ait olduğunu sorar. Avukat Rizzo'nun Ingrid'i tarif ederken " [...], o işveçli. Açıkçası biraz pervasız bir kadın, adetlerimize nasıl uyum sağlayacağını bilmiyor" (Camilleri, 2021: 95) cümlesini kullanır. Kendisine dayatılan eril bakış açısının atfettiği sıfatlardan özgürleşme arzusuyla hareket eden Ingrid, bu arzusunun sosyal alanlarda karşılaştığı zorluklarla yüzleşen güçlü bir figür olarak aktarılır. Soruşturma kapsamında Montalbano, Ingrid'e telefon açar ve onunla görüşmek istediğini belirtir. Kendisini erotik bir nesne olarak gören eril bakış açısından bunalan Ingrid'in sözleri, onun maruz kaldığı şiddeti yansıtmaktadır:

Ingrid duraksadı.

-Senin yatak odanda mı?

Kadının sesi sinirli gelmişti; telefonun öbür ucunda açıkça kendisine yürüyen bir embesil olduğundan şüphelenmeye başlamıştı.

-Bakın hanımefendi, haklı olarak kuşkulanmanızı anlıyorum. Şöyle yapalım. Bir saat içinde Vigàta polis karakolunda olacağım, orayı arayıp beni isteyebilirsiniz olur mu?

Kadın hemen cevap vermedi, düşünüyordu, sonra kararını verdi.

-Sana inanıyorum polis. Nerede ve ne zaman? (2021: 110).

Nitekim anlatının başkarakteri Komiser Montalbano'nun bakış açısından da Ingrid'in kadınlığı üzerinden nasıl algılandığı aktarılır:

Montalbano, [...] arabayı park etti ve beklemeye koyuldu. Birkaç dakika sonra iki kişilik, kırmızı ve dilbalığı gibi yassı bir araba geldi. Ingrid kapıyı açıp indi. Bir sokak lambasının loş ışığında bile komiser onun hayal ettiğinden çok daha iyi olduğunu gördü, dar kot pantolonunun sardığı upuzun bacaklar, kolları kıvrılmış dekolteli beyaz bir gömlek, sandaletler, tepeden topuz şeklinde toplanmış saçlar; adeta gerçek bir kapak kızı (2021: 133).

Bu cümlede, geleneksel kadınlık kodlarına vurgu yapıldığı belirtilebilir. Cümlede bahsedilen kadının fiziksel özellikleri ve giyimi, erkek bakış açısının bir ürünü olarak sunulmaktadır. "Dar kot pantolonunun sardığı upuzun bacaklar", "dekoltesi olan beyaz bir gömlek", ve "tepeden topuz şeklinde toplanmış saçlar" gibi betimlemeler, kadını nesneleştirerek onu bir "kapak kızı" gibi göstermektedir. Bu tür bir betimleme, kadını sadece fiziksel görünümü üzerinden değerlendirmek ve onu sadece cinsel cazibesıyla tanımlamak anlamına gelebilir. Bu, kadının özgün kişiliği, yetenekleri ve başarıları yerine, yalnızca dış görünümüne odaklanılmasına sebep olur. Bu tür bir yaklaşım, kadınları objeleştirme eğilimini ve cinsiyet eşitliği prensiplerine aykırı olan stereotipleri desteklemektedir. Bu cümle, kadınlığın sadece fiziksel cazibe üzerinden tanımlandığı geleneksel kadınlık kodlarına atıfta bulunurken, feminist eleştiri açısından bu tür yaklaşımların kadınları sınırlayıcı ve yüzeysel bir şekilde temsil ettiği ifade edilebilir.

Ingrid aracılığıyla aktarılan "kadın" figürünün yansıttığı bir diğer kavram ise çoğunlukla edebiyatta ve sinemada karşılaşılan çekici ve baştan çıkarıcı kadın figürleri için kullanılan *femme fatale* kavramıdır. İtalyan edebiyatında Gabriele D'Annunzio ve yine Güney İtalya edebiyatının önemli yazarlarından olan Giovanni Verga'nın eserlerinde

femme fatale'in ilk örneklerinin sunulduğunu belirtmek gerekir. *Femme fatale* karakterleri, genellikle fiziksel olarak çekici ve etkileyici görünür; öyle ki vücut dili, kıyafetleri ve cazibesıyla başkalarını büyüler. Cinselliklerini kullanarak erkekleri etkiler ve kontrol altına alır. Kendi cinsel arzularını ifade etmek konusunda özgürdürler ve bu özgürlükleriyle erkekleri baştan çıkarır. Çoğunlukla kendi başına hareket eden, kendi kararlarını alan, kendi hedeflerine ulaşmak için harekete geçen ve kendi iradesine sahip bir "kadın" figürü olarak tanımlanabilir.

Femme fatale, tarihsel olarak kadın cinselliğini tehlikeli bir şekilde sunan ve erkeklerin zayıflıklarını kullanarak onları yok eden bir imge olarak tasvir edilmiştir. Ancak, bu karakterlerin feminist eleştiri bağlamında incelenmesi, onların sadece erkek arzularını tatmin eden araçlar olarak değil, güçlü, bağımsız ve kendi iradelerini kullanan kadın karakterler olarak da anlaşılmasını sağlamaktadır. Andrea Camilleri de polisiye anlatılarında bunun örneğini Ingrid aracılığıyla yansıtmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, Camilleri'nin kadın karakterlerini ve temsil biçimlerini izleksel olarak analiz ederek, Komiser Montalbano Serisi'nden seçilen üç önemli kadın karakter aracılığıyla İtalyan polisiye edebiyatı ile Klasik dönem İtalyan edebiyat eserlerindeki kadın figürlerini feminist kuram çerçevesinde karşılaştırmalı bir şekilde incelemeyi sunmaktadır. Bu doğrultuda Andrea Camilleri'nin Komiser Montalbano serisindeki kadın figürlerinin, feminist eleştiri bağlamında incelendiğinde hangi görüşlere yol açtığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Öncelikle, araştırma konusunu oluşturan serinin, İtalya'nın önde gelen polisiye anlatılarından bir olarak kabul edilmesi ve İtalyan polisiye edebiyatının gelişimine 1994 yılından günümüze öncülük etmesi dikkate alınarak, Camilleri'nin Komiser Montalbano Serisi'nde yer alan kadın figürleri, seçilen üç örnek üzerinden, feminist kuramın sunmuş olduğu perspektif doğrultusunda birer yan karakter olarak nasıl işlev gördüklerini belirlemek üzere analiz edilmiştir. Bu karakterler, komiserin sevgilisi Livia, Montalbano'nun evinde çalışan Adelina ve İsveçli özgür ancak eril bakış açısından üretilen eleştirel davranışlarla mücadele eden Ingrid gibi önemli ve etkili kadın figürleriyle temsil edilmektedir. Camilleri'nin kadın karakterlerini stereotiplere sıkça başvurarak tasvir ettiği belirlenmiştir. Örneğin, bazı kadın karakterler, Montalbano'nun romantik çıkarları olarak tasvir edilirken, bazılarının sadece cinsel cazibe araçları olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu durum, polisiye anlatı türünde kadınların sadece erkek arzularını tatmin etmeye yönelik nesnelere olarak tasvir edilmesi ya da geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine dayatılan yükümlülüklerin nasıl aktarıldığının tespit edilmesinde belirleyici olmuştur. Camilleri'nin kadın karakterlerinin derinlikli ve çok boyutlu olmaktan ziyade, genellikle erkek karakterlerin hikayelerine hizmet eden araçlar olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Feminist eleştiri bağlamında ele alınan polisiye anlatılar içerisinde kadınların kendi hikayelerini ve deneyimlerini aktarma fırsatının sınırlı olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak Camilleri'nin Komiser Montalbano serisinden seçilen üç farklı kadın figürü aracılığıyla hem olumlu hem de eleştirel yönler sunulmaya çalışılmıştır. İtalyan edebiyatının başat eserlerinde yer bulan kadın figürlerinin yansıttığı *meleksi kadın* ve *femme fatale* gibi kavramların polisiye türde yazılan eserlerdeki örnekleri, Klasik dönem İtalyan edebiyatından sunulan örneklerle karşılaştırılarak sunulmuştur. Feminist eleştiri, kadınların daha derinlikli ve özgün karakterler olarak temsil edilmesini ve kendi hikayelerini anlatma fırsatlarını güçlendirmeyi talep etmektedir. Bu sayede İtalyan edebiyat tarihi kapsamında "kadın" a verilen değer ve "kadın" aracılığıyla sunulan görüşler belirlenmiş; Çağdaş dönem İtalyan edebiyatının popüler anlatı türlerinden olan polisiye edebiyatta, "kadın"ı merkezine almayan, ancak toplumun ve kültürün derinlikli birer parçasını oluşturan "kadın" a dair izlekler sunan Andrea Camilleri'nin ve eserlerinin incelenmesi sunulmuştur. Bu sebeple edebi eserlerin, cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi konusunda daha ilerici bir yaklaşım benimsemesi gerektiğini belirtmek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ariosto, Ludovico. (2009). *Orlando Furioso*, David R. Slavitt (Trad.). Cambridge, Massachusetts, & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ayyıldız, Bülent. (2019). *Ortaçağ İtalyan Edebiyatı*, Ankara: Çizgi Kitabevi.
- Benhabib, Seyla. (2021). "Feminizm ve Postmodernizm: Huzursuz Bir İttifak", *Çatışan Feminizmler*, Feride Evren Sezer (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Camilleri, Andrea. (2021). *Suyun Şekli*. Semih Topçu (Çev.). İstanbul: Mylos Kitap.
- Camilleri, Andrea. (2021). *Terrakotta Köpek*. Semih Topçu (Çev.). İstanbul: Mylos Kitap.
- Camilleri, Andrea. (2022). *Yemek Hırsızı*. Ayşe Gezer Kolb (Çev.). İstanbul: Mylos Kitap.
- Donovan, Josephine. (2009). *Feminist Teori*. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fraser, Nancy. (2021). "Sahte Karşısavlar: Seyla Benhabib ve Judith Butler'a Yanıt", *Çatışan Feminizmler*, Feride Evren Sezer (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Humm, Maggie. (2002). *Feminist Edebiyat Eleştirisi*. Gönül Akay (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Karasubaşı, İlhan. (2011). "Sicilya Sanat Şiiri'nden Boccaccio'ya Kadın Kavramı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 51, 2 (2011), ss. 145-153.
- Karasubaşı; İlhan (2014). "Malombra: Ruhsal Bölünmüşlük ve Mistik Düşünce", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54, 1 (2014), ss. 525-534.
- Öncel, Süheyla. Angeleri, Paolo. (1970). *Linee di Storie della Letteratura Italiana*. Ankara: Edizione della Facoltà di Lettere – Università di Ankara.
- Piano, Maria Giovanna. (1998) *Onora la madre Autorità femminile nella narrativa di Grazia Deledda*. Torino: Rosenberg & Sellier.
- Rochefort, Florence. (2020). *Feminizmler Tarihi*. Özlem Altun (Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

- Maurizio Ciamba, "Una volta c'era pudore", <https://www.doppiozero.com/una-volta-cera-il-pudore>, erişim:18 Ağustos 2021.
- Valentina Piattelli, "Storia dell'emancipazione femminile in Italia", <http://www.storiaxisecolo.it/larepubblica/repubblicadonne.htm>, erişim: 05.06.2023

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:05.06.2023 ✓Accepted/Kabul:06.11.2023

DOI:10.30794/pausbed.1309503

Research Article/Araştırma Makalesi

Bağcı, E. ve Karatosun, H. (2023). "Türkiye'de 2003-2022 Yılları Arasında Oluşan GSYH, Enflasyon, İşsizlik ve Turizm Verilerine Dayalı Eşbütünleşme İçeren Nedenselliklerin Araştırılması, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 59, Denizli, ss. 97-109.

TÜRKİYE'DE 2003-2022 YILLARI ARASINDA OLUŞAN GSYH, ENFLASYON, İŞSİZLİK VE TURİZM VERİLERİNE DAYALI EŞBÜTÜNLEŞME İÇEREN NEDENSELLİKLERİN ARAŞTIRILMASI

Ebru BAĞCI*, Harun KARATOSUN**

Öz

GSYH, Enflasyon, işsizlik oranı bir ülkenin ekonomisinde önemli göstergeler arasındadır. Bu göstergelerin birbiriyle ilişkilerini sorgulayan çalışmalar konusunda literatür oldukça zengindir. Gelirler hanesinde turizmin payının yüksek olduğu ülkelerde bu göstergelerin turizm verileriyle etkilenme olasılığı da yüksek olacaktır. Bu nedenle bu çalışmanın amacı Türkiye'de turizm gelirleri ile yukarıda adı sayılan ve sıkça incelenen diğer göstergelerin birbiriyle ilişkilerinin incelenmesidir. Bu bağlamda bütçe gelirinin önemli bir kısmı turizme bağlı olan Türkiye'de GSYH, işsizlik ve enflasyon oranlarındaki değişiminin turizm gelirlerinden etkilenebileceği varsayılmıştır. Geçmişte turizmde yaşanan iyi veya kötü sezonların bu göstergelerdeki değişimi açıklayıp açıklamadığının bilinmesi, bu göstergeler ile turizm gelirleri arasındaki ilişkinin ortaya konması, gelecek yıllar için de kestirimler yapılmasına imkân verecektir. Araştırmada; tüm değişkenler arasında eşbütünleşik, nedensellik ilişkileri incelemesi yapılarak bu değişkenler arasında ekonomik anlamda geçerli ilişkileri ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Bu araştırmada Türkiye'de 2003-2022 yılları arasında GSYH, turizm gelirleri, enflasyon ve işsizlik verilerinden oluşturulan değişkenlerin arasındaki olası korelasyon ilişkileri yorumlanarak eşbütünleşme ve nedensellik testleri uygulanmıştır. İncelemeler sonucunda, birçok yeni sonucun yanında, GSYH değişkeninin yakın gelecekte alacağı değerleri turizm değişkenine bağlı olarak tahmin eden bir regresyon modeli oluşturulmuştur. İstatistiksel incelemeler Eviews paket programı yardımıyla yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Turizm, Enflasyon, İşsizlik, Ekonometrik Analiz.*

INVESTIGATION OF POSSIBLE INTERACTIONS BETWEEN GDP, INFLATION, UNEMPLOYMENT AND TOURISM DATA IN TÜRKİYE BETWEEN 2003-2022

Abstract

GDP, Inflation and unemployment rate are among the important indicators for a country's economy. The literature is quite rich on studies questioning the relationships between these indicators. In countries where the share of tourism in income is high, these indicators will be likely to be affected by tourism data. Therefore, the aim of this study is to examine the relationships between tourism income in Türkiye and other frequently used indicators above mentioned. In this context, it is assumed that the changes in GDP, unemployment and inflation rates in our country, where a significant part of the budget depends on tourism, can be affected by tourism income. Knowing whether the good or bad tourism seasons in the past explain the changes in these indicators and the existence of meaningful relationships between these indicators and tourism revenues, will enable predictions to be made for the coming years. The main purpose of this research is to reveal economically valid relationships between these variables by examining cointegrated causality relationships among all variables.

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Beykent Üniversitesi, Sivil Havacılık Kabin Hizmetleri, İSTANBUL.

e-posta: ebrubagci@beykent.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2763-069X>)

**İstatistik Uzmanı, TED Üsküdar Koleji, İSTANBUL.

e-posta: karatosunharun@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9921-1160>)

In this research, between 2003-2022 years in Türkiye, possible correlation relationships between the variables created from GDP, tourism revenues, inflation and unemployment data were interpreted and cointegration and causality tests were applied. As a result of the investigations, beyond many fresh results, a regression model was created that predicts the future values of GDP variable depending on tourism variable. Statistical analyzes were made using Eviews package program.

Keywords: *Tourism, Inflation, Unemployment, Econometric Analysis.*

GİRİŞ

Turizm sektörü, gelişmiş ülkeler için gelire pozitif yönlü etki gerçekleştiren sektör, gelişmekte olan ülkeler için yeni istihdam alanı, temel ekonomik gelir kaynağı şeklinde görülmektedir. Bu durum ülkelerin turizm sektörü üzerinden ulaşmak istedikleri hedeflerin de farklılığını göstermektedir. Gelişmiş veya gelişmekte olan ülke kategorisinde olmak temel beklentiyi değiştirmemektedir. Genel olarak tüm ülkeler, istihdam yaratma, ekonomik refaha ulaşma, enflasyonu düşük seviyelerde tutma ve böylece güçlü bir ekonomiye sahip olma hedefine sahiptir. Bu hedeflere ulaşmada turizm sektörünün de katkıları yadsınamayacak derecede yüksektir.

WTTC- World Travel & Tourism Council (Aralık, 2022) raporuna göre turizm sektörü GSYH'ya pandemi öncesi %10,3 oranında etki etmektedir. Bu da dünya genelinde otomotiv ve kimya sektöründen sonra sektörü üçüncü sıraya taşımaktadır. Ayrıca sektör yarattığı istihdam ve 2032 yılına kadar yaratması muhtemel görülen dünya genelinde 126 milyon net yeni istihdamla da bu etkiyi artıracaktır.

2013 yılından itibaren pandemiye kadar geçen sürede dünya çapında yaratılan istihdamın %20'sini turizm sektörü oluşturmaktadır. 2018 yılı verilerine göre dünya geneli 319 milyon kişiye istihdam sağlayan sektörün 2029'a kadar 421 milyon kişiye istihdam sağlaması beklenmektedir (Morales, 2020).

Türkiye'de 2022 yılı itibariyle turizm sektöründe çalışan sayısı 1, 32 milyon kişidir (Karabulut, 2022). Turizm sektörü gelirinin Türkiye GSYİH içindeki payı 2019 yılı itibariyle %4,6'dır (TÜRSAB, 2020). Türkiye'de GSYİH iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımında turizm sektörü "hizmetler" içerisinde %61'lik dilimde yer almaktadır (CSB, 2020).

Bu veriler turizm sektörünün ülke ekonomisi için önemi göstermektedir. Bu çalışmada, işsizlik ve enflasyon verilerinin turizm gelirlerine etkisi; turizm gelirlerinin işsizlik ve enflasyon veri üzerindeki etkisi karşılıklı olarak incelenmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Turizm, yapısal olarak emek yoğun bir sektördür. Bu da beşeri sermaye teorisi altında değerlendirildiğinde makro ekonomide büyüme kalkınmanın temelini oluşturmaktadır (Schultz, 1993; Ibok ve Ibanga, 2014). Dolayısıyla emek yoğun sektörler başta olmak üzere tüm sektörlerin beşeri sermayeye yatırım yapması ekonomik büyüme ve kalkınmaya önemli katkılar sağlamaktadır.

Turizm sektörünün; gelir, ek ihracat, iç fiyat, devlet gelir ve harcama, döviz kuru, yatırımlar, bölgeler arası dengeli kalkınma, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azaltılması, ödemeler dengesi, istihdam gibi konularda ulusal ekonomiye etkisi bulunmaktadır (Tutar, vd., 2013).

Turizm sektörü, dış etkilere açık bir yapıya sahiptir. Turizm, uluslararası ve ulusal düzeyde gerçekleşen işsizlik, ekonomik krizler, çatışma ortamı, istikrarsızlık, kaos gibi birçok olaydan etkilenebilen, risklere açık bir sektördür (Bağcı, 2017).

Turistik faaliyetlere talebin arttığı dönemlerde yerli ve yabancı mallara talep de artmaktadır. Bu artış ürünlerin kendisiyle sınırlı kalmamakta dalga etkisiyle birlikte yatırımlarda da artış görüldüğü gibi fiyatlarda da artış görülmektedir (Akova, 1998). Turizm sektörünün arz artırımına yönelik itici bir gücünün olduğu görülmektedir.

Enflasyon ve turizm arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır. Turistik faaliyetlerin yoğunlaştığı dönemlerde enflasyon da bu durumdan etkilenmekte, enflasyonun yüksek olduğu ülkelerde de turizm faaliyetleri etkilenmektedir (Balım ve Kaygısız, 2022). Yüksek enflasyonun görüldüğü ülkelerde tasarruf oranlarında düşüş

yaşanır bu da iç turizmde daralmayı beraberinde getirir. Döviz kurundaki yükselişe oranla yurtiçi fiyat artışları fazla olursa dış aktif turizm olumsuz etkilenir ve dış pasif turizm gelişir. İç pazar arz sağlayıcıları turistleri kandırma yoluna gider bu da turist memnuniyetini düşürücü etki yaratır (Çeken, 2016:156).

Enflasyon ve turizm arasındaki ilişkiye yönelik sınırlı sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Ancak genel olarak, turist sayısındaki artış ve turist faaliyetlerin gerçekleştirilmesindeki artışın enflasyonu artırdığı görülmektedir. Yükselen enflasyon maliyetleri uzun dönemde turizmde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Coppin, 1993;Rahim, 2013;Shaari, v.d., 2018).

Turizm sektörü farklı sektörlerle girift yapıdadır. Dolayısıyla sektör içerisinde ihtiyaç duyulan farklı sektörlerin üretmekte olduğu hizmet ve malları kullanmaktadır. Bu bir anlamda gelirin el değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Turizm gelirleri diğer sektörlerin gelirini oluşturmaktadır şeklinde de ifade edilebilir (Tıraş, 2022).

Gelir artımı, sektörler arası çarpan etkisinin olması gibi durumlar turizm sektörüne yatırımların artmasına neden olmaktadır. Sektörde farklı iş kollarında yeni arz sağlayıcılarının piyasaya girmesiyle birlikte, istihdam olanaklarında da artışlar yaşanacaktır. Turizm, doğrudan istihdamın artışıyla birlikte bu şekilde dolaylı istihdamda da artış yaşanmasına destek olmaktadır (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008).

YÖNTEM

ARAŞTIRMANIN SORULARI

Araştırmada yıllık bazda; TÜFE oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak için aşağıdaki sorulara yanıt aranacaktır:

- 1) Enflasyon oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasında korelasyon var mıdır?
- 2) Enflasyon oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasında Eşbütünleşme ilişkileri var mıdır?
- 3) Enflasyon oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasında Granger anlamında nedensellik ilişkileri var mıdır?
- 4) Bu değişkenler arasında nedensellik içeren bir doğrusal denklem elde edilebilir mi?

ARAŞTIRMANIN VERİLERİ VE DEĞİŞKENLERİ

Türkiye’de 2002-2022 yılları arasında yıllık bazda hesaplanan TÜFE oranları, İşsizlik oranları, GSYH Değişim oranları ve Turizm gelirleri değişim oranları bu çalışmada dikkate alınan verileri oluşturmaktadır. Söz konusu yıllar için elde edilen bu veriler TÜİK sitesinden alınmıştır.

Ekonometrik analizler için çalışmada belirlenen değişkenler ve bu değişkenlerin tanımları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenler ve Tanımları

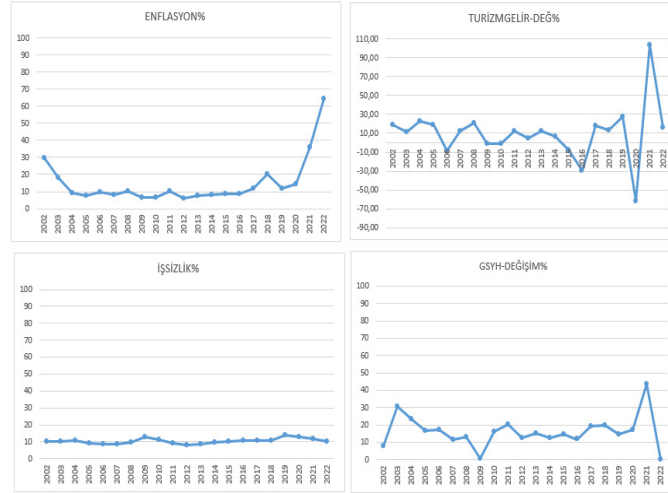
Değişkenler	Açıklaması
TUFE	Türkiye geneli için hesaplanan yıllık TÜFE oranları
ISSIZLIK	Türkiye geneli için hesaplanan yıllık işsizlik oranları
GSYH-D	Türkiye geneli için hesaplanan yıllık GSYH değişim oranları
TURIZM-D	Türkiye geneli için hesaplanan yıllık Turizm gelirleri değişim oranları

Çalışmadaki değişkenlerin yapısal olarak incelenmesi için zaman yolu grafikleri analiz edilmiş, tanımlayıcı istatistikleri hesaplanmış, serilerin normal dağılıma uygunluğu test edilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	TUFE	ISSIZLIK	GSYH-D	TURIZM-D
Mean	14,98714	10,50952	16,89384	10,07989
Median	9,65000	10,50000	15,66296	12,68100
Maximum	64,27000	13,70000	43,59099	103,63792
Minimum	6,16000	8,30000	0,36060	-61,93914
Std. Dev.	13,70774	1,48253	8,71233	29,46585
Skewness	2,74625	0,60516	1,41879	0,81824
Kurtosis	8,30957	-0,09921	4,32690	6,02719
Jarque-Bera	86,81445	1,29039	23,42714	34,12949
Propability	0,00000	0,52456	0,00001	0,00000
Observations	21	21	20	21

Tablo 2' de görüldüğü üzere değişkenlerin ortalamaları 10 ile 17 arasında dağılım göstermektedir. Standart sapma değerlerine göre ISSIZLIK değişkeninin standart sapmasının ortalamaya oranı \cong %14 iken, TURIZM-D değişkeninin standart sapması ortalamanın \cong 3 katıdır. ISSIZLIK değişkeni normal dağılıma uygundur. Çünkü bu değişken için Jarque-Bera testinde olasılık değerleri 0.05'ten büyüktür. Ayrıca ISSIZLIK değişkeninde Median(Ortanca) sayı Mean(Ortalama) sayısına yakın, Skewness (çarpıklık) değeri \pm 1 sınırları içinde ve Kurtosis (basıklık) değeri sınır olan 3'ten küçüktür dolayısıyla veri seti normal dağılıma uygundur. TURIZM-D, TUFE ve GSYH-D verilerinin standart sapmalarının büyük olması, Skewness (çarpıklık), Kurtosis (basıklık) ve Jarque-Bera test değerlerinin uygun olmaması nedeniyle normal dağılım göstermedikleri belirlenmiştir. Değişkenlerin zaman yolu grafikleri grafik 1' de gösterilmiştir.

Şekil 1. Değişkenlerin zaman yolu grafikleri

-Pearson korelasyon analizine göre(Tablo 3), TUFE ile GSYH-D değişkenleri arasında ve GSYH-D ile TURIZM-D değişkenleri arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Bu korelasyon, yıllık GSYH-Değişim oranlarının hem yıllık TUFE, hem de yıllık TURIZM-D oranları ile anlamlı ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Bunun sonucunda GSYH-D değişkeni ile TUFE ve TURIZM-D değişkenleri arasında nedensellik ve eş bütünleşme ilişkilerinin muhtemel olduğu yorumlanabilir. Pearson Korelasyon analizine ilişkin veriler tablo 3' de gösterilmiştir.

Tablo 3. Pearson Korelasyon Analiz Sonuçları

Değişkenler	TUFE	ISSIZ	GSYH-D	TURIZM-D
TUFE	1	0,160 (,489)	0,583** (,007)	0,353 (,116)
ISSIZLIK	0,160 (,489)	1	0,074 (,756)	-0,15 (,950)
GSYH-D	0,583** (,007)	0,074 (,756)	1	0,587** (,007)
TURIZM-D	0,353 (,116)	-0,15 (,950)	0,587** (,007)	1

Not: Tabloda parantez içindeki değerler hesaplanan korelasyonların anlamlılık değerlerini göstermektedir. $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı korelasyonlar (*) ile, $p < 0,01$ düzeyinde anlamlı korelasyonlar ise (**) ile gösterilmiştir.

Tablodan, TUFE ile GSYH-D değişkeni arasında ve GSYH-D ile TURIZM-D değişkenleri arasında anlamlı korelasyon ilişkilerinin bulunduğu Pearson korelasyon analizi ile belirlenmiştir. Bu durumda GSYH-D değişkeni ile TUFE ve TURIZM-D değişkenleri arasında nedensellik ve eş bütünleşme ilişkilerinin muhtemel olduğu yorumlanabilir. Yıllık işsizlik oranlarının diğer değişkenlerle $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı korelasyonu bulunmadığından eşbütünleşme ilişkisi ihtimali zayıf olduğu yorumlanmıştır.

Değişkenlerin Durağanlık Analizleri

Zaman serilerinde uygulanacak analizlerin doğru ve güvenilir olması değişkenlerin durağan olmasını gerektirir. Durağan olan değişkenler uzun vadede kırılma ve şok gösterse de sabit bir ortalamaya ve varyansa sahiptir. Bu yüzden, değişkenler arası bağıntıların araştırılmasında önce durağanlık araştırılır. Durağanlık olmadan elde edilecek denklemlerden ortaya çıkacak ekonomik ilişkiler gerçekte var olmadığı halde varmış gibi yorumlanabilir. Değişkenler arasında uzun vadeli bağıntılar durağanlık ile beraber mümkündür. Bu nedenle durağan olmayan değişkenler çeşitli yöntemlerle (logaritma alınarak, ardışık sayıda farkları alınarak) durağan yapılabilir. Veriler eşit derecede durağan ise, eşbütünleşik değişkenlerden söz edebiliriz (Kennedy, 2006:356; Aksu, 2013:190-191).

Araştırmamızda iki farklı durağanlık testi kullanılmıştır. Çünkü durağanlık testlerinin birbirine göre üstünlükleri ve kısıtlılıkları vardır. Çalışmamızda genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1979) birim kök testi ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmıştır. ADF testi için Akaike bilgi kriteri(AIC) ve Schwarz bilgi ölçütü (SIC) uygun gecikme sayısının belirlenmesi için en çok kullanılan yöntemler olduğundan tercih edilmiştir(Bozkurt, 2013, s. 41).

ADF testi ile elde edilen sonuçların teyit edilmesi için Phillips ve Perron birim kök testinden yararlanılmıştır. Phillips-Perron (1988), tarafından önerilen PP testi, ADF birim kök testinin sahip olduğu sınırlara göre daha esnek bir birim-kök testidir. Trende sahip olan değişkenlerde zayıflık gösteren ADF testi ile trende sahip değişkenlerde etkin olarak görülen Phillips Perron (1988) testi beraber kullanılarak analizlerin güvenilirliği sağlanmıştır (Tarı, 2015: 400).

ADF ve PP birim kök analizlerinde durağanlık için bir istatistik değer hesaplanır. Bu sayı sınır değerden büyük çıkarsa boş hipotez ret edilir, değişken bu durumda durağan olur.

Boş Hipotez: Seri durağan değildir. (Birim kök içerir.)

Alternatif Hipotez: Seri durağandır. (Birim kök içermez.)

Hesaplanan istatistik değer MacKinnon (1996) sınır değeri ile kıyaslanır:

- Eğer Hesaplanan İstatistik değer $> MK_{sınır}$ ise boş hipotez doğrudur, yani serinin birim kökü vardır(Durağan değil).
- Eğer Hesaplanan İstatistik değer $< MK_{sınır}$ ise alternatif hipotez doğru olur. Yani serinin birim kökü yoktur, değişken durağandır (Phillips ve Perron, 1988:338).

ADF ve PP birim kök testleri ilk önce düzey değerleri için uygulanır. İlk uygulama sonucunda araştırmadaki değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları belirlenmiştir. Analizler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 4 . ADF ve PP birim kök testleri(Düzye değerde)

Değişken	Test istatistiği	Gecikme uzunluğu (Bant genişliği)	Önem düzeıı	MK Sınır değeri(1)	Prob.
TUFE	1,874828 (1,086228)	2 (0)	%1 %5 %10	-3,8857386 (-3,808546) -3,040391 (-3,020686) -2,660551 (-2,650413)	0,9994 (0,9958)
ISSIZLIK	-2,895359 (-2,287631)	1 (1)	%1 %5 %10	-3,831511 (-3,808546) -3,029970 (-3,020686) -2,655194 (-2,650413)	0,0645 (0,1850)
GHYH-D	-2,577877 (aynı)	0 (0)	%1 %5 %10	-3,831511 (aynı) -3,029970 (aynı) -2,655194 (aynı)	0,1146 (aynı)
TURIZM-D	-6,534792 (-6,878286)	0 (4)	%1 %5 %10	-3,808546 (aynı) -3,020686(aynı) -2,650413(aynı)	0,0000 (aynı)

Not: Parantez dışındaki değeri ADF, Ayrıçlardaki değeri PP test sonuçlarıdır. Gecikme uzunlukları için SIC ölçütü(ADF testinde), Newey –West bant genişliği (PP testinde) kullanılmıştır. (1) Tablodaki değeri ADF ve PP için güven aralıklarında Mac Kinnon (1996) sınır değeri sayılarıdır.

Tablo 4’deki ADF testi sonuçlarına göre sadece TURIZM-D değeri için test istatistiği MK kritik değeri küçüğü ve anlamlılık değeri $p=0,000<0,05$ bulunmuştur. ADF testine göre TURIZM-D değeri düzye durağan, diğeri değeri durağan değildir. PP birim kök testi sonuçları da ADF testinin sonuçlarını onaylamıştır.

Düzye durağan olmayan değeri 1.farkları alınarak durağanlık incelemeleri yeniden yapılmıştır. Analizler serilerin farkları alınarak durağanlaşana kadar sürdürülmüştür. Sonuç olarak GSYH-D değeri 1.farkı, TUFE ve ISSIZLIK değeri 2.farkları durağanlaşmıştır. Durağanlık sonuçları tablo 5’de özetlenmiştir.

Tablo 5. Değişkenlerin durağanlık analizleri sonuçları

Değişken	Düzye	1.Fark	2.Fark	Analizlerde kullanılacak değeri
TUFE	Durağan değil	Durağan değil	Durağan	D2(TUFE)
ISSIZLIK	Durağan değil	Durağan değil	Durağan	D2(ISSIZLIK)
GSYH-D	Durağan değil	Durağan		D(GSYH-D)
TURIZM-D	Durağan			TURIZM-D

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığının incelenmesi için eşbütüleşme testleri uygulanmaktadır. Çalışmada yer alan değeri 2.farkta durağan olduğundan bu değeri sadece kendi aralarında Engle –Granger ve Johansson eşbütüleşme testleri uygulanabilecektir, çünkü ADRL testi 2.derece ve üstü derecede durağan olan değeri için uygulanamamaktadır(Çağlayan, 2006: 427) ve Engle –Granger ve Johansson eşbütüleşme testlerinin uygulanabilmesi için değeri eşit derecede durağan olması zorunluluğu vardır. TURIZM-D ile D(GSYH-D) değeri ise farklı derecede durağan olmaları, durağanlıkları 2.derecede veya üstünde olmaması nedeniyle ADRL Eşbütüleşme Testi uygulanabilecektir.

Tablo 5’te yer alan durağanlık sonuçlarına göre, TUFE ve ISSIZLIK değeri 2.farkta durağan olduğundan bu değeri sadece kendi aralarında Engle –Granger ve Johansson eşbütüleşme testleri uygulanabilecektir, çünkü ADRL testi 2.derece ve üstü derecede durağan olan değeri için uygulanamamaktadır(Çağlayan, 2006: 427) ve Engle –Granger ve Johansson eşbütüleşme testlerinin uygulanabilmesi için değeri eşit derecede durağan olması zorunluluğu vardır. TURIZM-D ile D(GSYH-D) değeri ise farklı derecede durağan olmaları, durağanlıkları 2.derecede veya üstünde olmaması nedeniyle ADRL Eşbütüleşme Testi uygulanabilecektir.

Turizm-D ile D(GSYH-D) Arasında ADRL Eşbütüleşme Testi

Mohammad Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin, 2001 yılında ADRL(Autoregressive Distributed Lag Bound Test - Gecikmesi Dağıtılmış Otoresgresif Sınır Testi) testini en küçüğü kareler metodunun bir uygulaması olarak geliştirmiştir. ADRL testinin diğeri eşbütüleşme testlerine göre iki önemli avantajı vardır. ADRL testi, birim kök

analizi gerektirmez ve nispeten küçük olan veri setlerinde de başarılı sonuçlar verir. ADRL testinde değişkenlerin en fazla 1.farkının durağan olmasının gerekmesi de testin kısıtı olarak değerlendirilmektedir (Kamaruddin ve Jusoff, 2009: 100).

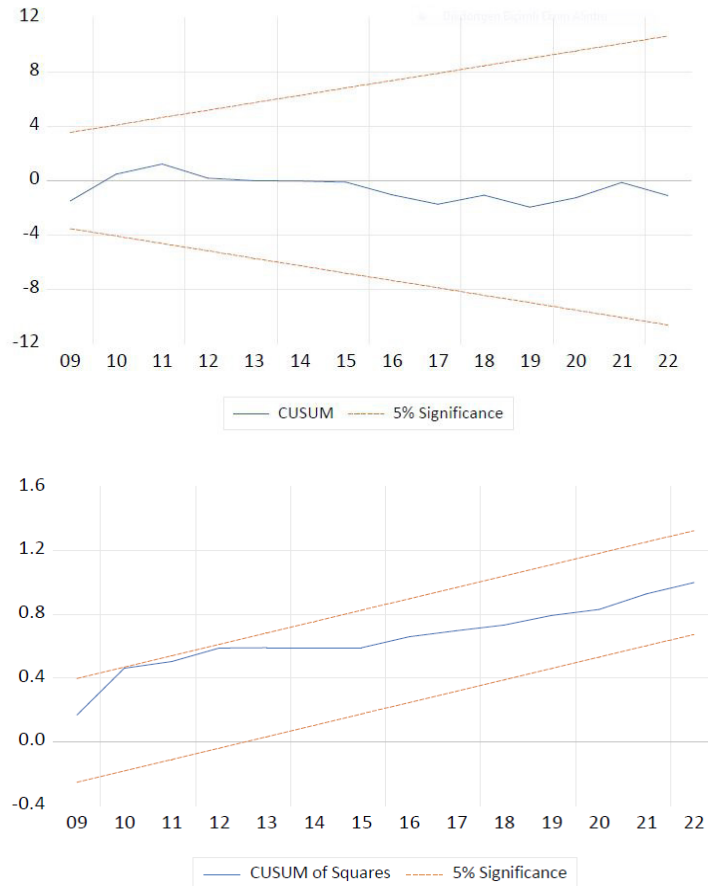
Araştırmada TURİZM-D ile D(GSYH-D) değişkenleri farklı derecelerde durağan ve verilerde örneklem sayımız 21 olduğundan ADRL testi ile eşbütünlük ilişkisinin sorgulanması yerinde bulunmuştur.

ADRL incelemesinde ilk iş uygun gecikme sayısının bulunmasıdır. Bunu yapmak için değişkenler farklı gecikme sayıları ile test edilir, bilgi ölçütleri incelenir, en düşük değer oluşturularak model belirlenir. EViews 12 programı ile yapılan araştırmalar ile Akaike Bilgi ölçütüne göre **ADRL(1,1) sabitli ve eğimli model** uygun model olarak seçilmiştir.

Tablo 6. TURİZM-D ile D(GSYH-D) için ADRL (1,1) modeli tanısal test sonuçları

Testler	Test İstatistiği	Prop. değeri
Otokorelasyon Testi	0,555332	0,5879
Değişen Varyans Testi	1,235118	0,3407
Ramsey Reset Test	0,631900	0,5384
Jarque-Bera Test	0,874016	0,645966

Testlerde anlamlılık düzeyinin 0,05 ten büyük olması testlerin belirlenen modele uygun olduğunu göstermektedir. Yani otokorelasyon ve değişen varyans bulunmamakta ve kalıntılar normal dağılıma uymaktadır. Parametre istikrarının varlığı aşağıdaki grafikte verilen Parametre CUSUM Testlerinde ortaya çıkmıştır(Şekil 2).

Şekil 2. Parametre İstikrarı Test Sonuçları

Şekil 2' de parametre istikrarı test sonuçları yer almaktadır. Buna göre; CUSUM ve CUSUM-of-Square testleri a modelin verilen dönemde %5 önem düzeyi sınırları içinde kararlı (yani bir yapısal kırılmaya sahip değil) olduğunu göstermektedir.

Bu modelin uygunluğunun belirlenmesinden sonra değişkenler için Uzun Dönem Sınır Testi uygulanmıştır.

Tablo 7. ADRL (1,1) Modeli Uzun Dönem Katsayılar Tahmini

F İstatistiği	Önem Değeri	I(0)	I(1)
70,34138	%10	5,95	6,68
	%5	7,21	8,055
	%1	10,365	11,295

Tablo 7' de F istatistiğinin tüm önem seviyelerinde I(1) değerinden yüksek olduğu görülmektedir. Bu veri Uzun Dönem Test sonucunda verilerin eş bütünlük olduğu belirlenmiştir. Seriler arasında uzun dönemde dengeye ulaşan bir ilişkiyi belirten denklem: $D(GSYH-D) = (-0,259783)*TURIZM-D$ şeklindedir (Katsayı için p değeri $p=0,0000$).

Son olarak modelde oluşacak hatalar için hata düzeltme katsayısı elde edilir. Tablo 8' de ADRL (1,1) Modeli hata düzeltme sonuçları yer almaktadır.

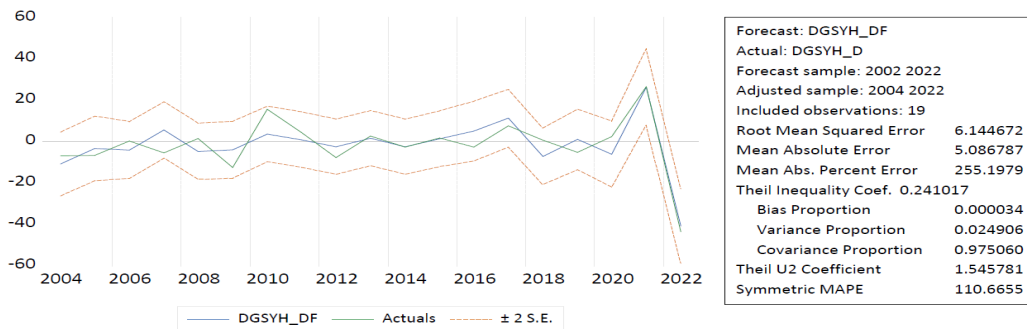
Tablo 8. ADRL (1,1) Modeli-Hata Düzeltme Sonuçları

Değişken	Katsayı	Prop değeri		
CointEq(-1)	-1,338595	0,0000		
t-Sınır Testi	Değer	Anlamlılık	I(0)	I(1)
t-istatistiği	-12,27728	%10	-3,13	-3,4
		%5	-3,41	-3,69
		%1	-3,98	-4,26

Hata düzeltme katsayısı olması gerektiği gibi negatiftir ve prop değeri $p<0,05$ tir. Ayrıca, tabloda görüldüğü gibi t-sınır testinde t istatistiği negatif ve %1, %5 ve %10 düzeylerinde mutlak değerce I(1) değerlerinden büyüktür. Bunun sonucunda hata düzeltme modeli için uygun olduğu kararı verilmiştir. Bu bağlamda ADRL (1,1) modelinde oluşabilecek kısa dönem bozulmaların dengelenme periyodu -1,338595 katsayısının mutlak değerinin tersi alınıp bulunur. Bu değer hesaplanırsa yaklaşık 0,7470 dir. Bu değer kısa vade için ortaya çıkabilecek bir bozulmanın 0,75 yıl içinde sistem tarafından dengeleneceği anlamındadır. Araştırmada yıllık veriler kullanıldığından yıl bitimine kadar kısa dönemli sapmaların modelde düzeltileneceği anlamına gelmektedir. Sonuç olarak elde ettiğimiz aşağıdaki denklem ile Turizm gelirlerinin yıllık değişim oranını kullanarak GSYH yıllık değişim oranları tahmin edilebilir:

$$D(GSYH-D) = (-0,259783)*TURIZM-D$$

Gerçek değerler ile modelin tahmini değerinin karşılaştırılması şekil 3' te gösterilmiştir.

Şekil 3. D(GSYH-D) değişkeni için tahmin ve gerçek değerler karşılaştırılması

Şekil 3' e göre; tahmini gösteren mavi çizgi, ile gerçek değerleri gösteren yeşil çizgi noktalı sarı çizgilerle belirtilen güven aralığı içinde hareket etmektedirler. Tahminlerin gerçek değerlerden kısa dönem sapmaları 2007, 2009, 2011,.. şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak sonraki yıllarda iki çizgi birbirine yaklaşmaktadır. Kısa dönem hata düzeltme modelinin verdiği dengeleme periyodunun oldukça iyi tahmin olduğu grafikten görülmektedir. Modelin uyumluluğunu gösteren katsayı olan Theil Inequality ve Bias proportion değerleri sıfıra yakındır. Varyans küçük, Kovaryansın büyüktür. Bu veriler ADRL(1,1) modelinin uygunluğunu bir kez daha teyit etmiştir.

TURİZM-D ile D(GSYH-D) Değişkenleri Arasında Granger Nedensellik Testi

“Y'nin öngörüsü, X'in geçmiş değerleri kullanıldığında X'in geçmiş değerleri kullanılmadığı duruma göre daha başarılı ise X, Y'nin Granger nedenidir”. Bu önermenin doğruluğu ispat edilirse değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi $X \rightarrow Y$ ile ifade edilir. Bu yöntem bir olasılık değil nedensellik oluşturduğu için analizden önce değişkenler durağan olmalıdır (Granger: 1988,s.554)

TURİZM-D ile D(GSYH-D) Değişkenleri Arasında Granger bağlamında bir nedensellik olması bu değişkenler arasında sağlıklı bir sebep sonuç ilişkisinin kurulabileceği anlamına gelmektedir. Tablo 9' da bu iki değişken arasında uygulanan Granger nedensellik testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 9. D(GSYH-D) ve TURİZM-D arasında Granger test sonuçları

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
Date: 02/03/23 Time: 22:01			
Sample: 2002 2022			
Included observations: 18			
Dependent variable: DGSYH D			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
TURİZM D	30.58349	2	0.0000
All	30.58349	2	0.0000
Dependent variable: TURİZM D			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
DGSYH D	2.995119	2	0.2237
All	2.995119	2	0.2237

Tablo 9' da TURİZM-D değişkeninin D(GSYH-D) değişkeni için bir Granger nedeni olduğu $p=0,0000 < 0,05$ bulunduğu ortaya çıkmıştır. Diğer yandan D(GSYH-D) değişkeni TURİZM-D değişkeninin bir Granger nedeni değildir. Sonuç olarak D(GSYH-D) değişkeni daha önce elde ettiğimiz $D(GSYH-D) = (-0,259783) * TURİZM-D$ denklemi sadece eşbütünlük yani uzun süreli bir ilişki değil aynı zamanda Granger bağlamında nedensellik gösteren bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

D2(TUFE) ile D2(ISSIZLIK) Arasında Engle- Granger Eşbütünlük Testi

Engle-Granger yönteminde aynı derecede durağan olan D2 (TUFE) ve D2 (ISSIZLIK) değişkenleri arasında, önce En Küçük Kareler (OLS) yöntemi kullanılarak hata terimi bulunur. Sonrasında bulunan hata terimi için birim kök testi uygulanır. Hata değerleri birim kök içermez ise, yani düzeyde durağan olursa bu iki serinin eşbütünlük olduğu sonucuna varılır. Uygulanan Engle- Granger Eşbütünlük Testi sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 10. D2(TUFE) ve D2(ISSIZLIK) değişkenleri hata terimleri(kalıntılar) için uygulanan ADF birim kök testi

Değişken	Test istatistiği	Gecikme uzunluğu	Önem düzeyi	MK Kritik değerleri ⁽¹⁾	Prob.
Hata Değerleri (Sabitli Model)	-5,004060	0	%1 %5 %10	-3,8857386 -3,040391 -2,660551	0,0010
Hata Değerleri (Sabitli ve Eğimli Model)	-4,855940	0	%1 %5 %10	-4,571559 -3,690814 -3,286909	0,0059
Hata Değerleri (Sabitsiz ve Eğimsiz Model)	-5,157571	0	%1 %5 %10	-2,699769 -1,961409 -1,606610	0,0000

ADF testinde gecikme uzunlukları SIC kriterine göre kullanılmıştır. Güven aralıklarında Mac Kinnon (1996) değerleridir.

Tablo 10' a göre; D2(TUFE) ve D2(ISSIZLIK) değişkenleri için hesaplanan hata terimleri her üç model için hesaplanan MK Kritik değerlerinden mutlak değerce büyük, anlamlılık belirten p değerleri 0,05' ten küçüktür. Bu nedenle hata değerlerinin birim kök içermediği, düzeyde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç iki değişkenin eşbütünlük olduğunu göstermektedir. Eşbütünlük serilerin uzun dönemde beraber davranacakları, yani uzun dönemde dengeye kavuşan bir ilişki içinde olabilecekleri bilinmektedir.

D2(TUFE) ile D2(ISSIZLIK) Arasında Granger Nedensellik Testi

Tablo 11' de D2(TUFE) ile D2(ISSIZLIK) değişkenleri arasında uygulanan Granger Nedensellik Test sonuçları verilmiştir.

Tablo 11. D2(TUFE) ile D2(ISSIZLIK) Arasında Granger Nedensellik Testi Sonuçları

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
Date: 02/03/23 Time: 23:35			
Sample: 2002 2022			
Included observations: 17			
Dependent variable: ISSIZLIKFARK2			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
TUFEFARK2	0.913447	2	0.6334
All	0.913447	2	0.6334
Dependent variable: TUFEFARK2			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
ISSIZLIKFARK2	0.851288	2	0.6533
All	0.851288	2	0.6533

Tablo 11' e göre; D2(TUFE) ve D2(ISSIZLIK) değişkenleri arasında Granger anlamında bir nedensellik ilişkisi olmadığı p değerlerinin 0,05' ten büyük olmasıyla ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda bu iki değişken arasında eşbütünlük yani uzun süreli bir denge ilişkisi olmasına karşın bir nedensellik ilişkisi olmadığı, yani birbirinin sebep sonucu olmadıkları ortaya çıkmıştır. Bu iki değişken arasında korelasyon analizinde anlamlı bir değer bulunamamıştır. Bu analiz ile bu iki değişken arasında nedensellik ilişkisi elde edilmediği de ortaya çıkmıştır. Bu nedenle anlamlı katsayılarla sahip, uygunluk değerleri sınırlar içinde olan bir model kurulamamıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırmada yıllık TÜFE oranları, yıllık işsizlik oranları, GSYH Yıllık Değişim Oranları ve Yıllık Turizm gelirleri değişim oranları arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak ve belirlenen araştırma sorularının incelenmesi için çeşitli analizler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmamızda belirlenen “Enflasyon oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasında korelasyon var mıdır?” sorusunun için uygulanan Pearson Korelasyon analizinde yıllık GSYH-Değişim oranları ile yıllık TUF E oranları ve yıllık Turizm gelirleri değişim oranları arasında anlamlı korelasyon ilişkisi olduğu belirlenmiş, yıllık işsizlik oranları ile diğer değişkenler arasında anlamlı korelasyon olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu veri yıllık GSYH-Değişim oranlarının yıllara göre gösterdiği artış(ya da azalış) oranlarının yıllık TUF E oranları ve yıllık Turizm gelirleri değişim oranları ile ayrı ayrı olmak üzere anlamlı bir şekilde sayısal olarak benzeşik olduğunu göstermiştir. Bu veri bu değişkenler arasında eşbütünlük içeren bir nedensellik olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

“Enflasyon oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasında Eşbütünlük ilişkileri var mıdır?” araştırma sorusunun incelenmesinde önce bu değişkenlerin durağanlık dereceleri tespit edilmiştir. 2.dereceden durağan olan TUF E ve İSSİZLİK değişkenlerinin eşbütünlük olduğu Engle Granger testi ile, farklı dereceden durağan olan TURİZM-D ile D(GSYH-D) değişkenlerinin eşbütünlük olduğu ADRL eşbütünlük testi ile ortaya çıkarılmıştır. Bu veri çiftleri eşbütünlük olduğundan bu çiftlerin uzun dönemde dengelenecek şekilde beraber hareket ettiği sonucuna varılmıştır.

Araştırmamızda belirlenen “Enflasyon oranları, işsizlik oranları, GSYH değişim oranları ve turizm gelirleri değişim oranları arasında Granger anlamında nedensellik ilişkileri var mıdır?” sorusunun incelemesinde eşbütünlük veri çiftleri dikkate alınmıştır. Çünkü ancak eş bütünlük veri setleri arasında bulunabilecek bir nedensellik ilişkisi uzun dönemde dengelenebilecek bir nedensellik olabilecektir. Bu bağlamda yapılan analizlerde yıllık GSYH-Değişim oranları ile yıllık Turizm gelirleri değişim oranları arasında belirlenen anlamlı korelasyon (sayısal benzeşiklik) bu iki verinin artış ve azalışlarının genelde uygunluk gösterdiği şeklinde bir gösterge olmuş, Sonrasında yapılan ileri analiz ile bu iki verinin eşbütünlük olduğu belirlenmiş, son olarak ta yıllık Turizm gelirleri değişim oranlarının yıllık GSYH-Değişim oranları için bir Granger nedeni olduğu ortaya çıkmıştır.

Araştırmamızın son sorusu olan “ Bu değişkenler arasında nedensellik içeren bir doğrusal denklem elde edilebilir mi? “ sorusunun incelenmesinde TURİZM-D değişkeni D(GSYH-D) değişkeninin bir Granger nedeni olması ile $D(GSYH-D) = (-0,259783)*TURİZM-D$ ile ifade edilen ADRL(1,1) modeli elde edilmiş, modelin tahmin değerlerinin gerçek değerlerle oldukça uyumlu olduğu, kısa dönemde oluşan sapmayı 0,75 yıl içinde dengelediği ortaya çıkmıştır. Bu sonuç ekonomik bağlamda Turizm gelirlerinin yıllık GSYH-Değişim oranlarında artış ya da azalışın bir nedeni olduğu, bu iki verinin uzun dönemde dengelenecek bir eşbütünlük ilişkide olduğu anlamındadır. Bu iki değişken arasında kurulan ADRL(1,1) modeli ile belirlenen doğrusal denklem sayesinde yıllık GSYH-Değişim oranlarının Turizm gelirlerindeki yıllık değişim oranları sayesinde elde edilebileceği gösterilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar Türkiye için GSYH değişiminin turizm gelirlerine anlamlı bir şekilde bağımlı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Yıllık işsizlik oranlarının hiçbir değişkenle korelasyon ve eşbütünlük bir nedensellik ilişkisine sahip olmaması araştırmada elde edilen bir diğer önemli sonuç olmuştur. Bu veri GSYH ya da Turizm gelirlerindeki değişimlerin işsizlik oranlarını artırma ya da azaltma yönünde uzun dönemli bir sebep ya da sonuç doğurmadığını göstermiştir. Diğer bir deyişle TÜFE, GSYH ve Turizm gelirlerindeki artışlar Türkiye için yeni işsizlikte anlamlı ve uzun vadeli azalışlar yapmamakta, ya da bu verilerdeki azalışlar işsizliğe anlamlı ve uzun vadeli olarak artırmamaktadır. Elde edilen bu sonuç Türkiye’de GSYH ya da Turizm gelirlerindeki değişimlerin yeni istihdama sebep olmadığı şeklinde de yorumlanabilir. Bu bağlamda daha kesin yargılara ulaşabilmek için işsizlik sorununun temellerinin ve GSYH ile ilişkisinin ayrı bir çalışma konusu olarak incelenmesi önerilebilir.

Araştırmada yıllık TÜFE oranları ile yıllık işsizlik oranları arasında eş bütünlük ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Bu veri iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu, bu değişkenlerin uzun dönemde dengelenecek şekilde hareket ettiğini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ya da birbirinin

değerlerini ifade edecek bir regresyon ilişkisi bulunamamıştır. Bu sonuç TÜFE oranlarındaki değişimlerin uzun dönemde yıllık işsizlik oranları ile dengelenecek şekilde bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmış ancak bu ilişkinin iki taraflı bir nedensellik doğurmadığı, ekonomik bağlamda daha belirgin bir ifadeyle TÜFE artışlarının işsizlik artışına(ya da tersi) sebep gösterilemeyeceği şeklinde yorumlanmıştır.

Araştırmada teorik çerçevede incelemeler yapılarak yıllık bazda belirlenen değişkenler incelenmiş, Turizm, İşsizlik, GSYH ve TUFİE değişkenlerinin birbiriyle ilişkileri ekonometrik analizlerle ortaya çıkarılarak bulunan sonuçlar yorumlanmıştır. Elde edilen verilerin bu konuda literatüre katkı sunacağı, birçok yeni araştırmaya yol açabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akova, İ. (1998). Türkiye’ De Turizm Sektörünün Olanakları Ve Ekonomik Fonksiyonları. *Coğrafya Dergisi*, 0(6), S. 59-92.
- Bağcı, E. (2017). Terör Olaylarının Türkiye Turizm Sektörüne Etkisi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(3), S. 81-88.
- Balim, H., & Kaygısız, A. D. (2022). Türkiye’de Turizm Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), S. 279-303.
- Bozkurt, H. Y. (2013). Zaman Serileri Analizi, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Coppin, A. (1993, September). Recent Evidence On The Determinants Of Inflation In A Tourism-Oriented Economy: Barbados. *Social And Economic Studies*, 42(2/3), S. 65-80.
- Çağlayan, E. (2006), “ Enflasyon, Faiz Oranı Ve Büyümenin Yurtiçi Tasarruflar Üzerindeki Etkileri”, Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt Xxi, Sayı 1
- Çeken, H. (2016). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Granger C. (1988); “Causality, Cointegration And Control”, *Journal Of Economic Dynamics And Control*, S.12, S.551-559.
- Ibok, E. E., & Ibanga, S. E. (2014, September). The Impact Of Human Capital Development And Economic Empowerment On The Socio-Economic Development Of Akwa Ibom State, Nigeria. *Global Journal Of Human Resource Management*, 2(3), S. 37-44.
- Kamaruddin, R. Ve Jusoff, K. (2009), “An Ardl Approach In Food And Beverages Industry Growth Process In Malaysia”, *International Business Research*, Vol.2, No.3.
- Karabulut, E. (2022). *Türkiye’de Turizm Çalışanı Sayısı*. Antalya: Turizmdatabank. <https://www.turizmdatabank.com/turizm-istatistikleri/turkiyede-turizm-calisanlari-sayisi/> Adresinden Alındı
- Kızılgöl, Ö., & Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de Turizm gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), S. 351-360.
- Kennedy, P. (2006)., *Ekonometri Kılavuzu*, (Çev. M. Sarımeğeli & Ğ. Açıkğöz). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Morales, F. C. (2020, Feb 06). Tourism: An İmportant Sector For The World Economy. *Tourism Has Become One Of The Main Sectors For The Economy. Its Weight In The Gdp, As Well As Its Contribution To Employment, Makes It A Fundamental Pillar For The World Economy*. <https://www.globaltourismforum.org/>. Jan 8, 2023 Tarihinde <https://www.globaltourismforum.org/blog/2020/02/06/tourism-an-important-sector-for-the-world-economy/> Adresinden Alındı
- Pesaran, M. H., Shin, Y. Ve Smith, R. (2001), “Bounds Testing Approaches To The Analysis Of Level Relationship”, *Journal Of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. B., Perron, P. (1988). Testing For A Unit Root In Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346. <http://dx.doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Rahim, N. S. (2013, June 10). A Study On Relationship Between Tourist Arrivals, Inflation, And Unemployment With Crime Rates In Malaysia. *Syazwani, Nor, A Study On Relationship Between* <https://ssrn.com/abstract=2276771>.

- Schultz, T. W. (1993). The Economic Importance Of Human Capital İn Modernization. *Education Economics*, 1(1), S. 13-19. Doi:10.1080/09645299300000003
- Shaari, M. S., Ahmad, T. S., & Razali, R. (2018). Tourism Led-Inflation: A Case Of Malaysia. *Matec Web Of Conferences*. 150, S. 06026. Malaysia: Edp Sciences.
- Tarı, Recep, Ekonometri, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 3.Bs., İzmit, 2005
- Tıraş, H. H. (2022, Eylül 23). Turizm gelirlerinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Değişkenler Üzerinden Değerlendirilmesi. *Tourism Economics, Management And Policy Research*, 2(2), S. 66-78.
- Tutar, F., Alparslan, C., Tutar, E., & Erkan, Ç. (2013, Winter). Turizm Sektörünün İstihdam Üzerine Etkisi. *Global Journal Of Economics And Business Studies*, 2(4), S. 14-27.
- Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Ş. V. (2020). *Çevresel Göstergeler «Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Sektörel Dağılımı»*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği Bakanlığı. Ocak 8, 2023 Tarihinde <https://cevreselegostergeler.csb.gov.tr/Gayri-Safi-Yurtici-Hasilanin-Sektorel-Dagilimi-i-85707#:~:Text=2020%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20vergi%20ve%20s%C3%Bcbvansiyonlar,Hizmetler%20sekt%C3%B6r%C3%Bcn%C3%Bcn%20pay%C4%B1%20%61%20olmu%C5%9ftur>. Adresinden Alındı
- Türsab. (2020). *Turizm gelirleri*. Ankara: Türsab. Ocak 8, 2023 Tarihinde <https://www.tursab.org.tr/istatistikler-icerik/turizm-geliri> Adresinden Alındı
- Wttc. (2022). *Wttc Cities Economic Impact 2022*. World Travel & Tourism Council. Jan 8, 2023 Tarihinde Alındı

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:01.02.2023 Accepted/Kabul:27.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1245829

Research Article/Araştırma Makalesi

Denizli, F., Kınış, Z. ve Denizli, H. (2023). "Hastane Öncesi Acil Sağlık Çalışanlarının Akıllı Ambulans ve Tablet Kullanımının Teknoloji Kabul Modeli ile İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 111-121.

HASTANE ÖNCESİ ACIL SAĞLIK ÇALIŞANLARININ AKILLI AMBULANS VE TABLET KULLANIMININ TEKNOLOJİ KABUL MODELİ İLE İNCELENMESİ

Fatih DENİZLİ*, Zühal KINIŞ**, Hatice DENİZLİ***

Öz

Bu çalışmanın amacı hastane öncesi acil sağlık çalışanlarının akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımının teknoloji kabul modeli ile incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen çalışmaya 275 acil sağlık çalışanı katılmıştır. Araştırmada 25 ifadeden oluşan "Teknoloji Kabul Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırma sonucunda acil sağlık çalışanlarının teknoloji kabul düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada algılanan kullanım kolaylığının; algılanan faydayı ve kullanıma yönelik tutumu, algılanan faydanın; kullanıma yönelik tutumu ve kullanıma yönelik niyeti pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Kullanıma yönelik tutumun kullanıma yönelik niyeti ve kullanıma yönelik niyetinde gerçekleşen davranışı pozitif yönde etkilediği de tespit edilmiştir. Ayrıca algılanan faydanın algılanan kullanım kolaylığı ve kullanıma yönelik tutum arasında, kullanıma yönelik tutumun algılanan fayda ve kullanıma yönelik niyet arasında kısmi aracı rolü olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada alan yazında konuyla ilgili bir çalışma olmaması sebebiyle ilgili alan yazına önemli katkılar sunacağı ve uygulayıcıların sistem geliştirme süreçlerinde faydalanabilecekleri referans bir çalışma olacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Teknoloji kabul modeli (TKM), Elektronik vaka sistemi, Akıllı ambulans, Hastane öncesi acil sağlık, Sağlık teknolojileri.

INVESTIGATION OF SMART AMBULANCE AND TABLET USAGE OF PRE-HOSPITAL EMERGENCY HEALTH WORKERS WITH TECHNOLOGY ACCEPTANCE MODEL

Abstract

The aim of this study is to examine the use of smart ambulance and tablet (electronic case system) by pre-hospital emergency health workers with technology acceptance model. 275 emergency healthcare workers participated in the study carried out for this purpose. "Technology Acceptance Scale" consisting of 25 statements was used in the research. As a result of the research, it was determined that the technology acceptance level of emergency health workers was high. In the study, perceived ease of use; perceived usefulness and attitude towards use, perceived usefulness; It has been determined that it positively affects the attitude towards use and intention towards use. It has also been determined that the attitude towards use positively affects the intention towards use and the behavior realized during the intention towards use. In addition, it has been determined that perceived usefulness has a partial mediator role between perceived ease of use and attitude towards use, and attitude towards use has a partial mediating role between perceived usefulness and intention to use. Since there is no study on the subject in the literature, it is thought that it will make important contributions to the related literature and will be a reference study that practitioners can benefit from in system development processes.

Keywords: Technology acceptance model (TAM), Electronic case system, Smart ambulance, Pre-hospital emergency, Health technologies.

*Doktora Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi, Sağlık Yönetimi, KAYSERİ.

e-posta: fatihdenizli0000@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5039-7606>).

**Doktora Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi, Sağlık Yönetimi, KAYSERİ.

e-posta: zuhalkns@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-0417-860X>).

***Acil Tıp Teknisyeni, ASOS Birimi, İl Ambulans Servisi Başhekimliği, KAYSERİ.

e-posta: haticedenizli.112@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2728-5440>).

1. GİRİŞ

Teknoloji alanında yaşanan hızlı gelişmelerin yaşamın her alanında etkisini hissettirmeye başlaması ile beraber bireylerin sahip olduğu algı, tutum, davranış gibi faktörlerin daha yakından incelenmesi zorunlu hale gelmiştir. Bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte bilginin önemi ortaya çıkmış ve bilgi stratejik bir hizmet faktörü ve bir güç olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Bu doğrultuda bilgiye hızlı ulaşılması için teknolojinin etkin ve verimli bir şekilde kullanılması zorunlu hale gelmektedir.

Sağlık hizmetlerinde kullanılan ilaç, tıbbi cihaz, tıbbi malzeme ve organizasyonel dijital sistemlerin tamamı sağlık teknolojisi olarak değerlendirilmektedir (Yiğit ve Erdem, 2016; 217). Bu teknolojilerin günümüzde etkin ve verimli bir şekilde kullanılması sağlık alanındaki en önemli konulardan birisidir. Bu nedenle teknolojilerin benimsenmesi ve kullanılması sağlıkta dijital dönüşüm sürecinde sürekli değerlendirilmesi gerekmektedir. Sağlıkta dijital dönüşümün temel amacı etkin, verimli, hızlı ve kaliteli sağlık hizmetinin verilmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda sağlıkta dijital dönüşüm kapsamında geliştirilen ve uygulanmaya başlayan projelerden birisi de “akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi)” uygulamasıdır. Bu proje hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde ambulanslar içerisinde hastaya uygulanan tüm müdahalelerin tablet (elektronik vaka sistemi) uygulamasıyla dijital ortamda acil sağlık otomasyon sistemine kayıt edilmesi ve hasta ile ilgili tüm bilgilerin anlık olarak ilgili merkez ile paylaşılması ve gerektiğinde danışman hekimin desteğinin alınması için uygulanmaya başlayan bir projedir. Ayrıca proje kapsamında ambulanslara sağlık çalışanı, hasta ve trafik güvenliği için kamera takip sistemi yerleştirilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2021).

Sağlık dijital dönüşüm süreci ile birlikte akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) uygulamasının yoğun bir şekilde hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde kullanılması kurumlar arası iletişim ve etkileşimi de önemli ölçüde artırmaktadır. Bu sürecin başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi için hastane öncesi acil sağlık çalışanlarının yeni teknolojileri benimsemeleri ve kullanma niyetlerinin yüksek olması oldukça önemlidir. Geçmişten günümüze bireylerin yeni teknolojileri kabulünü ve kullanımını etkileyen faktörleri ortaya koymaya yönelik çeşitli teori ve modeller ortaya konmuştur (Hsiao ve Yang, 2011: 130). Bu doğrultuda teknoloji kabul modeli (TKM) yeni teknolojilerin benimsenmesi üzerine yapılan araştırmalarda en sık kullanılan modeldir (Kim ve Chang, 2007). Bireylerin yeni teknoloji ile etkileşiminden sonra oluşan duygu, düşünce, algıladığı fayda ve kullanım kolaylığını değerlendirmek amacıyla yapılan bu modelde teknolojiyi kullanma niyetinin temel belirleyicisi olarak algılanan fayda ve kullanım kolaylığı bulunmaktadır. Algılanan fayda, bireyin yeni teknolojiyi kullanmasının iş performansını artıracağına inanma derecesidir. Algılanan kullanım kolaylığı ise bireyin yeni teknolojiyi kullanmasının zihinsel ve fiziksel çaba gerektirmeyeceğine inanma derecesidir (Aydın, 2019: 20). Hastane öncesi acil sağlık çalışanlarının bu süreçte kullanmaya başladıkları teknolojilere yönelik algılanan kolaylık ve fayda düzeylerinin yüksek olması teknolojiyi kullanma niyetlerini artırmaktadır. Teknoloji kabul modeli kişinin bilgi teknolojilerinin kabulünü etkileyen en önemli etkenin kullanma niyeti olduğunu göstermektedir (Çivici ve Kale, 2007: 120-121).

Yapılan alan yazın incelemesinde sağlık sektöründe yeni teknolojilerin kabulünü ve kullanma niyetini ortaya koymaya yönelik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde yeni uygulanmaya başlayan akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) uygulamasının kullanımı ve kabulüne yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı acil sağlık çalışanlarının akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımını teknoloji kabul modeli ile incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde ilgili alan yazındaki boşluğu doldurmaya yönelik katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışma sonucunda elde edilen bulgularla hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinin olumlu çıktılarının artırılmasına yönelik öneriler ile uygulayıcılara yönelik olumlu katkılar sağlayacağı da düşünülmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Akıllı Ambulans ve Tablet (Elektronik Vaka Sistemi) Uygulaması

Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) projesi Şubat 2019’da Bolu ilinde pilot uygulamayla hayata geçirilmiş olup kademeli olarak aynı yıl Çanakkale, Kırklareli, Kırıkkale ve Çankırı illerinde de uygulanmaya başlamıştır (Sağlık Bakanlığı, 2021). Uygulamanın temel hedefi daha hızlı ve kaliteli hizmet sunmaktır. Sağlık ve İçişleri Bakanlığı işbirliği ile geliştirilen bu proje ile birlikte acil sağlık hizmetlerine ihtiyaç duyan hastalar acil

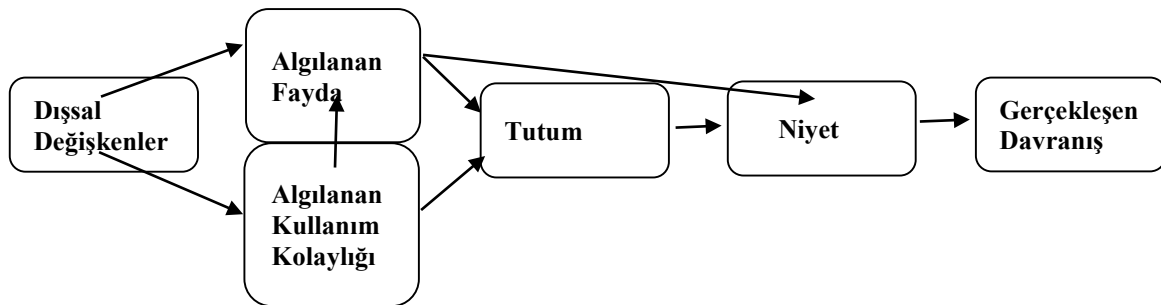
çağrı merkezine ulaştığında, herhangi bir iletişim (telsiz, telefon vs.) aracına gerek kalmadan vaka dijital ortamda sahadaki ekiplere aktarılmaktadır. Sistem vakanın atandığı ekibi sesli ve görsel olarak uyararak 5 saniye içinde vaka kabul edilmekte ve komuta kontrol merkezinin girmiş olduğu adrese en hızlı ulaşım güzergâhı otomatik olarak ekrana gelmektedir. Daha sonra acil sağlık hizmeti alan hastanın kişisel bilgileri ve tıbbi uygulamalar tablet ile acil sağlık otomasyon sistemine (ASOS) gönderilmekte ve nakil esnasında hastanın tedavi ihtiyacına uygun sağlık kuruluşu önerilebilmektedir. Bu sayede hastanın ihtiyaç duyduğu acil sağlık hizmetine en kısa sürede erişimi sağlanmaktadır.

Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) uygulaması üç aşamada ele alınmaktadır. Birinci aşamada, hastaya en hızlı şekilde ulaşma ve müdahale etme yer almaktadır. İkinci aşamada, ambulans içerisinde yapılan müdahalelerin dijital ortama aktarılması ve e-nabız sistemi ile entegrasyon yer almaktadır. Bu sayede ambulanstaki ekip hastanın geçmiş sağlık kayıtlarını görebilecek ve zaman kaybı önlenecektir. Son aşamada ise sistemin hastane bilgi sistemleriyle entegrasyonu sağlanarak, hasta hastaneye ulaşana kadar durumu hakkında hastane ile iletişim kurulabilecek ve bilgi paylaşımı yapılabilecektir. Ayrıca proje kapsamında trafik, personel ve hasta güvenliğinin sağlanması amacıyla ambulanslara kamera takip sistemi yerleştirilmiştir. Proje Aralık 2022 itibarıyla 48 ilde uygulamaya konmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2022).

2.2. Teknoloji Kabul Modeli

Teknoloji günümüzde uygulamaya dönük sahalarda bilimsel bilginin düzenli bir şekilde uygulanması olarak ifade edilmektedir (Denizli ve Demirtaş, 2022: 165). Günümüz bilgi çağında sağlık alanında bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik yatırımlar sürekli artmasına rağmen çalışanların bu yeni teknolojileri benimsememesi veya kabul etmemesi sistemde aksaklıklara neden olmaktadır. Bu doğrultuda geçmişten günümüze kişilerin yeni teknolojilerin kabul ve kullanımına etki eden faktörlerin ortaya konması amacıyla araştırmacılar tarafından çeşitli teori ve modeller ortaya konmuştur (Hsiao ve Yang, 2011: 130). Alan yazında sıklıkla kullanılan ve bireysel düzeyde teknoloji kabulünü ele alan modeller; Sebep Davranış Teorisi (Ajzen, 1985), Planlı Davranış Teorisi (Ajzen, 2012), Teknoloji Kabul Modeli (Davis, 1985), Teknoloji Kabul Modeli 2 (Venkatesh ve Davis, 2000), Teknoloji Kabul Modeli 3 (Venkatesh ve Bala, 2008), Birleştirilmiş Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (Venkatesh vd. 2003), Birleştirilmiş Kabul ve Kullanım Teorisi 2 (Venkatesh vd., 2012) şeklinde sıralanmaktadır (Karamustafa ve Yılmaz, 2021: 1353).

Teknoloji kabul modeli (TKM), yeni teknolojilerin benimsenmesi üzerine yapılan araştırmalarda en sık kullanılan modeldir (Kim ve Chang, 2007; Yousafzai, Foxall ve Pallister 2007: 251). TKM, Davis (1985) tarafından yapılan tez çalışmasında sebep davranış teorisi temel alınarak geliştirilmiş bir modeldir (Davis, 1985: 15). Geliştirilen bu model Davis vd. (1989) tarafından yapılan iyileştirme ve geliştirme çalışmaları sonucu alan yazındaki son şeklini almıştır (Yılmaz, 2018: 333). TKM'nin temelinde yeni teknolojilerin kabulü ve benimsenmesi yer almaktadır. Bu doğrultuda kullanıcı davranışlarını tahmin etme ve açıklama gücü yüksek bir modeldir. TKM'nin amacı kullanıcıların yeni teknoloji kullanımı sonrası oluşan duygu, düşünce, algıladığı fayda ve kullanım kolaylığını ölçmektir. Teknoloji kabul modelinde kullanıcı niyetinin belirleyicisi olarak algılanan kullanım kolaylığı ve fayda yer almaktadır (Erdem, 2011: 24). Şekil 1'de teknoloji kabul modeline yer verilmektedir.

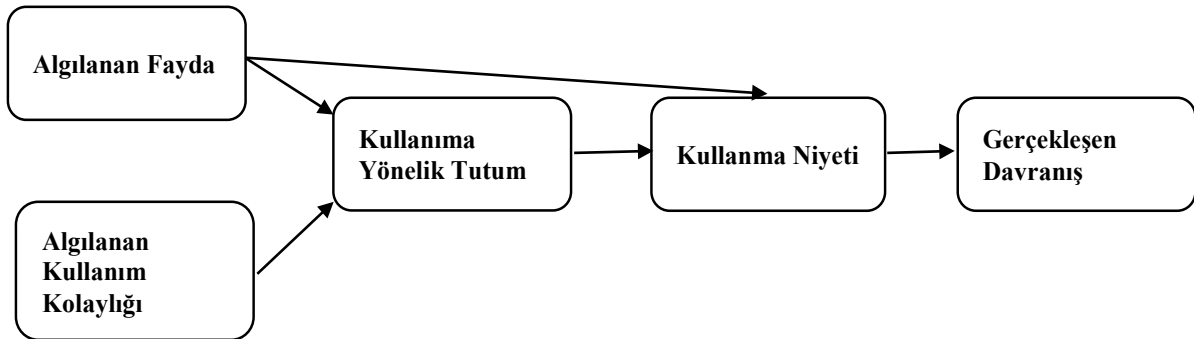

Şekil 1. Teknoloji Kabul Modeli (TKM)

Kaynak: (Davis vd., 1989: 984).

Teknoloji kabul modelinde dışsal faktörler, algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, tutum ve niyet değişkenlerinin birbiriyle olan ilişkisi değerlendirilerek kullanıcıların yeni teknolojilere yönelik kabul ve kullanım davranışları tahmin edilmekte ve açıklanmaya çalışılmaktadır (Tiryaki, 2021: 53). Dışsal değişkenler, kullanıcıların inançları üzerinde etkili olan ve bireysel özellikler gibi kontrol edilemeyen değişkenlerdir (Davis vd., 1989: 985). Algılanan fayda, çalışanın yeni teknolojiyi kullanmasının iş performansını artıracağına inanma derecesidir (Aydın, 2019: 20). Algılanan kullanım kolaylığı, çalışanın yeni teknolojiyi kullanmasının ruhsal ve bedensel gayret gerektirmeyeceğine inanma derecesidir (Venkatesh ve Davis, 2000: 189; Kim ve Chang, 2007: 792). Tutum, çalışanın bir sistemin kullanımına yönelik gösterdiği olumlu veya olumsuz düşünceleridir (Taylor ve Todd, 1995: 150). Niyet, belirli bir teknolojinin kabulü ve kullanımını kabullenme veya kabullenmeme olarak ifade edilmektedir. Teknoloji kabul modelinde davranışsal niyet, kullanıma yönelik tutum ve algılanan faydadan etkilenmektedir (Fishbein ve Ajzen, 1975: 288). Gerçekleşen davranış, yeni teknolojiyi kullanma veya kullanmama kararı verildikten sonra kişinin teknolojinin kullanılmasına yönelik göstermiş olduğu davranışı ifade etmektedir (Küçükaya, 2019: 24).

İlgili alan yazın incelendiğinde Özer vd. (2010) tarafından çalışanların bilgi teknolojilerini kullanma eğilimlerinin teknoloji kabul modeli ile incelenmesi amacıyla yapılan çalışma sonucunda algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığının tutum üzerinde, algılanan fayda ve tutumun niyet üzerinde, niyetinde gerçekleşen davranış üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu ortaya konmuştur. Kowitlawakul (2011) tarafından hemşirelerin tele tıp teknolojilerini kullanma niyetlerini etkileyen faktörlerin ortaya konması amacıyla yapılan çalışma sonucunda algılanan faydanın kullanma niyetini etkileyen en önemli faktör olduğu ve algılanan kullanım kolaylığının algılanan faydayı pozitif yönde etkilediği konmuştur. Başak vd. (2015) tarafından Türkiye'deki hekimlerin dijital kişisel asistan kullanma niyetini etkileyen faktörleri ortaya koymak amacıyla yapılan çalışma sonucunda teknolojiyi kullanma niyetinin %71'inin algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan fayda ile açıklandığı ortaya konmuştur. Ducey ve Covert (2016) tarafından doktorların tablet bilgisayar kullanımını ve kabulünü etkileyen faktörleri incelemek amacıyla yapılan çalışma sonucunda algılanan kullanım kolaylığı, algılanan fayda, öznel normlar, uyumluluk ve güvenilirliğin doktorların tıbbi uygulamalarda tablet bilgisayarı kullanma niyetini pozitif yönde etkilediği ortaya konmuştur. Bozkurt (2020) tarafından sağlık çalışanlarının yeni tedavi yöntemlerine yönelik tutum ve davranışlarını teknoloji kabul modeli ile incelenmek amacıyla yapılan çalışma sonucunda algılanan kullanım kolaylığının algılanan fayda, tutum ve niyet üzerinde, algılanan faydanın tutum ve niyet üzerinde ve tutumun da niyet üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca, kullanım kolaylığının tutum ve niyet arasındaki ilişkisinde algılanan faydanın kısmi aracı role sahip olduğu ortaya konmuştur. Topçuoğlu vd. (2022) tarafından MHRS sisteminin etkinliğini TKM ile incelemek amacıyla yapılan çalışmada sistem kalitesinin algılanan kullanım kolaylığı, algılanan fayda ve tutum üzerinde, algılanan faydanın tutum ve niyet üzerinde ve algılanan kullanım kolaylığının algılanan fayda üzerinde pozitif yönde etkili olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca algılanan kullanım kolaylığının tutum üzerinde etkisinin olmadığı görülmüştür. Alan yazın incelemesine yönelik oluşturulan araştırma modeli ve hipotezler aşağıdaki gibidir.

Şekil 2. Araştırma Modeli

Hipotez 1. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik algılanan kullanım kolaylığının, algılanan fayda üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 2. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik algılanan kullanım kolaylığının, kullanıma yönelik tutum üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 3. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik algılanan faydanın, kullanma niyeti üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 4. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik algılanan faydanın, kullanıma yönelik tutum üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 5. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik tutumun, kullanma niyeti üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 6. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik niyetin, gerçekleşen davranış üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

Hipotez 7. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik algılanan kullanım kolaylığı ve kullanıma yönelik tutum arasındaki ilişkide algılanan faydanın aracı rolü vardır.

Hipotez 8. Akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımına yönelik algılanan fayda ve kullanma niyeti arasındaki ilişkide kullanıma yönelik tutumun aracı rolü vardır.

3. METODOLOJİ

3.1.Araştırma Evreni ve Örneklem

Bu çalışma hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde uygulamaya başlanan akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımını ve kabulünü teknoloji kabul modeli (TKM) ile incelemek amacıyla yapılmıştır. 2 Aralık 2022- 2 Ocak 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmada veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır. Çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma evrenini Kayseri ilindeki 950 hastane öncesi acil sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Bu doğrultuda evreni temsil edecek örneklem sayısı Özdamar (2003) tarafından geliştirilen formüle göre 275 olarak belirlenmiştir. Örnekleme yöntemi olarak basit tesadüfi örneklem yöntemi kullanılmıştır.

3.2.Ölçekler

2 bölüm ve 29 ifadeden oluşan anketin birinci bölümünde teknoloji kabulünü ölçmeye yönelik Davis (1989) tarafından geliştirilen 25 ifade ve 5 alt boyuttan oluşan 5'li Likert türünde "Teknoloji Kabul Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçeğin algılanan fayda (6 madde) ve algılanan kullanım kolaylığı (6 madde) alt boyutları Yekeler vd. (2019) tarafından, tutum (4 madde), niyet (7 madde) ve gerçekleşen davranış (2 madde) alt boyutları da Serçemeli ve Kurnaz (2016) tarafından Türkçe 'ye çevrilerek geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Anketin ikinci bölümünde anketi yanıtlayanların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik 4 ifade yer almaktadır.

Verilerin analizinde SPSS 22.0 kullanılmıştır. Teknoloji kabul ölçeğinin güvenilirlik katsayısı 0,947 olarak ölçülmüştür. Bu sonuca göre teknoloji kabul ölçeğinin yüksek güvenilirliğe sahip olduğu söylenebilir. Çok değişkenli istatistik analiz yöntemlerinin yapılabilmesi için öncelikle verilerin normal dağılım göstermesi gerekmektedir (Çokluk, Şekercioğlu ve Büyükoztürk, 2012). Bu doğrultuda yapılan normallik analizine göre verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Ölçeğin alt boyutlarını belirlemek için yapılan faktör analizi sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir. Ölçek puanları arasındaki ilişkiye yönelik korelasyon analizi ile nedensellik etkisinin belirlenmesine yönelik regresyon analizi kullanılmıştır. Bu çalışma için Kayseri Üniversitesi Etik Kurulundan 02.12.2022 tarih 43938 sayılı karar ile izin alınmıştır.

3.3.Araştırma Bulguları

Katılımcıların demografik özelliklerine yönelik yüzde ve frekans dağılımları Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Demografik Özellikler

Değişken	n	%
Cinsiyet		
Kadın	149	54,2
Erkek	126	45,8
Eğitim Durumu		
Lise	65	23,6
Ön Lisans	124	45,1
Lisans	71	25,8
Yüksek Lisans ve Üzeri	15	5,5
Yaş Grubu		
18-25 yaş	91	33,1
26-35 yaş	99	36,0
36-45 yaş	70	25,5
46 ve üzeri yaş	15	5,5
Çalışma Süresi		
1 yıldan az	42	15,3
1-5 yıl arası	82	29,8
6-10 yıl arası	70	25,5
11 yıl ve üzeri	81	29,5

n:275

Araştırmaya katılan 275 hastane öncesi acil sağlık çalışanının %54,2'sinin kadın, %36'sının 26-35 yaş grubunda, %45,1'inin ön lisans mezunu ve 29,8'inin 1-5 yıl arası çalışma süresine sahip kişilerden oluşmaktadır. Tablo 2'de araştırmada kullanılan ölçeğin alt boyutlarını belirlemek için yapılan faktör analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 2. Faktör Analizi

Faktörler	Faktör Yükü				Öz Değeri	Açıklanan Varyans	Cronbach's Alpha
Algılanan Fayda							
AF 1	,812				9,371	%19,6	,913
AF 2	,797						
AF 3	,781						
AF 4	,777						
AF 5	,772						
Algılanan Kullanım Kolaylığı		,707			2.090	%15,9	,857
AKK 1	,704						
AKK 2	,646						
AKK 3	,622						
AKK 4	,555						
AKK 5	,525						
Kullanıma Yönelik Tutum					1.290	%14,1	,829
KYT 1		,839					
KYT 2		,792					
KYT 3		,783					
Kullanıma Yönelik Niyet					1.135	%11,5	,808
KYN 1			,807				
KYN 2			,679				
KYN 3			,510				
Gerçekleşen Davranış					1,060	%9,9	,728
GD 1				,762			
GD 2				,664			

Ölçek Değerleri: Kesinlikle Katılmıyorum-1, Katılmıyorum-2, Kararsızım-3, Katılıyorum-4, Kesinlikle Katılıyorum-5

H. Denizli

Çalışmada elde edilen verinin faktör analizine uygunluğunu değerlendirmek için örneklem yeterliliği testi (KMO) ve Bartlett Küresellik testi yapılmıştır. Ölçeğin KMO katsayısı 0,90'nın üzerinde (KMO=0,943) olduğu için örneklem yeterliliği "mükemmel" olarak değerlendirilebilir (Kalaycı, 2010: 322). Bartlett Küresellik testi sonuçlarına göre ölçeğin ($p<,000$) anlamlılık düzeyinde test değeri 3246,405 bulunmuştur. Bu doğrultuda elde edilen verinin faktör analizi yapmaya uygun olduğu görülmüştür. Faktör analizinde; faktör yapısını belirlemek için temel bileşenler analizi seçilmiş olup dikey döndürme tekniği varimax kullanılmış ve faktör yükü 0,50'den düşük olan veri dikkate alınmamıştır (Alpar, 2011: 269).

Yapılan faktör analizi sonucunda 5 faktör tespit edilmiştir. Bu faktörler; algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, tutum, niyet ve gerçekleşen davranış olarak nitelendirilmiştir. Yapılan faktör analizi sonucu algılanan fayda değişkenine ilişkin 6.ifade, kullanıma yönelik niyet değişkenine ilişkin 5. 6. ve 7. ifadelerin faktör yükü 0,50'den küçük olduğu için analizden çıkarılmış ve ortaya çıkan 21 ifadeden oluşan ölçek ile analize devam edilmiştir. Faktör analizi sonucu ortaya çıkan yapıyı oluşturan 21 ifadeden oluşan ölçeğin toplam güvenilirlik katsayısı 0,936 olarak bulunmuş olup yeterli güvenilirliğe sahip olduğu görülmüştür. Tablo 2'ye göre, ilk faktör "algılanan fayda" toplam varyansın %19,6'sını açıklamaktadır. İlk faktörün güvenilirlik katsayısı 0,913'tür. İkinci faktör "algılanan kullanım kolaylığı" toplam varyansın %15,9'unu açıklamaktadır. İkinci faktörün güvenilirlik katsayısı 0,857'dir. Üçüncü faktör "kullanıma yönelik tutum" toplam varyansın %14,1'ini açıklamaktadır. Üçüncü faktörün güvenilirlik katsayısı 0,829'dur. Dördüncü faktör "kullanıma yönelik niyet" toplam varyansın %11,5'ini açıklamaktadır. Dördüncü faktörün güvenilirlik katsayısı 0,808'dir. Beşinci faktör "gerçekleşen davranış" toplam varyansın %9,9'unu açıklamaktadır. Beşinci faktörün güvenilirlik katsayısı 0,728'dir. Toplamda faktör yüklerinin varyansın %71'ini açıkladığı görülmektedir. Sosyal araştırmalarda bu oranın %50'nin üzerinde bulunması çok iyi bir sonuç olarak değerlendirilmektedir (Akdoğan ve Demirtaş, 2014: 115). Tablo 3'te değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Analizi

	\bar{x}	Standart Sapma	1	2	3	4	5
1.Algılanan fayda	3,5724	1,147	1				
2.Alg. kullanım kolaylığı	3,7776	,907	,680**	1			
3.Tutum	3,4582	1,062	,415**	,514**	1		
4.Niyet	3,6545	,934	,543**	,695**	,588**	1	
5.Gerçekleşen davranış	3,7982	1,027	,600**	,635**	,315**	,596**	1

** $p < 0,01$ Anlamlılık düzeyi

Tablo 3'te elde edilen sonuçlara göre katılımcıların toplam teknoloji kabul ölçeği ortalamasının ($\bar{x}=3,64$), algılanan fayda alt boyutunun ($\bar{x}=3,57$), algılanan kullanım kolaylığı alt boyutunun ($\bar{x}=3,77$), kullanıma yönelik tutum alt boyutunun ($\bar{x}=3,45$), kullanıma yönelik niyet alt boyutunun ($\bar{x}=3,65$) ve gerçekleşen davranış alt boyutunun ($\bar{x}=3,79$) olduğu görülmektedir. Bu bulgular doğrultusunda hastane öncesi acil sağlık çalışanlarının teknoloji kabul düzeyinin ortalama eşik değerin ($\bar{x}=3$) üzerinde yüksek olduğu ve kullanıma yönelik olumlu görüşe sahip oldukları söylenebilir.

Elde edilen korelasyon analizi sonucunda 0,01 anlamlılık düzeyinde; algılanan fayda ile algılanan kullanım kolaylığı, tutum, niyet ve gerçekleşen davranış arasında; algılanan kullanım kolaylığı ile tutum, niyet ve gerçekleşen davranış arasında; tutum ile niyet ve gerçekleşen davranış arasında; niyet ve gerçekleşen davranış arasında pozitif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Tablo 4'te araştırma hipotezlerini test amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 4. Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken *	Model 1(β)	Model 2a(β)	Model 2b(β)	Model 3(β)	Model 4a(β)	Model 4b(β)	Model 5(β)	Model 6(β)
	AKK-AF*	AKK-TU*	AKK/AF-TU*	AF-TU*	AF-Nİ*	AF/TU-Nİ*	TU-Nİ*	Nİ-GD*
Alg. Kul. Kolaylığı	,861	,602	,505	,384	,442	,342	,517	,656
Algılanan Fayda			,113			,331		,353
Tutum								,000
Niyet								,000
Adj R ²	,463	,261	,267	,169	,292	,517	,343	,353
Sig.	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Durbin Watson	1,744	1,606	1,588	1,768	1,533	1,404	1,670	1,700
F(df)	235,227	97,878	50,781	56,768	113,886	147,853	144,040	150,344

** p< 0,01; **AKK**: Algılanan Kullanım Kolaylığı; **AF**: Algılanan Fayda; **TU**: Tutum; **Nİ**: Niyet; **GD**: Gerçekleşen Davranış

Tablo 4'te elde edilen sonuçlara bakıldığında öncelikle Durbin-Watson değerlerine göre herhangi bir oto korelasyon olmadığı söylenebilir. Regresyon analizi sonuçlarına göre algılanan kullanım kolaylığının; algılanan faydayı ($\beta = ,861$; $p < 0,01$) ve kullanıma yönelik tutumu ($\beta = ,505$; $p < 0,01$) pozitif yönde etkilediği bulunmuştur. Bu doğrultuda Hipotez 1 ve Hipotez 2 kabul edilmiştir. Algılanan faydanın; kullanıma yönelik tutumu ($\beta = ,384$; $p < 0,01$) ve kullanıma yönelik niyeti ($\beta = ,442$; $p < 0,01$) pozitif yönde etkilediği bulunmuştur. Bu doğrultuda Hipotez 3 ve Hipotez 4 kabul edilmiştir. Kullanıma yönelik tutumun kullanıma yönelik niyeti ($\beta = ,517$; $p < 0,01$) ve kullanıma yönelik niyetinde gerçekleşen davranışı ($\beta = ,656$; $p < 0,01$) pozitif yönde etkilediği bulunmuştur. Bu doğrultuda Hipotez 5 ve Hipotez 6 kabul edilmiştir. Bir sonraki aşamada yapılan çoklu regresyon analizlerine göre algılanan faydanın algılanan kullanım kolaylığı ve kullanıma yönelik tutum arasındaki ilişkide kısmi aracı role sahip olduğu ($\beta = ,113$; $p < 0,01$) tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Hipotez 7 kabul edilmiştir. Ayrıca kullanıma yönelik tutumun algılanan fayda ve kullanıma yönelik niyet arasındaki ilişkide kısmi aracı role sahip olduğu da ($\beta = ,331$; $p < 0,01$) tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Hipotez 8 kabul edilmiştir.

4.TARTIŞMA VE SONUÇ

Hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımının teknoloji kabul modeli ile incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırmaya katılanların çoğunluğunu 26-35 yaş arası, 5 yıl az çalışma süresine sahip, ön lisans eğitimi almış kadın katılımcıların oluşturduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada, Davis (1985) tarafından alan yazına kazandırılan ve bilgi teknolojilerinin kabulünü ölçmek amacıyla kullanılan teknoloji kabul modelinin hastane öncesi sağlık çalışanlarının kullanımına sunulan yeni teknolojilerin kabulünü ölçmede kullanılabileceği ve diğer çalışmalara (Ma vd. 2005; Özer, vd., 2010; Teo, vd., 2011; Bozkurt, 2020; Topçuoğlu, vd., 2022) paralel olarak benzer sonuçlar elde edilebileceği anlaşılmıştır. Çalışma sonucunda; algılanan kullanım kolaylığının, algılanan fayda, kullanıma yönelik tutum (Özer vd., 2010; Serçemeli ve Kurnaz, 2016; Yıldırım ve Kaplan, 2019; Bozkurt, 2020) üzerinde, algılanan faydanın kullanıma yönelik tutum (Özer vd., 2010; Yıldırım ve Kaplan, 2019; Bozkurt, 2020; Tiryaki, 2021; Saygılı vd. 2022) ve kullanıma yönelik niyet (Lee vd. 2007; Özer vd. 2010; Serçemeli ve Kurnaz, 2016; Bozkurt, 2020) üzerinde, kullanıma yönelik tutumun kullanıma yönelik niyet (Taylor ve Todd, 1995; Özer vd. 2010; Yıldırım ve Kaplan, 2019; Bozkurt, 2020; Tiryaki, 2021) üzerinde ve kullanıma yönelik niyetin gerçekleşen davranış (Yıldırım ve Kaplan, 2019) üzerinde pozitif yönde etki gösterdiği ve elde edilen sonuçların alan yazındaki benzer çalışmalarla tutarlılık gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca algılanan kullanım kolaylığı ile kullanıma yönelik tutum arasındaki ilişkide algılanan faydanın kısmi aracı role sahip olduğu bazı çalışmalarla (Bozkurt, 2020) benzerlik gösterirken, algılanan fayda ile kullanıma yönelik niyet arasındaki ilişkide kullanıma yönelik tutumun kısmi aracı role sahip olduğuna yönelik sonuçlar bazı çalışmalarla (Bozkurt, 2020) benzerlik göstermemektedir.

Çalışma sonuçları, araştırma yapılan ildeki hastane öncesi acil sağlık çalışanlarının yeni kullanılmaya başlanan akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) teknolojilerini kullanım açısından kolay ve faydalı bulduklarını, kullanıma yönelik olumlu tutum sergilediklerini ve kullanmaya niyetli olduklarını ortaya koymaktadır. Hastane öncesi acil sağlık hizmetlerinde yeni kullanılmaya başlanan akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) teknolojisinin kabulüne yönelik yapılan çalışma sonucunda elde edilen bulgular alan yazındaki birçok çalışma

H. Denizli

sonucu ile benzerlik göstermektedir. Bu doğrultuda modelin alt boyutları arasındaki ilişkiye ve aracılık etkisine yönelik elde edilen sonuçların alan yazına katkı sağlayacak olması önem arz etmektedir. Ayrıca bu çalışma, konuyla ilgili daha önce yapılmış bir çalışma olmaması sebebiyle uygulayıcıların hastane öncesi acil sağlık çalışanlarının akıllı ambulans ve tablet (elektronik vaka sistemi) kullanımlarını etkileyen faktörler hakkında detaylı bilgiye sahip olarak sistemi geliştirme kararlarında faydalanabilecekleri referans bir çalışma olacağı ve bu alandaki akademik çalışmalarda kaynak niteliğinde kullanılabileceği değerlendirilmektedir.

Çalışma Kayseri ilindeki hastane öncesi acil sağlık çalışanları ve kullanılan ölçme aracı ile sınırlı kalmıştır. Bu doğrultuda gelecekte yapılacak çalışmalarda daha kapsamlı sonuçlara ulaşılması için benzer çalışmanın farklı illerdeki hastane öncesi sağlık çalışanlarına yönelik yapılması önerilebilir. Farklı illerdeki hastane öncesi acil sağlık çalışanlarına yönelik yapılacak çalışmalarla bu çalışmanın sonuçları karşılaştırılarak çalışmaların benzer veya farklı yönleri ortaya konabilir. Bunun dışında modele dışsal değişkenler (sistem kalitesi, kişilik özellikleri, kolaylaştırıcı faktörler gibi), iş tatmini, iş performansı gibi değişkenler dâhil edilerek çalışma yapılabilir ve dijital sağlık teknolojilerinin kabulünde dijital liderlik davranışlarının etkileri incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Ajzen, I. (1985). "From Intentions to Actions: A Theory of Planned Behavior", Kuhl, J. & Beckmann, J. (Eds.), *Action Control*, Heidelberg, Berlin, *Springer-Verlag*, ss.11-39.
- Ajzen, I. (2012). Martin Fishbein's legacy: The reasoned action approach. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 640(1), 11-27.
- Akdoğan, A. ve Demirtaş, Ö. (2014). "Etik Liderlik Davranışlarının Etik İklim Üzerindeki Etkisi: Örgütsel Politik Algılamaların Aracı Rolü". *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), ss.107-124.
- Alpar, R. (2011). *Uygulamalı Çok Değişkenli Yöntemler*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Aydın, C. (2019). *Tüketicilerin Sosyal Medya Reklamlarına Yönelik Satın Alma Davranışlarının Teknoloji Kabul Modeli ile İncelenmesi*, Gümüşhane Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Başak, E., Gümüşsoy, C. A. ve Çalışır, F. (2015). "Examining the Factors Affecting PDA Acceptance among Physicians: An Extended Technology Acceptance Model". *Journal of healthcare engineering*, 6(3), ss.399-418.
- Bozkurt, İ. (2020), "Teknoloji Kabul Modeli Çerçevesinde Sağlık Profesyonellerinin Yeni Tedavi Yöntemlerini Kullanma Eğilimlerinin İncelenmesi (Özel Hastane Örneği)", *Gevher Nesibe Journal of Medical & Health Sciences*, 5(7), ss.88-100.
- Çivici, T. ve Kale, S. (2007), "Mimari Tasarım Bürolarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanımını Etkileyen Faktörler: Bir Yapısal Denklem Modeli", 4. İnşaat Yönetimi Kongresi Bildiriler Kitabı, ss.119-128.
- Çokluk, Ö. S., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, S. (2012). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve Lisrel Uygulamaları*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Davis, F. D. (1985). *A Technology Acceptance Model for Empirically Testing New End-User Information Systems: Theory and Results*, Doctoral Dissertation, Sloan School of Management, Massachusetts Institute of Technology.
- Davis, F. D. (1989). "Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use and User Acceptance of Information Technology". *MIS quarterly*, 13(3), ss.319-340.
- Davis, F. D., Bagozzi, R. P. ve Warshaw, P. R. (1989). "User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models". *Management Science*, 35(8), ss.982-1003.
- Denizli, F. ve Demirtaş, Ö. (2022). "Dijital Hastaneye Dönüşüm Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Teknolojiye Hazır Bulunmuşluk Durumlarının Değerlendirilmesi: Bir Kamu Hastanesi Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49, Denizli, ss. 163-174.
- Ducey, J. A. ve Coovert, D.M. (2016). "Predicting tablet computer use: An extended Technology Acceptance Model for physicians" *Health Policy and Technology*, 5(3), ss.268-284.
- Erdem, H.K. (2011). *Kurumsal Kaynak Planlama Sistemlerinin Kullanımında Etkili Olan Faktörlerin Geliştirilmiş Teknoloji Kabul Modeli ile İncelenmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Fishbein, M. ve Ajzen, I. (1975). "Belief, Attitude, Intention and Behaviour: An Introduction to Theory and Research". Reading, MA: Addison-Wesley.

- Hsiao, C. H., ve Yang, C. (2011). "The Intellectual Development of The Technology Acceptance Model: A Co-citation Analysis". *International Journal of Information Management*, 31(2), ss.128-136.
- Kalaycı, Ş. (2010). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri, Pegem Yayınları, Ankara.
- Karamustafa, K., ve Yılmaz, M. (2021). "Konaklama İşletmelerinde Akıllı Turizm Teknolojilerinin Kurumsal Kabulü". *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), ss.1350-1383. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1203>.
- Kim, D. ve Chang, H. (2007). "Key functional characteristics in designing and operating health information websites for user satisfaction: An application of the extended Technology Acceptance Model". *International Journal of Medical Informatics*, 76, ss.790-800. doi:10.1016/j.ijmedinf.2006.09.001
- Kowitlawakul, Y. (2011). "The Technology Acceptance Model Predicting Nurses' Intention to Use Telemedicine Technology (eICU)", *CIN: Computers, Informatics, Nursing*, 29(7), ss.411-418.
- Küçükkaya D. (2019). Teknoloji Kabul Modeli İle Elektronik Belge Yönetim Sistemi Kullanımını Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi ve Yapısal Eşitlik Modeli ile Analizi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Lee, H.Y., Qu, H. ve Kim, Y.S. (2007), " A Study of The Impact of Personal Innovativeness on Online Travel Shopping Behavior-A Case Study of Korean Travelers", *Tourism Management*, 28, ss.886-897.
- Ma, W. W. K., Anderson, R. ve Streith, K. O. (2005). "Examining User Acceptance Of Computer Technology: An Empirical Study Of Student Teachers", *Journal of Computer Assisted Learning*, 21, ss.387-395.
- Özdamar, K. (2003). Modern Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Kaan Kitabevi, Eskişehir.
- Özer, G., Özcan, M. ve Aktaş, S. (2010), "Muhasebecilerin Bilgi Teknolojileri Kullanımının Teknoloji Kabul Modeli (TKM) ile İncelenmesi", *Journal of Yasar University*, ss.3278 - 3293
- Sağlık Bakanlığı, 2021 <https://acilafet.saglik.gov.tr/TR,55305/akilli-ambulans-ve-tablet-uygulamasi-projesi-basladi.html> Erişim Tarihi: 20.12.2022.
- Sağlık Bakanlığı, 2022 <https://acilafet.saglik.gov.tr/TR-61542/tablet-uygulamasi.html> Erişim Tarihi: 23.12.2022.
- Saygılı, M, Yalçıntekin, T. ve Çakırsoy E. (2022). "Muhasebe Programlarına Yönelik Değişirme Niyetinin Teknoloji Kabul Modeli (TKM) Çerçevesinde İncelenmesi: Sakarya İli Örneği" *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 66, ss.129-146.
- Serçemeli, M., ve Kurnaz, E. (2016). "Denetimde Bilgi Teknoloji Ürünleri Kullanımının Teknoloji Kabul Modeli (TKM) ile Araştırılması". *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45(1), ss.43-52.
- Taylor, S. ve Todd, P. (1995). "Understanding Information Technology Usage: A Test of Competing Models". *Information Systems Research*, 6(2), ss.144-176.
- Teo, T., Luan, S., Thammetar, T. ve Chattiwat, W. (2011). "Assessing e-learning Acceptance By University Students in Thailand". *Australasian Journal of Educational Technology*, 27(8), ss.1356-1368
- Tiryaki, İ. (2021). Nesnelerin İnterneti Teknolojisinin Kullanımı İçin Tüketici Davranış Niyetlerinin Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeli Kapsamında İncelenmesi, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Doktora Tezi.
- Topçuoğlu, E., Kavak, O. ve Kaygjn, E. (2022), "Sağlıkta Yönetim Bilişim Sistemi Olarak MHRS'nin Teknoloji Kabul Modeli İle Analizi", *Uluslararası İşletme Bilimi ve Uygulamaları Dergisi*, 2(1), ss.1-16.
- Venkatesh V. ve Davis F.D. (2000), "A Theoretical Extension of The Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies", *Management Science*, 46(2), ss.186-204.
- Venkatesh, V. ve Bala, H. (2008). "Technology Acceptance Model 3 and A Research Agenda on Interventions". *Decision Sciences*, 39(2), ss.273-315.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B. ve Davis, F. D. (2003). "User Acceptance of Information Technology: Toward A Unifed View". *MIS Quarterly*, 27(3), ss.425-478.
- Venkatesh, V., Thong, J. Y. L. ve Xu, X. (2012). "Consumer Acceptance and Use of Information Technology: Extending the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology". *MIS Quarterly*, 36(1), ss.157-178.
- Yeke, S. , Ceran, E. B. ve Pınar, R. İ. (2019). "Teknoloji Kabul Modeli Çerçevesinde Çalışanların Elektronik Belge Sistemini Kullanmaya Yönelik Tutumu: Kamu Sektöründe Bir Uygulama", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), ss.159-168
- Yıldırım, S. C. ve Kaplan, B. (2019). "Mobil Uygulama Kullanımının Benimsenmesi: Teknoloji Kabul Modeli ile Bir Çalışma". *KAÜİİBFD*, 10(19), ss.22-51.
- Yılmaz, Ö. (2018). "Tüketicilerin Online Alışveriş Niyetlerinin Teknoloji Kabul Modeli Bağlamında İncelenmesi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), ss.331-346.

H. Denizli

- Yiğit, A. ve Erdem, R. (2016), "Sağlık Teknolojisi Değerlendirme: Kavramsal Bir Çerçeve", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, ss.215-249.
- Yousafzai, S. Y., Foxall, G. R. ve Pallister, J. G. (2007). "Technology Acceptance: A Meta-Analysis Of The Tam". *Journal Of Modelling In Management*, 2(3), ss.251-280.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.03.2023 ✓Accepted/Kabul:31.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1259640

Research Article/Araştırma Makalesi

Yeşilkaya, F. ve Uyanık, Y. (2023). "İşgücü Piyasası Açısından Yaş Bağımlılığı ile İstihdam İlişkisinin Ekonometrik Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 123-148.

İŞGÜCÜ PİYASASI AÇISINDAN YAŞ BAĞIMLILIĞI İLE İSTİHDAM İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ*

Fatma YEŞİLKAYA**, Yücel UYANIK***

Öz

İşgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı, gelişmiş ülkelerin yaşlı ülkeler olarak nitelendirilmeye başlamasıyla beraber gerek gelişmiş ülkeler gerekse gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sorun alanı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Çocuk ya da genç ve yaşlı bağımlılığı olarak iki başlık altında incelenen yaş bağımlılığı ülkelerin yalnızca demografik yapılarıyla değil aynı zamanda işgücü piyasaları ve sosyal güvenlik sistemleriyle de ilişki bir olgudur. Çalışmanın temel tartışma alanı yaş bağımlılığının işgücü piyasası göstergelerinin önemli bir boyutu olan istihdam ile ilişkisinin tespit edilmesidir. Bu doğrultuda işgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı ve istihdam ilişkisi; refah rejimleri bağlamında panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Analiz kapsamında 1991-2019 verileri kullanılarak Panel ARDL modeli ile tahminleme gerçekleştirilmiştir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin tahmini için ise En Küçük Kareler yöntemi kullanılmıştır. Sonrasında bağımlılık oranlarının hata terimlerinde yaşanan değişimin istihdam oranı üzerinde oluşturacağı etki, etki-tepki analizi ile incelenmiştir. Çalışma kapsamında son olarak varyans ayrıştırması analizi ile istihdam oranında yaşanan değişimlerin bağımlılık oranlarından ne ölçüde etkilendiği araştırılmıştır. Gerçekleştirilen analizlerle uzun dönemde refah rejimlerinin tamamında yaşlı bağımlılığı ve istihdam oranı arasında pozitif ilişki; genç bağımlılığı ve istihdam oranı arasında ise sadece liberal refah rejiminde bir ilişki tespit edilmiş ve bu ilişkinin negatif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analizler sonucunda ayrıca tüm refah rejimlerinde kısa dönemde negatif yönlü olan yaşlı bağımlılığı ve istihdam oranı ilişkisinin ortalama 8-10 yıl içerisinde pozitif döndüğü tespit edilmiştir. Analizlerle elde edilen diğer bir bulgu ise liberal refah rejiminde yaşlı bağımlılığının istihdam oranı üzerindeki pozitif etkisinin diğer rejim türlerindeki etkinin yaklaşık iki katı kadar gerçekleştiğidir.

Anahtar kelimeler: İşgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı, Çocuk (Genç) bağımlılığı, Yaşlı bağımlılığı, İstihdam, Panel veri analizi.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN AGE DEPENDENCY AND EMPLOYMENT

Abstract

Age dependency has begun to be considered as an important problem area for both developed countries and developing countries, as developed countries have begun to be characterized as aged countries. Age dependency, which is examined under two headings as youth and old age dependency, is a phenomenon related not only to the demographic structures of the countries, but also to the labor markets and social security systems. The main discussion area of the study is to determine the relationship between age dependency and employment, which is an important dimension of labor market indicators. In this direction, the relationship between age dependency and employment was examined with panel data analysis method in the context of welfare regimes. Within the scope of the analysis, estimation was carried out with the Panel ARDL model in line with the data for the period of 1991-2019. The Least Squares method was used to estimate the short-term relationship between the variables. Afterwards, the effect of the change in the error terms of the dependency ratios on the employment

*Bu çalışma Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı doktora programı kapsamında Prof. Dr. Yücel UYANIK'ın danışmanlığında Fatma YEŞİLKAYA tarafından hazırlanan "İşgücü Piyasası Açısından Yaş Bağımlılığı ve İstihdam İlişkisi: Refah Rejimleri Bağlamında Bir Karşılaştırma" isimli yayımlanmamış doktora tezinden türetilmiştir.

**Dr. Arş. Gör., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, MERSİN.
e-posta: fatmayesilkaya@mersin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1766-3535>).

***Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ANKARA.
e-posta: y.uyanik@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6424-3672>).

rate was examined with an impulse-response analysis. Within the scope of the study, it was investigated to what extent the changes in the employment rate were affected by the dependency ratios with the variance decomposition analysis. With the analyzes carried out, there is a positive relationship between the old age dependency and employment rate in all welfare regimes in the long run; on the other hand, a relationship between youth dependency and employment rate was determined only in the liberal welfare regime and it was concluded that this relationship was negative. As a result of the analyzes, it was also determined that the relationship between old age dependency and employment rate, which was negative in the short term in all welfare regimes, turned positive within an average of 8-10 years. Another finding obtained from the analyzes is that the positive effect of old age dependency on the employment rate in the liberal welfare regime is about twice as much as the effect in other regime types.

Keywords: *Age dependency, Youth dependency, Old-age dependency, Employment, Panel data analysis.*

1. GİRİŞ

En yaygın perspektifte sosyal güvenlik kapsamında değerlendirilen yaşa dayalı bağımlılık olgusu, işgücü piyasasını belirleyen ve etkileyen bir unsur olarak değerlendirilebilmektedir. Kısaca yaşa dayalı bağımlılık olgusu, nüfusun belirli bir kesiminin yaşam döngüsünün belirli noktasında yer almalarından kaynaklı olarak çeşitli hizmetlere erişim sağlanması durumunda nüfusun diğer kesimine bağımlı olması olarak tanımlanabilmektedir. Özellikle genç ve yaşlı bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri ve belirli standartları koruyabilmeleri ve refah hizmetlerinden faydalanabilmeleri noktasında piyasa gelirine bağımlılığın yüksek olduğu ülkelerde temel sorun alanı olarak değerlendirilmekle birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yaşlı ülkeler olarak nitelendirildiği andan itibaren yaşa dayalı bağımlılık olgusu işgücü piyasasını önemli ölçüde etkiler hale gelmiştir. Bu bağlamda yaşa dayalı bağımlılık olgusunun yalnızca sosyal riskler karşısında korunma anlamında sosyal güvenlik çerçevesinde ele alınması yeterli görülmemektedir. Temel tüketim ihtiyaçlarının karşılanması ile üretim-tüketim dengesinin sağlanmasından eğitim veya istihdama katılıma kadar maruz kaldıkları ya da kalabilecekleri riskler kapsamında geniş anlamda ele alındığında yaşa dayalı bağımlılık olgusunun işgücü piyasası anlamında da değerlendirilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Refah devleti temel amaç itibariyle bireylerin karşılaşılabilecekleri beklenmedik riskler karşısında piyasadan elde ettikleri gelirden bir kayıp yaşamaları durumunda çeşitli sosyal sigorta ve sosyal politika uygulamaları kullanarak bu kaybın telafisini hedeflemekle birlikte bu aşamada devletlerin kamu refahını sosyal harcamaları artırarak vatandaşlık düzeyinde genişletmesi beklenmektedir. Devletin bu kapsam doğrultusunda etkinliği ölçüsünde refah devletlerinin yaklaşım düzeylerindeki farklılaşma refah devletlerinde de farklılaşma oluşmasına kaynaklık etmiştir. Refah dağılımı bilindiği üzere piyasa, aile, sivil toplum kuruluşları ve özellikle de devlet etkinliğinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda bir ülkenin temel refah sağlayıcı kurum olarak sayılan unsurlardan hangisine ağırlık verdiği ve özellikle sanayileşme ile belirginleşen toplumsal sınıflar arasında devletin uzlaşmacı rolünün ne ölçüde gerçekleştiği refah devletlerinin sınıflandırılmasını gerekli kılmış ve refah rejimleri ortaya çıkarmıştır. Yaşa dayalı bağımlı nüfus olarak nitelendirilen yaşlı ve genç nüfus çeşitli kamusal ve sosyal hizmetlere erişim noktasında karşı karşıya kalabilecekleri risklerin telafisi noktasında refah rejimlerinde devletin etkinliği, işgücü piyasasının yapısı ve sosyal güvenlik yaklaşımları farklı sonuçlar doğuracaktır.

Yaşam döngüsü kapsamında gerek henüz girmeyerek gerekse çekilmek durumunda kalmaktan kaynaklı işgücü piyasasına dahil olmayan bireyler pasif nüfus olarak, hali hazırda üretim sürecinin doğrudan bir parçası olan bireyler aktif nüfus olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan aktif-pasif dengesinin diğer bir deyişle aktüeryal dengenin sağlanması noktasında işgücü piyasası kapsamında önemli göstergelerden biri olan istihdam olgusunun yaşa dayalı bağımlılık olgusundan doğrudan ve/veya dolaylı bir şekilde etkilendiği düşünülmektedir. Bu bağlamda işgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı olarak da ifade edilebilen yaşa dayalı bağımlılık olgusu ile istihdam arasındaki ilişkinin refah rejimleri bağlamında değerlendirilmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çalışma, refah rejimleri bağlamında Esping-Andersen'in geliştirdiği sınıflandırma merkeze alınacak şekilde kurgulanmış ve Türkiye'yi de dahil edebilmek adına Liebfried'in Esping-Andersen'in sınıflandırmasına katkı olarak geliştirdiği Güney Avrupa refah rejimi kapsama alınmıştır. Çalışmanın takip eden kısımlarında, ilk olarak yaşa dayalı bağımlılık olgusu ile istihdam ilişkisinin teorik arka planına yer verilmekte ve sonrasında iki olgu arasındaki ilişkinin tespit edildiği metodoloji başlığı altında çalışmada kullanılan 18 ülkenin 1991-2019 verilerinden hareketle panel veri analizi yöntemiyle gerçekleştirilen analizler yer almaktadır. Çalışmanın sonuç ve değerlendirme kısmında ise çalışma kapsamında elde edilen analiz bulguları, işgücü piyasası perspektifinde yorumlanmaktadır.

2. TEORİK ARKA PLAN

Sosyal politikanın temelinde bireylerin yaşam sürecinin doğurabileceği riskler karşısında korunması yer almaktadır. Dolayısıyla zaman içerisinde riskler karşısında atılan adımlar hem aile içerisinde hem devlet etkinliği çerçevesinde değişime uğramaktadır. Bireylerin yaşamının temelde bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık evrelerinden oluştuğu kabul edilmekte ve bu evreler yaşam döngüsü olarak isimlendirilmektedir. Yaşam döngüsü içerisinde ortaya çıkan risklerin paylaşımı noktasında, klasik nesiller arası sözleşme uyarınca daha genç ve çalışabilecek durumda olanlar, servetin aktarımı karşılığında yaşlıların bakımını üstlenmektedirler. Bu durum bağımlılık ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Aile içinde gerçekleşen bu sözleşmenin yanında piyasa, hayat sigortası ya da özel emeklilik programları gibi uygulamalar aracılığıyla yaşam süresince karşı karşıya kalınan riskler idare edilmektedir. Bu noktada yaş belirleyici bir konumdadır. Çalışma yaşamında geçirilen verimli dönemlerde kazanılan yüksek gelirler pek çok bireye birikim yapma imkanı tanıdığı için bu noktada yaşlılık güvencesi doğrudan piyasadan karşılanabileceken gençler ve çocuklarda ve bu çocukların içinde yer aldığı ailelerde durum böyle değildir. Bu durumda piyasadan elde edilen gelirle birikim yapma kapasitesi ciddi anlamda azalabilmektedir (Esping-Andersen, 2013a: 46). Birikim yapma kapasitesi açısından değerlendirildiğinde genç bağımlılığı yaşlı bağımlılığından daha yüksek düzeyde toplam bağımlılığı etkileyebilmekle birlikte yaşlı bağımlılığının risklerden korunma açısından sosyal koruma harcamalarının GSYH içerisindeki payını önemli ölçüde artırdığı da göz ardı edilmemelidir (Mina, 2021). Çünkü yaşlılık aylıklarına yapılan harcamaların GSYH içerisindeki payında bağımlılıktan kaynaklı yaşanan bir artış, doğrudan refah devletinin sosyal yardım harcamalarını artırmasını engelleyici yönde bir etki yaratabilmektedir (Kim ve Choi, 2020).

Refah devleti, bireylerin yaşam sürecinde beklenmedik risklerle karşılaştıkları durumda piyasadan elde edecekleri gelirden ve temel refah hizmetlerinden (eğitim, sağlık, barınma vb.) yaşayabilecekleri kayıpları sosyal sigorta uygulamalarının kullanılması vasıtasıyla telafi etme temel amacından hareket eden devlet olarak ifade edilmektedir (Pierson, 1998: 7). Devletler, bireylerin özelde gelir temelde refah kaybını telafi etmek için kullandıkları yaklaşımlar ve devletin etkinliği çerçevesinde farklılaşmakta ve refah rejimleri ortaya çıkmaktadır. Pek çok araştırmacı tarafından farklı sınıflandırmalara tabi tutulan refah devletleri için günümüzde dahi literatürde en fazla benimsenen sınıflandırma Esping-Andersen tarafından geliştirilen liberal, muhafazakar ve sosyal demokrat rejimleridir.

Esping-Andersen'in sınıflandırmasında yer alan devletler refah rejimlerinin felsefi temelleri, sosyal ihtiyaçların piyasa dışı kurumlardan sağlanabilme düzeyleri diğer bir ifade ile piyasa-dışılaştırma düzeyleri, sosyal haklardan faydalanma koşulları, refah önlemlerinin sağlanış yöntemleri ve sosyal politika diğer bir ifade ile refah sağlayan temel kurumlar kapsamında farklılaşmaktadır. Liberal rejim, klasik liberalizm ilkelerine dayanan, piyasa-dışılaştırmanın düşük olduğu diğer bir ifade ile ihtiyaçların temelde piyasadan karşılanması düşüncesinin hakim, sosyal hakların ihtiyaç temelli ve sınırlı olduğu ve refahın karma hizmetlerle temelde piyasadan sağlandığı bir rejim türü olduğu görülmektedir. Muhafazakar rejim, ülkelerin geleneksel yapılarının sosyal politika uygulamalarına yansıtıldığı, piyasa-dışılaştırmanın orta düzeyde, sosyal haklar konusunda katkıya dayalı erişimin söz konusu olduğu ve refah sağlayıcı kurumun mesleki ayırım dikkate alınarak devlet eliyle sağlandığı ülkeleri içeren bir rejim türü olarak değerlendirilmektedir. Sınıflandırmada sosyalizm kaynaklı, piyasa-dışılaştırmanın yüksek olduğu dolayısıyla ihtiyaçların karşılanması noktasında piyasanın yanında devlet gibi diğer aktörlerin de yüksek düzeyde katkısının bulunduğu, sosyal hakların evrensel çerçevede ele alındığı ve devletin evrensel refah sağlayıcı bir kurum olarak değerlendirildiği sosyal demokrat refah rejimi yer almaktadır (Özdemir, 2005; Özdemir, 2007: 132).

Liebfried'in refah rejimlerine katkısı çerçevesinde ele alınan Güney Avrupa rejiminin temel karakteristik özellikleri 4 unsur kapsamında ifade edilmektedir. İlk unsur, gelir desteğinde ortaya çıkan 'aşırılıklar' ve kutuplaşma; ikinci unsur, sağlık hizmetlerinin sağlanmasında mesleki ilkeler yerine ulusal ilkeler belirlemeye çalışılması ve kısmen başarılması, bir diğer unsur, sosyal refah konusunda kamu ile kamu dışı kuruluşların bir ortaklığı olması ve devletin az varlık göstermesi, dördüncü ve son unsur ise, refah dağıtımında klientalist¹ anlayışın varlığını devam ettirmesidir. Sayılan bu özelliklerin yanında parçalanmış ve hatta kutuplaşmış işgücü piyasası (Ferrera, 2013), az gelişmiş sosyal haklar, sosyal haklara ilişkin 'aşırı' vaatler, güçlü olmayan kamu uygulamaları,

¹Klientalizm, genel kabul görmüş keskin bir tanımı olmamakla birlikte temelde ideal olmayan sistem ve kurumlar için kullanılan özellikle ikili ilişkiler ve hiyerarşi düzeyinde varlık gösteren, kayırmacılık olarak da ifade edilen bir kavramdır (Hicken, 2011).

baskın bir aile yapısı, ailenin bir refah kurumu olarak ele alınması, Katolik kilisesinin baskın ve güçlü etkisi ve yaygın yoksulluk gibi unsurlar da Güney Avrupa refah rejiminin karakteristik özellikleridir (Gough, 2013).

Çalışmada işgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı olgusu ve istihdam ilişkisi yukarıda temel özellikleri verilen refah rejimleri bağlamında ayrı ayrı incelenmiş ve incelenen konu kapsamında dört refah rejiminin, temel özelliklerine uygun yapıda bir değişim içerisinde olup olmadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Refah rejimleri içerisinde yer alan gelişmiş ülkelerin neredeyse tamamının ve gelişmekte olan ülkelerin de önemli bir kısmının yaşlı veya yaşlanmakta olan ülkeler sayılması ile bu ülkelerde doğum oranlarının düşük seyretmesinden dolayı genç nüfusun önemli ölçüde düşük seviyede olma eğilimi göstermesi sebebiyle yaşa dayalı bağımlılık olgusunun, işgücü piyasasının önemli göstergelerinden biri olan istihdam oranı ile ilişkisinin incelenmesi oldukça önemli görülmektedir.

2.1. İşgücü Piyasası Açısından Yaşa Dayalı Bağımlılık Olgusu

Çalışan kesimin emeklilik, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin finanse edilmesine sosyal güvenlik primleri ve vergilerle katkıda buldukları; çalışmayan yani bağımlı kesimin ise yalnızca tüketim yoluyla alınan dolaylı vergilerle katkı sağlayabildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bağımlı nüfusun emeklilik (yaşlı bağımlılığı), eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerine erişimi büyük ölçüde aktif nüfusun yarattığı kaynakla sağlanmaktadır (Harasty ve Ostermeier, 2020: 11-12). Bu doğrultuda sosyal risklerin olumsuz etkisinin minimize edilmesi hedefiyle kurulan sosyal güvenlik sisteminin temel finansmanı çalışma çağındaki nüfus içerisinde yer alan çalışan kesimden kaynaklanmaktadır. Sosyal risklerin dağılımı pek çok farklı belirleyiciye göre değişebileceği gibi, bu risklerin kapsamının yaşam döngüsü değerlendirildiğinde özellikle hayatın iki “pasif” ucu olan yaşlılar ve çocuklar üzerinde yoğunlaşmış olması yaşın oldukça önemli bir belirleyici olduğunu göstermektedir. Refah devletinin ya da diğer bir ifade ile sosyal devletin yaşa bağlı riskler konusunda tarihsel süreç içerisinde çeşitli başarılı politikalar ürettiği söylenebilmektedir (Esping-Andersen, 2013a: 34, 46). Sosyal koruma kapsamında sosyal risklerle mücadele noktasında, çalışma çağındaki nüfustan gerçekleştirilen transferler büyük önem taşımakta ve çalışma çağındaki gençlerden kaynaklanan bağımlılık olgusu bu transferlerin büyüklüğünü önemli düzeyde etkilemektedir (Brooks, 2015). Yaşlanma ise sosyal korumadan faydalanan ve sisteme katkıda bulunanların sayısını önemli ölçüde etkileyebilmekle beraber sosyal güvenlik sistemi ve hükümetlerin yönetim anlayışı gerçek sayıyı, yasalar (işgücü piyasasına giriş ve çıkış yaşı gibi) ve politika uygulamalarıyla belirleyebileceği için (Cichon vd., 2004: 90) yaşa dayalı bağımlılığın istihdam konusunda bir risk unsuru olmasından hareketle devletin gerek genç gerekse yaşlı bağımlılığın kaynaklanan problemleri çözme noktasında çeşitli politika önlemleri alması gerekmektedir.

Demografik yapıdan kaynaklanan nüfusun yaşlanması, doğurganlığın azalması ve yaşam beklentisinin artması gibi problemler yüksek bağımlılık oranları yaratmaktadır. Eğer büyük bir ekonomik büyüme gerçekleşmiyorsa bu artan bağımlılık ülkelerde mali yükleri artırıcı etkide bulunacaktır. Sistemin devamlılığını sağlama noktasında sıkıntı yaratabilecek bu durumlardan özellikle nüfusun yaşlanması doğrudan bir kriz olarak da nitelendirilmeyebilir. İstihdamı azami hale getirecek politikalar aracılığıyla yaşlı nüfusun sisteme katkı sağladığı süreç uzatıldığı takdirde bağımlılık oranları otomatik olarak azalacak ve reel kazançlarda yaşanan ortalama artış ekstra emeklilik harcamalarını karşılamaya yeterli olacaktır. Bunun yanında kayıt dışı istihdam sorununun, genç işsizliği sorununun ve kadın istihdamı sorununun da çözülmesi gerekli kabul edilmektedir (Esping-Andersen, 2013b: 65-66). Emekliler ve eğitimde olanlar bağımlı nüfusun demografiden kaynaklanan kısmını oluşturmaktadır (Cichon vd., 2004: 83-84). Bağımlı nüfus kapsamına giren bu kişilerin işgücü piyasasından çekilmelerine ya da girmemelerine yol açabilecek caydırıcı unsurlardan etkilenme olasılıklarının diğer gruplara göre daha yüksek olması bağımlı nüfusu artırıcı yönde etki etmektedir (Walker, 2006). Demografik yapı içerisinde artan bağımlı ve ekonomik olarak aktif olmayan nüfusun payının aktif nüfusun payından daha yüksek olması, hanehalkının tasarruf ve yatırım imkanlarını azaltarak işsizlikle pekişen yoksulluğun artmasına yol açması olası kabul edilmektedir (Kiendrebeogo, Assimaidou ve Tall, 2017). Dolayısıyla bir ülkede gerçekleşen yüksek bağımlılık oranlarının yüksek işsizlikle birleşmesi durumunda doğacak olan yoksulluğun yaratacağı risklerin azaltılması durumunda sosyal harcamalarda bir artış yaşanması söz konusu olabilecektir (Cichon vd., 2004: 96).

Yaşlanma sorununun temelinde doğurganlık oranlarının azalması sorunun yer aldığı kabul edilmektedir. Bu durumdan hareketle de kadın istihdamı sorununa geçiş yapılmaktadır. Kadınların istihdama katılımı ve istihdamda devamlılığı sağlayabilmek adına çocuk yapma isteğinde olmadıkları düşünülmektedir. Burada asıl tartışılması

gereken ve önemli olan konu refah devletinin taşıdığı niteliktir. Refah devleti doğurganlıkla kadın istihdamı arasındaki birlikteliği yalnızca sosyal hizmetler ve izin için serbest hükümlerin varlığı sayesinde sağlayabildiği için refah devletinin karakteri önemli bir fark yaratmaktadır. Örneğin; İsveç kadın istihdamının devamlılığını sağlayabilmek adına gerekli sosyal hizmetleri ve politikaları uyguladığı için kadın istihdamı Kıta Avrupası'nda olduğu kadar büyük bir sorun alanı yaratmamaktadır (Esping-Andersen, 2013b: 66). Bağımlılık unsuru olarak kadın istihdamının da değerlendirilmesi önemlidir. Hem bağımlılık oranlarını doğrudan belirleyen bir unsur hem de dolaylı olarak doğurganlık oranları ile nüfusun yaşlanması problemini ortaya çıkardığı için kadın istihdamı yaşa dayalı bağımlılık sorununun çözümü için önemli bir noktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin hemen hepsinde işsizlik ve yoksulluğun temel nedenlerinden biri yüksek nüfus ve bağımlılık oranları olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple 1950'li yıllardan itibaren nüfus artışının kontrol edilmesi aracılığıyla bağımlılık oranlarının düşürülmesi hedeflenmiştir. Nüfus ve nüfus artış hızının bağımlılık oranları üzerinde doğrudan belirleyici olmasından dolayı gelişmiş ülkelerde düşük bağımlılık oranı, yüksek istihdam ve ekonomik büyümeye neden olmakta iken gelişmekte olan ülkelerde nüfus artış hızının yüksek olması işsizlik artışını beraberinde getirebilmektedir (Vijayakumar, 2013). Gelişmekte olan ülkelerde gerçekleşen yüksek bağımlılık oranları işgücü verimliliğinin düşmesine neden olduğu, dolayısıyla ekonomik büyümede yaşanan azalışın işsizliği artırıcı yönde etkide bulunduğu Haririan, Bilgin ve Karabulut (2010), Vijayakumar (2013), Balan (2014), Hassan ve Nassar (2015), Chand, Tiwari ve Phuyal (2017) vb. çalışmalarca tespit edilmektedir.

İşgücüne katılım oranları ülkeler arasında farklılıklar göstermektedir. Bu durum, yaşlı çalışanlar ve özellikle kadınlar olmak üzere genel olarak gençlerin katılımındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu katılım kararlarının arkasındaki sebep hem ekonomik hem de kısmen ekonomik olmayan faktörler olan sosyo-kültürel etmenlerle alakalı olabilmektedir (Burniaux, Duval ve Jaumotte, 2003). Bu durumda bağımlılık oranlarının azaltılabilmesi için kadınların işgücüne katılımının artırılması gerektiği söylenebilmektedir (Cichon vd., 2004: 41). Yaşlılar konusunda emeklilik yaşı noktasında yasal kısıtlamalar dışında bireysel seçim hakkının bulunduğu durumda yaşlı kişilerin işgücü piyasasından erken çekilmeyi ve dolayısıyla erken emekli olmayı tercih etmeleri bağımlılık olgusunu davranışsal bir boyuta taşımaktadır (Cichon vd., 2004: 84). Bu noktada farklı refah rejimlerinde yaş faktörünün ve dolayısıyla yaş bağımlılığının istihdamı farklı şekillerde etkilemesinin yanında bireylerin işgücü piyasasına katılım ya da işgücü piyasasından çekilme tercihleri sebebiyle davranışsal bir bağımlılığın varlığı da beklenebilmektedir.

Aktif olmayan nüfusun çeşitli hizmetlere erişiminin finansmanının aktif nüfus tarafından karşılanması olarak da ifade edilebilen bağımlılık olgusu bilgi toplumuna geçişle birlikte artış göstermiştir. Bilgi toplumunun oluşması pek çok gencin piyasanın gerektirdiği artan niteliği karşılayabilmek için eğitimde daha uzun sürelerle kalmasına sebep olurken diğer yanda birçok yaşlı bireyin erken emeklilik uygulamalarının teşviki ile iradi ya da iradi olmayarak (yasal zorunluluk gereği) istihdamdan ayrılmaları bağımlılık oranlarını pekiştirmektedir (Spijker ve MacInnes, 2013).

Nüfusun yaşlanması ve demografik özelliklerin işgücüne katılım üzerinde farklı etkisi olduğu bilinmektedir. Gençlerin oranında yaşanan bir düşüş; gençler işgücü piyasasında daha az yer edindiği için toplam katılımı artırıcı bir özellik taşıyacakken; yaşlı sayısının artması toplam katılımın azalmasına sebep olan bir özellik taşıyacaktır (Burniaux, Duval ve Jaumotte, 2003). Bu sebeple gelişmiş ülkelerde toplam işgücüne katılım oranlarında yaşanan düşüşlerin; toplam nüfus içerisinde genç oranının ya düşük olması ya da belirli bir seviyede sabit olmasına rağmen yaşlı sayısında yaşanan artışlardan kaynaklanabileceği söylenebilmektedir. Bu noktada yaşlılıktan kaynaklanan bağımlılık oranlarının düşürülmesi hedefi ile gerçekleştirilen aktif yaşlanma sürecine yalnızca yaşlıların değil yaşam döngüsünün herhangi bir sürecinde yer alan bireylerin de eklenmesi yaşlı bağımlılık oranlarını dengeleyici bir özellik taşıyabilmekte ve önleyici bir önlem olarak değerlendirilebilmektedir (Walker, 2006).

2.2. Ekonomik Bağımlılık Olgusu

Temelde demografik olarak ölçülen bağımlılığın ekonomik faaliyet durumuna göre ve istihdam olarak da tespiti mümkündür. Çalışma çağında olan her bireyin istihdama katılmadığı bilinmekle birlikte bu bireylerin istihdama katılmaması farklı motivasyonlarla gerçekleşebilmektedir. Gençler hala eğitimde olabilmekte; çocuk ve yaşlı bakımı gibi genel bakım işlerini üstlenen çeşitli yetişkinler istihdamdan erken ayrılabilen veya hiç katılamamakta; diğerleri ise uzun süreli hastalık, sakatlık ya da çalışma isteğinde olmama sebebiyle istihdamda

yer almayabilmektedir. Bu durumun doğurduğu bağımlılık oranlarına ekonomik faaliyet durumuna göre belirlenen bağımlılık denilebilmektedir. İstihdam odaklı bağımlılık tespitinde ise, işgücü piyasasında yer almayan çocuk, genç ve yaşlıların dışında işsiz olan kesim de kavrama dahil edilmekte ve işsizlerin aktif nüfusun finanse ettiği transferlerden faydalandığı kabul edilmektedir (Harasty ve Ostermeier, 2020: 14-18). Dolayısıyla işgücü piyasası açısından ele alındığında bağımlılık olgusu gerek yaşa dayalı gerek ekonomik faaliyet durumuna göre gerekse istihdam edilme durumuna göre tespit edilen bir kavram olarak değerlendirilebilmektedir. Bu doğrultuda istihdamla yakın ilişkisi olduğu görülen bağımlılık olgusunun yalnızca yaşla sınırlandırılmayacak kompleks bir olgu olduğu söylenebilmektedir.

Ekonomik anlamda bağımlılık düzeyi hem nüfusun yaş yapısına hem de bireylerin ekonomik özelliklerine bağlı bir olgu olmakla birlikte özellikle çocuk ve yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisindeki payından doğrudan etkilenmektedir. Bağımlı nüfusun göreceli büyüklüğü ve bağımlılığın boyutu aktif nüfusun yükünü doğrudan belirleyici bir özellik taşımaktadır. Çocuk ve yaşlılardan kaynaklanan bağımlılık temelde tüketim ve emek geliri dengesinde yaşa özel bir fark olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüketim ve emek geliri dengesi anlamında; çocukluk ve yaşlılık dönemlerinde ortalama emek geliri ortalama tüketim düzeyinin altında yer almakta ve dolayısıyla bu bireylerin tüketim ihtiyaçlarının finansmanı noktasında aktif nüfusa başvurulması ihtiyacı doğmaktadır. Yani bağımlılık olgusu temelde bireylerin işgücü piyasasındaki durumuna ve tüketim ihtiyaçlarının boyutuna dayanmaktadır. Ekonomik anlamda, bağımlılıkta yaşanan artış ekonomik davranışlarda gerçekleşen bir değişiklik ile dengelenemiyorsa bu durumda aktif nüfustan bağımlı nüfusa daha belirgin bir yeniden tahsis gerekecektir (Loichinger, Hammer, Prskawetz, Freiburger ve Sambt, 2017). Bağımlılık oranlarının tüketimin yanında tasarruflarla da ilişkili olduğu söylenebilmektedir. Ekonomik konjonktürden yüksek düzeyde etkilenen özel tasarrufların işgücüne ve istihdama katılım üzerinden dolaylı olarak yaşa dayalı bağımlılık olgusundan etkilenmesi beklenebilmektedir. Yaşa dayalı bağımlılık oranı bakmakla yükümlü kişi sayısında yaşanan bir artışı ifade ettiği için hanehalkının tasarruf eğilimini azaltıcı yönde bir etki taşımaktadır (Yaraşır ve Yılmaz, 2011; Özlale ve Karakurt, 2012).

2.3. İstihdam ve Bağımlılık İlişkisi

Toplumun tamamının tüketici ve bir kısmının (çalışma çağındaki nüfus içerisinde yer alan aktif nüfus) tüketici olmasının yanında üretici konumunda yer aldığı gerçekliğinden hareketle üretime katılan aktif nüfusun kendisinin tüketim ihtiyaçlarını karşılamasının yanında pasif nüfus olarak da adlandırılan bağımlı nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde üretim faaliyetinde bulunmaları gerekliliği doğmaktadır. İşgücü piyasasında ücret karşılığı bulunmayan faaliyetlerde bulunulması dahi esasen üretkenlik sayılmayacağı için bireyleri bağımlı nüfus kapsamında olmaktan çıkarmayacaktır (İşgüççök, 2017: 27-29). Ülkelerin gelecekteki demografik durumu ve ekonomik başarıları ile sosyal korumaya fon sağlama nitelikleri de üretim-tüketim dengesi gibi yaşlı ve genç nüfusun etkin bir şekilde istihdam edilmeleriyle doğrudan ilişkili kabul edilmektedir (Walker, 2006). Bu doğrultuda işgücü piyasasında ücret, maaş vb. ödeme kanalları aracılığıyla üretim faaliyetinde yer alan kesimin üzerindeki yükü ifade eden bağımlılık olgusu istihdamı belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Hem bireylerin istihdama katılmasını etkileyecek boyutta bir etki gösterirken; diğer yandan özellikle çocuk bağımlılığı üzerinden istihdamın geleceğini de belirleyici bir rol oynamaktadır.

İşgücü piyasası açısından bağımlılık olgusunun değerlendirildiği noktada bazı teorisyenler işsizliğin, bireylerde istihdam ideolojisinin bulunmaması ve işsizler arasında bir “bağımlılık kültürü” oluşmasıyla ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Bu durumun, cömert sosyal yardımlar ve bireyler üzerinde işsizlik baskının kalkmasına aracılık eden uygulamalardan kaynaklandığı ve kapitalist ülkelerde yüksek işsizlik, İskandinav ülkelerinde ise verimliliğin azalması ile sonuçlanmasına yol açtığı düşünülmektedir. Dolayısıyla yüksek işsizlik dönemlerinin ve bu dönemde gerçekleştirilen sosyal harcamaların işsizlerin işgücü piyasası alışkanlıklarına etki ederek bağımlılığı tetikleyici bir özellik taşıdığı fikri bu teorilerin temel önermesi olarak görülmektedir. Bireylerin yüksek işsizlik dönemlerinde işsiz kaldıkları sürenin uzaması işsizlikten ayrılma olasılıklarını düşüreceği için bağımlılığı artırıcı yönde etkide bulunmaktadır. Bunun yanı sıra pasif istihdam politikaları uygulamalarından olan işsizlik yardımları ve sosyal yardımların bireyler üzerindeki işsizlik baskısını azaltmasının da iradi işsizlikten kaynaklı olarak bağımlılıkta yaşanan artışı kolaylaştırıcı yönde etki edeceği söylenebilmektedir (Halvorsen, 1999). Dolayısıyla bağımlılık kültürü oluşumunun önlenmesi noktasında istihdamı teşvik eden önlemlerin alınması önemli kabul edilmektedir (Loretto, Duncan ve White, 2000). Bu bilgilerden hareketle ülkelerin demografik yapıları bağımlılıkla mücadele ve istihdam oranlarını artırma noktasında uygulanacak politikaların belirlenmesinde önemli bir unsur olarak görülmektedir.

İşgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı ekonomik büyümeyi etkilemesi sebebiyle istihdam ile doğrudan ilişkisi olan bir olgu olarak değerlendirilmektedir (Vijayakumar, 2013). Bu bağlamda istihdamla yakın ilişkisi olan bağımlılık oranlarının azaltılması için farklı politika uygulamaları önerilebilmektedir. En temel yöntem net bir şekilde sosyal güvenlik ve vergi katkısı sağlayan istihdam artışının sağlanabilmesi olarak görülmektedir. İstihdam artışı, çeşitli sebeplerle işgücü piyasasının dışında kalan bireylerin (gençler, kadınlar ve aktif yaşlılar), ayrı kalma sebeplerine yönelik önlemlerin alınması yoluyla potansiyel işgücünün etkin kullanılması ile sağlanabilmektedir. Özellikle yaşlı bağımlılığı noktasında aktif yaşlıların çalışma yaşının uzatılması ile istihdamın teşvik edilmesi bu uygulamalardan biri olarak kabul edilebilmektedir. Kadın, genç ve yaşlıların istihdam oranlarının artırılması bağımlılığın azaltılması konusunda tek başına yeterli olamayacaktır. Bu doğrultuda istihdamda olanlar (çalışan yoksullar) ve işsizlerden kaynaklanan bağımlılıkla mücadele için daha iyi ve üretken işlerin yaratılması gerekmektedir. Bir diğer yol, yaşam döngüsünün her bir süreci için eğitim ve öğretime yatırım yapılarak işgücü piyasasının mevcut beklentilerinin karşılanması yoluyla daha yüksek refah elde edebilecekleri iş imkanları yaratılmasıdır. Bunun yanı sıra sürdürülebilir bir sosyal koruma sisteminin oluşturulması bağımlılıkla mücadele noktasında büyük önem taşımaktadır. Sosyal koruma sistemi devletin etkin rol oynaması ile demografik değişikliklere yüksek düzeyde adapte edilebilir; artan doğum oranları ve yaşlı nüfustan etkilenme düzeyleri düşürülebilecek ve dolayısıyla demografiye bağlı bağımlılık oranları azaltılabilecektir (Harasty ve Ostermeier, 2020: 11, 36-38).

2.4. Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde işgücü piyasası açısından yaş bağımlılığına ilişkin gerçekleştirilen çalışmaların temelde yaşlı nüfus üzerine odaklandığı ve istihdam ile ilişkisinin araştırıldığı çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bağımlılık olgusu ve istihdam ilişkisini refah rejimleri bağlamında incelemesi bakımından alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda literatürde yaşa dayalı bağımlılık ve istihdam ilişkisine yönelik gerçekleştirilen çalışmalar aşağıda kronolojik sırada yer almaktadır.

Curran ve Blackburn (2001) Birleşik Krallık'ta yaşlı kesimin kendi nam ve hesabına çalışma eğilimlerini inceledikleri çalışmalarında, çalışma kapsamında yer alan gruptan emekli olmuş ya da herhangi ücretli bir işte çalışmayan kesimin çok küçük bir kısmının (%4) kendi hesabına çalışma eğilimi gösterdiği, ücretli çalışanların yaklaşık %15'inin bu eğilimi gösterdiği fakat genel olarak araştırma kapsamında yer alan yaşlı nüfusun oldukça büyük kısmının işgücü piyasasında kayıtlı ekonomi kapsamında yer almak istemedikleri sonucuna ulaşılmaktadır.

Brucker (2008) tarafından yaşa dayalı istihdam farklılıklarının çeşitli ülkeler kapsamında 2004 yılına ait verilerden hareketle öngörüm ve regresyon analizi yöntemleriyle incelendiği çalışmada, nispeten düşük işgücüne katılıma sahip ülkelerde 55 yaş ve üzeri kişilerin istihdam düzeylerinin, işgücüne katılım oranlarının daha yüksek olduğu ülkelere kıyasla daha yüksek negatif etki gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca daha düşük işgücüne katılıma sahip ülkelerde daha yüksek bağımlılık olduğu da belirtilmekte ve işgücüne katılım oranlarında yaşanan artışın bağımlılığı azalttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun yanı sıra emeklilik politikaları kapsamında emekli yardımlarının yüksekliğinin 55 yaş üstü nüfusta bağımlılığın yükselmesine sebep olduğu da tespit edilmektedir.

Vijayakumar (2013) tarafından gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk, ekonomik büyüme, istihdam ve bağımlılık oranı arasındaki ilişkinin Asya, Latin Amerika ve Sahra altı Afrika'da yer alan 41 ülke için EKK (En Küçük Kareler) yöntemi ile incelendiği çalışmada, ekonomik büyüme, yoksulluk ve endüstriyel istihdam oranlarının yaş bağımlılık oranını önemli ölçüde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Bermejo ve Pozo-Rubio (2019) tarafından İspanya'da 2012 yılında çıkarılan Bağımlılık Yasası'na dayanarak yaşa dayalı bağımlılık yardımlarının istihdam üzerindeki etkisinin girdi çıktı analizi yöntemiyle incelendiği çalışmada aynı ve nakdi bağımlılık yardımlarının iş yaratma kapasitesi karşılaştırılmaktadır. Yapılan analizlerle, bağımlılık yardımlarının incelenen dönemde aynı ve nakdi yardımlar arasında eşit paylaşıldığı, bu müdahalelerle toplamda 195.668 iş yaratıldığı fakat nakdi yardımlar kullanımının aynı yardımlara aktarılması durumu gerçekleşseydi yaklaşık 146 bin daha fazla iş yaratılabileceği sonuçlarına ulaşılmaktadır.

Kumar ve Chandra (2020) tarafında Hindistan kapsamında yaşa dayalı bağımlılık oranlarının istihdam ile ilişkisinin incelendiği çalışmada, istihdam ile yaşa dayalı bağımlılık oranları arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ve dolayısıyla Hindistan'da bazı dengeleme mekanizmalarına yönelik kamu politikalarına ihtiyaç duyulduğu fikrine ulaşılmıştır.

Doğrudan istihdamla ilişkinin araştırılmadığı fakat işgücü piyasasına ait göstergelerle bağımlılık oranı ilişkisinin incelendiği çalışmalardan ilkinde Ayvaz Kızılgöl (2012) tarafından Türkiye’de kadınların işgücüne katılımının belirleyicilerinin incelendiği çalışmada, bağımlılık oranının kadınların işgücüne katılımını artırdığı bulgusuna ulaşılmaktadır. Güçlü (2017)’nin kadınların işgücüne katılımını belirleyen etmenleri Türkiye’de bölgesel düzeyde incelediği çalışmada, genç bağımlılık oranının kadınların işgücüne katılımını negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. İşgücüne katılım oranı ile bağımlılık oranı arasındaki ilişkinin incelendiği diğer bir çalışmada Öztürk (2018) bağımlılık oranının işgücüne katılımı negatif etkilediği sonucuna ulaşmaktadır. Burgaz ve Kaplan (2021) Avrupa ülkelerinde demografik değişimin işsizlik, ekonomik büyüme ve enflasyonla ilişkisini panel veri analizi yöntemiyle inceledikleri çalışmalarında, yaşlı bağımlı nüfusta yaşanan artışın işsizliği azalttığı; genç bağımlı nüfusta yaşanan artışın ise işsizliği artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

3. METODOLOJİ

İşgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı ile istihdam arasındaki ilişkinin refah rejimleri bağlamında 1991-2019 verileri kullanılarak incelendiği çalışmada Panel ARDL yöntemi kullanılmıştır. Araştırma kapsamında Esping-Andersen tarafından geliştirilen liberal, muhafazakar ve sosyal demokrat refah rejimlerinin yer aldığı üçlü sınıflandırmanın yanında bu sınıflandırmaya katkı olarak nitelendirilebilen ve Türkiye’yi de kapsadığı kabul edilen Güney Avrupa refah rejimi içerisinde yer alan toplamda 18 ülke kullanılmıştır. Çalışmada, ekonomik ve sosyal açıdan birbirinden farklı özellikler taşıdığı kabul edilen dört farklı refah rejimi için karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılabilmesi adına araştırma kapsamında bu doğrultuda dört farklı model tahminlenmiştir. Açıklayıcı değişkenler olarak yaş bağımlılığı göstergeleri olarak çocuk (genç) bağımlılığı ve yaşlı bağımlılığı; bağımlı değişken olarak istihdam oranı tercih edilmiştir. Bağımlı ve açıklayıcı değişkenlere ilişkin verilere Dünya Bankası veri tabanından ulaşılmıştır.

Çalışmada sırasıyla ilk olarak değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri hesaplanmış olup devamında korelasyon testi ile çoklu doğrusal bağlantı durumu incelenmiştir. Panel veri analizinin en önemli aşamalarından biri olan durağanlık sınaması yapılmadan önce hangi birim kök testleri ile devam edileceğinin tespiti için yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testleri yapılmış ve durağanlık sınaması belirlenen testler ile gerçekleştirilmiştir. Serilerin durağanlık durumları tespit edildikten sonra farklı durağanlık dereceleri olan değişkenlere ilişkin kısa ve uzun dönemli katsayı tahminleri yapılabilmesi için Panel ARDL yöntemi tercih edilmiştir. Bu kapsamda çalışmada her bir refah rejimi için uygun ARDL modeli seçilmiştir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişki En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile tahminlenmiş modeli hata teriminin gecikmeli değeri ile oluşturulan hata düzeltme modeli kullanılarak araştırılmıştır. Açıklayıcı değişkenlerin hata terimlerinde ortaya çıkabilecek rassal bir değişimin bağımlı değişken üzerinde oluşturacağı etki ise etki-tepki analizi ile araştırıldıktan sonra son olarak varyans ayrıştırması analizi ile analizler tamamlanmıştır. Etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri Vektör Hata Düzeltme (VEC) modeli kurgulanarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen analizlere ilişkin modeller aşağıda yer almaktadır.

Çalışmada panel ARDL modeli kullanılarak istihdam oranına etki eden bağımlılık oranları araştırılmıştır. Bu bağlamda oluşturulan Panel ARDL modelleri her bir refah rejimi modeli için ayrı ayrı aşağıdaki modelden hareket ederek kurgulanmıştır.

$$\Delta IO_{1,it} = \alpha_{1it} + \gamma_{1it} IO_{1,it-1} + \sum_{l=2}^k \gamma_{1l} GBO_{1,it-1} + \sum_{l=2}^k \gamma_{2l} YBO_{2,it-1} + \sum_{j=1}^{p-1} \delta_{1ij} \Delta IO_{1,it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{1ij} \Delta GBO_{1,it-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \delta_{1ij} \Delta YBO_{2,it-j} + \varepsilon_{2,it}$$

Yukarıda formülde yer alan Y bağımlı değişkeni, X bağımsız değişkeni, i seri sayısını, ε_{it} hata terimini ve Δ fark operatörünü ifade etmektedir. Uygun gecikme uzunluğu ise SIC kriterine göre belirlenmiştir.

Etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri için VAR modelleri aşağıdaki modelden hareketle gibi her refah rejimi için kurgulanmıştır.

$$IO_{it} = a_1 + \sum_{i,t=1}^p b_{1i}IO_{t-i} + \sum_{i,t=1}^p b_{2it}GBO_{t-i} + \sum_{i,t=1}^p b_{3it}YBO_{t-i} + v_{1it}$$

Yukarıda gösterilen VAR modelinde p, gecikme uzunluğunu; v, ortalaması ve kendi gecikmeli değerleriyle olan kovaryansları sıfır olan sabit varyanslı normal dağılıma sahip stokastik hata terimlerini ifade etmektedir.

Çalışmada VEC modeli üzerinden kurgulanan etki-tepki fonksiyonları VEC matris formunda aşağıdaki gibi gösterilebilmektedir.

$$\begin{bmatrix} IO_{it} \\ GBO_{it} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{10} \\ a_{20} \end{bmatrix} + \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{bmatrix} IO_{it-1} \\ GBO_{it-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} e_{1it} \\ e_{2it} \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} IO_{it} \\ YBO_{it} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{10} \\ a_{20} \end{bmatrix} + \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{bmatrix} IO_{it-1} \\ YBO_{it-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} e_{1it} \\ e_{2it} \end{bmatrix}$$

Hareketli ortalama ($\epsilon_{IO_{it}}$) ve ($\epsilon_{GBO_{it}}$) ve ($\epsilon_{YBO_{it}}$) serileri açısından,

$$\begin{bmatrix} IO_{it} \\ GBO_{it} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \overline{IO} \\ \overline{GBO} \end{bmatrix} + \sum_{i,t=0}^{\infty} \begin{pmatrix} \Phi_{11(i)} & \Phi_{12(i)} \\ \Phi_{21(i)} & \Phi_{22(i)} \end{pmatrix} \begin{bmatrix} \epsilon_{IO_{it-1}} \\ \epsilon_{GBO_{it-1}} \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} IO_{it} \\ YBO_{it} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \overline{IO} \\ \overline{YBO} \end{bmatrix} + \sum_{i,t=0}^{\infty} \begin{pmatrix} \Phi_{11(i)} & \Phi_{12(i)} \\ \Phi_{21(i)} & \Phi_{22(i)} \end{pmatrix} \begin{bmatrix} \epsilon_{IO_{it-1}} \\ \epsilon_{YBO_{it-1}} \end{bmatrix}$$

Etki-tepki denklemlerindeki hareketli ortalama sunumu, IO_{it} , GBO_{it} ve YBO_{it} serileri arasındaki karşılıklı etkileşimi belirleyebilmek için önemli bir araçtır. Φ_i 'nin katsayıları ($\epsilon_{IO_{it}}$), ($\epsilon_{GBO_{it}}$) ve ($\epsilon_{YBO_{it}}$) şokları IO_{it} , GBO_{it} ve YBO_{it} serilerinin tüm zaman yolu üzerindeki etkileri tespit edebilmek için kullanılmıştır.

Varyans ayrıştırması için oluşturulan modeller aşağıdaki gibidir:

$$\frac{\sigma_{IO}^2 [\Phi_{11}^2(0) + \Phi_{11}^2(1) + \dots + \Phi_{11}^2(n-1)]}{\sigma_{IO}^2(n)} \quad \frac{\sigma_{GBO}^2 [\Phi_{12}^2(1) + \Phi_{12}^2(2) + \dots + \Phi_{12}^2(n-1)]}{\sigma_{IO}^2(n)}$$

$$\frac{\sigma_{IO}^2 [\Phi_{11}^2(0) + \Phi_{11}^2(1) + \dots + \Phi_{11}^2(n-1)]}{\sigma_{IO}^2(n)} \quad \frac{\sigma_{YBO}^2 [\Phi_{12}^2(1) + \Phi_{12}^2(2) + \dots + \Phi_{12}^2(n-1)]}{\sigma_{IO}^2(n)}$$

Varyans ayrıştırması modellerinde n dönem ileri öngörü hata varyanslarındaki payları ortaya çıkarmak için ayrıştırıldığında yukarıdaki denklemler elde edilmektedir.

Çalışmada kurgulanan modellere ilişkin bilgilerin akabinde; çalışma kapsamında seçilen ülkeler ile değişkenler ve hesaplanma biçimleri aşağıda Tablo 1 ve Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 1: Araştırma kapsamında incelenen ülkeler

<i>Liberal Refah Rejimi</i>	<i>Muhafazakar Refah Rejimi</i>	<i>Sosyal Demokrat Refah Rejimi</i>	<i>Güney Avrupa Refah Rejimi</i>
ABD Kanada Avustralya İngiltere Yeni Zelanda	Almanya Fransa Avusturya Japonya	İsveç Norveç Danimarka Hollanda	İtalya İspanya Portekiz Türkiye Yunanistan

Çalışma kapsamında muhafazakar refah rejimi içerisinde değerlendirilen Belçika'ya ilişkin yeterli düzeyde veri bulunmadığı için analiz kapsamına dahil edilmemiştir.

Tablo 2: Değişkenler ve hesaplanma biçimleri

<i>Değişken Türü</i>	<i>Değişken Adı ve Notasyonu</i>	<i>Hesaplama Biçimi</i>
Bağımlı Değişken	İstihdam Oranı (IO)	15 yaş üstündeki istihdam edilen nüfus/toplam nüfus
Açıklayıcı Değişken	Çocuk (Genç) Bağımlılık Oranı (GBO)	Bakmakla yükümlü olunan 15 yaşından küçük nüfus/15-64 yaş arasındaki nüfus
Açıklayıcı Değişken	Yaşlı Bağımlılık Oranı (YBO)	Bakmakla yükümlü olunan 64 yaşından büyük nüfus/15-64 yaş arasındaki nüfus

Analiz kapsamında belirlenen değişkenler ve hesaplama biçimleri yukarıda yer alan Tablo 2’de gösterilmektedir. Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri ise Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Tanımlayıcı istatistik sonuçları

<i>Liberal</i>	<i>IOL</i>	<i>GBOL</i>	<i>YBOL</i>	<i>Sosyal Demokrat</i>	<i>IOS</i>	<i>GBOS</i>	<i>YBOS</i>
Ortalama	60.364	29.757	20.921		60.267	27.516	24.929
Medyan	60.640	29.937	19.442		60.145	27.197	24.658
Maksimum	67.000	35.285	29.013		65.700	30.858	32.486
Minimum	54.860	23.502	16.806		52.780	24.621	18.611
Std. Sap.	2.574	3.008	3.130		2.642	1.552	3.408
Çarpıklık	0.171	-0.213	0.708		-0.361	0.442	0.244
Basıklık	2.650	2.633	2.342		2.892	2.362	2.358
Jarque-Bera	1.448	1.901	14.731		2.577	5.737	3.147
J-B Olas.	0.485	0.385	0.001		0.276	0.057	0.207
Gözlem	145	145	145		116	116	116
<i>Muhafazakar</i>	<i>IOM</i>	<i>GBOM</i>	<i>YBOM</i>	<i>Güney Avrupa</i>	<i>IOG</i>	<i>GBOG</i>	<i>YBOG</i>
Ortalama	55.097	24.102	27.368		47.138	27.303	23.538
Medyan	55.700	23.294	25.720		46.610	22.551	24.535
Maksimum	62.790	30.233	47.122		59.190	58.717	36.057
Minimum	48.130	20.159	17.640		38.010	20.581	7.833
Std. Sap.	3.727	3.290	5.780		5.300	9.720	7.637
Çarpıklık	-0.062	0.605	1.378		0.600	1.733	-0.679
Basıklık	2.164	1.853	5.057		2.617	4.728	2.512
Jarque-Bera	3.454	13.429	57.155		9.583	90.607	12.565
J-B Olasılık	0.178	0.001	0.000		0.008	0.000	0.002
Gözlem	116	116	116		145	145	145

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3’teki tanımlayıcı istatistik sonuçları çalışma kapsamında incelenen dört refah rejimi açısından değerlendirildiğinde; bağımlı değişken olan istihdam oranının ortalama değerinin en yüksek olduğu grubun liberal; en düşük olduğu grubun ise Güney Avrupa refah rejimi olduğu görülmektedir. Açıklayıcı değişkenlerden ilki olan çocuk (genç) bağımlılık oranının ortalama değerinin en yüksek liberal; en düşük muhafazakar refah rejiminde gerçekleştiği fakat sosyal demokrat ve Güney Avrupa refah rejimlerinin de liberal rejime oldukça yakın değer aldığı gözlenmektedir. Diğer açıklayıcı değişken olan yaşlı bağımlılık oranının ortalama değerinin ise en yüksek muhafazakar; en düşük liberal refah rejiminde olduğu görülmektedir. Standart sapma değerlerine bakıldığında refah rejimleri içerisinde en yüksek değişimin Güney Avrupa refah rejiminde gerçekleştiği söylenebilmektedir. Normal dağılım göstergeleri olan basıklık, çarpıklık ve Jarque-Bera değerleri incelendiğinde, liberal rejimde yaşlı bağımlılık oranı dışındaki değişkenlerin normal dağıldığı; muhafazakar rejimde yalnızca istihdam oranının normal dağıldığı; sosyal demokrat rejimde çocuk (genç) bağımlılığı dışındaki değişkenlerin normal dağıldığı ve son olarak Güney Avrupa refah rejiminde ise tüm değişkenlerin normal dağılım göstermediği gözlenmektedir. Modelde çoklu doğrusal bağlantı sorunun tespiti için gerçekleştirilecek korelasyon ilişkisinin tespitinde, değişkenler arasında normal dağılımın söz konusu olmadığı yani en az bir tanesinin normal dağılıma uymadığı durumda başvurulan Spearman korelasyon testi kullanılmıştır. Spearman Korelasyon analiz sonuçları Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4. Spearman korelasyon analiz sonuçları

Korelasyon	LİBERAL		
t-İstatistik			
Olasılık	IOL	GBOL	YBOL
IOL	1.000		

GBOL	0.045	1.000	
	0.541	-----	
	0.589	-----	
YBOL	-0.046	-0.645	1.000
	-0.555	-10.089	-----
	0.5799	0.0000	-----
Korelasyon	MUHAFAZAKAR		
t-İstatistik			
Olasılık	IOM	GBOM	YBOM
IOM	1.000		

GBOM	-0.701	1.000	
	-10.502	-----	
	0.000	-----	
YBOM	0.190	-0.590	1.000
	2.068	-7.804	-----
	0.041	0.000	-----
Korelasyon	SOSYAL DEMOKRAT		
t-İstatistik			
Olasılık	IOS	GBOS	YBOS
IOS	1.000		

GBOS	0.336	1.000	
	3.804	-----	
	0.000	-----	
YBOS	-0.148	-0.130	1.000
	-1.597	-1.401	-----
	0.113	0.164	-----
Korelasyon	GÜNEY AVRUPA		
t-İstatistik			
Olasılık	IOG	GBOG	YBOG
IOG	1.000		

GBOG	0.009	1.000	
	0.102	-----	
	0.919	-----	

YBOG	-0.020	-0.805	1.000
	-0.244	-16.213	-----
	0.808	0.000	-----

Modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerin yüksek düzeyli ilişkide bulunması çoklu doğrusal bağlantı sorunu yaratmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişki düzeyinin 0.90'dan büyük olması bu sorunu yaratmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2001). Tabloda yer alan korelasyon test sonuçlarına göre dört refah rejiminde de değişkenler arasındaki ilişki düzeyi kritik değerin altında yer almakta ve dolayısıyla kurulan modellerde çoklu doğrusal bağlantı sorununun bulunmadığı tespit edilmiştir.

Panel veri analizinde sınanması gereken en önemli durumlardan biri durağanlığın yani serilerin birim kök içerip içermediklerinin tespitidir. Bu doğrultuda geliştirilen birim kök testleri serilerde yatay kesit bağımlılığı durumunu dikkate alan ve almayan şeklinde birinci ve ikinci nesil birim kök testleri olarak farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda durağanlık sınaması yapılmadan önce değişkenlere ilişkin serilere yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testleri uygulanmıştır. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 5'te homojenlik test sonuçları ise Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 5. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

LİBERAL			
Gösterge	Test	İstatistik	Olasılık
PANEL (Model)	LMadj PUY, 2008	39.342	0.000
IOL		3.927	0.000
GBOL		1.365	0.086
YBOL		2.931	0.002
MUHAFAZAKAR			
Gösterge	Test	İstatistik	Olasılık
PANEL (Model)	LMadj PUY, 2008	12.031	0.000
IOM		8.053	0.000
GBOM		1.921	0.027
YBOM		3.999	0.000
SOSYAL DEMOKRAT			
Gösterge	Test	İstatistik	Olasılık
PANEL (Model)	LMadj PUY, 2008	13.483	0.000
IOS		5.355	0.000
GBOS		12.225	0.000
YBOS		8.130	0.000
GÜNEY AVRUPA			
Gösterge	Test	İstatistik	Olasılık
PANEL (Model)	LMadj PUY, 2008	37.480	0.000
IOG		8.052	0.000
GBOG		32.033	0.000
YBOG		1.714	0.043
H_0 : Yatay Kesit Bağımlılığı yoktur.			
H_1 : Yatay Kesit Bağımlılığı vardır.			

Tablodaki test sonuçları her bir refah rejimi için değerlendirildiğinde; liberal rejimde IOL ve YBOL değişkenlerinde yatay kesit bağımlılığı sorunu, GBOL değişkeninde yatay kesit bağımlılığı içermediği tespit edilmiştir. Muhafazakar, sosyal demokrat ve Güney Avrupa rejimlerinde ise değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı

sorunu olduğu gözlenmektedir. Yatay kesit bağımlılığı içeren değişkenlere ilişkin birim kök sınamalarında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinden, yatay kesit bağımlılığı içermeyen değişkenler için ise birinci nesil birim kök testlerinden faydalanılmıştır. Birinci nesil birim kök testleri kendi içerisinde homojen ve heterojen serilerde kullanılabilir olanlar şeklinde ayrılmaktadır. Dolayısıyla homojenlik testi bir sonraki aşamada gerçekleştirilmesi gereken bir adım olarak yer almaktadır.

Tablo 6. Homojenlik test sonuçları

LİBERAL				
Değişken		Olasılık Değeri		Olasılık Değeri
IOL	-1.161	0.877	-1.226	0.890
GBOL	7.860	0.000	8.301	0.000
YBOL	6.227	0.000	6.576	0.000
MUHAFAZAKAR				
Değişken		Olasılık Değeri		Olasılık Değeri
IOM	1.140	0.127	1.204	0.114
GBOM	4.283	0.000	4.523	0.000
YBOM	4.869	0.000	5.143	0.000
SOSYAL DEMOKRAT				
Değişken		Olasılık Değeri		Olasılık Değeri
IOS	5.042	0.000	5.325	0.000
GBOS	-0.584	0.721	-0.617	0.731
YBOS	1.302	0.096	1.375	0.085
GÜNEY AVRUPA				
Değişken		Olasılık Değeri		Olasılık Değeri
IOG	-0.981	0.837	-1.036	0.850
GBOG	13.171	0.000	13.910	0.000
YBOG	-1.490	0.932	-1.574	0.942

H₀: Homojenlik vardır.
H₁: Homojenlik yoktur.

Refah rejimleri için homojenlik test sonuçları incelendiğinde, liberal rejimde IOL değişkeni homojen yapıda iken GBOL ve YBOL değişkenlerinin heterojen yapıda olduğu gözlenmektedir. Muhafazakar rejimde IOM değişkeni homojen GBOM ve YBOM değişkenlerinin heterojen olduğu tespit edilmiştir. Sosyal demokrat rejimde IOS değişkeni heterojen GBOS ve YBOS değişkenlerinin homojen olduğu, Güney Avrupa rejiminde ise GBOG değişkeni heterojen IOG ve YBOG değişkenlerinin homojen yapıda olduğu görülmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı sorunu olan değişkenler için ikinci nesil birim kök testlerinden Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen Bootstrap testi kullanılırken, yatay kesit bağımlılığı içermeyen GBOL değişkeni içinse birinci nesil birim kök testlerinden heterojen yapıda olan değişkenler için kullanılan Im, Pesaran ve Shin (2003) tarafından geliştirilen birim kök testi kullanılmıştır. Birim kök test sonuçları Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7. Birim kök (durağanlık) test sonuçları

LİBERAL				
IOL ve YBOL				
Düzye	Sabit		Sabit ve Trend	
IOL	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-1.560	0.473	-2.321	0.336
YBOL				
<i>t-bar</i>	0.581	0.335	-0.956	0.258
Birinci Fark	Sabit		Sabit ve Trend	
IOL	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-3.790	0.000	-3.738	0.001
YBOL				
<i>t-bar</i>	-0.831	0.858	-2.354	0.307
İkinci Fark	Sabit		Sabit ve Trend	
YBOL	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-2.484	0.020	-3.227	0.008
GBOL				
Sabit				
	GBOL		Birinci Fark	
	İsta.	Olasılık D.	İsta.	Olasılık D.
IPS	-3.29690	0.0005	-	-
Sabit + Trend				
	GBOL		Birinci Fark	
	İsta.	Olasılık D.	İsta.	Olasılık D.
IPS	-1.24093	0.1073	-2.07597	0.0189
MUHAFAZAKAR				
IOM, YBOM ve GBOM				
Düzye	Sabit		Sabit ve Trend	
IOM	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-2.007	0.135	-2.242	0.394
YBOM				
<i>t-bar</i>	0.727	0.981	-1.797	0.479
GBOM				
<i>t-bar</i>	-2.723	0.019	-1.854	0.576
Birinci Fark	Sabit		Sabit ve Trend	
IOM	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-3.224	0.001	-3.761	0.001
YBOM				
<i>t-bar</i>	-2.538	0.022	-2.569	0.199
GBOM				
<i>t-bar</i>	-	-	-0.901	0.960

<i>İkinci Fark</i>	Sabit		Sabit ve Trend	
YBOM	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-	-	-3.015	0.017
GBOM				
<i>t-bar</i>	-	-	-3.311	0.004
SOSYAL DEMOKRAT				
IOS, GBOS ve YBOS				
<i>Düzye</i>	Sabit		Sabit ve Trend	
IOS	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-2.065	0.148	-2.295	0.389
GBOS				
<i>t-bar</i>	-2.588	0.020	-3.720	0.005
YBOS				
<i>t-bar</i>	-3.517	0.000	-4.289	0.002
<i>Birinci Fark</i>	Sabit		Sabit ve Trend	
IOS	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-4.215	0.000	-4.147	0.000
GÜNEY AVRUPA				
IOG, GBOG ve YBOG				
<i>Düzye</i>	Sabit		Sabit ve Trend	
IOG	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-2.243	0.063	-2.406	0.281
GBOG				
<i>t-bar</i>	-1.451	0.417	-2.583	0.157
YBOG				
<i>t-bar</i>	0.578	0.862	-1.991	0.117
<i>Birinci Fark</i>	Sabit		Sabit ve Trend	
IOG	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-2.968	0.001	-2.973	0.032
GBOG				
<i>t-bar</i>	-2.312	0.038	-1.026	0.986
YBOG				
<i>t-bar</i>	-1.985	0.136	-2.277	0.369
<i>İkinci Fark</i>	Sabit		Sabit ve Trend	
GBOG	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.	İstatistik	Bootstrap Olasılık D.
<i>t-bar</i>	-	-	-4.881	0.000
YBOG				
<i>t-bar</i>	-3.735	0.000	-3.795	0.003
<p>NOT: Maksimum gecikme uzunluğu 5, optimal gecikme uzunlukları genelden özele yaklaşımı ile belirlenmiştir. Olasılık değerleri 1000 bootstrap dağılımından elde edilmiştir.</p> <p>H₀: Birim kök vardır.</p> <p>H₁: Birim kök yoktur.</p>				

Birim kök testleri refah rejimleri bağlamında teker teker değerlendirildiğinde; liberal rejime ait değişkenler olan IOL, GBOL ve YBOL değişkenlerinin düzeyde durağan olmadıkları, IOL ve GBOL değişkenlerinin birinci dereceden farkları alındığında durağan hale geldikleri I(1), YBOL değişkeninin ise ikinci dereceden farkı alındığında durağanlaştığı I(2) tespit edilmiştir. Muhafazakar rejime ait değişkenlerin de düzeyde durağan olmadıkları IOM değişkeninin birinci dereceden farkı alınarak I(1), GBOM ve YBOM değişkenlerinin ikinci dereceden farklarının alınarak I(2) durağanlaştıkları gözlenmektedir. Sosyal demokrat rejime ait değişkenler olan GBOS ve YBOS değişkenlerinin düzeyde durağan oldukları I(0), IOS değişkeninin ise birinci dereceden farkı alındığında I(1) durağanlaştığı belirlenmiştir. Son rejim türü olan Güney Avrupa rejiminde ise IOG değişkeninin I(1), GBOG ve YBOG değişkenlerinin ise I(2) oldukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla refah rejimlerine ait değişkenlerde bağımlı değişkenlerin I(1), açıklayıcı değişkenlerin ise farklı düzeylerde durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda bağımlı değişkenin I(1) ve açıklayıcı değişkenlerin farklı düzeylerde durağan oldukları modellere ilişkin kısa ve uzun dönem ilişki tahmininde daha geçerli sonuçlar verebilecek olan Panel ARDL yöntemi tercih edilmiştir. Panel ARDL tahminlemesine geçilmeden önce tüm rejimler için en uygun ARDL modeli seçilmiş ve Tablo 8’de raporlanmıştır.

Tablo 8. ARDL model seçimi test sonuçları

<i>Liberal-Sabit ve Trend</i>					
Model	LogL	AIC	BIC*	HQ	Spesifikasyon
3	-56.097	1.305	1.994	1.585	ARDL(2, 1, 1)
1	-80.492	1.593	2.174	1.829	ARDL(1, 1, 1)
4	-49.292	1.353	2.256	1.720	ARDL(2, 2, 2)
2	-73.948	1.644	2.440	1.967	ARDL(1, 2, 2)
<i>Muhafazakar-Sabit ve Trend</i>					
Model	LogL	AIC	BIC*	HQ	Spesifikasyon
3	-40.883	1.165	1.711	1.386	ARDL(2, 1, 1)
1	-51.485	1.287	1.734	1.468	ARDL(1, 1, 1)
2	-43.143	1.280	1.926	1.542	ARDL(1, 2, 2)
4	-34.770	1.199	1.945	1.502	ARDL(2, 2, 2)
<i>Sosyal Demokrat-Sabit ve Trend</i>					
Model	LogL	AIC	BIC*	HQ	Spesifikasyon
1	-113.960	2.444	2.891	2.625	ARDL(1, 1, 1)
3	-105.086	2.353	2.900	2.575	ARDL(2, 1, 1)
4	-95.797	2.330	3.075	2.632	ARDL(2, 2, 2)
2	-112.274	2.561	3.206	2.822	ARDL(1, 2, 2)
<i>Güney Avrupa-Sabit ve Trend</i>					
Model	LogL	AIC	BIC*	HQ	Spesifikasyon
4	-123.971	2.385	3.181	2.708	ARDL(2, 2, 2)
3	-138.761	2.456	3.037	2.692	ARDL(2, 1, 1)
2	-145.748	2.633	3.322	2.913	ARDL(1, 2, 2)
1	-166.064	2.786	3.260	2.979	ARDL(1, 1, 1)

Sabit ve trend etkilerini birlikte içeren ARDL model seçim sonuçlarına göre; liberal rejim için uygun modelin ARDL(2,1,1), muhafazakar rejime ARDL(2,1,1), sosyal demokrat rejime ARDL(1,1,1) ve Güney Avrupa refah rejimine ARDL(2,2,2) modelleri olduğu görülmektedir. ARDL tahminlemesine geçilmeden modellerde uzun dönemli ilişkilerin varlığı Johansen-Juselius eşbütünleşme testi aracılığıyla araştırılmıştır. Trace ve Max-Eigen istatistiklerine göre eşbütünleşme testi öncesinde VAR modeli için optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Çalışma kapsamında yıllık verilerden yararlanıldığı için maksimum gecikme uzunluğu 5 olarak belirlenmiş ve en uygun gecikme uzunluğu Schwarz (SIC) bilgi kriteri doğrultusunda tespit edilmiştir. ARDL tahmin sonuçları kısa ve uzun dönemli ilişki sonuçlarını vermekle birlikte hata düzeltme modeli sonuçlarını da içermektedir. ARDL tahmin sonuçları Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9. ARDL tahmin sonuçları

LİBERAL				
Bağımlı Değişken: D(IOL)				
Yöntem: ARDL				
Örnek: 1993 2019				
Maksimum Gecikme Uzunluğu: 2 (Otomatik Seçim)				
Model Seçim Yöntemi: Schwarz Bilgi Kriteri (SIC)				
Dinamik Bağımsız Değişkenler (2 Gecikme Uzunluğu, Otomatik): GBOL-YBOL				
Sabit Bağımsız Değişken: C				
Sınanan Model Sayısı: 4				
Seçilen Model: ARDL(2, 1, 1)				
ARDL Modeli Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
GBOL	-0.654	0.080	-8.205	0.000
YBOL	0.825	0.060	13.806	0.000
ARDL Modeli Kısa Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
COINTEQ01	-0.538	0.081	-6.620	0.000
D(IOL(-1))	0.378	0.108	3.486	0.001
D(GBOL)	-0.645	0.608	-1.060	0.291
D(YBOL)	-4.121	1.262	-3.267	0.001
C	34.170	4.244	8.0511	0.000
MUHAFAZAKAR				
Bağımlı Değişken: D(IOM)				
Dinamik Bağımsız Değişkenler (2 Gecikme Uzunluğu, Otomatik): GBOM-YBOM				
Seçilen Model: ARDL(2, 1, 1)				
ARDL Modeli Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
GBOM	0.042	0.156	0.268	0.789
YBOM	0.419	0.072	5.805	0.000
ARDL Modeli Kısa Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
COINTEQ01	-0.475	0.135	-3.527	0.001
D(IOM(-1))	0.278	0.078	3.564	0.001
D(GBOM)	0.496	1.250	0.397	0.692
D(YBOM)	-1.048	0.610	-1.719	0.089
C	20.462	6.153	3.326	0.001
SOSYAL DEMOKRAT				
Bağımlı Değişken: D(IOS)				
Dinamik Bağımsız Değişkenler (2 Gecikme Uzunluğu, Otomatik): GBOS-YBOS				
Seçilen Model: ARDL(1, 1, 1)				
ARDL Modeli Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
GBOS	0.297	0.568	0.522	0.603
YBOS	0.461	0.229	2.013	0.047

ARDL Modeli Kısa Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
COINTEQ01	-0.222	0.086	-2.573	0.012
D(GBOS)	-0.367	1.311	-0.280	0.780
D(YBOS)	-0.306	0.683	-0.449	0.655
C	8.874	3.009	2.949	0.004
GÜNEY AVRUPA				
Bağımlı Değişken: D(IOG) Dinamik Bağımsız Değişkenler (2 Gecikme Uzunluğu, Otomatik): GBOG-YBOG Seçilen Model: ARDL(2, 2, 2)				
ARDL Modeli Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
GBOG	-0.430	0.477	-0.901	0.370
YBOG	0.389	0.123	3.150	0.002
ARDL Modeli Kısa Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
COINTEQ01	-0.251	0.069	-3.640	0.000
D(IOG(-1))	0.413	0.166	2.484	0.015
D(GBOG)	2.737	1.584	1.728	0.087
D(GBOG(-1))	-2.404	1.370	-1.755	0.082
D(YBOG)	3.608	6.138	0.588	0.558
D(YBOG(-1))	-5.742	5.887	-0.975	0.332
C	13.117	4.368	3.003	0.003

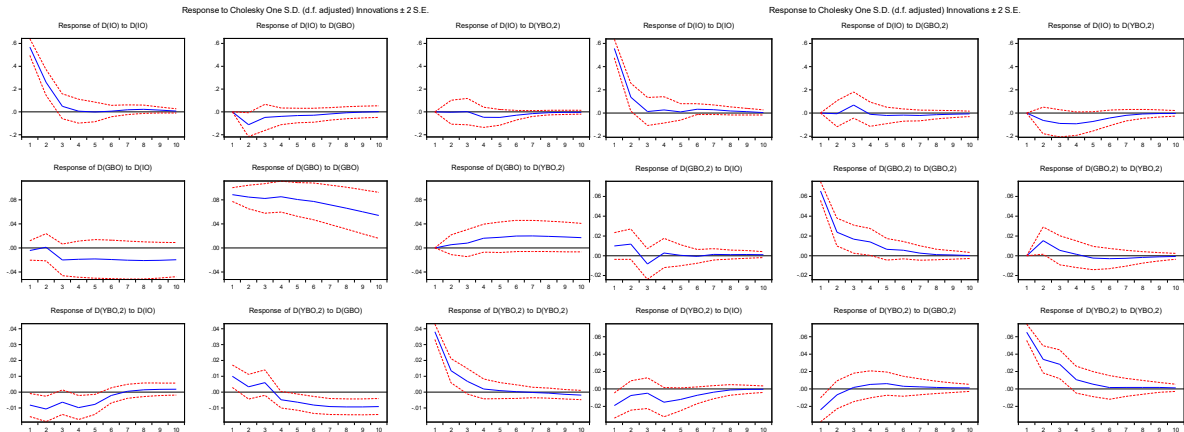
ARDL tahmin sonuçları incelendiğinde, liberal rejim için uzun dönemde GBO ile istihdam oranı arasında anlamlı, negatif yönlü bir ilişki tespit edilmekte olup GBO'da meydana gelen bir birimlik artışın istihdam oranında 0.65 birimlik bir azalışa yol açtığı görülmektedir. Yine uzun dönemde YBO ile istihdam oranı arasında anlamlı, pozitif yönlü ilişkinin varlığı görülmekte ve YBO'da yaşanan bir birimlik artışın istihdam oranında 0.82 birimlik artışa sebep olduğu gözlenmektedir. Kısa dönemde istihdam oranı ile bağımlılık değişkenleri arasındaki sonuçlarda ise, GBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememişken YBO ile istihdam oranı arasında anlamlı, negatif ilişki tespit edilmektedir. Dolayısıyla yaşlı bağımlılık oranının kısa dönemde istihdam oranını azaltıcı bir etkisi söz konusu iken bu etkinin uzun dönemde artırıcı yönde bir değişime uğradığı söylenebilmektedir. Hata düzeltme modeli sonucu ($COINTE_{01}$) değerlendirildiğinde, eşbütünleşme denkleminin ve uzun dönem denge ilişkisinin varlığını teyit edilmekle birlikte değişkenler arasında güvenilir bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliklerin $1/0,537485=1,86$ yılda ortadan kalkacağı ve uzun dönemde dengeye geleceği de tespit edilmiştir.

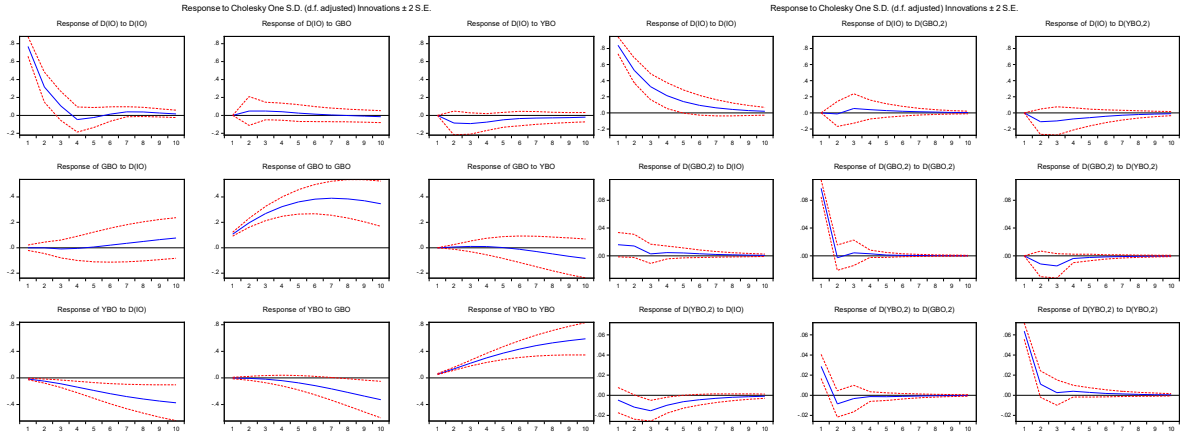
Muhafazakar rejim için uzun dönemde GBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememektedir. Uzun dönemde YBO ile istihdam oranı arasında anlamlı, pozitif yönlü ilişkinin varlığı görülmekte ve YBO'da yaşanan bir birimlik artışın istihdam oranında 0.41 birimlik artışa sebep olduğu gözlenmektedir. Kısa dönemde istihdam oranı ile bağımlılık değişkenleri arasındaki sonuçlarda ise, yine GBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememişken YBO ile istihdam oranı arasında 0.10 anlamlılık düzeyinde anlamlı, negatif ilişki tespit edilmektedir. Dolayısıyla yaşlı bağımlılık oranının kısa dönemde liberal rejimde gözlemlendiği gibi istihdam oranını azaltıcı bir etkisi söz konusu iken bu etkinin uzun dönemde artırıcı yönde bir değişime uğradığı söylenebilmektedir. Hata düzeltme modeli sonucu ($COINTE_{01}$) değerlendirildiğinde, eşbütünleşme denkleminin ve uzun dönem denge ilişkisinin varlığını teyit edilmekle birlikte değişkenler arasında güvenilir bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliklerin $1/0,475390=2,10$ yılda ortadan kalkacağı ve uzun dönemde dengeye geleceği de tespit edilmiştir.

ARDL sonuçları sosyal demokrat rejim için değerlendirildiğinde, uzun dönemde GBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememektedir. Yine uzun dönemde YBO ile istihdam oranı arasında anlamlı, pozitif yönlü ilişkinin varlığı görülmekte ve bu doğrultuda YBO'da yaşanan bir birimlik artışın istihdam oranında 0.46 birimlik artışa sebep olduğu söylenebilmektedir. Kısa dönemde istihdam oranı ile bağımlılık değişkenleri arasındaki sonuçlarda ise, bağımlılık değişkenleri olan GBO ve YBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Dolayısıyla çocuk (genç) bağımlılık oranı ve yaşlı bağımlılık oranı kısa dönemde istihdam oranını etkilemezken, uzun dönemde artırıcı yönde bir etki gösterdikleri gözlenmektedir. Hata düzeltme modeli sonucu ($COINTE_{01}$) değerlendirildiğinde, yine eşbütünleşme denkleminin ve uzun dönem denge ilişkisinin varlığını teyit edilmekle birlikte değişkenler arasında güvenilir bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliklerin $1/0,221790=4,51$ yılda ortadan kalkacağı ve uzun dönemde dengeye geleceği söylenebilmektedir.

Son olarak Güney Avrupa rejimi için uzun dönemde GBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamaktadır. Uzun dönemde YBO ile istihdam oranı arasında ise anlamlı, pozitif yönlü ilişkinin varlığı ve YBO'da yaşanan bir birimlik artışın istihdam oranında 0.38 birimlik artışa yol açtığı görülmektedir. Kısa dönemde istihdam oranı ile bağımlılık değişkenleri arasındaki sonuçlarda ise, yine GBO ile istihdam oranı arasında 0.10 anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki tespit edilmişken YBO ile istihdam oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememektedir. Bu durumda yaşlı bağımlılık oranı kısa dönemde istihdam oranını etkilemezken uzun dönemde pozitif bir etki gösterdiği gözlenmektedir. Hata düzeltme modeli sonucu ($COINTE_{01}$) değerlendirildiğinde, eşbütünleşme denkleminin ve uzun dönem denge ilişkisinin varlığını teyit edilmekle birlikte değişkenler arasında güvenilir bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliklerin $1/0,251350=3,98$ yılda ortadan kalkacağı ve uzun dönemde dengeye geleceği tespit edilmektedir.

VAR modelinde bir değişkenin hata teriminde ortaya çıkabilecek bir rassal bir şokun sistemdeki diğer değişkenler üzerindeki etkisi ise etki-tepki analizi ile araştırılabilmektedir. Koop vd. (1996) ve Pesaran ve Shin (1998) tarafından geliştirilen Etki-tepki analizi ile değişkenlerin birinde meydana gelecek bir standart sapmalı stokastik şoka karşı diğer değişkenlerin vereceği teki ölçülmektedir. Çalışma kapsamında dört refah rejiminde istihdam oranı ile bağımlılık oranları arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiği için VEC modeli üzerinden etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri gerçekleştirilmiştir. Etki-tepki analiz sonuçları aşağıda yer alan Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Etki-tepki analiz sonuçları

Etki tepki analiz sonuçlarına göre; liberal rejimde, çocuk (genç) bağımlılık oranında yaşanan bir şok istihdam oranında ikinci yıla gelindiğinde yaklaşık 0.10 düzeyinde bir azalışa yol açmakta ve bu azalış etkisinin sekizinci yılda sıfıra yakınsayarak ortadan kalktığı görülmektedir. Öte yandan yaşlı bağımlılık oranında meydana gelen şok istihdam oranını dördüncü yılda 0.09 düzeyinde azaltmakta ve bu etkinin sekizinci yılda ortadan kalktığı da gözlenmektedir. Muhafazakar rejimde, çocuk (genç) bağımlılık oranında yaşanan bir şok istihdam oranında üçüncü yılda yaklaşık 0.10 düzeyinde bir artışa yol açmakta ve bu artırıcı etkinin dördüncü yıla gelindiğinde sıfıra yakınsayarak ortadan kalktığı gözlenmektedir. Ayrıca yaşlı bağımlılık oranında meydana gelen şok istihdam oranını üçüncü yılda 0.09 düzeyinde azaltmakta ve bu etkinin sekizinci yılda ortadan kalktığı görülmektedir. Sosyal demokrat rejime gelindiğinde, çocuk (genç) bağımlılık oranında yaşanan bir şok istihdam oranında ikinci yıla gelindiğinde yaklaşık 0.01 düzeyinde bir artışa yol açmakta ve bu etkinin altıncı yılda sıfıra yakınsayarak ortadan kalktığı görülmektedir. Diğer taraftan yaşlı bağımlılık oranında meydana gelen şok istihdam oranını ikinci yılda 0.09 düzeyinde azaltmakta ve bu azaltıcı etkinin onuncu yılda ortadan kalktığı gözlenmektedir. Son olarak Güney Avrupa rejiminde çocuk (genç) bağımlılık oranında yaşanan bir şokun istihdam oranını üçüncü yıla gelindiğinde yaklaşık 0.01’lik düzeyde artırdığı ve bu artış etkisinin altıncı yılda sıfıra yakınsayarak ortadan kalktığı görülmektedir. Yaşlı bağımlılık oranında meydana gelen şokun ise istihdam oranını ikinci yılda 0.10 düzeyinde azalttığı ve bu etkinin onuncu yılda ortadan kalktığı tespit edilmektedir.

Refah rejimleri için etki-tepki analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde; rejim türlerinin hepsinde yaşlı bağımlılık oranında meydana gelen bir şokun istihdam oranında ilk yıllarda bir düşüşe yol açtığı ve bu azaltıcı etkinin ortalama 8 ila 10 yıl içerisinde ortadan kalktığı ve ilerleyen yıllarda artışa yol açtığı söylenebilmektedir.

Varyans ayrıştırması, modeldeki değişkenlerin birinde meydana gelen değişimlerin ne kadarının kendi gecikmeli değerleri ile ne kadarının ise diğer değişkenler ile açıklandığını yüzdesel değerler itibarıyla ortaya çıkarabilmektedir. Bu doğrultuda istihdam oranında yaşanan değişimlerin yüzde kaçının kendisi ve çocuk (genç) ve yaşlı bağımlılık oranlarından kaynaklandığını belirleyebilmek için varyans ayrıştırması analizi gerçekleştirilmiştir. Varyans ayrıştırması sonuçları Tablo 10’da gösterilmektedir.

Tablo 10. Varyans ayrıştırması analiz sonuçları

<i>D(IOL)’nun Varyans Ayrıştırması</i>				
<i>Periyot</i>	<i>S.E.</i>	<i>D(IOL)</i>	<i>D(GBOL)</i>	<i>D(YBOL,2)</i>
1	0.5680	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.6344	96.8658	3.1317	0.0025
3	0.6381	96.3253	3.6707	0.0040
4	0.6411	95.4357	4.0058	0.5585
5	0.6438	94.6554	4.2219	1.1227

6	0.6452	94.2621	4.4145	1.3234
7	0.6458	94.1449	4.4823	1.3728
8	0.6463	94.1274	4.4906	1.3820
9	0.6465	94.1260	4.4886	1.3854
10	0.6466	94.1228	4.4891	1.3881
D(IOM)'nun Varyans Ayrıştırması				
<i>Periyot</i>	<i>S.E.</i>	<i>D(IO)</i>	<i>D(GBO,2)</i>	<i>D(YBO,2)</i>
1	0.5558	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.5758	98.7718	0.0085	1.2197
3	0.5869	95.1326	1.3827	3.4846
4	0.5948	92.8363	1.3779	5.7858
5	0.5996	91.3916	1.4750	7.1334
6	0.6022	90.8848	1.5483	7.5669
7	0.6036	90.7024	1.6633	7.6343
8	0.6041	90.6510	1.7098	7.6391
9	0.6043	90.6285	1.7339	7.6375
10	0.6043	90.6152	1.7464	7.6384
D(İOS)'nun Varyans Ayrıştırması				
<i>Periyot</i>	<i>S.E.</i>	<i>D(İOS)</i>	<i>GBOS</i>	<i>YBOS</i>
1	0.7689	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.8369	98.6343	0.0033	1.0318
3	0.8498	97.1921	0.0065	2.1582
4	0.8554	96.2235	0.0087	2.9096
5	0.8576	95.8190	0.0095	3.2331
6	0.8585	95.6299	0.0097	3.3990
7	0.8599	95.5208	0.0097	3.5084
8	0.8613	95.4296	0.0097	3.6019
9	0.8621	95.3451	0.0098	3.6783
10	0.8626	95.2655	1.0046	3.7299
D(İOG)'nun Varyans Ayrıştırması				
<i>Periyot</i>	<i>S.E.</i>	<i>D(İO)</i>	<i>D(GBO)</i>	<i>D(YBO,2)</i>
1	0.8393	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.9981	98.7920	0.0016	1.1921
3	1.0558	97.7630	0.0028	1.9534
4	1.0808	97.2445	0.0042	2.3401
5	1.0919	96.9424	0.0048	2.5790
6	1.0969	96.7929	0.0051	2.6968
7	1.0992	96.7222	0.0053	2.7524
8	1.1003	96.6891	0.0053	2.7785
9	1.1008	96.6737	0.0054	2.7907
10	1.1010	96.6665	0.0054	2.7964

Varyans ayrıştırması sonuçları refah rejimleri bağlamında değerlendirildiğinde, tüm rejimlerde ilk yılda bağımlı değişken olan istihdam oranında yaşanan değişimlerin tamamının değişkenin kendisinden kaynaklandığı fakat ilerleyen dönemlerde açıklayıcı değişkenlerin artan bir etki gösterdiği tespit edilmektedir. Liberal rejim için varyans ayrıştırması sonuçları incelendiğinde, istihdam oranındaki değişim üzerinde çocuk bağımlılık oranının

etkisinin yaşlı bağımlılık oranına göre daha yüksek olduğu ve çocuk bağımlılık oranı etkisinin en yüksek %4.49, yaşlı bağımlılık oranının ise en yüksek %1.39 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. Muhafazakar rejimde istihdam oranındaki değişim üzerinde yaşlı bağımlılık oranının etkisinin çocuk bağımlılık oranına göre daha yüksek olduğu ve çocuk bağımlılık oranı etkisinin en yüksek %1.75, yaşlı bağımlılık oranının ise en yüksek %7.64 düzeyinde gerçekleştiği gözlenmektedir. Sosyal demokrat rejimde muhafazakar rejimde olduğu gibi istihdam oranındaki değişim üzerinde yaşlı bağımlılık oranının etkisinin çocuk bağımlılık oranına göre daha yüksek olduğu ve çocuk bağımlılık oranı etkisinin en yüksek %1, yaşlı bağımlılık oranının ise en yüksek %3.72 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. Son olarak Güney Avrupa refah rejiminde yine muhafazakar ve sosyal demokrat rejim türlerinde gerçekleştiği gibi çocuk bağımlılık oranının etkisinin yaşlı bağımlılık oranı etkisine göre daha yüksek düzeyde olduğu ve bunun yanında çocuk bağımlılık oranı etkisinin en yüksek %0.005, yaşlı bağımlılık oranının ise en yüksek %2.80 düzeyinde gerçekleştiği gözlenmektedir.

Varyans ayrıştırması test sonuçları refah rejimleri bağlamında genel olarak değerlendirildiğinde, istihdam oranında meydana gelen değişimlerin büyük ölçüde değişkenin kendisinden kaynaklandığını diğer bir deyişle istihdam oranının en fazla kendi şoklarından etkilendiğini söyleyebilmek mümkündür. Öte yandan liberal rejim hariç diğer rejim türlerinde istihdam oranında yaşanan değişimlerin daha yüksek oranda yaşlı bağımlılık oranından kaynaklandığı da söylenebilmektedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yaşam döngüsünün belirli aşamalarında yer almaları sebebiyle işgücü piyasasına katılamamaları dolayısıyla çeşitli bireyler pasif nüfus olarak değerlendirilmekte ve eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi çeşitli hizmetlere erişimleri, önemli bir kısmı toplumun üretken kesimi olarak değerlendirilen aktif nüfus içerisinde yer alan çalışan nüfus ile devletin katkıları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu durumda refah rejimlerinde refah sağlayıcı kurum olarak devletin etkinliği yaş bağımlılığı konusunda; refah rejimleri içerisinde yer alan ülkelerin işgücü piyasası yapıları ve kuralları ise istihdam üzerinde etken bir rol oynamaktadır. Bu doğrultuda istihdam ile yaş bağımlılığı ilişkisinin refah rejimleri kapsamında ayrı ayrı değerlendirilmesi, refah rejimlerinin sosyal koruma ve işgücü piyasası yapıları konusundaki verilerine yeni boyutlar kazandırabilecek niteliktedir.

Bağımlılık oranlarının istihdam ile ilişkisinin dört refah rejimi için incelendiği çalışmanın, üç temel bulgusu olduğu görülmektedir. İlk bulgu, liberal rejimde yaşlı bağımlılığı ile istihdam ilişkisi boyutunun diğer refah rejimlerine kıyasla oldukça yüksek olduğudur. İkinci bulgu, genç bağımlılığının yalnızca liberal refah rejiminde etkili olmasıdır. Üçüncü ve son temel bulgu ise, yaşlı bağımlılığının tüm rejimlerde istihdamı artırıcı bir etki taşımakla birlikte analize konu olan dönemin ilk 8-10 yılında yani ortalama 1991-1999 yılları arasında bu etkinin azaltıcı yönde gerçekleşmesidir.

Liberal rejimde serbest piyasa ekonomisinin temel alındığı klasik okul öğretilerinin ekonomik ve sosyal alanlardaki belirleyiciliği, piyasanın temel refah sağlayıcı kurum olması ile birlikte devletin refah dağılımına ve piyasaya asgari düzeyde müdahale etmesi, bireylerin piyasa bağımlılığının yüksek düzeyde gerçekleşmesini beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda liberal refah rejiminde temel problem işsizlik olmamakta, sorunlar esasen artan eşitsizlik ve yoksulluktan kaynaklanmaktadır. Temel refah sağlayıcı kurum olarak piyasanın belirlenmesi bireylerin, hizmetlere erişebilmeleri ve temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için çalışma koşullarını belirleyemedikleri ve atipik istihdam biçimleri aracılığıyla dahi istihdama katılmalarını gerektirmektedir. Dolayısıyla işgücünü etkileyecek yapıda olan yaş bağımlılığının istihdam üzerindeki etkisinin diğer rejimlere kıyasla liberal rejimde daha yüksek olması beklenebilen bir sonuçtur.

Çocuk (genç) bağımlılığı, aktif-pasif dengesinde ve gelecekteki işgücünün niceliği ve niteliği üzerinde önemli etkisi olan bir olgu olarak değerlendirilebilmektedir. Bu doğrultuda çocuk bağımlılığıyla ilgili dört rejim türü için yapılan analizler sonucunda, liberal rejimde çocuk (genç) bağımlılık oranının istihdam oranıyla arasında azaltıcı yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada liberal rejimde, hakim olan piyasacı yaklaşımın etkili olduğu düşünülebilmeyle beraber liberal rejimde gerçekleşen aile yardımlarının, diğer sosyal yardımlara göre nispeten daha cömert olduğu ve bu durumun gençler üzerindeki istihdam baskısını azaltmasından da kaynaklanabilecek şekilde gençlerin istihdama katılımını sınırlayıcı yönde bir etki yaratabileceği söylenebilmektedir. Ek olarak liberal rejim kapsamında yer alan ülkelerin ekonomik anlamda gelişmiş ülkeler olmaları ve yüksek teknoloji kullanımının

yaygın olması, bu ülkelerde standart dışı çalışmaların özellikle genç nüfus içerisinde yaygınlaşmasına yol açmakta ve istihdam verilerinde negatif yansımaya sebep olabilmektedir. Bunun yanı sıra çalışma kapsamında incelenen dönem olan 1991-2019 yıllarında çocuk bağımlılığında yaşanan artışla beraber hem kadın istihdamının toplam istihdam içerisindeki payının hem de kadınların istihdama katılım oranının liberal rejimde diğer rejimlere kıyasla azalma eğilimine girdiği de görülmektedir. Kadınların haftalık çalışma süreleri noktasında; liberal rejimde yer alan ülkelerde, diğer rejim türleri kapsamına giren ülkelere kıyasla 40 saat ve üzeri çalışanların oranı azalırken aynı zamanda haftalık çalışma süresi 40 saatten daha az çalışan kadınların oranı artmaktadır. Diğer rejim türlerinde bulunan ülkelerde ise liberal rejim ülkelerine kıyasla 40 saatten az çalışan kadınların oranında fazla bir artış görülmemektedir. Liberal refah rejimi kapsamında yer alan ülkelerde ayrıca bakım hizmetlerinin gerek kamu gerekse özel sektörde oldukça maliyetli bir yapıda olması ve her ne kadar bireyci yaklaşım benimsenmekte olsa dahi "ekmeği kazanan erkek modeli" olarak da nitelendirilmesi, kadınların çocuk sahibi olduktan sonra işgücü piyasasından çekilmek durumunda kalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla çocuk (genç) bağımlılığında yaşanan artışın, kadın istihdamında yaşanan azalmayla beraber toplam istihdam üzerinde de bir azalma baskısı yaratabileceği de söylenebilecektir.

Günümüzde yaşam beklentisinin artışıyla ve doğum oranlarının azalmasıyla gelişmiş ülkelerin hemen hepsinin gelişmekte olan ülkelerin ise önemli bir kısmının yaşlı ülkeler olarak adlandırılması, aktif yaşlanma olgusunu gündeme getirmiştir. Yaşlı bireylerin işgücü piyasasından çekilmesinin teşvik edilmesi hem etkin yaş tanımlarının hem de çalışmanın anlamının değişmesi ile tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Devletlerin belirledikleri emeklilik yaşlarına gelmelerine rağmen işgücü piyasasından çekilen yaşlı bireylerin gerek toplumsal hayata katılım gerekse piyasadan elde edecekleri gelirle ihtiyaçlarını karşılamaları gerekçesiyle çeşitli yollarla çalışmaya devam ettikleri bilinmektedir. Bu anlamda yaşlı bağımlılık oranlarının tüm rejim türlerinde istihdam oranını artırıcı özellik taşıması beklenebilir. Fakat yaşlı bağımlılığı ile istihdam ilişkisinin liberal rejimde diğer rejimlerin yaklaşık iki katı düzeyde gerçekleşmesi, bu rejimde devletin refah sağlama noktasında asgari düzeyde etkin olmasına ve sınırlı kalan sosyal koruma düzeyine bağlanabilir.

Yaşlı bağımlılık oranlarının 1991-1999 döneminde dört refah rejiminde de istihdam oranını azaltması, ortalama 1999 yılından sonra ise istihdam oranını artırıcı nitelik taşımaya başlaması çalışma sonucunda elde edilen bir diğer önemli bulgudur. Bu durum 1990'lı yıllarda emeklilik yaşının giderek azalma eğilimi gösterirken; 1998 yılından itibaren yükselme eğilimine girmesiyle ilişkilendirilebilecektir. Öte yandan demografik yapıya bakıldığında 1991-1999 yıllarında aktif nüfus ve yaşlı nüfusun artış oranı görece yakın olmakla birlikte 1999-2019 döneminde tüm rejimlerde aktif nüfustaki artış oranının yaşlı nüfustaki artış oranından düşük kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla pasif nüfusun büyük kısmını oluşturan yaşlı nüfus sayısında yaşanan artış, aktif nüfus sayısındaki artıştan yüksek seyretmekte ve temelde yaşlı bağımlılık oranının artışına bağlı olarak aktüeryal denge diğer bir ifade ile aktif-pasif dengesinin bozulmasına yol açmaktadır.

Çalışmanın nihai hedefi doğrultusunda işgücü piyasası açısından yaş bağımlılığı ve istihdam arasındaki ilişki genel olarak değerlendirildiğinde; yaşlı bağımlılığı ve istihdam ilişkisinin, güncel demografik şartlar da dikkate alındığında tüm rejimlerde benzer nitelik taşıdığı fakat çocuk (genç) bağımlılığı ile istihdam ilişkisinin işgücü piyasasının temel yapısı ve piyasa bağımlılığı çerçevesinde rejimler arasında farklılaştığı görülmektedir. Bu durumda, genç bağımlılığının işgücü piyasası göstergelerinden biri olan istihdam ile ilişkisi ülkelerin uygulayacakları eğitim, işgücü piyasası politikaları ve iş-aile yaşamının uyumlaştırılması gibi çalışma yaşamını ve toplumsal yaşamı düzenleyen çeşitli politika uygulamaları aracılığıyla kontrol altına alınabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayvaz Kızılgöl, Ö. (2012). Kadınların işgücüne katılımının belirleyicileri: Ekonometrik bir analiz. *Doğu Üniversitesi Dergisi*, 13(1), 88-101.
- Balan, M. N. (2014). Analysis of unemployment among young individuals from Romania by econometric methods. *Internal Auditing & Risk Management*, 9(3), 90-97. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Oana-Popovici/publication/266385202_Investigating_FDI_inflows_in_Romania_through_an_ARMA_model/links/548ae8a00cf214269f1d33d0/Investigating-FDI-inflows-in-Romania-through-an-ARMA-model.pdf#page=95
- Bermejo, F., & Pozo-Rubio R. (2019). The impact of dependency act benefits on employment. *Gaceta Sanitaria*, 33(4), 341-347. <https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2017.12.007>
- Burniaux, J. M., Duval, R., & Jaumotte, F. (2003). *Coping with ageing: A dynamic approach to quantify the impact of alternative policy options on future labour supply in OECD countries*. OECD Economics Department Working Papers No. 371. <https://doi.org/10.1787/18151973>
- Brooks, S. M. (2015). Social protection for the poorest: The adoption of antipoverty cash transfer programs in the global South. *Politics & Society*, 43(4), 551-582. <https://doi.org/10.1177/0032329215602894>
- Brucker, E. (2008). Employment population age-share differences: An international Comparison of the economic impact of population aging. *Journal of Aging & Social Policy*, 21(1), 17-30. <https://doi.org/10.1080/08959420802525448>
- Burgaz, N., & Kaplan, E. A. (2021). Avrupa'nın demografik değişim sürecinin büyüme, işsizlik ve enflasyonla ilişkisinin analizi. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 3(6), 1064-1085. <https://doi.org/10.47994/usbad.936715>
- Chand, K., Tiwari, R., & Phuyal, M. (2017). Economic growth and unemployment rate: An empirical study of Indian economy. *Journal of Indian Economy*, 4(2), 130-137. <https://doi.org/10.17492/pragati.v4i02.11468>
- Cichon, M., Scholz, W., van de Meerendonk, A., Hagemeyer, K., Bertranou, F., & Plamondon, P. (2004). *Financing social protection*. Geneva: International Labour Organization. Erişim adresi: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264302273-8-en.pdf?expires=1663588861&id=id&accname=guest&checksum=7F5F7035F1E103833F507F2C16C5ACA0>
- Curran, J., & Blackburn, R. A. (2001). Older people and the enterprise society: Age and self-employment propensities. *Work, Employment & Society*, 15(4), 889-902. <https://doi.org/10.1177/095001701400438279>
- Esping-Andersen, G. (2013a). Toplumsal riskler ve refah devletleri. A. Buğra ve Ç. Keyder (Ed.), *Sosyal politika yazıları* içinde (ss. 33-52). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Esping-Andersen, G. (2013b). Altın çağ sonrası? Küresel bir ekonomide refah devleti ikilemleri. A. Buğra ve Ç. Keyder (Ed.), *Sosyal politika yazıları* içinde (ss. 53-100). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ferrera, M. (2013). Sosyal Avrupa'da "Güney Avrupa Refah Modeli". A. Buğra, Ç. Keyder (Ed.), *Sosyal politika yazıları* içinde (ss. 195-229). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gough, I. (2013). Güney Avrupa'da sosyal yardım. A. Buğra, Ç. Keyder (Ed.), *Sosyal politika yazıları* içinde (ss. 231-260). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güçlü, M. (2017). Türkiye'de kadınların bölgesel işgücüne katılımının belirleyicileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(3), 83-101.
- Halvorsen, K. (1999). Employment commitment among the long-term unemployed in Norway: Is a culture of dependency about to develop?. *European Journal of Social Work*, 2(2), 177-192. <https://doi.org/10.1080/13691459908413816>
- Harasty, C., & Ostermeier, M. (2020). *Population ageing: Alternative measures of dependency and implications for the future of work*. ILO Workin Paper, No. 5, Geneva. Erişim adresi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_747257.pdf
- Haririan, M., Bilgin, M. H., & Karabulut, G. (2010). The relationship between GDP and unemployment: Evidence from MENA countries. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 13(1), 17-28. Erişim adresi: <https://hrcak.srce.hr/file/116971>

- Hassan, M. & Nassar, R. (2015). Effects of debt and GDP on the unemployment rate: An Empirical study. *Journal of International Business Disciplines*, 10(2), 52-69. Erişim adresi: <https://eds.p.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=988313e1-f743-4b73-aa41-1403f031cee2%40redis>
- Hicken, A. (2011). Clientelism. *Annual Review of Political Science*, 14, 289-310. Erişim adresi: https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.polisci.031908.220508?casa_token=F2wGH1_YFvsAAAAA:kHlboFCMXDOTzvrPRH4wWDB28BMnVqiAwoZczTLOWsckJfG9rx19BLRFOLGLfMvyAphEeysmikY5ujJQ
- Im, K., Pesaran, H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Işığışık, Ö. (2017). *İstihdam ve işsizlik* (3. Bs). Bursa: Dora Basım Yayın.
- Kiendrebeogo, Y., & Assimaidou, K., Tall, A. (2017). Social protection for poverty reduction in times of crisis. *Journal of Policy Modeling*, 39, 1163-1183. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2017.09.003>
- Kim, Y. Y., & Choi, Y. J. (2020). Does social protection crowd out social investment?. *Policy and Society*, 39(2), 208-225. <https://doi.org/10.1080/14494035.2019.1677377>
- Koop, G., Pesaran, M. H., & Potter, S. M. (1996). Impulse response analysis in nonlinear multivariate models. *Journal of Econometrics*, 74(1), 119-147. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(95\)01753-4](https://doi.org/10.1016/0304-4076(95)01753-4)
- Kumar, D., & Chandra, S. (2020). A region-wise sectoral analysis of employment and household consumption in India: A dependency approach. *International Journal of Humanities and Social Science Research*, 6(5), 62-68. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Dhananjay-Kumar-15/publication/344591853_A_region-wise_sectoral_analysis_of_employment_and_household_consumption_in_India_A_dependency_approach/links/5f829737299bf1b53e1dee2e/A-region-wise-sectoral-analysis-of-employment-and-household-consumption-in-India-A-dependency-approach.pdf
- Loichinger, E., Hammer, B., Prskawetz, A., Freiberger, M., & Sambt, J. (2017). Quantifying economic dependency. *European Journal of Population*, 33, 351-380. <https://doi.org/10.1007/s10680-016-9405-1>
- Loretto, W., Duncan, C., & White, P. J. (2000). Ageism and employment: Controversies, ambiguities and younger people's perceptions. *Ageing and Society*, 20, 279-302. <https://doi.org/10.1017/S0144686X00007741>
- Mina, W. (2021). Do labor market flexibility and efficiency increase government social protection expenditures?. *Applied Economics*, 53(33), 3871-3887. <https://doi.org/10.1080/00036846.2021.1888861>
- Özdemir, S. (2005). Sosyal gelişim düzeyleri farklı refah devletlerinin sınıflandırılması üzerine bir inceleme. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 49, 231-266. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/897/10024>
- Özdemir, S. (2007). *Küreselleşme sürecinde refah devleti*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Özlale, Ü., & Karakurt, A. (2012). Türkiye'de tasarruf açığının nedenleri ve kapatılması için politika önerileri. *Bankacılar Dergisi*, 83(2).
- Öztürk, S. (2018). Türkiye'de işgücüne katılımı bölgesel farklılıklar. *Sosyoekonomi*, 26(35), 153-168.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics Working Paper*, 435, 3-11. <https://doi.org/10.2139/ssrn.572504>
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economic Letters*, 58, 17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94, 621-634. <https://doi.org/10.1080/01621459.1999.10474156>
- Pesaran, M. H., Ullah A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Pesaran, H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Pierson, C. (1998). *Beyond the welfare state?: The new political economy of welfare* (2nd Edition). State College: The Pennsylvania State University Press.

- Smith, V., Leybourne, S., Kim, T. H., & Newbold, P. (2004). More powerful panel data unit root tests with an application to mean reversion in real exchange rates. *Journal of Applied Econometrics*, 19, 147-170. <https://doi.org/10.1002/jae.723>
- Spijker, J., & MacInnes, J. (2013). Population ageing: The timebomb that isn't?. *British Medical Journal*, 347, 1-5. <https://doi.org/10.1136/bmj.f6598>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2001). Principal components and factor analysis. B. G. Tabachnick, & L. S. Fidell (Ed.), *Using multivariate statistics* içinde (ss. 582-652), Allyn & Bacon. <https://doi.org/10.1080/00224065.1980.11980967>
- Vijayakumar, S. (2013). An empirical study on the Nexus of poverty, GDP growth, dependency ratio and employment in Developing Countries. *Journal of Competitiveness*, 5(2), 67-82. <https://doi.org/10.7441/joc.2013.02.05>
- Walker, A. (2006). Active ageing in employment: Its meaning and potential. *Asia-Pacific Review*, 13(1), 78-93. <https://doi.org/10.1080/13439000600697621>
- Yaraşır, S., & Yılmaz, B. E. (2011). OECD ülkelerinde özel tasarruflar: bir bakış (1999-2007). *Maliye dergisi*, 160, 139-163.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:30.09.2023 ✓Accepted/Kabul:06.11.2023

DOI:10.30794/pausbed.1369237

Research Article/Araştırma Makalesi

Sönmez Aydın, F., Aktaş, Ş. ve Yaylı, D. (2023). "Examining Thesis Writing Process in an English Language Teaching Program in Türkiye: Supervisor Support and Power Relations", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 59, pp. 149-161.

EXAMINING THESIS WRITING PROCESS IN AN ENGLISH LANGUAGE TEACHING PROGRAM IN TÜRKİYE: SUPERVISOR SUPPORT AND POWER RELATIONS

Fazilet SÖNMEZ AYDIN*, Şeyma AKTAŞ**, Demet YAYLI***

Abstract

Along with the substantial spread of English in scholarly publishing (Canagarajah, 2002), there are more thesis studies in the English language. However, the already-challenging-process of thesis writing becomes harder when written in a foreign language. Considering the essence of theses in academia, it holds paramount significance to reveal how writers proceed in the process from several perspectives. Despite some studies in the literature examining thesis writing processes, little is known about supervisor support and the impact of power relations embedded in the process. The aim of this study is to explore thesis writing processes from the perspectives of supervisees and supervisors with a focus on (1) supervisor support, and (2) power relations in the supervision processes. In this qualitative study, semi-structured interviews were conducted with four supervisors and 13 supervisees. Content analysis was used to analyse all the data collected. The findings revealed the participants' perceptions regarding the supervisor's role and support areas, the feedback process, and the impact of supervisor-supervisee relationships.

Keywords: *Academic writing, MA thesis writing, Thesis supervisor, Power relations.*

TÜRKİYE'DEKİ BİR İNGİLİZCE ÖĞRETİM PROGRAMINDA TEZ YAZMA SÜRECİNİN İNCELENMESİ: DANIŞMAN DESTEĞİ VE GÜÇ İLİŞKİLERİ

Öz

İngilizcenin dil olarak akademik yayınlarda gittikçe yaygınlaşması ile (Canagarajah, 2002), bu dilde daha fazla tez çalışmasının ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak, zaten zorlu olan tez yazma süreci, yabancı dilde yazıldığında daha da zorlaşmaktadır. Tezlerin akademiadaki önemi düşünüldüğünde, yazarların bu süreçte nasıl ilerlediklerini çeşitli açılardan ortaya koymak büyük önem taşımaktadır. Literatürde tez yazım süreçlerini inceleyen bazı çalışmalar olmasına rağmen, danışman desteği ve süreç içerisindeki güç ilişkilerinin etkisi hakkında çok fazla şey bilinmemektedir. Bu çalışmanın amacı, (1) danışman desteği ve (2) danışmanlık süreçlerindeki güç ilişkilerine odaklanarak tez yazma süreçlerini danışanların ve danışmanlarının gözünden incelemektir. Bu nitel çalışmada, dört danışan ve 13 danışman ile yarı-yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Elde edilen tüm veriler içerik analizi kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, katılımcıların tez yazımında danışmanın rolü ve destek alanları, geri bildirim süreci ve danışan-danışman ilişkilerinin etkisine ilişkin algılarını ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: *Akademik yazma, Tez yazımı, Tez danışmanı, Güç ilişkileri.*

*PHD, Pamukkale University, DENİZLİ.
e-mail: sonmezfazilet@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8861-1492>)
**PHD, Pamukkale University, DENİZLİ.
e-mail: seymaaktas87@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3028-8626>)
***Professor, Pamukkale University, DENİZLİ.
e-mail: demety@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9556-2281>)

1. Introduction

In this era, it is a truism that the English language has gained an immensely accepted global status recognised in academia and scholarly publishing (e.g., Belcher, 2007; Canagarajah, 2002; Flowerdew, 2000). It has been a requisite for graduate students to produce their theses in English to move forward in academia including graduate students of English language teaching (ELT) programs. This means that they need to be skilled enough in English as their foreign language to carry out their own processes of thesis writing in another language.

As well as the language factor itself, several aspects of thesis writing have triggered attention by researchers, and many studies which have been conducted to unearth scholarly writing in theses/dissertations exist (e.g., Bitchener and Baştürkmen, 2006; Fitria, 2022; Komba, 2016; Lestari, 2020; Paltridge, 2002; Saehu, 2013; Strauss, 2012; Yıldırım, 2020). However, few studies have attempted to understand and explore supervisor support practices and inevitable power relations experienced in the Master's (MA) thesis writing processes in ELT programs with the help of the opinions of both graduate students as supervisees and their supervisors.

In terms of the roles of supervisors and supervisees in MA thesis writing, the supervisor has an endorsed key role from the beginning till the end. Regarding the impact of the supervisor, supervision accommodates power that directly influences the quality of the thesis product and the successful completion of it (Chang, 2007; Frischer and Larsson, 2000; Zhang and Hyland, 2021). With this regard, the roles of a supervisor were specified as "team leader, project manager, writing mentor, wordsmith, and editor" (White, 1998:229) while Liu and Harwood (2022) found that proofreader, coach, commentator, counsellor, ally, and teacher were the common roles associated with supervisors. Zhang and Hyland (2021), on the other hand, highlighted that supervisors can be negotiators, collaborators, and facilitators providing advice and giving students the freedom to reflect on their own ideas. Wisker et al. also defined supervisors as "a role continuum ranging through dictator/authority figure/ 'God', manager, guide, mentor, facilitator, collaborator, friend, counsellor, mother/father" (2003:388). Accordingly, the supervisor, as a researcher and an academic writer, qualifies as a role model establishing an association between quality academic work and good supervision. In other words, in academic writing, "[g]ood supervision is central to successful graduate research, yet it is a pedagogy that is poorly understood." (Grant, 2003:1). Thus, the support provided by the supervisor is a central issue that requires delicate concern.

In recent years, several studies have been conducted to determine the roles of a supervisor and the potential effects of supervisor support in academic writing (e.g., Gedamu, 2018; Harwood and Petric, 2020; Rogers, Zawacki and Baker, 2016; Yıldırım, 2020, Yu, 2020; Zhang and Hyland, 2021). In this sense, feedback on written work emerges as the primary tool for academic writing development (Hey-Cunningham, Ward and Miller, 2020). In their study, Rogers et al. (2016), for instance, analysed surveys and interviews with graduates and faculty members, to reach the conclusion that the two most useful supports were one-on-one conversations and written feedback while the least useful support was attending workshops offered by the writing centre. In an Ethiopian context, Gedamu (2018) also aimed to reveal the perspectives of 70 supervisees regarding their satisfaction level of various supervisory styles that range from the most interventionist approach to the least one by employing a questionnaire. The study showed that the most favoured supervision styles by the supervisees were contractual style, which is a more interventionist style, or laissez-faire style, which refers to a more nonrigid style. However, the researcher advised to use supervisory styles more flexible according to the developmental levels of the supervisees. In a quite similar study focusing on various supervision styles, Harwood and Petrić (2020) also emphasized the flexibility in the choice of supervisory models depending on the stages while writing a thesis; namely, starting with a more controlled approach while supervisee choosing his topic towards a less controlled approach towards the end in discussing findings and a final directive style to ensure the completion of the thesis. Yu (2020) also conducted a case study to explore tutor- tutee interactions in tutoring sessions and one tutee's writing revisions and text development in a semester by analysing eight tutoring sessions and 12 writing drafts for five writing tasks. The results suggested that the writing tasks seemed to be shaped by the problematic areas addressed by the tutor and his feedback's directiveness. The tutor seemed to use a more directive approach to tutoring and focus on rhetorical aspects while the tutee focused on sentence-level and text-level suggestions more in her drafts, but she started to focus on rhetorical aspects more with the help of her tutor's mediation. Additionally, contextual, interpersonal, and institutional forces seemed to influence her text revision decisions.

D. Yaylı

Therefore, tutorial support sensitive to writers' emerging abilities in addition to their needs and responsiveness in tutoring sessions were suggested. More recently, Zhang and Hyland (2021) investigated how a supervision process went on between two student-supervisor pairs in terms of advice giving and constructing supervisor-supervisee interactions by analysing the observational data and supervision transcripts gathered via audio records in the supervision sessions by looking at the language choices specifically in the process of writing literature review chapter. The researchers used conversation analysis to explore language choices that indicate power. The findings suggested that the supervisor was viewed as a negotiator, collaborator, and facilitator who provided advice and gave students the freedom to reflect their own ideas. There was a dialogic and co-regulated process between the supervisors and students during the interactions, where both parties contributed to the ongoing dialogue and regulation of the research process at hand. It was suggested that supervision should include collaboration and distributed responsibility.

Attached to supervisor effect, another pivotal factor is the human relations experienced in supervisor-supervisee dyads. Each bringing their own identities into the process and having different statuses, these two players and their differences unarguably influence the way the whole writing process is handled. Supervisors may have supervisees with different personality types such as dependent, confident, or resistant as described in Diezmann's (2005) study. Status differences also directly influence the supervision process. As can be observed, there is an institutional power asymmetry in supervisor-supervisee relationship which can be due to supervisors' higher societal status, greater knowledge/expertise and more established language use practices (Thielmann, 2007). To our knowledge, there are a few studies conducted to investigate the power relations between supervisors and their supervisees in various fields (e.g., Grant, 2008; Inman et al., 2011; Straus, 2012). In the field of psychology, for instance, Inman et al. (2011) applied an online questionnaire to 109 doctoral-level supervisees from psychology departments to find that supervisor-supervisee rapport mostly depended on supervisees' fears of being perceived as unprofessional and was influenced by supervisors' availability and dependability. In the field of humanities and social sciences, to see the hierarchical bond tying supervisor-supervisee, Grant (2008) examined an extract of supervision dialogue between a supervisor and an MA student. The results revealed master-slave dynamics not only seemed to help but also disturbed supervisor and supervisee relationship because the supervisor dominated the conversation and seemed to strongly direct the advisee's thinking. Hence, thesis writing process seemed to be a complex and transformational three-way transactional process among supervisors, texts and supervisees.

In the field of ELT, Strauss (2012) examined the interaction among a supervisor, the supervisor's two postgraduate L2 English students and the researcher herself as an English for academic purposes practitioner to describe challenges in thesis writing for second language speakers of English. An analysis of students' drafts and supervisor-practitioner-student interaction showed that a warm and supportive relationship between the practitioner and supervisees was crucial. Besides, rather than English knowledge, students' perception of themselves as 'lacking' appeared to have a serious effect on their self-esteem. The linguistic difficulties also seemed to negatively affect supervisory relationships due to the different assumptions and expectations of the supervisors and students from one another.

In sum, there exist studies exploring the difficulties of students during their thesis/dissertation writing processes in their L2 English (e.g., Bitchener and Baştürkmen, 2006; Strauss, 2012), however, in terms of studies focusing on supervision and/or supervisors, we have observed that studies mostly touched upon supervisors' feedback types or their supervising styles (e.g., Bitchener and Baştürkmen, 2006; Gedamu, 2018). Therefore, it would not be wrong to claim that not much is known about supervisor support (Kamler, 2008) or the effect of power relations (Cotterall, 2011) on the thesis writing process. In addition, these foci (i.e., supervisor support and power relations in academic writing) are newly emerging concerns existing in some of these recent studies overviewed. Thus, in line with these new concerns in L2 academic writing and following the paths of this limited number of works, the present study attempts to explore the nature of supervisor support and of power relations embedded in thesis writing by analysing the perspectives of both some students and their supervisors in an ELT program of a Turkish university. The study aims to answer the following questions:

1.How do a group of supervisees view the support provided by their supervisors during their thesis writing processes?

2.How do a group of supervisors view the support they provide while their students are engaged in the thesis writing process (i.e., their self-assessment)?

3.How do participating supervisors and supervisees view the nature of the power relations existing between the two parties in their engagements during MA thesis writing?

2. Methodology

Since qualitative inquiry enables researchers to understand some aspect(s) of the lived world better (Richards, 2003), a qualitative study approach was adopted in the present study to examine the nature of supervisor support and of the power relations between supervisees and supervisors during the thesis writing process.

2.1 Participants

While selecting participants, the study used both convenience and purposive sampling methods. There were 17 participants in total composed of four supervisors, seven MA graduates, five currently ongoing supervisees, and one drop-out student. All supervisors were currently working in the ELT Department of a state university in Turkey. While Supervisor 1 was currently working as a professor and had 33 years of academic teaching experience, other supervisors were currently working as assistant professors at the same university. Supervisor 2 had five years of academic teaching experience whereas Supervisor 3 had 19 years and Supervisor 4 had 15 years of academic teaching experience. They differed from each other in terms of their age and work experiences.

As for the supervisees, all the graduates had their MA degrees from the ELT department of the same state university recently. All had their BA degrees from various public universities and had teaching experiences of at least two years as English teachers except for Advisee 4 and Graduate 7 who had teaching experience of less than a year. In addition, it needs to be acknowledged that there were three types of supervisees: (1) five supervisees who have recently graduated, (2) seven advisees, who were still in the act of writing their MA theses and also (3) one drop-out student indicated as Drop-out. The word 'supervisee' was used to refer to all these three types in discussions. General information about the supervisees can be seen in Table 1.

Table 1. General information about the supervisees

	Age	Gender	Work with
Graduate 1	24	female	Supervisor 1
Graduate 2	30	female	Supervisor 1
Graduate 3	25	female	Supervisor 2
Graduate 4	25	male	Supervisor 2
Graduate 5	34	female	Supervisor 3
Graduate 6	31	female	Supervisor 4
Graduate 7	26	male	Supervisor 4
Advisee 1	32	male	Supervisor 1
Advisee 2	25	male	Supervisor 2
Advisee 3	36	male	Supervisor 2
Advisee 4	25	female	Supervisor 3
Advisee 5	25	female	Supervisor 3
Drop-out	38	female	Supervisor 1

2.2 Data Collection

We gathered data with online interviews and a background questionnaire. We, as the authors of this study, formed the interview questions after a perusal of existing studies. To increase the validity of the measurement instrument, we gathered the expert opinions of four professors working at the ELT department of state universities in Türkiye. We also piloted the interview questions with one supervisor and two supervisees. From the responses we obtained, we realised that certain questions in the interview appear to overlap in their content, which leads to redundancy in the inquiry process. Furthermore, we formed a background questionnaire to learn about the participants' demographic and academic backgrounds after getting all participants' consent. Then, the first and the second author shared the participants and interviewed them with the use of semi-structured interview questions for about an hour via Zoom. The interviews were all conducted in English.

2.3 Data Analysis

While analysing the data, we used qualitative content analysis. In essence, following the steps of qualitative content analysis suggested by Hsieh and Shannon (2005), the first and the second authors conducted the conventional type of qualitative content analysis separately on the whole data to build themes and categories. While coding, commonalities and differences among the investigated components were identified. Finally, interrater reliability (92.3%) was measured to check consistency in this coding, and the discrepancies were resolved through further negotiation.

3. Results and Discussions

In this section, the findings obtained in interviews for each research question were reported and discussed respectively.

3.1. Supervisees' views on the supervisory support received

3.1.1 Theme 1: Supervisor support

The interview data indicated that the supervisees attained certain roles to their supervisors in the thesis writing process and described these roles in a favourable way. All supervisees stressed that a supervisor had a central role in the thesis writing process from the beginning till the end. Some roles attributed to supervisors by the supervisees were a guide, facilitator, motivator, supporter, mentor, feedback giver, resource giver/provider, observer, leader, proofreader, and helper. The findings in our study highlighted the crucial role of supervisors in completing a thesis study from the perspectives of the supervisees. In the literature as well, this central role was emphasised by many studies on thesis writing, and similar attributes were defined for supervisors (Fitria, 2022; Liu and Harwood, 2022; White, 1998; Wisker et al., 2003; Zhang and Hyland, 2021). Fitria (2022), in this sense, found the supervisor as the primarily responsible figure for guiding students to write acceptable theses while Zhang and Hyland (2021) suggested that the process of supervision itself was decisive for students to get the sense of producing knowledge in their subject fields. Quite similarly, in our study, the expertise of the supervisors both in the content knowledge and research skills put them in a dignified position in the eye of supervisees and that the biggest role of the supervisor is felt especially in terms of timely completion of theses.

Besides, the supervisees defined the support areas provided by their supervisors. All supervisees highlighted that they lacked substantial information about how to write a thesis at the beginning of this process and thus, needed a great deal of academic help. They noted they were not provided courses related to thesis writing during their MA program, and so when the process started, they immediately felt the need to get support from their supervisors. All supervisees were mainly supported first in their topic selection, organising the thesis frame, determining the methodology including finding data collection tools, deciding on data collection and data analysis methods. Besides, whenever they had problems while constructing parts in a thesis, they contacted their supervisors. They all underlined their supervisors helped them with every stage, showed them how to design parts in a thesis and gave feedback whenever necessary. These findings show parallelism with the literature regarding the supervision concept. Similar to our study, Saehu (2013) revealed some findings related to several problems of supervisees in thesis writing and underlined that the students had difficulties on how to start writing

D. Yaylı

their theses and also lacked rhetorical knowledge in thesis writing. As in our study, the students tried to solve these problems mainly by consulting their supervisors or friends. As can be seen in Yu (2020), supervisors were perceived to provide support sensitive to their supervisees' emerging abilities and needs while writing their thesis. Another point reviewed in the literature is that supervision is never a trouble-free engagement but instead a long-term interactional process in which supervisees should gradually be freed from reliance on their supervisors and learn to become more autonomous researchers through the support provided by their supervisors (Grant, 2003; Harwood and Petrić, 2020; Manathunga, 2007; Whisker et al., 2003; Yu, 2020). However, our study showed that the supervisees in our research context felt a need for the constant power of their supervisor over them as they expressed their appreciation of being pushed by them. As reported by the supervisees in the present study, the support they were provided during the process helped them manage their own completion of their thesis journey without being lost thanks to their supervisors. In this process, however, rather than being totally independent, the supervisees unanimously reported that they were in habitual need of referring to the support of their supervisors. In that sense, Graduate 1 described the support provided by her supervisor stating that *"My supervisor was everything to me... he is the one who shows what to do exactly, enlightened my perspective and triggered my creativity."*, while A1 said: *"Thesis writing is a long-term process. When you feel down while writing, your supervisor can give you some good comments which can help you restart and write your thesis."* In other words, it is seen that they had the desire to perceive their supervisors more like an authoritative figure who is always there as a steady hand on the tiller, which points to the favour of supervisees for a reliance on their supervisors. The underlying reason can be because of a cultural disposition of viewing teachers/instructors as ultimate knowledge providers and is most probably the belief that their supervisors will always stay as honourable wiser figures who will always be needed in terms of academic and non-academic support.

Besides, supervisor support was seen to be synonymous mostly with supervisory feedback. The supervisees stated they were continuously provided with feedback support, which they considered as an imperative element in the process. This perception of feedback was also emphasised by Diezmann (2005) and Hey-Cunningham et al. (2020), who treated feedback as a cardinal means of writing development in postgraduate research. All supervisees were satisfied with the quantity of feedback they got. The feedback was mainly in the form of proofreading, especially when they finished certain sections. Upon sending those sections to their supervisors, they were provided with content and language support in a constructive and meaningful way. Regarding this finding, a vital point found in our study context was that the supervisees especially believed their supervisors were already there with their timely and adequate feedback to support them once they carried out their own tasks and consulted their supervisors for any completed part. In this sense, it is understood that the supervisees perceived themselves as the more responsible party. Another issue emphasised by all supervisees was related to the support the supervisees needed regarding their emotional status. All underlined the toughness of the process and felt the need to be braced by their supervisors for the health of their emotional states. Besides, the supervisees disclosed that they were not so knowledgeable about bureaucratic issues like getting ethical permission and other official procedures, but they were guided by their supervisors about what to do and how to do so.

In sum, the support areas included professional/academic support, emotional support and support on bureaucratic procedures. These areas were reported to be highly associated with the challenges experienced by the supervisees. Several similar challenging factors affecting thesis writing can be observed in the literature (Bakhou and Bouhania, 2020; Komba, 2016; Rogers et al., 2016; Yıldırım, 2020). One of the challenging factors defined by participants in several other studies was, for instance, a lack of academic writing skills (Bakhou and Bouhania, 2020; Komba, 2016; Yıldırım, 2020) or finding the time to write (Lestari, 2020; Rogers et al., 2016). However, none of the participants in our study complained about personal writing styles or cultural influences as an intervening factor in the thesis writing process. This may mean that the advisees did not find their local writing traditions as a threat to their academic writing in English as they were all in an ELT program where the supervisees' writing acts and engagements seemed to be shaped according to the Anglo-American writing styles. Unlike the findings in the studies by Yıldırım (2020) and Lestari (2020), in this study, the supervisees' English proficiency did not seem to create a big challenge because of their high proficiencies in English.

3.1.2 Theme 2: Feedback

The supervisees' evaluations of the feedback process in thesis writing brought about the subthemes of feedback frequency, medium of feedback, feedback expectations, and section/s that require the most feedback. The findings revealed that the supervisees were provided with frequent feedback at various intervals depending on needs, and these feedback providing practices took place in several ways.

All participants expressed that their supervisors were available all the time and gave feedback immediately after the advisees finished a part, but the feedback frequency depended on the stage in the process, the thesis section focused as well as the supervisees' needs, as in the findings of Yu (2020). At the very beginning, the supervisees seemed to need feedback mostly about organising the thesis, deciding on their methodologies, and analysing data while towards the end, they needed feedback mostly about writing results, constructing tables, and getting prepared for thesis defence. As for the feedback medium, e-mail was the most frequently preferred medium. The supervisees expected constructive feedback in the proofreading of their writing in terms of their content and organisation as well as language structures and mechanics in their writing.

Additionally, for the supervisees, the feedback was reported to be an indispensable part of the success in thesis writing. In parallel with this finding, there exist some studies in the literature about the importance of feedback (Gedamu, 2018; Rogers et al., 2016).

3.1.3 Theme 3: Thesis writing process

In terms of the overall views of the supervisees about the thesis writing process, the supervisees attributed the challenges they experienced to several factors such as not knowing how to write a thesis, time management issues due to their heavy workload and not knowing how to analyse data by using SPSS which is partially in line with the findings of the studies of Rogers et al. (2016) and Komba (2016). Different from some study findings in the literature (Casanave and Hubbard, 1992; Fitria, 2022; Yıldırım, 2020), the supervisees in our study did not attribute their writing challenges to their limited English knowledge, mostly because they were enrolled in an English-medium program, which means they had acquired certain linguistic competencies earlier. As for the facilitating factors, the supervisees viewed supervisor support and guidance, loving the thesis topic, getting constructive feedback, supervisors' motivation, advisees' inner motivation, supervisors' personality, reading a lot and getting expert help, especially on data analysis as the most facilitating factors, which is mostly parallel with Bakhou and Bouhania's (2020) findings.

The most difficult and the easiest sections in thesis writing changed from one supervisor to another. While literature review, results and discussion were mostly foregrounded as the most challenging sections to write in a thesis similar to the findings in the studies of Ho (2013), Bitchener and Baştürkmen (2006) and Fitria (2022); methodology was commonly stated as the easiest section to write in a thesis.

Both advisees and graduates provided several suggestions such as building a good relationship with supervisors, motivating supervisees and forming regular contacts. This finding corroborates with that of Yıldırım's (2020) which provided some suggestions for supervisees and supervisors such as scheduling regular meetings, giving sample theses, creating a writing course, having a good study plan, and studying regularly to maintain a better thesis writing process. Besides, it also supported the findings of Zhang and Hyland (2021) which advised collaboration in supervision.

3.2 Supervisors' views on their own supervisory support

3.2.1 Theme 1: Self-assessment

Considering the importance attached to supervisors' support in the thesis writing process (Chang, 2007; Frischer and Larsson, 2000), it was essential to explore how the supervisors defined themselves in terms of their process management and supervision. The data analysis revealed two main themes as supervisors' self-perceived role and support areas which supervisors believed they needed to provide their supervisees with.

The findings indicated certain roles perceived by the supervisors in thesis writing such as acting like a friend, prompter, tutor, observer, planner, guide, and mother. The support areas described within the scope of their main responsibilities covered professional/academic support, planning/timing support, emotional support, and support on bureaucratic procedures. The findings gathered from the supervisors showed a high level of match with those obtained from the supervisees. In other words, the supervisors were also aware of the pivotal value of supervising in the thesis writing and Supervisor 1 put it by stating *"Supervisor has a very important role because if the supervisor doesn't do his job, the student may not complete the thesis"*

Considering the self-perceived roles, it was evident that all supervisors were aware of the pivotal value of supervising in thesis writing. For them, in line with Rogers et al. (2016), a supervisor's job was to ensure the finalisation of the thesis, provide frequent feedback through scheduled meetings, and make necessary changes and amendments while providing options for the topic and related parts. They noted that they provide feedback after each draft until reaching the final draft for all thesis sections. Feedback seems to be the primary tool for academic writing development (Hey-Cunningham et al., 2020). In line with Li and Vandermensbrugge (2011), the supervisors underlined the importance of knowing academic conventions as well as the necessity of meeting the expectations and standards specified by their institutions in academic writing.

3.2.2 Theme 2: Feedback

Regarding the specific feedback preferences of the supervisors in the process, we came up with some subthemes centred around supervisors' feedback response time and preferred medium.

All the supervisors stated that they were available whenever their students needed them and responded to their supervisees in a couple of days. All preferred face-to-face interaction while giving feedback, but due to pandemic conditions and not living in the same cities with some supervisees, they mostly provided feedback through emails. Besides, they frequently used phone calls, WhatsApp, Zoom and Facebook.

Similar to the participating supervisees, the supervisors also defined giving feedback as the main act of supervision. They acknowledged their responsibilities of giving frequent feedback for each section of the thesis. This was in line with the literature showing the importance of feedback (Gedamu, 2018; Rogers et al., 2016).

3.2.3 Theme 3: Thesis writing process

The content analysis revealed that the supervisors' general views on the thesis writing process contained some subthemes such as challenging and facilitating factors in supervising, the most difficult and easiest sections to write, and suggestions for supervisors and supervisees.

The supervisors thought that being inexperienced in supervision, dealing with huge paperwork, lack of motivation in supervisees and supervisees' personality traits were the most common factors challenging their supervision process, which was mostly in line with the study of Bakhou and Bouhania (2020). However, having good relations with supervisees and being experienced in supervision were the factors facilitating the supervision process. In terms of the most difficult and the easiest sections to write, the supervisors had different ideas just like the supervisees. For instance, while Supervisor 1 said that none of the thesis sections were easy to write, for Supervisor 3, the most difficult section to write depends on the supervisee's experiences.

Regarding process management and time allocation, the supervisors differed in their approaches. While Supervisor 1 preferred to provide his support and feedback whenever his supervisees sent a part, S2 pushed her advisees to write more and send their parts according to a fixed schedule. Supervisor 3, on the other hand, seemed to provide feedback depending on the supervisees' personality type and motivation. Supervisor 4 also seemed to be available all the time, but she criticised supervisees by stating that *"Supervisees are not available most of the time, but I am"*. Following Yu (2020), supervisors seemed to provide support sensitive to their supervisees' needs while writing. Nevertheless, all the supervisors believed supervisees should never be given total independence while writing their thesis, and they followed a contractual supervision style as in the study of Gedamu (2018). However, contrary to this finding, several studies (Grant, 2003; Manathunga, 2007; and Whisker et al., 2003) pinpointed the essence of postgraduate supervision as enabling students to gain independence from

their supervisors. Turkish supervisees in the study expected a contractual supervision style from their supervisors and Turkish supervisors in this study, on the other hand, highly considered the importance of the guiding power of a supervisor (Chang, 2007; Frischer and Larsson, 2000), and of giving feedback (Hey-Cunningham et al., 2020; Li and Vandermensbrughe, 2011; Rogers et al., 2016), it can be pointed out that this difference can be related to the cultural difference of the study. Not in line with the study by Yıldırım (2020), these supervisors seemed eager to deal with students' language-related problems, especially as a part of their supervising responsibilities.

While giving suggestions for supervisors and supervisees, in line with the literature (Chang, 2007; Frischer and Larsson, 2000; Grant, 2003; White, 1998; Wisker et al., 2003), the supervisors underlined that supervisors should have good relations with supervisees, be models to them, motivate them, tell them what to do rather than doing that for them and encourage students to do well-designed research so that they can be members of the academic community. All supervisors advised supervisees to plan everything while writing their theses and expected some content knowledge at the beginning, ongoing respect and motivation, which is in line with the suggestion of Zhang and Hyland (2021) that supervision should include collaboration and distributed responsibility.

3.3 Supervisors and supervisees' views of power relations embedded

3.3.1. Theme 1: Supervisees' views on power relations

The supervisees' views on power relations revealed three subthemes including the description of these relations, the effects of having good relations with the supervisor, and power perception.

The supervisees defined their relations with their supervisors in various ways. While most of the supervisees mentioned a friend-like relationship, they all underlined that this should be in an official manner. Moreover, they felt comfortable in their communications with their supervisors and never hesitated to ask questions or mention their ideas or objections. In the relationships with their supervisors, the supervisees were aware of the authoritative power of a supervisor and respected their supervisors as the supervisors were their teachers and more knowledgeable than them, which is in line with Thielmann's (2007) institutional power asymmetry. Nevertheless, they all stated that they did not have a strict relationship type based on order and command chain, either.

Within the scope of personal relations with a supervisor, mostly in line with the study of Inman et al. (2011), all of the supervisees noted that they established good relations with their supervisor and believed maintaining successful personal contact and interaction with a supervisor positively affects the quality in a thesis. There were two supervisees who had to change their supervisors before their current ones, and they specifically stressed the influence of getting along with a supervisor and supervisors' availability, as discussed in the study by Inman et al. (2011). For instance, Advisee 2 changed his supervisor due to some communication problems and chose the current one intentionally since he knew her from one of his courses, and he believed that this changed his attitude and motivations considerably positively. He started to write his thesis and seemed to regain his motivation. Graduate 5 also experienced a supervisor change although she had not experienced any clashes with her previous supervisor in the process. She stated she felt better with her new supervisor as he was her old colleague. She felt quite relaxed in the process thanks to this familiarity. Moreover, a good relationship, regular contact, pushing statements and directing questions like "*What have you done this week?*" were reported to have an impact on the supervisees' motivation levels and their dedication to continue. This is partially in line with the findings of Gedamu (2018) which stressed that supervisees' overall satisfaction with thesis supervision was higher when the relationship was in a contractual form, in which there was high interference and high support from the supervisors. This difference may arise from a cultural difference between Ethiopian participants in that study, and our participants who seemed to prefer contractual forms of relations mostly.

The final subtheme was related to supervisees' perception of supervisor power. Supervisees all stated that their supervisors were not in a mode of exercising power and authority over them; rather, they were doing their job. This finding contradicted that of Grant (2008) who underlined that the master-slave form of relationship can be disturbing but helpful to the thesis writing process. On the other hand, our study context revealed that a positive relationship rather than a master-slave relationship seemed to support the supervisor and student

relationship. In addition, the case study conducted by Harwood and Petric (2020) showed that the approach used by a supervisor to support his supervisee may change depending on certain stages of the thesis writing. In their case study, there were shifts among different styles such as the traditional teaching model having the supervisor with ultimate control, the partnership model with collaborative work of both parties, the contractual model with the supervisor adjusting the amount of support according to student needs and non-interfering model. Comparing the styles, the supervisees in our study, however, expected to feel the academic authority of their supervisors and felt the best approach was the traditional teaching model, in which the supervisor is more in control, correcting the student's work, and the supervisee is more dependent on the supervisor.

3.3.2 Theme 2: Supervisors' views on power/personal relations

Considering the description of the relationship with their supervisees, the supervisors thought they had a student-teacher relationship which should be different from a close friend relationship. Moreover, they needed to build a good rapport with their supervisees by showing mutual motivation, respect, tolerance and sharing in a formal way. Furthermore, unlike the studies by Grant (2008), but in line with the ones by Ives and Rowley (2005) and Strauss (2012), all supervisors thought that a warm and supportive relationship between supervisees and supervisors rather than a master-slave form of relationship had a positive effect on thesis writing. According to Inman et al. (2011), building a good rapport was associated with the supervisor's availability and giving constant support. Likewise, the supervisees all mentioned the high availability of their supervisors and noted that their constant communication with their supervisors encouraged them to keep on writing.

As for the power perception, the supervisors did not see themselves as superior to their supervisees, yet they underlined both supervisees and supervisors had certain roles in the thesis writing process to follow. However, while the other three supervisors expressed that there must be a professional relationship between supervisors and supervisees, Supervisor 2 was in favour of behaving with her supervisees like a friend and sharing her own thesis writing experiences with them comfortably. She also attached importance to the rapport built between supervisees and supervisors and highlighted the necessity of mutual motivation and respect. Her statements were in line with the findings of Strauss (2012) while the other supervisors underlined the institutional power asymmetry in the supervisor-advisee relationship following Thielmann's (2007) study findings.

4. Conclusion

These qualitative study findings revealed that the act of supervising a master's thesis especially written in another language plays a crucial role in its successful completion. The supervisees were observed to view their supervisors such exalted figures that they feared without whom they would get lost easily in the process. Our interpretations of the verbal data emphasized culture/cultural values existing as an important element that is likely to play an essential role in the expectations of supervisees regarding their supervisors' roles. In our context, different from some findings in the literature, the supervisees, who often culturally and readily accept instructors as the ultimate authority in decision-making at any educational level, had a tendency to be supervised in a contractual style, in which they feel comfortable to be directed by their supervisors rather than being freed in their writing to find their own voices. While this was the case, the supervisees still liked to build their supervisor-supervisee relationships in a friend-like but professional manner. Likewise, the supervisors all highlighted that they needed to build rapport with their supervisees with the help of mutual motivation, respect, and tolerance by emphasizing their leadership power at the same time. Supervisors had different views regarding the nature of their power and showed adaptive styles depending on certain periods of the thesis writing process and the changing needs of the students (Yu, 2020). This also corroborates Harwood and Petric's findings (2020) highlighting the case of a supervisor using a hybrid model of supervision styles by sometimes having more control and sometimes less control in certain periods of his students' thesis writing process.

As a result, this study sheds light into the value of effective supervision in the context of thesis writing to eliminate the potential challenges involved in the process. In this sense, consistent support of a supervisor through regular feedback sessions and positive supervisor-supervisee relationships function as empowering factors in the process. As it is a small-scale study, further research with more participants in different contexts could be conducted by using different data collection tools from all stakeholders to reveal other aspects of supervisor support, and power relations during supervision.

Pedagogical Implications

With a focus on the MA thesis writing process from the perspectives of both students and supervisors, this study provides several pedagogical implications for supervisors, students, and institutions. In the light of this study, first, it seems crucial for supervisors to be aware of this challenging process of thesis writing and be in regular contact with their supervisees who need their constant support. Accordingly, it can be highly beneficial for both supervisors and supervisees to maintain informed schedules and timely interaction. As part of supervisor-supervisee interaction, it is vitally crucial that supervisors desuggest their supervisees' concerns, worries and even sometimes lack of self-confidence through their support and good rapport. Also, setting clear deadlines by supervisors for specific parts of the thesis can function as a highly motivating factor for students so that they do not lose their foci in the process. Institutions, on the other hand, can encourage curriculum developers to design more comprehensive thesis writing courses in MA programs so that supervisees become more knowledgeable about how to conduct a thesis study and write their texts academically better. Besides, considering the arduous nature of thesis writing, institutions can support supervisees through special writing centres. Supervisees can also be provided with some personal development workshops, with the help of faculty members and other graduate students, on how to better manage the writing process, how to improve their time management skills, and how to sustain their motivation. Thus, thesis writing process could be more facilitated and students can feel more empowered.

REFERENCES

- Bakhou, B., & Bouhania, B. (2020). "A Qualitative Inquiry into the Difficulties Experienced by Algerian EFL Master Students in Thesis Writing: 'Language Is Not the Only Problem'", *Arab World English Journal (AWEJ)*, 11/2, 243-257. <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol11no2.17>
- Belcher, D. D. (2007). "Seeking Acceptance in An English-Only Research World", *Journal of Second Language Writing*, 16/1, 1-22. <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2006.12.001>
- Bitchener, J., & Baştürkmen, H. (2006). "Perceptions Of the Difficulties of Postgraduate L2 Thesis Students Writing The Discussion Section", *Journal of English for Academic Purposes*, 5/1, 4-18. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2005.10.002>
- Canagarajah, A. S. (2002). *Critical Academic Writing and Multilingual Students*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Casanave, C. P., & Hubbard, P. (1992). "The Writing Assignments and Writing Problems of Doctoral Students: Faculty Perceptions, Pedagogical Issues, and Needed Research", *English for Specific Purposes*, 11/1, 33-49. [https://doi.org/10.1016/0889-4906\(92\)90005-U](https://doi.org/10.1016/0889-4906(92)90005-U)
- Chang, E. C. (2007). *An Investigation into The Thesis/Dissertation Writing Experiences of Mandarin-Speaking Master's Students In New Zealand* (Unpublished master's thesis). Auckland University of Technology, Auckland, New Zealand.
- Cotterall, S. (2011). "Doctoral Students Writing: Where Is the Pedagogy?", *Teaching in Higher Education*, 16/4, 413-425. <https://doi.org/10.1080/13562517.2011.560381>
- Diezmann, C. M. (2005). "Supervision and Scholarly Writing: Writing to Learn- Learning To Write", *Reflective Practice*, 6/4, 443-457. <https://doi.org/10.1080/14623940500300491>
- Fitria, T. N. (2022). "Analysis of EFL Students' Difficulties in Writing And Completing English Thesis", *LLT Journal: A Journal on Language and Language Teaching*, 25/1, 295-309. <https://doi.org/10.24071/llt.v25i1.3607>
- Flowerdew, J. (2000). "Discourse Community, Legitimate Peripheral Participation, and The Nonnative English Speaking Scholar", *TESOL Quarterly*, 34/1, 127-150. <https://doi.org/10.2307/3588099>
- Frischer, J., & Larsson, K. (2000). "Laissez-Faire In Research Education—An Inquiry Into A Swedish Doctoral Program", *Higher Education Policy*, 13/2, 131-155. [https://doi.org/10.1016/S0952-8733\(99\)00022-7](https://doi.org/10.1016/S0952-8733(99)00022-7)
- Gedamu, A. D. (2018). "TEFL Graduate Supervisees' Views of Their Supervisors' Supervisory Styles and Satisfaction with Thesis Supervision", *Iranian Journal of Language Teaching Research*, 6/1, 63-74.

D. Yaylı

- Grant, B. (2003). "Mapping the Pleasures and Risks of Supervision", *Discourse*, 24/2, 175-190. <https://doi.org/10.1080/01596300303042>
- Grant, B. (2008). "Agonistic Struggle: Master-Slave Dialogues in Humanities Supervision", *Arts and Humanities in Higher Education*, 7/1, 9-27. <https://doi.org/10.1177/14740222070848>
- Harwood, N., & Petrić, B. (2020). "Adaptive Master's Dissertation Supervision: A Longitudinal Case Study", *Teaching in Higher Education*, 25/1, 68-83, <https://doi.org/10.1080/13562517.2018.1541881>
- Hey-Cunningham, A. J., Ward, M. H., & Miller, E. J. (2020). "Making the Most of Feedback for Academic Writing Development in Postgraduate Research: Pilot of a Combined Programme for Students and Supervisors", *Innovations in Education and Teaching International*, 1–13. <https://doi.org/10.1080/14703297.2020.1714472>
- Ho, M. C. (2013). "The Difficulties in Disciplinary Research Writing: A Case Study of First Year Graduate Students in Taiwan", *Journal of Teaching and Teacher Education*, 2/4, 77-87.
- Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). "Three Approaches to Qualitative Content Analysis", *Qualitative Health Research*, 15/9, 1277-88. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>
- Inman, A. G., Schlosser, L. Z., Ladany, N., Howard, E. E., Boyd, D. L., Altman, A. N., & Stein, E. P. (2011). "Advisee Nondisclosures in Doctoral-Level Advising Relationships", *Training and Education in Professional Psychology*, 5/3, 149–159. <https://doi.org/10.1037/a0024022>
- Ives, G., & Rowley, G. (2005). "Supervisor Selection or Allocation and Continuity of Supervision: PhD Students' Progress and Outcomes", *Studies in Higher Education*, 30/5, 535–555. <https://doi.org/10.1080/03075070500249161>
- Kamler, B. (2008). "Rethinking Doctoral Publication Practices: Writing from and beyond the Thesis", *Studies in Higher Education*, 33/3, 283-294. <https://doi.org/10.1080/03075070802049236>
- Komba, S. C. (2016). "Challenges of Writing Theses and Dissertations among Postgraduate Students in Tanzanian Higher Learning Institutions", *International Journal of Research Studies in Education*, 5/3, 71-80. <https://doi.org/10.5861/ijrse.2015.1280>
- Lestari, D. M. (2020). "An Analysis of The Students' Difficulties in Writing Undergraduate Thesis at English Education Study Program of Muhammadiyah University of Bengkulu", *Premise: Journal of English Education and Applied Linguistics*, 9/1, 17–29. <https://doi.org/10.24127/Pj.V9i1.2588>
- Li, L. Y., & Vandermensbrugghe, J. (2011). "Supporting the Thesis Writing Process of International Research Students through an Ongoing Writing Group", *Innovations in Education and Teaching International*, 48/2, 195-205. <https://doi.org/10.1080/14703297.2011.564014>
- Liu, C., & Harwood, N. (2022). "Understandings of The Role of The One-To-One Writing Tutor in a UK University Writing Centre: Multiple Perspectives", *Written Communication*, 39/2, 228-275. <https://doi.org/10.1177/07410883211069057>
- Manathunga, C. (2007). "Supervision as Mentoring: The Role of Power and Boundary Crossing", *Studies in Continuing Education*, 29/2, 207-221. <https://doi.org/10.1080/01580370701424650>
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*, 2nd Edition, Thousand Oaks, Sage Publications.
- Paltridge, B. (2002). "Thesis and Dissertation Writing: An Examination of Published Advice and Actual Practice", *English for Specific Purposes*, 21/2, 125–143. [https://doi.org/10.1016/S0889-4906\(00\)00025-9](https://doi.org/10.1016/S0889-4906(00)00025-9)
- Richards, K. (2003). *Qualitative Inquiry in TESOL*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Rogers, P., Zawacki, T. M., & Baker, S. (2016). "Uncovering Challenges and Pedagogical Complications in Dissertation Writing and Supervisory Practices: A Multimethod Study of Doctoral Students and Advisors", *Supporting Graduate Student Writers*, (Eds: Simpson et al.), University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Saeu, A. (2013). "An Analysis of English Thesis Writing: A Case Study of English Department of Uin Sunan Gunungdjati Bandung", *English Review: Journal of English Education*, 2/1, 84-91.
- Strauss, P. (2012). "'The English Is Not the Same': Challenges in Thesis Writing for Second Language Speakers of English", *Teaching In Higher Education*, 3/17, 283-293. <https://doi.org/10.1080/13562517.2011.611871>

D. Yaylı

- Thielmann, W. (2007). "Power and Dominance in Intercultural Communication", *Handbook of Intercultural Communication*, (Eds: H. Kotthoff and H. Spencer-Oatey), De Gruyter, Berlin.
- White, K. (1998). "Thesis Writing for Supervisors", *Quality in Postgraduate Research: Managing the New Agenda*, (Eds: M. Kiley and G. Mullins), University of Adelaide, Adelaide.
- Wisker, G., Robinson, G., Trafford, V., Warnes, M., & Creighton, E. (2003). "From Supervisory Dialogues to Successful PhDs: Strategies Supporting and Enabling the Learning Conversations of Staff and Students at Postgraduate Level", *Teaching in Higher Education*, 8/3, 383-397. <https://doi.org/10.1080/13562510309400>
- Yıldırım, S. (2020). *Graduate-Level Thesis Writing in a Second Language: Perspectives of Students and Advisors* (Unpublished Master's Thesis). Boğaziçi University, İstanbul, Turkey.
- Yu, S. (2020). "Giving Genre-Based Peer Feedback in Academic Writing: Sources of Knowledge and Skills, Difficulties and Challenges", *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 46/1, 36-53. <https://doi.org/10.1080/02602938.2020.1742872>
- Zhang, Y. O., & Hyland, K. (2021). "Advice-Giving, Power and Roles in Theses Supervisions", *Journal of Pragmatics*, 172, 35-45. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2020.11.002>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.05.2023 ✓Accepted/Kabul:10.09.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291964

Research Article/Araştırma Makalesi

Özgün, F. (2023). "Information and Communication Technologies (ICT) and Social Development: A Social Development Index Recommendation for Turkey", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 59, Denizli, pp. 163-180.

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) AND SOCIAL DEVELOPMENT: A SOCIAL DEVELOPMENT INDEX RECOMMENDATION FOR TÜRKİYE

Fergül ÖZGÜN*

Abstract

Social development is a vital element of sustainability. However, the fact that it is a wide-ranging and dynamic field makes the measurement of the concept difficult, and it reveals the need for updating its content depending on the developments. In the literature, social development has generally been measured with dimensions such as education, health, and gender equality. Today, however, technological indicators have become a part of social development and there is a need to prepare a new social development index to which information and communication technologies (ICT) are added. In this study, an index of social development including the ICT dimension were prepared and index calculations for Türkiye were performed. There are twelve variables under four dimensions, namely ICT, education, health, and gender equality, in the index covering the years 2008–2020. Principal Component Analysis was used in the index calculation. The results of the analysis revealed that the values of the social development index in Turkey increased over time. However, the increase in social development needs to be continued. For this, more importance should be given to the dissemination of information and communication technologies, increasing the education level of the society, facilitating access to health services, and ensuring gender equality.

Keywords: *Sustainable Development, Social Development, Information and Communication Technologies, Principal Components Analysis.*

BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ (BİT) VE SOSYAL KALKINMA: TÜRKİYE İÇİN SOSYAL KALKINMA ENDEKSİ ÖNERİSİ

Öz

Sosyal kalkınma, sürdürülebilirliğin sağlanmasında önemli bir unsurdur. Ancak geniş kapsamlı ve dinamik bir alan olması kavramın ölçümünü zorlaştırmakta, yaşanan gelişmeler doğrultusunda içeriğinde güncelleme yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Literatürde sosyal kalkınma genellikle eğitim, sağlık, cinsiyet eşitliği gibi boyutlarla yansıtılmıştır. Günümüzde ise teknolojik göstergeler sosyal kalkınmanın bir parçası haline geldiği için bilgi ve iletişim teknolojilerinin eklendiği yeni bir sosyal kalkınma endeksinin oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Çalışmada, bilgi ve iletişim teknolojileri boyutunun dâhil edildiği bir sosyal kalkınma endeksi oluşturularak Türkiye için endeks hesaplamaları yapılmıştır. 2008-2020 yılları arasını kapsayan endekste bilgi ve iletişim teknolojileri, eğitim, sağlık, cinsiyet eşitliği olmak üzere dört boyut altında toplam on iki değişken bulunmaktadır. Endeks hesaplama aşamasında Temel Bileşenler Analizi kullanılmıştır. Analiz sonuçları Türkiye’de sosyal kalkınma endeksi değerlerinin zaman içinde yükseldiğini ortaya koymuştur. Ancak sosyal kalkınmadaki artış devam ettirilmelidir. Bunun için bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaştırılmasına, toplumun eğitim seviyesinin yükseltilmesine, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylaştırılmasına ve cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına daha fazla önem verilebilir.

Anahtar kelimeler: *Sürdürülebilir kalkınma, Sosyal kalkınma, Bilgi ve İletişim teknolojileri, Temel bileşenler analizi.*

*Asst. Prof. Dr., İstanbul Yeni Yüzyıl University, Faculty Of Economics And Administrative Sciences, International Trade and Logistics, İSTANBUL. e-mail: fergul.ozgun@yeniuyuzyl.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0633-7045>).

1. INTRODUCTION

The belief that growth should be inclusive and sustainable is gaining prominence. The main principle of the sustainable development approach is to ensure that current generations may live in the best conditions possible while also considering the interests of future generations. The idea that it is not sufficient to focus solely on economic goals and that social and environmental goals should be given priority has also emerged along with an understanding of sustainable development. Hence, economic, social, and environmental factors are all included in sustainable development. The social aspect of sustainable development will be the main topic of this study. Due to the changes in the substance of social development brought about by technological advancements, there is a need to update and diversify the components that make up the concept. Social development is a broad concept that encompasses several aspects such as gender equality, education, and health. ICT is now also a part of social development in the current context in addition to these other variables. Information and communication technologies are a basic need that every citizen must have access to and use, not a luxury good or service that only some groups can use. A social development index has been developed, and the variables connected to ICT are included in the index, based on the notion that these technologies are a necessary component of social development. However, variables from other dimensions were also included in the index because of the complex structure of social development. The study used a data set with a total of twelve variables grouped into the categories of gender equality, education, health, and information and communication technology. Calculations of Turkey's social development index were done using data from 2008 to 2020. Multidimensional concepts are very difficult to quantify and express with a single numerical indicator. For this reason, composite indices are commonly used in the measurement of multidimensional concepts. One of the most widely used techniques for calculating composite indices is principal component analysis (PCA), which makes it possible to calculate many dimensions with a single indicator and reflects the weights of the variables used in the index. The weights of the variables in the ICT dimension for social development must be determined. It is possible to comment on whether this dimension is required for measuring social development. Principal Component Analysis was chosen as the study method because of these advantages.

The study begins by providing basic information on the idea of social development and highlighting the significance of sustainable development. In the second stage, it was discussed how ICT relates to social development and why it was necessary to include this dimension in the measurement of social development. By providing a review of the literature, the difference between this study and other studies and its contribution to the literature is highlighted in the following section. The application step began following the completion of the literature review. The dataset and the methodology were described during the application phase, and tests were run to see whether the dataset is appropriate for PCA. The following confirmation that the dataset is appropriate for the method, index calculations were performed to determine how Turkey's social development changed over time. The study's last phase included recommendations for actions that could be taken to promote social development in Turkey.

2. CONCEPT OF SOCIAL DEVELOPMENT

Economic growth was seen as the primary development indicator throughout the 1950s and 1960s. Over time, critics have questioned limiting progress to simply quantitative metrics, and the notion that qualitative indicators should also be considered has gained popularity (Mohamed et al., 2020: 15-16). Development and economic progress are no longer viewed as being mutually exclusive. Humans should be at the core of the concept of development, according to the United Nations Development Program (UNDP) study released in 1990. It also claimed that development cannot be described solely in terms of revenue. In addition to income, the development process considers several variables, including long life expectancy, literacy, information access, human rights, personal security, and political freedom. This idea that growth cannot be portrayed in a single dimension is gaining popularity. As a result, several goals have been established and accepted by world leaders. The Millennium Development Goals have made it their mission to eradicate severe poverty. The period covered by the Millennium Development Goals is 2000–2015 (Nanda, 2016: 389-392). Most Millennium Development Goals, however, were unable to be accomplished by 2015 because they placed too much emphasis on reducing poverty and disregarded other social objectives. Due to this, a new development concept for the years following

2015 was developed. The Sustainable Development Goals were considered when creating the framework for the new development strategy. The flaws of the Millennium Development Goals have not been the only things fixed by the Sustainable Development Goals. It has given the concept of social development, which has sometimes been overlooked in development literature, a new focus and direction. The Sustainable Development Goals consist of seventeen objectives. Three fundamental dimensions were used to group the predetermined targets. Development on these fronts includes economic, social and ecological aspects (Mohamed et al., 2020: 15-16).

As can be seen from Figure 1 one of the three fundamental pillars of sustainable development is social development. Every aspect should be prioritized to meet the aims of sustainable development. The process of sustainable growth will be halted if a dimension is disregarded and the harmony between the three dimensions is disturbed. The figure below will help you better understand the fundamental aspects of sustainable development and how they interact.

Figure 1: Key Elements of Sustainable Development

Source: Hernández-Calzada et al., 2019: 2

The most basic requirements such as clothing, food and shelter can be purchased with an income level that is indicative of social development. However, the industrial revolution changed the social development backdrop, and this transformation persisted in the years that followed. The concept of social development has evolved since the industrial revolution to incorporate factors such as rising welfare, rising technological advancement, rising productivity and achieving political reforms. The complexity of social evolution has increased in the knowledge-based society of today. In the knowledge economy, the relationship between social development and economic progress is complex and undergoing an ongoing change. Cultural growth follows social progress. Innovation processes stimulate cultural growth. Technological advancements and innovations speed up economic growth. The quality of life improves as the economy grows. Along with economic and social advancements, there has also been an improvement in institutional stability and confidence (Castells, 1999: 11-13).

3. THE RELATIONSHIP BETWEEN ICT AND SOCIAL DEVELOPMENT

One of the key drivers of societal innovation and advancement is the field of ICT. The sector's developments both set the pace for breakthroughs in other industries and aid in the diffusion of technological advances throughout society. ICT are fundamentally intertwined with economic and social life due to factors such as integrating technology into work and daily life, altering the structure of commercial organizations, and growing demand for skilled labor (Holtgrewe, 2014: 9-10). ICT has an impact on a variety of industries, including business, education, and social and economic development. As a result, it is challenging to describe ICT in an absolute way because each scientific discipline has its own definition of the term. ICT, on the other hand, can be broadly defined as the "creation of infrastructure and devices that will ease the movement of information through digital methods" (Zuppo, 2012: 13-17).

Globalization has removed obstacles to the flow of capital and the movement of goods and services. The expansion of commerce and the liberalization of capital flows both contributed to economic growth. However, these are not the only repercussions of globalization. Among the most significant effects of globalization is the creation of information, the use of inventions and technological advancements to boost the production, and the promotion of cooperation. People can use information repeatedly without losing any of its value, unlike commodities. In other words, information does not experience a process of diminishing returns. ICT is used to create innovations. Innovations boost output, distribution, and productivity and the accumulation of physical capital. Innovations also promote economic growth. (Kozma, 2005: 117-118).

Information and communication technology advances have had a significant impact on social development because they have increased information exchange and facilitated quick and simple access to information. By bridging the gaps between industrialized and developing nations, as well as rural and urban areas, facilitating access to information contributes to the development of a fairer and just social structure. This calls for the careful management of information and communication technology policies, particularly in developing nations. Developing nations can advance in both economic and social development with good process management. The gap between developed and developing countries could widen if the process is badly managed and innovations are not expanded and integrated into daily life (Kamel, 2008). The effects of information and communication technologies on social development are explained in more detail below.

Information and communication technologies are significant for companies because they reduce costs and support the scale economy. Information and communication technologies facilitate and accelerate communication among individuals, firms, institutions, and governments. Thus, several types of costs, such as operational transportation costs, information costs, and bureaucratic costs, are reduced. Thus, total production costs are reduced. Although a decrease in production costs has positive effects for all companies, this effect is greater for SMEs. Because most SMEs struggle with financial constraints and capacity problems, their competitiveness is low. The decrease in production costs both helps to reduce financing problems and to increase competitiveness (Gomez Sanchez, Castillejo & Sanchis Llopis, 2023: 2-3). ICT enables companies to expand their domestic customer base as well as expand abroad. ICT offers significant opportunities, especially in marketing. The internet and social media platforms are the main marketing tools of today. With these tools, relations with customers are strengthened, feedback about products is received directly, demands and requests of customers are followed, and marketing and advertising costs are reduced. In addition, by using ICT, it becomes easier to closely observe the market situation of rival companies and to reshape strategies accordingly. Technological networks are significant in bringing new ideas to life with small budgets and paving the way for entrepreneurship. All these opportunities and conveniences increase competitive power (Aslan & Özata, 2007: 16-19).

The widespread use of ICT causes changes in organizational structure and competitive strategies. In information societies, time loss due to bureaucratic procedures is less, coordination and cooperation is more. The decision-making mechanism operates faster and more efficiently. Collaboration among different departments of institutions is increasing, and a more comprehensive approach is adopted. Firms do not apply a strategy of increasing their competitive power by reducing costs only. Being open to innovation, they increase their competitive power by adapting ICT to their production processes, adapting to changing customer demands as soon as possible, and increasing their product range. Advances in ICT also change the qualitative characteristics of the workforce. The demand for a workforce that is open to innovation, has high creativity, and is prone to teamwork is increasing (Aktan & Vural, 2016: 12). The impact of ICT is critical for attaining the functions demanded by the business world. With the introduction of ICT into our lives, changes have occurred in the education system. Today, the "network-based learning" system is becoming increasingly common. ICT remove the limitations of time and space and offer many new opportunities for individuals to develop themselves. With network connections, people in various parts of the world can receive the same training at the same time and develop their skills without being subject to spatial restrictions. Online training and technological information programs start at an early age and continue in the following years. Even professional workers gain new skills and techniques by increasing their knowledge of ICT. It is much easier to follow innovations by using information and communication theories, not to lag technological developments, and to learn the developments in the world. ICT provide significant opportunities to increase personal knowledge by investing in human development (Öztürk, 2014: 232-234).

The definition of development has changed due to advancements in ICT. International organizations concur with this conclusion. For instance, the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO) emphasizes that having access to knowledge is a fundamental human right rather than a luxury. According to the International Telecommunication Union (ITU), information and communication infrastructures are a must for social and economic growth. New ideas such as e-commerce have emerged because of the expansion of smart mobile phones, faster internet connections, and improvements in the supply chain. The change in consumer behavior has made e-commerce one of the fundamental components of societal progress (Pook & Pence, 2001: 415-416).

4. STUDIES ON THE SUBJECT

Cahill and Sanchez (2001) developed an economic and social development index using the PCA approach in their study. In the study, a large data set consisting of thirty-six variables was used under the categories of health and life expectancy, information and communication, and access to products. Index calculations are made with data from 1990 on Latin American countries and US states. In addition, index values for the US states for 1960 were calculated. Thus, the development of the states over time was revealed, and a comparison was made between the US states and Latin American countries. According to the results of the analysis, the development structure in Latin America is like that in the United States.

Giambona and Vasallo (2014) attempted to measure the level of social inclusion by creating a four-dimensional composite index. Social inclusion is an important indicator of social development. It cannot be said that social development has been achieved in a country where the proportion of those who are in poverty and who are exposed to social exclusion is high. For this reason, it is aimed to reveal the level of social development using the social inclusion index created in the study. The index was calculated for the EU Member States for the years 2006-2010. The dimensions considered are the percentage of the population at risk of poverty after social transfers, the percentage of those with severe material deprivation in the total population, the percentage of people living in high-intensity households in the total population, and the percentage of those who leave education and training early. As a method, the BoD approach, which is based on the application of data envelopment analysis to the field of composite indicators, was used. In general, it was concluded that the level of social inclusion in EU member countries increased from 2006 to 2010. Bulgaria is the country with the weakest performance. Slovenia, Sweden, and the Czech Republic are the strongest performing countries.

Haan and Foa (2014) created an index to reflect social development in the African region. A new dimension has been added to the social development indices by adding some variables that are not included in current studies on the measurement of social development. The researchers used six categories: civic activism, clubs, and associations, sense of safety and security, intergroup cohesion, minority community integration, and gender equality. The relationship of the variables with GDP per capita was also examined, and a negative relationship was found between clubs and associations and GDP per capita. In the study, it was concluded that there is a positive correlation between civic activism, intergroup cohesion, minority status, gender equality and GDP per capita. Safety and security are not related to GDP per capita.

In their study, Coşkun et al. (2015) looked at Türkiye's social development performance. The Social Progress Imperative's Social Progress Index values were used in the study. The researchers used three key dimensions in the Social Progress Index: basic human needs, foundations of well-being, and opportunities. Each dimension has a set of indicators, and for each indicator different countries are compared. The categories where Türkiye performs well in terms of basic human needs are access to electricity and housing. Its scores are higher in the indicators of continuing primary education in the dimension of foundations of well-being and in the indicators of continuing advanced education in the dimension of opportunity. In Türkiye, the number of deaths from outdoor air pollution in the dimension of basic human needs, obesity based on welfare, and personal freedom, and the number of choices in the dimension of opportunity are lower than in other countries.

Güler et al. (2019) discussed the relationship between basic human needs and opportunities, a sub-index of the Social Progress Index. Index values for 2016 were analyzed for 138 countries using the Canonical Correlation Analysis method. It was concluded that there is a statistically significant and strong relationship between basic

human needs and opportunities sub-indices. In the basic human need sub-index, the weight of the shelter variable was the highest. The most influential variable in the sub-index of opportunities is access to higher education.

Khan, Ju and Hassan (2019) investigated effects of economic growth and ICT on sustainable human development. The analysis was conducted using a Pakistani example. The data between 1990 and 2014 were considered in the study, in which the autoregressive distributed lagged model (ARDL) and vector error correction model (VECM) methods were used. The results reveal that ICT supports sustainable human development and increases the performance of the Human Development Index. In addition, economic growth has positive and statistically significant effects on human development.

Iqbal et al. (2019) examined the effects of economic growth and ICT on human development. Data from 1990 to 2016 were used in the analysis for five selected countries in South Asia. ICT was measured using two variables. These are mobile phone and internet penetration. The analysis results show that cell phone usage and economic growth positively affect human development. However, this cannot be said to apply to internet usage.

Hoz Rosales, Camacho, and Tamayo (2019) investigated the effects of entrepreneurship and ICT on social development. Entrepreneurship was measured using Global Entrepreneurship Monitor data, and social development was measured using Social Progress Index data. ICT was measured using the Networked Readiness Index. Analysis using the least squares method was performed on fifty-six selected countries. A positive relationship was found between ICT and social development. Entrepreneurship has also been shown to support social development by increasing the quality of life.

Barska et al. (2020) created a multidimensional index to reflect social development and compared the social development levels of EU member countries. In the index, the Hellwig method was applied using many variables under five basic categories: poverty and exclusion, health, education, labor market, and demographics. The period covering the years 2014-2018 is discussed. According to the results of the analysis, the level of social development differs between EU countries. While the difference is more pronounced in the labor market and health categories, there is a similarity in the demographic category. In addition, a comparison was made between Poland and other EU countries in the study. Social programs in Poland have largely contributed to education and the reduction of poverty and exclusion.

Diakomihalis (2020) measured social development at the local level in his study. The index was calculated using questionnaires made by the people living in the Epirus region of Greece. The researcher used three categories in the index: basic human needs, the foundations of well-being, and personal and social opportunities. In each category, he used four different variables. Participants selected in the survey studies were categorized according to their education and employment status. Analytical Hierarchy Process was used as a method. According to the results of the analysis, when compared with Greece and the world in general, the level of satisfaction in the foundations of well-being, personal and social opportunities categories in the Epirus region was low. When it comes to basic human needs, the level of satisfaction is fairly high.

Yılmaz & Çiğirlioğlu (2020) examined the provinces in Turkey in their studies by measuring social development at the local level. A composite index was prepared for measuring social development using the Life Index in Provinces data published by TURKSTAT. 41 variables and 11 different dimensions were used. The dimensions of education, health, working life, income and wealth distribution, environment, security, civic participation, housing and access to infrastructure services were examined. The index was created with the data from 2015, and exploratory spatial data analysis was used as the method. According to the results of the analysis, the development level of the provinces where social policies are implemented successfully is higher. In addition, interactions among the provinces were identified.

Altıntaş (2021) looked at the connections between the sub-dimensions and variables of the Social Progress Imperative created by the Social Progress Imperative. The sub-dimensions of the index and the relationship between the variables within the dimensions were examined. The review was conducted in 27 EU member states using data from 2020. The method used is Somers' D-based DEMATEL methods. The researcher used two variables under the three-dimensional index in the index: basic human needs, foundations of well-being, and opportunities. According to the results of the analysis, the dimension of opportunities is the dimension that

makes the highest contribution to the interactional structure among the dimensions. The results regarding the characteristics of the variables included in the index are also presented. Therefore, the housing component is the variable that influences, whereas the other components are the variables that are impacted.

Wang et al. (2021) studied the effects of ICT on socioeconomic development. Data from 31 provinces in China between 2009 and 2018 were used. First, two composite indexes were created. The first of these indexes is the ICT index, and the second is the socioeconomic development index. Principal component analysis is the method used to create indexes. Regional assessments were then made using the spatial Durbin model (SDM). ICT makes significant contributions to socioeconomic development. However, it has been determined that there are significant differences in ICT between provinces and that these create imbalances in socioeconomic development

Singh et al. (2021) examined the sustainable development circumstances of 39 selected economies between 2000 and 2016 to create the Global Sustainable Development Index. The arithmetic average of the three sub-indices is used to create the Global Sustainable Development Index. As a result, calculations focused primarily on the Economic Development Index, Social Development Index, and Environmental Sustainability Index. There are nine variables in the Social Development Index. Variables are sex ratio at birth, female workforce ratio in the total workforce, female unemployment rate, female infant mortality rate, life expectancy at birth, share of education expenditures in national income, age dependency ratio, number of fixed telephone subscriptions per 100 people, and ratio of female to male labor force participation rate. The index was computed using composite Z-score method.

Qadikolaei, Zali, and Soltani (2022) examined the disparities between access and use of ICT. The examination was conducted in Iran. Data from 31 provinces in Iran between 2011 and 2020 were used. It has been determined that there are regional disparities between the access and use of ICT. The degree of inequality has changed over time. Inequality is more pronounced when education levels are low. Household income and the number of R&D centers are important factors that affect inequality.

Oyelami, Sofoluwe, and Ajeigbe (2022) studied the effects of ICT on agricultural development. Data from 39 countries in Sub-Saharan Africa between 1995 and 2017 were used, and the ARDL method was applied. The two main variables used in the measurement of ICT are mobile-cellular telephone subscription and individual use of the internet. It has been determined that the infrastructure of ICT eventually positively affects agricultural production. However, no evidence has been found that ICT infrastructure alone is sufficient to increase agricultural production. Therefore, agricultural producers should be made aware of the use of this infrastructure.

5. RESEARCH

5.1. Methodology

When using many variables, PCA is frequently chosen as the method. It ensures that the relationship explained by p number of variables that are correlated is explained by m number of variables that are not correlated ($m \leq p$). Also, m variables can explain most of the total variance. In other words, while the number of variables is reduced, there is no great loss of variance (Gökçe, 2014: 60).

The first principal component has the highest contribution to the total variance. The second principal component makes the highest contribution to the variance remaining from the variance explained by the first principal component. The third principal component makes the highest contribution to the variance remaining from the variance explained by the first and second principal components. The process continues in this way according to the number of basic components. Principal components with an eigenvalue less than 1 are not considered statistically insignificant (Karaer & Tatlıdil, 2019: 47-48).

There are two major benefits to using the PCA method for calculating indexes. First, it enables the number of variables to be reduced if many variables are used in the study. Many of the variables used in the initial data are kept while the number of variables decreases. Second, principal component indices are a linear combination of chosen variables (Bethere et al., 2017: 951-952).

The steps performed in principal component analysis method can be shown as follows. Here, the variables $Z_1, Z_2 \dots Z_p$ are the rows of the standardized data matrix. Variables expressed as $Y_1, Y_2, \dots Y_p$ are the principal

components. A_{ij} is a constant number expressed as principal component loads (Ersungur et al., 2007: 58-59):

$$Y_1 = (a_1)^t Z = a_{11} Z_1 + a_{21} Z_2 + \dots + a_{p1} Z_p$$

$$Y_2 = (a_2)^t Z = a_{12} Z_1 + a_{22} Z_2 + \dots + a_{p2} Z_p$$

.....

$$Y_p = (a_p)^t Z = a_{1p} Z_1 + a_{2p} Z_2 + \dots + a_{pp} Z_p$$

5.2. Data Presentation and Description

Choosing the indicators by which the social aspect of sustainable development will be assessed is highly challenging due to its broad scope. Typically, social development indicators are categorized into categories including education, health, equality, housing, security, and population growth. Research on gender equality and studies on economic equality are both included in the equality dimension (Çelik, 2006: 34). In addition to these indicators, information and communication technology have additionally evolved into a component of social development. This is due to various factors. Technologies of information and communication assist the economy to grow. Access to social services including education and health care is made much easier. By using resources more effectively in areas such as transportation and urbanization, it facilitates resource optimization. It affects both interpersonal communication and the job search process, changing both (Goswami, 2014: 129-130). Information and communication technology cannot now be divorced from social development and sustainable development; hence, this issue needs to be considered when measuring social development.

Information and communication technology was one of four categories under which the variables chosen for the study's measurement of social progress were categorized. Health, gender equality, and education are other dimensions. The dataset contains twelve variables. The data cover the years 2008 through 2020. The longest time interval that could be reached in terms of the variables was attempted to be found while choosing the study schedule. For some variables, data from 2008 and later are available. As a result, the study began in 2008. For each variable considered, the most recent data are available for 2020. As a result, the analysis was carried out from 2008 to 2020. Undoubtedly, new variables can be added to each dimension of the index. Principal Component Analysis, the method that is generally used, requires that the number of variables be less than the number of observations to produce accurate findings. The maximum number of variables that can be used is twelve because the data cover the years 2008-2020 and annual data is used. Thirteen years of data are available. The number of observations is therefore thirteen. The twelve best indicators that are suitable with the study goal and scope were tried to be chosen due to limitations on the period and number of variables. In the Table 1, the variables used, and their dimensions are listed. The information was obtained from the websites of the Turkish Statistical Institute and the Ministry of National Education.

Table 1: Dimensions and Variables Included in the Social Development Index

Variables	Dimensions
Households with Access to the Internet (%)	<i>ICT</i>
Internet Usage in Households (%)	
The Proportion of Availability of Mobile Phones (incl. Smartphones) in Households (%)	
The Proportion of Availability of Desktop Computers in Households (%)	
Individuals Purchased Goods or Services over the Internet (%)	
The Proportion of at least Tertiary Graduates in the Population (+25)	<i>Education</i>
Budgets of HEC + HEQC + Universities (Thousand TL)	
The Proportion of the Total Education Budget in GDP	
Total Health Expenditure (General Government) (million TL)	<i>Health</i>
Total Health Staff	
Labour Force Participation Rate (Female) (%) (+15)	<i>Gender Equality</i>
Unregistered Employment (Female) (%)	

5.3. Research Findings

When the research using PCA is examined, while standardization is frequently done, some studies do not. However, standardization is important, especially in data sets where variables are in various units of measurement. As a result of the standardization method, each variable in the dataset is turned into another variable with a mean of 0 and a standard deviation of 1. Unit differences between variables are eliminated. A few of the study variables are expressed as monetary units, while others are expressed as percentages. To remove unit differences and produce more trustworthy results, each variable underwent a standardization process. The study's subsequent phases were carried out using standardized data. The formula below is used for standardization (Gökçe, 2014: 59):

$$\text{Standardized value of } xi = \frac{xi - \text{mean of } x}{\text{Std. Deviation of } x}$$

It should be assessed whether the dataset used in the model is appropriate for PCA following the standardization process. Two strategies are typically employed for this in the literature. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test was used as the first technique. The values for the KMO test range from 0 to 1. Kaiser (1974) asserted that test results should be more than 0.5 to accept the dataset as appropriate for study. Test results between 0.5 and 0.7 are regarded as mediocre, 0.7 and 0.8 as good, and 0.8 and 0.9 as excellent (Muthukumar & Vidhya, 2015: 87). The KMO value for the dataset used in the study was determined to be 0.751, as can be seen from the table below. Since the value of 0.751 is more than 0.5, the dataset can be deemed appropriate for investigation.

Another method is the Bartlett test, where the p value should be less than 0.05. (Tuan, 2020: 784). The p value is displayed as 0.000. The Bartlett test confirms that the dataset meets the criteria for PCA because the value of 0.000 is less than 0.05.

Table 2: Results of Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) and Bartlett's Test

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,751
Bartlett Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	328,253
	df	66
	Sig.	,000

The following action was taken after it was established that the dataset used in the study was appropriate for analysis. The number of principal components must be determined next. It is necessary to look at the total variance explained table to establish the number of principal components. The table below demonstrates that there are two principal components. Principal components are variables with an eigenvalue greater than 1. The table contains two variables with eigenvalues greater than 1. Therefore, twelve variables used in the study can be grouped under two main components. 85,828% of the total variance can be explained by the first principal component alone. Together, the two major components account for 95.549% of the overall variance, with the second principal component accounting for 9.720% of the variation on its own. The principal components percentage of explaining the overall variance is quite high.

Table 3: Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loading			Rotation Sums of Squared Loadings ^a
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total
1	10,299	85,828	85,828	10,299	85,828	85,828	10,294
2	1,166	9,720	95,549	1,166	9,720	95,549	1,308
3	,282	2,347	97,896				
4	,149	1,241	99,137				
5	,064	,530	99,667				
6	,016	,134	99,801				
7	,015	,124	99,924				
8	,005	,038	99,962				
9	,002	,019	99,982				
10	,001	,012	99,994				
11	,000	,004	99,998				
12	,000	,002	100,000				
Extraction Method: Principal Component Analysis.							
a. When components are correlated, sums of squared loadings cannot be added to obtain a total variance.							

Examining the component matrix comes after figuring out the principal component number. The component matrix is crucial for expressing the relative importance of many elements in social development.

Table 4: Component Matrix^a

	Component	
	1	2
Internet Usage in Households (%)	,996	
Individuals Purchased Goods or Services over the Internet (%)	,995	
The Proportion of at least Tertiary Graduates in the Population (+25)	,994	
Budgets of HEC + HEQC + Universities (Thousand TL)	,991	
Households with Access to the Internet (%)	,987	
Total Health Staff	,985	
Unregistered Employment (Female) (%)	-,969	
The Proportion of Availability of Mobile Phones (incl. Smartphones) in Households (%)	,957	
Total Health Expenditure (General Government) (Million TL)	,946	
The Proportion of Availability of Desktop Computers in Households (%)	-,927	
Labour Force Participation Rate (Female) (%) (+15)	,878	,316
The Proportion of the Total Education Budget in GDP		,962
Extraction Method: Principal Component Analysis.		
a. 2 components extracted.		

Nine of the eleven variables explained by the first principal component have positive impacts, while two have negative effects, according to the component matrix in Table 4. The percentage of women who work unregistered and the proportion of households having desktop computers are the variables that have a negative impact. In other words, the rise in the proportion of women working in the informal sector and the use of desktop

computers in households have a negative impact on social development. The second principal component can account for two variables. Both factors have a positive impact.

The variables with the largest weight on social development index, according to the first principal component, are the percentage of households using the internet; the percentage of people who use the internet to buy products or services; the percentage of adults over 25 who have completed at least a tertiary education; total budget of Higher Education Council (HEC), Higher Education Quality Committee (HEQC) and universities; the percentage of households that have internet access. The information and communication technology dimension includes three of these five factors. The two additional factors are connected to the education component. Nowadays, the internet is used for practically all transactions. As a result, using the internet has turned into a need for maintaining life. Moreover, changes in consumer behavior are a result of technical advancements and the growth of supply chain networks. Online purchasing has significantly increased. Even essentials like food and transportation are now available for online purchase. Internet shopping has an important place in people's lives in terms of facilitating daily transactions.

When evaluated in terms of the variables in the education dimension, the variable with the greatest importance in the first principal component is the proportion of the population with at least a university degree. The variable that follows is the budgets of HEQC and universities. The ratio of the total education budget to the GDP is not included in the first principal component.

Among the variables found in the ICT dimension, the rate of having a smartphone in the household is a variable of great importance in the first principal component. The smartphone is an indispensable part of modern life and a basic building block of social progress. The rate of having desktop computers in the household negatively affects social development. The main reason for this decline in desktop computer use is technological developments. People are using laptops, tablets, and smartphones instead of desktop computers.

The importance of the number of workers employed in the health sector in the first principal component is higher than public expenditure on health. The rate of informal employment in women negatively affects the first principal component. The labor force participation rate of women and the ratio of the general education budget to GDP are the two variables explained by the second principal component. The most important variable within the second principal component is the ratio of the total education budget to GDP.

The social development index was calculated the following analysis of the principal component load matrix. The calculation of the index requires a component score coefficient matrix. As a result, the component score coefficient matrix was initially computed. Below is the matrix.

Table 5: Component Score Coefficient Matrix

	Component	
	1	2
Households with Access to the Internet (%): X_1	,097	,053
Internet Usage in Households (%): X_2	,096	-,027
The Proportion of Availability of Mobile Phones (incl. Smartphones) in Households (%): X_3	,097	,152
The Proportion of Availability of Desktop Computers in Households (%): X_4	-,086	,161
Individuals Purchased Goods or Services over the Internet (%): X_5	,095	-,069
The Proportion of at least Tertiary Graduates in the Population (+25): X_6	,098	,055
Budgets of HEC + HEQC + Universities (Thousand TL): X_7	,095	-,062
The Proportion of Total Education Budget in GDP: X_8	,005	,820
Total Health Expenditure (General Government) (million TL): X_9	,087	-,191
Total Health Staff: X_{10}	,095	-,047
Labour Force Participation Rate (Female) (%) (+15): X_{11}	,092	,258
Unregistered Employment (Female) (%): X_{12}	-,096	-,060
Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization. Component Scores.		

Following the calculation of the component score coefficient matrix, the following steps were taken: The coefficient of the component score coefficient matrix was multiplied by the standardized value of each variable for the relevant year while constructing the model. This procedure was followed throughout the years. Two models were created one for each of the two primary components. In the final step, weights were assigned to the models based on how well they explained the principal components total variances. The sum of the weights given to the principal components is 1. Hence, the values of the general social development index were computed. The social development index calculation formula is shown below.

$$SDI = \alpha_1 Y_1 + \alpha_2 Y_2$$

$$SDI = 0,898Y_1 + 0,102Y_2 \quad (SDI: \text{Social Development Index})$$

Table 6 displays the Social Development Index values computed for Türkiye using the PCA method. The table shows that social development in Türkiye has progressed steadily throughout time. Even though the rate of increase varies from year to year, some years see a more noticeable increase. However, in general, social development in Türkiye has gradually increased between 2008 and 2020.

Table 6: Social Development Index Values (2008-2020)

Years	Social Development Index
2008	-1,376977514
2009	-1,087185631
2010	-0,983653081
2011	-0,78276178
2012	-0,520141733
2013	-0,173670263
2014	0,152461123
2015	0,184804027
2016	0,542531784
2017	0,728953794
2018	0,947720967
2019	1,092892847
2020	1,27502546

It would be preferable to analyze the trend of the index findings over time rather than the numerical values as there is no defined reference range in the index calculations generated using the PCA approach. Since the index values can vary based on the analysis unit of measurement and whether standardization is applied or not. The index findings are therefore represented graphically in Figure 2. How Türkiye's social development has altered throughout time can be seen more clearly when looking at the graph.

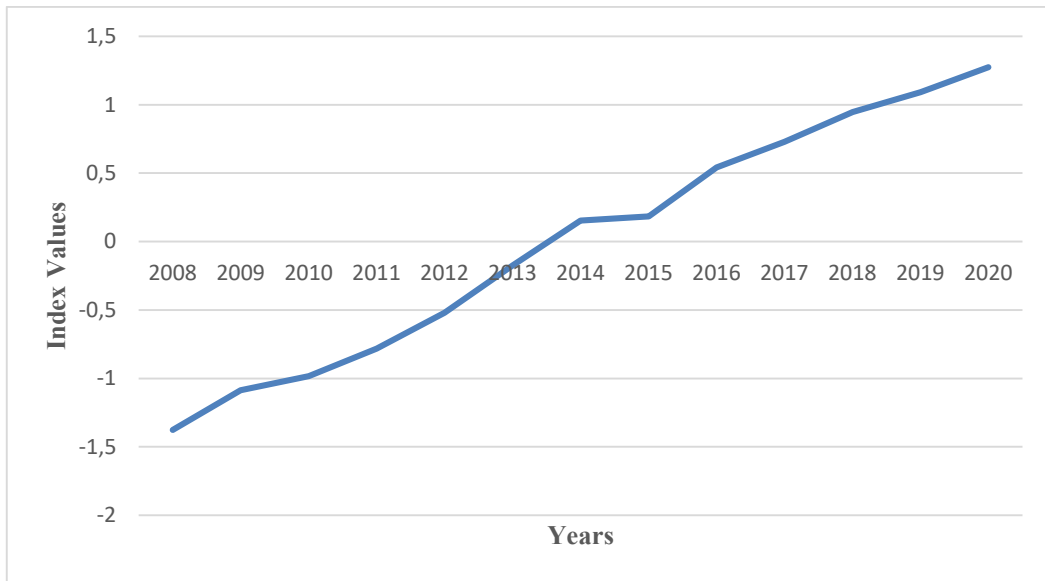

Figure 2: Social Development Index Values (2008-2020)

It is encouraging for sustainable development that Türkiye's social development has shown a rising trend over time. But the achievement that has already been attained needs to be elevated. The imagery could become upside down if the speed cannot be maintained and the shifting and evolving social development framework cannot be maintained. As a result, social development strategies should be prioritized, and Türkiye's social dimension should be strengthened.

It can be stated that every dimension from ICT to education, health, and gender equality is important for social development. Therefore, it is necessary to continue the positive developments achieved in social development. We live in a rapidly changing world. The technological and social changes experienced should not be left behind. For this reason, what can be done in the future for each dimension included in the index is explained below

5.4. Suggestions to Increase Social Development

There are still some who cannot access these products and services, although access to fundamental technology products and services, including computers, mobile phones, and the internet, has considerably increased over time. ICT is difficult to access, especially for those with low levels of education and income. Since business life is typically run on a technology-based framework, it can be challenging for those without access to basic technological products and services to find employment or move to positions with better benefits. Income and other economic and social inequalities are increasing. Computers and the Internet ought to be available to everyone in society. This is a fundamental right and an important indicator of social progress. Information and communication technology should be made available to all societal groups to prevent harmful effects (Öztürk, 2005: 127–128). First, it is crucial to address the infrastructural problems that make it difficult to access the internet and computers. For the infrastructure to be strengthened, more resources should be given to information and communication technology. Between 2008 and 2017, governmental institutions' investments in Türkiye's ICT increased quickly. After 2017 a slowdown in the rise was seen. Both the institutions' altered organizational structures and the inadequate information exchange between them contributed to the decrease in the rate of investment. However, institutions should accelerate their adaptation to the new structure (Türkmen & Akar, 2021: 510).

ICT must be made available at affordable prices if they are to be broadly used in society. Hardware and software should be made in the nation to cut costs. The level of social development and the added value created will both rise if Türkiye can move away from being a technology importer and toward becoming a technology

producer (Ercan, 2021: 418). R&D breakthroughs are the primary means through which Türkiye can improve its worldwide competitiveness in technology products. Implementing an effective incentive system is crucial. The market should be made more appealing for new businesses to enter and firms engaged in R&D should receive more support. Expanding on fundamental policies like credit support, facilitating the allocation of locations and laboratories where activities will be carried out, and tax reduction or exemption is possible. Also, there is a need for a consulting system that can offer advice on matters such as marketing, sales, and forming relationships abroad. It is possible to increase the development and use of information and communication technology in Türkiye if the state fulfils its regulatory, directing, and supervisory duties as necessary. Thus, the process of social development is fostered (Ministry of Development, 2018: 99-102).

Robust infrastructure networks and the absence of access restrictions are crucial for efficient usage of the services provided. The rate of the adoption of the available technology has decreased for a variety of reasons, including ignorance, lack of awareness, and personal prejudices. As a result, the process of social development is interrupted. The entire society should be informed about effective information and communication technology use, and social awareness should be increased. The study of technological knowledge should begin immediately. The process should start in the elementary school years with the acquisition of fundamental technological abilities, and it should accelerate in the subsequent school years. The resources they require to use ICT efficiently should be provided, especially for university students (Alaca & Yılmaz, 2016: 521–522).

Today, the rate of consumers shopping online has become one of the indicators of social development. In Türkiye, the amount of online purchasing is growing along with the number of people and businesses using the E-commerce system. The outbreak of the COVID-19 virus accelerated that trend. Notwithstanding this rise, more people should shop online, and the E-Commerce system should be made more widely used. To minimize consumer concerns about security, security mechanisms should be enhanced, and internet access should be made faster. Also, more businesses ought to be focused on the e-commerce sector. Hence, the degree of competitiveness can be raised (Artan et al., 2021: 112-113).

Policies on gender equality, education, and health should not be ignored in addition to ICT. The amount of funding given to universities should be expanded, and young people should be encouraged to pursue higher education.

In Turkey, there were 9.84% of people over 25 who had at least a bachelor's degree in 2008; by 2020, this number had risen to 22.14% (TurkStat, 2022). University education should be expanded despite a rise over time. Increased labor supply is not the main goal of higher education. University education may assist the knowledge economy, ensure global social mobility, and foster professional management and leadership. The advantages of a university degree are more obvious in the interconnected and knowledge-based society of today. Social injustice increases on a national and international scale in nations that are unable to take advantage of the potential presented by the knowledge economy. By reducing the income and social status differences among individuals, the expansion of higher education in society can aid in social development (Rena, 2010: 313-314).

We might conclude from the health perspective that more health professionals are needed to ensure social growth. Turkey has a large population. The elderly population is also steadily growing in number. Due to this, the need for health services in the nation is growing. More employees are required to handle the growing demand and deliver high-quality service to the public. More schools should provide health education, the quality of that education should improve, and young people should be encouraged to pursue careers in the health sector. The process also includes the establishment of regulations for the hiring of recent graduates from health departments. There ought to be more public and private hospitals. The health sector should receive more funding. Health-related expenses should account for a larger portion of public expenditures. Using resources in the most efficient way is also crucial. Health spending should be allocated to the proper projects, and more monitoring and control of spending should be implemented (Özer & Yıldırım, 2016: 158-159).

In Türkiye, the proportion of women who work informally is quite high. The high rate of unregistered female employment causes social and economic problems. Positive changes will also occur in the positions and working conditions of women as their level of education, knowledge and competence increases. Incentives offered to

businesses hiring female personnel should also be enhanced. Employers of unregistered workers should be identified and punished. One of the fundamental components of preventing informality is an extremely stringent regulatory mechanism (Varışlı, 2021: 14).

6. CONCLUSION

The main purpose of this study is to create an index that will help monitor the change in social development in Türkiye over time. Because social development has a dynamic and multidimensional structure, it is very difficult to measure it using a single variable. Therefore, composite indices are generally used to measure social development. However, in most of the indices created to measure social development, technological factors have been ignored and arithmetic or geometric mean methods, which assume that each variable contributes equally to social development, are used. This study aimed to contribute to the literature in two main ways. The first is to propose a social development index that considers current developments by adding the variables for ICT. The second step is to calculate the weights of the variables on the social development index and achieve healthier results. For this purpose, the principal component analysis method is used. The index includes four dimensions and 12 variables: ICT, education, health, and gender equality. The index includes the years 2008–2020.

According to the analysis results, twelve variables were gathered under two main components. The ratio of explaining the total variance of these two main components is 95,549%. It was determined that ten of the twelve variables in the index had a positive effect on social development and two negatively affected social development. Two variables that negatively affect social development are the unregistered employment rate of women and the rate of having desktop computers in households. For each of the two principal components, the index calculation was performed according to the coefficients of the variables. Then, considering which basic component explains how much of the total variance, the general social development index was formed. According to the results of the index, social development in Türkiye has increased over time. However, the upward trend in social development should be maintained. To do this, the changes and transformations occurring in the world should be closely followed. Now, the transition from an industrial society to an information society has passed. In the information society, technological skills and adaptation to ICT are extremely important. It should be ensured that individuals in society have access to ICT and use these technologies with the highest level of efficiency. Education, health, and gender equality issues should not be neglected while developing technological skills. The education level of society should be increased, and all citizens should be able to benefit from health services. Regulation and control mechanisms should be run better so that women are not excluded from business life and are not subjected to negative discrimination.

It is hoped that this study will guide other studies aimed at measuring social development. New indices that consider technological factors and show the characteristics of the information society can be created. In this study, Turkey's example was examined. Other researchers may also do similar studies for different countries. Thus, comparisons between countries can be made. However, although an attempt was made to create a social development index that best fits current developments, some limitations were encountered. These constraints are related to the choice of variables and the data set. For some variables, data before 2008 are not available, whereas for some variables, the most up-to-date data are for 2020. Therefore, the analysis started in 2008 and covers the period from 2008 to 2020. Since it is 13-year dataset, the maximum number of variables that can be suitable for principal component analysis is twelve. The number of variables in the principal component analysis should be less than the number of observations. Therefore, it was very difficult to select the twelve variables most suitable for the study.

REFERENCES

- Aktan, C. C., & Vural, İ. Y. (2016). Bilgi Toplumu, Yeni Temel Teknolojiler ve Yeni Ekonomi. *Yeni Türkiye*, 88(1), 1-37.
- Alaca, E. & Yılmaz, B. (2016). Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Kullanımı ve Bilgi Toplumuna Dönüşüm: Türkiye'de Durum. *Türk Kütüphaneciliği*, 30(3), 507-523.
- Altıntaş, F. F. (2021). Sosyal Gelişme Endeksi Boyutları Arasındaki İlişkilerin Somer D Temelli DEMATEL Yöntemi ile Analizi. *Business and Economics Research Journal*, 12(2), 319-338.

- Artan, S., Acaravcı, A., Kalaycı, C. & Demirel, S. K. (2021). E-Ticaretin Uluslararası Ticarete Etkilerinin Analizi: G20 Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 33, 103-116.
- Aslan, Ş., & Özata, M. (2007). KOBİ'lerde Bilgi Teknolojisi Kullanımının, Rekabet Gücü, Yenilikçilik, Girişimcilik ve Pazarlama Kapasitesiyle İlişkileri: Otomotiv Sektöründe Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 15-28.
- Barska, A., Jedrzejczak-Gas, J., Wyrwa, J. & Kononowicz, K. (2020). Multidimensional Assessment of the Social Development of EU Countries in the Context of Implementing the Concept of Sustainable Development. *Sustainability*, 12(18), 1-24.
- Bethere, L., Sennikovs, J. & Bethers, U. (2017). Climate Indices for the Baltic States from Principal Component Analysis. *Earth System Dynamics*, 8, 951-962.
- Cahill, M. B. & Sanchez, N. (2001). Using Principal Components to Produce an Economic and Social Development Index: An Application to Latin America and the U.S. *Atlantic Economic Journal*, 29(3), 311-329.
- Castells, M. (1999). Information Technology, Globalization and Social Development. UNRISD Discussion Paper, No. 114.
- Coşkun, S., Özgenç, N. & Güneş, S. (2015). Sosyal Performansın Ölçümünde Yeni Yöntem: Sosyal Gelişme Endeksi Ve Türkiye'nin Görünümü. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 15(34), 121-153.
- Çelik, Y. (2006). Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı Ve Sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 9(1), 19-37.
- Diakomihalis, M. (2020). A Regional Social Progress Index: The Case of Epirus, Greece. *International Journal of Happiness and Development*, 6(1), 41-58.
- Ercan, U. (2021). Hanehalklarının İletişim ve Bilgi Teknolojilerine Erişimi: Bir Poisson Regresyon Analizi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 35, 402-422.
- Ersungur, Ş.M., Kızıltan, A. & Polat, Ö. (2007). Türkiye'de Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması: Temel Bileşenler Analizi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 55-66.
- Giambona, F. & Vassallo, E. (2014). Composite Indicator of Social Inclusion for European Countries. *Social Indicators Research*, 116(1), 269-293.
- Gomez-Sanchez, A. M., Castillejo, J. A. M., & Sanchis-Llopis, J. A. (2023). On the Direct and Indirect Effects of ICT on SMEs Export Performance: Evidence from Colombian Manufacturing. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-23.
- Goswami, S. (2014). ICT: Sustainable Development. *SCMS Journal of Indian Management*, 11(1), 125-133.
- Gökçe, C. (2014). Avrupa Birliği ve Türkiye İçin Enerji Kırılganlık Endeksleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 6(10), 56-71.
- Güler, E. Ö., Güler, H. & Şanlı, S. (2019). Sosyal Gelişme Endeksine Dayalı Temel İnsani İhtiyaçlar ve Fırsatlar Alt Endeksleri Arasındaki İlişki. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 55-70.
- Haan, A. de & Foa, R. (2014). Indices of Social Development and Their Application to Africa. World Institute for Development Economics Research, *Working Paper*, 2014/132.
- Hernández-Calzada, M. A., Pérez-Hernández, C. C. & Ferreiro-Seoane, F. J. (2019). *Diversification in Tourism-Related Activities and Social Sustainability in the State of Hidalgo*, Mexico. *Sustainability*, 11(22), 1-17.
- Holtgrewe, U. (2014). New New Technologies: The Future and the Present of Work in Information and Communication Technology. *New Technology, Work and Employment*, 29(1), 9-24.
- Hoz Rosales, B. D. L., Camacho, J. & Tamayo I. (2019). Effects of Innovative Entrepreneurship and the Information Society on Social Progress: An International Analysis. *Entrepreneurship and Sustainability*, Issues, 7(2), 782-813.
- Iqbal, K., Hassan, S. T., Peng, H., & Khurshaid. (2019). Analyzing the Role of Information and Telecommunication Technology in Human Development: Panel Data Analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 15153-15161.

- Kamel, S. (2008). The Use of ICT for Social Development in Underprivileged Communities in Egypt. *Proceedings of the International Conference on Information Resources Management (Conf-IRM) on Information Resources Management in the Digital Economy*, Niagara Falls, Ontario, Canada, May 18-20.
- Karaer, M. & Tatlıdil, H. (2019). Türkiye'deki 81 İlin Bazı Sağlık Göstergeleri ile Temel Bileşenler Analizi ve Gri İlişkisel Analiz Açısından Değerlendirilmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(1), 44-54.
- Khan, N. H., Ju, Y., & Hassan, S. T. (2019). Investigating the Determinants of Human Development Index in Pakistan: An Empirical Analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 19294-19304.
- Kozma, R. B. (2005). National Policies that Connect ICT-Based Education Reform to Economic and Social Development. *Human Technology*, 1(2), 117-156.
- Mohamed, A. I. A., Mohammed, M. O. & Barom, M. N. B. (2020). A Critical Analysis of Social Development: Features, Definitions, Dimensions and Frameworks. *Asian Social Science*, 16(1), 14-21.
- Muthukumar, E. & Vidhya, S. (2015). Enriching Human Resources Capital through Training and Development in Hotel Industries at Coimbatore. *International Journal of Emerging Research in Management & Technology*, 4(6), 85-91.
- Nanda, V. P. (2016). The Journey from the Millennium Development Goals to the Sustainable Development Goals. *Denver Journal of International Law & Policy*, 44(3), 389-412.
- Oyelami, L. O., Sofoluwe, N. A., & Ajeigbe, O. M. (2022). ICT and Agricultural Sector Performance: Empirical Evidence from Sub-Saharan Africa. *Future Business Journal*, 8(1), 18.
- Özer, Ö. & Yıldırım, H. H. (2016). Türkiye Sağlık Sisteminin Finansal Sürdürülebilirliğine Yönelik Bir Uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 149-161.
- Öztürk, L. (2005). Türkiye'de Dijital Eşitsizlik: TÜBİTAK-BİLTEN Anketleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24, 111-131.
- Öztürk, H. T. (2014). Küreselleşme ve Ağ Topluları Odağında Bilgi ve İletişim Teknolojileri ile Eğitim. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 3(1), 224-237.
- Pook, L. A. & Pence, N. (2001). Relationship Between Technology and Social Development: a Worldwide Assessment with Conclusions for Eastern Europe, *Proceedings of Informing Sciences*, Krakow, Poland, June 19-20, 415-424.
- Qadikolaei, M. R., Zali, N., & Soltani, A. (2022). Spatiotemporal Investigation of the Digital Divide, the Case Study of Iranian Provinces. *Environment, Development and Sustainability*, 1-16.
- Rena, R. (2010). Emerging Trends of Higher Education in Developing Countries. *Analele Ştiinţifice ale Universităţii Alexandru Ioan Cuza «din Iaşi. Ştiinţe economice*, 57(Spec), 301-315.
- Republic of Turkey, Ministry of Development. (2018). *Information and Communication Technologies Specialization Commission Report*, Eleventh Development Plan (2019-2023).
- Singh, A. K., Jyoti, B., Kumar, S. & Lenka, S. K. (2021). Assessment of Global Sustainable Development, Environmental Sustainability, Economic Development and Social Development Index in Selected Economies. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 16(1), 123-138.
- The Republic of Turkey Ministry of National Education (2021). *National Education Statistics Formal Education 2020/'21*.
- Tuan, T. T. (2020). *The Effect of Internal Control on the Performance of Vietnamese Construction Enterprises*. *Accounting*, 6, 781-786.
- Turkish Statistical Institute (TURKSTAT), Data Portal for Statistics. <https://data.tuik.gov.tr/>, (04.03.2022).
- Türkmen, H. & Akar, S. (2021). Dijital Ekonomi Çerçevesinde Türkiye'de Uygulanan Bütçe Politikaları. *Journal of Life Economics*, 8(4), 499-512.
- Varışlı, N. (2021). Türkiye'de Kadın İşgücünün Kayıt Dışı İstihdamdaki Durumu. *The Journal of World Women Studies*, 6(1), 1-17.

Wang, D., Zhou, T., Lan, F., & Wang, M. (2021). ICT and Socio-Economic Development: Evidence from a Spatial Panel Data Analysis in China. *Telecommunications Policy*, 45(7), 102173.

Yılmaz, M. & Ciğerlioğlu, O. (2020). *Sosyal Kalkınmanın Yerel Düzeyde Ölçümü: İllerde Yaşam Endeksinin Analizi*. M. Akif Kara, M. Baylan (Ed.), *Kalkınma Yazıları Teori ve Uygulama* içinde (ss. 71-105). Ankara: İKSAD Yayınevi.

Zuppo, C. M. (2012). Defining ICT in a Boundaryless World: The Development of a Working Hierarchy. *International Journal of Managing Information Technology (IJMIT)*, 4(3), 13-22.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.04.2023 ✓Accepted/Kabul:28.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1275194

Research Article/Araştırma Makalesi

Özgürel, G., Dülğaroğlu, O. ve Çelik Uğuz, S. (2023). "Yerel Halkın Doğa Temelli Sağlık (Eko-Wellness) Turizmine (DTST) İlişkin Algılamaları ve Destinasyonun Turizm Potansiyeline İlişkin Görüşleri: Edremit Körfezi Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 181-201.

YEREL HALKIN DOĞA TEMELLİ SAĞLIK (EKO-WELLNESS) TURİZMİNE (DTST) İLİŞKİN ALGILAMALARI VE DESTİNASYONUN TURİZM POTANSİYELİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ: EDREMIT KÖRFEZİ ÖRNEĞİ*

Gizem ÖZGÜREL**, Oğuzhan DÜLGAROĞLU***, Sabriye ÇELİK UĞUZ****

Öz

Bireylerin sağlık temelli gereksinimlerinin artması sonucunda doğa temelli sağlık turizminin (DTST) önemi de artmıştır. DTST etkinlikleri, turistlerin yanı sıra turistik bir ürün olarak geliştirildikleri bölgeye de çeşitli katkılar sunmaktadır. Çalışmanın ana amacı Edremit Körfezi'nde yaşayan yerel halkın DTST'ye ilişkin görüşlerini öğrenme; çalışmanın alt amaçları bölgenin bu turizm çeşidine ilişkin potansiyelini ortaya çıkarma ve bölgenin DTST açısından GZFT (Durum) Analizinin yapılmasıdır. Yapılan çalışmada verilerin toplanması için nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniğine başvurulmuştur. Bu doğrultuda yarı yapılandırılmış soru formu kullanılarak 15.06.2022-06.01.2023 tarihleri arasında 108 katılımcıdan (yerel halk) veri toplanmıştır. Saha araştırmasından elde edilen verilerin analizinde Maxqda nitel veri analizi programından yararlanılmıştır. Edremit Körfezi'nde DTST'ye ilişkin potansiyeli ağırlıklı olarak; "termal kaynakların", "Kaz ve Madra Dağlarının", "deniz, kum ve güneşin", "seyir alanlarının" ve "ormanların" oluşturduğu tespit edilmiştir. Destinasyonda öne çıkan etkinlikler içerisinde ise; "doğa yürüyüşleri", "termal kaynaklardan yararlanma" ve "bisikletin" bulunduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Öte yandan DTST açısından Edremit Körfezinin en güçlü yönünün "zengin doğal kaynaklar", en zayıf yönünün ise "ulaşım, araç ve trafik/ park sorunları" olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Doğa Temelli Sağlık Turizmi, Doğa Temelli Turizm Etkinlikleri, Doğa Temelli Sağlık (Eko-Wellness), GZFT Analizi, Yerel Halk, Edremit Körfezi.*

LOCAL PEOPLE'S PERCEPTIONS ON NATURE-BASED HEALTH (ECO-WELLNESS) TOURISM AND THEIR VIEWS ON THE POTENTIAL OF DESTINATIONS: THE CASE OF EDREMIT GULF

Abstract

As a result of the increase in the health-based needs of individuals, the importance of nature-based health tourism (NBHT) has also increased. NBHT events provide various contributions to the destinations as well as tourists. The main purpose of the study is to learn the views of the local people living in Edremit Gulf on DTST, the sub-objectives of the study are to reveal the potential of the region for this type of tourism and to make a SWOT (Status) Analysis of the region in terms of DTST. In this study, interview technique from qualitative research methods have been used to collect data. In this direction, data were collected from 108 participants (local people) between June 15, 2022, and January 6, 2023, using a semi-structured questionnaire. Maxqda has been used in the analysis of the data obtained from the field research. It has been determined that "thermal springs", "Kaz and Madra Mountains", "sea, sand and sun", "view areas" and "forests" are formed of the

* Bu araştırma Balıkesir Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeler Birimi tarafından desteklenmektedir. Saha verilerinin toplanmasında, Balıkesir Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Komisyonu'nun 08.06.2022 tarihli ve 2022/03 sayılı toplantısında alınan E-19928322-050.99-150529 sayılı etik kurul kararı ile izin alınmıştır.

**Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, BALIKESİR.
e-posta: gizemozgurel@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1161-3721>)

***Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, BALIKESİR.
e-posta: oguzhan@balikesir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1992-0531>)

** Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, BALIKESİR.
e-posta: sabriye_celik@yahoo.com (<https://orcid.org/0000-0003-2550-657X>)

potential for DTST in Edremit Gulf. Besides, it has been determined that "nature walks", "utilizing thermal resources", and "cycling" are among the prominent activities in the destination. On the other hand, it has been determined that the strongest aspect of Edremit Gulf is "rich natural resources", and the weakest aspect is "transportation, vehicles and traffic/parking problems" in terms of NBHT.

Keywords: *Nature Based Health Tourism, Nature Based Tourism Activities, Eco-wellness, SWOT Analysis, Local People, Edremit Gulf.*

1. GİRİŞ

21. yüzyılda ortaya çıkan doğal, sosyal-kültürel, siyasal, ekonomik ve teknolojik çevrelerdeki değişim turizm arz ve talep cephelelerinde de hissedilebilir ve hatta ölçülebilir düzeyde dönüşümler yaratmıştır. Turist profillerinde ve bireylerin tüketim kalıplarında söz konusu değişimlerin yarattığı güncellemelerin etkisiyle, doğal çevrenin korunarak kullanılmasını öngören ekoloji temelli turizm aktivitelerini görünürlüğe kavuşturmuştur (Kaypak, 2010). 1990'lı yıllardan sonra popülerleşen ve günümüzde de devam eden kitle turizmi etkinliklerine ek olarak, doğanın insanoğluna sunduğu kaynaklardan beslenen, özellikleri bozulmamış alanlarda doğa ile iç içe ve doğal kaynaklara saygılı olarak gerçekleştirilen "alternatif turizm" türleri yaygınlaşmaya başlamıştır (Aksoy ve Acar, 2021). Doğa (ekoloji) temelli sağlık turizmi (DTST) de alternatif turizm türlerinden biridir.

Sağlık; bireylerin zihinlerinin, bedenlerinin ve ruhlarının iyi hali olarak tanımlanmaktadır (Myers vd., 2000). Reese ve Myers (2012), "Eko-wellness [doğa temelli sağlık]" kavramı vasıtasıyla sağlık ve doğa arasındaki ilişkiyi mercek altına almış ve sağlığın bütünsel olarak korunmasında, insan ile doğa arasındaki ilişkinin holistik yapısını vurgulamıştır. Bireylerin sağlıklı olma, sağlığına kavuşma ve/veya sağlığını koruma istek ve çabaları, gerek gündelik yaşamlarını gerekse turizm etkinliklerine katılım süreçleri ile davranışlarını etkilemektedir. Seyahatlerinde sağlık merkezli motivasyona sahip bireyler, sağlık temelli turizm etkinliklerine katılarak söz konusu etkinliklerin giderek artan biçimde popülerleşmesinde rol oynamaktadırlar. Destinasyonların turizme kazandırılabilmesi için ilk adım olarak odaklanılan turizm çeşidine -çalışma odağında DTST'ye- yönelik sahip oldukları potansiyelin ortaya çıkartılması gerekmektedir. Turizm destinasyonlarında DTST'den bahsedebilmek için yerel halkın potansiyel kaynaklara ilişkin görüşlerinin ve DTST gelişimini nasıl algıladıklarının bilinmesi gerekmektedir. Ek olarak yerel halkın, DTST'nin gelişim sürecinde verecekleri desteğin göstergesi olarak DTST'yi nasıl algıladıkları ve nasıl bir tutum geliştirdikleri de önemli belirleyiciler olarak kabul edilmelidir. Bununla birlikte destinasyonda geliştirilmesi düşünülen DTST'ye kaynak oluşturan değerlerin güçlü ve zayıf yanlarının bilinmesi, ileride karşılaşılması muhtemel tehdit ve fırsatlara ilişkin öngörünün bulunması, stratejik planlama sürecinin önemli bir basamağının atlanmaması anlamı taşımaktadır. Ancak turizm literatürü incelendiğinde DTST kapsamında sınırlı sayıda çalışmanın gerçekleştirildiği görülmektedir (Pforr vd., 2014; Lück ve Aquino, 2021). Söz konusu bilgiler ve literatürdeki boşluk dikkate alındığında, gerçekleştirilen çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda, yazarların bilgisi dâhilinde DTST'ye yönelik potansiyelin ve algılamaların yerel halk perspektifinden incelendiği ilk çalışmalardan biri olması sebebiyle, yapılan çalışmanın literatüre ışık tutacağı öngörülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

DTST, sağlığını korumak veya sağlığını tekrar kazanmak isteyen bireylerin doğa ile kucaklaştıkları bir turizm çeşididir. DTST kapsamında gerçekleştirilen etkinliklere, doğa temelli sağlıklı yaşam odağında, doğa ile temas halinde olan ve sürdürülebilir yaşam tarzıyla uyumlu olan eko-inziva, eko-terapi, eko-köy ve yeşil spa gibi turistik ürünlerin de eklenmesi söz konusu turizm çeşidinin genişlemesini sağlama adına önemli adımlar olmuştur (Smith ve Puczko, 2016). DTST'ye katılım sağlayan bireylere; macera terapileri, eko terapiler, açık hava macera deneyimleri, eko-psikososyal deneyimler, yeşil reçeteler ve yaşam tarzı terapileri gibi çeşitli turistik olanaklar sunulmaktadır. Bu gibi etkinlikler toplu olarak eko, doğa ve macera terapileri olarak adlandırılmaktadır (Buckley ve Brough, 2017).

Destinasyonlar DTST'ye kaynak oluşturan potansiyeli değerlendirmek için bazı temel performans göstergelerine odaklanmak durumundadırlar. Bischof ve Hartl'in (2023) çalışmalarında DTST için doğal kaynakların sağlık üzerindeki etkilerine ilişkin mevcut bilimsel bulguların yanı sıra temel turizm gelişimi açısından ilgili bir dizi göstergeli kullanmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. DTST için gerekli olan temel performans göstergeleri arasında; (1) doğal kaynaklar, (2) hizmetler/aktiviteler, (3) turizmde anahtar işaretler, (4) imaj ve turistik çekicilikler ile (5) işbirlikleri ve kurulan ağlar yer almaktadır (Bischof ve Hartl, 2023):

(1) Doğal Kaynaklar: Doğada kendiliğinden hazır olan kaynaklardır. Doğal kaynakların, farklı kanıt düzeylerinde, çok sayıda sağlık etkisini doğrulayan veya en azından öneren birçok çalışma bulunmaktadır (Buckley vd., 2018; Xie vd., 2018; Frumkin vd., 2017). Doğal kaynaklar arasında; şifalı/termal sular, nehirler, göller, şelaleler, ormanlar, korunan alanlar, tarım alanları, doğal, organik ürünler, bitkiler, şifalı mağaralar vb. bulunmaktadır.

(2) Hizmetler/Aktiviteler: Doğal kaynakların DTST için kullanımında, amaçlanan sağlık etkisini doğrudan teşvik eden (örneğin tedaviler) veya dolaylı olarak destekleyen (örneğin tavsiye) bir dizi hizmet veya faaliyete ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu hizmetler ve aktiviteler arasında; sağlık hizmetlerinin yönetimi, katılım öncesi ve sonrasında sağlık kontrolü, spor ve egzersiz kursları, jimnastik/denge çalışmaları, dinlenme amaçlı kurslar/hizmetler, masajlar, fizyoterapi, beslenme tavsiyeleri, meditasyon, yoga, rehberli yürüyüşler, doğa yürüyüşleri, tırmanma/açık havada kaya tırmanışı, kış/kar temelli aktiviteler, kozmetik/güzellik teklifleri, Spa uygulamaları, engelsiz aktiviteler, arabasız destinasyon, bisiklet (örneğin kiralama veya ücretlendirme hizmeti) yer almaktadır.

(3) Turizmde Anahtar İşaretler: Turizm, karmaşık karşılıklı bağımlılıklar yoluyla çok sayıda sektörle bağlantılı olduğu için üretilen katma değeri hesaplamak zordur. Bununla birlikte, genel olarak turizmin destinasyon için ekonomik önemi, turizm göstergelerinin yardımıyla ölçülebilir ve değerlendirilebilir. Örneğin; nüfus, gelen turist sayısı, geceleme sayısı, turistlerin mevsimsel dağılımı, konaklama süresi, turizm yoğunluğu vb. göstergeler, sektöre yönelik ölçüm ve değerlendirmelerde anahtar işaret olarak görülmektedir.

(4) İmaj ve Turistik Çekicilikler: Turistlerin destinasyon seçiminde etkili olan imaj; sağlıkla bütünleştirilmiş konumlandırma, doğa temelli sağlığı teşvik eden teklifler DTST için önemlidir. Örneğin; eşsiz satış teklifleri, turistik yerler, özgünlük, turizm imajı, sağlık turizmi imajı ve sağlık ile ilgili gelenekler "imaj ve turistik çekicilikleri" oluşturan öğeler arasındadır.

(5) İşbirlikleri ve Kurulan Ağlar: Destinasyonda paydaşlar arasında işbirliği, destinasyonun bir bütün olarak başarılı gelişimi için olduğu kadar bireysel turizm ürünlerinin uygulanması için de önemlidir. Bu kapsamda; turizm endüstrisindeki paydaşlar arasında işbirliği, farklı sektörlerden aktörler arasında işbirliği (sektörler arası işbirliği), tıbbi hizmet sağlayıcılarla işbirliği, yetkili makamlar ve karar vericiler ile işbirliği, ağ katılımı (bölgesel, ulusal, uluslararası), proje tecrübesi ve yöresel yiyeceklerin payı DTST için önem arz etmektedir.

DTST kapsamında gerçekleştirilen yaban hayatı safarileri ve doğa yürüyüşü gibi etkinliklerin insan üzerinde olumlu etkiler yarattığı bilinmektedir. Buckley ve arkadaşları (2018) gerçekleştirdikleri çalışmada; bireylerin açık hava etkinliklerine ve doğal kaynaklara maruz kalmasının; bilişsel özelliklerin aktifleşmesi, dikkatin sağlanması, kaygı, stres, uyku problemleri ile başa çıkılması, hafızanın güçlendirilmesi, duygusal istikrara kavuşma ve yaşam kalitesi düzeyini artırma gibi konular üzerinde çeşitli etkiler yarattığını tespit etmişlerdir. Tüm bu etkinlikleri kapsayan doğa terapileri, 1941'de Lawrence Holt ve Kurt Hahn tarafından İngiltere'de uluslararası niteliğe sahip açık hava eğitim organizasyonu ağı olan Outward Bound Okulu ile birlikte sürekli gelişen bir sağlık hizmetleri programı haline almıştır (Rutko ve Gillespie, 2013). Böylece vahşi yaşam terapisi, macera terapisi ve açık havada gerçekleştirilen sağlık konseptli etkinlikler gibi terapiler yaygınlık kazanmıştır (Russell, 2005; Russell ve Gillis, 2017; Reese vd., 2019). Doğadan gelen şifa ile sağlıklı olmaya destek sunan, sağlık turizmi konseptli hizmetler günümüzde giderek yaygınlaşmaktadır ve bireylerin DTST'ye katılım motivasyonlarını artırmaktadır.

İnsan sağlığı ve yaşam kalitesi; temiz havaya, suya, kirlenmemiş toprağa ve gıdanın kaynağı olan doğal çevreye bağlıdır. Sağlık turizmi, fiziksel ve ruhsal sağlığı veya bireyleri korumak, geliştirmek ve geri kazanmak için yapılan bir turizm faaliyeti iken günümüzde çerçevesi DTST faaliyet biçimi ile genişlemiştir. Xie ve arkadaşları (2018), DTST'nin bireylerin zindeliklerini koruma amacıyla kırsal alanlarda ve ormanlarda gerçekleştirdikleri turistik aktiviteler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Pan ve arkadaşları (2019), DTST'nin sağlık turizmi kültürü olan bireylerin arzına sunulan turizm kaynakları ile doğal kaynakların birbirine entegre olmasından meydana gelen bir turizm çeşidi olduğunu ifade etmişlerdir. Cesur ve arkadaşları (2021) çalışmalarında, aromatik bitkilere sahip olan destinasyonların önemli turistik ürünler olduğunu ve doğadaki aromatik bitkilerin doğaya dayalı sağlık turizmi kapsamında değerlendirilebileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda DTST; doğal kaynakları içeren tüm öğelerin ve olanakların bireylerin zindeliğinin korunması için kullanılması olarak ele alınabilir. Burada üzerinde durulması gereken temel nokta, bu etkinlikler sırasında doğaya, sosyo-kültürel ve ekonomik çevreye zarar vermeden sürdürülebilirlik ilkesiyle hareket edilmesi ve halk sağlığı ürünü yaklaşımıyla ele alınmasıdır. Pan ve arkadaşları

(2019), yaptıkları çalışmalarında sağlık turizmine farklı bir bakış getirmek için yeni bir model önermişlerdir. Araştırmacılar, Çin'in Xinjiang kentinin dağlık alanlarının doğa temelli sağlık turizm potansiyelini belirlemişlerdir. Reese ve arkadaşları (2019) çalışmalarında, bireylerin DTST'ne katılımlarının, zindeliklerinin korunmasında önemli bir paya sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Araştırmacılar; ortaya attıkları doğa ile temas vasıtasıyla kazanılan zindelik teorisinde bu durumu "fiziksel ve duyuşsal erişim, bağlantı, doğadan yararlanma, koruma, maneviyat ve topluluk bağı" başlıkları altında açıklamışlardır. Reese ve Myers (2012), doğanın sağlık turizmi etkinliklerine dâhil edilmesiyle birlikte bireylerin bütünsel sağlıklarını koruyabileceklerini ve sağlık durumlarını daha iyi hale getirebileceklerini savunmuştur. Doğal çevre, el değmemiş doğanın içinde yer alma deneyimi, şehir parkları, doğa manzaraları ve teknolojiyle sağlanan doğa ambiyası bireylerin sağlık durumlarını olumlu yönde etkilemektedir (Frumkin vd., 2017). Böylece bireylerin sağlık durumlarının korunmasında ve iyileştirilmesinde, doğa ve doğal çevreden kaynaklanan öğeler ile fayda sağlanabilmektedir. Doğa temelli sağlık, bireylerin yaşam süreleri boyunca sağlıklarını geliştirmek için yenilikler ve alternatifler oluşturmaktadır. Bunlar: doğal ortamlara erişimi artırmak, çevresel kimliği teşvik etmek ve doğa sevgisini açığa çıkaran deneyimlerdir. Söz konusu yenilik ve faaliyetler, bütünsel sağlığı teşvik etmenin önde gelen unsurlarıdır (Reese ve Myers, 2012). Doğa ile etkileşim kuran birey; stresten uzaklaşarak, fiziksel sağlık risklerini azaltarak, odaklanma sorunlarını bertaraf ederek, insanlar arası bağlantılarını ve ruh halini iyileştirme şansına sahip olabilmektedir (Faber Taylor ve Kuo, 2011; Unruh ve Hutchinson, 2011; Annerstedt vd., 2013; Gascon vd., 2016; Baklien vd., 2016). Reese ve Myers'in (2012) Doğa Temelli Sağlık Modeli; insanların doğada yürüyüş yapma, bitkileri ve diğer canlıları tanıma gibi etkinliklerle doğa ile bağ kurmalarının genel sağlıkları için faydalı olduğunu açıklamaktadır. Model; birey ve insan gruplarının doğaya daha sık erişmeleri için bir strateji niteliğindedir. Doğa temelli, çevre dostu, yeşil merkezli, canlıların birbirleriyle ve doğa ile etkileşimine odaklı, maceranın, sporun ve sağlığın iç içe olabildiği bir turizm çeşidi olan DTST; kaynaklarından beslendiği destinasyona, bölgede yaşayan yerel halka ve turistik deneyimler için bölgeye gelen turistlere çeşitli katkılar sunmaktadır.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Edremit Körfezi, Anadolu'nun Ege Denizi'ndeki en kuzey körfezi ve körfez kıyısını oluşturan Kaz Dağları ve Madra Dağları arasında kalan kısımdır. Edremit Körfezi; somut ve somut olmayan kültürel miras değerleri, doğal çekicilikleri ile özellikle yaz döneminde turistlere ve gününbirlik ziyaretçilere ev sahipliği yapmaktadır. Havran'da Çınarlıhan ve Serhat mesire yerleri ile Hanlar Yaylası; Edremit'te fauna ve flora açısından oldukça zengin kaynaklara sahip Kazdağı Milli Parkı, Hasan Boğuldu, Pınarbaşı, Sarıkız, Şahin Deresi kanyonu ile kaplıcaları; Burhaniye Ören, İskele ve Pelitköy gibi yerleşim yerlerindeki çekicilikleri ile Edremit Körfezi'nde öne çıkmaktadır. Gömeç (Onurkent, Martı, Pelitköy, Badem plajları), Edremit (Akçay, Altınoluk), Ayvalık (Sarımsaklı, Badavut, Alibeyköy), Burhaniye (Ören, Öğretmen Evleri) mavi bayraklı plajlarıyla her yıl on binlerce turisti ağırlamaktadır.

Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada, derinlemesine görüşme ile veriler toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış soru formunun hazırlığında; turizm literatürü taranarak, Karst ve Nepal'in (2022) eko turizmde yerel halkın sosyal-ekolojik iyi oluşu için oluşturduğu modelden yararlanılmıştır. Ek olarak Karaman, Aydemir ve Kılıç (2019) tarafından hazırlanan "Balıkesir Turizm Envanteri ve Stratejisi" raporu içeriği gözetilerek araştırma soruları oluşturulmuştur. Akabinde hazırlanan sorular, alanında uzman beş akademisyenin görüşleri alınarak, sekiz adet demografik soru ve beş adet yarı yapılandırılmış araştırma sorusunu içeren görüşme formuna dönüştürülmüştür. Çalışmanın saha araştırması; 15 Haziran 2022-06 Ocak 2023 tarihleri arasında Edremit Körfezi'nde bulunan Ayvalık, Burhaniye, Edremit, Gömeç ve Havran ilçelerinde yürütülmüştür. Yüz yüze gerçekleştirilen görüşmelerde, izin veren katılımcıların görüşmeleri ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Araştırmanın iç geçerliliğini sağlamak amacıyla, görüşmelerde araştırmacılarca alınan notlar katılımcıların onayına sunulmuş, ifadelerle verdikleri cevapları gözden geçirmeleri sağlanmıştır. Araştırmacılarca yapılan bu görüşmelerde alınan notları da içeren veriler, özgünlüğü korunarak, bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Görüşmelerden elde edilen verilerin analizi Maxqda Nitel Veri Analizi Programı ile gerçekleştirilmiş, veri analizinde içerik analizinden yararlanılmıştır. Tümevarımcı bir analiz olan içerik analizi, "değişkenler veya temalar arasındaki tutarlı kalıpları ve ilişkileri belirlemek için nitelikli bir metinsel veriyi benzer gruplara veya kavramsal kategorilere sınıflandırma işlemi" olarak tanımlanmaktadır (Julien, 2008). Böylelikle görünürde açık olmayan bir konu, durum, olay veya görüş hakkında olanaklı, görünür çıkarımlar yapmak mümkün hale gelmektedir. Çalışmada içerik analizi 6 aşamada gerçekleştirilmiştir. Sırasıyla; (1) problemin saptanması ve içerik belirleme, (2) örneklem seçimi, (3) çözümleme birimlerinin belirlenmesi, (4)

kodlama cetvelinin oluşturulması, (5) kodlama cetvelinin sınanması ve güvenilirliğinin ölçülmesi ve (6) verilerin çözümlenmesi işlemleri gerçekleştirilmiştir (Metin ve Ünal, 2022).

Doğal çekiciliklere sahip yerlerde sürdürülebilir, çevre dostu bir turizm gelişiminin sağlanması için sahip olunan kaynaklara ilişkin envanterin ortaya çıkartılması öncelikle ele alınması gereken bir konudur. Turistik çekiciliklerin bulunduğu yerlerde yaşayan yerel halk, doğup büyüdüğü ya da gündelik yaşamlarını sürdürdükleri coğrafi mekânlarda, hangi kaynaklara sahip olduklarını bilme potansiyeli en yüksek olan turizm paydaşıdır. Bununla birlikte yerel halkın odaklanılan turizm çeşidine yönelik görüşlerinin bilinmesi hem kendilerinin turizm gelişiminde verecekleri destek hem de bölgeye gelen turistlerle olan ilişki ve etkileşimlerinin yönü açısından önemli bir göstergedir. Bu bilgiler doğrultusunda çalışma kapsamında aşağıda yer verilen sorular ekseninde araştırmanın temeli oluşturulmuştur:

- Yerel halkın DTST'ne ilişkin görüşleri nelerdir?
- Edremit Körfezi'nde DTST potansiyeli nedir?
- Edremit Körfezi'nde DTST kapsamında yapılabilecek etkinlikler nelerdir?
- Edremit Körfezi'nde DTST'nin güçlü ve zayıf yanları nelerdir?
- Edremit Körfezi'nde DTST'ne ilişkin gelecekte karşılaşılabilecek muhtemel tehditler ve fırsatlar nelerdir?

Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden zincir (kartopu) örnekleme tekniği kullanılmıştır. Zengin bilgi kaynağı olabilecek bireylerin ve durumların belirlenmesinde etkili olacağı için söz konusu teknik araştırmacılarca tercih edilmiştir. Her bir ilçede en çok bilgi sahibi olabilecek anahtar kişinin belirlenip görüşmenin yapılmasıyla başlayan süreç, ölçüte uyan diğer kişilere ulaşılarak devam etmiş ve verilerin kendini tekrar etmeye başlamasıyla, veri toplama süreci sonlandırılmıştır. Araştırmada; Ayvalık ilçesinde 22, Burhaniye ilçesinde 43, Edremit ilçesinde 15, Gömeç ilçesinde 14 ve Havran ilçesinde 14 olmak üzere toplam 108 katılımcıdan veriler toplanmıştır. Örneklem seçiminden sonra çözümleme birimlerinin belirlenmesi aşaması gerçekleştirilmiştir. İçerik analizine başlamadan önce araştırmacılarca oluşturulan temalar, analizin rotasının belirlenmesinde ve daha sistemli olmasına yardımcı olmuştur. Temaların belirlenmesinde daha soyut, genel ve kapsayıcı olmasına dikkat edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2000). Kodlama aşamasında analiz edilecek verilerin anlamlı bütünler biçiminde nasıl parçalara ayrılacağı planlanarak temaların sınırları çizilmiştir (Metin ve Ünal, 2022). Geçerlik ve güvenilirlik açısından evren ve örneklemin başka araştırmacılar tarafından ulaşılabilebilir olmasının ve kodlama adımlarının başka araştırmacılarca uygulandığında benzer sonuçlara ulaşılması sınanmasını sağlayacağı söylenebilir. Veri toplama aşamasında katılımcı doğrulaması yapılarak, verilerde doygunluğa ulaşma durumu gözetilerek araştırmanın güvenilirliği artırılmaya çalışılmıştır. Ek olarak analiz aşamasında, güvenilirlik ve inanırılığın artırılması için üçgenleme stratejisi uygulanmış, araştırmacılarından her biri bulguları ayrı ayrı gözden geçirmiş ve tutarsızlıkların ortadan kaldırılması sağlanmıştır. Verilerin çözümlenmesi aşamasında kodlama işlemi; analiz yapılmadan önce hazırlanmış olan, araştırmacılarca oluşturulan kodlama listesi üzerinde yapılmıştır. Kodlama yapan araştırmacılar arasında algı farklılıkları olup olmadığı ön test yapılarak denetlenmiş, var olan farklılıklar en aza indirgenerek geçerlik ve güvenilirlik sağlanmıştır. Verilerin çözümlenmesi aşamasında, araştırmadan elde edilen verileri açıklayabilecek kavram ve ilişkilere ulaşabilmesi amacı gözetilerek hareket edilmiştir. Devam eden kısımda araştırma amaçları doğrultusunda sahadan elde edilen bulgular sunulmuştur.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Edremit Körfezi'nde; Ayvalık (n=22), Burhaniye (n=43), Edremit (n=15), Gömeç (n=14) ve Havran (n=14) ilçelerinden toplam 108 katılımcıdan elde edilen demografik bulgular aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcılara yönelik demografik bulgular

Demografik Değişkenler		(f)	(%)
Cinsiyet	Kadın	51	47.22
	Erkek	57	52.78
	Toplam	108	100.00
Yaş	20 Yaş ve Altı	8	7.41
	21-30 Yaş Aralığı	30	27.78
	31-40 Yaş Aralığı	43	39.81
	51 ve Üzeri	27	25.00
	Toplam	108	100.00
Medeni Durumu	Bekâr	28	25.93
	Evlî	80	74.07
	Toplam	108	100.00
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	16	14.81
	Ortaöğretim	18	16.67
	Ön Lisans	13	12.04
	Lisans	41	37.96
	Lisansüstü	20	18.52
	Toplam	108	100.00
Aylık Net Geliri	Gelirim Yok	3	2.78
	4.254 TL Altı	2	1.85
	4.255-6.000 TL Arası	4	3.70
	6.001-8.000 TL Arası	32	29.63
	8.001-10.000 TL Arası	16	14.81
	10.001-12.000 TL Arası	13	12.04
	12.0001-14.000 TL Arası	8	7.41
	14.001 TL ve Üzeri	30	27.78
	Toplam	108	100.00
Meslek	Çalışmıyor	3	2.78
	Serbest Meslek	23	21.29
	Memur	29	26.85
	İşçi	27	25.00
	Emekli	18	16.67
	Diğer	8	7.41
	Toplam	108	100.00
Doğum Yeri	Balıkesir	52	48.15
	Balıkesir İli Dışındaki Diğer İller	54	50.00
	Yurt Dışı	2	1.85
	Toplam	108	100.00
Edremit Körfez Bölgesi'nde İkamet Süresi	1 Yıldan Az	2	1.85
	1-5 Yıl Arası	26	24.07
	6-10 Yıl Arası	13	12.04
	11-15 Yıl Arası	12	11.11
	16-20 Yıl Arası	7	6.48
	21 Yıl ve Üzerinde	48	44.45
	Toplam	108	100.00

S. Çelik Uğuz

Katılımcıların %47.22'si "kadın"lardan, %52.78'i "erkek"lerden oluşmaktadır. Yaş değişkenine göre katılımcıların; %39.81'i "31-40 yaş aralığı", %27.78'i "21-30 yaş aralığı", %25.00'i "51 yaş ve üzeri" ve %7.41'i "20 yaş altında"dır. Medeni durum değişkenine göre, katılımcıların çoğunluğu "evli"dir (%74.07). Katılımcıların %37.96'sı "lisans", %18.52'si "lisansüstü", %16.67'si "ortaöğretim", %14.81'i ilköğretim ve %12.04'ü "ön lisans" eğitim düzeyine sahiptir. Katılımcıların "aylık net gelir"lerine göre dağılımları sıralandığında; %29.63'ü "6.001-8.000 TL arası", %27.78'i "14.001 TL ve üzeri", %14.81'i "8.001-10.000 TL arası", %12.04'ü "10.001-12.000 TL arası", %7.41'i "12.001-14.000 TL arası", %3.70'i "4.255-6.000 TL arası", %1.85'i "4.254 TL altı"dır. Katılımcılardan 3'ünün (%2.78) herhangi bir geliri bulunmamaktadır. "Meslek" değişkenine göre katılımcıların dağılımı incelendiğinde sıklıklarına göre ilk dördünü sırasıyla; "memurlar (f=29)", "işçiler (f=27)", "serbest meslek erbapları (f=23)" ve "emekliler (f=18)" oluşturmaktadır. Katılımcıların "doğum yeri" değişkenine göre dağılımları incelendiğinde; %48.15'inin "Balıkesir ili", %50.00'sinin "Balıkesir ili dışındaki diğer iller" ve %1.85'inin "yurtdışı"nda doğdukları tespit edilmiştir. "Edremit Körfezi'nde ikamet süresi" değişkenine göre katılımcıların %44.45'i "21 yıl ve üzerinde", %24.07'sinin "1-5 yıl arası", %12.04'ünün "6-10 yıl arası", %11.11'inin "11-15 yıl arası", %6.48'sinin "16-20 yıl arası" ve yalnızca 1.85'inin "1 yıldan az" bölgede ikamet ettikleri tespit edilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde katılımcıların %60'tan fazlasının 10 yılı aşkın süredir bölgede yaşadıkları söylenebilir.

Araştırma sorularından ilki "Doğa temelli sağlık turizmi (DTST) sizin için ne anlam ifade ediyor?" sorusudur. Katılımcıların doğa temelli sağlık turizmine ilişkin algılamalarından bazı kesitler aşağıda sunulmuştur:

K16: "Temelinde doğadan şifa bulunabilecek rahatsızlıkların tedavisinde ve tatilin birlikte yapıldığı seyahatler veya o yerlere gitme olarak tanımlanabilir."

K45: "Doğanın kaynaklarının korunarak, insan sağlığına fayda sağlayacağı metotlarla turizmi geliştirme."

K69: "İçerisinde her türlü doğa güzelliklerinin bulunduğu deresiyle, deniziyle, ormanıya, tüm canlıların gözetip kullandığı, sağlıklı bir turizm."

K75: "Doğa temelli sağlık turizmi, doğadan ve doğal kaynaklardan yararlanılarak şifalandırmayı temel alan bir turizm çeşidi."

K85: "Tedavi olunan hastalık türünün yalnızca duvarlar arasında bir sedyede değil de doğa ile iç içe bir ortamda yapılması. Örneğin astım hastası olan bir kişinin hastanede değil de oksijeni çok yüksek olan Kaz Dağları'ndaki bir tesiste doğa ile iç içe tedavi olması."

Araştırmacılarca analiz öncesinde DTST'ye ilişkin algıların hangi temalar altında toplanacağına karar verilmiştir. Bu doğrultuda; genel, soyut ve kapsayıcı özelliklere sahip olan "DTST Kaynakları", "DTST Aktiviteleri", "DTST'nin Olumlu Etkileri", "DTST'nin Olumsuz Etkileri" ve "DTST'nin Diğer Turizm Çeşitleri ile İlişkisi" ana temaları oluşturularak anlamlı bütünler sağlayacak biçimde DTST'ye yönelik ortaya çıkabilecek algılar parçalara ayrılmıştır. Katılımcıların DTST'ye ilişkin algılarını gösteren cevaplar aşağıda Tablo 2'de sunulmuştur. Katılımcıların DTST'ye ilişkin algılamalarında toplam 333 adet kod ortaya çıkmıştır ve kodlar, 12 alt tema ve 4 ana tema altında dağılım göstermiştir. Kodların oluşturduğu alt temalarda; "DTST Kaynakları"nda 104 kod (%31.23), "DTST Aktiviteleri"nde 58 kod (%17.41), "DTST'nin Etkileri"nde 154 kod (%46.24) ve "DTST'nin Diğer Turizm Çeşitleri ile İlişkisi"nde 17 kod (%5.11) bulunmaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların DTST'ye ilişkin algılamaları

Ana Temalar	(f)	(%)	Alt Tema	(f)	(%)	Kodlar	(f)	(%)
DTST Kaynakları	104	31.23	Tükenebilen Doğal Kaynaklar	72	21.62	-Korunmuş flora/fauna -Kaplıcalar/termal kaynaklar -Ormanlar/yeşil alanlar/otlar -Akarsu/dere/su/şelaleler	28 23 17 4	8.41 6.91 5.10 1.20
			Tükemeyen Doğal Kaynaklar	32	9.61	-Temiz hava/oksijen -Deniz -Toprak	15 10 7	4.51 3.00 2.10
DTST Aktiviteleri	58	17.41	Doğada Spor ve Macera Aktiviteleri	47	14.11	-Doğa yürüyüşü/trekking -Doğa sporları -Doğa turlarına katılma -Kamp yapma/kamping	21 15 7 4	6.31 4.50 2.10 1.20
			Terapatik Aktiviteler	8	2.40	-Yoga/meditasyon/pilates -Manzara terapi	7 1	2.10 0.30
			Eğitici Aktiviteler	3	0.90	-Kişisel gelişim kursları, seminerler -Doğal lezzetleri deneyimleme	2 1	0.60 0.30
DTST'nin Etkileri	154	46.24	Sağlığa Olumlu Etkiler	29	8.70	-Ruhsal/bedensel sağlığı koruma -Ruhsal rahatlama -Ruhsal/bedensel şifalanma	12 9 8	3.60 2.70 2.40
			Doğal Çevreye Olumlu Etkiler	15	4.51	-Doğanın korunması -Doğaya saygı -Temiz bir doğa	9 4 2	2.71 1.20 0.60
			Ekonomik Çevreye Olumlu Etkiler	43	12.92	-Bölgeye ekonomik katkı -Ekonomik kalkınmayı sağlama -Yeni iş fırsatları -İstihdam imkânı	28 7 6 2	8.42 2.10 1.80 0.60
			Toplumsal Açından Olumlu Etkiler	17	5.10	-Sosyalleşme fırsatlarının artması -Turizm bilincinin gelişimi -Çevresel değerlerin önemsenmesi -Toplumsal sağlığa katkı	7 4 3 3	2.10 1.20 0.90 0.90
			Pazarlamaya Olumlu Etkiler	11	3.30	-Bölgenin markalaşmasına katkı -Bölge tanıtımına katkı	8 3	2.40 0.90
			Olumsuz Etkiler	39	11.71	-Bölge kapasitesini zorlama -Kirlilik (su, toprak, çöpler vb.) -Ekolojik çevreyi bozma -Kültürel yozlaşma -Fiyatları yükseltmesi	15 12 8 2 2	4.51 3.60 2.40 0.60 0.60
Turizm Çeşitliliğiyle İlişkisi	17	5.11	İlişkisi var	17	5.11	-Termal turizm içinde -Doğa turizmi etkinliği -Sağlık turizminin parçası -Eko turizm, kültürel miras turizmi ve sağlık turizmi bileşkesi	8 4 4 1	2.40 1.20 1.20 0.30
Genel Toplam	333	100.00				Genel Toplam	333	100.00

Katılımcıların DTST kaynakları olarak değerlendirdikleri; “tükenebilen” ve “tükenmeyen” doğal kaynaklar Tablo 2’de gösterilmiştir. Katılımcılar DTST aktiviteleri olarak; “doğada spor ve macera aktiviteleri”, “terapatik aktiviteler” ve “eğitici aktiviteler” alt temaları altında gruplandırılabilen çeşitli aktivitelerin gerçekleştirilebileceği görüşündedirler. Elde edilen bulgular Bischof ve Hartl’ın (2023) çalışmalarında DTST için gerekli olan temel performans göstergeleri içerisinde yer alan doğal kaynaklar ve hizmetler/aktiviteler bileşenleri ile örtüşmektedir. Yerel halkın DTST’nin etkilerine ilişkin algılarını içeren 154 kod; “sağlığa olumlu etkiler”, “doğal çevreye olumlu etkiler”, “ekonomik çevreye olumlu etkiler”, “toplumsal açıdan olumlu etkiler”, “pazarlamaya olumlu etkiler” ve “olumsuz etkiler” alt temaları altında dağılım göstermektedir. Katılımcıların DTST’nin olumlu etkilerini yüksek düzeyde algıladıkları tespit edilmiştir. Destinasyonlarda turizm gelişiminin beraberinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler yarattığı bilinen bir gerçektir. Edremit Körfezi’nde DTST’nin gelişiminde olumlu etkilerinin düzeyini artıracak bir planlama yapılması, beraberinde olumsuz etkilerin de minimize edilmesini sağlayacaktır. Katılımcıların DTST’nin diğer turizm çeşitleriyle ilişkisine ilişkin algılamalarında ise “termal turizm”, “doğa turizmi”, “sağlık turizmi”, “eko turizm” ve “kültürel miras turizmi” gibi turizm çeşitleriyle ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Bu anlamda DTST’nin çok yönlü ve bileşenli bir turizm çeşidi olduğu söylenebilir. Aşağıda Şekil 1’de katılımcıların DTST’nin diğer turizm çeşitleri ile ilişkisine yönelik algıları alt temasına ait kelime bulutu verilmiştir.

Şekil 1: Katılımcıların DTST’nin diğer turizm çeşitleri ile ilişkisine yönelik algılarını gösteren kelime bulutu

Araştırma bulguları arasında yer alan, bazı katılımcılar tarafından yapılan DTST tanımlamaları ve tasvirlerinden örnekler aşağıda sunulmuştur:

“İnsanı iyileştiren/tedavi eden (K47, K49, K62, K65, K72, K75, K85, K102, K104)”,

“Doğadan yararlanmayı sağlayan (K15, K97, K98, K106)”,

“Pandemi ile öne çıkan/günümüz ve geleceğin trendi turizm çeşidi olan (K47, K52, K86)”,

“Doğa ile yaşamı/doğal yaşamı aramayı sağlayan (K54, K83)”,

“Saf/katıksız olan (K93)” ve

“Tamamlayıcı tıbbi içeren bir turizm çeşidi (K71)”.

DTST’ye ilişkin katılımcı algılamalarında ek olarak bazı katılımcılar; *“ekolojik çiftliklerin varlığının (K80)”*, *“termal tesislerin sayısının ve kalitesinin artırılmasının (K7)”* ve *“konforlu otel varlığının (K62)”* DTST’de turistik altyapı açısından taşıdıkları önemi vurgulamışlardır. Katılımcılardan K10, K51 ve K66 da DTST’yi, *“Körfezde geliştirilmesi gereken/geliştirilebilir”* bir turizm çeşidi olarak görmektedirler.

Katılımcılara; *“bölgeye turist gelişleri ve gelen turistlerin DTS turisti olup olmadıklarına ilişkin görüşleri”* sorulmuştur. Katılımcılardan %98.15’i bölgeye turistlerin geldiğini belirtmişlerdir. Katılımcılardan bazıları yerli turistlerin (%11.11), yabancı turistlerin (%6.48) ve günübirlikçilerin (%0.9) bölgeye geldiğini ifade etmişlerdir. Bir başka ifadeyle katılımcılar; katılan kişilere göre iç ve aktif dış turizm faaliyetlerinin Edremit Körfezi’nde gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Bölgeye gelen turistlerin DTS turisti olup olmadıklarına ilişkin görüşlerini öğrenmek amacıyla sorulan soru ilgili cevaplar kodlanarak, alt temaları ile birlikte aşağıda Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Edremit Körfezi'ne gelen turistlerin seyahat amaçlarına ilişkin algılamaları

Alt Temalar	(f)	(%)	Kodlar	(f)	(%)
DTST'ye Katılım	40	36.70	-Şifalanma amaçlı doğa temelli sağlık turisti.	23	21.10
			-Bazıları/bir kısmı doğa temelli sağlık turisti.	15	13.77
			-Çoğu doğa temelli sağlık turisti.	2	1.83
Sağlık Turizmine Katılım	24	22.02	-Çok azı/sınırlı sayıda sağlıkla ilgili turist.	20	18.35
			-Sağlık/sağlık turizmi için geliyorlar.	4	3.67
Deniz Turizmine Katılım	20	18.35	-Yaz tatili/tatili-eğlence-gezi/deniz için geliyorlar.	20	18.35
Termal Turizme Katılım	10	9.17	-Termal otel, kaplıca, ılıca için geliyorlar.	10	9.17
Doğa Turizmine Katılım	5	4.59	-Doğal çekicilikler (hava, su) için, doğaya ilgi duyanlar tercih ediyorlar.	5	4.59
İkinci Konut Turizmine Katılım	4	3.67	-İkinci konutlara/yazlıklara geliyorlar.	4	3.67
Kampçılık Faaliyetlerine Katılım	3	2.75	-Çadır/kamp amaçlı geliyorlar.	3	2.75
Kültür Turizmine Katılım	2	1.83	-Kültür turizmi (gastronomi, festivaller vb. etkinlikler için geliyorlar.	2	1.83
Arkadaş ve Akraba Ziyareti (AAZ)	1	0.92	-Eş, dost, akraba ziyaretine geliyorlar.	1	0.92
Genel Toplam	109	100.00	Genel Toplam	109	100.00

Tablo 3'te gösterildiği üzere, katılımcıların verdikleri cevaplarda birden fazla turizm çeşidine denk gelen cevapların yanı sıra bilmiyorum cevabını veren katılımcıların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. 40 katılımcı bölgeye gelen turistlerin DTST için geldiklerini belirtirken, 23 katılımcı ise bölgeye DTS turisti/sağlık turisti gelmediğini düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bölgeye gelen turistlere ilişkin görüşleri yansıtan bazı katılımcı ifadeleri aşağıda doğrudan okuyucuya sunulmuştur:

K47: "Evet bölgemize turist geliyor. Bölgeye gelen turistlerin tahminim %40'ının doğa temelli sağlık turisti olduğunu düşünüyorum."

K52: "Bölgeye turist geliyor evet, özellikle Kaz Dağları, Hanlar Bölgesine doğa temelli sağlık turizmi amaçlı turistlerin bir kısmı gelmektedir."

K66: "Evet yerli ve yabancı turist geliyor. Termal tesisler ile Kaz Dağları'ndan dolayı gelen turistlerin doğa temelli olduğunu düşünüyorum."

K69: "Evet geliyor. Doğa temelli sağlık turisti sayısının çok az olduğunu düşünüyorum. Ayrıca bölgede yeteri kadar bu bilincin ve bilginin gelişmediği kanısındayım."

K71: "Edremit Körfezi'ne 90'lı yıllarda yabancı turist geliyordu. Ancak günümüzde %90 oranında yerli turist geliyor. Bunun da büyük bir çoğunluğunu 2. konut oluşturuyor. Doğa temelli turist % 2 oranında ancak geliyordur diye düşünüyorum. Çünkü bölgede doğa turizmüne uygun tesis olduğunu düşünmüyorum. Daha çok, kişiler yaz aylarında geliyorlar, çadır kamp alanlarına. Bölge yaz sezonuna yönelik, kış sezonu için doğa turizme yönelik proje, tesis olduğunu düşünmüyorum. Doğal kaynaklardan sadece kaplıcalara yönelik tesisler var. Ancak bölgenin iklim, hava kalitesi dikkate alan, astım tedavisine yönelik sağlık tesisleri yok."

K80: "Sadece, Mehmetalan bölgesindeki kamp faaliyetlerine katılım için ve Güre bölgesindeki termal tesislerden yararlanmak amacıyla gelen turistlerin doğa temelli sağlık turisti olduğunu düşünüyorum."

S. Çelik Uğuz

Katılımcıların; “Sizlerin iyi yaşaması ve mutlu olması, gelen ziyaretçilerin memnun ayrılması için bölgenizde hangi doğal kaynaklar bulunuyor?” sorusuna verdikleri cevaplar, ifade sıklıklarına göre sıralanarak aşağıda Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Edremit Körfezi’nin DTST potansiyeline yönelik görüşleri

Sıralama	DTST Potansiyelini Oluşturan Çekicilikler	(f)
1	-Termal kaynakları	75
2	-Kaz ve Madra Dağları	47
3	-Denizi, kumu, güneşi	44
4	-Seyir alanları (Altınoluk Cam Terası, Sarıkız ve Eybek Zirve, Güre, Çamlıbel, Taylıeli, Beşiktepe, Atatürk Kayalıkları, Şeytan Sofrası, Cennet Tepesi, Adatepe)	35
5	-Ormanları	23
6	-Şelaleleri (Hasan Boğuldu, Düdüven, Mihli, Döşemedere, Ağlayan, Gürlek, Sarıkaya vb.)	22
	-Çekiciliği yüksek kıyı yerleşimleri (Altınoluk, Akçay, Ayvalık, Güre, İskele, Ören, Sarımsaklı vb.)	
7	-Tatlı suları (Eybek suyu)	18
	-Dereleri (Mihli, Zeytinli, Manastır)	
8	-Milli ve Tabiat Parkları (Kazdağı Milli Parkı, Ayazma Pınarı, Ayvalık Doğal Yaşam Parkı ve Darıdere Tabiat Parkı)	16
9	-Temiz dağ havası	14
	-Florası (endemik, tıbbi aromatik bitkiler, şifalı otlar kantaron, kekik vb.) ve faunası	
	-Yaylaları (Kırtık, Kozak, Sinekli, Sarıkız)	
10	-Zeytin ağaçları	13
11	-Plajları (Ören, Pateriça, Gadana)	9
	-Şahinderesi Kanyonu	
12	-Doğal ve organik gıdaları (zeytin, zeytinyağı, sebze, meyve)	8
13	-Mesire alanları (Pınarbaşı, Hanlar, İnönü vb.)	7
	-Köy yaşam alanları (Çamlıbel, Narlı, Doyran, Dereli, Kocadağ, Taylıeli vb.)	
14	-İda Madra Jeoparkı	6
	-Temiz doğası ve güzellikleri	
15	-Mağaraları (İnönü ve İnboğazi)	4
	-Gölleri (Havran Baraj Gölü ve çevresi)	
16	-Yürüyüş parkurları	3
	-Ayvalık adaları	
17	-Kamp alanları	2
	-Klimatik konforu	
18	-Dağcılık	1
	-Bisiklet rotaları	
	-Rüzgârı (sörf, yelken vb.)	
	-Su-altı değerleri	

Tablo 4’te gösterildiği üzere katılımcıların; Edremit Körfezi’nde DTST potansiyelini oluşturan çekiciliklere ilişkin algılarında ilk 5’te sırasıyla “termal kaynakları”, “Kaz ve Madra Dağları”, “denizi, kumu, güneşi”, “seyir alanları” ve beşinci olarak da “ormanları” yer almaktadır. Şelaleleri (Hasan Boğuldu, Düdüven, Mihli, Döşemedere, Ağlayan, Gürlek, Sarıkaya vb.), çekiciliği yüksek kıyı yerleşimleri (Altınoluk, Akçay, Ayvalık, Güre, İskele, Ören, Sarımsaklı vb.), tatlı suları (Eybek suyu), dereleri (Mihli, Zeytinli, Manastır), Milli ve Tabiat Parkları (Kazdağı Milli Parkı, Ayazma Pınarı, Darıdere, Ayvalık Doğal Yaşam Parkı ve Darıdere Tabiat Parkı), temiz dağ havası, florası (endemik, tıbbi aromatik bitkiler, şifalı otlar kantaron, kekik vb.) ve faunası, yaylaları (Kırtık, Kozak, Sinekli, Sarıkız), zeytin ağaçları, plajları (Ören, Pateriça, Gadana), Şahinderesi Kanyonu, doğal ve organik gıdaları (zeytin, zeytinyağı,

Tablo 5: Katılımcıların bölgede yapılabilecek DTST etkinliklerine ilişkin görüşleri

Alt Temalar	(f)	%	Kodlar	(f)	%
Sporsal Etkinlikler	52	30.59	-Bisiklet	14	8.23
			-Dağcılık	9	5.29
			-Yüzme	7	4.12
			-Sörf	6	3.53
			-Macera turları	5	2.94
			-Yelkencilik	3	1.76
			-Kano	2	1.18
			-Koşu	2	1.18
			-Motokros	1	0.59
			-ATV	1	0.59
			-Yamaç paraşütü	1	0.59
			-Bungee jumping	1	0.59
Keşif ve Macera İçerikli Etkinlikler	57	33.53	-Doğa yürüyüşleri	42	24.71
			-Kampçılık aktiviteleri	11	6.47
			-Yat gezileri	3	1.76
			-Şifalı bitki toplayıcılığı	1	0.59
Terapi İçerikli Etkinlikler	15	8.82	-Yoga	8	4.71
			-Terapötik aktiviteler	4	2.35
			-Meditasyon	3	1.76
Kültür-Sanat İçerikli Etkinlikler	10	5.88	-Festivallere katılma	7	4.12
			-Doğa fotoğrafçılığı	3	1.76
Eğitim İçerikli Etkinlikler	5	2.95	-Botanik turlar	2	1.18
			-Eğitsel aktiviteler	2	1.18
			-Tarımsal aktiviteler	1	0.59
Sağlık İçerikli Etkinlikler	31	18.23	-Termal kaynaklardan yararlanma	21	12.35
			-Rehabilitasyon aktiviteleri	6	3.53
			-Sağlıklı yaşam kamplarına katılma	4	2.35
Genel Toplam	170	100.00	Genel Toplam	170	100.00

Tablo 5'te görüleceği üzere; Edremit Körfezi'nde yapılabilecek DTST etkinliklerine ilişkin 170 kod ortaya çıkmıştır ve kodlar; "sporsal etkinlikler", "keşif ve macera içerikli etkinlikler", "terapi içerikli etkinlikler", "kültür-sanat içerikli etkinlikler", "eğitim içerikli etkinlikler" ve "sağlık içerikli etkinlikler" temaları altında dağılım göstermiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda bölgede; doğa yürüyüşleri (f=42), termal kaynaklardan yararlanma (f=21), bisiklet (f=14), kampçılık aktiviteleri (f=11) ve dağcılık (f=9) etkinliklerinin DTST kapsamında yapılabilirliği, katılımcılar tarafından ifade sıklıkları ile öne çıkartılmıştır.

Aşağıda Şekil 3'te Edremit Körfezi'nde yapılabilecek DTST etkinliklerine ilişkin kelime bulutu sunulmuştur.

Şekil 3: Edremit Körfezi'nde yapılabilecek DTST etkinliklerine ilişkin kelime bulutu

Katılımcılara Edremit Körfezi'nin DTST potansiyelinin turizm amaçlı değerlendirilmesi durumunda, bölgeye ve gelen ziyaretçilere etkilerinin neler olabileceği sorusu yöneltilmiştir. Yerel halkın cevaplarından toplam 579 kod üretilmiştir. Kodlar; 3 ana tema ve 8 alt tema altında dağılım göstermektedir. Ana temaların oransal dağılımı sırasıyla; %37.65 “ziyaretçilere fayda sağlar”, %35.41 “bölgeyi olumsuz etkiler” ve %26.94 “bölgeyi olumlu etkiler” olarak ortaya çıkmıştır. Katılımcıların doğal çekiciliklerin turizme kazandırılmasının bölgeye ve gelen ziyaretçilere etkilerine yönelik algılamalarını ortaya koyan bulgular aşağıda Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Katılımcıların Edremit Körfezi doğal çekiciliklerinin turizme kazandırılmasının bölgeye ve gelen ziyaretçilere etkilerine ilişkin algılamaları

Ana Temalar	(f)	(%)	Alt Temalar	Kodlar	(f)	(%)		
Bölgeyi Olumlu Etkiler	156	26.94	Ekonomik Çevreye Fayda	-Gelir etkisi	72	12.43		
				-Ekonomik gelişme	34	5.87		
				-Kalkınma	8	1.38		
				-Katma değer yaratma	8	1.38		
				-İstihdam	7	1.21		
				-Hizmet çeşitliliği	3	0.52		
			Sosyo-Kültürel Çevreye Fayda			-Sosyo-kültürel olanaklar	12	2.07
						-Kolektif bilinç	4	0.69
						-Kültürel gelişim	3	0.52
			Doğal Çevreye Fayda			-Çevresel farkındalık	3	0.52
			Rekabet Edebilirliğe Fayda			-Bölge tanıtımını sağlama	2	0.35

S. Çelik Uğuz

Bölgeyi Olumsuz Etkiler	205	35.41	Fiziki Çevreye Zarar	-Çevre kirliliği	66	11.40
				-Trafik ve park sorunu	20	3.45
				-Taşıma kapasitesini zorlama	19	3.28
				-Ekolojik dengede bozulma	14	2.42
				-Gürültü kirliliği	9	1.55
				-Altyapının yetersizliği	8	1.38
				-İmar rantıyla yıkım	2	0.35
				-Çarpık kentleşme	2	0.35
				-Yangınlarda artış	2	0.35
			Sosyo-Kültürel Çevreye Zarar	-Kalabalıklaşma	14	2.42
				-Toplumsal uyum sorunu	13	2.25
				-Asayişin bozulması	9	1.55
				-Kültürel bozulma	7	1.21
				-Yabancılaşma	1	0.17
			Ekonomik Çevreye Zarar	-Fiyat artışları	9	1.55
-Kaynakların israfı	5	0.86				
-Tarım alanlarının işgali	2	0.35				
-Arz talep dengesizliği	2	0.35				
-Gelir sızıntısı	1	0.17				
Ziyaretçilere Fayda Sağlar	218	37.65	Ziyaretçilere Holistik Fayda	-Bedensel fayda	82	14.16
				-Zihinsel fayda	81	13.99
				-Ruhsal fayda	26	4.49
				-Bütüncül fayda	25	4.31
				-Kültürel fayda	2	0.35
				-Doğa ile uyumda fayda	2	0.35
Genel Toplam	579	100.00	Genel Toplam	579	100,00	

Tablo 6'da gösterildiği üzere, katılımcıların destinasyonun doğasından beslenen turizmin bireysel ve toplumsal etkilerine ilişkin algılamalarından oluşan kodlar; "bölgeyi olumlu etkiler" ana teması altında, "ekonomik çevreye fayda", "sosyo-kültürel çevreye fayda", "doğal çevreye fayda" ve "rekabet edebilirliğe fayda"; "bölgeyi olumsuz etkiler" ana teması altında "fiziki çevreye zarar", "sosyo-kültürel çevreye zarar", "ekonomik çevreye zarar" ve "ziyaretçilere fayda sağlar" ana teması altında "ziyaretçilere holistik fayda" alt temaları altında toplanmıştır. Elde edilen bulgular bölgede turizm gelişiminin ekonomik, sosyo-kültürel, doğal çevre ve destinasyon rekabetçiliği açısından olumlu etkiler yaratabilecek güce sahip olduğunu ancak başta fiziki çevre olmak sosyo-kültürel ve ekonomik çevrede sorunlar çıkartabileceğini göstermektedir. Katılımcıların Edremit Körfezi'nin sahip olduğu doğal çekiciliklerin turizme kazandırılmasının bölgeye etkilerine yönelik görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur:

K83: "Körfez sadece manzaraları ve doğa yürüyüş rotalarından ibaret bir yer değil, yeraltı sularından oksijeni bol havasına kadar, birçok özelliği içinde barındıran, tarihsel doluluğu olan bir bölge. Bu anlamda bedensel, ruhsal ve zihinsel sağlığa fayda yaratmasının yanı sıra doğru bilgilendirme yapılabilirse, tarihsel köklerle bağlantılar anlamında, sosyo-psikolojik olarak da faydalı olabilecek bir bölge diye düşünüyorum."

K63: "Yerel halk bitkilerden çeşitli çay, kür ve yağ hazırlayarak gelen turistlere satıyor ve gelir elde ediyor. Turist yoğunluğu artınca hem gelirleri artacak hem de bölge ekonomik olarak da gelişim gösterecektir."

K71: "Kesinlikle fayda sağlar. Böylelikle Kazdağlı Milli Parkı da korunmuş olur. Endemik bitki kaçakçılığı önlenmiş olur. Yerel halka, belirli zone bölgeler oluşturularak bölge halkının bu yöreye ait bitkileri yetiştirmesi sağlanır. Bölge halkı da daha bilinçli bir şekilde kendi doğal mirasına sahip çıkar ve korumuş olur."

S. Çelik Uğuz

K80: “Ekolojik ürün yetiştiriciliğine ve hizmet sektörüne uygun bir coğrafya (doğal kaynak alanı) olduğu için sağlıklı gıdaya ve doğaya ihtiyaç duyan her insanın talep edeceği yer haline gelecektir. Yerele de ekonomik, kültürel ve gelirlerde artış olarak katkı sağlayacaktır.”

K49: “Bu alanda gelişim sağlanırsa bunun büyük şirketler ya da turizm kuruluşları eliyle yaşanacağını, sınırlı bir istihdam dışında yerel halka katkı sağlamayacağını düşünüyorum.”

Katılımcılar; doğal çekiciliklerin turizme kazandırılmasının ziyaretçilere çeşitli faydalar sağlayacağı görüşündedirler. “Ziyaretçilere holistik fayda” alt teması altında ifade sıklıkları açısından sırasıyla; “bedensel fayda (f=82)”, “zihinsel fayda (f=81)”, “ruhsal fayda (f=26)”, “bütüncül fayda (f=25)”, “kültürel fayda (f=2)” ve “doğa ile uyumda fayda (f=2)” yer almaktadır. Tablo 6’da yer alan bulgulara ilişkin kelime bulutları aşağıda Şekil 4’te sunulmuştur.

Şekil 4: Edremit Körfezi doğal çekiciliklerinin turizme kazandırılmasının bölgeye ve gelen ziyaretçilere etkilerine yönelik kelime bulutu

Katılımcılara yöneltilen son soruda; Edremit Körfezi’nde DTST yapılabirliğine ilişkin görüşleri, Güçlü ve Zayıf Yönler ile Fırsat ve Tehditler açısından öğrenilmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilerde toplam 480 kod ortaya çıkmıştır. Kodların alt temalara göre dağılımı incelendiğinde; “Güçlü Yönler” 220 kodu, “Zayıf Yönler” 150 kodu, “Fırsatlar” 20 kodu ve “Tehditler” 90 kodu içermektedir. Aşağıda Tablo 7’de katılımcıların Edremit Körfezi’nde DTST yapılabirliğine ilişkin görüşlerinden elde edilen GZFT (Durum) Analizi sunulmuştur.

Tablo 7: Katılımcıların Edremit Körfezi'nde DTST yapılabirliği açısından güçlü yönler ve zayıf yönler ile fırsatlar ve tehditlere ilişkin algılamaları (GZFT Analizi)

Alt Tema	(f)	(%)	Kodlar	(f)	(%)
Güçlü Yönler	220	45.83	-Zengin doğal kaynakları	88	18.33
			-Temiz hava	65	13.54
			-İklim şartları	38	7.92
			-Konum avantajı	21	4.37
			-Turistik ürün zenginliği	8	1.67
Zayıf Yönler	150	31.25	-Ulaşım, araç ve trafik/park sorunları	35	7.29
			-Kalabalıklaşma	20	4.17
			-Kamp alanları vb. yerlere girişlerde artan fiyatlar	18	3.75
			-Kaliteli tesis eksikliği	11	2.29
			-Altyapı eksikliği	12	2.50
			-Kaynakların bilinçsiz kullanımı	9	1.88
			-Yetersiz tabelalar/işaretlemler	7	1.46
			-Çevre dostu olmayan uygulamalar	7	1.46
			-Merkezi yönetimin kısıtlama ve yasakları	6	1.25
			-Düzensiz şehirleşme ve betonlaşma	6	1.25
			-Tanıtım eksikliği	6	1.25
			-Yangın riski	5	1.04
			-Yeterli sayıda ve nitelikte turların olmaması	5	1.04
			-Motivasyonu sağlayacak kişi/birim eksikliği	3	0.62
Fırsatlar	20	4.17	-Yerel yönetimlerin çevreyi koruma kararlılığı	6	1.25
			-Yürüyüş programlarının yerel yönetimlerce desteklenmesi	5	1.04
			-Bisiklet yollarının artırılması	5	1.04
			-Alan kılavuzlarının yetiştirilmesi	1	0.21
			-Doğa dostu raylı sistemler geliştirilmesi	1	0.21
			-Potansiyel sıcak su kaynakları işletmelere açılması	1	0.21
			-Doğaya uyum sağlama yeteneği	1	0.21
Tehditler	90	18.75	-Kalabalıklaşma	37	7.70
			-Pahalılık	26	5.41
			-Krizler (doğal afetler, salgınlar, ekonomik vb.)	19	3.96
			-Çevre kirliliği	2	0.42
			-Yapılaşma	2	0.42
			-Madenler	2	0.42
			-Yasalar, yönetmelikler	1	0.21
			-Yanlış yönetim kararları	1	0.21
Genel Toplam	480	100.00	Genel Toplam	480	100.00

Katılımcılara göre DTST'nin Edremit Körfezi'ndeki "Güçlü Yönler"ini oluşturan temel göstergeler arasında "zengin doğal kaynaklar (f=88)", "temiz hava (f=65)" ve "iklim şartları (f=38)" sıklık açısından ilk üç sırada yer almaktadır. Doğadan beslenen bir turizm çeşidi olan DTST için elde edilen bulgular bölgede ilgili turizm faaliyetlerinin niçin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bölgenin DTST'sinde "Zayıf Yönler"ini oluşturan göstergeler arasında; "ulaşım, araç ve trafik/park sorunları (f=35)", "kalabalıklaşma (f=20)" ve "kamp alanları vb. yerlere girişlerde artan fiyatlar (f=18)" sıklık açısından ilk üç içerisinde yer almaktadır. Edremit Körfezi'nde kalabalık

Çoğu turizm deneyimi doğal ortamda gerçekleştirildiğinden, doğa temelli turizm en büyük ve en popüler turizm şekillerinden biri olarak kabul edilmektedir. Doğadan beslenen turizm faaliyetlerine katılan bireylerin; fiziksel ve zihinsel sağlıklarını artıracak bir takım faydalar elde ettikleri yapılan araştırmalarda ortaya konmuştur. Örneğin Curtin (2009), doğayı ve vahşi yaşamı izlemenin fiziksel rahatlama ve gençleşme yarattığı; Mayer ve arkadaşları (2009), doğaya maruz kalmanın olumlu duygular oluşturduğu; Little (2015), sağlıklı bir fiziki yapıya sahip olma bilincindeki turistlerde, deneyimledikleri doğanın fiziksel sağlıklarını artırdığı; Buckley (2020), turistlerin ormanlarda ve deniz kıyılarında gezmelerinin ruhsal sağlıklarını iyileştirdiğini tespit etmişlerdir. DTST; hem turistlerin bedensel, zihinsel, ruhsal sağlıklarına katkı sağlayarak bütüncül bir fayda yaratabilecek hem de turistlerin doğa ile uyumlarının sağlanmasında ve farklı kültürlerle temas ve etkileşimleri yoluyla kültürel fayda yaratma gücüne sahiptir. Araştırmadan elde edilen bulgular söz konusu bu savı destekler niteliktedir. Yapılan araştırmada DTST'nin holistik bir yapıya sahip olduğu; doğa, termal, kültürel miras ve sağlık turizmi ile yakın ilişkisi bulunduğu literatüre bir katkı olarak söylenebilir. DTST'nin beslendiği kaynaklar doğal kaynaklar olduğu için aşırı kullanımı ve yanlış yönetimi nedeniyle çevreye zarar verebilme potansiyeli yüksektir (Tisdell ve Wilson, 2012). Araştırmadan elde edilen bulgulara dayanılarak, Edremit Körfezi'nde DTST gelişiminin planlı ve sürdürülebilir turizm yaklaşımıyla gerçekleştirilmesinin bir zorunluluk olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Ek olarak yapılan çalışma ile Edremit Körfezi'nde, doğada gerçekleştirilebilecek çeşitli faaliyetler ve terapiler için uygun olabilecek alanlar katılımcıların ifadeleri ile ortaya konmuştur. Elde edilen bulguların, bölgede ileride oluşturulacak rotaların potansiyel alanlarına ilişkin bir veri kaynağı olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

İnsan ve doğa, birbirlerinin uyumlu bir şekilde var olma ve hayatta kalma haklarının karşılıklı olarak korunmasını vurgulayan sürdürülebilir bir çevre yaratmaktan sorumludur (Katpar vd., 2016). Bu bakış açısıyla sürdürülebilir çevrede DTST gelişimi için bu çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda bazı öneriler geliştirilmiş ve aşağıda maddeler halinde sunulmuştur:

- Edremit Körfezi'nde DTST gelişimi için Bischof ve Hartl'ın (2023) önerdiği temel performans göstergeleri olan; doğal kaynaklar ve hizmetler/aktiviteler dışında kalan turizmde anahtar işaretlerin, imaj ve turistik çekicilikler ile işbirliği ve kurulacak ağlara odaklanan bir yaklaşım benimsenebilir.
- Sürdürülebilir bir turizm gelişimi için bölgenin taşıma kapasitesinin sosyal, ekonomik ve ekolojik boyutları ile analiz edilerek gelişim planları hazırlanabilir.
- Holistik bir bakış açısıyla Edremit Körfezi'nde termal turizm ve sağlık turizmi işletmelerinin imajları ile bölgenin imajı doğa temelli sağlık ekseninde bütünleştirilerek geliştirilmesi sağlanabilir.
- Bölgenin dağlık bölümlerinde; doğa yürüyüşleri, dağ bisikleti turları, dağcılık, kampçılık, motokros, jeep safari, atv macera turları, şifalı bitki toplayıcılığı, bungee jumping ve yamaç paraşütü gibi etkinlikler, koruma-kullanma dengesi gözetilerek, teşvik edilerek desteklenebilir.
- Bölgenin sahip olduğu plajlarda ve adalarda; kano, yelkencilik ve yat gezileri gibi etkinliklerin sayısı artırılabilir. Bunlara ek olarak, kıyı şeridi düzenlenerek, yeni plajlar oluşturularak, turistlerin ve yerel halkın kullanımına sunulabilir.
- Bölgenin manzarasıyla ünlü tepelerinde doğa fotoğrafçılığı, rehabilitasyon aktiviteleri, yoga, meditasyon, terapötik aktiviteler ve eğitsel aktiviteler gerçekleştirilebilir.
- Bölgedeki çeşitli yerlerde sağlıklı yaşam kamp merkezleri ve koşu/yürüyüş parkurları kurularak; botanik turların organize edilmesi, koşu ve yürüyüş organizasyonlarının yapılması sağlanabilir. Ayrıca bu organizasyonlarda bölgeye özel şifalı otlar ve yemeklerin turistlere tanıtılması sağlanabilir.
- Bundan sonra yapılacak çalışmalarda, DTST kapsamında turizm işletmelerinin, sağlık kuruluşlarının algıları ve buna yönelik pazarlama çalışmalarına odaklanılabilir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, K. Ö. ve Acar, C. (2021). "Ecological-based Tourism Opportunities: A Study on the Case of the Coast of Perşembe-Fatsa", *Ecological Perspective*, 1/1, 2-14.
- Annerstedt, M., Jönsson, P., Wallergård, M., Johansson, G., Karlson, B., Grahn, P., Hansen, Å. M. ve Währborg, P. (2013). "Inducing Physiological Stress Recovery with Sounds of Nature in a Virtual Reality Forest Results from a Pilot Study", *Physiology & Behavior*, 118, 240-250.
- Baklien, B., Ytterhus, B. ve Bongaardt, R. (2016). "When Everyday Life Becomes a Storm on the Horizon: Families' Experiences of Good Mental Health while Hiking in Nature", *Anthropology & Medicine*, 23/1, 42-53.
- Bischof, M. ve Hartl, A., J. (2023). "KPI for Data-Driven Assessment of Innovative Development Paths for Nature-Based Health Tourism in the Alpine Region", *Digital and Strategic Innovation for Alpine Health Tourism*, (Ed: D. Spoladore, E. Pessot ve M. Sarco, Springer Briefs in Applied Sciences and Technology. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-15457-7_2.
- Buckley, R. C. ve Brough, P. (2017). "Nature, Eco, and Adventure Therapies for Mental Health and Chronic Disease", *Frontiers in Public Health*, 5/220, 1-4.
- Buckley, R. C., Brough, P. ve Westaway, D. (2018). "Bringing Outdoor Therapies into Mainstream Mental Health", *Frontiers in Public Health*, 6/119, 1-4.
- Buckley, R. (2020). "Nature Tourism and Mental Health: Parks, Happiness, and Causation", *Journal of Sustainable Tourism*, 28/9, 1409-1424.
- Cesur, E., Özer, Ç. ve Çeken, H. (2021). "Alternatif Turizm Kapsamında Aromatik Turizm ve Gelişimi", *ASBİ Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/3, 1055-1078.
- Curtin, S. (2009). "Wildlife Tourism: The Intangible, Psychological Benefits of Human-Wildlife Encounters", *Current Issues in Tourism*, 12/5-6, 451-474.
- Faber Taylor, A. ve Kuo, F. E. M. (2011). "Could Exposure to Everyday Green Spaces Help Treat ADHD? Evidence from Children's Play Settings", *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 3/3, 281-303.
- Frumkin, H., Bratman, G. N., Breslow, S. J., Cochran, B., Kahn, P. H. Jr., Lawler, J. J., Levin, P. S., Tandon, P. S., Varanasi, U., Wolf, K. L. ve Wood, S. A. (2017). "Nature Contact and Human Health: A Research Agenda", *Environmental Health Perspectives*, 125/7, 075001, Retrieved January 2, 2023, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5744722>. (31.07.2017).
- Gascon, M., Triguero-Mas, M., Martinez, D., Dadvand, P., Rojas-Rueda, D., Plasencia, A. ve Nieuwenhuijsen, M. J. (2016). "Residential Green Spaces and Mortality: A Systematic Review", *Environment International*, 86, 60-67.
- Julien, H. (2008). "Content Analysis", *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, (Ed: L. M. Given), Volumes 1 & 2, Sage Publications Inc., California.
- Karaman, S., Aydemir, B. ve Kılıç, S. N. (2019). "Balıkesir Turizm Envanteri ve Strateji Çalışması, GMKA". Elde edilme tarihi: 10 Şubat 2023, <https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/Balikesir-Turizm-Envanteri-Strateji-Calismasi.pdf>.
- Karst, H. E. ve Nepal, S. K. (2022). "Social-Ecological Wellbeing of Communities Engaged in Ecotourism: Perspectives from Sakteng Wildlife Sanctuary, Bhutan", *Journal of Sustainable Tourism*, 30/6, 1177-1199.
- Katpar, S., Khan, R., Siddiqui, R., Hussain, M. ve Rehman, R. (2016). "Perceptions of Medical Students Regarding Dimensions of Environmental Wellness", *JPMA: Journal of Pakistan Medical Association*, 66/4, 373-377.
- Kaypak, Ş. (2010). "Ekolojik Turizmin Sürdürülebilirliği", *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2/2, 93-114.
- Little, J. (2015). "Nature, Wellbeing and the Transformational Self", *The Geographical Journal*, 181/2, 121- 128.
- Lück, M ve Aquino, R., S. (2021). "Domestic Nature-Based Tourism and Wellbeing: A Roadmap for the New Normal?", *Tourist Health, Safety and Wellbeing in the New Normal*, (Ed: J. Wilks et al.), Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-5415-2_11
- Mayer, F. S., Frantz, C. M., Bruehlman-Senecal, E. ve Dolliver, K. (2009). "Why is Nature Beneficial?: The Role of Connectedness to Nature", *Environment and Behavior*, 41/5, 607-643.

- Metin, O. ve Ünal, Ş. (2022). "İçerik Analizi Tekniği: İletişim Bilimlerinde ve Sosyolojide Doktora Tezlerinde Kullanımı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/Özel Sayı 2, 273-294.
- Myers, J. E., Sweeney, T. J. ve Witmer, J. M. (2000). "The Wheel of Wellness Counseling for Wellness: A Holistic Model for Treatment Planning", *Journal of Counseling and Development*, 78/3, 251-266.
- Pan, X., Yang, Z., Han F., Lu, Y. ve Liu, Q. (2019). "Evaluating Potential Areas for Mountain Wellness Tourism: A Case Study of Ili, Xinjiang Province", *Sustainability*, 11/20, 56-68.
- Pfarr, C., Hughes, M., Dawkins, M. ve Gaunt, E. (2014). "Nature-Based Wellness Tourism: The Case of the Margaret River Region in Western Australia", *Wellness Tourism: A Destination Perspective*, (Ed: C. Voigt ve C. Pfarr), Routledge, London, UK. <http://www.routledge.com/books/details/9780415644679>
- Reese, R. F. ve Myers, J., E. (2012). "Ecowellness: The Missing Factor in Holistic Wellness Models", *Journal of Counseling and Development*, 90/4, 400-406.
- Reese, R. F., Hadeed, S., Craig, H., Beyer, A. ve Gosling, M. (2019). "Ecowellness: Integrating the Natural World into Wilderness Therapy Settings with Intentionality", *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*, 19/3, 202-215.
- Russell, K. C. (2005). "Two Years Later: A Qualitative Assessment of Youth Well-Being and the Role of Aftercare in Outdoor Behavioral Healthcare Treatment", *Child & Youth Care Forum*, 34/3, 209-239.
- Russell, K. ve Gillis, H. L. (2017). "The Adventure Therapy Experience Scale: The Psychometric Properties of a Scale to Measure the Unique Factors Moderating an Adventure Therapy Experience", *Journal of Experiential Education*, 40/2, 135-152.
- Rutko, E. A. ve Gillespie, J. (2013). "Where's the Wilderness in Wilderness Therapy?", *Journal of Experiential Education*, 36/3, 218-232.
- Smith, M. K. ve Puczko, L. (2016). *The Routledge Handbook of Health Tourism*, Routledge, Oxon.
- Tisdell, C. ve Wilson, C. (2012). *Nature-Based Tourism and Conservation: New Economic Insights and Case Studies*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Unruh, A. ve Hutchinson, S. (2011). "Embedded Spirituality: Gardening in Daily Life and Stressful Life Experiences", *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 25/3, 567-574.
- Xie, X., Guo, Q. ve Wu, Y. (2018). "Research on the Regional Characteristics of Small Wellness Tourism Town in China", *Econ*, 34, 150-154.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2000). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.01.2023 ✓Accepted/Kabul:06.11.2023

DOI:10.30794/pausbed.1228127

Research Article/Araştırma Makalesi

Yıldırım, G. ve Koç Kaplan, S. M. (2023). "Ülke Tanıtımında Kültürel Diplomasinin Önemli Bir Aracı Olarak Ulusal Kültür Enstitülerinin Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 203-221.

ÜLKE TANITIMINDA KÜLTÜREL DİPLOMASİNİN ÖNEMLİ BİR ARACI OLARAK ULUSAL KÜLTÜR ENSTİTÜLERİNİN ROLÜ

Gonca YILDIRIM*, Saliha Meltem KOÇ KAPLAN**

Öz

Kültür unsurlarının, farklı toplumlar arasında iş birliğinin, anlayışın ve diyalogun sağlanması ve sürdürülmesi amacıyla dönük kullanımı ile ortaya çıkan kültürel diplomasi, kamu diplomasinin önemli bir boyutunu temsil etmektedir. Kültürel diplomasi, ülkeler ve toplumlar arasında barış köprülerinin kurulması, ülke tanıtımı, işbirliği ve diyalog ortamlarının geliştirilmesi konusunda zaman içinde yeni bileşenlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu bileşenler arasındaki kültür enstitülerinin, kültürel diplomasi stratejilerinin uygulamaya aktarılmasında katkısı dikkat çekicidir. Ülke tanıtımında kültürel diplomasi çerçevesiyle yola çıkılan bu çalışmada; kültürel entegrasyonun sağlanması, dilsel-kültürel tanınırlığın ve bilinirliğin artırılması amacıyla kurulan ulusal kültür enstitüleri ele alınmıştır. Ülkelerin kendi ulusal dillerini, kültürlerini, yaşam tarzlarını diğer ülkelere ve toplumlara aktarma aracı olarak kültür enstitülerini nasıl kullandıkları sorunsalı bu çalışmanın ana odağını oluşturmaktadır. Bu sorunsal kapsamında Türkiye'de temsilciliği bulunan Avrupa Birliği Kültür Enstitüleri (EUNIC) üyesi enstitüler ve EUNIC üyesi olmayan ancak Türkiye'de faaliyet gösteren diğer enstitülerin faaliyet alanları ile Yunus Emre Enstitüsü'nün (YEE) yapıları, faaliyetleri, işlevleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Türkiye'nin ülke ve kültür tanıtım çalışmaları Yunus Emre Enstitüsü'nün faaliyetleri üzerinden değerlendirilmiştir. Karşılaştırmalı analizle Yunus Emre Enstitüsü'nün çalışmalarının diğer enstitüler karşısındaki konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Yakın zamanda kurulmasına rağmen faaliyet sayısı ve çeşitliliği ile yabancı kültür enstitülerini yakalayan YEE'nin geçmiş dönem kültürel, tarihi unsurlara daha fazla önem verdiği, ancak güncel konuları henüz faaliyet alanına almadığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Ülke Tanıtımı, Kültürel Diplomasi, Kamu Diplomasisi, Ulusal Kültür Enstitüleri, Yunus Emre Kültür Enstitüsü.

THE ROLE OF NATIONAL CULTURAL INSTITUTES AS AN IMPORTANT TOOL OF CULTURAL DIPLOMACY IN NATIONAL PUBLICITY

Abstract

Cultural diplomacy, which emerges through the use of cultural elements for the purpose of establishing and maintaining collaboration, understanding and dialogue among different societies, represents an important aspect of public diplomacy. Cultural diplomacy emerges over time with new components in building peace bridges between countries and societies, promoting countries and developing collaboration and dialogue environments. The contribution of cultural institutes among these components to the implementation of cultural diplomacy strategies is remarkable. In this study, which started with cultural diplomacy framework in national publicity; national cultural institutes, established to ensure cultural integration and to increase linguistic-cultural recognition and awareness, are discussed. The main purpose of this study is the problematic of how countries use cultural institutes as a means of transferring their national languages, cultures, lifestyles to other countries and societies. The activity fields of EUNIC members which have representation in Türkiye and also of institutions which have representation in Türkiye but not member of EUNIC, were compared with the structures, activities and functions of

*Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Reklamcılık Bölümü, İSTANBUL.

e-posta: goncayildirim@aydin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7433-0841>)

**Öğr. Gör., İstanbul Aydın Üniversitesi, Anadolu BİL Meslek Yüksekokulu, Pazarlama Programı, İSTANBUL.

e- posta: salihakaplan@aydin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0247-0140>)

Yunus Emre Institute and analysis were made within the scope of this problematic. Türkiye's national publicity and cultural promotion activities were evaluated through Yunus Emre Institute's activities. The position of Yunus Emre Institute's works in relation to other institutes was tried to be determined with comparative analysis. It is observed that, YEE which has caught up with foreign cultural institutes in terms of number and variety of its activities even though it was established recently, gives more importance to past cultural and historical elements, while it has not yet included current issues into its scope of activities.

Keywords: *National Publicity, Cultural Diplomacy, Public Diplomacy, National Cultural Institutes, Yunus Emre Institute.*

1. Giriş

Yeni diplomasi anlayışının temelini oluşturan kamu diplomasisinin, kamuoyu oluşturabilmesi ve yabancı halkları etkilemesinde son derece etkili olan kültürel diplomasi boyutu, uzun soluklu ilişkilerin başlatılması ve devamlılığı konusunda meşruluğunu kanıtlamıştır. Kültürel diplomasi, farklı toplumlar arasında kalıcı barışın, işbirliğinin, diyalogun sürdürülebilmesi amacıyla gerçekleştirilen sosyal, kültürel, sanatsal, sportif, eğitsel, dilsel bir dizi çalışmanın planlanması ve yürütülmesidir.

Uluslararası arenada devletler üstünlüklerini ve güçlerini ortaya koyarken sadece askeri ve coğrafi olarak değil aynı zamanda yumuşak güçleri ile de yayılmayı hedeflerler. Bu yayılımın gerçekleşmesi için amaçlar yerine getirilirken, değişim programları, dil eğitimi, dans, spor, sinema, sergi, fuar, arkeoloji, dizi, fotoğraf işbirlikleri ve kültür enstitüleri gibi farklı yöntemler, farklı uygulamalar kültürel diplomasi içinde kullanılmaktadır (Yağmurlu, 2019: 14). Günümüzde ülkeler dış politikalarını, büyükelçilikleri ve konsolosluklarının yanı sıra yurtdışında kültür enstitüleri açarak da yönetmeyi tercih etmektedirler (Gutierrez ve Rubio, 2018:2). Kültür enstitüleri, cezbetme ve ikna gücüne sahip olmaları, her daim insanlara ve topluluklara ulaşmada önemli bir araç olmaları sebebiyle kültür diplomasisinin ve uluslararası halkla ilişkilerin etkili bir aracı olarak rol üstlenmektedirler. Kültür enstitülerinin temel görev ve sorumlulukları ulusal kültürlerin, dilin, toplumsal yapının tanınırlığının, bilinirliğinin artırılması, kültürel entegrasyonun sağlanması üzerine yoğunlaşmaktadır.

Bu görüşlerden yola çıkarak hazırlanan bu makalenin amacı, dünyada ve Türkiye'de faaliyet gösteren ulusal kültür enstitülerinin çalışmalarını detaylı ve karşılaştırmalı olarak incelemektir. Çalışma kapsamında öncelikle Türkiye'de hangi ülkelerin kültür enstitüleri bulunmaktadır sorusunun cevabı aranmıştır. Ülkelerin kendi dillerini ve kültürlerini yayma ve benimsetme aracı olarak ulusal kültür enstitülerini nasıl kullandıkları sorusuna cevap aramak makalenin ana amacını oluşturmaktadır. Araştırma evreni olarak dünyada çok sayıda kültür enstitüsü ve/veya kültür organizasyonu bulunmakta ve bu kurumlar ülkeleri adına çeşitli projeler, faaliyetler yürütmektedirler. Bu çalışmada ise karşılaştırma yapabilmek için araştırma birimi olarak Türkiye'de temsilciliği bulunan Avrupa Birliği Kültür Enstitüleri (EUNIC) üyesi olan enstitüler ve Yunus Emre Kültür Enstitüsü (YEE) ele alınmıştır. Çalışmayı güçlendirebilmek amacıyla ayrıca EUNIC üyesi olmayan ancak Türkiye'de faaliyet gösteren belli başlı enstitüler de karşılaştırmaya dahil edilmiştir. Karşılıklı incelemeler sonucunda YEE aracılığıyla Türkiye, kültürel diplomasi anlamında neleri daha iyi yapabilir, faaliyetlerini nasıl zenginleştirebilir sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır.

Literatüre bakıldığında kültürel diplomasi kapsamında, kültür enstitüleri ve YEE ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda genel olarak YEE'nin faaliyet alanları, yabancılara Türkçe eğitimindeki rolü, ulus marka değerine, dış yardımlara etkisi konuları gibi daha spesifik ve dar kapsamda ele alındığı görülmüştür. YEE ve diğer ülke kültür enstitüleri ile yapılan karşılaştırmalı çalışmaların ise bir veya iki-üç farklı ülke üzerinden yapıldığı tespit edilmiştir. Literatür taramasında karşılaşılan kültür enstitüleri hakkında yapılan çalışmalarda YEE'nin; dış yardımlardaki rolü (Güzel, 2016), İngiliz, Fransız ve Alman kültür enstitüleri ile faaliyet alanlarının karşılaştırmalı analizi (Okur vd., 2021), işlevleri (Yağmurlu, 2019), YEE'nin faaliyetleri (Ünalmiş, 2019), YEE'nin Tiflis Türk Kültür Merkezinde yabancılara yönelik Türkçe eğitimi (Başar ve Akbulut, 2016), Türkiye'nin ulus marka değerine olan etkisi (Akıllı, 2018), Alliance Française ve YEE'nin eğitim politikaları (Eren, 2020) gibi YEE'nin genel olarak işlevlerine veya spesifik bir rolüne ilişkin araştırmalar yer almaktadır.

Yabancı ülke kültür enstitüleri ile YEE arasında karşılaştırmalı olarak inceleme yapılan bu makalede ise, konuyu daha büyük çerçeveden görebilmek için araştırma birimi (Türkiye'de temsilciliği olan tüm EUNIC üyesi enstitüler ve EUNIC üyesi olmayan ancak Türkiye'de faaliyet gösteren diğer enstitüler) ve kapsamı genişletilmiş, literatürdeki diğer çalışmalardan daha detaylı konulara değinilmeye çalışılmıştır.

2. Kültürel Diplomasi ve Ulusal Kültür Enstitüleri

Günümüzün dünyasında klasik diplomasi anlayışı, katılımcılığı, işbirliği ve diyalogu destekleyen kamu diplomasisi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Kültürler arası diyalogun oluşması için uygun zemin hazırlayan, diğer ülke halklarını, değerlerini, geleneklerini, toplumsal yapısını tanıma olanağı sağlayan kamu diplomasisi, toplumlar arasında ortak paydalar bulmakta ve uzlaşma ortamı yaratmaktadır (Yıldırım, 2015: 119). Nye'a göre bir ülkenin dünya siyasetinde istediği yeri elde etmesi için, askeri ve ekonomik yaptırımlarını kapsayan sert güçten ziyade yumuşak güce sahip olması, bir diğer deyişle onun değerlerine hayran olan, örnek alan, refah seviyesine ve fırsatlarına özenen ülkelerin onu izlemesi gerekmektedir. Bir anlamda bir ülkenin kültürel çekiciliği ve ikna gücünü ifade eden yumuşak güç, ülkenin hedeflediği amaçlara ulaşmak için insanları zorlamak yerine kendi bünyesine katma amacını taşımaktadır (Nye, 2004: 5).

Temelini yumuşak güçten alan kamu diplomasisinin en kritik uygulama alanı ise kalıcı barışı, ortak anlayışı, toplumlar arası entegrasyonu inşa etmeye çalışan kültürel diplomasi'dir. Cull, kültürel diplomasiyi ülkelerin kültürel kaynaklarını ve başarılarını ülke sınırları dışında bilinir kılma ve uluslararası alanda yayılmasını sağlama çabası olarak ifade etmektedir (Cull, 2009: 20). L'etang ise kültürel diplomasiyi diğer halklarla duygusal bağ kurmak suretiyle, karşılıklı ilişkiler geliştirmek, onların sempatisini kazanmak için hem zihinlerine hem kalplerine yönelik yapılan faaliyetler bütünü olarak tanımlamaktadır (2009: 608-610). Kültürel diplomasi sayesinde kültürel ve politik değerlerini dünyanın geri kalanına tanıtmak amacıyla bir dizi eylem gerçekleştiren ülkeler için temel fikir, ilişkileri güçlendirmek, sosyo-kültürel işbirliğini geliştirmek ve karşılıklı anlayış ve diyalogu teşvik etmektir (Chakraborty, 2013: 30). İletişim ve teknolojik gelişmelerle beraber dünya halklarının birbirini daha yakından tanınmasıyla; farklı diller, kültürler ve değerler arasındaki mesafeler ortadan kalkmıştır ve bir ülkenin kendi değerleri ve imajının diğer ülke vatandaşları nezdinde itibar ve sempati yaratması için gösterilen çabalar dış politikanın temel amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda ülkelerin kültür tanıtımına yaptıkları yatırımlar önemli ölçüde artmış, ülkeler kültürel diplomasi aracılığıyla bir yandan kendilerine ait tarihi, kültürel, demokratik ve popüler değerleri diğer ülkelere ihraç ederken diğer yandan dil eğitimi, akademik çalışmalara katkı, sanatsal faaliyetler, tarihi-kültürel varlıkların korunması gibi uygulamalarla, faaliyet gösterdikleri ülkelerde katma değer yaratmaya çalışmıştır (Güzel, 2016: 349-351).

Bir ülkenin kendi kültürünü dışarıya ihraç etmeye yönelik politikalarını ifade eden kültürel diplomasi'nin antik örneklerini; İskenderiye'de kütüphane kuran Yunan Uygarlığı veya dost ülke prenslerini Roma'ya eğitime çağıran Roma İmparatorluğu'nda görmek mümkündür. Bugün de bu görevler British Council, Instituto Italiano di Cultura, Goethe-Institute vb. kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir (Cull, 2008: 33). Devletler, uluslararası alandaki kültür politikalarının merkezinde yer alan kültür enstitülerini, kültürel miraslarını uluslararası platformlara taşımak için yapı taşı olarak belirlemişlerdir (Okur vd., 2021: 137-139).

Kültür enstitülerinin kuruluşu 19. yüzyıla dayanmakta (Paschalidis, 2009: 277-285) olup, 19. yüzyıl itibarıyla gelişmiş ülkeler kendi etki alanlarını genişletmek, sömürgelerindeki toplumlarla bağlantı kurmak gibi pek çok nedenle kültür enstitüleri kurma yoluna gitmişlerdir. Öncelikli olarak dil eğitimi, kültür, sanat ve bilimsel etkinliklerin sunumu bu enstitülerin başat görevini oluşturmaktadır (Yağmurlu, 2019: 12). Kültür enstitüleri, karşılıklı yarar sağlayan uluslararası kültürel ve eğitimsel ilişkiler kurmak, dostlukları teşvik etmek, dil aşinalığını ve kültürel farkındalığı geliştirmek için önemli bir destek ve kurumsal bir çerçeve sunmaktadır (Lien ve Lo, 2017: 12). Kültürel diplomasi stratejileri, tek elden yönetilmesi, belli amaçların etrafında yapılması, mesaj iletim süreçlerinde karışıklıkların olmaması ve etkinliklerin belirlenen kültürel süreçlere uygun gerçekleştirilmesi gibi sebeplerden dolayı devlete bağlı kurumlar tarafından belirlenmektedir. Bu stratejilerin yabancı kamulara ulaşmasında hedef kitlelerde kişiselleştirilmiş deneyimleri artırmak için kültür enstitüleri tarafından etkinlikler düzenlenmektedir (Tokmak, 2020: 106).

Kültür enstitülerinin tamamı ülkelerin kültürel etkilerini arttırmak amacıyla çalışmaktadır (Demirkaya ve Çelik, 2021: 138). Tüm kültür enstitülerinin ortak amaçları, dil öğrenimini yaygınlaştırmak, kültürel alışverişi ve entegrasyonu teşvik etmek ve karşılıklı anlayışı derinleştirmektir. Bu anlamda kültür enstitüleri, uluslararası toplumun medeniyet habercisi rolünü üstlenmekte, ülkeler arasında köprüler kurmakta, insanlar ve ülkeler arasındaki anlayış ve işbirliğine yardımcı olmakta, bir anlamda kültür elçiliği yapmaktadırlar (Qian ve Qi, 2016: 47).

Bununla birlikte, kültür enstitüleri, barışçıl uluslararası ilişkilerin yeniden kurulmasına katkıda bulunmaktadır, çünkü diğer kültürlerle açılma yoluyla toplumlar arası farklılıklar bilinebilmesine, anlaşılabilir hale gelmesine ve nihayetinde toplumların birbirine saygı duymasına yol açmaktadır (Fürjesz, 2013: 4). Kültür enstitüleri karşılıklı olarak hem hizmet ettikleri ülkelere hem de gittiği diğer ülkelere dil, kültür, sanat ve edebiyat vb konularında katkı sunmakta ve dolayısıyla toplumların gelişmesinde önemli bir amaca hizmet etmektedirler.

3. Avrupa Birliği Kültür Enstitüleri (EUNIC) Üyesi Ulusal Kültür Enstitüleri ve Faaliyet Alanları

EUNIC, tüm AB üyesi ülkeleri ve ilişkili ülkeler olmak üzere 28 ülkeden toplam 38 üyeye sahip, uluslararası kültür enstitüleri ağıdır. EUNIC üyeleri 103 ülkede, 133 grup ile faaliyet göstermekte olup, ulusal sınırlarının ötesinde sanat, dil, gençlik, eğitim, bilim, toplum, kültürlerarası diyalog ve kalkınma alanlarında çalışmakta, kültürel faaliyetlerde bulunmaktadır.

EUNIC grupları, Sahra altı Afrika, MENA (Ortadoğu ve Kuzey Afrika), Asya ve Okyanusya, Amerika, Avrupa şeklinde 5 bölge altında yer almaktadır (Andraschko, 2019: 62). EUNIC, ulusal kültür enstitülerine benzer şekilde ancak daha üst düzeyde ve stratejik çalışmakta, tüm Avrupa kıtasını temsil etmekte ve Avrupa entegrasyonunda önemli bir rol oynamaktadır (Fürjesz, 2013: 4-7). EUNIC, kendisini “üyeleri ortak projeleri uygulamaya teşvik eden aktif bir ağ” ve “Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi dahil ortaklarla ve birçok düzeyde dünya çapındaki ortaklarla çalışan ve Avrupa Deneyimini teşvik eden bir ortaklık ağı” olarak tanımlamaktadır (Fisher, 2013: 1). EUNIC üyeleri arasında dünyada en etkili ulusal kültür enstitüleri British Council, Alliances Française, Goethe Enstitüsü, Cervantes Enstitüsü olarak sayılabilmektedir.

EUNIC üyesi ulusal kültür enstitülerinden 9’unun Türkiye’de temsilciliği bulunurken, diğer 14’ünün ise Türkiye’de temsilciliği bulunmamaktadır. Bununla birlikte diğer 15 kurum ise EUNIC üyesi olup ‘kültür enstitüsü’ sıfatı taşımayan kurum ve kuruluşlar olarak karşımıza (Tablo 1) çıkmaktadır.

Tablo 1: EUNIC üyeleri

#	Türkiye’de Merkezi Bulunan EUNIC Üyesi Kültür Enstitüleri
1	Institut Français de Paris (Fransa)
2	Fondation des Alliance Française (Fransa)
3	Goethe-Institut (Almanya)
4	British Council (İngiltere)
5	Instituto Cervantes (İspanya)
6	Camões – Institute for Cooperation and Language, I.P. (Portekiz)
7	Romen Kültür Merkezi (Romanya)
8	Danish Cultural Institute (Danimarka)
9	İstituto Italiano di Cultura (İtalya)
10	Macar Kültür Merkezi (Macaristan)
#	Türkiye’de Merkezi Bulunmayan EUNIC Üyesi Kültür Enstitüleri
11	AECID (İspanya)
12	Swedish Institute (İsveç)
13	The Finnish Cultural and Academic Institutes (Finlandiya)
14	Estonian Institute (Estonya)
15	Österreich Institut GmbH, (Avusturya)
16	ifa - Institut für Auslandsbeziehungen (Almanya)
17	Società Dante Alighieri (İtalya)
18	Hellenic Foundation for Culture (Yunanistan)
19	Adam Mickiewicz Institute (Polonya)
20	Lithuanian Culture Institute (Litvanya)

21	Arts Council Malta (Malta)
22	DutchCulture (Hollanda)
#	Diğer EUNIC Üyeleri (EUNIC Üyesi Olup Kültür Enstitüsü Sıfatı Taşımayan Kurumlar)
23	Flemish Department of Foreign Affairs (Belçika)
24	Wallonie-Bruxelles International (Belçika)
25	Ministry of Culture (Bulgaristan)
26	Ministry for European and International Affairs (Avusturya)
27	Bulgarian State Institute for Culture (Bulgaristan)
28	Foundation Croatia House as part of the Ministry of Foreign Affairs
29	Organization for European Programmes and Cultural Relations (Güney Kıbrıs)
30	Czech Centres (Çek Cumhuriyeti)
31	Ministry for Europe and Foreign Affairs (Fransa)
32	Ministry of Foreign Affairs (Yunanistan)
33	Ministry of Foreign Affairs and Trade (Macaristan)
34	Culture Ireland (İrlanda)
35	Investment and Development Agency of Latvia (LIAA) (Letonya)
36	Ministry of Foreign and European Affairs (Lüksemburg)
37	Ministry of Foreign Affairs (Polonya)
38	Ministry of Foreign Affairs (Slovak Cumhuriyeti)
39	Ministry of Foreign Affairs (Slovenya)
40	Ministry of Foreign Affairs and International Corporation (İtalya)

4. Türkiye’de Merkezi Bulunan EUNIC Üyesi Kültür Enstitüleri

EUNIC üyesi olarak Türkiye’de faaliyet gösteren 9 ulusal kültür enstitüsü bulunmaktadır. Diğer ülkeler dışında özellikle Fransa iki ayrı kültür enstitüsü ile faaliyetlerini yürütmektedir. Bu nedenle aynı başlık altında incelenmiştir. Türkiye’de temsilciliği bulunan Fransız Birliği ve Fransız Enstitüsü, İngiliz Konseyi, Goethe Enstitüsü, Cervantes Kültür Enstitüsü, İtalyan Kültür Enstitüsü, Romanya Kültür Merkezi, Camoes Portekiz Kültür Merkezi, Macar Kültür Merkezi ve Danimarka Kültür Enstitüsü’nün faaliyetleri aşağıdaki gibi ele alınmaktadır.

4.1. Fransız Birliği ve Fransız Enstitüsü (Alliance Française ve Institute Français)

Fransa-Prusya savaşından yenilgiyle çıkan Fransız hükümeti bu savaşla sarsılan imajını düzeltmek adına 1883 yılında “Alliance Française”i kurmuştur (Nye, 2008: 96). Louis Pasteur, Ferdinand de Lesseps, Jules Verne, Ernest Renan ve Armand Colin gibi önemli bilim adamı, diplomat, yazarlardan oluşan bir grup tarafından kurulan (Alliance Française, 2022: <https://www.alliancefr.org/en/about>) ve gerek Fransız kolonilerinde ve gerekse diğer ülkelerde Fransızca’yı yayma, Fransa’nın yabancı topluluklar içinde prestijini yükseltme görevini üstlenen Alliance Française o güne kadar yabancı halklara yönelik yapılan ilk resmi girişim ve kültür enstitüsüdür (Roberts, 2007: 37-38). Fransa devleti tarafından koordine ve finanse edilen Alliance Française, dünya çapında 133 ülkede 800’den fazla temsilciliğiyle Fransız dilini ve Frankofon kültürünü dünyaya tanıtmayı misyon edinmiş kâr amacı gütmeyen bir kuruluştur (Alliance Française, 2022: <https://www.alliancefr.org/en/about>). Fransız kültürünün yurtdışındaki yansımaları, Fransız diplomasisinin vazgeçilmez bileşenlerinden biri haline gelmiştir (Nye, 2008: 96). Alliance Française, dünya çapında yaklaşık 400.000 öğrencisi ve birkaç milyon üyesine, dil öğreniminin yanı sıra, çok sayıda kültürel etkinlik organize etmektedir. Alliance Française, Fransa’nın yurtdışındaki yarı resmi temsilcisi olarak genellikle büyükelçilikler, okullar ve üniversitelerle birlikte çalışmalarını sürdürmektedir (Gosnell, 2008: 228). Alliance Française’ın tüm eylemlerinin temelinde sahip olduğu ortak değerleri; eşitlik, kültürel çeşitliliğe saygı, dayanışma, samimiyet, inovasyon, mükemmellik için çabalama ve modernite (Qian ve Qi, 2016: 46) olarak sayılmaktadır. Fransız kültürel diplomasi faaliyetlerinin yürütüldüğü bir diğer ana kurum olarak da karşımıza Institute Français çıkmaktadır. Institut Français, Fransız Dışişleri Bakanlığının resmi amaçlarına ulaşmak için dil öğretiminden seminerlere, edebi çeviri desteğinden kütüphanelere ve tiyatroya kadar geniş bir yelpazede

hizmetler sunmaktadır (Gutierrez, 2015: 363-364). İlk Institute Français merkezleri 1907 yılında Atina'da açılmıştır. Institute Français'ın misyonu; Institute Français'i Avrupa sahnesinde görünür, tanınan ve etkili bir oyuncu haline getirmek, (<https://www.institutfrancais.com/fr/qui-sommes-nous>) olarak belirtilmiştir. Türkiye Institute Français 80 yıldan bu yana Türkiye'de faaliyet gösteren ve tüm dünyada 200'ü aşkın kültür kurumundan oluşan büyük bir ağına parçasıdır.

4.2. İngiliz Konseyi (British Council)

İngiltere'nin kamu diplomasisi faaliyetleri temelde üç kurum tarafından yürütülmektedir. Dışişleri Bakanlığı diplomatik ilişkileri, BBC World medya ilişkilerini, British Council ise kültürel ilişkileri yönetmektedir (Fisher, 2009: 254). 1930'ların başı itibarıyla artan küresel istikrasızlık, komünizm ve faşizm ideolojilerinin yükselişi karşısında İngiltere gerek yaşam standartları gerekse azalan ticari hacmiyle hızlı bir şekilde prestij kaybına uğramıştır. Bu duruma istinaden Birleşik Krallık hükümeti tarafından 1934'te başlangıçta adı British Committee for Relations with Other Countries olan ve diğer ülkeler arasında daha yakın kültürel ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan British Council kurulmuştur (British Council, 2022: <https://www.britishcouncil.org/about-us/history>).

British Council, İngilizce öğretimi, eğitim ve sanat olmak üzere üç farklı boyutta hizmet sunmakta olup, bu bağlamda kültürün, en geniş anlamıyla, toplumların birbirleriyle bağlantı kurması ve birbirini anlamasında hayati bir rol oynamasını sağlamaktadır (Qian ve Qi, 2016: 45-46). British Council'in başlıca hedefleri, İngiliz kültürüne olan ilgiyi artırmak, İngiltere'deki öğrenim fırsatlarını uluslararası arenada bilinir hale getirmek, İngilizce öğrenimini yaygınlaştırmak, İngiltere ile diğer ülkeler arasındaki bağları kuvvetlendirmektir (Güzel, 2016: 349). British Council genç nüfusun yüksek ülkelerde bu nüfusu etkileyebilmek için öğrenci hareketliliği, bilgiye rahat erişim ve yenilikçi politikaları uygulamaktadır (Aydemir, 2018: 227). 200'den fazla ülke ve bölgeden insanlarla çalışan British Council 1940'tan beri de Türkiye'de faaliyetlerini yürütmektedir.

4.3. Goethe Enstitüsü (Goethe-Institut)

Almanya II. Dünya Savaşı'ndan sonra kültürel ilişkileri yeniden yapılandırma faaliyetlerine girmiş ve bunun ilk somut adımını 1951 yılında Goethe Enstitüsü'nü kurarak atmıştır. Temel amacı, Almanya'nın kültür faaliyetlerinin, dil eğitiminin ve diğer değerlerinin yurtdışında tanıtımının yapılmasını sağlamak suretiyle diğer ülkeler ve toplumlar nezdinde olumlu imaj oluşturmak ve iyi ilişkiler inşa etmektir (Er, 2018: 32). Enstitü adını, yumuşak güç imajı için, yazar, şair ve devlet adamı Johann Wolfgang von Goethe'den almıştır (Brett ve Schaefer, 2019: 127). Goethe Enstitüsü'nün vizyonu kültürler arasındaki diyalogu teşvik etmek, ülkesinin kültürel, sosyal ve politik yaşamı ile ilgili bilgi sağlayarak Almanya'nın militan imajını renkli bir Almanya imajı ile değiştirmektir (Qian ve Qi, 2016: 17). Dünya çapında en büyük kültür enstitülerinden biri olan Goethe Enstitüsü'ne (Lien vd., 2019: 1520-1521) kültürel diplomasi anlamında pek çok görev verilmiş olup, bu görevlerin başlıcaları uluslararası düzeyde diyalog, anlayış ve karşılıklı güven inşa etmek, küresel bir öğrenme topluluğunda hizmet etmek ve eski otoriter rejimlerde sivil toplumlar inşa etmeyi tanıtmak ve yaymaktır (Okur vd., 2021: 139-143). 2022 yılı itibarıyla 98 ülkede 158 merkez ile faaliyetlerini sürdüren Goethe Enstitüsü, üniversiteler, kütüphaneler, kültür merkezleri, şirketler ve elçilikler gibi diğer kuruluşlarla geniş çaplı işbirlikleri gerçekleştirmektedir (Lanshina, 2015: 102-103). Türkiye'de 1951'den faaliyet gösteren Enstitü, düzenlediği etkinliklerle kültürler arası etkileşimi sağlamakta, Almanca dilinin Türk eğitim sisteminde yabancı dil olarak uygulanması için çalışmalarını sürdürmekte, Almanya'daki kültürel, toplumsal, siyasi yaşam hakkında bilgi sağlamakta, Türkiye'deki kütüphanelerle işbirliği yapmaktadır.

4.4. Cervantes Kültür Enstitüsü (Instituto Cervantes)

İspanya'nın ve İspanyolca konuşan ülkelerin kültürünü, dilini tanıtmak ve öğretmek amacıyla 1991 yılında İspanya Hükümeti tarafından kurulan Cervantes Enstitüsü'nün merkezi, enstitünün adını taşıyan Miguel de Cervantes'in doğum yeri olan Madrid'de bulunmaktadır (Lien vd., 2019: 1522). Faaliyetlerine başlarda Avrupa'da yoğunluk gösteren Cervantes Enstitüsü, daha sonra faaliyet bölgelerini Amerika, Afrika, Asya ve Orta Doğu olarak genişletmiştir (Qian ve Qi, 2016: 46). Enstitü yeni kütüphaneler kurulması, diğer ulusal kültür enstitüleriyle birlikte iletişim stratejileri geliştirmek, işbirliği yapmak amacıyla bir dizi kültürel etkinlik geliştirmektedir. Cervantes Enstitüsü, İspanyol edebiyatı klasiklerinin yayınlanması, Latin Amerika şirketleri ile işbirliği içinde radyo ve televizyon programlarının uygulanması, Sinema ve Görsel-İşitsel Sanatlar Akademisi tarafından ödül almış

filmlerin tanıtımı gibi kültür endüstrisi projelerine katılım sağlamaktadır (Papaioannou, 2017: 607-609). 40'tan fazla ülkede, 86 temsilciliği ile faaliyet gösteren Cervantes Enstitüsü, dijital diplomasi çalışmalarıyla da dikkat çeken bir enstitü olmaktadır. Türkiye'de sadece İstanbul'da merkezi bulunan Cervantes Enstitüsü, 2001 yılında faaliyetlerine başlamıştır.

4.5. İtalyan Kültür Enstitüsü (Istituto Italiano di Cultura)

Kuruluşundan bu yana İtalya'nın politika alt yapısında çok önemli bir rol oynayan Istituto Italiano di Cultura, 1926 yılında Mussolini'nin faşist rejiminde, İtalyan kültürünü yurtdışına yaymak ve üçüncü ülkelerle entelektüel ilişkileri geliştirmek amacıyla devlet kontrolünde kurulmuştur. Kuruluş dönemlerinde enstitü, iletişiminin çoğunu siyasi propagandanın çıkarları için kullanmıştır (Paschalidis, 2009: 281). Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle İtalya da kültürel diplomasisini temelden değiştirmiş ve diğer ülkelerle karşılıklı kültürel ilişkileri geliştirmeyi temel amaç edinmiştir. Bu bağlamda sinema haftası, bilim günü, çağdaş sanat günü ve İtalyan tasarım günü gibi bir dizi etkinlik planlamasına başlamıştır (Kizlari ve Valenza, 2021: 499-502). Günümüzde beş kıtada 90 temsilcilikle faaliyetlerini sürdürmekte olan Istituto Italiano di Cultura, İtalyan kültürüne yönelik önemli bir referans noktası haline gelmiş olup, entelektüeller, sanatçılar ve kültür temsilcileri ile iletişim ve ilişki için bir buluşma yeridir.

4.6 Romanya Kültür Merkezi (Institutul Cultural Roman)

2003 yılında kurulmuş bir kamu kuruluşu olan Romanya Kültür Merkezi, dünya genelinde 16 temsilcilikle Romen kültürünün tanıtımı için çalışmakta olup, bunu başarmak için bilgi ağını kullanmakta ve Romen sanatçı ve yazarların dahil olduğu kültürel projelere öncülük etmektedir. Romen edebiyatını tanıtmak misyonunu üstlenen Ulusal Kitap Merkezi Romen edebiyatının çevirilerini desteklemekte ve Romen kültürüne odaklanan albümler, kitaplar ve dergiler sunmaktadır. Romanya Kültür Merkezi uluslararası festivallere katılmakta, kültürler arası diyalogu teşvik etmek amacıyla kültürel işbirliği projelerine katılanlara yardımcı olmaktadır (Balkan Documentary Centre, 2002: <http://bdcwebsite.com/the-romanian-cultural-institute/>).

Türkiye'de 2005 yılında İstanbul'da temsilcilik açarak faaliyetlerine başlayan Enstitü, kültürel imajı için Türkiye'deki kültür kurumları ile kalıcı işbirlikleri geliştirmektedir. 2009 yılından bu yana Türkiye'nin önemli film, tiyatro ve müzik festivallerine ortak olmuş, Türkiye Devlet Tiyatroları Müdürlüğü ve İstanbul Kültür Sanat Vakfı ile işbirlikleri gerçekleştirmiştir (Romen Kültür Merkezi, 2022: <https://www.icr.ro/istanbul/institutul-cultural-roman-dimitrie-cantemir-de-la-istanbul-aniverseaza-10-ani-de-activitate/tr>).

4.7. Camoes Portekiz Kültür Merkezi (Cultura Instituto Camões)

Camões Portekiz Kültür Merkezinin amacı; uluslararası işbirliği alanlarında Portekiz dili ve kültürünün gelişimi için destek olmaktır. Bu anlamda Portekiz işbirliği politikalarını yönetmekte, diğer kamu kurumları tarafından organize edilen işbirliği faaliyetlerini koordine etmekte, Portekiz dili ve kültürüyle ilgili eğitim ve yaygınlaştırma politikaları uygulamakta, Portekiz eğitim ağının yurtdışındaki ilk, orta ve yüksek öğretimde yönetimini sağlamakta, yükseköğretim kurumları ve uluslararası kuruluşlarla ortaklaşa yurt dışında yerel öğretmenlerin işe alınmasını desteklemekte ve Portekiz kültürünün uluslararasılaşmasını teşvik etmektedir. 57 ülkede faaliyet gösteren Camões Portekiz Kültür Merkezi özellikle Portekizce konuşulan Afrika ülkeleri (PALOP) olmak üzere farklı farklı ülkelerde ve Doğu Timor'da çeşitli alanlarda program ve projeleri teşvik etmekte ve yürütmektedir (Camões I.P., 2022: <https://www.instituto-camoes.pt/en/activity-camoes/what-we-do/co-operation/activity>).

4.8. Macar Kültür Merkezi (Magyar Kulturális Központ)

Fürjezs'e göre, Macaristan gibi görece küçük ülkelerin yurtdışında enstitü masrafları karşılayacak bütçesi kısıtlı olduğundan, temsilciliklerini stratejik olarak önemli olan komşu ülkelerinde ve ABD, Japonya, Çin gibi dünya güçlerinde açmayı tercih etmektedirler (Fürjezs, 2013: 7). Macar Kültür Merkezi dünya genelinde 24 ülkede 26 temsilcilikle faaliyetlerini sürdürmektedir. Enstitünün amacı Macaristan'da ve yurtdışındaki Macarların kültürel değerlerini, ilişkilerini beslemek ve tüm dünyaya tanıtmaktır. Enstitü hazırladığı etkinliklerin çeşitlilik içermesine, böylelikle farklı kesimlerin ilgisini çekmeye önem vermekte, düzenlediği sergilerde klasik ve çağdaş Macar güzel sanatını, etkinliklerde ise Macar edebiyatı, müziği, sineması ve tiyatrosunu tanıma imkânı sunmaktadır (Macar Kültür Merkezi, 2022: <https://culture.hu/tr/istanbul/hakkimizda>). Macar Kültür Merkezi Türkiye'de 2013 yılında İstanbul'da açtığı temsilcilikle faaliyetlerine başlamıştır.

4.9. Danimarka Kültür Enstitüsü (Dansk Kultur Institut)

Danimarka Kültür Enstitüsü, 1940'tan beri Danimarka ile dünyanın geri kalanı arasında kültürel alışverişi ve işbirliğini teşvik eden Kültür Bakanlığı tarafından desteklenen bağımsız bir kuruluştur (Kieft, 2018: 3). Avrupa'daki hâkim siyasi ortama karşı bir tepki olarak, kültür, iş, eğitim ve bilim dünyasından 34 Danimarkalı bireyin girişimiyle kurulmuştur. Kültürel diyalog, işbirliği ve karşılıklı anlayışın önemine inanan enstitünün amacı kültürel değerlerin, fikirlerin ve deneyimlerin değişimi yoluyla uluslararası anlayışı teşvik etmek ve dünyaya Danimarka hakkında bilgi vermektir (Dansk Kultur Institut, 2022: <https://www.danishculture.com/history/>). Enstitü eşit haklar, eğitim, demokrasi ve aktif vatandaşlık gibi konularda uluslararası faaliyetler geliştirmekte ve özellikle Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini doğrultusunda çalışmalar yapmaya özen gösterdiğini ifade etmektedir.

5. Türkiye'de Faaliyet Gösteren Diğer Kültür Enstitüleri ve Faaliyet Alanları

EUNIC üyesi olmayan ancak Türkiye'de faaliyet gösteren Konfüçyus Enstitüsü, Kore Kültür Merkezi'nin faaliyet alanları ise aşağıdaki gibidir.

5.1 Konfüçyus Enstitüsü (Confucius-institute)

Yumuşak güç kapsamındaki faaliyetlerin ülkenin olumlu imajı açısından önemini bilincinde olan Çin dünya genelinde yer alan "baskıcı ve antidemokratik" algısını değiştirmek, dilini, kültürünü diğer ülkelere yaymak amacıyla 2004 yılında Konfüçyus Enstitüsü'nü kurmuştur (Bayraktar, 2017: 73). Konfüçyus Enstitüsü faaliyet gösterdiği ülkelerde genellikle yerel bir üniversite veya eğitim kurumunda bulunmakta ve Konfüçyus Enstitüsü Merkez Bürosuna bağlı olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Bu anlamda Konfüçyus Enstitüsü, yurtdışındaki imajını geliştirmeye çalışan 'bağımsız' modüller yerine kendi kendini üreten ilişkisel stratejileri ve genişlemesini kolaylaştıran çok katmanlı, küresel bir enstitüler, eğitmenler ve öğrenciler ağını kapsamaktadır (Zaharna, 2011: 9-11). Çin'in en önemli yumuşak gücü olarak 2004 yılında faaliyetlerine başlayan Konfüçyus Enstitüsü'nün başarısı, Finlandiya, Macaristan, Rusya, Güney Kore ülkelerini dünya çapında kültür enstitüleri inşa etme konusunda motive etmiştir (Lien ve Lo, 2017: 12). Günümüzde 540 merkezde (Dig Mandarin, 2022: <https://www.digmandarin.com/confucius-institutes-around-the-world.html>) faaliyetlerini sürdürmekte olan Konfüçyus Enstitüsü Türkiye'de ilk kez 2008 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi bünyesinde açılmıştır.

5.2 Kore Kültür Merkezi (Korean Cultural Center)

Kore Kültür Merkezi, Kore Kültür Spor Turizm Bakanlığının bünyesinde, Kore kültürünü tanıtmayı ve kültürel arabuluculuk olanakları sağlamayı amaçlayan bir kamu kurumu olarak faaliyet göstermektedir. İlk yurtdışı merkezini 1979 yılında Japonya'da açan Kore Kültür Merkezi bugün, 20 ülkede faaliyet göstermektedir. Kore Kültür Merkezi, Kore kültürünü, müzik, dil, geleneksel kültür, edebiyat, film ve yemek olmak üzere çeşitli programlarla tanıtmaktadır. Enstitü, bir anlamda Kore Hükümeti için bir kültür işleri ofisi olmakta ve uluslararası halkla ilişkiler rolü üstlenmektedir (Lee ve Baumstarck, 2012: 4-5).

Kore Kültür Merkezi, Kore Drama TV ve pop müzik aracılığıyla Çin ile diplomatik ilişkiler kurduktan sonra, Asya ve birçok dış ülkede Kore dalgası fenomen haline gelmiştir. Kore dalgası uluslararası alanda geniş çapta yayılarak Kore Hükümeti için bir kültür açılış kapısı olmuş, Kore kültürüne, yemeklerine yayılan Kore dalgası, K-pop hayranlarının olduğu büyük topluluklar yaratmıştır (Awaludin, 2020: 35-40).

6. Yunus Emre Enstitüsü ve Faaliyet Alanları

Soğuk Savaş sonrasında dış politika alanındaki statik yaklaşımını değiştirerek "aktif dış politika" anlayışını benimseyen Türkiye, özellikle 2000'li yıllara geldiğinde gerek Türki cumhuriyetlerde gerekse diğer coğrafyalarda Türk kültürünü tanıtmaya ve yayma hedefi ile kültür enstitülerini bir ihtiyaç olarak algılamaya başlamıştır (Göktolga ve Gündoğmuş, 2015: 324).

Türk kültürünü, tarihini, dilini, sanatını tanıtmak ve yaymak amacıyla 2007 yılında Yunus Emre Vakfı tarafından kurulup 2009 yılında faaliyetlerine başlayan Yunus Emre Enstitüsü ilk merkezini Bosna-Hersek'te açmış, yayıldığı ilk bölge Balkanlar olmuş (Paçaoğlu, 2020: 51), sonrasında geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. 2022 yılı itibarıyla

Yunus Emre Enstitüsü'nün faaliyet gösterdiği 53 ülkede merkez sayısı 64'e yükselmiştir (Yunus Emre Enstitüsü, 2022: <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>).

YEE'nin misyonu Türkiye'nin uluslararası alanda bilinirliğini, güvenilirliğini ve itibarını artırmak; vizyonu ise dünyanın her yerinde Türkiye ile bağ kuran ve Türkiye'ye dost insan sayısını artırmaktır. Kuruluş amacı ise Türkiye'yi, kültürel mirasını, Türk dilini, kültürünü ve sanatını tanıtmak, Türkiye'nin diğer ülkeler ile dostluğunu geliştirmek, kültürel alışverişini artırmak, bununla ilgili yurt içi ve yurt dışındaki bilgi ve belgeleri dünyanın hizmetine sunmak, Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek şeklindedir. Enstitü'nün temel çalışma alanları; Türkoloji bölümleri, Türkiye-AB Kültürlerarası Diyalog Programları, Türkçe eğitimi, kültür-sanat projeleri/etkinlikleri, bilim-akademi ve kültürel diplomasi üzerine oturmuştur.

50 ülkede 101 Türkoloji Bölümü kuran YEE Türkçe Eğitimi çerçevesinde; Türkçe dil kursları, Türkçe yeterlilik sınavları yürütmektedir. YEE'nin Kültür-Sanat Birimi çerçevesinde; Türk kültür ve sanatının örneklerini dünyanın farklı yerlerine ulaştırmak için müzik, el sanatları, tiyatro, resim, sinema, fotoğraf, edebiyat, mutfak gibi alanlarda Türkiye'nin kültürel eserleri sergilenmekte ve atölye çalışmaları, sanat kursları, dergi ve bülten yayınları, bilimsel toplantılar gibi etkileşimli etkinlikler yapılmaktadır (Yağmurlu, 2019: 15-18). Kültürel çalışmalar dışında Enstitü, 70'den fazla ülkede 500'ü aşkın kurum/kuruluş ile bilim, sanat, ticaret gibi farklı alanlarda da iş birliği içerisinde. Ayrıca farklı coğrafyalardan farklı kurumları bir araya getirerek karşılıklı anlayış ve iş birliğini güçlendirmek amacıyla Türkiye-AB Kültürlerarası Diyalog Programları yürütülmektedir.

7. Yöntem ve Bulgular: Türkiye'de Faaliyet Gösteren Kültür Enstitüleri ve Yunus Emre Enstitüsü Faaliyetleri Karşılaştırmalı Analizi

Kültür diplomasisi unsurlarının bir ülkenin itibarının, imajının inşa edilmesi ve tanıtılmasında tek başına yetmesi mümkün olmamakla birlikte, önemi yadsınamaz alt kurumlara sahip olduğu bir gerçektir. Bu alt kurumlardan biri de kültür enstitüleridir. Dünya genelinde faaliyet gösteren kültür enstitülerinin ortak temel amacı; ülkesini, dilini, kültürel değerlerini tanıtmak, ülkelerinin imajı ve itibarı için bir dizi faaliyetler düzenlemek, işbirlikleri kurmak ve diğer toplumlarla olumlu ilişkiler geliştirmektir. Bu çalışma kapsamında örneklem olarak Türkiye'de faaliyet gösteren EUNIC üyesi kültür enstitüleri/ Türkiye'de faaliyet gösteren ancak EUNIC üyesi olmayan kültür enstitüleri ve dünyanın birçok ülkesinde Türkiye'yi temsil eden Yunus Emre Enstitüsü'nün faaliyetleri ele alınmıştır.

Türkiye'de faaliyet gösteren kültür enstitülerinin ve YEE'nin faaliyet alanları, içerikleri nelerdir? Hangi çalışmalarda birbirlerinden farklılaşmaktadırlar? Sorularına yanıt aranan bu çalışmada enstitülerin faaliyetleri, nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan içerik analizi tekniği ile incelenmiştir. Bu nedenle enstitüleri tanımlamak, karşılaştırmak, farklılık ve benzerliklerini ortaya koyabilmek amacıyla internet siteleri ve 2016-2021 yılları arasındaki faaliyet raporları incelenmiştir. Yapmış oldukları çalışmalar ve yapısal özellikleri tablolandırılmıştır.

Ülkelerin dış toplumlar karşısında temsili ve tanıtım görevini üstlenen ulusal kültür enstitüleri, bağlı buldukları ve raporlama yaptıkları birimlerin genelde dışişleri ve kültür bakanlıkları (Tablo 2) olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Türkiye’de merkezi bulunan enstitülerin bağlı oldukları birim ve raporlama merkezleri

#	Türkiye’de Merkezi Bulunan Kültür Enstitüleri	Raporlanan Makam	Hükümetle İlişkisi
1	Alliance Française	Dışişleri Bakanlığı	Bağımsız
2	Institut Français	Dışişleri Bakanlığı	Dışişleri Bakanlığı Kuruluşu
3	British Council	Dışişleri Bakanlığı	Kamu hizmeti misyonuna sahip Birleşik Krallık organizasyonu
4	Goethe Enstitüsü	Dışişleri Bakanlığı	STK
5	İtalyan Kültür Enstitüsü	Dışişleri Bakanlığı	Operasyonel ve finansal özerklik
6	Cervantes Kültür Enstitüsü	Dışişleri Bakanlığı ve Kültür Bak	Dışişleri ve Kültür Bak bağlı kuruluş
7	Portekiz Kültür Enstitüsü	Dışişleri Bakanlığı	Dışişleri Bakanlığı Kuruluşu
8	Macar Kültür Merkezi	Dışişleri Bakanlığı	Dışişleri Bakanlığı Kuruluşu
9	Romen Kültür Merkezi	Dışişleri Bak. ve Kültür Bakanlığı	Tüzel kişiliğe sahip kamu kurumu
10	Danimarka Kültür Enstitüsü	Dışişleri Bak. ve Kültür Bakanlığı	Dışişleri ve Kültür Bakanlıkları destekli
11	Konfüçyus Enstitüsü	Eğitim Bakanlığı	Eğitim Bakanlığı-Hanban Kuruluşu
12	Kore Kültür Merkezi	Dışişleri Bakanlığı	Dışişleri Bakanlığı
13	Yunus Emre Kültür Merkezi	Kültür ve Turizm Bakanlığı	Kültür ve Turizm Bakanlığı

Türkiye’de faaliyet gösteren EUNIC üyesi ulusal kültür enstitüleri arasında dünya genelinde en fazla temsilciliğe sahip ve kültür enstitüsü kuruluş yılı en eski olan Alliance Française’tir. Alliance Française’ten sonra en fazla temsilciliğe sahip ulusal kültür enstitüleri Institute Français, British Council ve Goethe Enstitüsü’dür (Tablo 3). Kültür enstitülerini ilk kuran ülkeler sırasıyla Fransa (1883), Portekiz (1924), İtalya (1926), İngiltere (1934), Almanya (1951) olmuştur. Türkiye ise 2007 yılında Yunus Emre Kültür enstitüsünü kurmuş, 2009 yılında uygulamaları başlatmıştır.

Tablo 3: Türkiye’de merkezi bulunan enstitülerin temsilcilik ve kuruluş bilgileri

#	Türkiye’de Merkezi Bulunan Kültür Enstitüleri	Dünyada Temsilcilik Sayısı	Türkiye’de Temsilcilik Sayısı	Dünyada Başlangıç Yılı	Türkiye’de Başlangıç Yılı
1	Alliance Française	819	2	1883	2007
2	Institut Français	215	3	1907	1940
3	British Council	191	3	1934	1940
4	Goethe Enstitüsü	158	3	1951	1954
5	İtalyan Kültür Enstitüsü	90	1	1926	1951
6	Cervantes Kültür Enstitüsü	86	1	1991	2001
7	Portekiz Kültür Enstitüsü	73	2	1924	2012
8	Macar Kültür Merkezi	26	1	2007	2013
9	Romen Kültür Merkezi	19	1	2003	2005
10	Danimarka Kültür Enstitüsü	8	1	1940	2019
11	Konfüçyus Enstitüsü	540	4	2004	2008
12	Kore Kültür Merkezi	33	1	1979	2011
12	Yunus Emre Kültür Merkezi	64	1	2009	2009

Uluslararası sahnede ülkelerinin görünürliğini arttırmak için kültürel işbirlikleri, sanatsal alışverişler, dil öğretimi gibi faaliyetler gerçekleştiren kültür enstitülerinin yapmış oldukları başlıca faaliyetler ana başlıkları ile aşağıdaki gibi tabloleştirilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4: Türkiye’de merkezi bulunan enstitülerin ve YEE’nin faaliyet alanları

#	Ulusal Kültür Enstitüleri	Eğitim Faaliyetleri	Kültür Faaliyetleri
1	Alliance Française	Dil kursları, Dil Sertifikaları, Eğitimci Yetiştirme, Kütüphaneler, Tartışma Grupları, Burslar	Konferans, Konser, Tiyatro, Sanat Sergileri, Gastronomi, Kültürlerarası Diyalog Programı, Film Gösterimi
2	Institut Français	Dil kursları, Edebi Çeviriler, Kütüphaneler, Fransız Okulları ile İşbirliği	Festivallere Ev Sahipliği, Tiyatro, Müzik, Görsel Sanatlar, Sinema, Dans, Edebiyat, Seminerler, Plastik ve Görsel Sanatlar, Performans, Bilimsel ve Teknik Kültür, Edebiyat ve Fikir Söyleşileri
3	British Council	Dil kursları, Dil Sertifikaları, Eğitimci Yetiştirme, İngiltere’de Eğitim, Kütüphaneler, Konferans	Edebiyat, Film, Tiyatro, Sergi, Sinema, Kültürlerarası Diyalog Programı, Hibeler, Söyleşi, Proje, Sanat Etkinlikleri, Konserler, Festivaller, Sanatçılara Destek Programları, Müze Kurulumları, Müze Konferansları, Döngüsel Kültürler Projeleri, Uluslararası İşbirliği Hibeleri, Engelli Sanatçılara Destek Programları, Diğer Ulusal Kültür Enstitüleri ile Ortak Çalışmalar
4	Goethe Enstitüsü	Dil kursları, Dil Sertifikaları, Kütüphaneler ve Bilgi Merkezleri, Tartışma Forumları, Yerel Okullarla İşbirliği, Öğretmen Eğitimi, Kültürel Eğitim ve Söylem, Bilgi Turları	Festivaller, Seminerler, Görsel Sanatlar, Film, Edebiyat, Müzik, Dans, Tiyatro, Müzeler, Müzik
5	İtalyan Kültür Enstitüsü	Dil Kursları, Eğitimci Yetiştirme Kütüphaneler	Sinema, Tiyatro, Uluslararası Müzik, Film, Tiyatro Festivallerine, Bienallere ev sahipliği, Kitap Tanıtımı, Moda, Tasarım, Fotoğraf, Sergi, Konser, Film Gösterimi, Konferans, Kitap Tanıtımı, Yuvarlak Masa Günleri, Şiir Okuma Günleri
6	Cervantes Kültür Enstitüsü	Dil Kursları, Dil Sertifikaları, Kütüphaneler, Dijital Kütüphane, Öğretmenin Formasyon Eğitimi	Film Gösterimleri, Söyleşiler, Okuma Atölyeleri, Sergiler, Konserler, Çocuk Atölyeleri, Dijital Diplomasi, Konferanslar, Diğer Ulusal Kültür Enstitüleri ile İşbirlikleri, İspanyol Edebiyatı Klasiklerinin Yayınlanması, Ödüllü Filmlerin Tanıtımı, Yuvarlak Masa Tartışmaları, Konferanslar
7	Portekiz Kültür Enstitüsü	Dil Kursları, Kütüphaneler, Portekizce Dil Günleri	Müzik, Tiyatro, Film Festivalleri, Dans Gösterileri, Konferanslar, Bilimsel Araştırma Destekleri, Fotoğraf Yarışmaları, Sergiler, Gençlik Parlamentosu, Belgeseller
8	Macar Kültür Merkezi	Dil Kursları, Kütüphaneler, Burs	Tarih, Sergi, Edebiyat Günleri, Tiyatro, Müzik, Festivaller, Kültürlerarası Diyalog Programı, Macar Güzel Sanatı, Sinema, Diğer ülkelerdeki Ulusal ve Uluslararası Festivallere Katılım, Film Gösterimleri, Konserler
9	Romen Kültür Merkezi	Dil Kursları, Ulusal Kitap Merkezi	Film Gösterimleri, Romen Edebiyatının Tanıtımı, Romen Edebiyatının Çevirileri, Kitap lansman ve sunumları, Tiyatro Gösterimleri, Müzik, Uluslararası Festivallere Katılım, Kültürel İşbirliği Projelerine Destek, Diğer ülkelerdeki Festivallere Katılım

10	Danimarka Kültür Enstitüsü	Dil Kursları	Tiyatro, Müzik, Dans Gösterimleri, Festivallere Ortaklık, Diğer Ülkelerdeki Yerel Kurumlarla İşbirliği
11	Konfüçyüs Enstitüsü	Dil Kursları, Çince Dil Eğitimci Eğitimi, Yeterlilik Sınavları, Sertifika	Kaligrafi, Yemek Kursu, Çin Şarkıları Kursu, Müzik, Festivaller, Öğrencilere Yaz Kampı, Üniversitelerle Ortak Çalışma, Çin'in Kültürü ile ilgili Bilgi ve Danışmanlık Hizmetleri, Yarışmalar, Sergiler, Film Haftaları, Akademik İşbirlikleri, Araştırma Programları
12	Kore Kültür Merkezi	Dil Kursları, Üniversite tanıtım günleri,	Müzik Grupları, Kore Enstrümanları, Dans, Festivaller, Film, K-pop akademi, Geleneksel oyunlar, Konserler, Kaligrafi, Kore Yemekleri, Geleneksel Makyaj, Sanatsal Sergiler, Geleneksel Giysiler, Tiyatro, Yarışmalar
13	Yunus Emre Enstitüsü	Dil Kursları, Dil Yeterlilik Sınavları, Türkoloji, Kütüphaneler, Türkçe Eğitimi İçin Yurtdışına Kaynak Gönderimi	Sanat Kursları, El Sanatları Sergileri, Resim Sergileri, Tiyatro Etkinlikleri, Müzik Buluşmaları, Anma Programları, Film ve Belgesel Gösterimleri, Tarih, Kitap Tanıtımları, Dergi, Kültürlerarası Diyalog Programları, Kitap Çevirileri, Konserler, Fotoğraf Sergileri, Türk Edebiyatı, Türk Mutfağı, Sinema, Atölye Çalışmaları, Dergi ve Bülten yayınları, Bilimsel Toplantılar, Diğer Ülkelerdeki Kurumlarla İşbirlikleri

Yukarıdaki Tablo 4'te görüldüğü üzere tüm kültür enstitülerinin faaliyetleri iki temel başlık altında incelenmiştir. Fransız kültürü ve dili hakkında başlıca yetkili kaynak olarak görülen Alliance Française ve Institute Française; Fransız dilini yaygınlaştırmak, Frankofon kültürünü yaymak ve kültürel çeşitliliği teşvik etmek amacıyla çeşitli konferanslar, konserler, filmler, tiyatrolar, sanat sergileri, bursları içeren kültür hizmetleri sunmaktadırlar. Fransız sinemasına ayrıca önem veren Alliance Française 30.000'den fazla ticari olmayan film gösterimini desteklemiş, bununla birlikte Fransız filmlerinin yurtdışında gösterimini kolaylaştırmak için dijital film kataloğu geliştirmiştir. Yine Fransa'nın ulusal kültür enstitüsü Institute Française özellikle yayıncılık, sinema, müzik, yıllık festivaller, etkinliklere ağırlık vermekte, bulunduğu ülkelerde kurumsal işbirlikleri ile faaliyetlerini yürütmektedir. (Institute Française, 2022: <https://www.ifturquie.org/biz-kimiz/>, 2022). Institute Française, Fransızca öğretimi ve Fransızcanın yaygınlaştırılması, eğitim ve üniversite alanında işbirliği, kütüphaneler, müzik, plastik ve görsel sanatlar, sinema, tiyatro, dans, performans, bilimsel ve teknik kültür, edebiyat ve fikir söyleşileri gibi farklı disiplinlerde sanatsal ve kültürel işbirlikleri ve etkinliklerden oluşan geniş bir faaliyet alanı sunmaktadır.

İngiltere'nin en önemli kültürel diplomasi kurumlarının başında gelen British Council İngiliz kültürü ve yaşamının yanı sıra eğitiminin de tanıtımı için, özellikle genç nüfusu hedefleyen çalışmalar yapmaktadır. İngilizce dil öğretimi, eğitim ve sanat olmak üzere üç farklı alanda faaliyetlerini yoğunlaştıran, British Council, dil eğitimi vermekte, diploma sınavları yapmaktadır, Bulunduğu ülkelerde bölgenin ihtiyaç ve beklentilerine göre farklılıklar gösterse de dil eğitimlerinin dışında genel olarak; kütüphane kurulumu, konferanslar, söyleşiler, sergiler, edebiyat, müzik, tiyatrolar, konserler, bilimsel projeler, çevrim içi-yüz yüze sanat etkinlikleri, festivaller, sanatçılara destek programları, müze kurulumları, müze konferansları, döngüsel kültürler projeleri, uluslararası işbirliği hibeleri, engelli sanatçılara destek programları, diğer ulusal kültür enstitüleriyle ortak çalışmalar gibi çok sayıda etkinlik ve proje yürütmektedir. British Council yılda yaklaşık 500'den fazla sergi, etkinlik, performans ve program düzenlemektedir.

Goethe Enstitüsü dünyada ve Türkiye'de Almanca dili öğrenimi (dil kursları, öğretmen eğitimi, yerel okullarla işbirliği), dışında müzeler, radyo-televizyon, sinema, sanat, müzik, bilim ve edebiyat gibi çok çeşitli alanlarda etkinlikler düzenlemektedir. Goethe Enstitüsü, kütüphaneler, bilgi merkezleri, tartışma forumları ile kültür hizmeti sunmakta, Almanca dil eğitimine, Almanca kitapların diğer dillere çevrilmesine önem vermektedir. Bunun yanı sıra her yıl Goethe Enstitüsü'nde 2500'den fazla film gösterimi yapılmakta, Alman filmlerini tanıtmak için bir elçi olarak hareket etmekte, film festivalleri, seminerler ve atölye çalışmaları düzenlemektedir (Goethe Institute, 2022: <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/ueb/auf.html>).

2017'den bu yana dijital diplomasi faaliyetlerine ağırlık vermeye başlayan Cervantes, İspanyol edebî eserlerin dijitalleştirilmesi ile oluşturulan dijital kütüphane, online kurslar ve sanal merkezlerle, internette hem eğitim hem de kültürel diplomasi çalışmalarını sürdürmekte, bu da enstitüyü dijital ortamın potansiyelinden en iyi şekilde yararlanan kurumlardan biri haline getirmektedir (Gutierrez ve Rubio, 2018: 3). Açıldığı tarihten bu yana İspanyolca dil kursları düzenlemekte, yurt dışındaki İspanyolca öğretmenlerinin formasyonu için atölye çalışmaları yapmakta, farklı şehirlerin kültür-sanat hayatına yön veren müzeler, tiyatrolar, sanat galerileri ve diğer kuruluşlarla işbirliği yaparak, film gösterimi, sergi, konser, tiyatro, edebiyat, okuma atölyeleri, müzik günleri, yuvarlak masa tartışmaları ve konferanslar gibi çeşitli etkinlikler düzenlemektedir.

İtalyan kültürüne yönelik en önemli referans haline gelmiş olan İtalyan Kültür Enstitüsü, entelektüeller, sanatçılar ve kültür temsilcileri için bir buluşma yeri olup, İtalya'nın kültürel imajını tanıtmak için sanat, müzik, sinema, tiyatro, dans, moda, tasarım gibi konularda etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Bununla birlikte, İtalyanca öğrenmek ve İtalyan kültürü hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için kurslar düzenleyen, kütüphane sunan enstitü kültürlerarası diyalogu geliştirmek amacıyla yapılan girişimleri desteklemektedir. Türkiye'deki İtalyan Kültür Enstitüsü, İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Enstitünün Türkiye'deki aktiviteleri arasında sergi, konser, film gösterimi, konferans, kitap tanıtımı, yuvarlak masa, şiir okuma günleri gibi etkinlikler düzenlemek yer almaktadır. Bununla birlikte Enstitü, donanımlı eğitimler tarafından verilen İtalyanca yabancı dil ve İtalyan kültürü kursları düzenlemekte ve kapsamlı bir kütüphane hizmeti sunmaktadır. Ayrıca Enstitü aktif olarak İstanbul Bienali, Uluslararası Film Festivali, Uluslararası Tiyatro Festivali, Uluslararası Müzik Festivali, Uluslararası Ülker Kukla Festivali, İşçi Filmleri Festivaline de katılmaktadır (Istituto Italiano di Cultura, 2022: https://iicistanbul.esteri.it/iic_istanbul/tr/).

Kendini kültürel diplomasi ve uluslararası sanat alışverişine adan Romanya Kültür Merkezi, dünya genelinde Romen kültürünün tanıtımı için çalışmakta, bu doğrultuda faaliyetlerde bulunmaktadır. Romanya Kültür Merkezi; uluslararası festivallere katılmakta, kültürel işbirliği projelerine, bilimsel-akademik çalışmalara destek vermekte, Romen edebiyatını tanıtmak için kitaplar, dergiler, kütüphaneler sunmakta, çeviri desteği vermektedir.

Camoos Portekiz Kültür Merkezi'nin faaliyetleri arasında film/müzik festivalleri, konserler, konferanslar, dans gösterileri, bilimsel araştırma destekleri, Portekizce dil günleri, fotoğraf yarışmaları, sergiler, gençlik parlamentosu, tiyatro gösterileri, belgeseller vs yer almaktadır. Uluslararası alanda Portekiz dilinin ve kültürünün olumlu anlamda tanıtımı için destek olma amacıyla faaliyetlerini yürüten Camoos Portekiz Kültür Merkezi, özellikle Portekizce konuşulan ülkelerdeki projeleri teşvik etmekte, destek olmakta ve yürütmekte, aşırı yoksulluğun ortadan kalkması ve ülkelerin sürdürülebilir kalkınmasının bir gider değil yatırım olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır.

Macar Kültür Merkezi de temsilciliklerinin bulunduğu yerlerde Macarların kültürel değerlerini dünyaya tanıtmak için Macar sanatını, edebiyatını, sinema ve tiyatrosunu öne çıkaran çeşitli etkinlikler düzenlemekte; yerli festivallere ve uluslararası programlara dahil olmaya çalışmaktadır. Macarca dil kursları düzenlemekte, Macaristan'da eğitim görmek isteyenlere burs fırsatı tanımaktadır. Temsilcilikleri aracılığıyla sergiler, film gösterimleri, konserler, edebiyat günleri düzenlemekte, kütüphane hizmeti sunmakta, dijital platformlarda çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Merkez ayrıca, Türkiye'de Macar çocukların eğitim aldığı İstanbul Macar Okulunu da desteklemektedir.

Sanat, kültür ve bilgi alışverişinin küresel zorlukların üstesinden gelmekte katkı sunabileceği vizyonuyla yola çıkan Danimarka Kültür Enstitüsü özellikle Sürdürülebilir Kalkınma Planı projeleriyle öne çıkmakta ve bu konuda diğerlerinden ayrılmaktadır. Enstitü; bulunduğu ülkelerde iki ülke kültürel yaşamı arasında canlı bir köprü kurma, kültür alışverişinde bulunma ve kültürler arası diyalog oluşturma amacıyla diğer ülkelerin yerel kurumlarıyla işbirliği içerisinde çok sayıda proje ve festivale ortaklık etmekte, film festivalleri, tiyatro festivalleri, sergiler, çocuk etkinlik atölyeleri gibi kültür sanat etkinlikleri düzenlemektedir. Enstitü düzenlemiş olduğu; Toplumsal cinsiyet, iklim farkındalığı, gençlere mentorluk, savaş karşıtlığı, engellilerin sanatla desteklenmesi, şiddet karşıtlığı, sıfır atık, demokrasi laboratuvarı, yeşil kitaplıklar, İklim odaklı VR-AR-dijital oyunlar gibi etkinliklerle farklılık yaratmaktadır.

Konfüçyüs enstitüsü gerek dünyada gerekse Türkiye'deki temsilciliklerinde Çin dilini, kültürünü tanıtmak ve yaymak amacıyla Çince dil öğretimi, Çince yeterlilik sınavları düzenlemekte, yabancı okullarda Konfüçyüs sınıfları kurmakta, Çin kültürü ile ilgili danışmanlık hizmeti vermektedir. Kendini çok kültürlülüğün gelişimine ve uyumlu bir dünyanın inşasına adanmış enstitü bu kapsamda Çince dersleri, kaligrafi kursu, Çin yemeği kursu, Çin şarkıları kursu vs. düzenlemekte, festivaller, yarışmalar organize etmekte, sergiler, film haftası vs. gerçekleştirmektedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra akademik anlamda işbirlikleri yapılmakta, forumlar, araştırma programları düzenlenmekte, öğrenciler için yaz kampı programları gerçekleştirilmektedir.

Kore Kültür Merkezi'nde dünya genelinde Kore dili, Kore yemeği, tekvando, geleneksel Kore kıyafeti (Hanbok), K-POP akademi, kaligrafi, geleneksel Kore müzik enstrümanları gibi Kore kültürü ile ilgili dersler verilmektedir. Seramik, resim sergileri yapılmakta, Kore ile ilgili tarihi, bilimsel seminerler, konserler, Kimchi Festival, K-Pop Festival, Korece Konuşma Yarışmaları gibi etkinlikler düzenlenmektedir (Kore Kültür Merkezi, 2022: <https://tr.korean-culture.org/tr>). Kore Kültür Merkezi müzik grupları aracılığıyla Kore müziğinin yanı sıra geleneksel makyaj malzemeleri ve aksesuarlarının ve geleneksel Kore yemeklerinin vb. tanıttığı etkinlikler düzenlemektedir (Hun vd., 2013: 6-7). Bir devlet politikası olarak ele alınan özellikle Kore müzikleri ve filmleri ile Kore kültürünü özendirici ve ilgi çekici kılabilmek için konserler verilmekte, festivaller yapılmakta, ödüllü yarışmalar gerçekleştirilmektedir.

Çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı kültür enstitülerine karşılık Türkiye'nin ulusal kültür enstitüsü YEE incelenmiştir. Günümüzde yurtdışında 64 temsilcilikte faaliyet gösteren YEE, diğer ülkeler ile Türkiye arasında dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi, kültürel alışverişin artırılması, Türkçenin, Türk kültür ve sanatının tanıtılması ve yaygınlaştırılması amacını taşımaktadır. Türkçe dil kursları, yeterlilik sınavları düzenlenmekte, müzik, el sanatları, sinema, edebiyat ve mutfak alanları ağırlıklı olmak üzere etkinlikler, sergiler, faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte dünya genelinde farklı coğrafyalarda açtığı Türkiye Kütüphaneleri ve Türkoloji Bölümleri ile Türk dili, tarihi, kültürü ile yapılan çalışmalara kaynak sağlamak, bilimsel çalışmalara katkıda bulunmaktadır. YEE'nin kültür sanat anlamında yaptığı faaliyetler ağırlıklı olarak sergiler olmak üzere, müzik, sinema, festivaller, atölyeler, geleneksel Türk sporları-sanatları ve Türk mutfağı üzerine etkinlikler olarak sayılabilmektedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra Türkçe eğitimi ve Türkçe Yeterlilik Sınavları (TYS) da aralıksız devam etmektedir. 2022 yılına kadar, TYS'ye 44 ülke, 54 sınav merkezinde toplam 16.384 kişi katılmıştır. 2011 yılında Türkçe eğitimi veren okul sayısı 48 iken, 2022 yılı itibarıyla bu sayıyı 239'a ulaştırmıştır. Türkçe kurslarıyla 2021 yılında yüz yüze ve çevrim içi olarak 70 binden fazla öğrenciye ulaşılmıştır.

YEE, her yıl genişleyen etki alanı ve artan merkez sayısı ile çok daha fazla ülkeye ve yabancı topluluğa dokunmaktadır. Tablo 5'te görüldüğü üzere YEE özellikle Balkanlar, Avrupa ve Ortadoğu'daki ülkelerde diğer bölgelere göre daha fazla merkeze sahiptir.

Tablo 5: YEE'nin kültür-sanat faaliyetlerinin dünyadaki dağılımı

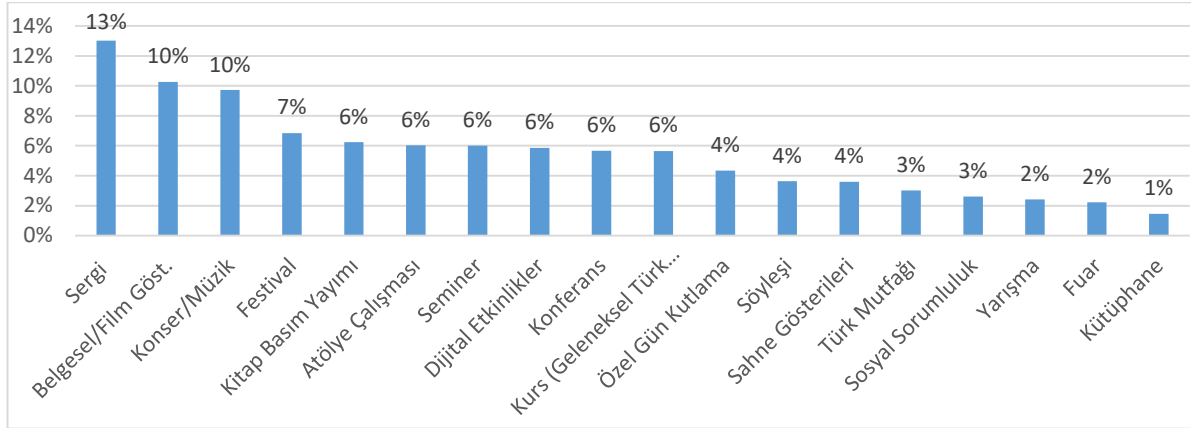
Bölge	Merkez Sayısı	Faaliyet Yüzdesi
Balkanlar	15	23%
Avrupa	13	20%
Orta Doğu	10	17%
Afrika	10	15%
Asya	9	15%
Uzak Doğu	4	6%
Amerika	3	4%

2009'da faaliyete geçen YEE, 2019 yılına kadar etkinlik sayısını ve türünü artırmıştır. Covid-19 pandemisinin yoğun yaşandığı 2020 yılında (Tablo 6) doğal olarak bu sayılar azalmıştır. 2021 yılında tekrar yüz yüze etkinlikler düzenlense de yılın ilk zamanları yine pandeminin gölgesinde geçtiği için faaliyet sayılarını etkilediği görülmüştür. YEE'nin sitesinde ve faaliyet raporlarında 2009-2019 yılları arasında gerçekleşen faaliyet sayısı rakamsal olarak bulunmaktadır. Ancak 2021 tarihli raporda 2020 ve 2021'de yapılan faaliyetlere dair kesin bir rakam verilmemiştir. Tablo 6'da bu yıllara ait bulunan veriler araştırmacılar tarafından faaliyet raporu okumalarından elde edilerek eklenmiştir.

Tablo 6: YEE'nin yıllar içinde faaliyet sayısı

Yıl	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Faaliyet Sayısı	15	40	124	388	400	465	713	796	887	908	942	602	470

Yıllar içinde YEE'nin etkinlik türlerinde ve sayılarında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Etkinlikler arasında belgesel ve film gösterimleri, sergiler, konserler (Tablo 7 ve Tablo 8) ilk sırada yer alırken pandeminin etkisiyle 2020 yılında çevrim içine taşınan etkinlikler 2021'nin ikinci yarısı itibariyle yeniden yüz yüze dönmeye başlamıştır.

Grafik 1: YEE'nin 2016-2021 yılları arasında kültür sanat faaliyetlerinin türlerine göre dağılımı (2016-2021 YEE faaliyet raporlarından derlenmiştir)

Tablo 7: YEE'nin yıllara göre kültür-sanat etkinliklerinin dağılımı (2016-2021 YEE faaliyet raporlarından derlenmiştir)

Faaliyet Türü	2021	2020	2019	2018	2017	2016	2016-2021 ORT.
Sergi	14%	10%	12%	14%	17%	10%	13%
Belgesel/Film Göst.	7%	10%	8%	10%	12%	14%	10%
Konser/Müzik	9%	7%	8%	10%	10%	15%	10%
Festival	5%	5%	10%	7%	9%	5%	7%
Kitap Basım Yayımları	6%	3%	3%	6%	5%	15%	6%
Atölye Çalışması	6%	6%	4%	5%	4%	11%	6%
Seminer	7%	11%	2%	2%	5%	9%	6%
Dijital Etkinlikler	9%	23%	1%	1%	1%	1%	6%
Konferans	5%	3%	10%	7%	6%	2%	6%
Kurs (Geleneksel Türk Spor ve Sanat.)	5%	1%	7%	9%	7%	5%	6%
Özel Gün Kutlama	4%	2%	8%	6%	4%	2%	4%
Söyleşi	3%	4%	4%	5%	4%	1%	4%
Sahne Gösterileri	5%	2%	3%	5%	5%	1%	4%
Türk Mutfağı	4%	2%	2%	1%	4%	4%	3%
Sosyal Sorumluluk	3%	2%	4%	4%	1%	1%	3%
Yarışma	4%	3%	2%	2%	2%	1%	2%
Fuar	1%	2%	2%	4%	3%	1%	2%
Kütüphane	2%	2%	1%	1%	2%	1%	1%
Diğer	1%	1%	4%	1%	1%	1%	1%

Gerek yabancı kültür enstitüleri gerekse YEE'de ortak en çok görülen faaliyetler; yayıncılık, sinema, müzik, yıllık festivaller, konferanslar, konserler, filmler, tiyatrolar, sanat sergileri, burslar, kütüphaneler, müze kurulumları, plastik ve görsel sanatlar, dil kursları, dil sertifikaları, dans gösterileri, bilimsel araştırma destekleri vs şeklinde sıralanabilir. Ancak Portekiz, Danimarka başta olmak üzere İngiltere, Fransa gibi ülkelerde bugünün sorunlarına değinen konular ve faaliyetler de göze çarpmaktadır. Bu ülkelerde geleneksel kültür öğelerinin tanıtılması, aktarılması yanında sürdürülebilirlik, toplumsal cinsiyet eşitliği, yeşil kütüphane, engellilerle çalışma, sıfır atık, gençlere mentorluk gibi güncel konulu faaliyetler düzenlenmektedir. Ayrıca YEE'nin çok sayıda faaliyetinin Türk-İslam-Osmanlı sentezi çerçevesinde hazırlandığı da görülmektedir.

8. Sonuç ve Tartışma

Kültürel diplomasi; uluslararası ilişkilerde üstünlük elde etme, ülke tanıtımı, diğer ülke yönetim ve vatandaşlarını etkileme konusunda önemi artan stratejik girişimler arasındadır. Eğitim, dil, spor, sanat gibi birçok faaliyet alanını içine alan kültürel diplomasinin önemli kurumsal yapılarından biri de kültür enstitüleridir. Kültür enstitülerinin amacı genel olarak kendi kültürlerini farklı toplumlara tanıtmak ve kültür transferi gerçekleştirmektir. Ulusal kültür enstitüleri faaliyet alanlarının yoğunluğuna, bütçelerine, yönetim yapılarına, işleyişlerine göre farklılık göstermeler dahi her biri, küreselleşen dünyada toplumlar arasında anlayış ve işbirliğine yardımcı olan medeniyet ve kültür elçisi rolü oynamakta, ülkeleri ve vatandaşlarını birbirine bağlayan köprü görevi görmektedirler. Kültürel diplomasi; toplumlar arası itibar ve prestiji artırmak, güven inşa etmek, barış ve işbirliği için diyalog ortamları yaratmak kapsamında olumlu olarak algılanırken; kültürel emperyalizm, baskın kültürlerin hegemonyası olarak olumsuz açıdan da düşünülmektedir. Ancak günümüzün değişen koşulları her ülke ve kültüre kendini anlatabilmek için benzer ortak alanlar sunmaktadır. Bunun farkına varan ülkeler de kültür enstitüleri gibi kurumlarla varlıklarını ortaya koymaya çalışmaktadırlar.

Kuruluş hikayelerine bakıldığında, genellikle yaşanan çeşitli travmatik olayların ardından birçok devlet, zedelenen imajlarını düzeltmek kaygısıyla kültür enstitülerini kurma kararı almıştır. Fransa-Prusya savaşından yenilgiyle çıkan Fransa Alliance Française'yi, ekonomik ve siyasi krizler sonucunda imaj kaybına uğrayan İngiltere British Council'i, 2. Dünya Savaşı sonrasında Nazi rejiminin olumsuz etkilerini silmek isteyen Almanya Goethe Enstitüsü'nü, "baskıcı ve antidemokratik" algısını değiştirmek isteyen Çin Konfüçyüs Enstitüsü'nü kurmuştur. Danimarka, Romanya, Portekiz, Kore, Türkiye gibi ülkeler de değişen küresel koşullara ayak uydurmak, uluslararası ilişkilerin rekabet alanında söz sahibi olmak için kültür enstitülerini hayata geçirmişlerdir.

YEE ve incelenen 12 yabancı kültür enstitüsünün hedefleri, vizyon ve misyonları yanı sıra düzenledikleri faaliyet başlıkları benzerlik göstermektedir. Dil eğitimleri, kurs ve sınavları önemli bir yer tutarken, düzenlenen kültür-sanat-spor etkinlikleri ile de iletişimin güçlenmesi, işbirliğinin artırılması amacını gütmektedirler. Araştırmaya konu alınan kültür enstitüleri arasında en genci olmasına rağmen YEE (2009) görünüşe göre etkinlik tür ve sayısı bakımından diğer kurumlara yetişmiş durumdadır.

Binlerce yıllık zengin geçmişi, alt yapısı ve dokusuyla Türk kültürü ve öğeleri Türkiye'nin en büyük yumuşak gücünü oluşturmaktadır. Kültürel diplomasi çalışmalarında da bu zengin içerik göze çarpmaktadır. Kültürel diplomasinin ve ülke tanıtımının önemli bir adresi olan YEE üzerinden yapılan incelemede geçmişin izlerini taşıyan çok sayıda etkinlikle günceli bağdaştırmaya çalışan çeşitli etkinlikler göze çarpmaktadır. Özellikle Osmanlı ve İslam kültürü temalı çalışmaların yoğunluk kazandığı görülmektedir. Osmanlı mirası olarak görülmesi nedeniyle Balkanlar ve Ortadoğu'da kültürel etkinlikler ve Türkçe dil kursları yoğunlaşmaktadır. YEE, merkez sayılarının fazla olduğu özellikle bu bölgelerde Türkçe eğitimi, öğrenci değişim programları, Türk okçuluğu, hat, tezhip, kaligrafi, ney sanatı gibi geleneksel kültür öğeleri ile etkileşim ve diyalog ortamı yaratmaktadır. 2021'de Bosna-Hersek, Kosova, Arnavutluk başta olmak üzere Balkanlar'da, Somali, Tayland gibi Afrika ve Asya ülkelerinde yüzlerce öğrenci Türkçe eğitimi almıştır.

Dünya çapında merkez sayısını ve faaliyet alanını yıllar içinde artıran ve çeşitlendiren YEE'nin ağırlıklı olarak geleneksel ve tarihi Türk-Osmanlı-İslam sentezinde gitmesine karşın diğer bazı enstitülerin daha fazla güncel konu ve ihtiyaçları yakaladıkları görülmektedir. Sinema, tiyatro, fuar, kitap basım-yayımları, yarışma, sahne sanatları, sanat-bilim atölyeleri, akademik işbirlikleri vb. YEE ve diğer enstitülerin ortak etkinlik alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan farklı olarak örneğin Danimarka ve Portekiz sıfır atık, toplumsal cinsiyet, iklim

krizi, yapay zeka, dijital teknoloji gibi konularda düzenlediği söyleşi, atölye, sergi, yarışma vb etkinliklerle fark yaratmaktadırlar. Türk kültürünün, Türkçe'nin tanıtılması ve yaygınlaştırılmasında kısa zamanda önemli adımlar atan YEE'nin, kendi sınırlarını aşarak bu tarz güncel konularla yeni nesil gençlere ve çocuklara daha hızlı bir erişim sağlaması mümkündür. Öte yandan genç nüfusa erişebilmek için dijital dünyanın olanaklarından daha fazla yararlanılması düşünülmelidir. Dış politikasına, tanınırlık ve itibarına önemli katkılar sunan kültürel diplomasi öğeleri Türkiye'nin yumuşak gücüne ivme katmaktadır. Kültür enstitüleri bu konuda önemli birer aktör olmakla birlikte söz konusu ülke tanıtımı olduğunda TİKA, TRT, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları, Kültür Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, ulusal-uluslararası STK'lar, bireysel girişimler gibi diğer aktörlerin de desteği ve entegre projeleriyle gerçek anlamda bu güç yerine getirilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Akıllı, E. (2018). "Yunus Emre Institute As A Tool For Cultural Diplomacy and Nation Branding", *Turkish Studies*, 13/22, 19-30.
- Alliance Française. (2022). About Us (09.09.2022). <https://www.alliancefr.org/en/about>.
- Andraschko, M. L. (2019). Developing an EU Strategy for Culture in External Relations -The Potential of The EUNIC Network. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). College of Europe.
- Awaludin, R.A. (2020). The Role of Korean Culture Center Indonesia In Order To Promote Culture In Indonesia. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). President University Faculty of Humanities.
- Aydemir, E. (2018). "Cultural Diplomacy and British Council", *II. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumu Bildiri Kitapçığı*, 226-229.
- Balkan Documentary Centre. (2022). The Romanian Cultural Institute. (20.06.2022). <http://bdcwebsite.com/the-romanian-cultural-institute/>
- Başar, U. ve Akbulut, E. (2016). "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Öğrenen İhtiyaçlarının Belirlenmesi: Yunus Emre Enstitüsü Tiflis Türk Kültür Merkezi Örneği", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 5/2, 1006-1020.
- Bayraktar, D. (2017). Yeni Dönem Türk Dış Politikasında Kamu Diplomasinin Yeri: Yunus Emre Enstitüsü ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Örnekleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.
- Brett, K. ve Schaefer, T. (2019). "Formalizing The American Brand: The Case for The US Culture, Language and Soft Power Institutes", *Place Branding and Public Diplomacy*, 15/2, 124-133.
- British Council. (2022). History (09.09.2022) <https://www.britishcouncil.org/about-us/history>.
- Camões I.P. (2022). Activity. (19.06.2022). <https://www.instituto-camoes.pt/en/activity-camoes/what-we-do/co-operation/activity>.
- Chakraborty, K. (2013). "Cultural Diplomacy Dictionary of The Academy for Cultural Diplomacy", *The Institute for Cultural Diplomacy* 2013.
- Cull, N.J. (2009). *Public Diplomacy: Lessons From The Past*, Figueroa Press, Los Angeles.
- Cull, N.J. (2008). "Public Diplomacy: Taxonomies and Histories", *The Annals of American Academy of Political and Social Science*, 616/10, 31-54.
- Demirkaya, Y. ve Çelik, F. (2021). "Kamu Destekli Sivil Örgütlenme Gücü: Yunus Emre Enstitüsü", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 137-156.
- Dig Mandarin. (2022). Confucius Institutes Around the World. (20.06.2022). <https://www.digmandarin.com/confucius-institutes-around-the-world.html>.
- Er, A. (2018). Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasi: Yunus Emre Enstitüsü Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Eren, E. (2020). "Education Policies as a Tool of Soft Power: Alliance Française and Yunus Emre Institute", *Current Research in Social Sciences*, 6/2, 125-134.
- Fürjesz, J.E. (2013). "The Role of Cultural Institutes in the European Integration", *In communication présentée au Symposium on Cultural Diplomacy*, 12, 1-13.

- Fisher, A. (2009). "Four Seasons in One Day", *The Crowded House of Public Diplomacy in the UK*, (Ed: N. Snow ve P. M. Taylor), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, Newyork.
- Fisher, A. (2013). "A Network Perspective on Public Diplomacy in Europe: EUNIC", *European Public Diplomacy*, Palgrave Macmillan, New York.
- Goethe Institue. (2022). Görevler ve Hedefler. (10.06.2022) <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/ueb/auf.html>
- Gosnell, J. (2008). "The Alliance Française, Empire and America", *French Cultural Studies*, 19/2, 227-243.
- Göktolga, O. ve Gündoğmuş, B. (2015). "Küreselleşmeye Karşı Milli Kültürü Koruma ve Yayma Çabası: Yunus Emre Türk Kültür Merkezleri Örneği", *International Journal of Social Science*, 33, 315-328.
- Gutierrez, J.J.P. (2015). "World Libraries, The Diplomatic Role of Cultural Agencies", *European Review*, 23/3, 361-368.
- Gutierrez, J.J.P. ve Rubio, R. (2018). "Mass Cultural Communication: The Case of the Cervantes Institute and its Digital Diplomacy via Twitter", *Communication and Society*, 31/3, 239-259.
- Güzel, S.Ç. (2016). "Dış Yardımlarda Destekleyici Bir Unsur Olarak Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30/2, 343-359.
- Hun, B.S. vd. (2013). "Correlation Between Cultural Diplomacy and Cultural Exchange: In Cases of the British Council and the Korean Cultural Center", *The Academy of Cultural Diplomacy Berlin: Institute for Cultural Diplomacy*, 1-9.
- Institute Français. (2022). Misyonlarımız. (20.06.2022) <https://www.institutfrancais.com/fr/qui-sommes-nous>.
- Istituto Italiano di Cultura. (2022). About Us. (18.06.2022). https://iicpretoria.esteri.it/iic_pretoria/en/istituto/chisiamo/.
- Istituto Italiano di Cultura İstanbul. (2022). Biz Kimiz. (18.06.2022). https://iicistanbul.esteri.it/iic_istanbul/tr/.
- Kieft, R. (2018). From Danish Polder Model to French Decentralisation. (28.09.2022) <https://dutchculture.nl/>
- Kizlari, D. ve Valenza, D. (2021). "A Balancing Act? Inter-Ministerial Co-Operation In The Work of The Cultural Attaches", *The Hague Journal of The Diplomacy*, 16/4, 493-518.
- Kore Kültür Merkezi. (2022). (21.06.2022). <https://tr.korean-culture.org/tr>.
- Lanshina, T. (2015). "The Goethe Institute and Soft Power", *International Organisations Research Journal*, 10/1, 86-104.
- L'etang, J. (2009). "Public Relations and Diplomacy in a Globalized World: An Issue of Public Communication", *American Behavioral Scientist*, 53/4, 607-626.
- Lee, M. ve Baumstarck, B. (2012). *The Korean Cultural Center: An Information Environmental Analysis*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). University of Maryland. Collegepark.
- Lien, D. ve Lo, M. (2017). "Economic Impacts of Cultural Institutes", *The Quarterly Review of Economic and Finance*, 64, 12-21.
- Lien, D. vd. (2019). "Asymmetric Effects of Cultural Institutes on Trade and Foreign Direct Investment", *The World Economy*, 42/5, 1520-1552.
- Macar Kültür Merkezi İstanbul. (2022). Hakkımızda. (19.06.2022). <https://culture.hu/tr/istanbul/hakkimizda>.
- Nye, J.S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Public Affairs. Kanada.
- Nye, J.S. (2008) "Public Diplomacy and Soft Power", *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, 616/1, 94-109.
- Okur, A., Demir, S. ve Köktürk, Ş. (2021). "Functions Of National Cultural Institutes In Terms Of Promotion Of Intangible Cultural Heritage In The Context Of Cultural Diplomacy." *Millî Folklor*, 17/129, 139-148.
- Paçaoğlu, E.H. (2020). "Balkanlarda Türkiye ve Avrupa Birliğinin Yumuşak Gücü", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 35-69.
- Papaioannou, K. (2017). "The Role of the Cervantes Institute in the Implementation of the Cultural Policy of Spain Since the Establishment of Democracy and Beyond", *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, 3/8, 607-610.

- Paschalidis, G. (2009). "Exporting National Culture: Histories of Cultural Institutes Abroad", *Department of Journalism and Mass Communications*, 15/3, 275-289.
- Roberts, W. R. (2007). "What Is Public Diplomacy? Past Practices, Present Conduct, Possible Future", *Mediterranean Quarterly*, 18/4, 36-52.
- Romanian Cultural Centre. (2022). Duyurular. (20.06.2022). <https://www.icr.ro/istanbul/institutul-cultural-roman-dimitrie-antemir-de-la-istanbul-aniverseaza-10-ani-de-activitate/tr>.
- Qian, L. ve Qi, Z. (2016). "Cultural Institutes and Their Role in Society", *Management of Sustainable Development*, 8/1, 45-47.
- Tokmak, M.C. (2020). Kültürel Diplomasi Perspektifinden Uluslararası İletişim Stratejilerinin Değerlendirilmesi: Türkiye'de Faaliyet Gösteren Yabancı Temsilcilikler Üzerine Bir İnceleme. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Ünalnış, A.N. (2019). "Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasi'nin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 91, 137-159.
- Yağmurlu, A. (2019). "Kamu Diplomasi Alanı Olarak Kültür Enstitüleri: Yunus Emre Kültür Enstitüsü", *Current Debates and Social Science* (Ed: Ç. Edgücan, Z. Karacagil, ve Ş. Bozgun), Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara.
- Yıldırım, G. (2015). *Kültürel Diplomasi Ekseninde Uluslararası Halkla İlişkiler Perspektifinden Kamu Diplomasisi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Yunus Emre Enstitüsü. (2022). Kurumsal. (21.06.2022). <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>.
- Zaharna, R.S. (2011). "Strategic Stakeholder Engagement in Public Diplomacy", International Studies Association Conference, Montreal.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.05.2023 Accepted/Kabul:23.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1290987

Research Article/Araştırma Makalesi

Çizgici Akyüz, G. (2023). "Sigorta Prim Üretiminin Makroekonomik Belirleyicileri, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 223-238.

SİGORTA PRİM ÜRETİMİNİN MAKROEKONOMİK BELİRLEYİCİLERİ

Gülşay ÇİZGİCİ AKYÜZ*

Öz

Çalışmada, Türkiye’de makroekonomik faktörlerin sigorta prim üretimi üzerindeki etkisinin asimetrik olup olmadığının araştırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda kredi temerrüt takası, ihracat, ithalat, dolar kuru ve işsizlikte meydana gelen pozitif ve negatif şokların toplam sigorta prim üretimi üzerindeki kısa ve uzun dönemli asimetrik etkileri 2011:Q1-2022:Q4 dönemi için doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı ile sınanmıştır. Analiz sonucunda, kredi temerrüt takasında uzun dönemde, ithalatta ve işsizlikte hem uzun hem de kısa dönemde meydana gelen pozitif ve negatif şokların toplam sigorta prim üretimi üzerinde asimetrik etkilere sahip oldukları ve toplam prim üretimini eşit olmayan farklı şekillerde etkiledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada ayrıca, risk priminin ve dolar kurunun artmasının uzun dönemde toplam sigorta prim üretimini doğru yönde, risk priminin azalmasının ise hem kısa hem de uzun dönemde ters yönde etkilediği; dış ticaret hacminin artmasının ve/veya azalmasının toplam prim üretimini doğru yönde; işsizliğin artmasının ve/veya azalmasının her iki dönemde de toplam prim üretimini ters yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Sigorta Prim Üretimi, Dış Ticaret, İşsizlik, Dolar Kuru, NARDL.*

MACROECONOMIC DETERMINANTS OF THE INSURANCE PREMIUM PRODUCTION

Abstract

The aim of this study is to investigate whether the effect of macroeconomic factors on insurance premium production in Turkey is asymmetrical. Accordingly, the short- and long-term asymmetric effects of positive and negative shocks in credit default swap, export, import, dollar exchange rate, and unemployment on total insurance premium production have been examined for the period of 2011:Q1-2022:Q2 with the non-linear ARDL approach. As a result of the analysis, it has been concluded that the credit default swap has asymmetric effects on the total insurance premium production in the long-term, positive and negative shocks in imports and unemployment both in the long- and short-term have asymmetric effects on total insurance premium production, and they affect the total premium production in unequal diverse ways. Besides, it has been concluded in the study that the increase in the risk premium and the dollar exchange rate affects the total insurance premium production in the right direction in the long-term, the decrease in the risk premium affects in the opposite direction in both short- and long-term, the increase and/or decrease in the foreign trade volume affects the total premium production in the right direction and the increase and/or decrease in unemployment affects the total premium production in the opposite direction in both terms.

Keywords: *Insurance Premium Production, Foreign Trade, Unemployment, Dollar Exchange Rate, NARDL.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Vakıfkebir MYO, TRABZON.
e-posta: gulayakyuz@trabzon.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7594-1994>).

1. GİRİŞ

Son yıllarda uluslararası ticarete ve uluslararası sermaye hareketlerinde yaşanan büyümeyle birlikte karşılaşılan riskler artış göstermiş, bu da beraberinde sigorta endüstrisinin küreselleşmesini ve sigortaya olan talepte artışa neden olmuştur. Küreselleşmeyle birlikte uluslararası sigorta pazarının büyümesi bu piyasada sigorta talebinde önemli bir artışa neden olmuştur. Sigorta şirketleri, bireylerin ve işletmelerin karşılaştıkları riskleri transfer etmekle birlikte, tasarrufların yatırıma yönlendirilmesine katkı sağlayarak reel ekonomiyi desteklemektedir. Bu şirketler, faaliyetleri süresince yüksek düzeyde riskle karşılaşmaktadır. Bir sigorta şirketinin yaşadığı sıkıntı ve beraberindeki başarısızlık, hasarlar için yetersiz provizyonlardan, sigortalanan olaylardan, sahip olunan varlıklardaki oynaklıktan kaynaklanan beklenmedik kayıplara dayanacak yetersiz sermayeden kaynaklanabilir. Sigorta sektörü, kritik finansal hizmetlerin sağlanmasında önemli bir rol oynamakta ve finansal sektör büyümesine katkı sağlayarak ekonomik büyümeyi desteklemektedir (French vd., 2015: 242).

Sigorta sektörü, bir ülkedeki ekonomik gelişme üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu etkilerden ilki, sigorta sektörünün, finansal kararlılık ve kaygıyı azaltarak, işletmelerin daha az oynaklık ve riskle çalışmasına olanak vermesi, böylece finansal ve sosyal istikrara katkı sağlamasıdır. İkincisi, özel sigorta, devlet güvenlik programlarının yerini alarak toplumsal kaynakların daha verimli alanlara aktarılmasına olanak vermektedir. Üçüncüsü, sigorta ticaret hacmini genişletmekte ve ticareti kolaylaştırmaktadır. Dördüncüsü, sigorta sektörü ulusal tasarrufları harekete geçirerek ülkelerin daha hızlı büyüme eğilimine sahip olmalarına neden olmaktadır. Beşincisi, sigorta sektöründe faaliyetinde bulunanlar riskin daha verimli yönetilmesini sağlamaktadırlar. Böylelikle işletme sahiplerinin ve yöneticilerinin, potansiyel yatırımcıların, alacaklıların, çalışanların ve diğer paydaşların daha bilinçli kararlar almasına böylece ulusal ekonomik verimliliğin artışına neden olmaktadır. Altıncı olarak, sigortacılar ve reasürörler, sigortalıların kayıpları azaltmasına yardımcı olacak ekonomik teşviklerden yararlanma olanaklarına sahiptirler. Sigorta sektörünün ekonomik gelişme üzerindeki bir diğer etkisi ise sigorta şirketlerinin bir ülkenin sermayesinin daha verimli bir şekilde tahsis edilmesini sağlaması ve ülkenin kıt finansal sermayesi ile sigorta taşıma kapasitesini daha verimli alanlara aktarmasıdır (Skipper, 1997: 4). 2020 yılında ortaya çıkan ve kısa sürede küresel bir sorun teşkil eden Covid-19 salgınıyla birlikte, tedarik zincirlerinde sıkışıklık, global ölçekte düşük ekonomik büyüme ve yüksek enflasyonun yanında yaşanan doğal afetler küresel olarak tüm sektörleri olduğu gibi sigorta sektörünü de etkilemiştir. Son yıllarda yaşanan gelişmeler risk düzeyi ve farklılığının artmasına ve küresel ölçekte sigortaya olan talep artışına neden olmuştur (Türkiye Sigorta Birliği, 2021: 11).

Tablo 1: OECD ülkeleri toplam prim üretimi (Milyar \$)

Ülkeler	2020	2021	Değişim (%)
ABD	2.934.829	3.242.715	10.5
Japonya	385.035	375.947	-2
Birleşik Krallık	380.954	445.432	17
Almanya	365.897	396.718	8
Fransa	302.729	362.503	20
İsviçre	69.040	70.929	3
Avustralya	57.397	66.723	16
Belçika	34.417	41.070	19
Meksika	28.301	33.084	17
İsrail	19.513	21.779	12
Polonya	16.266	17.922	10
Türkiye	12.215	12.425	2
Portekiz	11.050	15.574	41
Çek Cumhuriyeti	7.215	8.264	15
Yunanistan	4.690	5.330	14
Macaristan	3.910	4.386	12
Estonya	1.070	1.186	11
Letonya	911	1.005	10

Kaynak: OECD, 2023: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=INSIND>

Tablo 1’de OECD ülkelerinin 2020 ve 2021 yıllarına ait prim üretimleri ve bu yıllar arasındaki değişimlerine yer verilmiştir. OECD’nin yayınladığı sigorta istatistikleri incelendiğinde prim üretiminin en fazla Amerika Birleşik Devletleri’nde olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri’ni sırasıyla Japonya, Birleşik Krallık, Almanya ve Fransa takip etmektedir. Tabloda Türkiye’de prim üretiminin bu ülkelerden daha az ancak Portekiz, Yunanistan, Macaristan ve Letonya’dan daha fazla olduğu görülmektedir. Bunla birlikte 2020 yılına göre 2021 yılında prim üretiminde en fazla değişim %41 artış ile Portekizde gerçekleşmiştir. Portekizi sırasıyla Fransa, Belçika, Birleşik Krallık, Meksika ve Çek Cumhuriyeti takip etmiştir. Tabloda yer alan ve 2020 yılına göre 2021 yılında prim üretiminde artış gösteren ülkeler arasında en az artış Türkiye’de görülmüştür. Japonya da ise prim üretiminin çoğu ülkeye göre fazla olduğu ancak 2020 yılına göre 2021 yılında azalış gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda makroekonomik değişkenlerin sigorta sektörü üzerindeki etkilerinin incelenmesi çalışmalara konu olmuştur. Literatür incelendiğinde sigorta sektörü ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkileri doğrusal olarak inceleyen çalışmaların çoğunlukta olduğu görülmüştür. Bu çalışmada ise makroekonomik değişkenlerin sigorta sektörü üzerinde doğrusal olmayan asimetric etkileri ortaya koyulmaya çalışıldığından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada Türkiye’de makroekonomik faktörlerin sigorta prim üretimi üzerindeki etkisinin asimetric olup olmadığı araştırılmıştır. Diğer bir ifade ile kredi temerrüt takası, ihracat, ithalat, dolar kuru ve işsizlikte meydana gelen pozitif ve negatif şokların toplam sigorta prim üretiminde oluşturduğu uzun ve kısa dönemli asimetric ilişkilerin varlığı test edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda giriş bölümünde Türkiye’de sigorta sektörü genel olarak değerlendirilmiş ve genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde, sigortacılık sektörü ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi ele alan ulusal ve uluslararası literatürden örnekler sunulmuştur. Çalışmada kullanılan veriler, analiz yöntemi ve bulgular çalışmanın üçüncü bölümde ele alınmış, son bölümde ise bulgulara yer verilmiş ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Literatürde sigorta sektörü gelişiminin temel belirleyicilerini araştıran çalışmalar bulunmakta ve çalışmalarda ele alınan faktörlerin sigorta sektörünün önemli dinamikleri arasında olduğu belirtilmektedir. Bu çalışmalarda; GSYİH, ihracat, ithalat, finansal gelişme, işsizlik, enflasyon, nüfus, döviz kurları, insani gelişme endeksi, faiz oranları, CDS, tasarruflar gibi faktörler kullanılmış ve bu faktörlerin sigorta sektörü üzerindeki etkilerinin olduğuna değinilmiştir. Sigorta sektörü ile makroekonomik veya makrofinansal değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırma konusu yapan çalışmalar Tablo 2’de özetlenmiştir.

Tablo 2: Sigorta sektörü ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki konusunda literatür

Çalışma	Dönem Ülke / Ülke Grubu	Yöntem	Sonuç
Beck ve Webb (2003)	1961-2000 68 Ülke	Panel Veri-Sabit Etkiler Modeli	Yüksek gelire, yüksek özel tasarruf oranına, yüksek reel faiz oranına, daha düşük enflasyona ve daha gelişmiş bankalara sahip ülkelerde daha yüksek hayat sigortası tüketimi.
Arena (2008)	1976-2004 55 Ülke	Panel Veri-GMM	Toplam sigortaların ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı nedensel etkisi.
Ching vd. (2010)	1998-2008 Malezya	JJ Eşbütünleşme	Ekonomik büyümeden sigorta sektörü gelişimine doğru tek yönlü nedensellik.
Ege ve Saraç (2011)	1999-2008 29 Ülke	Panel Veri- Sabit Etkiler Modeli	Ekonomik büyüme ve sigortacılık sektörü arasında pozitif ilişki
Akçacı (2013)	2009:01-2012:12 Türkiye	JJ Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Sigorta sektörü büyüklüğü (toplam poliçe sayısı) ile dış ticaret uzun dönemde eşbütünleşik, ihracat ve ithalattan sigorta sektörüne doğru tek yönlü nedensellik.
Lee vd. (2013)	1979-2007 41 Ülke	Pedroni Eşbütünleşme, Engle-Granger Nedensellik	Uzun dönemde primler ile ekonomik büyüme arasında güçlü eşbütünleşme ilişkisi, uzun dönemde primler ile ekonomik büyüme arasında pozitif karşılıklı nedensellik ilişkisi, yüksek düzeyde ekonomik büyüme yüksek düzeyde primlerin nedeni.

Şener ve Behdioğlu (2014)	1990-2010 Türkiye	Regresyon Analizi	Sigorta prim üretiminde, şirket sayısı, enflasyondaki azalış ve nüfus artışı etkili.
Christophersen ve Jakubik (2014)	2005-2012 30 Avrupa Ülkesi	Panel Veri-GMM	GSYİH hayat dışı sigorta şirketleri primleri için temel itici güç.
Brokešová vd. (2014)	1995-2010 Visegrad Grubu (V4)	Panel Veri-Sabit Etkiler Modeli	Dış ticaret, GSYİH, nüfus, yaşam süresi, eğitim oranı, taşıt sayısı, hukuki düzenlemeler ile kentleşme sigorta sektörünü pozitif, pazar yoğunluğu ile yaş bağımlılık oranı negatif etkilemekte.
Pattarakitham ve Rungruengarporn (2016)	2012 86 Ülke	Kesitsel Çoklu Regresyon	Enflasyon, reel GSYİH ile GSYİH yüzdesi ile prim negatif ilişkili, mevduat ise pozitif ilişki.
Demirci ve Zeren (2017)	1983-2011 13 OECD Ülkesi	EK Panel Nedensellik	GSYİH ile Toplam sigorta primleri arasında dört ülkede nedensellik.
Lin vd. (2017)	2011 Tayvan	Lojistik Regresyon	Finansal okuryazarlık, finansal danışmanlar ve bilgi kaynakları hayat sigortası sözleşmesi satın almayı etkilemekte.
Shahbaz vd. (2018)	1985-2016 18 Ülke	Durbin-Hausman Eşbütünleşme	GSYİH'nin sigorta primleri üzerinde pozitif etkisi.
Şamiloğlu vd. (2019)	2004-2018 Türkiye	Regresyon Analizi, JJ Eşbütünleşme	İşsizlik oranı azaldıkça, sigorta sektörü katkı payı ve sözleşme sayısı artmakta.
Ward ve Zurbruegg (2000)	1961-1996 10 Ülke	Granger Nedensellik Testi	GSYİH'den, toplam sigortacılık sektörüne doğru nedensellik, dört ülkede GSYİH ile sigortacılık sektöründe karşılıklı nedensellik.
Gülsu ve Akpınar (2020)	2005-2017	Regresyon Analizi	Dolarla meydana gelen dalgalanma sigorta prim üretimini doğru yönlü olarak etkilemekte, CDS'in diğer parametreler ile zayıf ve ters ilişkisi.
Tunay vd. (2020)	1995-2014 30 Ülke	Dumitrescu-Hurlin Nedensellik	Enflasyon ile sigortası primleri arasında çift, hayat dışı sigorta prim üretiminden tasarruflara tek, hayat sigortası prim üretiminden ekonomik büyümeye ve tasarruflara doğru tek yönlü nedensellik.
Eren ve Çütücü (2021)	1983-2019 Türkiye	Hatemi-J Eşbütünleşme, Hacker-Hatemi Nedensellik	Brüt doğrudan sigorta primleri ile büyüme oranı, enflasyon, tasarruflar arasında uzun dönem ilişki yok, Büyümeden sigorta primlerine doğru tek yönlü nedensellik.
Mureşan vd. (2021)	2018 30 Avrupa Ülkesi	Regresyon	GSYİH ile sigorta sektörü arasında pozitif ilişki; insani gelişme düzeyi ile finansal düzey sigorta sektörünü önemli ve olumlu etkilemekte; ülkelerin gelişmişlik düzeyi ve sigorta sektörü arasında pozitif ilişki.
Hodula vd. (2021)	1997-2017 24 Avrupa Ülkesi	Regresyon	Primlerinin, reel GSYİH büyümesiyle güçlü pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkisi, daha yoğun bir sigorta piyasasının hayat sigortası sektörü için çeşitli özelliklerde daha yüksek prim hacmi, fiyatlardaki artışa paralel hayat dışı sigortalara olan talebde artış.
Memiş ve Çelik (2021)	1996-2019 G-8 Ülkeleri	Pedroni Eşbütünleşme	Sigortacılık sektörü ile ekonomik büyüme uzun dönemde ilişkili.
Öner (2022)	2009:Q1-2022:Q2 Türkiye	Panel Veri-Rassal Etkiler Modeli	Dış ticaret hacmi, GSYH, faiz oranı, sosyal güvenlik harcamaları ve bankalar sigorta primlerini pozitif, COVID-19 negatif etkilemekte.
Kolapo vd. (2022)	1987- 2020 Nijerya	ARDL Eşbütünleşme	Sigorta primlerini, dış ticaret, reel faiz, nüfus artışı ve finansal gelişme artırmakta, enflasyon ve nüfusun yaşı azaltmakta.
Kabrt (2022)	1993-2017 Visegrad Grubu (V4)	Panel Veri-Sabit Etkiler Modeli	Artan gelir ve yüksek eğitim düzeyi hayat sigortasında daha az talebe neden olmakta, işsizliğin hayat sigortası üzerinde güçlü ve olumsuz etkisi.

Literatür incelendiğinde, sigorta sektörü gelişiminin temel belirleyicilerin rolünü araştıran çalışmalarda farklı görüşlerin yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte değişkenlerin sigorta sektörü üzerindeki etkilerinin pozitif olduğu yönünde çalışmalara daha sık rastlanmaktadır. Beck ve Webb (2003), Arena (2008), Ege ve Saraç (2011), Lee vd. (2013), Shahbaz vd. (2018), Mureşan vd. (2021) ve Hodula vd. (2021) ekonomik büyüme, yüksek gelir ve tasarruf düzeyi, gelişmiş bankacılık sistemi ve düşük enflasyonun sigorta sektörü üzerinde olumlu etki yarattığını ileri sürmüşler ve ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile sigorta sektörü arasında pozitif ilişkiye değinmişlerdir. Brokešová vd. (2014), Öner (2022) ve Kolapo vd. (2022) dış ticaret hacminin, Şamiloğlu vd. (2019) işsizliğin azalmasının ve Gülsu ve Akpınar (2020) dolarda meydana gelen dalgalanmaların sigorta sektörünü olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte Pattarakitham ve Rungruengarporn (2016), GSYİH ile primin negatif ilişkili olduğuna değinmişler ve ekonomik büyümenin sigorta sektörü üzerinde olumsuz etkisinin bulunduğunu belirtmişlerdir.

3. VERİ SETİ, YÖNTEM VE BULGULAR

Türkiye’de makroekonomik faktörlerin sigorta prim üretimi üzerindeki asimetrik etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada kullanılan veriler, yöntem ve bulgular bu bölüm içinde değerlendirilmiştir.

3.1. Veri Seti ve Birim Kök Test Bulguları

Bu çalışmada amaç, Türkiye’de makroekonomik faktörlerin sigorta prim üretimi üzerinde asimetrik etkilerinin bulunup bulunmadığının araştırılmasıdır. Bu amaçla makroekonomik faktör olarak alınan her bir değişkende meydana gelen pozitif ve negatif şokların toplam sigorta prim üretimi üzerinde meydana getirdiği doğrusal olmayan asimetrik etkileri 2011:Q1-2022:Q4 dönemi için çeyrek veriler kullanılarak doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yaklaşımı ile sınanmıştır. Çalışmada, kredi temerrüt takası, ihracat, ithalat, dolar kuru ve işsizlik göstergeleri makroekonomik faktörler olarak, hayat ve hayat dışı sigorta prim üretimlerinin toplamı toplam prim üretimi olarak kullanılmıştır. Toplam sigorta prim üretimi, kredi temerrüt takası, ihracat ve ithalat serileri logaritmik düzeyde ve tüm seriler mevsimsellikten arındırılarak analize dahil edilmiş. Değişken tanımları, kısaltmaları ve kaynakları ile ilgili bilgilere Tablo 3’de yer verilmiştir.

Tablo 3: Veri seti

Değişken Kısaltması	Değişken Tanımı	Kaynak
TPÜ	Hayat ve Hayat Dışı Sigorta Prim Üretimi Toplamı	Türkiye Sigortalar Birliği
CDS	Kredi Temerrüt Takası: Türkiye CDS 5 Yıllık	tr.investing.com
IHR	İhracat	TÜİK
ITH	İthalat	TÜİK
USD	Dolar Kuru	TCMB
ISLK	İşsizlik	TÜİK

Çalışmada değişkenlere ait temel istatistiki göstergeler Tablo 4’te gösterilmiştir. Tablo 4’te değişkenlerin ortama değerlerinin -4.5 ile 10.3, maksimum değerlerinin 11.1 ile 0.0, minimum değerlerinin ise 9.95 ile -10.4 arasında değiştiği görülmektedir.

Tablo 4: Tanımlayıcı istatistikler

	TPU	CDS ⁺	CDS ⁻	IHR ⁺	IHR ⁻	ITH ⁺	ITH ⁻	USD ⁺	USD ⁻	ISLK ⁺	ISLK ⁻
Ortalama	10.3	2.2	-1.6	0.7	-0.2	0.5	-0.1	4.4	-0.8	5.3	-4.5
Medyan	10.3	2.0	-1.6	0.6	-0.2	0.4	-0.1	2.4	-0.3	4.9	-3.2
Maksimum	11.1	4.7	0.0	1.8	0.0	1.5	0.0	19.0	0.0	10.6	0.0
Minimum	9.95	0.1	-3.4	0.0	-0.5	0.0	-0.3	0.0	-1.9	0.2	-10.4
Stand. Hata	0.3	1.24	0.8	0.5	0.1	0.4	0.1	5.1	0.8	3.7	2.8
Çarpıklık	0.5	0.3	0.0	0.5	-0.2	0.7	-0.1	1.5	-0.4	0.1	-0.6
Basıklık	2.5	2.2	2.4	2.0	1.4	2.6	1.4	4.5	1.3	1.4	2.3
Jarque-Bera	2.7	2.2	0.6	3.9	5.1	5.2	5.0	22.67	6.9	4.8	4.4
Probability	0.2	0.3	0.7	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1
Gözlem	48	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47

Kredi temerrüt takası, ihracat, ithalat, dolar kuru ve işsizlik bağımsız değişken olarak kullanılmış ve bunlara ait negatif ve pozitif bileşenler denklem (1), (2), (3), (4), (5), (6), (7), (8), (9) ve (10)'daki gibi hesaplanmıştır.

$$LCDS_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta LCDS_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta LCDS_m, 0) \quad (1)$$

$$LCDS_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta LCDS_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta LCDS_m, 0) \quad (2)$$

$$LIHR_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta LIHR_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta LIHR_m, 0) \quad (3)$$

$$LIHR_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta LIHR_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta LIHR_m, 0) \quad (4)$$

$$LITH_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta LITH_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta LITH_m, 0) \quad (5)$$

$$LITH_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta LITH_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta LITH_m, 0) \quad (6)$$

$$USD_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta USD_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta USD_m, 0) \quad (7)$$

$$USD_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta USD_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta USD_m, 0) \quad (8)$$

$$ISLK_t^+ = \sum_{m=1}^t \Delta ISLK_m^+ = \sum_{m=1}^t \max(\Delta ISLK_m, 0) \quad (9)$$

$$ISLK_t^- = \sum_{m=1}^t \Delta ISLK_m^- = \sum_{m=1}^t \min(\Delta ISLK_m, 0) \quad (10)$$

Tablo 5: ADF birim kök testi bulguları

Değişkenler	ADF Testi (Schwartz Bilgi Kriteri-SIC)				
	C	C+T	Değişkenler	C	C+T
TPÜ	3.379 (0) [0.999]	1.948 (0) [0.999]	ΔTPÜ	-2.300 (1) [0.176]	-5.606 (0)*** [0.001]
CDS	0.365 (4) [0.979]	-2.052 (4) [0.556]	ΔCDS	-6.180 (3)*** [0.001]	-6.385 (3)*** [0.001]
IHR	1.782 (1) [0.999]	-1.277 (0) [0.881]	ΔIHR	-8.713 (0)*** [0.001]	-9.240 (0)*** [0.001]
ITH	1.697 (0) [0.999]	-0.667 (0) [0.969]	ΔITH	-7.454 (0)*** [0.001]	-8.370 (0)*** [0.001]
USD	3.199 (0) [0.999]	0.936 (0) [0.999]	ΔUSD	-2.911 (1)* [0.051]	-6.930 (0)*** [0.001]
ISLK	-1.437 (4) [0.555]	-0.937 (4) [0.942]	Δ ISLK	-4.650 (3)*** [0.001]	-4.781 (3)*** [0.002]
CDS ⁺	1.585 (4) [0.999]	-1.638 (0) [0.762]	ΔCDS ⁺	-7.781 (0)*** [0.001]	-5.005 (3)*** [0.001]

CDS ⁻	-0.369 (0) [0.905]	-2.348 (0) [0.400]	ΔCDS ⁻	-6.848 (0)*** [0.001]	-6.769 (0)*** [0.001]		
IHR ⁺	1.716 (0) [0.999]	-1.110 (0) [0.916]	ΔIHR ⁺	-7.375 (0)*** [0.001]	-8.145 (0)*** [0.001]		
IHR ⁻	-0.280 (0) [0.919]	-1.972 (0) [0.600]	ΔIHR ⁻	-7.856 (0)*** [0.001]	-7.765 (0)*** [0.001]		
ITH ⁺	2.386 [0.999]	-0.511 [0.979]	ΔITH ⁺	-6.285 (0)*** [0.001]	-7.475 (0)*** [0.001]		
IHT ⁻	-0.530 (0) [0.875]	-2.646 (0) [0.262]	ΔIHT ⁻	-7.242 (0)*** [0.001]	-7.157 (0)*** [0.001]		
USD ⁺	3.460 (0) [0.999]	0.864 (0) [0.999]	ΔUSD ⁺	-2.727 (1)* [0.077]	-6.627 (0)*** [0.001]		
USD ⁻	-0.366 (0) [0.906]	-2.001 (0) [0.584]	ΔUSD ⁻	-6.939 (0)*** [0.001]	-6.883 (0)*** [0.001]		
ISLK ⁺	-0.508 (1) [0.879]	-2.182 (1) [0.487]	ΔISLK ⁺	-4.448 (0)*** [0.001]	-4.388 (0)*** [0.005]		
ISLK ⁻	0.611 (0) [0.988]	-1.104 (0) [0.917]	ΔISLK ⁻	-7.391 (0)*** [0.001]	-7.919 (0)*** [0.001]		
Anlamlılık Düzeyi	%1	-3.577	-4.170	Anlamlılık Düzeyi	%1	-3.577	-4.170
	%5	-2.925	-3.510		%5	-2.925	-3.510
	%10	-2.600	-3.185		%10	-2.600	-3.185

Not: C: Sabitli, C+T: Sabitli ve Trendli modeli, *** %1, ** %5 ve * %10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Optimal gecikme uzunluğu parantez içerisinde, P değeri ise köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir. Değişkenlerin durağanlıkları ise koyu olarak belirtilmiştir.

Çalışmada kullanılan serilerin durağanlık sınaması Augmented Dickey Fuller - ADF (1979) birim kök testine göre incelenmiş ve bulgulara Tablo 5'te yer verilmiştir. Sınama sonuçlarına göre serilerin tümü için hesaplanan p değerlerinin hem sabitli hem de sabitli-trendli modelde bütün anlamlılık düzeylerinde birim kök içerdiği elde edilmiştir. Fark alınmış serilerde ise, her iki sınama sonucuna göre sadece dolar kuruna ait pozitif serinin %10'dan küçük olduğu, diğer bütün serilerin ise %1'den küçük olduğu dolayısıyla bütün serilerin birinci farklarında durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5'de değişkenlerin tümünün seviyesinde birim kök içerdiği I(1) düzeyde ise durağan olduğu görülmektedir. Çalışmada makroekonomik faktör olarak alınan her bir değişkende meydana gelen pozitif ve negatif şokların toplam sigorta prim üretimi üzerinde meydana getirdiği doğrusal olmayan asimetric ilişkiler 2011:Q1-2022:Q4 dönemi için doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yöntemi kullanılarak sınanmıştır. NARDL sınır testi 2014 yılında Shin, Yu ve Greenwood-Nimmo tarafından geliştirilmiştir. Pesaran vd. (2001)'nin geliştirdiği doğrusal ARDL yöntemi, serilerin farklı derecede durağanlığa sahip olduğu ancak I(1)'den yüksek olmadığı bütün durumlarda uygulanabilmektedir (Yamak ve Erdem, 2017: 165). Bununla birlikte doğrusal ARDL yöntemi değişkenler arasında simetrik etkiyi inceler ve ilişkinin sadece simetrik yönünü ortaya koyarken, doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yöntemi simetrik ilişkinin asimetric yönünü ortaya koymaktadır.

3.2.NARDL Yöntem ve Bulguları

Çalışmada bağımlı değişken ile her bir değişken arasında ayrı ayrı eşbütünlüğün olup olmadığı belirlenmek için NARDL yöntemi kullanılmıştır. NARDL modeli Shin, Yu ve Greenwood-Nimmo tarafından 2014 yılında geliştirilmiş doğrusal olmayan ARDL yöntemidir. NARDL yöntemi doğrusal ARDL eşbütünlük modelinin asimetric bir açılımıdır. NARDL yaklaşımı, hem kısa hem de uzun dönemde asimetric ilişkilerin tespitine izin veren dinamik bir hata düzeltme modelinden oluşmaktadır. Dolayısıyla, eşbütünlük ve asimetric doğrusal olmamanın tek bir denklemde birlikte modellenmesine olanak sağlamakta ve küçük örneklerde diğer geleneksel eşbütünlük tekniklerinden daha iyi performans göstermektedir (Shahzad vd., 2017: 215). Bu yöntemde bağımsız değişkenlerin herbirinin negatif ve pozitif şoklarının ayrı ayrı bağımlı değişkende yarattıkları etkileri araştırılmaktadır (Kolcu ve Yamak, 2017: 648).

NARDL modeli denklemler 11, 12, 13, 14 ve 15’de toplam sigorta prim üretimi ile sırasıyla CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK değişkenleri arasındaki uzun dönemli asimetrik ilişki sınanmaktadır.

$$\Delta LTP\ddot{U}_t = \beta + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta LTP\ddot{U}_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LCDS_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LCDS_{t-i}^- + \rho_0 LTP\ddot{U}_{t-1} + \rho_1^+ LCDS_{t-1}^+ + \rho_1^- LCDS_{t-1}^- + \varepsilon_t \quad (11)$$

$$\Delta LTP\ddot{U}_t = \beta + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta LTP\ddot{U}_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LIHR_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LIHR_{t-i}^- + \rho_0 LTP\ddot{U}_{t-1} + \rho_1^+ LIHR_{t-1}^+ + \rho_1^- LIHR_{t-1}^- + \varepsilon_t \quad (12)$$

$$\Delta LTP\ddot{U}_t = \beta + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta LTP\ddot{U}_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LITH_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LITH_{t-i}^- + \rho_0 LTP\ddot{U}_{t-1} + \rho_1^+ LITH_{t-1}^+ + \rho_1^- LITH_{t-1}^- + \varepsilon_t \quad (13)$$

$$\Delta LTP\ddot{U}_t = \beta + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta LTP\ddot{U}_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta USD_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta USD_{t-i}^- + \rho_0 LTP\ddot{U}_{t-1} + \rho_1^+ USD_{t-1}^+ + \rho_1^- USD_{t-1}^- + \varepsilon_t \quad (14)$$

$$\Delta LTP\ddot{U}_t = \beta + \sum_{i=1}^m \gamma_i \Delta LTP\ddot{U}_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta ISLK_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta ISLK_{t-i}^- + \rho_0 LTP\ddot{U}_{t-1} + \rho_1^+ ISLK_{t-1}^+ + \rho_1^- ISLK_{t-1}^- + \varepsilon_t \quad (15)$$

(11, 12, 13, 14 ve 15) numaralı denklemlerde m,n,p gecikme uzunluklarını; $\beta, \gamma_i, \alpha_i^+, \alpha_i^-, \rho_0, \rho_1^+, \rho_1^-$ ve ρ_1^- değişkenlerin katsayılarını ve ε_t hata terimini göstermektedir. (-) ve (+) üst simgeler bağımsız değişkenin pozitif ve negatif değişimlerini temsil etmektedir. Denklemlerdeki hata düzeltme modelleri tanısıl testler açısından sorun taşıyorsa eşbütünleşme ilişkisinin varlığı test edilmektedir., $\rho_0 = \rho_1^+ = \rho_1^- = 0$ şeklinde kurulan H_0 hipotezlerinin test edilmesiyle eşbütünleşme ilişkisi belirlenmektedir (Kolcu ve Yamak, 2017: 652). (11, 12, 13, 14 ve 15) numaralı denklemler ile elde edilen F istatistiklerinin, tablo üst ve alt kritik değerlerinden fazla olduğunda eşbütünleşmenin olduğu sonucuna varılmakta ve kısa dönem ilişkiler sınanmaktadır. Elde edilen F istatistikleri ile eşbütünleşmelerin tespitinden sonra açıklayıcı değişkenlerin pozitif ve negatif değişimlerini temsil eden uzun dönem katsayıları elde edilmektedir. Sırasıyla CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK’in yer aldığı denklemlerdeki pozitif ve negatif bağımsız değişkenlerin uzun dönem katsayıları $L_{LCDS}^+ = -\frac{\rho_1^+}{\rho_0}, L_{LCDS}^- = -\frac{\rho_1^-}{\rho_0}, L_{LIHR}^+ = -\frac{\rho_1^+}{\rho_0}, L_{LIHR}^- = -\frac{\rho_1^-}{\rho_0}, L_{LITH}^+ = -\frac{\rho_1^+}{\rho_0}, L_{LITH}^- = -\frac{\rho_1^-}{\rho_0}, L_{USD}^+ = -\frac{\rho_1^+}{\rho_0}, L_{USD}^- = -\frac{\rho_1^-}{\rho_0}, L_{ISLK}^+ = -\frac{\rho_1^+}{\rho_0}, L_{ISLK}^- = -\frac{\rho_1^-}{\rho_0}$ şeklinde hesaplanmaktadır. Çalışmada, L_{LCDS}^+ ve L_{LCDS}^- , L_{LIHR}^+ ve L_{LIHR}^- , L_{LITH}^+ ve L_{LITH}^- , L_{USD}^+ ve L_{USD}^- , L_{ISLK}^+ ve L_{ISLK}^- sırasıyla pozitif ve negatif CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK değişimlerinin uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Wald testi ile NARDL yönteminde kısa ve uzun dönemli asimetrik etkiler sınanmaktadır. CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK için uzun dönem asimetri sırasıyla, L_{LCDS}^+ ve L_{LCDS}^- , L_{LIHR}^+ ve L_{LIHR}^- , L_{LITH}^+ ve L_{LITH}^- , L_{USD}^+ ve L_{USD}^- , L_{ISLK}^+ ve L_{ISLK}^- değişkenlerinin uzun dönem katsayılarının birbirlerine eşit olduğunu gösteren $L_{LCDS}^+ = L_{LCDS}^-$, $L_{LIHR}^+ = L_{LIHR}^-$, $L_{LITH}^+ = L_{LITH}^-$, $L_{USD}^+ = L_{USD}^-$, $L_{ISLK}^+ = L_{ISLK}^-$, H_0 hipotezlerinin red edilmesiyle uzun dönemli asimetri ilişkisine karar verilmektedir. Kısa dönem asimetriye ise (11, 12, 13, 14 ve 15) numaralı denklemlerde $\Delta LCDS_{t-i}^+$ ve $\Delta LCDS_{t-i}^-$, $\Delta LIHR_{t-i}^+$ ve $\Delta LIHR_{t-i}^-$, $\Delta LITH_{t-i}^+$ ve $\Delta LITH_{t-i}^-$, ΔUSD_{t-i}^+ ve ΔUSD_{t-i}^- , $\Delta ISLK_{t-i}^+$ ve $\Delta ISLK_{t-i}^-$ pozitif ve negatif CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK değişkenlerinin kısa dönem katsayı toplamlarını birbirlerine eşitleyen $\sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LCDS_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LCDS_{t-i}^-$, $\sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LIHR_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LIHR_{t-i}^-$, $\sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta LITH_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta LITH_{t-i}^-$, $\sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta USD_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta USD_{t-i}^-$, $\sum_{i=0}^n \alpha_i^+ \Delta ISLK_{t-i}^+ = \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta ISLK_{t-i}^-$ H_0 hipotezinin red edilmesi durumunda karar verilmektedir (Çizgici Akyüz ve Akbulut Bekar, 2022: 64). Her iki dönem için kurulan H_0 hipotezlerinin kabul edilmemesiyle, CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK’nin her birinin ayrı ayrı toplam sigorta prim üretimi üzerindeki etkilerinin kısa ve uzun dönemde asimetrik olduğu sonucuna varılmaktadır.

Çalışmada kullanılan bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantının varlığını test eden varyans arttırıcı faktör - Variance Inflation Factor (VIF) kullanılmış ve VIF değerlerine ulaşılmıştır. VIF değerleri analizde kullanılan bir bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle olan ilişkisinin derecesini belirlemek için hesaplanmaktadır. VIF değerlerinin 10’a eşit veya daha büyük olması, çoklu doğrusal bağıntı probleminin varlığını ortaya koymaktadır (Albayrak, 2005: 110). Çalışmadaki tüm bağımsız değişkenlerin kullanılarak gerçekleştirildiği NARDL modelinde bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı sorunu tespit edilmiştir (VIF değerleri 10’dan büyük). Dolayısıyla bağımsız değişkenlerin her biri ayrı ayrı olarak modele dahil edilerek bağımlı değişken ile aralarındaki eşbütünleşme ilişkisine bakılmıştır.

Tablo 6’da ayrı ayrı açıklayıcı değişkenler ile bağımlı değişken arasında eşbütünleşme ilişkilerinin sınanıldığı NARDL sınır testi sonuçları yer almaktadır. Tablo 6’da; $TP\ddot{U} = f(CDS^+, CDS^-)$ modeli için hesaplanan F istatistiği

(5.746), $TP\ddot{U}=f(IHR^+, IHR^-)$ modeli için 7.463, $TP\ddot{U}=f(ITH^+, ITH^-)$ modeli için 9.976, $TP\ddot{U}=f(USD^+, USD^-)$ modeli için 15.018 ve $TP\ddot{U}=f(ISLK^+, ISLK^-)$ modeli için 8.876 olduğu ve hepsinin de %1’de tablo üst kritik değerlerinden fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar TPÜ ile CDS, TPÜ ile IHR, TPÜ ile ITH, TPÜ ile USD ve TPÜ ile ISLK değişkenleri arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığını ifade etmektedir.

Tablo 6: NARDL modelleri için sınır testi sonuçları

Model	$TP\ddot{U}=f(CDS^+, CDS^-)$		$TP\ddot{U}=f(IHR^+, IHR^-)$		$TP\ddot{U}=f(ITH^+, ITH^-)$		$TP\ddot{U}=f(USD^+, USD^-)$		$TP\ddot{U}=f(ISLK^+, ISLK^-)$		
Optimum Gecikme Uzunluğu	(4, 1, 1)		(4, 11, 11)		(1, 7, 7)		(8, 1, 0)		(8, 2, 6)		
k (Bağımsız değişken sayısı)	2		2		2		2		2		
F istatistiği	5.746***		7.463***		9.976***		15.018***		8.876***		
Kritik Değerler	Alt Sınır I(0)	Ust Sınır I(1)	Alt Sınır I(0)	Ust Sınır I(1)	Alt Sınır I(0)	Ust Sınır I(1)	Alt Sınır I(0)	Ust Sınır I(1)	Alt Sınır I(0)	Ust Sınır I(1)	
	%10	2.788	3.54	3.373	4.377	4.477	5.42	4.477	5.42	4.477	5.42
	%5	3.368	4.203	4.133	5.26	5.387	6.437	5.387	6.437	5.387	6.437
	%1	4.8	5.725	5.893	7.337	7.527	8.803	7.527	8.803	7.527	8.803

Not: “+” ve “-” üst ifadeler pozitif ve negatif bileşenleri; *** %1 anlamlılık seviyesini göstermektedir.

CDS, IHR, ITH, USD ve ISLK değişkenlerinin pozitif ve negatif şoklarının toplam prim üretimi üzerinde asimetric etkilerinin bulunup bulunmadığını sınanan Wald testi sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir. Wald testinde değişkenler arasında H_0 hipotezi simetri; H_1 hipotezi ise asimetric ilişkinin varlığını ifade etmektedir. Bu test ile elde edilen F istatistikleri istatistiksel açıdan %1, %5 veya %10’da anlamlı bulunduğu değişkenler arasında asimetric etkilerin bulunduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 7: Kısa ve uzun dönem asimetric test sonuçları

Model	Kısa Dönem Wald Testi (W_{SR})	Uzun Dönem Asimetric (W_{LR})
$TP\ddot{U}=f(CDS^+, CDS^-)$	0.853 (0.361)	14.294 (0.001)***
$TP\ddot{U}=f(IHR^+, IHR^-)$	0.691 (0.433)	2.674 (0.146)
$TP\ddot{U}=f(ITH^+, ITH^-)$	7.075 (0.0147)**	11.271 (0.003)***
$TP\ddot{U}=f(USD^+, USD^-)$	-	0.263 (0.612)
$TP\ddot{U}=f(ISLK^+, ISLK^-)$	11.321 (0.003)***	9.851 (0.005)***

Not: W_{SR} : Kısa dönem Wald testi; W_{LR} : Uzun dönem Wald testi sonuçlarını göstermektedir. ***%1, **%5 anlamlılığı temsil etmektedir. Parantez içindeki değerler ilgili istatistiğin p değerini ifade etmektedir.

Tablo 7 incelendiğinde; her iki dönemde CDS değişkenine ait pozitif ve negatif şokların sigorta sektörü toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin uzun dönemde asimetric, kısa dönemde ise simetric olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile CDS değişkenine ait pozitif ve negatif bileşenlerin uzun dönemde prim üretimi üzerinde asimetric etkiler oluşturduğu ve farklı ölçülerde primleri etkilediği elde edilmiştir. Kısa ve uzun dönemde IHR değişkenine ait pozitif ve negatif şokların sigorta sektörü toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun dönemde simetric olduğu görülmektedir. IHR değişkeninin prim üretimi üzerinde doğrusal etkiler meydana getirdiği ve aynı yönde primleri etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. ITH değişkenine ait kısa ve uzun dönemde pozitif ve negatif şokların toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun dönemde asimetric olduğu tespit edilmiştir. Bu değişken her iki dönem için prim üretimi üzerinde asimetric etkiler oluşturmakta ve farklı ölçülerde primleri etkilemektedir. USD değişkeninin pozitif ve negatif şoklarının toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin uzun dönemde simetric olduğu ve prim üretimi üzerinde doğrusal etkiler meydana getirdiği elde edilmiştir. ISLK değişkenine ait kısa ve uzun dönemde pozitif ve negatif şokların toplam prim üzerindeki etkilerinin her iki dönemde asimetric olduğu ve prim üretimi üzerinde doğrusal olmayan asimetric etkiler meydana getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 8: NARDL modelleri uzun dönem katsayıları

Uzun Dönem Katsayılar	Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri	Tanısal Testler	
					Otokorelasyon Testi	Değişen Varyans Testi
TPÜ=f(CDS ⁺ , CDS ⁻) (Case 2)	CDS ⁺	0.170	4.816	0.001***	0.063 (0.802)	1.623 (0.153)
	CDS ⁻	-0.107	-2.283	0.028**		
	C	9.825	448.889	0.001***		
TPÜ=f(IHR ⁺ , IHR ⁻) (Case 3)	IHR ⁺	1.535	6.375	0.001***	0.392 (0.554)	0.347 (0.978)
	IHR ⁻	2.167	3.914	0.005***		
	C	11.116	3.581	0.009***		
TPÜ=f(ITH ⁺ , ITH ⁻) (Case 5)	ITH ⁺	1.263	3.937	0.001***	0.846 (0.368)	1.296 (0.282)
	ITH ⁻	2.739	3.085	0.005***		
	C	3.938	3.035	0.006***		
	TREND	0.004	2.115	0.046**		
TPÜ=f(USD ⁺ , USD ⁻) (Case 5)	USD ⁺	0.016	7.441	0.001***	0.350 (0.558)	1.315 (0.266)
	USD ⁻	0.013	1.604	0.120		
	C	13.651	4.691	0.001***		
	TREND	0.021	4.332	0.001***		
TPÜ=f(ISLK ⁺ , ISLK ⁻) (Case 5)	ISLK ⁺	-0.013	-1.982	0.061*	0.015847 (0.9011)	0.491 (0.936)
	ISLK ⁻	-0.045	-4.795	0.001***		
	C	13.829	2.970	0.007***		
	TREND	0.0217	3.162	0.004***		

Not: : Case 2: Kısıtlı sabitli modeli, Case 3: Sabitli modeli, Case 5: Sınırsız sabitli ve sınırsız trendli modeli, “+” ve “-” üst ifadeler pozitif ve negatif bileşenleri, *** %1, ** %5, * %10 anlamlılığı temsil etmektedir. Parantez içindeki değerler ilgili istatistiğin P değerini ifade etmektedir.

NARDL modelleri ile ilgili sonuçlara ve tanısal testlere ait bulgular Tablo 8’de yer almaktadır. TPÜ=f(CDS⁺, CDS⁻) modelinde CDS değişkeninde pozitif şokların uzun dönem katsayısının pozitif ve anlamlı, negatif şokların uzun dönem katsayısının ise anlamlı ve negatif olduğu görülmektedir. CDS⁺ pozitif şokun uzun dönem katsayısının 0.170, CDS⁻ negatif şokun uzun dönem katsayısının ise -0.107 olduğu elde edilmiştir. Bu bulguya göre, CDS priminde meydana gelecek 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 0.170 birim artırırken, CDS priminde meydana gelecek 1 birimlik azalış (negatif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 0.107 birim artışa neden olmaktadır. NARDL modelinde negatif şoklara ait katsayının negatif olması, bağımsız değişkenin negatif şoklarını temsil eden bileşenin bağımlı değişken ile ters yönlü bir etkileşimde olduğunu varsaymaktadır (Güler; 2021: 960). CDS⁻ katsayının negatif bulunması, CDS’deki azalmanın (risk primi) prim üretiminde artışa neden olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

TPÜ=f(IHR⁺, IHR⁻) modelinde IHR değişkeninde meydana gelen pozitif ve negatif şokların uzun dönem katsayılarının anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. IHR⁺ pozitif şokun uzun dönem katsayısının 1.535, IHR⁻ negatif şoka ait uzun dönem katsayısının ise 2.167 olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, ihracatta meydana gelecek 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 1.535 birim artırırken, ihracatta meydana gelecek 1 birimlik azalış (negatif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 2.167 birim azalışa neden olmaktadır.

TPÜ=f(ITH⁺, ITH⁻) modelinde ITH değişkeninde meydana gelen pozitif ve negatif şokların uzun dönem katsayılarının anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. ITH⁺ pozitif şokun uzun dönem katsayısının 1.263, ITH⁻ negatif şokun uzun dönem katsayısının ise 2.739 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, ithalatta meydana gelecek 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 1.263 birim artırırken, ithalatta meydana gelecek 1 birimlik azalış (negatif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 2.739 birim azalışa neden olmaktadır. ITH⁻ negatif şoka ait katsayının pozitif olması, negatif şokların toplam prim üretimi ile aynı yönlü bir etkileşimde olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

TPÜ=f(USD⁺, USD⁻) modelinde USD değişkeninin pozitif şokunun uzun dönem katsayısının anlamlı ve pozitif bulunduğu görülmektedir. USD⁺ pozitif şokun uzun dönem katsayısı 0.004'dür ve dolar kurunda yaşanacak 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam primler üzerinde 0.004 birimlik artışa neden olmaktadır. Bu sonuç, TL'nin dolar karşısında değer kaybetmesinin oluşturacağı risk artışının prim artışı üzerinde aynı yönlü bir etkiye sahip olacağı şeklinde yorumlanmaktadır. USD değişkeninin negatif şoklarının uzun dönem katsayısı ise anlamsızdır.

TPÜ=f(ISLK⁺, ISLK⁻) modelinde ISLK değişkeninin pozitif ve negatif şoklarının uzun dönem katsayılarının anlamlı ve negatif olduğu tespit edilmiştir. ISLK⁺ pozitif şokun uzun dönem katsayısının -0.013, ISLK⁻ negatif şokun uzun dönem katsayısının ise -0.045 olduğu elde edilmiştir. Bu bulguya göre, işsizlikte meydana gelecek 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam prim üretimini yaklaşık -0.013 birim azaltmakta, işsizlikte meydana gelecek 1 birimlik azalış (negatif şok) toplam prim üretimini yaklaşık -0.045 birim artışa neden olmaktadır. ISLK⁻ katsayısının negatif bulunması, işsizliğin azalmasının prim üretiminde artışa neden olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Tablo 9: NARDL hata düzeltme modelleri tahmin sonuçları

Kısa Dönem Katsayılar (Hata Düzeltme Modelleri)	Değişken	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri
TPÜ=f(CDS ⁺ , CDS ⁻)	CDS ⁺	0.007	0.331	0.742
	CDS ⁻	-0.046	-1.748	0.089*
	ECT(-1)	-0.444	-4.995	0.001***
TPÜ=f(IHR ⁺ , IHR ⁻)	IHR ⁺	0.140	1.567	0.160
	IHR ⁻	-0.310	-1.749	0.123
	ECT(-1)	-1.111	-5.365	0.001***
TPÜ=f(ITH ⁺ , ITH ⁻)	ITH ⁺	0.216	2.610	0.016**
	ITH ⁻	0.202	1.435	0.165
	ECT(-1)	-0.393	-5.725	0.001***
TPÜ=f(USD ⁺ , USD ⁻)	USD ⁺	0.008	2.314	0.028**
	ECT(-1)	-1.377	-6.956	0.001***
TPÜ=f(ISLK ⁺ , ISLK ⁻)	ISLK ⁺	-0.044	-3.458	0.002***
	ISLK ⁻	0.006	0.469	0.644
	ECT(-1)	-1.405	-5.412	0.001***

Not: : "+" ve "-" üst ifadeler pozitif ve negatif bileşenleri; *** %1, ** %5, * %10 anlamlılığı temsil etmektedir. Değişkenlerin gecikmeli değerlerine tabloda yer verilmemiştir.

Tablo 9'da NARDL hata düzeltme modelleri sonuçları yer almaktadır. Bu bulgulara göre; TPÜ=f(CDS⁺, CDS⁻) modelinde CDS değişkeninin negatif şoklarının kısa dönem katsayısı negatif ve anlamlı, pozitif şokların kısa dönem katsayısı ise anlamsız bulunmuştur. CDS⁻ pozitif şokun kısa dönem katsayısı -0.04'dür ve CDS priminde meydana gelecek 1 birimlik azalışın (negatif şok) toplam prim üretimini yaklaşık -0.04 birim azaltacağı tespit edilmiştir. CDS⁻ kısa dönem katsayısının negatif bulunması, CDS'deki azalmanın (risk priminin düşmesi) prim üretiminde artışa neden olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

TPÜ=f(IHR⁺, IHR⁻) modelinde IHR değişkeninin pozitif ve negatif şoklarının kısa dönem katsayıları anlamsızdır ve yorumlanmamıştır.

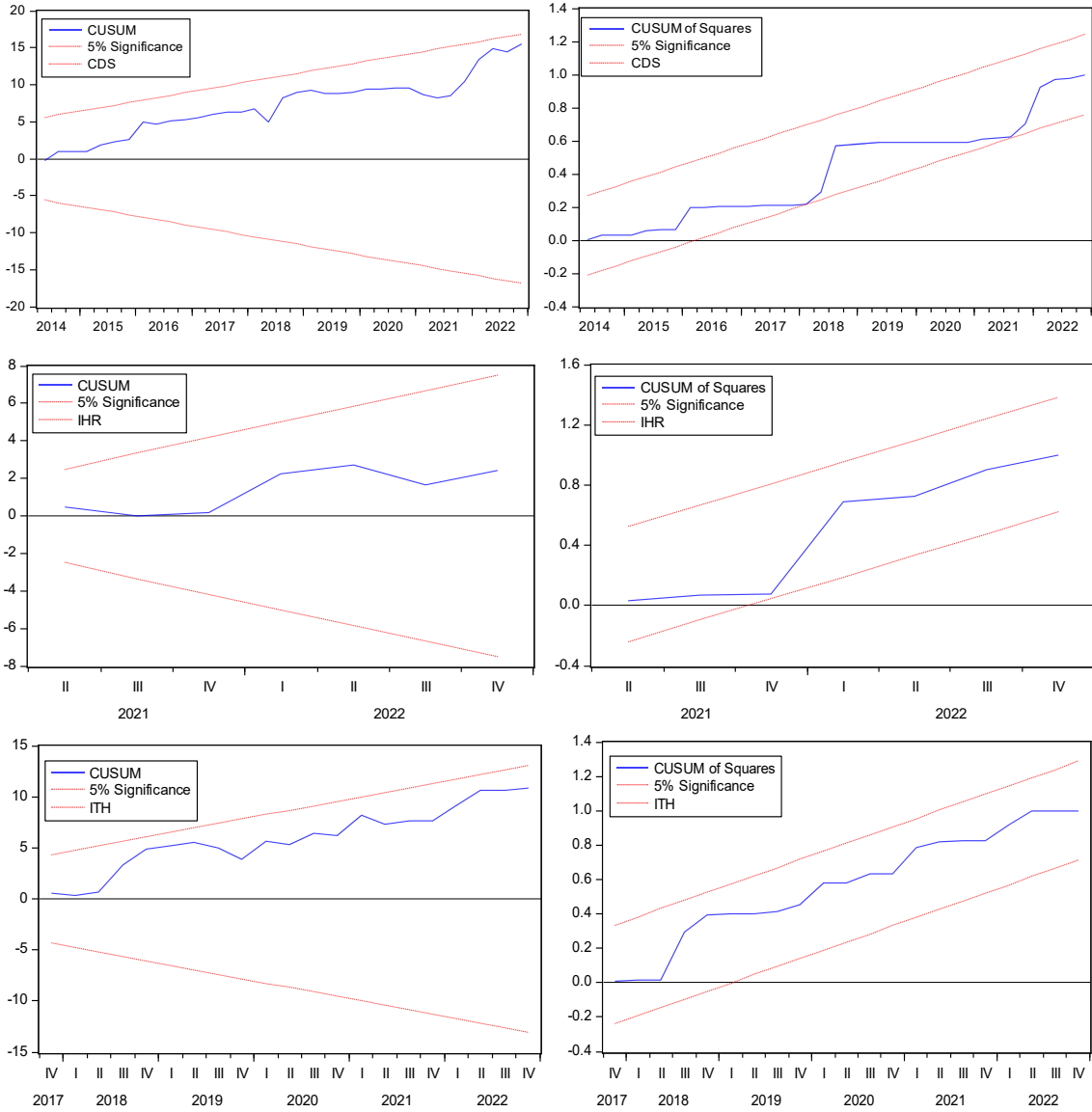
TPÜ=f(ITH⁺, ITH⁻) modelinde ITH değişkeninde meydana gelen pozitif şokların kısa dönem katsayısının anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. ITH⁺ pozitif şokun kısa dönem katsayısı 0.216'dir ve ithalatta meydana gelecek 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam prim üretimini yaklaşık 0.216 birim artıracığı şeklinde yorumlanmaktadır. Negatif şoklara ait kısa dönem katsayısı ise anlamsızdır.

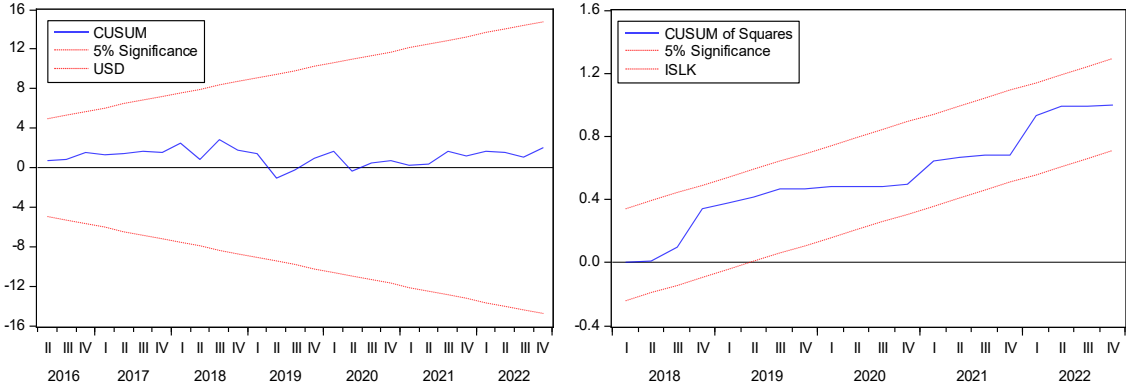
TPÜ=f(USD⁺, USD⁻) modelinde USD değişkeninde meydana gelen pozitif şokların kısa dönem katsayısının anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. USD⁺ pozitif şokun kısa dönem katsayısı 0.008'dir ve dolar kurunda yaşanacak 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam primler üzerinde 0.008 birimlik artışa neden olmaktadır.

TPÜ=f(ISLK⁺, ISLK⁻) modelinde ISLK değişkeninin pozitif şoklarının kısa dönem katsayısının anlamlı ve negatif, negatif şokların kısa dönem katsayısının ise anlamlı ve pozitif olduğu tespit edilmiştir. ISLK⁺ pozitif şoka ait kısa dönem katsayısı -0.044'dür ve işsizlikte meydana gelecek 1 birimlik artış (pozitif şok) toplam prim üretimini yaklaşık -0.044 birim azaltmaktadır. ISLK⁻ negatif şoka ait kısa dönem katsayısı ise 0.006'dir ve işsizlikte meydana gelecek 1 birimlik azalış (negatif şok) toplam prim üretiminde yaklaşık 0.006 birim azalışa neden olmaktadır. ISLK⁻ negatif şoka ait katsayısının pozitif olması, negatif şokların toplam prim üretimi ile aynı yönlü bir etkileşimde olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Tablo 9'da ayrıca NARDL hata düzeltme modelleri sonucunda elde edilen hata düzeltme katsayılarının (ECT (-1)) hepsinin %1 düzeyinde negatif olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu görülmektedir. Bu sonuçlar kısa dönemde oluşacak sapmaların uzun dönemde dengeye oturacağı şeklinde yorumlanmaktadır. Tanısal testlere göre; kurulan modellerde elde edilen istatistiklerin olasılık değerlerinin 0.10'dan büyük olduğu dolayısıyla otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 1'de NARDL modellerine ait Cusum ve Cusum-sq yapısal istikrar grafikleri verilmiştir. Tüm grafiklerde değerlerin %5 seviyesinde bant sınırları içerisinde olduğu ve yapısal istikrarsızlığın bulunmadığı görülmektedir.

Şekil 1: Cusum- Cusum-Sq grafikleri

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada Türkiye’de sigorta prim üretimi üzerinde etkili olan makroekonomik faktörlerin bu etkilerinin asimetrik olup olmadığı araştırılmıştır. Bu doğrultuda, kredi temerrüt takası, ihracat, ithalat, dolar kuru ve işsizlikte meydana gelen pozitif ve negatif şokların toplam sigorta prim üretimi üzerinde oluşturduğu uzun ve kısa dönemli doğrusal olmayan asimetrik ilişkilerin varlığı 2011:Q1-2022:Q4 dönemi için çeyrek veriler kullanılarak doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yaklaşımı ile sınanmıştır. Çalışmada öncelikle asimetrik eşbütünleşme testi ile kurulan modellerde uzun dönemde her bir bağımsız değişken ile sigorta prim üretimi arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılmış ve uzun dönemde değişkenlerin ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu Akçacı (2013), Brokešová vd. (2014) ile Memiş ve Çelik (2021)’in sonuçlarıyla uyumludur. Eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden sonra asimetri testleri Wald Testleri ile yapılmıştır. Kredi Terrüt Takası değişkenine ait pozitif ve negatif şokların sigorta sektörü toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin uzun dönemde asimetrik, kısa dönemde ise simetrik olduğu tespit edilmiştir. İhracat değişkenine ait pozitif ve negatif şokların sigorta sektörü toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun dönemde simetrik olduğu, ithalat değişkenine ait kısa ve uzun dönemde pozitif ve negatif şokların toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun dönemde asimetrik olduğu elde edilmiştir. Dolar kuru değişkeninin uzun dönemde pozitif ve negatif şoklarının toplam prim üretimi üzerindeki etkileri simetrik olup prim üretimi üzerinde doğrusal etkiler meydana getirmektedir. İşsizlik değişkenine ait kısa ve uzun dönemde pozitif ve negatif şokların toplam prim üretimi üzerindeki etkilerinin hem kısa hem de uzun dönemde asimetrik olduğu ve farklı ölçülerde eşit olmayan şekilde primleri etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre kredi temerrüt takasında, ithalatta ve işsizlikte meydana gelecek değişimler toplam prim üretimini eşit olmayan farklı şekillerde etkilemektedir. İhracatta ve dolar kurunda meydana gelecek değişimler ise toplam prim üretimi üzerinde doğrusal etkiler meydana getirmektedir.

Analiz sonucunda uzun dönemde kredi temerrüt takasında meydana gelen pozitif şokların toplam sigorta prim üretimini olumlu etkilediği, negatif şokların ise hem kısa hem de uzun dönemde olumsuz yönde etkilediği elde edilmiştir. Bu sonuç, CDS primindeki artış diğer bir ifadeyle borçları ödeyememezlik riskinin artışı yatırımların azalmasına bu da uzun dönemde bu riskten korunma sağlamak için sigorta primlerinin ve sigorta bedellerinin artmasıyla prim üretiminde doğru yönlü bir artışa yol açabileceğini göstermektedir. Uzun dönemde ihracatta meydana gelen pozitif şoklar yani ihracat artışı toplam prim üretimini olumlu (doğru) yönde etkilemekte; negatif şoklar diğer bir ifade ile ihracatın azalması toplam prim üretimini doğru yönde etkilemekte yani azaltmaktadır. Kısa dönemde ihracatın toplam primler üzerinde etkisinin olmadığı elde edilmiştir. Uzun ve kısa dönemde ithalatın artması (pozitif şok) toplam primleri olumlu (doğru) yönde etkilemekte; negatif şoklar yani ithalatın azalması yine toplam primleri doğru yönlü olarak azaltmaktadır. Sonuçlar dış ticaret olarak değerlendirildiğinde, dış ticaret hacminin artmasının toplam primleri artırdığı, dış ticaret hacminin azalmasının ise toplam primleri azalttığı şeklinde yorumlanmaktadır. Bu bulgu Öner (2022) ile Kolapo vd. (2022)’in sonuçlarıyla uyumludur. Uzun ve kısa dönemlerin her ikisinde de dolar kurunda yaşanacak pozitif şokların diğer bir ifade ile doların artışının toplam prim üretimini artırdığı görülmektedir. Bu sonuç, dolar kurunda yaşanan artışın sigorta sektörünü etkilediği, dolayısıyla riskten korunmak için ödenen sigorta prim ve bedelinin artmasının toplam prim üretiminin artmasına

etki ettiği ve dolar kuru ile sigorta prim üretimi arasında doğrusal bir ilişki olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Elde edilen bu sonuç Gülsu ve Akpınar (2020) ile uyumludur. Uzun ve kısa dönemde işsizliğin artması (pozitif şok) toplam prim üretimini olumsuz ters yönde etkilemektedir. Uzun dönemde işsizliğin azalması ise prim üretimini olumsuz ters yönde etkilemektedir. Bu sonuca göre her iki dönemde de işsizliğin artması toplam prim üretimini azaltmakta, uzun dönemde ise işsizliğin azalması prim üretimini artırdığı şeklinde yorumlanmaktadır. Bu bulgu Şamiloğlu vd. (2019) ile Kabrt (2022)'in çalışmasıyla uyumludur.

NARDL yaklaşımında uzun ve kısa dönemde sigorta sektörü prim üretimi ile ele alınan makroekonomik değişkenlerden kredi temerrüt takası, ithalat ve işsizlikle asimetric ilişkilerinin varlığı tespit edilmiştir. Bu değişkenlerde meydana gelecek artış (pozitif şok) ve azalışlar (negatif şok) sigorta sektörü prim üretimi üzerinde farklı etkilere sahiptir. Türkiye’de finansal sistem içerisinde sigorta sektörü bankacılık sektöründen sonra ikinci sırada gelmekte ve finansal gelişme ile ekonomik büyüme için önemli bir aktör olarak yerini almaktadır. Bu bakımdan Türkiye’de sigorta sektörü gelişimini etkileyen makroekonomik değişkenlerin, politika ve uygulamaların finansal ve sosyal gelişime katkı sağlayacak şekilde ele alınması ve uygulamaya konulması sağlanmalıdır. Bununla birlikte gelecek çalışmalarda farklı ülkeler, farklı makrofinansal ve sosyo-demografik değişkenlerle ve farklı analizler kullanılarak yapılacak çalışmaların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçacı, T. (2013). “Sigorta Sektörünün Türk Dış Ticaretine Etkisi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi”, *Journal of Insurance Research/Sigorta Arastirmalari Dergisi*, 2013/10, 13-26.
- Albayrak, A. S. (2005). Çoklu Doğrusal Bağlantı Halinde Enküçük Kareler Tekniğinin Alternatif Yanlı Tahmin Teknikleri ve Bir Uygulama, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(1), 105-126.
- Arena, M. (2008). *Does Insurance Market Activity Promote Economic Growth?: A Cross-Country Study for Industrialized and Developing Countries*. World Bank Publications, 4098.
- Beck, T. ve Webb, L. (2003). “Economic, Demographic, and Institutional Determinants of Life Insurance Consumption Across Countries”, *The World Bank Economic Review*, 17(1), 51-88.
- Brokešová, Z., Pastoráková, E. ve Ondruška, T. (2014). “Determinants of Insurance Industry Development in Transition Economies: Empirical Analysis of Visegrad Group Data”, *The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, 39(3), 471-492. <https://doi.org/10.1057/gpp.2014.1>.
- Ching, K. S., Kogid, M. ve Furuoka, F. (2010). “Causal Relation Between Life Insurance Funds and Economic Growth: Evidence From Malaysia”. *ASEAN Economic Bulletin*, 185-199.
- Christophersen, C. ve Jakubik, P. (2014). “Insurance and The Macroeconomic Environment”, *EIOPA-Financial Stability Report*, 44-55.
- Çizgici Akyüz, G. Ve Akbulut Bekar, S. (2022). “Türkiye Ekonomisinde Finansal İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Asimetric Etkileri: NARDL Yaklaşım”, *Ekonomi ve Finans alanındaki Uygulamaların Ampirik Sonuçları*, (Ed: Ş. Karabulut), Ekin Yayınevi, Bursa.
- Demirci, Ş. D. ve Zeren, F. (2017). “Insurance Premium and Economic Growth: Evidence From OECD Countries”, *İşletme Bilimi Dergisi*, 5(1), 1-11.
- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1979). “Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root”, *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Ege, I. ve Sarac, T. B. (2011). “The Relationship Between Insurance Sector and Economic Growth: An Econometric Analysis”, *International Journal of Economic Research*, 2(2), 1-9.
- Eren, M. V. ve Çütçü, İ. (2021). “Sigortacılık Sektörü İle Seçili Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi: Türkiye Örneği”, *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 130-140.
- French, A., Vital, M. ve Minot, D. (2015). “Insurance and Financial Stability”, *Bank of England Quarterly Bulletin*, 55(3), 242-258.
- Gülsu, S. ve Akpınar, Ö. (2020). “Organize Piyasalardaki Türev Araçların İşlem Hacimlerinin Sigorta Sektörünün Gelişimine Etkisi”, *Journal of Financial Researches & Studies/Finansal Arastirmalar ve Calismalar Dergisi*, 12(23).

- Hodula, M., Janků, J., Časta, M. ve Kučera, A. (2021). "On The Macrofinancial Determinants Of Life and Non-Life Insurance Premiums", *The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, 1-39.
- Kabrt, T. (2022). "Life Insurance Demand Analysis: Evidence from Visegrad Group Countries", *Eastern European Economics*, 60(1), 50-78. <https://doi.org/10.1080/00128775.2021.1996248>.
- Kolapo, F. T., Oluwaleye, T. O. ve Osasona, A. V. (2022). "Determinants of Insurance Sector Development in Nigeria", *Account and Financial Management Journal*, 07(03), 2672-2685. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6382819>.
- Kolcu, F. ve Yamak, N. (2017). "Türkiye’de Döviz Kuru Değişiminin Dış Ticaret Fiyatları Üzerindeki Asimetrik Etkisi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 64, 644-663.
- Lee, C. C., Lee, C. C. ve Chiu, Y. B. (2013). "The Link Between Life Insurance Activities and Economic Growth: Some New Evidence", *Journal of International Money and Finance*, 32, 405-427.
- Lin, C., Hsiao, Y. J. ve Yeh, C. Y. (2017). "Financial Literacy, Financial Advisors, and Information Sources On Demand For Life Insurance", *Pacific-Basin Finance Journal*, 43, 218-237.
- Memiş, H. ve Çelik, H. (2021). "Sigortacılık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: G-8 Ülkeleri İçin Bir Uygulama", *Balıkesir University Journal of Social Sciences Institute*, 24(46).
- Mureşan, G. M., Dragos, C. M., Mare, C., Dragos, S. L. ve Pinte, A. (2021). "Socio-Economic and Macro-Financial Determinants and Spatial Effects on European Private Health Insurance Markets", *Amfiteatru Economic*, 23(56), 290-307.
- OECD, 2023. 17-08-2023. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=INSIND>
- Öner, M. H. (2022). "Katılım ve Konvansiyonel Sigortacılığının Belirleyicileri", *Financial and Economic Issues in Emerging Markets*, 295-315.
- Pattarakitham, A. ve Rungruengarporn, C. (2016). "An Ampirical Study of Life Insurance and Macro Economic Indicators, [://ssrn.com/abstract=2731529](https://ssrn.com/abstract=2731529) veya <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2731529>.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). "Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Şamiloğlu, F., Fatoş, E. ve Bağcı, H. (2019). "Türkiye’de Sigortacılık Sektörünün Makroekonomik Değişkenlerle Olan İlişkisi", *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 24-40.
- Şener, H. Y. ve Behdioğlu, S. (2014). "Türkiye Sigorta Pazarının Gelişimindeki Ana Unsurların Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", *Dumlupınar University Journal of Social Science/Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, EYİ Özel Sayısı, 523-534.
- Shahbaz, M., Olasehinde-williams, G. O. ve Balcılar, M. (2018). "The Long-Run Effect Of Geopolitical Risks on Insurance Premiums", *Eastern Mediterranean University Department of Economics Discussion Paper 15-44*, 1-20.
- Shahzad, S. J. H., Nor, S. M., Ferrer, R., & Hammoudeh, S. (2017). Asymmetric determinants of CDS spreads: US industry-level evidence through the NARDL approach. *Economic Modelling*, 60, 211-230.
- Shin, Y., Yu, B. ve Greenwood-Nimmo, M. (2014). "Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers In An ARDL Framework", *In International Conference on Applied Economics and Time Series Econometrics*, Leeds University Business School UK, 1-36.
- Skipper, H. D. (1997). "Foreign Insurers In Emerging Markets: Issues and Concerns", *Washington, DC: International Insurance Foundation*, 1, 1-50.
- Tunay, N., Çamlıbel, F. ve Tunay, K.B. (2020). "Ekonomik Dalgaların Sigorta Şirketlerinin Pazar Payları Ve Prim Üretimleri Üzerindeki Etkileri", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 95-101.
- Türkiye Sigorta Birliği (2021). Sektör Raporu 2021. https://www.tsb.org.tr/media/attachments/TSB_SEKTOR_TR21_2807.pdf
- Ward, D. ve Zurbrugg, R. (2000). Does Insurance Promote Economic Growth? Evidence From OECD Countries. *Journal of Risk and Insurance*, 489-506.

Yamak, R.ve Erdem, H. F. (2017). *Uygulamalı Zaman Serisi Analizi*, 1. Baskı, Celepler Matbaa Yayın ve Dağıtım, Trabzon.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.08.2023 ✓Accepted/Kabul:02.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1336616

Research Article/Araştırma Makalesi

Altınkaynak, G. ve Çeğin, G. (2023). "“Rekabet mi Dayanışma mı?” Veblen ve Kropotkin Perspektifinden Ortodoks İktisadin İnsan Anlayışını Yeniden Gözden Geçirmek", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss.239-255.

"REKABET Mİ DAYANIŞMA MI?" VEBLEN VE KROPOTKİN PERSPEKTİFİNDEN ORTODOKS İKTİSADIN İNSAN ANLAYIŞINI YENİDEN GÖZDEN GEÇİRMEK

Günsenin ALTINKAYNAK* , Güney ÇEĞİN**

Öz

İnsan doğasına ilişkin olarak öz-çıkara ve rekabete yapılan vurgu yüzyıllardır gerek sosyal bilimlerde gerek doğa bilimlerinde merkezi bir konum işgal etmiş, özellikle kapitalizmle birlikte gittikçe yoğunlaşmıştır. Doğa bilimlerinde, evrimin dar anlamıyla ele alınarak insan doğasının salt rekabetçi ve bencil yönüne yapılan vurgu bu durumun bir doğa yasası olarak addedilmesine yol açtığı gibi, sosyal bilimlerde de insan doğası sosyal bağlamından kopuk, öz-çıkara dürtüsüyle eyleyen ve rekabetçi bir biçimde ele alınmıştır. Daha özdele anaakım iktisada bakıldığında, kapitalist sistemin işleyişi açısından, insan soyutlayıcı ve tümdengelimci yöntemler ekseninde kavramsallaştırılmış ve karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma güdülerinden azade, sadece kendi çıkarıyla ilgilenen, rekabetçi bir aktöre dönüşmüştür. Fakat böyle bir tasvir, insan etkileşimlerinin karmaşık doğasını aşırı bir basitliğe indirgemekte, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın önemini ihmal etmektedir.

Bu nedenle, bu çalışmanın amacı, insan doğasına içkin olan karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma eğilimlerinin sosyal bilimlerde yeniden düşünülmesini teşvik etmek için daha gelişmiş bir sosyal evrim anlayışının imkanlarından faydalanmaktır. Bu çerçevede, Veblen ve Kropotkin gibi düşünürlerin öne sürdüğü daha sofistike bir sosyal evrim anlayışı incelenerek, yerleşik iktisadin öz-çıkara ve rekabet vurgusuna eleştirel bir şekilde yaklaşıp, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma kavramlarının yeniden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Rekabet, Dayanışma, Veblen, Kropotkin.*

"COMPETITION OR SOLIDARITY?" REASSESSING THE HUMAN UNDERSTANDING OF ORTHODOX ECONOMICS FROM THE PERSPECTIVES OF VEBLEN AND KROPOTKIN

Abstract

The emphasis on self-interest and competition in relation to human nature has occupied a central position in both the social and natural sciences for centuries, intensifying particularly with capitalism. In the natural sciences, the emphasis on the purely competitive and selfish aspect of human nature in the narrow sense of evolution has led to the assumption that this is a law of nature, while in the social sciences, human nature has been dealt with in a way that is detached from its social context, acting on the impulse of self-interest and competition. More specifically in mainstream economics, in terms of the functioning of the capitalist system, human beings have been conceptualized along abstractive and deductive methods and have been transformed into a competitive actor concerned only with their own self-interest, free from the motives of mutual aid and solidarity. However, such a depiction oversimplifies the complex nature of human interactions, neglecting the importance of mutual aid and solidarity.

Therefore, the aim of this study is to utilize the possibilities of a more advanced understanding of social evolution to encourage a rethinking of the tendencies of mutual aid and solidarity inherent in human nature within the social sciences. In this context,

*Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: galtinkaynak@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8128-396X>)

**Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: gcegin@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5624-4782>)

using a more sophisticated understanding of social evolution proposed by thinkers like Veblen and Kropotkin, it aims to critique the emphasis on self-interest and competition in established economics, and to re-evaluate the concepts of mutual aid and solidarity.

Keywords: *Competition, Solidarity, Veblen, Kropotkin.*

1. GİRİŞ

Yabanıl ve antik topluluklarda, küçük ölçekli topluluklarda ve hatta modern sistemlerin belirışinden önceki yakın dönem toplumlarda öz-çıkâr algısı onun bir musibet olduğu yönündeydi. Ekonominin kendini toplumsal olandan soyutlamadığı, ona içkin olduğu bu dönemlerde bireysel öz-çıkâr kamusal refahın da temeli olarak kutsanmıyordu. Fakat öz-çıkâr algısı, kapitalizmin biçimlenişiyle birlikte yavaş yavaş değişerek, özellikle de 20. Yüzyıla gelindiğinde büyük ölçüde bir dönüşüm geçirmişti¹. Öyle ki, bireyin kendi çıkârını tatmin edecek biçimde davranması artık bir toplumun refahının olmazsa olmaz bir ölçüsüydü. Birey, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma güdülerinden azade, sadece kendi çıkârıyla ilgilenen bir toplumsal faile dönüşmüştü.

Bu bağlamda, sosyal bilimciler de teorilerini, bu durumu destekleyici bir şekilde, genel olarak insan doğasının sosyal ve dayanışmacı yönünü paranteze almak suretiyle inşa etmişlerdir. Bunun sonucudur ki modern bilimlerin bize sunmuş olduğu insan perspektifi öz-çıkârını düşünen ve onu tatmin etmeyi kendine ilke edinmiş failerden ibarettir. Bu durum bireylerde rasyonaliteye işaret etmektedir. Faydasını ençoklamak amacıyla eyleme geçen birey rasyonel bireydir. Bu toplumsal esenliğin de gerekli bir koşuludur. Diğer yandan, her insanın öz-çıkârının peşinden koşması da rekabet tarafından kısıtlanmaktadır. Çünkü kaynaklar kıt ve ihtiyaçlar sonsuzdur. Dolayısıyla rekabet kıt kaynakları elde etmenin ve hayatta kalabilmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmektedir.

Bu bakış açısının sürdürülmesinde iktisat bilimi çok kritik bir öneme sahiptir. Doğa bilimlerindeki gibi toplumsal düzende de belirli düzenlilikler olduğuna inanan liberal iktisatçılar bu yasaların piyasa ekonomisinin yasaları olduğunu düşünmekteydi. Kişisel çıkâr temelinde hareket eden bireyler rekabet kanalıyla toplumsal düzenin sağlanmasında kilit önemdeydi. Dolayısıyla anaakım iktisatta insan doğası rekabet ve öz-çıkâr arayışını meşrulaştıracak şekilde inşa edilmiştir. Birey, kültürel ve sosyal etkilerden arındırılmış, kişisel çıkâr ve rekabet güdüsüyle hareket eden bir düzeye indirgenmiştir. Eğer birey kendi menfaati doğrultusunda faydasını ençoklamakla uğraşırsa, niyet edilmemiş de olsa, içinde yaşadığı toplumun da faydasını artırmış olacaktır. Çünkü toplumsal iyilik bireylerin tek tek çıkârlarının toplamına karşılık gelmektedir. Tıpkı doğa bilimlerindeki gibi bir doğa yasası olarak görülen bu durum kapitalist sistemin dişlilerinin işleyişiyle ilgili olarak devlet müdahalesinin gereksizliğini kanıtlıyordu. Bu müdahaleler ancak doğa yasasından bir sapmaya yol açabilirdi.

Bu çerçevede, kapitalist sistemin işleyişi için çok önemli bir bileşen olan özçıkârın insan doğasının en baskın özelliği olduğu varsayımı anaakım iktisat tarafından kucaklanmıştır. Erich Fromm'un (2003: 26-27) ifade ettiği gibi "Sistemin gerektirdiği bencillik, açgözlülük ve sahip olma ihtirası gibi özelliklerin ... insanın doğasından kaynaklandığı kanıtlanmak isteniyordu." Dolayısıyla "kendisine toplumsal dengenin sürdürülmesi gibi olumlu bir işlev atfedilen ve de her insanın yüreğinde çarpan özçıkâr ... ulusların en büyük zenginliğinin gerekli koşulu olmuştu." (Sahlins, 2012: 101)

Ne var ki, North (2002) tarafından da dile getirildiği gibi, buradaki kusur insan doğasının tam olarak kavranamamış olmasında yatmaktadır. İnsan ne yerleşik iktisatta varsayıldığı gibi yalıtılmış çıkârlara sahiptir ne de dayanışma ve işbirliği güdüsünden azadedir. Fakat yüzyıllardır canlıların işbirliği yapabilme, karşılıklı yardımlaşabilme gibi sosyal yönlerinden ziyade onların bencil ve rekabetçi yönüne vurgu yapılmıştır. Bu bakış açısı iktisat, sosyoloji, siyaset, antropoloji ve hukuk gibi pek çok sosyal bilim türünü de derin şekilde etkilemiştir. Öyle ki, "Homo homini lupus" bakış açısı bugün bile bu bilimlere ilham vermeye devam etmektedir (De Waal, 2006).

Bu çerçevede, bu çalışmanın amacı anaakım iktisat tarafından benimsenmiş olan insan doğasına, kurumsal ve evrimsel iktisadın kurucusu Veblen ve doğa bilimci ve anarşist düşünür Kropotkin perspektifinden eleştirel bir biçimde bakmaktır. Hem Veblen hem de Kropotkin evrimsel bir bakış açısı eşliğinde toplumları ve bireyleri ele almışlardır. Her ikisi de bireyin salt öz-çıkâr ve rekabetçi güdülerle hareket etmediğini belirtip, işbirliği ve

¹ Konuyla ilgili bir okuma için bkz. Hirschman (2013).

dayanışmanın önemini teslim etmişlerdir. Veblen ve Kropotkin'i birlikte ele alan çok az sayıda çalışma mevcuttur (Dugger, 1984; Hall ve Kirdina-Chandler, 2017; Watkins, 1998). Fakat anaakım iktisat eleştirisi ekseninde bir karşılaştırma yapılmış değildir.

Bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde anaakım iktisadın insan doğasına ilişkin bir değerlendirme yer almaktadır. İkinci ve üçüncü bölümlerde sırasıyla Veblen ve Kropotkin'in çok yönlü sosyal evrim bakış açıları ele alınmış ve insan doğasına yalnızca öz-çıkar ve rekabet temelinde değil aynı zamanda karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ekseninde de yaklaşılması gerektiği vurgusu üzerinde durulmuştur. Ardından ise sonuç bölümüne yer verilmiştir.

2.ANAAKIM İKTİSADIN İNSAN DOĞASINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

17. ve 18. yüzyıllarda doğa bilimlerinde meydana gelen gelişmeler toplumsal bilimleri de derinden etkilemiştir. Cisimlerin belirli doğa yasalarına tabi olduğunu ortaya koyan Newton fiziği, toplumsal bilimlerde de buna benzer içsel kanunların bulunabileceği görüşünü gündeme getirmiştir. İktisadi liberalizm açısından toplumlar belirli doğa yasalarına göre işleyen, düzenli sistemlerdi ve bu yasaların keşfedilip, buna uygun şekilde davranılması gerekiyordu. Onlara göre bu yasalar piyasa ekonomisinin yasalarıydı. Öte yandan bu yasalar fizik yasalarına benzer biçimde zaman ve mekândan muaf ve evrensel. "Tabiatta bulunan rekabet, en dayanıklı ve güçlü olanın yaşaması, dayanıksız ve güçsüz olanın tasfiye olması, eşitsizlik, tabii oldukları ölçüde evrensel kanunlardı." (Kazgan, 2018: 57).

Doğa bilimlerindeki gelişmelerden ve Fizyokratların "doğal düzen" felsefesinden ciddi ölçüde etkilenen Klasik iktisatçılar insanı konu alan bilimlerde de fizik bilimindeki yasalarla aynı türden yasalar bulunabileceğine inanıyordu. Çekim yasasını formüle ederek bilimi mistik bir havadan kurtaran Newton monarşik Tanrısını evrenden soyutlamıştı (Küçükkalay, 2015: 217). Buna göre evren kesin matematiksel yasalara göre işleyen bir makinaydı. Bu yasalar başlangıçta Tanrı tarafından yaratılmış ve o zamandan bu yana da tüm evren bu yasalar uyarınca işleyen bir mekanizmaydı (Can, 2009: 108). Tanrı kusursuz bir mekanizma olan bu evrene müdahale etmiyordu (Küçükkalay, 2015: 217). Smith de Newton'un bu fikrini sosyal alana uyarlamak istemişti. Yapmaya çalıştığı insan düzeninin bağlayıcı ilkelerini ortaya çıkarmaktı (Evensky, 1993: 199). Nihayetinde bu fikir Smith tarafından piyasa mekanizmasına yansıtılmıştı. Mademki fizik dünyada böyle bir düzenlilik vardı, toplumsal yaşamda da bunun karşılığı olmalıydı (Küçükkalay, 2015: 217).

Fiziki evrende bir dengenin söz konusu olması gibi ekonominin de doğal durumu bir denge durumudur. Bu yüzden klasik iktisatçılar tarafından tam istihdamda ekonominin kendiliğinden bir denge durumu içinde olacağına inanılmıştır (Küçükkalay, 2015: 217). Öte yandan, uzun dönemde fiyatları doğal seviyesine döndüren ve aşırı karı ortadan kaldıran, düzenleyici ve uyumlulaştırıcı bir güç olarak rekabet Klasik iktisatta egemen bir kavram olarak görülmektedir (McNulty, 1968: 643). McNulty'e (1968) göre bu anlamda rekabet fizikteki çekim kuvvetine benzemektedir. Rekabet kanalıyla kaynaklar en verimli kullanım alanlarına tahsis edilir ve uzun vadede fiyatları doğal düzeyine çekilmeye zorlar. Yani iktisadi dünyada rekabet, yerçekiminin fiziki dünyada oynadığı rolü oynayarak düzen ve istikrarı sağlar.

Smith tarafından piyasa sisteminin nasıl çalıştığını açıklamak için "görünmez el" metaforu kullanılmaktadır. Blaug'a (2014: 70) ve Ekelund ve Hébert'e (2014: 111) göre "görünmez el" piyasaların bireyler arasındaki rekabet yoluyla dengeye gelmesinden başka bir anlam taşımaz. Esasen "görünmez el" öz-çıkarları temelinde hareket eden bireylerin eylemlerinin niyet edilmeyen sonuçlarını ifade eder. Buna göre, bireysel çıkar güdüsüyle rasyonel biçimde hareket eden bireyler, her ne kadar toplumsal yararı gözetmese de yapıp ettikleriyle toplumsal yararı da teşvik etmiş olurlar (Colander ve Landreth, 2002: 86; Özel, 2009: 46; Vaughn, 1989). Dolayısıyla etkin kaynak dağılımının sağlanması için herhangi bir dış müdahaleye gerek kalmayacaktır. Bu yüzden devlet kişilerin öz-çıkarları yönünde hareket etmesini sağlayacak düzenin oluşturulması dışında herhangi bir müdahalede bulunmamalıdır (Colander ve Landreth, 2002: 86).

Kişisel çıkar ve çatışmadan uyumun nasıl doğduğuyla ilgili olarak Smith kapitalistlerin faaliyetlerine vurgu yapmaktadır. Ona göre kapitalist birey kişisel çıkar dürtüsü temelinde kar etme arzusuyla eylemekte ve kar dürtüsüyle hareket eden kapitalistler arasındaki rekabet de piyasadaki aşırı karları ortadan kaldırarak uzun

dönemde bir denge meydana getirmektedir. Bu sayede devlet müdahalesi olmaksızın, bireyler arasındaki rekabet hem kendileri için hem de kamu yararı için olumlu sonuçlanacaktır (Colander ve Landreth, 2002: 86). Dolayısıyla, Smith'in görünüşte çatışma içeren eylemleri müşfik bir uyuma dönüştüren "görünmez el"i aslında "doğa yasası"nı imleyen faal bir kuvvet olarak işlemektedir (Hunt ve Lautzenheiser, 2011: 44). Mademki devlet müdahalesi olmaksızın, serbest rekabet hem birey hem toplum için optimal şartları sağlıyordu o halde iktisat politikası da laissez-faire olmalıydı (Kazgan, 2018: 61).

Rekabetin düzenleyici işlevinin düzgün bir şekilde işleyebilmesi için insan doğasının da buna uygun olarak desteklenmesi gerekiyordu. Sonuçta "ekonomi, rekabet sayesinde fiyat mekanizmasıyla kendiliğinden genel dengeye" yönelmekteydi (Kazgan, 2018: 102). Bu rekabetçi ortamın tesis edilebilmesi de kuşkusuz bireyin öz çıkarını tatmin etmeye çalışan bir derekeye indirgenmesini gerektiriyordu. Sosyal bağlamdan soyutlanmış, rekabet ve kişisel çıkar güdüsüyle hareket eden bu bireyin iktisattaki karşılığı homo economicus²tu.

Twomey (1998: 435) rasyonel iktisadi insanın izinin antik Yunan'a kadar sürülebileceğini fakat en açık ifadesini Bentham ve Hobbes'ta bulduğunu söyler. Hobbes'ta bulduğumuz şey insanın her zaman kendi iyiliğini aramasını ifade eden psikolojik egoizmdir (Twomey, 1998: 435). Hobbes'a göre "İnsan her zaman hazzı, yaşamını sürdürücü şeylere koşan; elemden, yaşamına zararlı olan şeyden kaçan "bencil" bir yaratıktır." (Şenel, 1995: 322) Hobbes doğanın insanları bedensel ve zihinsel bakımdan eşit yarattığını söyler ve doğa durumunu da herkesin herkese karşı savaşı olarak tanımlar. Böyle bir durumda "doğal olarak, herkesin her şeye hakkı vardır." Dolayısıyla insanlar arasındaki rekabet ve güvensizlik sebebiyle, doğa insanları yağmaya ve yok etmeye eğilimli kılacaktır (Hobbes, 2020: 99-104). Jeremy Bentham'da ise psikolojik hedonizm fikrini buluruz (Elliot, 2006:111). Bentham (2000: 14) "An Introduction to the Principles of Morals and Legislation"ın ilk bölümünde şöyle demektedir: "Doğa, insanoğlunu iki egemen efendinin, acı ve hazzın yönetimine tabi kılmıştır. Ne yapacağımızı belirlemenin yanı sıra ne yapmamız gerektiğini de gösteren sadece onlardır." Bentham faydacılığının temel psikolojik ilkesi kişilerin kişisel çıkarı dayalı davranarak mutluluğunu artıracığıydı (Kazgan, 2018:61). Bentham'a (2000: 15) göre, eğer bir şey bireyin toplam hazzına ya da zevkine ilave yapma eğilimindeyse yahut toplam acıda herhangi bir azalmaya sebep oluyorsa, bu şeyin bireyin çıkarına olduğu ya da çıkarını desteklediği söylenir. Öz çıkarına bağlı olarak bireyler faydasını maksimize ederse, toplumun da faydası maksimize olacaktır çünkü toplumun çıkarı onu oluşturan bireylerin çıkarının toplamıdır.

Bentham'ın faydacılığı ve Hobbesçu kişisel çıkar üzerinde inşa edilen insan doğası faydasını ençoklamakla ilgilenen, diğer bireylerle rekabet halinde olan ve hayatta kalmak için güçlü olmak zorunda olan bir insan tipinin, yani homo economicus'un ortaya çıkmasını sağladı. Özellikle de faydacı felsefe rekabet ve kişisel çıkar için bir meşruiyet sağlama işlevi gördü (Küçükkalay, 2015: 216, 223-224; Twomey, 1998: 435).

Klasik düşünürler tarafından temelleri atılan epistemolojik ve ontolojik dayanakların pek çoğu Neoklasik iktisatçılar tarafından da sürdürülmüştür. Bu dayanaklar modern iktisadi usullama yöntemlerinin temelini oluşturmuşlardır. Diğer bir ifadeyle, yerleşik iktisadın bünyesine dahil edilen klasik fikirler, aynı zamanda yerleşik iktisadın içinde serpildiği toprak olmuştur (Ekelund ve Hébert, 2014: 204). Öte yandan, insan doğasına dair yapılan varsayımlar yerleşik iktisat tarafından sürdürülürken, bu varsayımlar, tarih dışı bir şekilde, matematiksel yöntemlerle kuşatılarak daha bilimsel bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır.

² Morgan'a (2006) göre Smith'in insanı her ne kadar temel belirleyicisi öz çıkar dürtüsü olsa da içgüdülerin (eğilimlerin), kabiliyetlerin, motivasyonların ve tercihlerin birliğinden meydana gelen karmaşık bir yapıdır. Dolayısıyla Smith'in insan modeli ardıllarına göre çok daha geniş kapsamlıdır. Mill'in ekonomik insanı ise duygu yelpazesi yalnızca ekonomik motivasyonlar ve eğilimlerle sınırlandırılmış bir karakterdir. Ona göre ekonomik insan servet ve zenginlik arzularıdır ve bu amaca erişecek bilişsel yeteneklerle karakterizedir. Yani Mill'de ekonomik insan çok dar bir çerçeveye hapsedilmiştir: Ekonomik motivasyonlar dışındaki tüm yönlerden izole edilmiş bir zenginlik arayıcısı. Menger'de ise söz konusu ekonomik insan, kısıtlı bilgi ve o andaki durumunun kısıtları altında, ihtiyaçlarını tatmin etmek için eyleyen bir karakterdir. Buna göre o farklı nitelikteki ihtiyaçlarını belirli bir sırayla farklı malları tercih ederek tatmin eder. Jevons ise ekonomik insanı adeta bir hesaplayıcıya dönüştürmüştür. Bunu yaparken de Bentham faydacılığından ve matematikten yararlanmıştır. Jevons'ın insanı bir zevk arayıcısıdır. O sürekli faydasını ençoklamakla meşguldür. Özetle, Smith'in görece daha karmaşık insanı Mill'de bir zenginlik arayıcısına indirgenmiştir. Menger'de seçimler yoluyla ihtiyaçlarını tatmin eden bir ajana dönüşürken, Jevons onu bir fayda ençoklaştırıcısına dönüştürmüştür.

İnsan doğasına ilişkin olarak, anaakım iktisadın “sert çekirdeği”ni ya da temel aksiyomlarını oluşturan metafizik öğeler seti bugüne kadar birçok düşünür tarafından eleştiriye³ tabi tutulmuştur. İnsan doğasını belirli zorlayıcı varsayımlar altında amaca yönelik olarak tasarlayan anaakım iktisat, bireyi soyutlayıcı ve tüm dengelimi yöntemler ekseninde inşa etmiştir. Anaakım iktisadın paylaştığı müşterek bakış açısı ve metodoloji üzerinde çeşitli fikirler bulunmakla birlikte⁴ Elster (2000: 24) iktisat teorisinin üç temel ilkeye dayanma eğilimi taşıdığını ileri sürer⁵: 1) Tüm sosyal olayların bireysel failerin kararlarına ve eylemlerine istinaden açıklanabileceğini vurgulayan metodolojik bireycilik ilkesi; 2) Bireylerin, verili inançlar altında, arzularını ve isteklerini hayata geçirecek biçimde eylemeyi seçtikleri rasyonellik ilkesi; 3) Bireysel arzu ve isteklerin öz-çıkara dayalı olduğunu ifade eden öz-çıkara ilkesi.

Kökenlerini liberal bireycilikten alan Neoklasik iktisadın gövdesini meydana getiren aksiyomlardan birisi olan metodolojik bireyciliğe göre, bireylerin eylemleri ve kararları tüm sosyal fenomenleri ve yapıları belirlemektedir. Bu bağlamda metodolojik bireycilik çoğunlukla indirgemecilikle ilişkilendirilir. Yani kurumlar gibi tüm sosyal ve kolektif yapılar bireysel failere dayalı olarak açıklanmaktadır (Arnsperger ve Varoufakis, 2008: 15; Rutherford, 1999: 27). Dolayısıyla toplum da bireysel failerin toplulaştırılmasından meydana gelen edilgin ve pasif bir yapıdır (Bilir, 2018: 665). Rutherford (1999: 31-32) metodolojik bireyciliği üç ilkede özetlemektedir: i. Amaçlara ve çıkarılara sahip olan yalnızca bireylerdir. ii. Sosyal yapılar ve bu yapılar da meydana gelen değişimlerin kaynağı bireylerin almış olduğu kararlardır. iii. Tüm büyük ölçekli sosyolojik fenomenler, nihayetinde yalnızca bireylere, onların eğilimlerine, inançlarına, kaynaklarına ve ilişkilerine atıfta bulunan teoriler açısından açıklanmalıdır.

Neoklasik iktisadın üzerinde durduğu bir diğer nokta olan rasyonalite, bireyin belirli teknoloji ve donatı kısıtlarına tabi olarak faydasını en çoklaştırmasını imleyen bir postulatır (Blaug, 2009 : 255). Bu bağlamda, iktisadi çözümlenmelerde başat analiz birimi olarak ele alınan homo economicus rasyonalite temelinde faydasını maksimize edecek şekilde eyleyen bir ajan olarak görülür (Doucouliagos, 1994: 877). Sabit zevk ve tercihlere sahip birimler, kültürel ve sosyal etkilerden soyutlanmış, tam bilgi çerçevesinde hareket eden, kısıtlı birer en çoklaştırmacıdır. (Soukup, Maitah ve Svoboda, 2015: 2). Dolayısıyla Neoklasik iktisadın rasyonel bireyi verili fayda fonksiyonu aracılığıyla faydasını tatmin edebileceği seçimi yapar (Simon, 1986: 211). Fine’a (2016: 23) göre, burada sözü edilen birey “fayda üreten mini bir fabrikadan başka bir şey değildir.”

Metodolojik bireycilik ve rasyonel iktisadi insana dayalı olarak Neoklasik iktisatta değerini fayda çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Öz-çıkara dürtüsü de bu bağlamda tetikleyici bir davranış motivasyonu olarak değerlendirilir (Bilir, 2018: 665-666). Bu, bir zevk ve fayda hesaplayıcısı olarak hareket eden rasyonel bireyin öz-çıkara takip ederek faydasını tatmin etmesi sürecidir (Smith, 1991: 878).

Başlangıç noktası olarak tarihsel bağlamdan arındırılmış ve izole edilmiş bir bireyden hareket eden Neoklasik iktisat bu yaklaşımını evrensel olarak nitelemektedir. Bununla birlikte, standart ders kitaplarında da vurgulandığı üzere, iktisat kıt kaynaklar ve sınırsız ihtiyaçlar öncülünden hareketle bir tercih bilimi olarak tanımlanır. Bu bağlamda, Robbins (1932) “An Essay on the Nature and Significance of Economic Science” adlı makalesinde iktisadi, tarih-dışı bir şekilde, ‘tercih bilimi’ olarak özetlemiştir. Bu tanım zemininde ekonominin problemi kıt kaynakların tahsisi olarak resmedilmektedir (Hodgson, 1996: 382-383). Anaakım iktisat açısından kıtlık çok önemli bir olgudur çünkü rekabetin varlığı kıt kaynakların bir sonucudur (Hirshleifer, 1981: 4). Dolayısıyla, kıtlık ve rekabet de zaman ve mekândan bağımsız şekilde evrensel olarak addedilmiştir.

³ Genel Teori’den on yıl önce Keynes (1926: 287-288) *laissez faire*’le ilgili olarak şöyle demiştir:

“Önce *Laissez-Faires*’in zaman zaman dayandığı metafiziksel veya genel ilkeleri ortadan kaldıralım. ... Dünya, özel ve toplumsal çıkarların daima uyacağı biçimde yukarıdan idare edilmiyor. ... Kişisel çıkarı aydınlatan İktisadın Prensipleri’nden onun daima toplumsal çıkarlara uygun çalışacağı önermesini çıkarmak doğru değildir, kendi amaçlarına ulaşmak için ayrı ayrı hareket eden fertler, bu amaçlara ulaşmak yönünden ekseriya çok zayıf veya çok bilinçsizdir. Tecrübeler, fertlerin bir sosyal birlik oluşturdukları zaman, ayrı ayrı hareket etmeleri haline oranla daha az isabetli davrandıklarını göstermiyor.”

Joan Robinson (1984:10) “İktisat Felsefesi” kitabında şöyle demektedir: “Ahlak için de biyolojik varlık gereklidir. Çünkü yaşamlarını devam ettirebilmeleri için, her insanın bir taraftan belli ölçüde bencilliğe ... ihtiyacı vardır. Öte yandan kişisel çıkar endişesi, başkalarına duyulan saygı ve şefkatle hafifletilmezse sosyal hayat imkânsız hale gelir. Aşırı bencillerden oluşan bir toplum parçalanır, tamamen başkalarını düşünen bir birey de çok geçmeden aç kalır. Var olmak için gerekli zıt eğilimler arasında bir ihtilaf söz konusudur ve bu zıt eğilimleri birbirleriyle bağdaştıracak kurallara ihtiyaç vardır. Ayrıca fertlerin, kendi çıkarları ile çatıştığı zaman bu kurallara uymasını sağlayacak bir mekanizma gereklidir.”

⁴ Öte yandan Colander, Rosser ve Holt (2004: 485) Neoklasik iktisadın “Kutsal Üçlü”sünün rasyonellik, bencillik ve denge olduğunu ifade ederken, Arnsperger ve Varoufakis’e (2006) göre Neoklasik iktisadın çekirdeğini metodolojik bireycilik, metodolojik enstrümantalizm ve metodolojik denge oluşturmaktadır.

⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Öğüt (2013).

North'a (2002) göre de kuramın temeli kitlelik ve onun sonucu olarak da rekabete yaslanmaktadır. İktisatçılar tarafından kullanılan davranışsal öncüller, rekabet çerçevesinde rasyonel davranan bireylerin ayakta kalmasına ve buna uyum sağlayamayanların da elimine olmasına işaret eder. Evrimsel açıdan uygun olan, bu standartlara uygun davranan bireylerin (rasyonalite temelinde fayda maksimizasyonu) davranışlarıdır. North (2002) buradaki eksikliğin insanlar arasındaki işbirliğinin doğasının kavranamamış olmasında yattığını söyler. Bireyler her zaman zenginliklerini maksimize edecek şekilde davranmazlar, diğerkâm ve kendilerini kısıtlayıcı biçimlerde de hareket ederler. Tarihe bakıldığında da işbirliğinden uzak rasyonel davranışın ötesinde ezici kanıtlar bulunmaktadır.

Nihayetinde anaakım iktisadın insan doğasına ilişkin varsayımları bireyi diğer perspektiflerden soyutlayan varsayımlardır. Bireyler salt rasyonalite temelinde, öz-çıkırı peşinde koşan, faydasını optimize etmekle ilgilenen, bu maksatla rekabete girişen birimlerdir. Bu noktada işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma gibi kavramlar da bireye yabancı hale gelmektedir kitlelik ve rekabetin evrenselliği üzerinden yapılan varsayımlar insan doğasını salt rekabetçi, kendi çıkarını kollayan bir mertebeye indirger. Nitekim bu durumun kapı araladığı görüş rekabetin ve mücadelenin doğallaştırılmasıdır. Watkins (1998: 90, 92) Neoklasik iktisadın sosyal evrimi rasyonel bir hesaplama indirgediğini söyler. Yani, kültürel ve tarihsel etkilerin önemi yok sayılarak, birey seçiminin tek temeli olarak rasyonaliteye odaklanılır. Seçimleri öz-çıkırını arayan birey anlamında rasyonaliteye indirgemek sosyal evrimi anlamayı olanaksız kılar. Bireysel seçimlere indirgenen sosyal evrim işbirliğinin de bir seçim olduğunu, öz-çıkır arayışından kaynaklandığını söyler.

Sosyal Darwinistler de kit kaynaklar vurgusuyla ve en güçlü ve uygun olanın hayatta kalacağı düsturuyla rekabeti gerekçelendirmekte ve doğallaştırmaktadırlar (Dursunoğlu, 2016: 213; Weikart, 2009: 21). Spencer gibi düşünürler gerek toplumsal gerek iktisadi alanda, rekabeti öne çıkararak, başarısız olanların elimine olacağını söylerler (Tosun, 2010: 89). Spencer'a göre evrimin kanunları hem organik hem de inorganik hayatı içine almaktadır. Bu bağlamda uyum sağlayanın hayatta kalabileceği düsturu ve buna bağlı olarak rekabet ve mücadele sosyal alanı da kapsamaktadır. Spencer ilerlemenin bir doğa kanunu olduğunu ve zorunlu olarak gerçekleştiğini düşünür. Yaşadığı dönemin İngiltere'sinin de etkisiyle, bu doğa kanununa uygun iktisadi politikanın laissez-faire olduğunu vurgulamıştır. Devlet piyasalara herhangi bir müdahalede bulunmamalı ve piyasalar kendi akışına bırakılmalıdır (Torun, 2013). Halliday de (1971: 390), eğer küçük farklılıklar göz ardı edilirse, Sosyal Darwinizm'in laissez-faire ile eşanamlı olabileceğini dile getirir (Doğan, 2003: 75).

Weikart (2009: 21) Hawkins'in Sosyal Darwinizm'e yönelik olarak beş önkabulden meydana gelen dizisini aktarır: 1) Biyolojik kanunlar, insanları da kapsayacak şekilde, tüm canlı organizmalar üzerinde kontrol edici bir etkiye sahiptir. 2) Nüfus artışının yarattığı baskı, insanları da içermek üzere, organizmalar arasında bir varoluş mücadelesine sebebiyet verir. 3) Avantaj sağlayan fiziksel ve zihinsel özellikler, bu özelliklere sahip organizmaların diğerlerine göre daha fazla hayatta kalmasına ve yeniden üremesine olanak sağladığı için yayılabilmektedir. 4) Seçim ve kalıtım yeni organizma türlerinin ortaya çıkmasını ve diğerlerinin elimine olmasını sağlar. 5) Evrim kanunları yalnızca fiziksel özelliklerdeki değişimlere değil, toplum, ahlak ve din gibi sosyal alanlara da uygulanabilir. Bu kategoriler Sosyal Darwinistler tarafından toplumsal yaşama aktarılmıştır.

Sosyal Darwinizm zaman zaman Darwin'le ilişkilendirilse de esasen Spencer'in "en uygun olanın hayatta kalması" ifadesinden türemiştir. Spencer'in bu fikri Darwin'in evrim teorisi üzerine kurguladığı düşüncesi de bir o kadar yanlıştır. Çünkü Spencer bu görüşlerini dile getirdiği "Social Statics" adlı çalışmasını 1851'de yayınlarken, Darwin "Türlerin Kökeni"ni 1859'da yayınlamıştır (Dursunoğlu, 2016: 213; Weikart, 2009: 22). Öte yandan, her ikisi de teorilerini şekillendirirken Malthus'un nüfus üzerine yaptığı çalışmadan esinlenmişlerdir. Rogers'tan (1972) aktaran Doğan (2003: 74), varoluş mücadelesinin Darwin açısından hayvanlar ve bitkiler için biyolojik bir temel olduğunu söylerken, Sosyal Darwinciler için bu insan topluluklarında sosyal bir ilerlemenin temel prensibi haline getirilmiştir. Dolayısıyla, hayatta kalma çabası ve rekabet en temel ölçüt haline getirilmiş ve sosyal fenomenler de bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Düşünce tarihindeki en çığır açıcı fikirlerden biri kuşkusuz ki "Türlerin Kökeni"nde Darwin tarafından sistematik olarak ortaya konulan biyolojik evrim fikridir (Futuyma, 2005: 4). Darwin bir doğa bilimci olarak Galápagos adalarına yaptığı seyahatinde incelediği kuş türlerinin bölgeden bölgeye farklılıklar gösterdiğini ve başlangıçta ispinozların tek bir tür olduğunu düşünse bile sonradan her adanın kendi türüne sahip olduğunu fark etmişti. Bu

bölgesel varyasyonlar kendisinin türlerin sabit olmadığı düşüncesini kabul etmesine yol açmıştı. Yaptığı gözlemler sonucunda bütün bu türlerin nasıl değiştiğini açıklayan bir mekanizmaya ihtiyaç olduğunu gördü (Ridley, 2004: 9). Ona göre bu mekanizma ‘doğal seçim’di. Darwin otobiyografisinde doğal seçim mekanizmasına Malthus’un “Nüfus İlkesi Üzerine Bir İnceleme” adlı eserinden esinlenerek ulaştığını söylemiştir (Darwin, 1999: 110). İyi bilindiği üzere Malthus’un argümanı insan nüfusunun artışı kontrol edilmediğinde, popülasyon geometrik biçimde artarken, gıda kaynaklarının aritmetik olarak artacağı yönündedir. Bu durum da kıt kaynaklar için insanlar arasında bir mücadele doğuracaktır⁶ (Levins ve Lewontin, 1985:31-32). Sonuç olarak, Malthus tarafından geliştirilen rekabet teorisi Darwin tarafından doğaya uygulanmıştır (Watkins, 1998: 92).

Kropotkin’e (2018: 16-17) göre, Darwin Malthus’tan ödünç almış olduğu “hayatta kalma mücadelesi”ni ya da “aritmetik argüman”ı tezi nedeniyle Malthusçu dar anlamıyla kullanmış olsa da bu dar anlam takipçileri tarafından abartılmıştır⁷. Öyle ki, hayatta kalma mücadelesini “... hayvanlar alemini kana susamış canlılar arasında sürekli mücadelenin var olduğu bir dünya olarak tahayyül etmeye kadar vardırıdılar...” ve “... karşılıklı imhaya dayalı bir dünyada yok olup gitme pahasına insan da buna boyun eğmeliydi.” Kropotkin (2018) evrim teorisinin en nitelikli yorumcularının bile bu görüşü sürdürdüğünü söyler. Huxley (1888) bir makalesinde hayvanlar alemini “gladyatör dövüşü” düzeyine indirgemıştır. Yine aynı makalede Hobbes tarafından dile getirilen “her bir kişinin herkese karşı mücadelesi”ni varoluşun doğal hali olarak görmüştür.

Fizikte bir denge durumunun söz konusu olması gibi iktisatta da bir denge durumuna atıfta bulunmaktadır. Bu denge durumuna ulaşmak rekabetçi bir serbest piyasayı gerektirmektedir. Bireylerin rekabetçi davranışları hem kendileri hem de toplum için optimal sonuçları doğuracaktır. Dolayısıyla dışarıdan bir müdahaleye gerek yoktur, laissez-faire en ideal sistemdir. Öte yandan yerleşik iktisat tarafından insan doğası tarih-dışı ve sosyal yönlerinden soyutlanmış bir mertebeye indirgenmiştir. Buna göre bireyler faydalarını en çoklayacak şekilde eyleyen, öz-çıkarcı peşinden koşan rasyonel birimlerdir. Aksi şekilde davrananlar ise evrimsel kanunlar gereği toplumdan elimine olacaklardır. Dolayısıyla burada işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma söz konusu olmamaktadır. Diğer taraftan, laissez-faire savunucu Sosyal Darwinistler de “herkesin herkese karşı savaşı” ve “uygun olanın hayatta kalması” düsturundan hareket ederek rekabeti ve mücadeleyi yaşamın temel yasası haline getirmektedir.

3. THORSTEIN VEBLER: İKTİSADİ İNSAN TASVİRİNİN DİNAMİK VE EVRİMSEL ELEŞTİRİSİ

Yerleşik iktisadın temel aksiyomları (öncabulleri) ve bunlara dayalı olarak inşa ettiği insan doğası kurumsal ve evrimci iktisadın kurucusu Thorstein Veblen tarafından şiddetli bir biçimde eleştiriye tabi tutulmuştur. Veblen iktisadın teleolojik dayanaklarına ve güdüleştirilmiş insan doğasına karşı disiplinler arası ve dinamik bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu bağlamda, teorisini ortaya koyarken antropoloji, psikoloji ve evrimsel bakış açısı⁸ faydalandığı alanlar olmuştur. İnsanı ele alırken, tarih-dışı ve verili bir fail yerine, ilgili dönemin ve kurumların dolayısıyla da içgüdülerin ve eğilimlerin etkisinin insan üzerindeki etkilerini analizine dahil etmiştir. İnsan pasif, tözel ve öz-çıkarcıyı maksimize etmeye çalışan bir makineden ziyade uyarılara açık, aktif bir eyleyendir. Dolayısıyla Veblen’de, ne doğa durumu aracılığıyla rekabetin evrenselleştirildiği Hobbesçu çerçevedeki gibi bireyler sürekli bir biçimde kendi çıkarını gözetken failer ne de Bentham faydacılığında devşirildiği şekliyle bireyler birer fayda en çoklayıcısı değildir. Onun evrimsel aşamalarında ve içgüdüler üzerine sorgulamalarında insandaki işbirliği ve dayanışma

⁶ Bu bağlamda Malthus yoksullara yapılan yardımları desteklemiyor ve buna karşı ciddi bir tepki gösteriyordu. Ona göre yapılan bu yardımlar, bazılarının ölümünü gerektiren doğal sürece bir müdahale anlamını taşıyordu. Yukarıda değinildiği gibi Malthus bu düşünceleriyle Sosyal Darwinizm’e de esin kaynağı olmuştu. Buna göre, öz-çıkarcı toplumun can damarındır ve güçlü olanlar için bir ilerleme anlamına gelir. Aslında bu da bir avuç zenginlerin elindeki orantısız kaynakların gerekçelendirilmesi için bir zemin sağlamaktadır (De Waal, 2006: 175). “Acımasız rekabet kuralı; hayatın ilerlemesini, ücretlerin düşük, kârın yüksek olduğu kapitalist bir toplumu garanti altına alıyordu.” (Desmond ve Moore, 2017: 320)

⁷ Fakat Kropotkin’in Darwin hakkındaki naif yorumunun aksine Desmond ve Moore (2017: xxii) “Sosyal Darwinciliğin”, Darwin’in imajını lekeleyen, Darwinci külliyata dışarıdan eklenmiş bir ek olduğu yorumlarına karşın Darwin’in tuttuğu defterlerde “rekabet, serbest ticaret, emperyalizm, ırkçı temizlik ve cinsel eşitsizliğin daha en başında denkleme katıldığını” söylemektedirler.

⁸ Evrimsel bakış açısı yalnızca Veblen tarafından değil çeşitli iktisat düşünürleri tarafından farklı anlamlarda da olsa ele alınmıştır. Neoklasik iktisadın en önemli figürlerinden biri olan Alfred Marshall’da da yerleşik iktisadın bakış açısının aksine biyolojiye ve evrimci bakış açısına bir yakınlık söz konusudur. Çünkü ona göre iktisadi dünya karmaşık ve değişken bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla Marshall, ‘Principle of Economics’ adlı kitabının önsözünde ekonomi ile doğa, biyoloji ve evrim arasında bir dizi bağlantı kurmaktadır ve şöyle yazmaktadır: “İktisadın Mekke’si iktisadi dinamiklerden ziyade iktisadi biyolojide yatmaktadır.” Marshall yine aynı kitapta şöyle demektedir: “... biyolojik kavramlar mekanik kavramlardan daha karmaşıktır.” Bu nedenle Marshall daha çok mekanik analogiler kullanmayı tercih etmiştir (Marshall, 2013: xxv). Öte yandan Alfred Marshall kendinden önce gelen iktisatçıların statik ve Newtoncu denge yaklaşımını eleştirmiştir. Ona göre Ricardo ve onun takipçilerinin en büyük hatalarından biri insan alışkanlıklarının ve kurumların sabit olarak ele alınmasıdır. Bu açılarından biyolojik ekonomik değişimi incelemek için daha uygun bir seçenek olabilmektedir. Marshall’ın rekabet konusundaki görüşü ise onun serbest ticaret ve özel mülkiyet ile birlikte yaşam standartlarını yükselterek medeniyete yol açacağı şeklindedir (Kabaş, 2018).

duyguları önemli bir yer tutar. Bu, insanın sadece barışçıl bir doğaya sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Ona göre insan doğası çeşitli içgüdü ve eğilimlerin iç içe geçmesinden meydana gelmektedir. Hem rekabet ve yağmacı güdüler hem de işbirliği ve dayanışmaya dayalı barışçıl güdüler bireyler açısından göz önünde bulundurulması gereken karşıt eğilimlerdir.

Veblen'in yerleşik iktisada yönelik merkezi eleştirisi onun insan doğasını ve kurumları tarih-dışı bir bağlamda ele alması ve çok basit bir biçimde ifade etmesiydi. Neoklasik iktisatçılar her şeyi rasyonel, egoistlik ve fayda maksimizasyonu açısından değerlendirmiştir (Hunt and Lautzenheiser, 2011: 320). Neoklasik iktisat eleştirisinde Veblen tarafından üzerinde durulan önemli bir kavram hedonizm kavramıdır. Ona göre araştırmanın içeriğini oluşturan insan malzemesi, iktisat teorisi açısından geçerli olan tüm formülasyonlarda hedonist bir perspektifte kurgulanmıştır. Yani insan verili bir doğaya sahip olarak pasif ve durağan olarak tanımlanmıştır. Bu bakımdan insan "şimşek gibi hızlı bir haz ve elem hesaplayıcısıdır ..." ve "... ne öncesi ne de sonrası vardır ... soyutlanmıştır ve veridir." Fakat insan bir "arzular yığını" değil daha ziyade alışkanlıklarının ve eğilimlerinin bir ürünüdür (Veblen, 1898a: 389; 85). Ne var ki, marjinal fayda iktisatçıları insan eyleminin açıklanmasında rasyonalite dışında bir faktöre yer vermezler. Birey herhangi bir probleme karşı rasyonel şekilde tepki veren bir ajandır (Veblen, 1909: 622-623; 181). İktisadi insan bencildir ve bu bencilliği onun genel refaha hizmet etmesini sağlayan bir özelliğidir (Veblen, 1899b: 396-397).

Yerleşik iktisadi görüşün aksine, Veblen (1989a) insanın rasyonel ve hesaplayıcı bir birim olduğunu düşünmez. O insana Darwinci perspektiften bakmaya çalışır. Buna göre insan evrimsel sürecin bir öznesidir ve onu sabit olarak kabul etmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Evrimsel açıdan insan eylemi sosyal ve kurumsal değişikliklerden etkilenmektedir (aktaran Takay and Özel, 2008). Diğer taraftan insan içgüdüleri tarafından belirlenen karmaşık bir varlıktır. Onu şekillendiren içgüdüsel davranışları ve alışkanlıklarıdır ve dolayısıyla o eğilimlerinin ve alışkanlıklarının bir çıktısı olmaktadır (Ekelund and Hébert, 1997: 412).

İçgüdüleri insanın doğuştan gelen içgüdüsel eğilimlerini vurgularken, kurum ve alışkanlık terimleri de insanın toplumsal çerçeve tarafından biçimlendirilişini belirtmektedir (Baş Dinar, 2013: 47). Ayrıntılandırmak gerekirse Veblen (1898a: 69) alışkanlıklardan söz ederken gelenekler ve maddi koşulların oluşturduğu geçmiş deneyimlerin kümülatif toplamına vurgu yapar. "Aylak Sınıfın Teorisi"nde sekizinci bölümde kurumlar "...bireyin ve topluluğun belirli ilişkileri ve belirli işlevleriyle ilgili yaygın düşünce alışkanlıkları..." olarak ifade edilir (Veblen, 2007: 126). Belirli bir zaman dilimi boyunca koşullar ve güçlü kurumlar hayatta kalacak karakter türünün belirlenmesinde etkili olmaktadır. Yine kurumlar egemen eğilimleri biçimlendirmeye ilave olarak kişiler arası ilişkileri ve insan yaşamını yönlendirme işlevi görmektedir (Veblen, 2007: 125). Kurumların biçimlenmesinde ise temel faktör olarak insan içgüdüleri etkindir. Veblenci terminolojide içgüdüler "insan davranışında temel hareket ettiricilerdir" (Veblen, 1918: 1).

Veblen'in en temel amaçlarından birisi insan davranışına yön veren motifin ne olduğunu ortaya koymak olmuştur. Dolayısıyla Veblen'de insan doğasını kavramak onun içgüdü teorisine⁹ yönelmeyi gerekli kılmaktadır. Veblen'e göre davranışları belirleyen geçmişten günümüze kümülatif bir şekilde süregelen düşünce alışkanlıklarıdır. Bireyler bu düşünce alışkanlıklarına bağlı olarak eyerler ve bu da zamanla sistemli hale gelerek kurumları oluşturur. Bu noktada, yerleşik düşünce alışkanlıklarını biçimlendiren faktör ise içgüdülerdir (Küçükcalay, 2015). Waller'e (2015: 86; 2017) göre de Veblen'de içgüdüler insan davranışı için itici bir güç sağlamakla birlikte, bu içgüdülerin insan davranışında nasıl somutlaştığı, kültürel faktörler ve bireysel deneyimlerle de şekillenmektedir.

Veblen'e (1918) göre insan içgüdüsel eğilimleri rehberliğinde hareket eder fakat onun diğer türlerden ayırt edilmesini sağlayan şey bu eğilimlerin zekâ tarafından yönlendirilmesidir. Yani, alışkanlıklarının ve eğilimlerinin seyrini idrak ederler. Davranışlarını bu kavrayış yetisi sayesinde ayarlayabilirler. Dolayısıyla bu eğilimler kendilerini salt tropizmler ya da refleksler olarak göstermezler (Waller, 2015: 87-88). Tropizmatik davranışlar uyarılara verilen, araya hiçbir eylemin dahil edilmesini gerektirmeyen otomatikleşmiş tepkiler ya da reflekslerdir (Waller, 2017).

⁹ Veblen'in insan davranışını ele almaya yönelik analizini 19. yüzyıl içgüdü psikolojisinin bir karışımı oluşturmaktadır. İçgüdü teorisini inşa ederken faydalandığı kaynaklardan bazıları Jacques Loeb, William McDougall, Lloyd Morgan ve William James'tir. Waller'e (2017) göre en kayda değer etki Loeb'e aittir. Öte yandan Veblen içgüdü teorisini Spencer tarafından kullanılan çağrışımçı psikolojiye karşı koymak için kullanmıştır.

İçgüdüler davranışı tetikleyerek insanları harekete geçirir. Uyarana maruz kalındığı zaman verilen ilk tepki refleksif olabilir. Ancak daha sonra, insan zekâsı devreye girer ve insanlar bu içgüdüler üzerinde düşünürler. İçgüdüler yeniden tetiklendiğinde ortaya çıkan davranış öncekinden farklı olarak kişisel deneyimler ve kültürel koşullanmadan etkilenecektir. Uyarıcıya birçok kez maruz kalındığında verilen tepki rutinlere sebep olur ve bu rutinler de düşünce ve davranış alışkanlıklarına yol açar ki bunlar da kurumları temsil etmektedir (Waller, 2015: 87; 2017).

Veblen’de içgüdüler toplum için faydalı olanlar (group-regarding) ve kişisel çıkarı dikkate alanlar (self-regarding) şeklinde iki kısma ayrılabilir (Chavance, 2009: 35-36; Leathers, 1990: 166). Bunlar barışçıl ve yağmacı içgüdülerdir. Barışçıl içgüdüler topluluğun (aile, klan, kabile vb.) maddi yaşamıyla ilgili koşulları geliştiren davranışsal eğilimlere işaret ederken, yağmacı güdüler grup çıkarı aleyhine maddi refahın iyileşmesini önleyici davranışsal eğilimlerdir (Gürkan, 2007: 244). Veblen, yabanıl (savagery) dönem ve barbarlık (barbarism) dönemi olmak üzere, evrimin iki farklı aşaması arasında önemli bir ayrım yapar. Yabanıl dönemin baskın karakteri karşılıklı yardımlaşma ve işbirliği iken, daha sonra gelen barbarlık döneminin ana eğilimi benlik ispatlama (self-assertion) ve rekabet olmuştur. Yani bu dönemler arasındaki geçiş hayatta kalma veya seçim özelliklerinde bir değişiklik ile sonuçlanmıştır (Dugger, 1984: 978)¹⁰.

Grup dayanışması ile karakterize olan yabanıl yaşam tarzında hayatta kalmanın temel gereksinimi kişisel ve bencil olmadan maddi araçlardan en iyi biçimde faydalanma eğilimi ve topluluğun yaşamını sürdürmeye yönelik olarak tüm bilgi ve maddi kaynakların hesaba katılmasıdır (Veblen, 1918: 36-37). Bu bağlamda dönemin eğilimlerini kapsayan içgüdüler çalışma içgüdüsü (the instinct of workmanship), ebeveynlik eğilimi (the parental bent) ve aylak merak içgüdüsüdür (the idle curiosity) (Dugger, 1984: 980). Diğer taraftan, barbarlık döneminin gerektirdiği koşullar yağmacı yaşam tarzının ağırlık kazanması ve toplumun belirli bir kısmını çalışmaktan muaf tutacak kadar bir ekonomik artığın sağlanmasıdır (Veblen, 2007: 11). Aynı zamanda, ekonomik artığın meydana gelişi, yağmacı yaşamın ilk aşamasının gelişimidir (Cordes, 2005: 5). Bu aşamada grupsal çıkarlar yerini güce bırakarak, grubun yaşamına hizmet eden şeyler arka planda kalmıştır. Dolayısıyla bu dönemde baskın içgüdüler yağmacı içgüdüler olmuştur (Veblen, 1898b: 199)¹¹.

Çalışma içgüdüsü, Veblen’e göre, belki de topluluğun çıkarlarını gözeten içgüdülerin başında gelmektedir. Bununla aynı düzlemde sayılabilecek diğer bir içgüdüsel faktör de ebeveynlik eğilimidir. Ebeveynlik eğilimi ve çalışma içgüdüsü ırkın maddi refahına ve biyolojik başarısına doğrudan katkıda bulunan içgüdülerdir. İkisi de somut amaçlara hizmet eder ve karşılıklı bir etkileşim içindedirler. Dolayısıyla bu ikisini kesin bir şekilde ayırabilecek bir çizgi çekmek zor bir meseledir. Veblenci terminolojide “ebeveyn eğilimi” çocuğa yönelik ilgiden ve çocuğun refahını gözetmekten çok daha geniş kapsamlı bir içgüdüdür. Çünkü bu kavram toplumsal çıkarı da göz önünde bulundurarak toplum pahasına savurgan ve verimsiz bir yaşamın uygunsuzluğuna yönelik nefreti pekiştirir. Türün geleceğine yönelik kaygılar da ebeveynlik içgüdüsünde temellenir. Veblen, “ihtiyatsız bir açgözlülükle” gelecek nesillerin yaşamını zorlaştırmanın insanlık dışılığına vurgu yapar (Veblen, 1918: 25-27). Yani, bu ebeveynlik eğilimine sahip insanlar yalnızca kendi çocukları için endişelenmezler, ayrıca içinde yaşadıkları toplumun adına da endişe duyarlar (Mayberry, 1969: 315). Latsis’in de (2010: 602) ifade ettiği gibi bu eğilim özgecil duyguların altında yatan ve başkalarını da dikkate alan bir içgüdüdür. Veblen’in egoizm, faydacılık, hazcılık gibi kavramlara yönelik eleştirisi dikkate alındığında ebeveynlik içgüdüsünün bunlara karşı konumlandığı düşünülebilir.

Veblen açısından “çalışma içgüdüsü” toplum yaşamını ileri taşıyan etkin bir içgüdüdür. Dayanışmaya dayalı arkaik topluluklarda ya da yabanıl dönem topluluklarındaki baskın eğilimlerden biridir (Veblen, 1898b: 194). Ebeveyn eğilimine benzer şekilde bu da özgeci ve işbirliğini vurgulayan bir içgüdüdür (Ishida, 2021: 536). Bu içgüdü kapsamında verimsizlik olumsuzlanırken, yararlılık ve verimlilik ön plana çıkartılır. Veblen için insan “... her eyleminde somut, nesnel, kişisel olmayan bir amacı gerçekleştirmeye çalışan bir faildir”. Bu nedenle insan

¹⁰ Veblen esasen teknoloji, alışkanlıklar, içgüdüler ve kurumların birbiriyle iç içe geçmiş olduğu dört farklı evrimsel dönem tanımlamıştır: 1) Barışçıl ya da yabanıl dönem; 2) Yağmacı ya da barbarlık dönemi; 3) El işçiliği (handicraft) dönemi; 4) Makine dönemi (Cordes, 2005: 4; Edgell, 1975: 273; Veblen, 1918).

¹¹ Metinde adı geçen içgüdülere ilave olarak Veblen’in çalışmalarında değinmiş olduğu farklı içgüdüler de mevcuttur: kendini koruma içgüdüsü (instinct of self-preservation), öykünme ve yağmacı öykünme eğilimleri (propensities for emulation and predatory emulation), ırk dayanışması içgüdüsü (instinct of race solidarity) (Waller, 2017).

etkin çalışmayı onaylarken, beyhude çabadan tiksindir. Bu bağlamda çalışma içgüdü, yararlılık karşıtı eğilimlerle çatışmaktadır (Veblen, 1898b: 189, 190, 196). “Kayıtsız şartsız onaylanan şey, insan hayatını bütünüyle ilerleten davranışlardır...” (Veblen, 1898b: 192). Veblen’in perspektifinden bakıldığında, bu anlamda işçilik içgüdü, toplum hayatını daha ileriye götüren etkili bir içgüdüdür. Bu eğilimlere, bir tamamlayıcı olarak, aylak merak içgüdü de dahil edilmelidir. Bu eğilim insanların dünya gerçekliği hakkında ısrarla “bir şeyler bilme isteği”ne işaret etmektedir (Veblen, 1918: 85). Aylak merak içgüdü Veblen (1906) tarafından “The Place of Science in Modern Civilization” adlı makalede bilim ele alınırken tarafsız araştırmacının doğal temeli olarak ifade edilmiştir. Veblen bu makalede ilk olarak zekanın doğasını ele almış ve zekanın “aylak meraktan” türediğini iddia etmiştir (Waller, 2017). Bu içgüdü, maddi gerçekliği kavrayarak ve yorumlayarak bilimsel bilgi peşinde koşmanın altında yatan eğilimdir (Gürkan, 2007: 244). Diğer bir deyişle, “aylak merak” bilimsel bilginin psikolojik kökenidir.

Diğer taraftan ise yabanıl dönemi takiben barbarlık döneminin eğilimleri rekabet, hiyerarşi, savaşma eğilimi gibi yağmacı içgüdülere dayanmaktadır. Bu bağlamda grup dayanışması ve yardımlaşma geri plana düşerken bireysel çıkar öne çıkmıştır. İnsanların saygınlığı da çalışma içgüdüünün aksine haksız bir temayüz üzerine kurulmuştur (Veblen, 1898b: 199). Temel kriter, bireyin gösterebileceği güçtür. Dolayısıyla da eylem bunun kanıtı olarak yapılır hale gelmiştir (Weed, 1981: 73-74).

Veblen tarafından vurgulandığı üzere rekabet doğa mekanizmasının başarıya ulaşmasını sağlayan kuvvettir. Rekabetin işlerliği için, bireye iktisadi amacını sağlayan ise faydacı felsefeden devşirilen hedonist insan doğasıdır (Veblen, 2017a: 125, 133, 144). Bu bağlamda kurulan yalıtılmış insan teorisinin aksine, görüldüğü üzere, Veblen’de “tecrit edilmiş bir birey” mevcut değildir. Ona göre insan sosyal bir hayvandır ve tecrit edilmiş bir bireyin en fazla yapabileceği şey, sürü dışı bir hayvan gibi sadece mevsimleri atlatabilmektir (Veblen, 2017b: 43; Veblen, 2017c: 31). İnsana “sosyal hayvanın ruhsal yapılanmasını kazandıran seleksiyon süreci, aynı zamanda onu ciddi anlamda barışçıl bir hayvan haline getirmiştir. İnsan ırkı barışçıl tavrın tarih öncesi durumundan çok uzaklaşmış olabilir, ama şimdi bile insanların günlük düşünme ve hissetme alışkanlıklarında barışçıl bir eğilimin izleri yeterli derecede sade bir şekilde görülmektedir.” (Veblen, 2017c: 31) Dugger’ın (1984: 980) da vurguladığı gibi barbarlık aşaması insan evriminin geç bir döneminde başlarken yabanıl aşama barbar aşamaya göre çok daha önce başlamış ve uzun sürmüş bir süreçtir. Dolayısıyla yabanıl aşama daha kalıcı etkilere sahip olmuş ve insan doğasının sert çekirdeğini meydana getirmiştir.

Veblen’in teorik çerçevesi hem benliğe hem de gruba yönelik saygıyı ve ilgiyi içermektedir. Benlik saygısı olmayan bireyin hayatta kalması zor olmakla birlikte insanlar için bireysel olarak hayatta kalmak grubun hayatta kalmasına da bağlıdır (McCormick, 2006: 7). Son yapılan antropolojik çalışmalar da bu durumu desteklemektedir¹². McCormick’in (2006) Ambrose’tan (2002) aktardığı üzere son buzul döneminin koşullarının işbirlikçi davranış lehine bir seçim süreci gösterdiğini ortaya koymuştur. Özellikle de zor koşullar söz konusu olduğunda dayanışma bireysel olarak hayatta kalmanın da koşulu haline gelmektedir. Sahlins de (2010: 285-288) “Taş Devri Ekonomisi”nde dayanışmanın yok sayıldığı, rekabetin belirleyici bir rol oynadığı iktisadi modellerin aksine ilkel topluluklarda rekabetçi bir mücadelenin göze çarpmadığını söyler. Kısaca ifade etmek gerekirse Veblen’deki dayanışmaya yönelik içgüdüler yerleşik iktisadın aksine insanı motive eden tek güdünün kişisel çıkar olmadığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla “rekabetin yaşamın esas pusulası” olduğu iddiası Veblen’de geçerliliğini yitirmektedir.

4.KROPOTKİN: İNSAN DOĞASINDA İŞBİRLİĞİ VE KARŞILIKLI YARDIMLAŞMANIN ROLÜ

Dugger (1984) “Veblen and Kropotkin on Human Evolution” isimli makalesinde statüko sözcülerinin evrim teorisini kapsülleme (encapsulate) girişimini eleştirmektedir. Ona göre bu girişim evrim teorisinin özgürleştirici ve demistifiye edici yönlerini baltalamaktadır. Sosyal Darwinistler ve sosyobiologlar bu grupların başında gelmektedir. Kapsülleme, teorinin statükonun korunmasına yönelik biçimde budanması anlamına gelmektedir. Bu gruplar evrim teorisini insan doğasının rekabetçi, bencil ve bireyci olduğunu kanıtlayacak biçimde dar anlamıyla ele alırlar.

¹² Bununla ilgili olarak Ridley’in (1997) ve Boyd ve Richerson’ın (2009) çalışmalarına bakılabilir. Ayrıca küçük ölçekli topluluklarla ilgili bir çalışma için; Henrich ve diğerleri (2005).

Kropotkin'e göreyse evrimin, tek olmasa bile, en önemli faktörlerinden birisi karşılıklı yardımlaşmadır. Hatta onun nazarında en önemli faktördür. O Doğu Sibirya ve Kuzey Mançurya'ya gerçekleştirdiği seyahatlerinde yaptığı gözlemler sonucunda, Darwin takipçileri ve birçok bilim insanının evrimin tek faktörü olarak kabul ettiği ve doğa yasası olarak addettiği herkesin herkese karşı savaşı veya mücadelesi anlayışının kuşkulanacak bir şey olduğunu fark etmiştir (Kropotkin, 2018: 5-8). Eğer evrim teorisi daha geniş anlamda ele alınırsa işbirliğinin ne kadar önemli bir faktör olduğu görülecektir. Bir doğa bilimcisi sıfatıyla yaptığı gözlemler, evrimin dar anlamda bireysel ve ailesel seçim düzeyinden ziyade daha çok geniş anlamda gruba ve türe özgü bir seçim düzeyinde gerçekleştiğini düşünmesine sebep olmuştur. Yani seçim uygun olan bireylerin hayatta kalımından ziyade uygun olan türlerin hayatta kalmasıyla gerçekleşmekteydi. Grupların veya türlerin hayatta kalma sebebi olumsuz çevresel etmenlere karşı işbirliğinin gücünü kullanmalarıydı (Dugger, 1984: 974).

Rekabet ve mücadelenin bir doğa yasası olarak benimsenmesinde Malthusçu etkilerin ağırlığı büyük rol oynamaktadır. Kaynakların kıtlığı üzerine yapılan vurgu ve nüfusun artmakta oluşu mücadeleyi ve rekabeti varoluşun yegâne unsuru haline getirmektedir. Kropotkin (2014: 102-104) politik iktisadın bu hipotez üzerinde yükseldiğini ve bunun sorgulamaya yer bırakmayacak biçimde mutlak bir doğru olarak kabul edildiğini ileri sürer. Öyle ki biyolojide bile, türlerin çeşitliliğine dair teorinin, Malthus'un bu düşüncesinden destek aldığı görülmektedir. "Malthus'un teorisi, varlıklı sınıfların gizli emellerine sözümona bilimsel bir biçim kazandırarak, eğitilmiş eğitimli tüm zihinlere nüfuz eden ve yüzyılımızın kuramsal felsefesini (...) etkileyen tüm bir uygulamalı felsefe sisteminin temeli haline gelmiştir."

Kropotkin karşılıklı yardımlaşmanın önemini vurgularken bu faktörün evrimin yegâne faktörü olduğunu söylemediği gibi insanları ve diğer türleri salt sevgi ve sempati düzeyine de indirgemez. Karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ona göre bir içgüdüdür: "son derece yavaş bir evrim sürecinde hayvanlar ve insanlar arasında adım adım gelişmiş olan karşılıklı yardımlaşma ve karşılıklı destek pratiğinde bulabilecekleri gücü ve sosyal yaşamlarının verebileceği zevkleri insanlara olduğu kadar hayvanlara da öğretmiş olan bir içgüdüdür." (Kropotkin, 2018: 9-10).

Uzun soluklu evrimsel süreçte insan doğası hem bencillik hem de karşılıklı işbirliği tarafından biçimlendirilmiştir. Bireysellik ve sosyallik, bencillik ve dayanışma birbirlerini dışlamamaktadır. Dolayısıyla insan doğası, doğası gereği hem bencil hem de özgeçicidir. Fakat bencillik dar anlamdaki bireycilikten ve dar görüşlü bir kişisel çıkardan çok daha derin ve geniştir. Karşılıklı mücadele ile kıyaslandığında işbirliğine dayalı tepkiler yeni evrimsel patikalar açma konusunda daha çok avantaj sağlamaktadır (Cantzen, 1994: 99; Dugger, 1984: 975; Kropotkin, 2018: 12).

Ona göre ilkel insanın yaşamı geleneksel evrimsel görüş tarafından çarpıtılmıştır. Dizginsiz bireycilik ilkel insanın değil modern dönemin bir özelliğidir. Mevcut antropolojik ve arkeolojik bulgular vahşi ya da yabani insanların kabileler ya da klanlar halinde ağırlıklı olarak karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma içinde yaşadığını göstermektedir. Bu da ilkel insanın yaşamına dair ileri sürülen Hobbesçu herkesin herkese karşı savaşı argümanının yanlışlığını gözler önüne sermektedir (Dugger, 1984: 976; Kropotkin, 2018: 11). Benzer şekilde Veblen'in yapıtlarına da bakıldığında yabani insanın yaşamında baskın olan eğilimin dayanışmacı eğilimler olduğu görülür. Mücadele ve rekabetin ön plana çıkmaya başladığı aşama daha ileri bir döneme denk gelmektedir.

Kropotkin "Karşılıklı Yardımlaşma"da hayvanların ve insanların tedrici evriminde ve doğada sosyal alışkanlıkların önemine vurgu yapmıştır. Bu alışkanlıklar çetin doğa koşullarında hayatta kalmayı sağlayan kurumları yaratma imkânı sağlamıştır (Kropotkin, 2018: 12). Bu noktada hem Veblen'de hem de Kropotkin'de kurumları biçimlendiren etmen olarak alışkanlık göze çarpmaktadır. Öyle ki Veblen de kurumların yaygın düşünce alışkanlıkları olduğunu ifade etmektedir.

"Evrimin Bir Faktörü: Karşılıklı Yardımlaşma" kitabında Kropotkin karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma eğiliminin evrimsel süreçteki izlerini sürer. Kropotkin hayvanlar ve insanlar arasında karşılıklı yardımlaşmanın önemini önce hayvan türlerinin kendi içindeki dayanışma ve yardımlaşma örnekleriyle ortaya koyar. Ardından insanlar arasındaki dayanışmayı ve birliği yabani toplumlardan başlayarak çeşitli kurumların izini sürerek ortaya koymaya çalışır. İlk önce tarih öncesi ilkel insanların *gentes* ya da klanlar halindeki toplu yaşamını ele alır. Ardından barbar akınları sırasında klan biçiminin yerini köy komününe bırakmasını ve bu organizasyon içindeki karşılıklı

yardımlaşma eğilimlerini inceler. Daha sonra Ortaçağ şehirlerindeki loncalara göz atar. Son olarak ise 15. yüzyıl sonlarından itibaren tedrici biçimde oluşmaya başlayan askeri devletlerin hakimiyetindeki modern toplumlar üzerinden araştırmasını sürdürür.

Genel kaniya göre insan doğası tek bir temel üzerinde yükselmektedir: Rekabet. Dolayısıyla Kropotkin tüm organik doğayı kuşatan hayatta kalma mücadelesinin döneminin en büyük genellemesi olduğunu söyler (Kropotkin, 2018: 65). Fakat ona göre herkesin herkese karşı mücadelesini destekleyen ne kadar olgu varsa karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı da destekleyen bir o kadar olgu vardır. Darwin'in ve takipçilerinin ortaya koymuş olduğu yığınla olgu dayanışma kurumlarının göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Oysa "üyeleri birbirlerine en fazla sempati besleyen topluluklar, en iyi gelişimi gösterir ve en fazla döl yetiştirir."¹³ (Kropotkin, 2018: 15-16)

Kropotkin insandaki ve hayvandaki sosyal eğilimlere çok çeşitli örnekler vermektedir. Kınkanatlılar, yengeçler, karıncalar, termitler gibi omurgasız türlerden kartallar, akbabalar, çaylaklar, çobanaldatanlar, turnalar, papağanlar gibi daha gelişmiş kanatlı hayvanlara kadar karşılıklı yardımlaşmanın birçok örneklerini sunar. Memelilere bakıldığında ise işbirliği eğiliminin yaygın olmadığı çok az sayıdaki etobura karşın genel olarak sosyallik ve işbirliği eğilimi çok baskındır. Öyle ki memeliler aleminde karşılıklı yardımlaşmanın kural olduğu söylenebilir (Kropotkin, 2018: 23-40, 46-47).

İnsan tamamıyla şahsi çıkarlarının egemenliğinde değildir. Hobbes'un doğa durumu üzerinden ilkel insana yüklediği anlam sürekli bir mücadele ve savaş durumunu tasvir eder. Bugün bile bu bakış açısı pek çok bilim alanını etkilemektedir. Ne var ki, insanlığı sürekli bir savaş halinin öznesi olarak ifade etmek mümkün değildir. Yukarıda da değinildiği üzere, 'insan kurumlarının embriyolojisi' üzerine yapılan çalışmalar insanların toplumsal eğiliminin çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Vahşiler arasında daha çok kabileler ve sürüler halinde yaşamının yaygın olduğu görülmektedir. Nihayetinde Kropotkin ilkel insana dair mevcut bilgilerimizin bile Hobbes'un spekülasyonlarını doğrulamadığını söyler¹⁴ (Kropotkin, 2018: 78-84). Kropotkin vahşiler arasındaki klan örgütlenmelerinden çok zengin örnekler sunarak görüşlerini desteklemektedir: Buşmanlar, Hotantolar, Avustralyalılar, Papualar, Eskimolar, Aleutlar.

Barbar akınları sırasında meydana gelen değişimler eski klan düzenine ait kurumların yeni yaşam koşullarına göre dönüşümüne sebep olmuştur. Akınlar sırasında küçük kabileler parçalandılar. Geriye kalan güçlü kabileler de dağınık aile gruplarına bölünmek yerine yeni bir organizasyonla bu durumun içinden çıktılar: köy komünü (Kropotkin, 2018: 111-116). Köy komünü "ortak kökenden geldiği kabul edilen ve belli bir ortak toprak parçasına sahip olan aileler arasındaki bir birlikti." (Kropotkin, 2018: 118) Komün toprakların birlikte işlenmesi, halkın birbirine destek olması ve yardımlaşması, ulusal bağların korunması gibi kurumların korunumunu sağlıyordu (Kropotkin, 2018: 120). Kıyasıya bir mücadelenin öznesi olarak tasvir edilen barbarlarda ortak yemek yeme, yoksullar için ambarların doldurulması, sulama kanallarının ortaklaşa açılması, ormanların ve steplerin komünün hakimiyetine tabi kılınması şeklinde toplumsal faaliyetler yürütülüyordu (Kropotkin, 2018: 122).

Kropotkin köy komününün ardından Ortaçağ şehirlerinde de insanın karşılıklı yardımlaşma eğiliminin izlerini sürmektedir. Ortaçağ şehirleri ortak bir fikir etrafında, "kardeşlik" fikri etrafında karşılıklı destek ve bağımsızlığa bağlı bir düzene dayalı olarak kurulmuştur (Kropotkin, 2018: 150). Özgür Ortaçağ şehirlerindeki karşılıklı yardımlaşma kurumları olarak loncalara da dikkat çekmiştir. Loncalar köy komününden esinlenilmiş karşılıklı yardımlaşma kurumlarının çok önemli bir temsilidir (Kropotkin, 2018: 151). Bu kurumlar kardeşlik ve dostluk cemiyetleri bağlamında birçok ülkede mevcuttu: Rusya'da *zestvo*, *minne*, *artel*; Türkiye ve Sırbistan'da *esnaf cemiyetleri*; Gürcistan'da *amkari* vs. Loncaların üzerinde yükseldiği iki temel ilke vardır: 1) Yargılama; 2) Karşılıklı destek (Kropotkin, 2018: 159-160).

16. yüzyılda bu özgür şehirler güçsüzleşerek yerini merkezileşmiş devletlere bırakmıştır. Kropotkin'e göre merkezileşmiş devletler karşılıklı yardımlaşma kurumlarının imhasında önemli rol oynamışlardır. Köy komünlerinin elinden özyargı hakkı alınmış ve toprakları gasp edilmiştir. Lonca kuruluşlarının mallarına ve özgürlüklerine el

¹³ Darwin de tezi nedeniyle hayatta kalma mücadelesi kavramını 'Türlerin Kökeni'nde Malthusçu dar anlamıyla kullansa da 'İnsanın Türeyişi'nde genel anlamıyla ele almıştır.

¹⁴ Bunu Veblen'in metinlerinde de görmekteyiz. İkel insanın yaşamını kuşatan içgüdüler türün esenliğini dikkate alan dayanışmacı içgüdülerdir: iççilik içgüdüğü, ebeveynlik içgüdüğü ve aylak merak içgüdüğü.

konulmuştur. Genel çıkar sadece devletin konusuydu. Endüstriyel dernekler, emekçi dernekleri gibi topluluklar devlet tarafından yasadışı kurumlar olarak görülüyordu (Kropotkin, 2018: 195-199, 203-204). Yani devletin amacı kısmi eğilimleri bertaraf ederek ve birleşmelerin önüne geçerek kendi hiyerarşik yapısını tüm topluma kabul ettirmektir (Cantzen, 1994: 99).

Bu noktada bilimler tarafından üzerinde durulan ise insanların sadece kendi esenliklerini düşünmesi gerektiğiydi. Kişisel çıkar arayışı bireyin temel amacı olmalıydı. Ekonomistler endüstriyel ilerlemeyi bu ilkeye bağlamaktaydı (Kropotkin, 2018: 205). Endüstriyel ilerlemenin tek hareket noktası olarak kişisel çıkarı temel almak Kropotkin'e (1995: 179) göre hatalı bir tutumdur. Endüstride kullanılan birçok değerli buluşun kişisel çıkar dürtüsünün baskın olduğu dönemlerden çok genel çıkarın baskın olduğu dönemlerde yapılmış olması buna bir örnektir.

Tüm bunlara rağmen Kropotkin karşılıklı yardımlaşma eğiliminin modern toplumlarda da sürmekte olduğunu söyler. Avrupa ülkelerinde köy komününden kalma alışkanlıklar ve adetler hala varlığını korumaktadır. Kropotkin bu kalınlara dair geç dönem örnekler verir. Orta ve Batı Avrupa'da bu kurumlar varlığını sürdürürken Doğu Avrupa ülkeleri bu alışkanlık ve adetlerin en yaygın olduğu yerlerdir (Kropotkin, 2018: 212-217).

Loncaların ve köy komünlerinin yok edilme çabalarına karşın birliktelik eğilimi yok edilememiştir. 18. yüzyıl boyunca işçi sendikaları tekrar tekrar ortaya çıkmıştır, meslek dallarında çeşitli federasyonlar kurulmuştur, grev faaliyetleri yürütülmüştür, kooperatif birlikleri kurulmuştur vs. (Kropotkin, 2018: 236-241) "Tüm bu gerçekler, diğer insanların ihtiyaçlarına kulak asmadan, pervasızca kişisel çıkar peşinde koşmanın, modern yaşamın tek özelliği olmadığını ortaya koyuyor." (Kropotkin, 2018: 250)

Nihayetinde Kropotkin'in karşılıklı yardımlaşma-dayanışma ve sosyallik üzerine olan vurguları iktisadın insan doğasına ve rekabetin tek yaşam pusulası olarak kabul edilmesine bir eleştiri olarak okunabilir. O insanı ve diğer canlıları tarihsel ve evrimsel bir yaklaşımla ele aldığı gibi rekabet ve öz-çıkara arayışının aksine karşılıklı yardımlaşma ve sosyallik eğilimlerinin ne kadar güçlü olduğunu, en az rekabetçi şekilde tasvir edilen dünyaya ait örnekler kadar bol çeşitlilikte olgular olduğunu bize göstermektedir. Biz burada ne kültürel ve sosyal etkilerden soyutlanmış ne de salt rekabet güdüsüyle sarıp sarmalanmış bir birey görürüz.

5.SONUÇ

Bu çalışmanın amacını sosyal bilimler ve daha özeldense anaakım iktisat tarafından benimsenmiş olan insan doğasına, Veblen ve Kropotkin gibi tam teşekküllü bir sosyal evrim anlayışına sahip düşünürler perspektifinden eleştirel bir biçimde bakmak oluşturmaktadır. Öte yandan, Veblen ve Kropotkin arasındaki ortak noktalar ve anlayışlar da saptanmaya çalışılmıştır.

Doğal düzen arayışından yola çıkan liberal iktisatçılar piyasa ekonomisinin yasalarına ulaşmıştı. İktisadi dünyada dengeyi sağlayacak olan şey rekabetti. Bireyler ise sadece öz-çıkara temeline hareket ederek faydalarını ençoklaştırmaktaydı. Bu bağlamda, iktisadın insan doğasına ilişkin varsayımları da homo-economicus'a işaret ediyordu: sosyal bağlamından koparılmış, kişisel çıkar dürtüsüyle hareket eden bir iktisadi insan. İnsanı soyutlayıcı ve tümdengelimci yöntemler ekseninde inşa eden anaakım iktisat, onu kültürel ve sosyal bağlamından arınmış, tarih dışı bir ajan olarak ortaya koyuyordu. Kıt kaynaklar ve ihtiyaçların sonsuzluğundan da rekabetin kaçınılmazlığına ulaşıyordu. Diğer yandan Sosyal Darwinizm ve sosyo-biyoloji gibi akımlar da kıt kaynakları vurgulayarak güçlü ve uygun olanın hayatta kalacağını belirtiyor ve rekabeti kaçınılmaz bir doğa yasası konumuna yükseltiyorlardı.

Veblen ve Kropotkin ise insan doğasının kavranışındaki bu yanılsamaya karşın tam teşekküllü (full-blown) bir sosyal evrim anlayışı geliştirmeye çalışmışlardır. Onlarda anaakım iktisadın insan anlayışının tersine daha gelişmiş bir insan doğası anlayışı göze çarpmaktadır. Bireydeki rekabetçi ve bencil güdüler kadar işbirliği ve karşılıklı dayanışma-yardımlaşma güdülerinin de sosyal-evrimsel olarak ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda her ikisi de işbirliği ve dayanışmanın önemini teslim etmişlerdir. İşbirliğinin daha umut verici bir gelecek imkânı sunduğunu düşünmüşlerdir. Öte yandan, Hall ve Kirdina Chandler'in de (2017) belirttiği gibi, Kropotkin işbirliği eğiliminin insanlık tarihi boyunca her aşamada aktif olduğunu söylemesine karşın, Veblen

tarihin çeşitli dönemlerinde toplumların farklı baskın karakteristik özellikler sergilediğini söyler. Buna göre yabancı dönem karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma eğiliminin çok yüksek olduğu bir döneme işaret ederken, barbarlık dönemi rekabetin ön plana geçtiği bir dönemdir. Fakat Veblen burada anaakım iktisadi düşüncenin aksine bireyi tamamen rekabetçi olarak görmez. İşbirliği ve dayanışma eğilimlerinin varlığını sürdürdüğüne dikkat çeker.

Veblen'deki yabancı dönem (peaceable era) ile Kropotkin'in ilkel insanı ele aldığı dönem benzer olup, ilkel klanların sosyal yaşamına ve dayanışmacı eğilimlerine vurgu yapmaktadır. Veblen barışçıl dönemi yağmacı eğilimlerin baskın olduğu barbarlık döneminin izlediğini söylerken, Kropotkin'e göre bu *gentes* ya da klan örgütlenmesini köy komünlerinin izlediğini söyler. Kropotkin bu dönemin karşılıklı yardımlaşma kurumlarının baskınlığına atıfta bulunur. Daha sonra her ikisi de ortaçağ dönemini ele alırlar. Veblen ilgili dönemi el sanatları dönemi (handicraft era) olarak adlandırır ve barışçıl bir işçilik içgüdüsünün baskın olduğunu söyler. Kropotkin'de lonca kurumları üzerinde durarak dönemin dayanışmacı özelliğini öne çıkarır. Son olarak Veblen 18. yüzyılda görünür olmaya başlayan makine dönemine vurgu yapar. Ona göre bu dönem işçilik içgüdü ile yağmacı içgüdüünün arasındaki gerilimin arttığı bir dönemdir. Kropotkin ise 15. yüzyıl sonlarına doğru gelişmeye başlayan merkezî devletlerin ortaya çıkışına işaret eder. Bu devletler yardımlaşma kurumlarını yok etmeye çalışmasına rağmen dayanışmacı kurumlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Önemli bir nokta da hem Veblen'in hem de Kropotkin'in kurumların oluşumunu alışkanlıklara dayandırmasıdır. Kropotkin sosyal alışkanlıkların toplulukların zorlu doğa şartlarından başarıyla çıkmalarını sağlayan kurumları ortaya çıkardığını söylerken, Veblen de kurumları yaygın düşünce alışkanlıkları olarak ifade etmiştir.

Sonuç olarak bakıldığında sosyal bilimlerdeki insan doğasının bencil yönüne yapılan aşırı vurgu onun sosyal yönlerinin genellikle ihmal edilmesine yol açmıştır. Böyle bir anlayış insanı ve sosyal olguları derinden ve bütünlüklü kavramak konusunda sosyal bilimleri dezavantajlı bir konuma hapsedmektedir. Dolayısıyla günümüzün baskın neoliberal rasyonalitesine uyumlulaştırılmış bir çerçevede hem sosyal failer hem de bilimsel alanın üyeleri bir yandan tek-boyutlu bir çerçeveye sıkıştırılmakta bir taraftan da mevcut iktidar tertibatlarına bağımlı kılınarak pasifize edilmektedir. İnsan doğasına ilişkin bu indirgemeci tutumun Bloch'un politik dünyalar için savladığı "umut ilkesi"ni geçersizleştirdiği gibi metaların hükmüne tâbi bir dünyaya bizi mecbur kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arnsperger, C., ve Varoufakis, Y. (2006). What Is Neoclassical Economics? The three axioms responsible for its theoretical oeuvre, practical irrelevance and, thus, discursive power. *Panoeconomicus*, 53(1), 5-18.
- Arnsperger, C., ve Varoufakis, Y. (2008). Neoclassical Economics. Three Identifying Features. *Pluralist Economics*, 13-25.
- Baş Dinar, G. (2013). Kurum, içgüdü ve Alışkanlık Kavramları Temelinde Veblen'in Kurumsal Evrim Teorisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 46(4), 45-65.
- Bentham, J. (2000). *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Batoche Books.
- Bilir, H. (2018). Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 7(2).
- Blaug, M. (2009). *İktisatta Yöntem veya İktisatçılar Nasıl Açıklıyor*, (Çev: L. Konyar), Efil Yayınevi.
- Blaug, M. (2014). *İktisat Kuramının Geçmişine Bakış*, (Çev: A. Birdal ve F. Güle), Efil Yayınevi.
- Boyd, R., ve Richerson, P. J. (2009). Culture and the Evolution of Human Cooperation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 364(1533), 3281-3288.
- Can, N. (2009). Mekanistik Evren Anlayışı ya da Hakikatin Bilgisinden Fenomenler Bilimine. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 13, 101-112.
- Cantzen, R. (1994). *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum: Özgürlük, Ekoloji, Anarşizm*, (Çev: V. Ataylan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Chavance, B. (2009). *Institutional Economics*. (Çev: F. Wells), London and New York: Routledge.
- Colander, D., Holt, R., ve Rosser Jr, B. (2004). The Changing Face of Mainstream Economics. *Review of Political Economy*, 16(4), 485-499.

- Cordes, C. (2005). Veblen's "Instinct of Workmanship," Its Cognitive Foundations, and Some Implications for Economic Theory. *Journal of Economic Issues*, 39(1): 1-20.
- Darwin, C. (1999). *The Autobiography of Charles Darwin 1809-1882*. Great Britain: Floating Press.
- Darwin, C. (2009). *On the Origin of Species*. London: Public Domain Books.
- De Waal, F. (2006). *Our Inner Ape: A Leading Primatologist Explains Why We Are Who We Are*. Penguin.
- Desmond, A. ve Moore, J. (2017). *Darwin*, (Çev: E. Kılıç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Doğan, A. (2003). *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1914)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Doucoulagos, C. (1994). A Note on the Evolution of Homo Economicus. *Journal of Economic Issues*, 28(3), 877-883.
- Dugger, W. M. (1984). Veblen and Kropotkin on Human Evolution. *Journal of Economic Issues*, 18(4), 971-985.
- Dursunoğlu, İ. (2016). Sosyal Darwinizm. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 210-221.
- Edgell, S. (1975). Thorstein Veblen's Theory of Evolutionary Change. *The American Journal of Economics and Sociology*, 34(3): 267-280.
- Ekelund Jr, R. B., ve Hébert, R. F. (2013). *A History of Economic Theory and Method*. Waveland Press.
- Elliot, A. (2006). The Hierarchical Model of Approach-Avoidance Motivation. *Motivation and Emotion*, 30(2): 111-116.
- Elster, J. (2000). Rationality, Economy, and Society. *The Cambridge Companion to Weber*, 21-41.
- Fine, B. (2016). *Microeconomics: A Critical Companion*. Pluto Press.
- Fromm, E. (2003). *Sahip Olmak ya da Olmak*, (Çev: A. Arıtan), Arıtan Yayınevi, İstanbul.
- Futuyma, D. (2005). *Evolution*. Sunderland, Massachusetts U.S.A.: Sinauer Associates, Inc.
- Gürkan, C. (2007). Veblen, Schumpeter ve Teknoloji. *Kurumsal İktisat* (pp. 237-282). Editor Eyüp Özveren. Ankara: İmge Kitabevi.
- Hall, J., ve Kirdina-Chandler, S. (2017). Towards an Intellectual History of Evolutionary Economics: Competition and Struggle versus Cooperation and Mutual Aid. *Brazilian Journal of Political Economy*, 37, 551-564.
- Halliday, R. J. (1971). Social Darwinism: A Definition. *Victorian Studies*, 14(4), 389-405.
- Henrich, J., vd. (2005). "Economic Man" in Cross-Cultural Perspective: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies. *Behavioral and Brain Sciences*, 28(6), 795-815.
- Hirschman, A. O. (2013). *The Passions and the Interests*. Princeton University Press.
- Hirshleifer, J. (1978). Natural Economy versus Political Economy. *Journal of Social and Biological Structures*, 1(4), 319-337.
- Hirshleifer, J. (1981). *Scarcity, Self-Interest, Spontaneous Order*. Department of Economics, University of California, Los Angeles.
- Hobbes, T. (2020). *Leviathan*. (Çev. S. Lim). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hodgson, G. M. (1996). Varieties of Capitalism and Varieties of Economic Theory. *Review of international political economy*, 3(3), 380-433.
- Hunt, E. K., ve Lautzenheiser, M. (2011). *History of Economic Thought: A critical perspective*. Routledge.
- Huxley, T.H. (1888): <https://mathcs.clarku.edu/huxley/CE9/Str.html>. Erişim tarihi: 29.07.2023.
- Ishida, N. (2021). Thorstein Veblen on Economic Man: Toward a New Method of Describing Human Nature, Society, and History. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 18(2), 527-547.
- Kabaş, T. (2019). Alfred Marshall'ın Neoklasik İktisat Düşüncesinin Sosyal Özellikleri. *The Journal of Academic Social Science*, 64(64), 183-192.
- Keynes, J. M. (2010). The End of Laissez-Faire. In *Essays in persuasion* (pp. 272-294). Palgrave Macmillan, London.
- Kropotkin, P. (1995). *Kropotkin: 'The Conquest of Bread' and Other Writings*. Cambridge University Press.
- Kropotkin, P. (2014). *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*. (Çev: S. Sevinç). Kaos Yayınları, Çanakkale.

- Kropotkin, P. (2018). *Evrimin Bir Faktörü: Karşılıklı Yardımlaşma*. (Çev: I. Ergüden ve D. Güneri). Kaos Yayınevi, Çanakkale.
- Landreth, H., ve Colander, D. C. (2002). *History of Economic Thought*. Houghton Mifflin.
- Latsis, J. (2010). Veblen on the Machine Process and Technological Change. *Cambridge journal of economics*, 34(4), 601-615.
- Leathers, C. G. (1990). Veblen and Hayek on Instincts and Evolution. *Journal of the History of Economic Thought*, 12(2), 162-178.
- Levins, R., ve Lewontin, R. (1985). *The Dialectical Biologist*. USA: Harvard University Press.
- Marshall, A. (2013). *Principles of Economics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mayberry, T. (1969). Thorstein Veblen on Human Nature. *The American Journal of Economics and Sociology*. 28(3): 315-323.
- McCormick, K. (2006). *Veblen in Plain English: A complete Introduction to Thorstein Veblen's economics*. Cambria.
- McNulty, P. J. (1968). Economic Theory and The Meaning of Competition. *The Quarterly Journal of Economics*, 639-656.
- Morgan, M. (2006). Economic Man as Model Man: Ideal Types, Idealization and Caricatures. *Journal of the History of Economic Thought*, 28, pp 1-27
- North, D. C. (2002). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*, (Çev: G. Ç. Güven), Sabancı Üniversitesi.
- Öğütte, V. S. (2013). *Metodolojik Bireyciliğin Eleştirisi: Sosyal Bilimlerin Nesnesine Dair Realist Bir Girişim*. Ayrıntı Yayınları.
- Özel, H. (2009). İktisat ve Sosyal Teoride "Görünmez El" Eğretilmesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 42(2), 45-65.
- Ridley, M. (1997). *The Origins of Virtue*. Penguin, UK.
- Ridley, M. (2004). *Evolution*. Boston MA: Blackwell Science.
- Robinson, J. (1984). *İktisat Felsefesi*, (Çev: V. Savaş), Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Rogers, J. A. (1972). Darwinism and Social Darwinism. *Journal of the History of Ideas*, 33(2), 265-280.
- Rutherford, M. (1999). *Institutions in Economics: The Old and The New Institutionalism*. Cambridge University Press.
- Sahlins, M. (2010). *Taş Devri Ekonomisi*. (Çev: T. Doğan ve Ş. Özgün). BGST Yayınları, İstanbul.
- Sahlins, M. (2012). *Batı'nın İnsan Doğası Yanılsaması*, (Çev: A. Demirsü), BGST Yayınları, İstanbul.
- Simon, H. A. (1986). Rationality in Psychology and Economics. *Journal of Business*, 209-224.
- Smith, V. L. (1991). Rational choice: The Contrast between Economics and Psychology. *Journal of Political Economy*, 99(4), 877-897.
- Soukup, A., Maitah, M., ve Svoboda, R. (2015). The Concept of Rationality in Neoclassical and Behavioural Economic Theory. *Modern Applied Science*, 9(3), 1.
- Takay, B. A., ve Özel, H. (2008). Schumpeter and the Evolutionary Economics: Three Conceptual Issues. *12th Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought: Development and Transition in the History of Economic Thought*. Prague (Czech Republic), 15th – 17th May.
- Torun, T. (2013). İktisat Etik İlişisine Sosyal Darwinist Bir Yaklaşım. *İş Ahlakı Dergisi*, 6(2), 135.
- Tosun, C. M. (2010). Liberalizm Ve Sosyal Darwinizm Karşısında John Rawls. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 81-94.
- Vaughn, K. I. (1989). Invisible Hand. *The Invisible Hand*, (Ed: J. Eatwell, M. Milgate ve P. Newman). Palgrave Macmillan, London.
- Veblen, T. (1898a). Why is Economics not an Evolutionary Science? *The Quarterly Journal of Economics*. 12(4): 373-397.
- Veblen, T. (1898b). The Instinct of Workmanship and the Irsomeness of Labor. *American Journal of Sociology*. 4(2): 187-201.
- Veblen, T. (1899b). The Preconceptions of Economic Science II. *The Quarterly Journal of Economic*. 13(4): 396-426.

- Veblen, T. (1906). The place of science in modern civilization. *American Journal of Sociology*, 11(5), 585-609.
- Veblen, T. (1909). The Limitations of Marginal Utility. *Journal of Political Economy*. 17(9): 620-636.
- Veblen, T. (1918). *The Instinct of Workmanship: And the State of the Industrial Arts*. New York: B. W. Huebsch.
- Veblen, T. (2007). *The Theory of Leisure Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Veblen, T. B. (2017a). İktisat Biliminin Ön-Kabulleri II. (Çev: H. Öznazik ve H. Bilir). (Ed: E. Kırmızıaltın), *Seçilmiş Makaleler* (s. 119-148) içinde. Heretik Basın Yayın, Ankara.
- Veblen, T. B. (2017b). Mülkiyetin Başlangıcı. (Çev: I. Şeremet). (Ed: E. Kırmızıaltın), *Seçilmiş Makaleler* (s. 41-56) içinde. Heretik Basın Yayın, Ankara.
- Veblen, T. B. (2017c). Çalışma içgüdüğü ve Emeğin Usandırıcılığı. (Çev: I. Şeremet). (Ed: E. Kırmızıaltın), *Seçilmiş Makaleler* (s. 25-40) içinde. Heretik Basın Yayın, Ankara.
- Waller, W. (2015). Veblen, instinct and exchange. Marx, Veblen, and the Foundations of Heterodox Economics (s. 101-123) içinde, Routledge.
- Waller, W. (2017). Reconsidering Thorstein Veblen's use of instincts. (Ed: S. Plotkin) *The Anthem Companion to Thorstein Veblen* (s.39-67) içinde, Anthem Press.
- Watkins, J. P. (1998). Towards a Reconsideration of Social Evolution: Symbiosis and its implications for economics. *Journal of Economic Issues*, 32(1), 87-106.
- Weed, F. (1981). Interpreting 'Institutions' in Veblen's Evolutionary Theory. *The American Journal of Economics and Sociology*. 40(1): 67-78.
- Weikart, R. (2009). Was Darwin or Spencer the Father of Laissez-faire Social Darwinism? *Journal of economic behavior & organization*, 71(1), 20-28.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.05.2023 ✓Accepted/Kabul:23.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291026

Research Article/Araştırma Makalesi

Kaptaner, H. (2023). "A Sociological Perspective on the Relationship Between Development and Mentality: The Case of Development Agency Employees", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 59, pp. 257-277.

A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN DEVELOPMENT AND MENTALITY: THE CASE OF DEVELOPMENT AGENCY EMPLOYEES

Harun KAPTANER*

Abstract

It is a sociological reality that individual differences exist in society. However, despite all our differences, we see that we have mentalities that show that we do not think very differently from each other in our social life. These mentalities also affect the unique development and progress processes of each society. In our research, from such a point of view, the universe of meaning of the phenomenon of mentality that determines and transforms attitudes and behaviors was revealed and it was evaluated how working in a regional development agency has an effect on the perception of development agency personnel towards the concept of development. This study is the first of its kind in Türkiye since the relationship between development and mentality has not been revealed in a sociological sense until today. The data of the research, which adopts the interpretative sociology method, is limited to the results of in-depth interviews conducted with 45 staff working in the development agency between December 2019 and February 2020. According to the findings obtained in this study, it is understood that the habitus of regional development agencies provides a multidimensional perspective to the agency staff, but the authoritarian mentality elements dominant in the public sector shape the habitus in this field.

Keywords: *Development, Mentality, Socius, Habitus.*

JEL Codes: 0110, 0150, R580, Z130.

KALKINMA İLE ZİHNİYET ARASINDAKİ İLİŞKİSELLİĞE SOSYOLOJİK BAKIŞ: KALKINMA AJANSI ÇALIŞANLARI ÖRNEĞİ

Öz

Toplumda bireysel farklılıkların var olduğu sosyolojik bir gerçekliktir. Ancak bütün farklılıklarımıza rağmen toplumsal yaşamımızda birbirimizden pek de farklı düşünmediğimizi gösteren zihniyetlerimiz olduğunu görürüz. Bu zihniyetler, her toplumun kendine özgü gelişme ve ilerleme süreçlerini de etkiler niteliktedir. Araştırmamızda böyle bir bakış açısından hareketle tutum ve davranışları belirleyen ve dönüştüren zihniyet olgusunun anlam evreni ortaya koyularak kalkınma ajansı personelinin kalkınma kavramına yönelik algısının oluşmasında bölgesel kalkınma ajansında çalışıyor olmasının nasıl bir etkiye sahip olduğu değerlendirilmiştir. Bu çalışma bugüne kadar Türkiye’de kalkınma ve zihniyet arasındaki ilişkinin sosyolojik anlamda ortaya konmamış olması sebebi ile ilk olma özelliğini ortaya koymaktadır. Yorumlayıcı sosyoloji yöntemi benimsenen araştırmaya ait veriler Aralık 2019–Şubat 2020 tarihleri arasında kalkınma ajansında çalışan 45 personel ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşme sonuçları ile sınırlıdır. Bu çalışmada elde edilen bulgulara göre, bölgesel kalkınma ajanslarının habitusunun ajans personeline çok boyutlu bir bakış açısı kazandırdığı ancak kamuda hâkim olan otoriter zihniyet unsurlarının bu alan içinde yer alan habitusu şekillendirdiği anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kalkınma, Zihniyet, Socius, Habitus.*

JEL Kodları: 0110, 0150, R580, Z130.

* Dr., Specialist, South Aegean Development Agency, Economic Researches and Planning Unit, DENİZLİ.
e-mail: hkaptaner@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1941-4858>).

1. INTRODUCTION

The beginning of the modernization process is considered to be the era of capitalism, which is expressed as the economic perspective of the West (Weber, 2012: 36-38), and the emergence of states with the acceleration of centralization (Delmas, 1967: 22-40). This period not only witnessed profound changes in the political and economic fields, but also in social structure and values (Tanilli, 1995: 44-45); it was a period of significant developments in art, literature, and architecture as a result of the social mobility experienced with the Renaissance, Humanism, and Reform movements (Nakavi, 1997: 11-13). As a result of all these changes in the West, Europe has gained strength and progress in all areas compared to its contemporaries, and especially with the 1789 French Revolution, it began to spread its ideas to nations around the world (Wallerstein, 2006: 57). The rapid development and changes brought about by the Industrial Revolution, which was also defined as the bourgeois revolution, and the resulting thoughts and social regulations have formed the basis of regional imbalances (Huberman, 2013: 172-174). The Industrial Revolution gave rise to a new social order in the West, in which the capitalist bourgeoisie class, consisting of industrialists and merchants that emerged towards the end of the Middle Ages, took on a dominant role and fostered a relativistic mentality (Wood, 2003: 10-11; Schumpeter, 1962: 134; Pirenne, 2011: 9; Braudel, 2002: 416-421). The aim of this class is liberalism (Smith, 2001: 285). The economic aspect of liberalism rejects state intervention in the market and emphasizes entrepreneurial freedom, while its political aspect defends individualism and rejects monarchy (Dobb, 1990: 25-31).

The use of the concept of "development" in Türkiye, especially in the context of development in the purely economic sense, is a projection of the development-oriented mentality. The use of the concept of development, which implies economic change and transformation, instead of the concept of development, which also includes social change, in the literature is a result of the meaning Türkiye has attributed to the process of modernization/modernization/westernization/contemporaryization for the last two hundred and fifty years. The concept of modernity that the West uses to define itself is based on the progressive, positivist, capitalist and secularist philosophy of the Renaissance, that is, on relativist and homogeneous mass organization (authoritarian) mentalities. Modernization has been a concept used by the West for non-Western societies (Rostow, 1980: 18-20). Non-Western societies have mostly preferred the concept of westernization to define themselves. Westernization is the approach that determines the social level that Western Europe has reached as a result of its historical progress as an ideal. In the Ottoman Empire, the Treaty of Karlowitz necessitated a change in mentality, and the superiority of the West in technology and military was accepted, leading to a process of Westernization. In other words, the belief that the salvation of the state lies in technological changes began to take root, and the mentality that shaped modern Türkiye started to emerge during this period (İnalçık, 2015: 3). After the Ottoman Empire turned towards Western Europe as a result of heavy defeats in wars, the westernization movements carried out in the fields of military and education were defined as *İslahat* and *Tanzimat*, and the concepts of modernization and modernization were used to express the lifestyles that emerged later (Karpat, 2014: 79-80). Developments in the last century of the Ottoman Empire and in the early periods of the Republic of Türkiye were described with definitions such as modernization, reaching the level of contemporary civilization, and with the simplification of the language, the word modernization began to be used instead of these definitions (Berkes, 2003: 39).

In this process, which is defined as modernization/development and started in the 19th century, the dominant mentality of social structures was formed on the basis of this change (Tönnies, 2001:22). This development, which started with the Renaissance (intellectual), established its legal infrastructure with the French Revolution (political), formed its economic foundations with the Industrial Revolution (technical), and caused states to undergo a major transformation economically, socially and politically, continued with the emergence of development differences across the world. Today, development consists of many components such as an increase in the quality of human resources of a region, an increase in per capita income and the fairness of distribution with this increase, an increase in productivity in the labor market, an increase in the welfare level of people, an increase in investments and environmental sensitivity, and refers to developments in the cultural, social and economic fields (Mankiw, vd., 1992: 402-430; Romer, 1986: 1002-1030; Nonneman ve Vanhocht 1996: 944-952).

With the dominance of modernization theories after 1945, the concepts of development/regional development have started to be used more as economic terms in the literature. In countries that develop policies to reduce the disparities in regional development within the nation-state structure or have such policies, the development gap is less significant. However, in underdeveloped or developing countries where these policies are not present, this gap is quite significant. The Keynesian-based policies implemented after 1945 began to lose their significance by the 1970s. Their strong aspect in underdeveloped regions has been their ability to increase employment (Dowd, 2006: 166). However, with the emergence of globalization, there have been ruptures in the understanding and policies implemented in the 1980s. Especially in the 1980s and beyond, when looking at the regional development policies implemented, it can be seen that the central authority has less influence and regional actors are more functional and dominant.

Until today, support mechanisms have been implemented worldwide for regions that are disadvantaged in terms of socio-economic structure, geographical conditions, and have not developed sufficiently. However, over time, it has been observed that this support is inadequate and there are problems and conflicts in its implementation. As a result, there is a need for a structure that can coordinate these mechanisms, have a high technical capacity, intervene in the market to a certain extent, coordinate actors who can determine or influence local development policies, and make regional plans to determine policies. The need for regional development policies has led to a shift away from the idea of direct state investments, support mechanisms, and state intervention, towards policies that can uncover the region's internal potential, improve the investment environment, and develop a skilled workforce. In this process, regions have gained importance in terms of economic and political structure. The shift from the Fordist understanding to the post-Fordist understanding, the transformation of the roles of nation-states in globalization, the dominance of market capitalism in globalization, and the transformations in consumption and production systems are the key elements underlying this process (Torre and Wallet, 2016: 23-45).

The process of globalization has had a significant impact on the implementation of regional development policies, shifting from central to local policies. With these transformations, regions have become economic actors and units, and inter-regional competition has emerged. The perspective on development has shifted towards minimizing the disparities among all regions of the country, and regional actors have been involved in achieving this goal. In this stage, central governments have moved away from being active actors in regional terms and have taken on a passive role in defining and coordinating the basic principles or framework of policies. The most important tool for implementing this transformation is regional development agencies, which vary in terms of their functions and structure from country to country, and involve multiple actors (Halkier, 2006: 3).

In contrast to Europe, Türkiye has been hesitant towards the concept of regional development due to political reasons, and instead has implemented various regional policies with a centralist perspective. However, over time, the significant disparities in development between regions in Türkiye and the political risks associated with the concentration of trade and industry in certain centers have been recognized. Regional development agencies and policies, which are one of the commitments Türkiye made to join the European Union, have gained importance since the 2000s. Regional development agencies, which have been operating in Türkiye for approximately 20 years, aim to determine local development policies, ensure participation, uncover the internal potential of the region, and coordinate institutions (Şen and Kaya, 2014: 206-207).

This study examines the understanding of development and the meaning attributed to this concept by the personnel employed within regional development agencies. The study primarily aims to describe the perspective of regional development agency personnel on the concept of development and the factors that shape this perspective, based on the meaning universe of social and economic mentality in relation to development.

2. THE CHANGE IN THE PERSPECTIVE ON DEVELOPMENT FROM THE OTTOMAN PERIOD TO THE REPUBLIC

While the East-West contradiction was previously organized by religious arguments, this contradiction evolved into eco-political and social dimensions with the Age of Enlightenment. The East-West contradiction is specific to the West-centered modern capitalist World (Giddens, 2008: 12). The East-West contradiction is a transformation in the Western mentality that has extended from the religious to the cultural, social, political

and even economic (Turner, 1974: 10-11). In the past of this transformation, both in the West and the East, there were different forms of idealist (patriarchal) and authoritarian mentalities in accordance with the feudal, economic structure based on the relationship between lord and vassal. With this mental transformation that started with the Enlightenment, the Western world distanced itself from the religious and metaphysical with the positivism it adopted with scientific developments, leaving the idealist (patriarchal) mentality without a base; and to accompany the authoritarian mentality, it created the relativist mentality and made it dominant in Western societies. The relativist mentality, which is the pillar of liberal thought, also formed the basis of the political and social infrastructure of capitalist industrial economics (Hirschman, 2008:31-32).

Throughout history, Turks have been under the influence of many different belief systems and religions. According to Güngör (1989:63), Islam was the first religion to unite all Turks. In the pre-Islamic Turkish states, although the khans thought that they had the special protection of God from time to time, they did not see themselves as religious leaders and the clergy did not interfere in state affairs and a secular model of government was applied (Arsal, 1947:72-76). It can be said that the administrative mentality of Turkish society was generally shaped under the influence of two different cultural and civilizational worlds. The first of these influences is the old Turkish state traditions and institutions that form the basis of the authoritarian mentality, and the other is the Islamic culture and institutions that form the basis of the patriarchal mentality. It is also necessary to add the Western culture transmitted through the process of westernization (Berkes, 1972). While the Western world re-developed in a new world of mentality with low power distance and individualist cultural elements, the Ottoman Empire remained under the influence of idealist (patriarchal) and authoritarian mentalities fed by high power distance and collectivist cultural elements until its collapse (Hofstede, 2001: 108,244; Ülgener, 2006a: 20). The Ottoman Empire and subsequent Republican Türkiye perceived modernization in the West as having advanced technology, a secular worldview and a nation-state, and perceived modernization as the removal of the patriarchal mentality, i.e. Islam, from social, political and economic life, but was not influenced by the relativist mentality (Berkes, 2003: 39), which is of great importance in the transformation of the Western mentality (Karatepe, 1997: 65). In this way, modernism and its institutions in Türkiye were defined solely through the authoritarian mentality and led to the state becoming an undisputed center of authority and power. Therefore, the changes experienced in the transition from the Ottoman Empire to the Republic were perceived as a reflection of the developments in the world, and a state-centered reflex (transformation of socius into polity) was developed to these changes and a number of innovation movements were initiated, but this did not lead to a new transformation of mentality (relativist and democratic mentality) (Ülgener, 2006a: 20). According to Keyder (2000:15), the dominance of the bureaucracy over economic structures has remained one of Türkiye's developmental problems. In other words, the paradigmatic transformations in the social, political and economic spheres during the transition from the Ottoman Empire to the Republic continue to stand above the continuities on the level of mentality (Mağçıyan, 2000:163-215; Ülgener, 2016: 18).

From the reading of the Tanzimat Decree in Gülhane Park in 1839 to the establishment of the Republic of Türkiye in 1923, both the palace and the Turkish intellectuals known as the Young Turks made strong efforts to reorganize the institutional structure of the state and strengthen and modernize the Ottoman state. The three stages of human thought, as attributed by Comte to sociology, from metaphysical thought to positivist thought and thus to a positivist society, fascinated the Young Turks. The Young Turks were inclined to rationalize their ambition to include the Ottoman state and society in the project of modernity through an ideal type of positive society. However, the relationship between the palace and the Young Turks soon soured. The palace's pace of reform could no longer meet the demands for change from the Young Turks. While the palace administration carried out reform efforts with the Prussian state, which it saw as close to its own administrative system, the Young Turks began to be guided by the political ideas of French Jacobins, especially those who were modernists. What the Young Turks needed was not the memory of history and culture that the palace defended, but rather to break away from the elements they perceived as obstacles to modernization, which they considered a myth, as in revolutionary France. According to them, thanks to positivism, it is possible to reach the highest positivist stage without experiencing the theological and metaphysical stages (Işın, 1985: 352-362). After reaching the positivist stage, the ideal of an organic society of Emile Durkheim, Herbert Spencer, and John Stuart Mill can be concretized, making it possible to be free and modern. In the current conditions, the most consulted contemporary French

sociologist is Emile Durkheim; the most well-known Turkish sociologists of this period are Prens Sabahattin and Ziya Gökalp. Prens Sabahattin is known for his emphasis on decentralization and individual entrepreneurship. Although Prens Sabahattin spent his entire life in political struggles, his emphasis on sociology shows that he is talking about the *socius* and values it. Prens Sabahattin stated that the polity-centered administrative understanding created a *socius* among the Turks that carried communal elements and that this social mentality needed to be abandoned (Çelebi, 2008: 678-679).

Ziya Gökalp, an important figure in Turkish sociology, is unlike Prens Sabahattin in that he is a sociologist of polity, not *socius*. Ziya Gökalp deliberately opposed the Le Play school represented by Prens Sabahattin by emphasizing the communal structure of Turkish society, and advocated for the preservation of this structure. He made the sociological methods of French sociologist Emile Durkheim the epistemic paradigm of Turkish sociology and the Turkish state structure. Ziya Gökalp's establishment of the first sociology department in Türkiye in 1915 and his promotion of Durkheimian sociology in the curriculum, which continues to have an influence even after more than a century, ensured the continuation of Emile Durkheim's organic society ideal (Parla, 1989: 48).

3. CONCEPTUAL FRAMEWORK

3.1. Socius

Socius is a multi-layered, multi-faceted human association in which human beings experience life and have a historical and cultural character. Hannah Arendt was one of the first to use this concept (Arendt, 1994: 47). *Socius* is a concept that encompasses both *oikos* and *polis*. The *oikos* is the micro-scale (primary relations) form of *socius*, while the *polis* is the macro-scale (secondary) form of *socius*. The social unit is the main component of the *socius*. Social units are "social acts". The state of social act is not epistemic but ontological. The social units that construct the *socius* are divided into two: The social person and the collective person. The main distinction between these two is that social persons have biological and psychological elements whereas collective persons do not. History and culture, which are the product of the mutual interaction between social units, have become one of the basic elements of the formation of the social units that begin to emerge after them. Polity, on the other hand, is a collective element based on the exercise of power, consisting of a form of *socius* that shares a common world of meaning at a certain time and place, in other words, a form of *socius* in which individuals are directed in the name of the common good without consulting their own opinions. Once polity emerged from *socius*, it tried to define all *socius* from its own point of view (Touraine, 1998:119-125). The difference between polity and *socius* is that there is a distance between what is done in polity and the expressions about them, while *socius* makes dialogue possible among human associations that are not polity. As the distance between the actions carried out for the public good and the expressions about these actions increases in line with the interests of the few who have great power, *socius* turns into polity (Çelebi, 2007: 50-53).

Socius is a bond that exists at all times and places and has a historical and cultural atmosphere. Historicity shows dynamism, transience, the possibility of human accumulation, and progress in their realization, while cultural specificity shows the specificity of each human relationship. Thanks to culture, people can survive and preserve what they are, regardless of everything they experience over time and all the changes they are exposed to (Wells, 1994: 45). Culture is what enables social units to build structures. Cultural specificity makes it possible to show the effectiveness of a social unit.

3.2. Play, Field and Habitus

Bourdieu (2006:143) uses the metaphor of a game to better understand the concept of field. In a game, there are players and their investments, interests, politics, rules (*doxas/opinions*) that are unspoken and unquestioned. The players, the agents in the *socius*, are obviously the constituents of the community in general. Players' investments in the game are the modules of capital that they risk in order to achieve their expectations of the outcome of the game (*illuso/worth playing*). The actual capital is the cards held by each player involved in the game. According to Bourdieu, the field is the space where this game is played. The chances of winning and/or losing the game vary according to the type/strength of the cards in the players' hands, that is, according to their capital. The tactics of the players during the game correspond to the concept of *habitus*. These predispositions are not specific stereotypical methods for success, but tendencies shaped in this process (Wacquant, 2003:25-26).

The creations within socius are neither the numerical sum of random actions nor the integrated result of a common design (Bourdieu, 2003: 61). Bourdieu (2006) has discussed the formative stages of this field in detail. According to these stages, the field is formed as follows. First, the realization of autonomy, then the formation of the second structure, and finally the formation of its own symbolic capital. In a sense, the realization of autonomy here is resistance against the field. In the context of this resistance, a two-sided battle takes place and constitutes its capital in its own field. This process continues with the formation of habitus; thus the field continues to reproduce itself constantly. At this point, the concept of habitus needs to be clarified. Habitus is an interaction that both influences individuals and is influenced by individuals. Through habitus, individuals gain the ability to adapt to different conditions (Wacquant, 2003: 27). In short, habitus is the tendency of the agent to not perform anything other than what is expected of them (Bourdieu, 2003: 121, 125). In other words, habitus is a set of behavioral skills that make individuals capable of playing their social roles. Habitus enables actors to become mentally and physically involved in playing the game. While habitus shapes the action from within, the field shapes the action and structure from outside (Calhoun, 2007: 104).

3.3. Mentality

Mentality is a major component of a group's cultural identity. For a group, mentality is a common frame of reference that emerges through the assimilation of the norms and values of the culture. Mentality also functions as a carrier of socialization. Membership of a social group also has another fundamental social function: acquisition-diffusion mechanisms and protection-defense mechanisms (Mucchielli, 1991: 21-22). Mentality is the visible face of society, meaning that social structures and mental structures are interconnected. Actions occurring in the social sphere cannot be considered separately from the general mentality of the society, nor can they be fully known without recognizing the mentality that directs these actions (Ülgener, 2006b:13). The mentality, which can also be expressed as social consciousness, refers to an element that is different from the individual consciousness of the members that make up the society and can exert pressure on them through norms, values, and ultimately institutions (Durkheim, 2006: 108-109). Since mentality is formed by the common but mostly implicit thoughts of society, sociological data is quite valuable in mentality research. Many domestic or foreign sociologists have used similar or related concepts to the mentality phenomenon and substantiated their views in their analysis of society. For example, Durkheim's collective consciousness, which he regarded as the totality of society's common conceptions (Aron, 1994: 220-226); Mardin's (1992: 19-20) root paradigm, which he claimed affects the individual subjectively outside of formal socialization tools, refers to a stance, way of thinking, and behavior set that is above the individual, encompasses them, and is mostly under their control. The concepts of "internalization" used by Peter Berger and Thomas Luckmann and "habitus" used by Pierre Bourdieu can also be shown among the concepts that can be used instead of the mentality concept.

3.4. Culture

Culture is a concept that has very different definitions in the field of social sciences. The reason for this is the evaluation of culture according to its usage area. Derived from the Latin word "coler," the term refers to the act of cultivating. Culture is defined as a human-made condition in response to the natural (Alver and Doğan, 2018: 54). According to Meriç (1986: 1), culture is a slippery concept. You cannot analyze it because its elements are infinite. You cannot capture it because it does not stand still. Culture has general characteristics that apply to every culture. According to Güvenç (1996: 101-104), culture is learned, historical and continuous, social, an ideal system, satisfying and meeting needs, changing, integrative and socializing. Hofstede's (2001: 108,244) Cultural Dimension Theory, which is used in the findings section of the study to define Türkiye's social mentality, creates a context that describes how and in what way cultural values influence actions and why individuals in a culture act in a certain way. According to this theoretical approach, a culture has six different dimensions; Power distance, Individualism versus Collectivism, Uncertainty Avoidance, Masculinity versus Femininity, Long/Short Term Adaptation and Freedom versus Restraint.

Culture, according to Alver and Doğan (2018: 185), refers to how a society and the individuals within that society live, think, act, and produce. In sociological reality, culture encompasses the behavioral patterns in the process of socialization that individuals experience from birth to death. According to Fichter (1996: 130), from

a sociological perspective, every normal individual in society becomes cultured. Culture is not something that only includes a few lucky individuals in the upper echelons. Culture has very different and diverse contents. Every individual goes through the process of socialization in some way. The cultural relations system includes the values, norms, and beliefs that are the source of socialization (Akin, 2011: 98-99). Culture is a belief and tradition system that a group of people use to understand, structure, and construct their individual and collective lives. Culture is a way of understanding and organizing human life. When used alone, culture encompasses all aspects of human life. When used as an adjective, it is related to the domain or direction of human life defined by the adjective as in the examples of business culture, academic culture, political culture, coffee culture, family culture (Parekh, 2002: 184).

3.5. Development

The concept of development is an ever-expanding concept expressed in the “progress” motto of modernity, beginning with the Renaissance, continuing with the Industrial Revolution and continuing to the present day. Development is closely related to positive interventions aimed at influencing the process of social change. Development is a dynamic concept that proposes to be in a different state and position from the current state or previous position (Oakley and Garforth, 1985:1-2). In other words, development is a continuous positive change in the structural characteristics of a country. According to Sen(2004: 17-19), development is the process of expanding the freedoms that people desire. According to Schumpeter (2005: 108-120), development is the process of putting an end to a stagnant state and making a leap to a higher level of economic flow by abandoning the usual path. Bottomore (1977: 121-122) adds a more sociological approach to this concept, stating that development is a social phenomenon and should be evaluated within the social structure.

3.6. Factors Affecting Social Mentality

Individual Factors: The inherited characteristics of the individual are genetically based and almost impossible to change. The hereditary characteristics of individuals and the characteristics acquired from the social and physical environment in which they live constitute the personality of the individual (Bilgiseven, 1995: 16). Based on this premise, different personality traits of individuals may cause them to develop different perspectives and behavioral patterns within the general mentality of the society.

Social Factors: According to Berger and Luckmann (2008:90-91), the existence of a social world that exists in that world before the individual comes into the world and continues to exist independently of the individual after the individual leaves that world maintains itself ontologically as an objective phenomenon. The objectivity of this world is not free from the human experiences that construct it. Likewise, mentality bears the characteristics of the individuals who internalize it and the socius that externalizes it and remains under their influence.

Economic Factors: Economics is one of the most important factors that form the mentality in a society. As long as economic development is indexed to human intervention, it takes shape and direction according to the actions of individuals and the elements of mentality that affect these actions (Maillet, 1983:122). Regardless of the geography and era of the world, economic life reflects a world beyond the gathering of quantitative data and transactions. Taking the capitalist economic system as an example, Weber (1999:41-69) argues that the Protestant ethic played a major role in the emergence of industrial capitalism by creating a new way of economic thinking (the capitalist mentality, which is characterized by the increase in surplus value), as it was based on the belief in the virtues of individualism, calculation and rational work. Sombart also defends this view, but he argues that the source of the capitalist mentality is found in ancient Jewish religion and ethics long before Protestantism (Sombart, 2008: 281). Apart from Weber and Sombart, Veblen, who argues that there is a connection between the economic mentality and people’s consumption habits, argues in his “Theory of the Idle Class” (1995) that there is a close relationship between ostentatious consumption and consumption habits.

Cultural Factors: Unless the elements of culture such as beliefs, moral norms, traditions and rituals on which the mentality of a society is based are known, the general mentality of that society cannot be fully understood. This is because mentality is directly related to the culture of a society and the elements that make up that culture (Türkkahraman, 2010:42-43). Culture encompasses not only the beliefs and abstract artistic values of a society, but also all concrete forms of life and naturally its mentality. Therefore, mentality is a concept that includes thoughts and actions that develop within the concept of culture.

4. THEORETICAL FRAMEWORK

4.1. Humanitarian Development

Humanitarian development is a theoretical approach that puts human beings at the center of development studies, as it is much more comprehensive than the concept of development focused on income and quantitative growth (Sen, 2004:14). According to this approach, when development is portrayed solely in terms of income and growth, it can cover up the deficiency in the actual capacities of people. Therefore, the quantitative increase in income in a country cannot ensure that people in that country live a long and healthy life and have a quality standard of living. Starting from the last quarter of the 1970s, the measurement of humanitarian development and the elements of the humanitarian development index (literacy and schooling, income level, life expectancy at birth, per capita income according to purchasing power parity) have been extensively covered in the development literature. Humanitarian development is concerned with both the production and distribution of commodities and the expansion of the use of human capacity.

The concept of human development, based on a socius approach, refers to the process of expanding people's choices and achieving a high quality of life. This concept is based on the recognition of two different aspects of human development. The first aspect is a form of human capacity, such as strengthening health and increasing knowledge. The second aspect is the use of the capacity that people have acquired (HDR, 1990: 10). Human development is concerned with both the production and distribution of commodities and the widespread use of human capacity. Moreover, human development focuses on what people need to do and have in order to sustain their own life cycles. Human development is concerned not only with the satisfaction of basic needs, but also with the dynamic structure of human development (HDR, 1990: 11). P. Streeten (1994: 232) also places the focus of development on the human being. According to P. Streeten's approach, to achieve development, the human being should be considered as an ideal, and the focus should be on expanding people's choices.

"According to Amartya Sen, the development of society means the expansion of capabilities. If more people can participate in their communities and are healthy and safe, then that society has progressed. Education offers you the freedom to be the person you can be, primarily by being able to read, write, and think about things. Democracy also gives people the opportunity to influence how their communities are governed, and therefore, for Sen, it is another freedom that is an integral part of development. Real development is more than economic development measured by the production of goods. Real development is human development; that is, the freedom that arises from having the abilities necessary to lead a quality life for more individuals" (Kishtainy, 2018: 293).

The UNDP, the United Nations development organization that guides people to a better quality of life within the framework of human-centered development, began publishing the "Human Development Report" (HDR) systematically every year starting in 1990. The Human Development Index (HDI), which reflects the UNDP's human-centered development approach and is based on the capacity concept that Amartya Sen used in the 1980s, is included in the "Human Development Report." This report created the concept of human development and brought about a significant transformation in the development perspective. The report is published every year based on calculations made according to the parameters included in the human development index. According to the latest "2019 Human Development Report," Türkiye, which is in the highest human development category, ranks 59th among 189 countries, and 66th in the gender inequality index (HDR, 2019: 300).

5. METHODOLOGY OF THE RESEARCH

5.1. Research Design

In this research, which adopts an interpretive sociology approach, a qualitative method is used. Qualitative research is a method that allows for the examination of human experiences using a variety of research methods such as monographs, life stories, content analysis, observations, focus group discussions, and in-depth interviews (Hennink et al., 2010: 8-9). According to the interpretive science paradigm, truth emerges in the social environment, is complex, and constantly changes. In this sense, reaching the truth is possible by constructing

and interpreting how human beings analyze and interpret certain objects, phenomena, behaviors, perceptions, etc. (Glesne, 2014: 11). The interpretive scientific approach argues that an independent objective epistemology separate from human thought is not possible. It accepts that truth exists socially in the mind's process and, therefore, truth is social. According to this perspective, knowledge is subjective and constructed based on images accepted and shared by members of a culture. Truth varies depending on the unique experiences of different individuals. The focus of such research is to explore how individuals construct and interpret their experiences within their social environments, including their own socius, and make sense of them (Grbich, 2013: 7; Merriam, 2015: 88). In qualitative research, data collection is done by talking to individuals in the environments where they experience the problem, directly engaging with them, and staying within the context (Creswell, 2013: 185-186). In the study, depending on the course of the interview, the order of the questions is changed if necessary, and new questions can be added if needed. This technique provides flexibility to the researcher in terms of how to proceed with the content and progress of the interview (Bal, 2016: 163-392).

5.2. Data Collection Techniques of the Research

In this research, a semi-structured interview form consisting of twenty-four semi-standardized questions, which is a type of in-depth interview technique involving the application of a predetermined set of questions or topics, was used as the data collection method. In addition, a speech explaining the importance of the research topic was prepared in the framework of the points mentioned by Creswell (2013: 164-166) for the use of the semi-structured interview technique. Since regional development agencies provide services in the central districts of eighty-one provinces in Türkiye, multiple methods were determined to reach the interviewees and complete the fieldwork, including phone interviews and face-to-face interviews. The interviews with the interviewees were recorded and transcribed.

The questions directed to the interview participants in the field were within the framework of the questions in the prepared interview form, and questions that deviated from the main topic were not asked. Moreover, questions that could negatively affect the participant's psychological state, regional development agency work, private life, or thoughts were not asked. The questions in the interview were also made considering the participant's time, in addition to their psychological comfort. The interviews, which aimed to explain the information about the study in detail and deepen the topic, were generally conducted within a range of one and a half hours, taking into account the points emphasized by Creswell (2013: 164-166).

Before starting the study, a pilot interview was conducted in August 2019 with regional development agency personnel (experts, coordinators, unit managers, and general secretaries) in five different regions (Çukurova Development Agency, Fırat Development Agency, Eastern Marmara Development Agency, Eastern Anatolia Development Agency, and Middle Black Sea Development Agency) to determine whether any additional questions needed to be added to the interview form. Therefore, the questions were given their final form while adhering to the common thematic areas. After the interview form was revised based on the data obtained in the pilot study, the fieldwork was completed between December 2019 and February 2020. In accordance with ethical rules, a code was given to each interviewer for each interview conducted. Later, the information obtained in the interviews was categorized according to the thematic areas defined in the research and the relevant responses were reinterpreted from a sociological perspective based on the theoretical-conceptual perspective of the research.

5.3. Participants of the Research

The population of this study consists of personnel (686 experts, unit managers, coordinators, and 26 general secretaries) working in 26 "level 2" regional development agencies operating in Türkiye. The sample size for the study was initially determined as a minimum of 30, but it was later increased to ensure the representation of all regional development agencies. In total, in-depth interviews were conducted with 45 individuals within the sample of the study, as the interviews reached saturation. In this study, interviews were conducted on a voluntary basis, taking into account variables such as the individual's career, the unit they work in, gender, and geographical location, while paying attention to the weighting proportions within the population of the study, using a stratified sampling method.

Considering the size of the population, in order to strengthen the representativeness of the sample in revealing the perspectives of the personnel in terms of development and mentality, interviewees were selected from all regional development agencies operating in Türkiye. Furthermore, attention was paid to the ratio of female personnel to male personnel (1/3), taking into account the phenomenon of gender. The women interviewed in the sample generally consist of personnel in different positions with different ages and educational levels. The educational levels of the interviewees range from undergraduate to doctoral degrees. The differentiation of positions is of great importance in understanding the internal hierarchical structure of the organization. Therefore, the interviewees were selected from experts, YDO coordinators, unit managers, and general secretaries. Additionally, since the administrative structure in regional development agencies is organized in the form of project cycle management (program management unit, planning unit, monitoring and evaluation unit, promotion unit, administrative and financial affairs unit, and investment support offices located in the provinces), attention was paid to the selection of interviewees from all these units.

The average age of the participants was 37.73 years. The majority of the respondents were married (35) and the number of single respondents was 10. 40% of the participants were female. When their educational status is analyzed, 11 of the participants are bachelor's degree graduates, 20 are master's degree graduates or students, and 14 are doctoral degree graduates or students. Participants have been working in development agencies for 8.16 years on average. The participants work in different units in development agencies and 3 of them are general secretaries, 11 of them are unit heads, 5 of them are coordinators and 26 of them are experts. Approximately 85% of the participants have a pre-development agency work history (average 6 years). Considering the size of the research population, interviewees were selected from all regional development agencies operating in Türkiye in order to strengthen the representativeness of the sample at the point of revealing the perspective of the staff working in regional development agencies in terms of development and mentality.

Demographic information of the participants is given in Table 1:

Table 1: Demographic Findings of the Participants

Code	Age	Gender	Place of birth	Occupation Field	Administrative Duty	Educational Status	Working Time (Years)
K1	38	Male	Erzincan	International Relations	Expert	Phd Student	3,5
K2	36	Male	Bulgaria	Economy	Expert	Phd Student	9
K3	55	Male	Niğde	Sociology	General Secretary	Phd Graduate	10
K4	35	Woman	Gaziantep	Business	Expert	Phd Student	10
K5	35	Male	Bolu	Public Administration	Coordinator	Graduate	7
K6	44	Male	Mardin	Public Administration	Expert	Graduate	11
K7	49	Male	Siirt	Faculty Of Education	Head of Chair	Graduate Student	10
K8	47	Male	Siirt	Agriculture Engineering	Coordinator	Graduate	10
K9	34	Woman	Trabzon	International Relations	Head of Chair	Graduate Student	7
K10	39	Male	Van	Civil Engineering	Head of Chair	Graduate Student	10.5
K11	32	Woman	Konya	Business	Expert	Graduate	5
K12	34	Woman	Mersin	Public Administration	Head of Chair	Graduate	6
K13	41	Woman	Giresun	Public Administration	Expert	Graduate	10
K14	36	Male	Elazig	Civil Engineering	Expert	Bachelor	7
K15	34	Woman	Ankara	Statistics	Expert	Graduate	10
K16	34	Woman	Aydın	International Relations	Head of Chair	Phd Student	8
K17	45	Male	Mugla	Political Science	Expert	Bachelor	8
K18	32	Woman	Sinop	The Food Engineering	Expert	Bachelor	4

K19	32	Woman	Izmir	City And Regional Planning	Expert	Graduate	9
K20	35	Woman	Balikesir	Sociology	Expert	Bachelor	10
K21	38	Woman	Maraş	Sociology	Expert	Phd Student	12
K22	32	Woman	Tokat	Textile Engineering	Expert	Graduate	7
K23	45	Male	Adana	Economy	Expert	Bachelor	10
K24	38	Woman	Ankara	Sociology	Expert	Phd Student	11
K25	31	Male	Aydın	Economy	Expert	Phd Student	8
K26	35	Woman	Diyarbakir	City And Regional Planning	Expert	Phd Graduate	11
K27	43	Male	Kars	Mechanical Engineering	Head of Chair	Graduate	10
K28	38	Woman	Ardahan	Statistics	Expert	Graduate	9
K29	27	Male	Istanbul	Finance	Expert	Bachelor	1.5
K30	32	Male	Konya	Economy	Expert	Graduate	2
K31	38	Woman	Konya	City And Regional Planning	Head of Chair	Bachelor	11
K32	39	Male	Konya	Business	Expert	Graduate	10
K33	38	Male	Kayseri	Public Administration	Head of Chair	Bachelor	10
K34	59	Male	Kütahya	Agriculture Engineering	General Secretary	Graduate	11
K35	38	Male	Germany	Business	Coordinator	Graduate	7
K36	36	Woman	Kars	International Relations	Coordinator	Phd Graduate	10
K37	34	Male	Mersin	Economy	Expert	Bachelor	6
K38	33	Male	Kayseri	Labor Economics And Industrial Relations	Expert	Bachelor	4.5
K39	37	Male	Bursa	The Food Engineering	Head of Chair	Phd Graduate	10
K40	36	Woman	Ankara	International Relations	Expert	Graduate	5
K41	39	Male	Bolu	Business	President	Graduate	10
K42	33	Male	Ankara	Engineer	Coordinator	Graduate	4.5
K43	40	Male	Ankara	Finance	General Secretary	Phd Student	6.5
K44	39	Male	Karabuk	Construction Engineer	Head of Chair	Phd Student	10
K45	33	Male	Ankara	Economy	Expert	Phd Student	5

5.4. Assumptions

The assumptions included in this study are listed below:

- Every society has a certain economic structure.
- The general mentality of a society significantly affects an individual's economic actions.

5.5. Problem Statements of the Research

The main problem statement of this research is whether the socio-cultural system hinders or promotes economic development, and whether there is integration or conflict between the elements of the socio-cultural system and mentality. In this context, the study investigates the perspectives of personnel working in "level 2" regional development agencies, which were established by a special law and are also referred to as regional development agents, on the concept of development. Within the framework of this problem statement, three problem statements were developed:

What is understood by the concept of development?

Does working in a development agency lead to a change in the understanding of development?

Are there any limitations encountered in the context of the meaning attributed to development?

5.6. Analysis and Process of Data

In qualitative research, the proximity to the field, obtaining detailed and in-depth information through interviews, direct information from the field through observation, and the possibility of returning to the field for validation and obtaining additional information are important factors that ensure validity (LeCompte and Goetz, 1982: 35-53). In this study, the following steps were taken to ensure internal validity. The research findings were consistently explained while staying connected to the field and in a related manner. Direct quotations from the data obtained from the research environment were included in the conclusions and interpretations regarding the findings. To ensure consistency of the research findings, the data collected under a theme were organized in a meaningful way to form a coherent whole. During the analysis process followed by the researcher, the data were organized systematically and the consistency of the data was continuously checked. The literature on development was continuously reviewed before and during the data collection process. This allowed the theoretical framework to guide the researcher in obtaining the findings. The data obtained from the application were examined together with the theoretical framework, and this theoretical framework guided the creation of a code list that would facilitate the analysis of the data. The findings obtained through inductive analysis were supported by relevant literature related to the interpretations. The presentation of the findings followed a path from quotations to conclusions and interpretations, or from conclusions and interpretations to quotations. After the data were obtained, the researcher and the participants reviewed the data to validate them. Any misunderstandings or omissions were identified. Generalizations based on the findings were made, considering that similar groups and environments could benefit from these detailed descriptions and explanations.

One of the main characteristics of qualitative research is that the perception and sensitivity towards the natural environment raise questions about reliability. One of the main principles of qualitative research is to accept from the beginning that phenomena are constantly changing according to individuals and the environment, and that research repeated in similar groups cannot obtain the same results. In fact, it is impossible to replicate research that involves human behavior, regardless of the method used. Although some standards regarding reliability contradict certain qualitative research standards, some measures must be taken for internal and external reliability in qualitative research (LeCompte and Goetz, 1982: 35-53). In this study, the following steps were taken to ensure internal reliability. The research questions, the method of the research, the participants, the path followed in the research, and the data collection tools were clearly stated. The research data were obtained using an interview form in line with the research questions. The data were presented without interpretation initially, and relevant quotations from the data source were included. This was done to reflect the originality of the data. The consistency of the findings, whether they can answer the research questions, and the consistency of the obtained results with the findings were continuously checked.

The verbal data obtained from the research were coded in Nvivo 12 software according to themes and categories. Analysis processes were carried out on the coded data to reveal the participants' views on development. The numerical data of the research were organized in SPSS 22 software.

6. FINDINGS AND INTERPRETATION

While giving the direct opinions of the participants about the questions asked, the code assigned to the participants by the researcher was written at the beginning of the statements. For example: (F1, M, Expert).

6.1. THE IMPACT OF DEVELOPMENT AGENCIES ON THE SOCIUS' PERSPECTIVE ON DEVELOPMENT

Within the scope of this study, the participants were asked whether there was a difference between their understanding of development before they started working in a regional development agency and their understanding of development after they started working in a development agency, and 62.22% of the

participants stated that there was a difference. When the participants were asked about the difference between their understanding of development before they started working in a regional development agency and their understanding of development after they started working in a development agency, the most frequently expressed point that the participants, regardless of profession/branch, started to think about development in a multidimensional way by being influenced by the existing society.

"I can say that there has been a positive difference, there has definitely been a difference. I used to think that development was economic. I used to think that if people had money, they were developed. But I don't think like that anymore, when we look at the example of Japan, for example, I went to Germany in 2014, for one thing, economics is of course important in development, but first and foremost it is about mentality, it is about human capital. If you have human capital, you are already developing. For example, you look at Germany, a country that was destroyed in two wars, but now it is among the most developed countries in the world, Japan was destroyed but it is among the most developed countries in the world, Germany is in the top 5. So I think what we call development is related to human capital, and let me tell you that my view has completely changed. I used to see it as something monetary, now I think of it as human capital" (K6, M, Expert).

"It was economically oriented. There was a logic that if we become very strong economically, we will develop, but this goes back 10 years or even earlier. With the experiences and experiences in this European Union program, I can say that this cannot be done only with the economic development process. Definitely, other needs, other social needs that increase people's happiness index or welfare level should also be met" (K8, M, Coordinator).

"Yes. I used to look more economy-oriented, but now, as I said, I look at it in a way that balances economy and social balance" (K14, M, Expert).

"Of course, there is. Because what you learn in school is very theoretical, you read a lot of theories about economic development, but you don't really know how they will play out in practice, how national dynamics can be activated and what the results will be. When I evaluate things based on what I learned as a student, I can see that the practices, information and theories there are not necessarily unsuitable, but they come together with very different dynamics and create very different results in real life. Development concepts are developed in sociology based on theories and concepts, but in real life, political environment, cultural influences, human expectations, external factors, everything comes together in a dynamic way and creates a completely different meaning... Of course, I realized that the dynamics in the region and human expectations have a very serious impact on the concept of development in 10 years." (K20, K, Expert).

"When it comes to Türkiye, it can be said that the concept of development, especially regional development, is better understood and adopted with Agencies, the importance of bottom-up planning is understood, it is understood that development is a concept that goes from local to general, and local potential, resources and dynamics are very important for development. It is possible to say that this change of mentality, which is built on more realistic strategies and policies that focus on the possibilities, potential and desires of the local rather than policies imposed from the center, has also occurred in me, as in all of Türkiye, by working at the Agency." (K44, E, President of the Board).

Almost all of the participants in the study considered the concept of development as a multidimensional concept. According to the definitions given by the participants, in general, the concept of development can be defined as reaching the welfare level of people economically, socially, culturally and environmentally in line with UNDP's definition of Sustainable Development (UNDP, 2020). 80% of the participants used the terms economic and social together in their definitions.

Bringing the living standards of people to the living standards of developed countries can be achieved through the standard of living, that is, the standard of education, the number of teachers per capita, the number of classrooms, the number of doctors per capita, the ease of access to health facilities" (K10, M, Head of Chair).

"We can call it sustainable social development where social, economic and environmental aspects are all together" (K20, F, Expert).

6.2. OBSTACLES TO DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE MEANING ATTRIBUTED TO DEVELOPMENT

According to the statements of the participants, 91.11% of the participants stated that they encountered limitations in the context of the meaning they attributed to development during the agency's work. According to the statements of the participants, the limitations faced by the participants in the context of the meaning they attribute to development during the agency work can be grouped under several themes. Among these themes, the most emphasized theme is "limitations related to policy makers and the ministry". Participants stated that they were limited by the constraints, limitations, lines or policies determined by the state from a higher framework.

As a reflection of the dominance of a politics-centered mentality in both political institutions and bureaucracy in Türkiye, participants also expressed that they face obstacles when projects are not a priority for politicians (minister, member of parliament, head of the ruling party). Here, they also mentioned that they face obstacles when projects are not a priority for public officials (governor, mayor). In addition, participants emphasized that regional development agencies are used as implementers of certain political agendas and that there are interventions from different sectors. This is evidence that Gökalp's sociology is polity-centered and continues to influence the Turkish state system today (Çelebi, 2008:678-679). In particular, due to the obligation of the projects in the agency to be approved by the ministry, there are statements of the participants that the ministry goes to restrictions and different directions in terms of projects.

"In the meetings with the ministry that we plan, that we say "we can do this", there are external pressures such as "take this out", "make it like this", "define it like this"" (K20, F, Expert).

In addition, participants also complain about ministry personnel not knowing the regions. For example, participant K1 (E, Expert) expressed this issue as follows: "Although we are doing regional development, we have to shape our plans with directives coming from the ministry, which is based in Ankara. As you know, we are affiliated with the ministry and have to get their approval. Therefore, we can face problems due to ministry personnel not knowing the regions. This can lead to the problem being pushed to the background and activities related to the problem being limited, as well as budget constraints."

One of the themes emphasized by the participants is "preference for economic projects and neglect of social and environmental projects". Participants complained that the multidimensional understanding of the concept of development was not reflected in the projects. Stating that the fact that the Ministry of Industry and Technology is the ministry responsible for regional development agencies as a reflection of the central administration's purely economic capital-based view of development is also effective in this, the participants emphasized that they were asked to look at them from an economic perspective.

"For example, when we brought a financial support program on social issues or a civil society development program, there were some people who said 'this is not our priority issue, let's go for a financial support program or a tourism financial support program, they are the work of other institutions'" (K34, M, Secretary General).

"In activities related to social development, a long-term return can be achieved. However, in economic development, results can be seen more quickly along with performance indicators. Unfortunately, the general mentality of management in Türkiye is focused on short-term gains rather than investing in the future, which is why I think there is more emphasis on economic development. I don't find this normal, to be honest." (K11, K, Expert).

"The development agency set the goal of increasing quality of life in the new strategic plan. This goal is present in all activities. In 2020, we prepared a new program. This program went through 4-5 changes from the moment it was submitted to the ministry. Initially, it was designed around increasing quality of life. In the fifth change, it was transformed into developing women's cooperatives and changing the conditions in vocational education. All the social-focused work turned into something that can be measured solely by economic parameters." (K41, E, President of the Board).

"Looking at the establishment law of the agency, it is clear that agencies are framed from an economic perspective. It is the same for Türkiye as well. When we talk about development, economic development always

comes to mind first. This is wrong, in my opinion. Social and economic development should go hand in hand. Otherwise, it is not development, it is just progress when it is only economic.” (K15, K, Expert).

One of the main reasons for the emphasis on economic development is, according to participants, the general economic mentality of Turkish society, which tends to focus on short-term gains (Hofstede, 2001: 108, 244). When working in the economic field, visible and applauded projects are carried out. The results of projects related to social development are seen in the long term and it is also difficult to determine their concrete and measurable effects. Economic development projects have more appeal due to their short-term nature, and decision-makers may be hesitant to take risks with long-term projects.

Another theme that participants highlighted is “limitations related to local stakeholders,” with seven participants expressing the limitations they face, while two participants stated that there are no limitations from local stakeholders. Participants mentioned that they face difficulties in getting projects approved by local stakeholders. They noted that local stakeholders, as a reflection of the general economic mindset of Turkish society, tend to prioritize short-term gains and tangible results (Hofstede, 2001: 108, 244), and are not as receptive to long-term projects. They prefer projects that have immediate impact and are more visible. This issue is not only observed among local stakeholders, but also among other institutions and politicians that have an influence on the agency.

“Our board members or beneficiaries in the region, especially in public institutions, have a different perspective on development compared to ours. From provincial administrative authorities to the subunits preparing projects in public institutions, they don’t seem to have the concern or perspective of ‘what is the contribution of their work to development’. We can’t go beyond supporting the projects that are supported by provincial administrative authorities” (K13, K, Expert).

“Generally, the other party in the issue can be an institutional authority or external stakeholders. Generally, they don’t align with us and tend to have a short-term perspective. For example, if it is a mayor, they mainly focus on their own term. If it is a governor, they are constantly on the move and tend to focus on solving immediate problems. Instead of working in that way, for example, a municipality can take on the responsibility of sewage, which should not be the agency’s task, but when it comes to implementation, it can be included as an infrastructure project” (K32, E, Expert).

As a result of the abolition of the Ministry of Development in 2018, the dominant polity-centered view in Türkiye decided to connect regional development agencies to an economy-based central organization. Being affiliated to an economy-based central organization with a defined mission (Ministry of Industry and Technology) causes regional development agencies to experience handicaps in their relations with the center from time to time in sustaining their activities outside the field of economy. Participants stated that since the ministry to which the regional development agency is affiliated is the Ministry of Industry and Technology, the ministry’s perspective is in this direction.

“However, today, all these tasks and processes mentioned above need to be submitted for approval by the Ministry” (K14, E, Expert).

Participants also mentioned limitations related to the position of the agency. Participants stated that there are limitations arising from the transformation of socius into polity (Çelebi, 2007:50-53) and the agency’s inability to be an implementing unit, that they have to adapt their work to the legislation, that the agency does not have a clear job description and that there are limitations of authority. Another issue emphasized by the participants is the problems related to local stakeholders. Participants emphasized the perspective of the board of directors the most in this regard. There are cases where the board members of regional development agencies with a polity-centered mentality consider the regional development agency unnecessary, and there are also cases where the regional development agency is not very important and not embraced. In addition, there are also views of the participants that the board of directors causes multi-headedness. Another issue that the participants emphasized a lot in this theme is the lack of personnel with sufficient capacity to carry out these projects in local public institutions and organizations where regional development agencies work together in the region. Participants

reported that due to the low capacity of stakeholders in the region, there is a mismatch of mentalities with local stakeholders (local governments, chambers of commerce and industry, stock exchanges, associations, foundations, public institutions and organizations, cooperatives, universities, etc.), and that frequent changes in board members hinder the completion of long-term projects. According to the participants, within a five to ten-year project period, many members of the board change and it becomes difficult to get new members to accept the same projects. Due to this change and the desire for immediate results, local stakeholders choose short-term projects. In addition to these, there is also a problem of cohesion among local stakeholders and it is difficult to unite local stakeholders.

“The approach of our board of directors can be restrictive for us. Because they are the decision-makers, sometimes we have to do something later, or make more effort to explain it more, or sometimes we cannot do what we want to do at all” (K4, F, Expert).

“I think that the management boards cause multi-headedness, sometimes there are conflicts and reservations between the decisions of the ministry and the board of directors, and the regions suffer. I think that the existing public budget cannot be used effectively” (K12, F, Head of Chair).

Participants also mentioned many problems with the location, functioning and authority of the agency. As a result of a polity-centered understanding of public administration, the center does not share its powers with the local in any way. In Europe, regional development agencies, which are local development units, prepare, fund and even manage many projects. In Türkiye, the situation is in the opposite direction of the European examples. The most frequently mentioned problem with the functioning of the agency is the lack of an executive function of the agency and the lack of sanctions on projects. Participants emphasized the inadequacy of the legal personality of the agency and the need to amend the legislation in this regard. Some participants shared the view that the agency has become increasingly centralized and that this has slowed down the work.

“The agency does not have an executive role. It does not really have a coercive function but it has a lot of responsibilities” (K2, M, Expert).

“First and foremost, the administrative structure. The place and position of development agencies in the Turkish administrative structure is not clear at the moment. It is an institution with many duties and little authority. To the extent that we provide grants, to the extent that we provide support, it is something that you are welcomed, you are welcomed well, but when you cannot provide enough support, you are put a little more in the background.” (K17, M, Expert).

Participants also mentioned political pressures, political obstacles and some problems with the ministry. Participants mentioned that there is a problem with the ministry’s perspective, that the ministry sees development agencies as a provincial organization as a reflection of the polity-centered perspective, and that the ministry also creates problems in the approval of activities. They also emphasized that being under the ministry increases bureaucracy and slows down work. Participants also emphasized political pressures, which they said created obstacles for them.

“I think there are primarily structural problems with the ministry. They have started to see regional development agencies as provincial organizations. They can put obstacles to our activities in this regard.” (K9, F, Head of Chair).

“Some stakeholders have a political side - I mean, there is no political conflict in our region, but we hear about it. Having board members from different parties prevents this. Or there can be a conflict between the local and Ankara. In a meeting we had yesterday, for example, what is dictated to us from Ankara and the demands of our board of directors can clash. The board of directors is a strong structure, but it cannot resist the center. It takes it out on the agency employees, the secretary general, the heads of departments, and can block other projects you are planning to do” (K39, M, Head of Chair).

7. CONCLUSION AND EVALUATION

This study examines the concept of development and the meaning world attributed to this concept by the personnel employed in the regional development agency through a qualitative research method. The study aims to describe the perspective of the regional development agency personnel on the concept of development and the factors that determine this perspective, primarily through the meaning universes of social mentality and economic mentality concepts related to development.

In Türkiye, the realization of development has remained a problematic issue that has been debated for years, especially in the discipline of development economics. As the gap in GDP between developed countries and developing/underdeveloped countries, including Türkiye, widens, the issue of development will continue to be discussed in the field of social sciences. However, when examining the database in the National Thesis Center, it can be observed that the concept of development has not been given as much importance in Turkish sociology as it has been in the discipline of development economics and has mainly been included in the research topics of economists. This situation gives the impression that sociologists in Türkiye also approach the concept of development from an economic perspective. This study aims to examine the concepts of development and economic mentality from a sociological perspective.

The findings from the in-depth interviews conducted in the field show that almost all of the participants think of the concept of development as multidimensional. It has been observed that the definitions of the meaning attributed to the concept of development are largely similar to the internationally recognized development literature. 90% of the participants stated that they encountered limitations in terms of the meaning they attributed to development during their agency work. The most emphasized issue in this regard is the limitations arising from the high power distance based on the authoritarian mentality of the centralized state structure that emerged as a result of the transformation of socius into polity, which is related to policy makers and the ministry. As stated in a study emphasizing the central-local dichotomy in development (Savrul, 2012), the existence of uniform/national development policies determined and implemented from the center weakens the effectiveness of regional development efforts. According to the study, the polity-centered understanding determines the rules of the game (Bourdieu) related to local development. For example, when regional development agencies were established between 2006 and 2010, they had the authority to make decisions on their own, such as annual work programs, appointments of unit managers and investment support office coordinators, hiring new personnel, and conducting domestic and international activities, including organizing fairs and conferences. However, today, all these tasks and processes mentioned above need to be submitted for approval by the Ministry. Another limitation in this regard is that the asymmetrical center-periphery (provincial) relationship created on the basis of authoritarian mentality creates the problem of inter-institutional coordination and lack of governance. This is the case for both development agencies and other public institutions and organizations in the region.

Regional development agencies, despite the centralized public administration, have been seen to continue their collaboration with institutions and organizations on specific themes and issues. Participants have interpreted the dominant view of regional development agency activities, which are predominantly based on a policy-centered approach to economic development, in different ways. While some participants accept the dominant role of economic development in increasing social welfare, there are also those who believe that this dominance is not correct. The selection of the Ministry of Industry and Technology as the central organization to which the regional development agencies are affiliated is a concrete proof that the administrators of the Republic of Türkiye also view the concept of development on an economic basis. According to Bourdieu (2006: 11), attributing the development of an area to infrastructural elements, i.e. physical capital, allows politicians to reduce all social events to their purely economic dimensions, allowing them to avoid taking too much risk in policy making and implementation. This perspective reflects not only that of the central government but also that of the local stakeholders of regional development agencies.

When we consider the working environment of regional development agencies in the context of Bourdieu's concept of "habitus", it is seen that the aforementioned reasons and the dominant authoritarian mentality elements shape the habitus in this field. On the other hand, approximately 65% of the staff who started working in a regional development agency reported that the meaning attributed to the concept of development and the

development perspective changed positively in the context of society-economy-environment (the triple pillar of sustainable development). In this respect, it can be said that the habitus of regional development agencies has provided agency staff with a multidimensional perspective. As for development being a matter of mentality, approximately 85% of the participants reported that development can be realized through a transformation of mentality.

The social mentality and the rationality of political, economic, and social institutions and organizations that have emerged based on this mentality, within the framework of a democratic mentality that stays within the limits of rationality, can be seen as a hybrid model that includes elements of the existing patriarchal and authoritarian mentality. It is similar to implementing More's (2010: 92-125) "Utopia" in Türkiye, which involves a utopian approach to quickly bring about a paradigm shift, that is, a shift from polity to society. Based on the fact that the mentality of societies can change in at least a few generations, at least in the context of establishing an institutional culture, the practices of regional development agencies can be changed in order to recreate the habitus and perceptions related to these habitus in the fields specific to regional development agencies. In this regard, it is necessary to completely change some parts of the current regional development agency law and service guidelines, and/or revise certain articles, in order to minimize the limitations hindering the achievement of goals in terms of human development by the personnel working in regional development agencies.

Finally, when the data obtained from the literature review, observations and in-depth interviews conducted within the scope of this study are analyzed, it is seen that regional development agencies have not been able to achieve the objectives stated in the establishment law. Because the efforts to change this situation are mostly from a polity-centered perspective. In the study, it was understood that this perspective, which is at the source of the problem, reproduces the problems and turns them into a ball of problems in an effort to solve the problems. It is also clear from the analysis of the literature that regional/local development issues cannot be focused on or successful without leaving a polity-centered jacobinist perspective. In this context, in order for a local development-oriented institution, which is quite new in Türkiye, to be successful, a governance-based structure in which local dynamics take action should be built. Without building this structure, it seems very difficult to talk about a socius-centered development (humanitarian development) approach that puts people at the center. The proposition of "against the people, for the people" has been ineffective in terms of development, at least since the establishment of the Republic of Türkiye. Despite the implementation of fifteen national plans and numerous local development projects, none of them have been able to fully achieve their goals. This can be seen as a failure of the development approaches based on this premise. Today, regional development agencies in Türkiye do not have a defined and relevant legal status within the administrative system. It is believed that granting these agencies a specific status would enhance their functionality and effectiveness at the local level. It is expected that these agencies, with a parallel perspective to the theoretical approach of human development, would take action to promote human development in their activities.

REFERENCES

- Akın, Y. (2011). *The Ottoman Home Front During World War I: Everyday Politics, Society and Culture*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The Ohio State University Graduate Program in History, Ohio.
- Alver K., Doğan N. (2018). *Kültür Sosyolojisi*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Arendt, H. (1994). *İnsanlık Durumu*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aron, R. (1994). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (Çev. Korkmaz Alemdar), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuku*, İsmail Akgün Matbbası, İstanbul.
- Berger P. L., Luckmann T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, (Çev. V. S. Öğütle), Paradigma, İstanbul.
- Bal, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntem ve Teknikleri (Uygulamalı Örnekli)*, Sentez Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N. (1972). *Türkiye İktisat Tarihi-I*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Bilgiseven, A. K. (1995). *Türk-İslam Kültüründe Fert ve Cemiyet İlişkisi ve İslami Kavramlar*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Braudel, F. (2002). *The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Vol.II, Phoenix Press, London.

- Bourdieu, P. (2003). *The Logic Of Practice*, (Çev. Richard Nice), Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (2006). *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), Hil Yayın, İstanbul.
- Bottomere T. B. (1977), *Toplum Bilim*, (Çev. T. Toskay), Doğan Yayınevi, Ankara.
- Calhoun, C. (2007) "Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları" (Çev. Güney Çeğin) (içinde) Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi, (drl.) Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Creswell, J. W. (2013). *Research Design: Qualitative, Quantitative, And Mixed Methods Approaches*, Sage Publications Ltd., Thousand Oaks, CA.
- Çelebi, N. (2007). "Socius, Oikos, Polis", *Sosyoloji Dergisi Ülgen Oskaya Armağan Özel Sayısı*, 49-56.
- Çelebi, N. (2008). "Türkiye'deki Sosyoloji Dernekleri: Süreksizliklerin Ardındaki Süreklilik", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 11, 677-690.
- Delmas, Cl. (1967). *Avrupa Uygarlığı Tarihi*, (Çev. Ender Gürol), Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayın, İstanbul.
- Dobb, M. (1990). *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, (Çev. Feyza Kantur), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dowd, D. (2006). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi*, (Çev. Cihan Gerçek), Yordam Kitap, İstanbul.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İşbölümü*, (Çev. Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Fichter, M. M. (1996). "Mental İllness in A Representative Sample of Homeless Men in Munich", *Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 130.
- Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet*, (Çev. Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Glesne, C. (2014). *Nitel Araştırmaya Giriş*, (Çev. A. Ersoy ve P. Yalçinoğlu), Anı Yayınları, Ankara.
- Grbich, C. (2013). *Qualitative Data Analysis*, Sage Publications Ltd., London.
- Güngör, E. (1989). *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Güvenç, B. (1996). *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Halkier, H. (2006). *Regional Development Agencies and Multilevel Governance: European Perspectives*, Tepav, Ankara.
- Hennink M., vd., (2010), "Qualitative Research Methods", *Critical Public Health*, Sage Publications Ltd., 22 (1).
- HDR, (1990). *Human Development Report: Concept and Measurement of Human Development*. http://www.hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf (17.01.2021).
- HDR, (2019). *Human Development Report: Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today: Inequalities In Human Development in The 21st Century*. <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf> (11.10.2023).
- Hirschman, A. (2008). *Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?*, (Çev. Barış Cezar), Metis Yayınları, İstanbul.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Sage Publications Ltd., Tilburg University, Netherlands.
- Huberman, L. (2013). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Işın, E. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (2015). *Devlet-i Alliyeye*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Karatepe, Ş. (1997). *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Karpat, K. (2014). *Osmanlı Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2000). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kishtainy, N. (2018). *Ekonominin Kısa Tarihi*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- LeCompte M. D., Goetz J. P. (1982). "Problems Of Reliability and Validity In Ethnographic Research", *Review of Educational Research Spring*, 52 (1), 31-60.
- Maillet, J. (1983). *İktisadi Olayların Evrimi*, 18. Yüzyıldan Bugüne, (Çev. E. Tokdemir), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Mahçupyan, E. (2000). *Batı'dan Doğu'ya, Dünden Bugüne Zihniyet Yapıları ve Değişim*, Patika Yayınları, İstanbul.
- Mankiw N.G., vd., (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 107 (2), 407-437.

- Mardin, Ş. (1992), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meriç, C. (1986). *Kültürden İrfana*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Çev. S. Turan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Mucchielli, A. (1991). *Zihniyetler*, (Çev. Hamet Kotil), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nakavi, M. (1997), *Batılaşma Sosyolojisi*, (Çev. A.Özgür), Kevser Yayınevi, İstanbul.
- Nonneman W., Vanhoudt P. (1996). "A Further Augmentation of the Solow Model and the Empirics of Economic Growth for OECD Countries", *Quarterly Journal of Economics*, 111 (3), 943–953.
- Oakley P., Garforth C. (1985). *Guide to Extension Training*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Roma.
- Parla, T. (1989). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul. Parekh, B. (2002). *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, (Çev. B. Tanrıseven), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Pirenne, H. (2011). *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Romer, P. M. (1986). "Increasing Returns and Long Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94, 1002-1037.
- Savrul, B. K. (2012). *Bölgesel Kalkınma Kuramleri ve Politikaları: Avrupa Birliği ve Türkiye*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Smith, P. (2001). *Rönesans ve Reform Çağı*, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Schumpeter, J. (1962). *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper&Row, New York.
- Schumpeter, J. (2005). "Development", *Journal of Economic Literature*, 43, 1, 108-120.
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*, (Çev. Y. Alogan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sombart, W. (2008). *Burjuva, Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, (Çev. O. Adanır), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Streeten, P. (1994). "Human Development: Means and Ends" *The American Economic Review*, 84-2, 232-237.
- Şen H., Kaya A., (2014). *Dünden Bugüne AB ve Türkiye’de Bölgesel Politikalar: Karşılaştırmalı Bir Analiz*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- Tanilli, S. (1995). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş II*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Torre, A., Wallet, F. (2016). "Regional Development İn Rural Areas: Analytical Tools And Public Policies", *Springer*, 34(1). (2016), 23-45.
- Touraine, A. (1998). "Sociology Without Society", *Current Sociology*, 119-125.
- Turner, B. (1974). *Weber and Islam*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Türkkahraman, M. (2010). "Zihniyet ve Türk Toplumunda Zihniyet Değişimi Problemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 184, 37-54.
- Ülgener, S. F. (2006a). *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2006b). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F. (2016). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Veblen, T. (1995). *Aylak Sınıf*, (Çev. İnci User), Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Wacquant, L. J. D. (2003). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar’a Giriş, Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, (Çev. Nazlı Ökten), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, I. (2006). *Tarihsel Kapitalizm*, (Çev. Necmiye Alpay), Metis Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. Zeynep Gürata), Ayraç Yayınevi, Ankara.

Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*, (Çev. Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul.

Wells, C. (1994). *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, (Çev. Bozkurt Güvenç), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.09.2023 ✓Accepted/Kabul:01.11.2023

DOI:10.30794/pausbed.1353819

Research Article/Araştırma Makalesi

Özdemir, H. (2023). "Silyon (Karahisar-ı Teke) Kale Mescid Kazısı Seramikleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 279-291.

SİLLYON (KARAHİSAR-I TEKE) KALE MESCİD KAZISI SERAMİKLERİ

Hicran ÖZDEMİR*

Öz

Silyon (Karahisar-ı Teke) antik kenti, günümüzde Antalya İli, Serik İlçesi, Yanköy Mahallesi'nde yer alan halk arasında Asar tepesi olarak bilinen yüksek bir tepede konumlanmaktadır. Antik dönemde Silyon, bölgenin önemli kentlerinden birisi olmuştur. Günümüzde Hellenistik, Roma, Bizans ve Türk Dönemi'nin izlerini taşıyan kalıntılar mevcuttur. Antalya ve Alanya güzergahında yer alan bölgede, Türk hakimiyetinin tam olarak sağlanması Anadolu Selçuklular döneminde yani 13. yüzyılın ilk çeyreğinde önce Antalya daha sonra Alaiye'nin (Alanya) ele geçirilmesiyle olmuştur. 14. yüzyıl başında Hamidoğulları hakimiyetine geçen bölge, Yıldırım Bayezid döneminde 1390-1399 yılları arasında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Silyon'un Türk Dönemindeki ismi ise Karahisar-ı Teke olarak bilinmektedir. Karahisar-ı Teke'nin Selçuklu hakimiyetine geçtikten sonra inşa edildiği düşünülen Kale Mescidin de 2020 yılında kazı çalışmaları yapılmıştır. Çalışmalar sırasında az sayıda ancak kalenin Türk dönemindeki tarihsel sürecine katkı sağlayacak seramikler ele geçmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan söz konusu seramikler genel olarak 13.yüzyıl ile 15.yüzyıl başı arası döneme tarihlenmektedir. İncelenen seramikler içerisinde Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerine tarihlendirilen sgraffito, astar bezeme (slip), tek renk sırlı ve sırsız seramiklerin yanı sıra Kıbrıs üretimi sgraffito tekniğinde seramikler de bulunmaktadır. Bu seramiklerin bölgenin 13. ve 14. yüzyıldaki siyasi ve ticari hareketliliğin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Silyon, Karahisar-ı Teke, Kale Mescid, Seramik, Kıbrıs.*

SİLLYON (KARAHİSAR-I TEKE) KALE MASJİD EXCAVATION CERAMICS

Abstract

The ancient city of Silyon (Karahisar-ı Teke) is located on a high hill known as Asar hill among the people in the Yanköy neighborhood of Serik District, Antalya province. In the Ancient Period, Silyon became one of the important cities of the region. Today, there are ruins bearing the traces of the Hellenistic, Roman, Byzantine and Turkish Periods. In the region that is located on the Antalya and Alanya routes, the Turkish domination was achieved during the Anatolian Seljuk period by the seizure of Antalya and then Alaiye (Alanya) in the first quarter of the 13th century. The region, which was dominated by the Hamidids at the beginning of the 14th century, joined the Ottoman lands between 1390-1399 during the reign of Yıldırım Bayezid. Silyon's name in the Turkish Period is known as Karahisar-ı Teke. Some excavations were carried out in 2020 in Kale Masjid, which is thought to have been built after the Karahisar-ı Teke was under Seljuk domination. The ceramics that constitute the subject of this study are generally dated to the period between the 13th century and the beginning of the 15th century. Among the ceramics examined, in addition to the sgraffito, primer decoration (slip), monochrome glazed and unglazed ceramics which are dated to the Principals and Early Ottoman Period, ceramics were also found in the Cyprus production sgraffito technique. These ceramics are the result of the political and commercial mobility of the region in the 13th and 14th centuries.

Keywords: *Silyon, Karahisar-ı Teke, Kale Masjid, Ceramic, Cyprus.*

*Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: hozdemir@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0625-8577>).

1. GİRİŞ

Sillyon antik kenti, günümüzde Antalya İli, Serik İlçesi, Yanköy Mahallesi'nde yer alan ve halk arasında da Asar tepesi olarak bilinen yerde konumlanmaktadır. Demirçağ'ından Türk-İslam Dönemi'ne kadar kesintisiz yerleşim görmüş çok katmanlı bir kent örneğidir¹

Sillyon, Pamphy Ovası'nın önemli kentlerinden biridir². Diğer Pamphy şehirlerinden farklı olarak burada yaşamış kültürlerin (Hellenistik, Roma, Bizans, Türk Dönemi) izleri, tarihi kalıntılardan açık bir şekilde izlenebilmektedir³. Sillyon'un Türk hâkimiyetine geçişi Anadolu Selçukluların Dönemi'nde olmuştur. Kentin, Türk hakimiyetine geçtikten sonraki adının Karahisar-ı Teke olduğu bilinmektedir⁴.

Sillyon antik kenti ve çevresinin ilk olarak Türklerin eline geçmesi Malazgirt Zaferi'nden sonra başlamış 11. ve 12. yüzyıllarda birkaç kez Türkler ve Bizanslılar arasında el değiştirdikten sonra 1120 senesinde Bizanslıların Antalya ve çevresindeki pek çok kaleyi ele geçirmesiyle Bizans hakimiyetine geçmiştir⁵.

Bölgede Türk hakimiyetinin tam olarak sağlanması 13. yüzyılın ilk çeyreğinde önce Antalya daha sonra Alaiye'nin (Alanya) ele geçirilmesiyle olmuştur. Antalya 1207 (603 H.) (Hicri 603 yılının Şaban ayında) yılında Selçuklu hükümdarı I. Gıyasüddin Keyhusrev tarafından Frenklerden alınarak Mübarizeüddin Ertokuş yönetimine verildi⁶. Bu dönemde bölgeye Teke aşireti yerleştirilmiştir. Daha sonra kısa bir süre Kıbrıs Krallığı'na bağlansa da 1213 (610 H.) yılında I. İzzeddin Keykavüs tarafından tekrar geri alınmıştır⁷.

Antalya alındıktan sonra Sultan I. Alâeddin Keykubat Döneminde doğruya doğru ilerlenerek 1221'de Alaiye (Gelinovros-Galonoros) kalesi zapt edilmiştir. Bundan sonra Sultan Alâeddin kentin isminin de kendi ismiyle anılmasını uygun görmüş ve şehrin ismi Alaiye olarak değiştirilmiştir⁸. Böylelikle Antalya ve Alanya güzergahında yer alan Sillyon şehri de Selçukluların hakimiyetine geçmiştir.

II. Mesud'un ölümünden (H.708/M.1308) sonra bölgenin hâkimiyeti Hamîdoğulları'na geçmiştir⁹. Hamîd Bey'in torunu Feleküddin Dünder Bey Antalya'nın idaresini kardeşi Yûnus Bey'e verdi. Böylelikle Hamîdoğulları'nın, merkezi Antalya olan Teke kolu ortaya çıktı. Yûnus Bey'in ardından oğlu Mahmud Bey Antalya'da, diğer oğlu Hızır Bey İstanol'da, kölesi Zekeriyâ Karahisariteke'de hüküm sürmüştür¹⁰.

Bölge Yıldırım Bayezid Döneminde 1390-1399 yılları arasında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ankara Savaşı'ndan sonra 1402-1415 yıllarında Antalya ve Alaiye dışında bütün Teke-ili Karamanoğullarının idaresine girmişken, Antalya ile Karahisar-ı Teke Osmanlılar'ın elinde kalmıştır. 1423 yılında Osman Çelebi'nin ölümünden sonra Antalya ve çevresinde Tekeoğulları'nın hâkimiyetine son verilmiş, Teke-ili tamamen Osmanlı hakimiyetine geçmiştir¹¹.

Köklü bir tarihe sahip Sillyon (Karahisar-ı Teke)'de bulunan Kale Mescid'de 2020 yılında kazı çalışmaları yapılmıştır. Çalışmalar sırasında ele geçen seramikler bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Mescid ve çevresinde yapılan kazı çalışmalarında elde edilen seramik bulgular diğer bulgularla birlikte değerlendirilerek Mescid'in ve Kale'nin tarihinin aydınlatılması amaçlanmıştır. Ayrıca elde edilen bu seramik buluntular hem Akdeniz hem de diğer çevre kazılarda elde edilen seramik buluntularla karşılaştırılarak siyasi, sosyal ve ticari ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1 Kent tarihi için bk. Taşkıran, 2020b: 1-31.

2 Mansel, 1945: 137.

3 Mansel, 1945: 141.

4 Karahisar-ı Teke'nin konumu ile ilgili çeşitli görüşler olmakla birlikte son zamanlarda yapılan araştırmalar Karahisar-ı Teke Kalesi'nin Sillyon antik kenti üzerinde kurulduğu yönündedir. Bk. Karaca, 1997: 116; Taşkıran, 2020b: 21.

5 Kimnamos, 2001: 7.

6 İbni Bibi, 1941: 45.

7 Uzun Çarşılı, 1988: 52.

8 İbni Bibi, 1941: 97-98; Cahen, 1979: 133.

9 Uzun Çarşılı, 1988: 52.

10 Çelik, 2011: 344-345.

11 Çelik, 2011: 345.

2.KALE MESCİDİ VE KAZI ÇALIŞMALARI

Karahisar-ı Teke Kalesi'nde Türk Dönemiyle ilgili ilk çalışmalardan biri 1970 yılların başında Ş. Yetkin tarafından yapılmış ve kaledeki Türk Dönemi eserleri değerlendirilmiştir¹². 2009 yılında başlayan Sillyon ve Çevresi Yüzeysel Araştırması'nda kent içerisinde yer alan Antik Dönem kalıntılarının yanı sıra Kale Mescidi de ele alınmıştır¹³. 2018-2019 yılları arasındaki son dönem yüzeysel araştırmalarında ise yapı detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir¹⁴. 2020 yılında, günümüze harim bölümü duvarları ve üst örtüsü sağlam olarak gelebilen Kale Mescid içerisinde ve çevresinde kazı çalışmaları yapılmıştır. Yürütülen kazılar sonucu yapı tüm detaylarıyla ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 1).

Yapının aslı, üzeri kubbe ile örtülü kare planlı tek bir mekandan (harim) oluşmaktadır. Kare mekandan kubbeye geçiş Türk Üçgenleri ile sağlanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde Mescidin kuzey bölümüne bir ön giriş ve doğu cephesine iki odalı bir demirci atölyesinin eklendiği kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır¹⁵. Kazı çalışmalarında mescide ait yapıya ya da onarıma kitabesi ele geçmemiştir. Tarihi bilgiler ve kazı sonucunda elde edilen bulgulardan Sillyon Kale Mescidi'nin kare planlı, kubbe örtülü harim kısmının, bölgenin Anadolu Selçuklu Devleti tarafından kesin fethinden hemen sonra 1221-1228 yılları arasında, kuzey ve doğu bölümündeki ek mekânların ise en erken 15. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği düşünülmektedir¹⁶.

Fotoğraf 1: Sillyon (Karahisar-ı Teke Kalesi) Kale Mescid (Sillyon kazı arşivi)

3.KALE MESCİDİ SERAMİKLERİ

Kale Mescid kazısı çalışmalarında ele geçen seramikler içerisinde tüm ya da tüme yakın parça bulunmamaktadır. İncelenen seramikler kırık kaide, gövde ve ağız parçalarıdır. Bu nedenle değerlendirme hamur özellikleri, sır kullanımı ve bezeme teknikleri dikkate alınarak yapılmıştır.

3.1.Sgraffito Bezemeli Seramikler

Mescid içerisinde beş adet sgraffito bezeme tekniğinde seramik parçası ele geçmiştir. Sgraffito tekniğindeki bezeme kapların iç yüzeyinde uygulanmıştır. Bu seramiklerden iki adet dip ve bir adet gövde parçası hamur rengi ve yapısı ile ele geçen diğer sgraffito teknikli seramiklerden ayrılarak bir grup oluşturmaktadır. Kaide parçaları aynı

12 Yetkin, 1974: 861-872; Yetkin, 1976: 195-203.

13 Özer, 2012: 34, 35. Resim: 4.

14 Taşkiran, 2020a: 45-46.

15 Taşkiran ve Palalı, 2021: 43.

16 Taşkiran ve Palalı, 2021: 44.

hamur grubunda kırmızımsı sarı renkte (5YR 6/6 -7,5 YR /7/6), gövde parçası pembe hamur renginde (7,5YR/7/4) sık dokulu, iyi pişmiştir. Form olarak kaide parçaları halka kaide formundadır. Halka kaidelerden birisi dışarıya doğru genişleyen, kadehvri yüksek kaide formundadır. Yüksek formlu kaide parçasının (Tablo 1:1) iç yüzeyi krem renkli astar ile kaplanmış, ince kazıma tekniğinde, birbirini kesen yatay ve dikey çizgilerle çok simetrik olmayan kare panolara ayrılmıştır. Bu kare panoların içerisinde yine ince kazıma tekniğinde bezemeler yapılmıştır. Üzeri çok açık yeşil şeffaf sırla kaplanmıştır. Bu şekilde iç yüzeyde dama şeklinde kare panolara ayırarak bezeme Ortaçağ seramiklerinde görülen bir üsluptur. Benzer örneklerine Akdeniz Bölgesi'nde rastlanılmıştır. Kızkalesi Kazısı seramikleri içerisinde dama tahtası gibi düzenlenmiş kare ve üçgenlerden oluşan, içerisi kıvrımlı şekillerle doldurulmuş parçalar ele geçmiştir¹⁷. Bir parça kadehvri yüksek kaide formu ile de benzerdir¹⁸. Kızkalesi Kazılarında ortaya çıkarılan seramikler 13. yüzyıl Lusignan Dönemi'ne tarihlendirilmiştir¹⁹. Hem hamur rengi hem de bezeme olarak benzer bir diğer seramik parçası Alanya Kalesi Kazısı Tershane buluntuları arasında yer almakta ve 14. yüzyıl boyalı sgraffito Kıbrıs seramiği olarak değerlendirilmektedir²⁰. İncelediğimiz bu parçanın üslup olarak en yakın bir başka örneği ise 13. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilen Bizans seramikleri içinde Sparta 'da ele geçmiştir²¹.

Diğer kaide parçası da hamur rengi ve hamur özellikleri ile bu parçayla aynıdır. Orta yükseklikte, dışa çekik kenarlı halka kaide formundadır (Tablo 1:2). Benzer şekilde iç yüzeyde beyaz renkli astar üzerine ince kazıma tekniğinde bezemeler görülmektedir. İç yüzeyin ortasında iki sıra şeritlerden oluşan daire bezemesinin içerisinde kazıma tekniğinde nokta bezemeleri yapılmıştır. Hem daire bezemesinin içerisinde hem de şerit bezemeler arasında mor renk boya lekeleri görülmektedir. Üzeri çok açık yeşil sırla kaplanmıştır.

Sgraffito tekniğindeki gövde parçasının (Tablo 1:3) formu belirlenememiştir. İç yüzeyde ince kazıma tekniğinde, bezemenin sınırlarını belirleyen çift sıra şeritler ve stilize palmet olduğunu düşündüğümüz bir motif görülebilmektedir. Şeritler ve motif arasında kalan boşluklar ince kesik çizgilerle doldurulmuştur. Açık yeşil, koyu yeşil ve hardal sarı renklerle boyanmıştır. Bu şekilde sgraffito bezemeli yeşil, hardal sarısı ve kahverengi renk kullanılarak bezenmiş seramikler Akdeniz'de Bizans, Selçuklu ve Haçlı Dönemi seramikleri arasında görülmektedir. Söz konusu seramik parçasının benzer örnekleri 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir²². Kale Mescid kazılarında ele geçen bu gruptaki seramikleri benzer örneklerine bakarak 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başına tarihlemek mümkündür. Bu seramiklerin Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde kaleye Kıbrıs'tan geldiği söylenebilir. Bu dönem de Kıbrıs ilişkilerinin somut delilleridir. Ayrıca benzer bir örneğin Yunanistan'da ele geçmesi bu seramiklerin geniş bir dağılımının olduğunu da göstermektedir. Silyon örnekleri ise Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde hem Anadolu hem Akdeniz ticaretinde Kıbrıs seramiklerinin dağılımı açısından yeni veriler oluşturmaktadır.

Hamur grubu olarak diğer sgraffito bezemeli seramiklerden ayrılan, kırık olduğu için formu belirlenemeyen üç adet gövde parçası kendi içerisinde benzer hamur yapısına sahiptir. Bu seramiklerden iki adet sgraffito bezemeli gövde parçasından biri açık kırmızı (2,5YR/6/6), diğer gövde parçası ise açık kırmızımsı kahve (2,5YR 6/4) hamur rengindedir. Bir gövde parçasının üzerinde krem renkli astar üzerine ince kazıma tekniğinde dikey çizgiler yapılmıştır. İç yüzey koyu yeşil, açık yeşil ve sarı renkte boyalı, dış yüzeyde astar ve yeşil sırlıdır (Tablo 2:1). Diğer gövde parçasında krem renkli astar üzerine ince kazıma tekniğinde bezeme uygulanmış ancak kırık olduğu için motif seçilememektedir. Motif içlerinde hardal sarısı renk kullanılmış ve yüzey açık yeşil sırla kaplanmıştır. Üzerinde üç ayak izi görülmektedir (Tablo 2:2). Aynı hamur grubunda açık kırmızımsı kahve (5YR 6/4) hamur renginde, tek renk sırlı sgraffito bir gövde parçası üzerinde ince kazıma tekniğinde, ağız kenarında ve kaide kenarında yapılan ince yatay şeritler arasında dikey konumda stilize yaprak benzeri motifler görülmektedir. Üzeri hardal sarısı sırla kaplanmıştır. Dış yüzey yarıya kadar krem astar ve kahverengi sırlıdır (Tablo 2:3). Bu süsleme kompozisyonu ile üretilmiş seramikler 13. yüzyılda oldukça yaygındır. Benzer şekilde süsleme tekniği ve kompozisyonuna sahip yeşil sırlı bir kase parçası Akşehir Taş Medrese kazılarında ele geçmiş ve 13. yüzyıl örneği

17 Köroğlu, 2012: 22-23, Şekil I, 3., Şekil II, 1,5.

18 Köroğlu, 2012: 22, Şekil I, 3.

19 Köroğlu, 2012: 20.

20 Bilici, 2005: 338, Örn. No. 12, Res. 7, 12. Ayrıca 13. yüzyıla tarihlendirilen pembe hamur renginde, krem astar üzerine sgraffito tekniğinde iç yüzey kare panolara ayrılmış ve içleri spirial bezemeye bezenmiş, yüksek kaideli Kıbrıs seramiği için bk. Piltz, 1996: 21, No. 4.

21 Dimopoulos, 2005: 339, Fig. 4.

22 Benzer Kıbrıs örnekleri için bkz. Taylor, 1938: Fig. 44. Ayrıca 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başına tarihlendirilen Kıbrıs seramiği için bk. Piltz, 1996: 35, No. 18.

olarak değerlendirilmiştir²³. Yine benzer üslupta yeşil sırlı bir örnek Alanya kalesi kazılarında ortaya çıkmış ve 13. yüzyıl ortalarına ait Kıbrıs üretimi olarak değerlendirilmiştir²⁴. Kale Mescid kazılarında ele geçen bu seramikleri 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başına tarihlemek mümkündür.

3.2. Astar Bezemeli Seramik

Çalışmalar sırasında bir adet astar bezemeli kaide parçası ele geçmiştir. Kırmızı (10R 5/8) hamur renginde, ağız kenarı dışa çekik alçak yükseklikte halka kaide formundadır. Seramik parçasının iç yüzeyinde astar bezeme tekniği uygulanmıştır. Kahverengi astar boya zemin üzerine beyaz renkli astar ile bezeme yapılmış, şeffaf hardal sarı sırla kaplanmıştır. Beyaz renkli astar, zemin yüzeyinde hafif kabarıklık oluşturmuştur. Parça küçük olduğu için zemin üzerindeki bezeme kompozisyonu tam olarak tanımlanamamaktadır (Tablo 3:1). Kırmızı hamurlu, bezemenin iç yüzeyde uygulandığı, renk olarak kahverengi zemin üzerine krem renkli astar bezemeli ve hardal sarı sırla kaplı örnekler İznik Roma Tiyatrosu kazısı seramikleri içinde Erken Osmanlı seramikleri olarak değerlendirilmiştir²⁵. Akşehir'de bulunan kırmızı renkte hamurlu, şeffaf kahverengi sırlı bir gövde parçası 13.-14. yüzyıl olarak tanımlanmıştır²⁶. Yozgat Müzesindeki slip teknikli, yüksek kaideli kase formundaki seramikler 13. yüzyıl ortaları ile 14. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir²⁷. İncelediğimiz seramik parçasının kaide formu Selçuklu örnekleri kadar yüksek değildir. Kırmızı hamur rengi ve kaide formu olarak İznik astar boyama seramikleri ile benzerlik göstermektedir. Bu nedenle 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başı olarak tarihlendirilebilir.

3.3. Tek Renk Sırlı Seramikler

Astarlı yüzey üzerine bezeme yapılmadan tek renk sırla kaplanan seramiklerdir. Hamur renkleri kırmızı (2.5/4/8, 2.5 YR 5/8, 10R 5/8), açık kırmızı (10R /7/8, 2,5YR 6/8, 5YR 6/4) dir. Sır rengi olarak bir parça dışında yeşil renkli sırlar farklı tonları kullanılmıştır. Bir parçada ise şeffaf hardal sarısı sır görülmektedir.

Form olarak açık kap formulu tabak ya da kase formlarına ait kaidelerdir. Bu grup içerisinde bir adet tam form veren derin kase parçası ele geçmiştir. Ağız çapı 21.8 cm., dip çapı 8.4 ve yüksekliği 11.6 cm. ölçülerindeki kase parçası kırmızı renkte (10R/5/8) hamurlu, orta yükseklikte halka kaideli ve konik gövdelidir. İç yüzeyin tamamı zeytin yeşili sırlıdır (10Y/5GY/4/4). Dip ve ağız kenarında kazıma tekniğinde şeritler yapılmıştır. Dış yüzeyin ağız kenarında yeşil sır ve gövdenin bir kısmında kahverengi sır kullanılmıştır (Tablo 4:1). Diğer tama yakın form veren kase parçası, kırmızı renkte (2,5YR/4/8) hamurludur. Alçak yükseklikte halka kaideli ve yarı küresel gövdelidir. İçte krem astar üzerine açık zeytin yeşili (10Y-5GY/5/4) sırlı ve bezemesizdir (Tablo 4:2).

Kap formu tam olarak belirlenemeyen ancak iç yüzeylerinin sırla kaplanmasından dolayı kase ve tabak gibi açık kap formlarına ait olduğunu düşündüğümüz tek renk sırlı halka kaide parçaları form olarak birbirlerine benzerdir. Yüksek ve orta yükseklikte, ayak uçları dışa çekik biçimlidir. Bu grup içerisinde değerlendirilen bir halka kaide parçası açık kırmızı (2,5YR/6/8) hamur renginde, iç yüzeyde beyaz astar üzerine açık yeşil sırlıdır ve bezemesizdir (Tablo 4:3). Aynı hamur grubunda kırmızı (2,5YR 5/8) hamur renginde bir diğer kaide parçasının tondosunda basit kazıma ile daire bezeme yapılmış ve yeşil renk sırla kaplanmıştır (Tablo 4:4). Tondoda tek halka bezemeli, firuze ve yeşil renkte sırlı benzer ayak formunda seramikler İznik Roma Tiyatrosu kazılarında ele geçmiştir²⁸. Benzer şekilde yeşil sırlı bir örnek Manisa Gülgün Hatun Hamamı kazılarında²⁹ ve tondosunda tek halka şeklinde bezeme olan yeşil tek renk sırlı seramikler Balat İlyas Bey Külliyesi kazısında bulunmuştur³⁰. Buradaki seramikler yerel üretim olarak değerlendirilmiş ve Manisa Gülgün Hatun hamamı örnekleriyle beraber 14. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir³¹. Beçin kazısı seramik buluntuları arasında hem yeşil hem de sarı tek renk sırlı benzer örnekleri görülmektedir³². Ayasuluk kazılarında ele geçen tek renk yeşil sırlı tondosunda tek halka bezemeli bir kase parçası

23 Gök Gürhan, 2007a: 126, KATALOG NO: 10.

24 Bilici, 2009: 106, Resim 10.

25 Özkul Fındık, 2001: 30,31, Fot. 1-5.

26 Gök Gürhan, 2007b: 166, Foto. 7.

27 Acun, 1995: 6.

28 Özkul Fındık, 2001: 132, Fot. 126,127, Örnek No: 195-199.

29 Gök Gürhan, 2011: 126-127, Kat. No. 10, 12.

30 Gök Gürhan, 2010: Tablo 4, 5a-7a.

31 Gök Gürhan, 2010: 293.

32 Gök Gürhan, 2009: 5, Tablo 6.

14. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir³³. Benzer formda bir diğer halka kaide parçası açık kırmızımsı kahve (5YR 6/4) hamur rengindedir. Tondosunda iç içe iki daire yapılmış ve beyaz astar üzerine hardal sarısı renkte sırla kaplanmıştır (Tablo 4:5). Aynı şekilde tondo da iç içe daire bezeme bulunan kırmızı hamurlu firuze renkte sırlı bir örnek İznik Roma Tiyatrosu kazısı seramikleri içerisinde görülmektedir³⁴. Firuze tek renk sırlı benzer bir örnek Manisa Gülgün Hatun Hamamı kazılarında ele geçmiştir³⁵. Manisa Gülgün Hatun Hamamı seramikleri 14. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir³⁶.

Edirne Yemiş Kapanı kazısında ele geçen tek renk yeşil sırlı, tondosunda baskı tekniğinde dairesel yivli bir bezeme bulunan, halka kaide seramik parçası, kırmızı kil renginden dolayı Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmiş³⁷, diğer bir grup tondosunda konstantrik daireler bulunan halka kaideli seramikler ise Geç Osmanlı Dönemi içinde değerlendirilmiştir³⁸.

Bu seramik grubu yeşil tek renk sırlarına bakılarak "*Turkuaz Sırlı Kaplar*" olarak değerlendirilmiş ve Batı Anadolu'ya Türk nüfusunun gelmesiyle ortaya çıktığı düşünülmüştür. Batı Anadolu bölgesindeki dağılımına bakıldığında kalıplanmış kaplarla aynı kontekslerde bulunduğu görülmüştür³⁹.

Benzer örneklerine bakılarak bu grup seramikleri 14. yüzyıl ikinci yarısına tarihlemek mümkündür. Şu anki veriler ışığında üretim yerinin Batı Anadolu olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. Ancak Silyon'daki bu seramiklere bakılarak dağılımının Batı Anadolu dışına da taşıdığı söylenmelidir.

Tek renk sırlı seramikler içerisinde bir diğer grubu, küçük testi ya da sürahi olduğunu düşündüğümüz kaplara ait gövde ve kulplu parçaları oluşturmaktadır (Tablo 5). Küresel gövdeli ve boyunlu kap formundaki bu seramiklerin üzerlerindeki izlerden, gövdeden boyuna bağlanan kulplu olduğu anlaşılmaktadır. Hamur renklerinin ise kırmızı olduğu görülmektedir (2,5YR/4/8, 10R 5/8, 2,5YR 5/8). Kapların dış yüzeyleri çok ince krem renkli astar üzerine zeytin yeşili (10Y-5GY 4/4, 10Y-5GY 3/2) ve açık sarımsı yeşil (10Y-5GY 6/4) renkte sırlıdır. Sır gövdenin yarısına kadardır diğer yarısı ince astar kaplamadır. İç yüzeyleri astarsız kahverengi sırlıdır (10 YR 3/3 koyu kahve). Bu gruptaki seramik kaplar, form, hamur rengi ve yeşil renk sırlarına bakılarak 14. yüzyıl ortaları ile 15. yüzyıl başı olarak tarihlendirilebilir. Sürahi formunda kulplu, astar üzerine yeşil sırlı benzer bir örnek Aphrodisias'daki kazı çalışmalarında ele geçmiş ve 14. yüzyılın son çeyreği ile 15. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir⁴⁰.

3.4. Sırsız Seramik

Kale Mescid kazılarında ele geçen seramikler içerisinde, form veren sırsız seramik parçası sayısı fazla değildir. Bir adet testi formundaki sırsız seramik parçasının dip ve gövdesinin çoğunluğu kırıktır. Gövdeden bir omuzla uzun bir boyuna geçilmekte, dışa çekik ağız ucuyla sonlanmaktadır. Gövdeden boyuna bağlanan dikey şerit formunda çift kulpludur⁴¹. Kırmızı hamurlu (10R 5/8), çok ince kum ve kireç, az miktarda mika katkılı, sık gözenekli, sık dokulu bir hamura sahiptir. Kabın dış yüzeyi perdahlıdır. Omuz kısmında astar boya ile yapılmış, iki sıra şerit şeklinde bezeme görülmektedir (Tablo 6:1). Sırsız, astar boya ile bezemeli benzer seramikler Ayasuluk kazısında ele geçmiş ve 14. yüzyıl olarak tarihlendirilmiştir⁴². Manisa Gülgün Hatun Hamamı buluntuları içerisinde tek kulplu sırsız testiler üzerinde astar boyama seramikleri görülmektedir⁴³. Benzer örnekler ve kazı çalışmalarında ele geçen küçük testi ya da sürahilerle hamur olarak benzerlikleri dikkate alındığında bu testi formundaki seramik parçasını 14. yüzyılın son çeyreği ile 15. yüzyıl ortalarına tarihlendirmek mümkündür.

Sırsız seramikler içerisinde bir kulplu parçası üzerinde çömlekçi işareti olarak düşündüğümüz bir damga dikkati çekmektedir. Damga kulbun dış yüzeyine kazıma tekniğinde, "+" işareti şeklinde yapılmıştır. Açık kırmızımsı kahve (5YR/6/4) renginde, az miktarda kum ve kireç katkılı bir hamuru vardır. Dış yüzey pembemsi gri (7,5YR 6/2) renkte astarlıdır (Tablo 6:2). Hamur rengi ve grubu olarak 14.yüzyıl seramikleri ile benzerlik göstermektedir.

33 Yılmaz, 2014: 869, Resim 3b.

34 Özkul Fındık, 2001: 132, Fot. 128.

35 Gök Gürhan, 2011: 126, Kat. No. 11.

36 Gök Gürhan, 2011: 114-115.

37 Uçar, 2019: 537, Tablo IV/4.

38 Uçar, 2019: 537-538, Tablo IV/5-15,17-19; V/1,2; V/3-10.

39 Burlot ve Waksman, 2021: 166.

40 Öztaşkın, 2017: 178, Plate 7 (5).

41 Benzer formda çift kulplu testi Örnekleri için bkz. Türe Ölçer, 2014: 176-181, Katalog no:13-15.

42 Türe Ölçer, 2014: 168-175, Katalog no: 9-12.

43 14. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen bu seramikler için bk. Gök Gürhan, 2011: 145-147, Kat. No: 46-50.

Sonuç olarak Sillyon (Karahisar-ı Teke) Kale Mescid Kazısı seramikleri incelendiğinde genel olarak 13. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başı olarak değerlendirilmiştir. 11. yüzyıl sonu bölgenin Türkleşmeye başladığı dönemden sonra Kalenin, kesin olarak 13. yüzyıl başında Selçuklu hakimiyetine geçtiği bilinmektedir. 14. yüzyılda Beylik ve 14. yüzyılın sonunda Osmanlı hakimiyeti söz konusudur. Ele geçen seramiklerde bu kronoloji ile örtüşmektedir. Nitekim Kale’de 2009-2010 ve 2019 yıllarında yürütülen yüzey araştırmasında ele geçen İslami sikke buluntuları üzerinde yapılan incelemelerde, sikkelerinde benzer tarih aralığında olduğu görülmüştür⁴⁴. 13. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başına tarihlendirdiğimiz Kıbrıs üretimi seramikler bu dönemde bölgenin hem siyasi hem de ticari hareketliliğine bağlı olarak Kıbrıs-Selçuklu ilişkilerini ortaya koyan somut deliller olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu seramiklerin bu dönemde Akdeniz’de geniş bir yayılımın olduğunu da göstermektedir. Kale Mescid de ele geçen diğer seramikler ise Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemine tarihlenmektedir. Bu seramik bulgularından yola çıkarak Kale Mescidin, Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi’nde de kullanıldığını söylemek mümkündür. Seramikler kalede yapılan kazı çalışmalarının ilk örnekleri olması bakımından önemlidir.

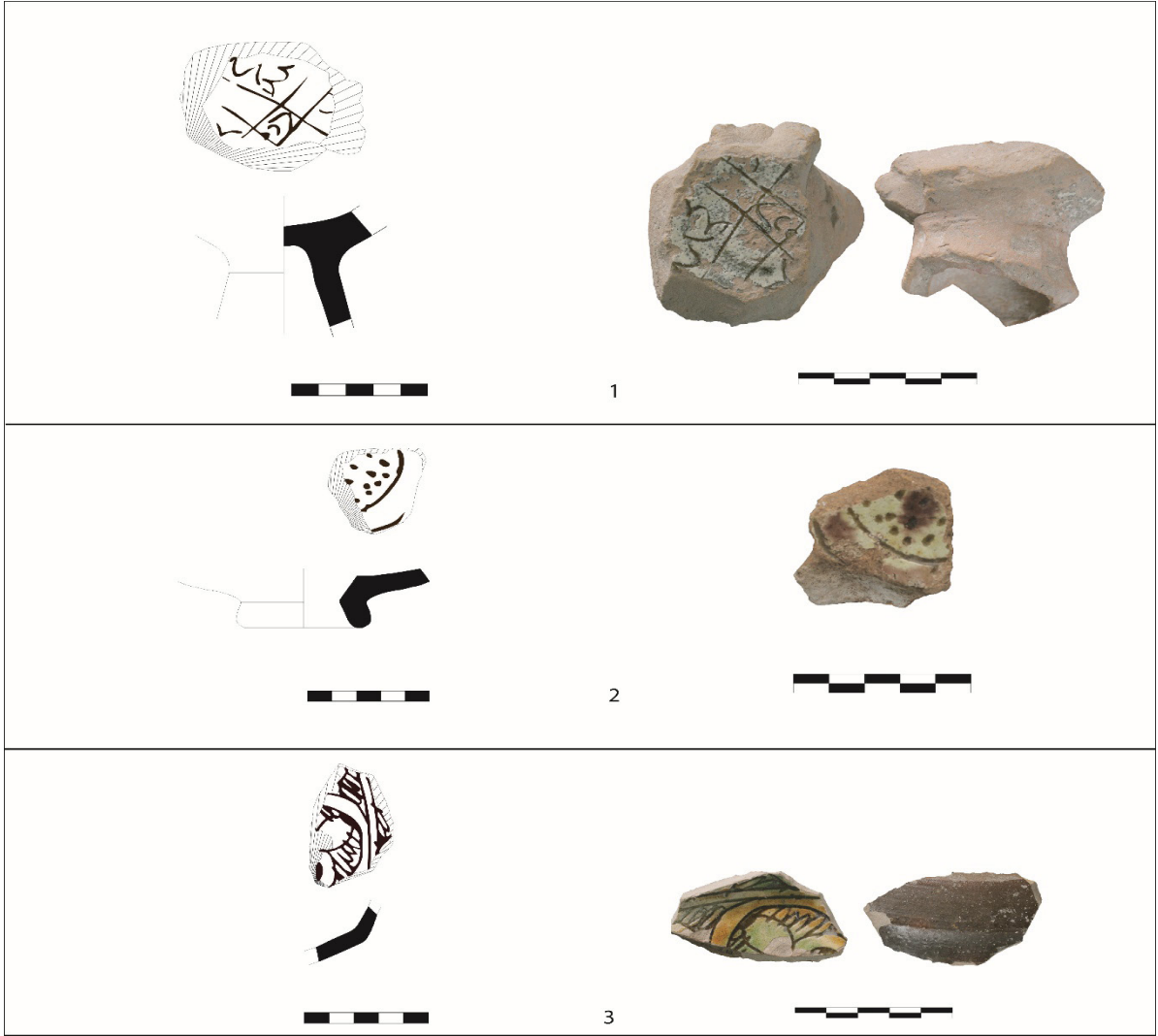
KAYNAKÇA

- Acun, H. (1995). “Yozgat Müzesi’ndeki Selçuklu Kaseleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Cilt I, 1-12.
- Bilici, S. (2005). “Alanya-Tersane ve Kızıl Kule Çevresinden Bir Grup Sırlı Seramik”, *Adalya*, VIII, 329-349.
- Bilici, S. (2009). “Alanya Kalesi Kazılarında Bulunan Ortaçağ Sırlı Seramikleri”, *I. Odtü Arkeometri Çalıştayı. Türkiye Arkeolojisi’nde Seramik ve Arkeometrik Çalışmalar (Prof. Dr. Ufuk Esin Anısına 7-9 Mayıs 2009) Bildiriler Kitabı*, (Ed: A.G. Türkmenoğlu vd.), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 102-111.
- Burlot J. ve Waksman S. Y. (2021). “Batı Anadolu’da Kültürel, Teknolojik ve İktisadi Değişimler: Sırlı Kap Üretimi Kapsamında Bizans’tan Osmanlı Dönemine Geçişi Gözlemek (13.-15. Yüzyıllar)”, *Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Topraklarında Kültürel Üretim Aracı Olarak Sırlı Kaplar (6-7 Aralık 2018)*, (Ed: N. D. Kontogiannis ve B. Böhlendorf Arslan ve F. Yenişehirlioğlu), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul. 157-190.
- Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, (Çev: Y. Moran), E yayınları Tarih Dizisi, İstanbul.
- Çelik, Ş. (2011). “Teke-İli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 40, 344-347.
- Dimopoulos, J. (2005). “Byzantine Graffito Wares Excavated in Sparta”, *Çanak* 7, 335-348.
- Piltz, E. (1996). *The Von Post Collection Of Cypriote Late Byzantine Glazed Pottery*, (Studies in Mediterranean Archaeology Vol. CXIX), Jonsered.
- Gök Gürhan, S. (2007a). *Akşehir Tas Medrese Müzesi’ndeki Türk Dönemi Seramikleri (2000-2001 Anıt Meydan’da Yapılan Kurtarma Kazısı Seramikleri)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi.
- Gök Gürhan, S. (2007b). “Akşehir Kurtarma Kazısı Seramikleri”, *Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, (Ed: G. Öney ve Z. Çobanlı), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 157-169.
- Gök Gürhan, S. (2009). “1995-2009 Yılları Arasında Beçin Kazısı’nda Ortaya Çıkarılan Seramiklerin Değerlendirilmesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XVIII/ 2, 45-70.
- Gök Gürhan, S. (2010). “Balat İlyas Bey Külliyesi Kazısında Ortaya Çıkarılan Seramiklerin Değerlendirilmesi (2007-2008)”, *XIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009)*, (Ed: K. Pektaş vd.), Ege Yayınları, İstanbul, 291-305.
- Gök Gürhan, S. (2011). *Bir Seramik Definesinin Öyküsü Saruhanoğlu Beyliği’nin Mirası Manisa Gülgün Hatun Hamamı Seramikleri*, Manisa Belediyesi Kültür Yayını, Manisa.
- Kinnamos, (2001). *Ioannes Kinnamos’un Historia’sı (1118-1176)*, (Çev: I. Demirkent), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbni Bibi, (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, (Çev: M. N. Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara.
- Uzun Çarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, Cilt. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Taylor, J. P. (1938). “Medieval Graves in Cyprus”, *Ars Islamica*, Vol. 5, No. 1, 55-87.
- Karaca, B. (1997). *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Köroğlu, G. (2012). “Kızkalesi Kazılarında Ele Geçen 12.-15. Yüzyıl Arasına Tarihlenen Ortaçağ Seramikleri”, *Selevcia Ad Calycadnm II*, 11-32.

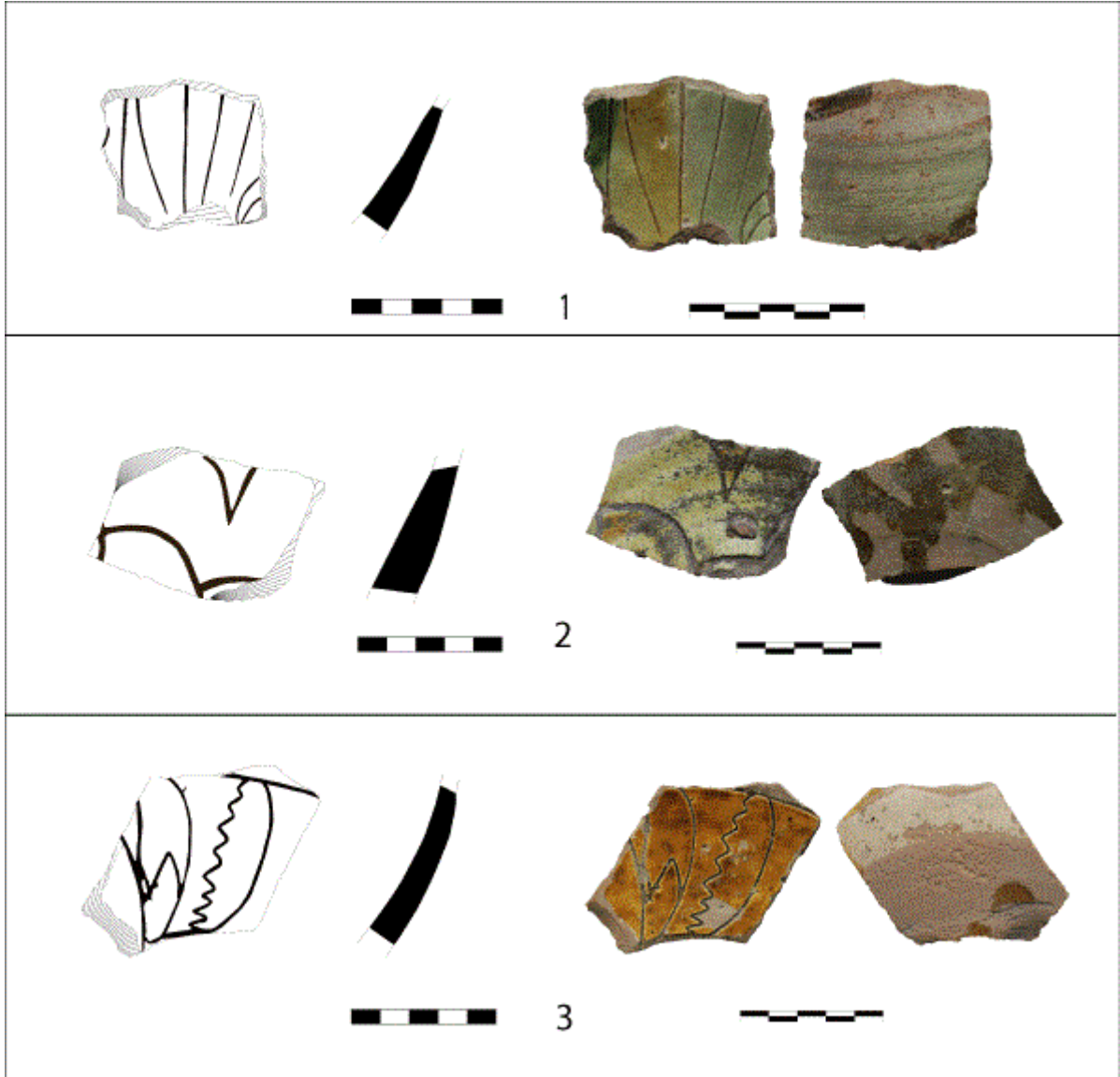
44 Sillyon yüzey araştırmasında ele geçen İslami sikkeler için bk. Mıynat, 2020: 202-205.

- Mansel, A. M. (1945). "Antalya Bölgesi (Pamfilya) 1943 Yılı Sonbaharında Yapılan Arkeoloji Gezisine Dair Kısa Rapor", *Bellekten*, Cilt IX, Sayı 33, 135-145
- Mıynat, A. (2020). "Türk-İslam Hakimiyeti Yıllarında Sillyon (Karahisar-ı Teke) ve Buradaki İslami Sikke Buluntuları", *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi*, (Ed: M. Taşkiran), Ege Yayınları, İstanbul. 197-207.
- Özer, E. (2012). "2010 Yılı Sillyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması", 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011 Malatya), Cilt 3, Ankara, 33-48.
- Özkul Fındık, N. (2001). *İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Öztaşkın, M. (2017). "Byzantine and Turkish Glazed Pottery Finds from Aphrodisias", *Glazed Pottery Of The Mediterranean And The Black Sea Region, 10th–18th Centuries Volume 2*, (Ed: S. Bocharov ve V. François ve A. Sitdikov), Stratum Yayınevi, Kazan- Kishinev. 165-188.
- Taşkıran, M. (2020a). "2018 Yılı Sillyon ve Territoriyumu Yüzey Araştırması", 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı (17-21 Haziran 2019 Diyarbakır), Cilt 3, Ankara, 41-61.
- Taşkıran, M. (2020b). "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon" *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi*, (Ed: M. Taşkiran), Ege Yayınları, İstanbul, 1-31.
- Taşkıran, M. ve Palalı, M. (2021). "Sillyon Kale Masjid (Karahisar-ı Teke Castle) Sillyon (Karahisar-ı Teke Kalesi) Kale Mescidi", *ANMED 19*, 42-44.
- Türe Ölçer, S. (2014). *Ayasuluk Kalesi Doğu Kapısı Çevresindeki 2000-2002 Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Seramikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi.
- Uçar, H. (2019), "Edirne Yemiş Kapanı Kazısı'ndan Bir Grup Osmanlı Seramiği", *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları*, (Ed: O. Kunduracı ve A. Yavuzılmaz), Litera Türk Academia Yayınları, Konya, 509-541.
- Yetkin, Ş. (1974). "The Turkish Monuments in Sillyon (Yanköy Hisarı)", *Mansel'e Armağan II*, (Haz. E. Akurgal ve U.B. Alkım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 861-872.
- Yetkin, Ş. (1976). "Sillyon (Yanköy Hisarı)'daki Türk Eserleri" *Vakıflar Dergisi*, Cilt 11, 195-203.
- Yılmaz, G. (2014). "Ayasuluk Kalesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Bulunan Seramikler," *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Ekim 2012) Bildiri Kitabı*, (Ed: E. Bilget Fataha), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 863-871.

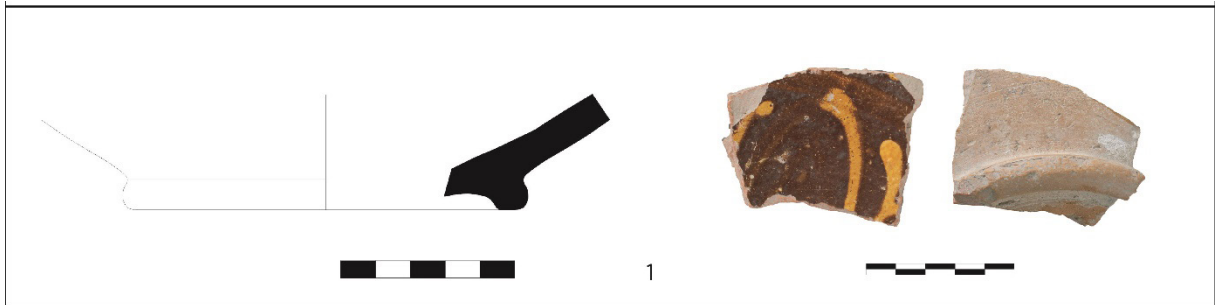
Tablo 1: Sgraffito bezemeli seramikler

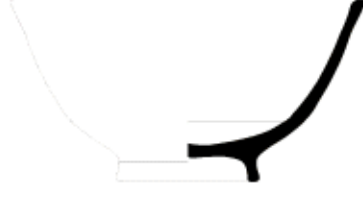

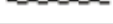

Tablo 2: Sgraffito Bezemeli Seramikler

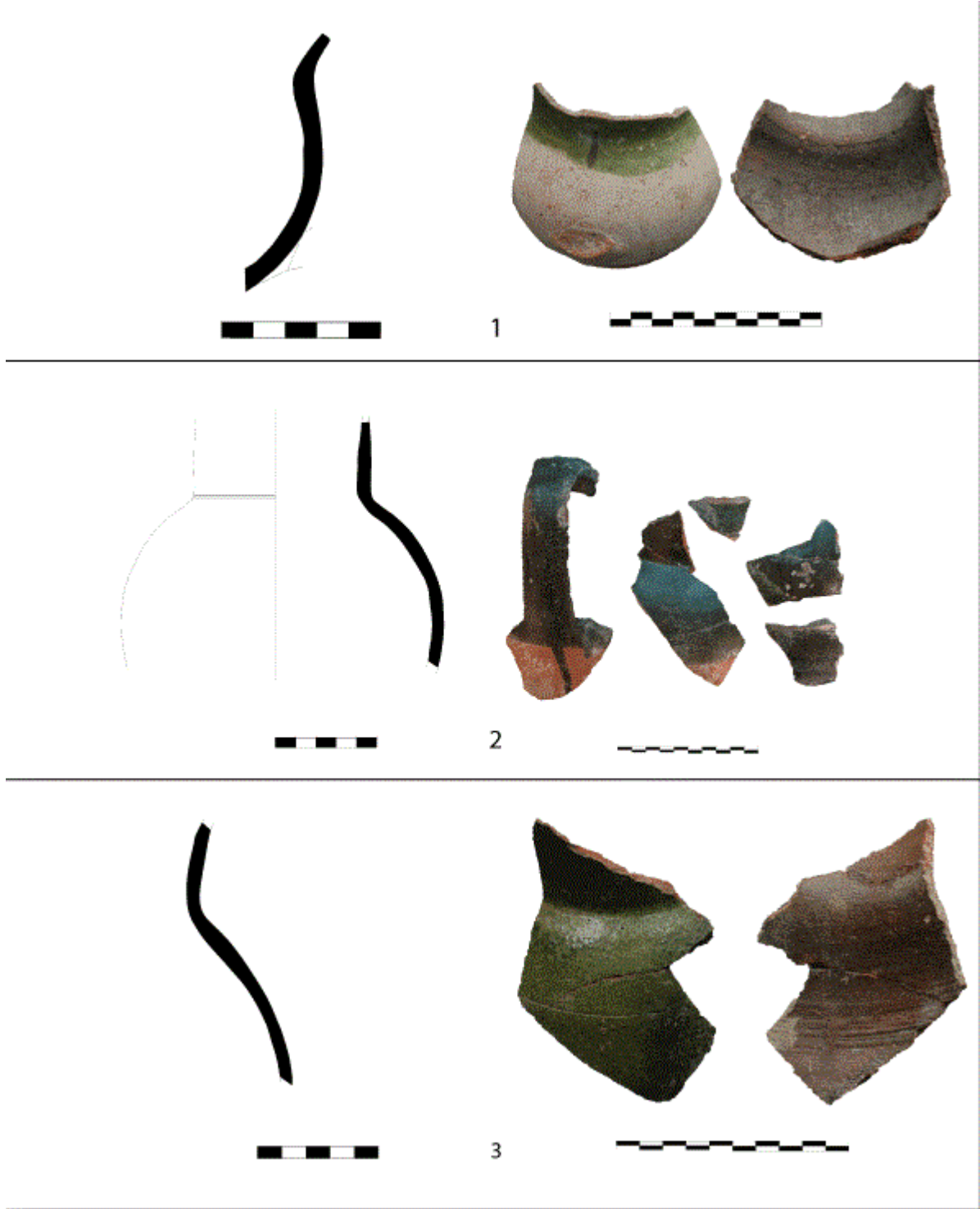
Tablo 3: Astar Bezemeli Seramik

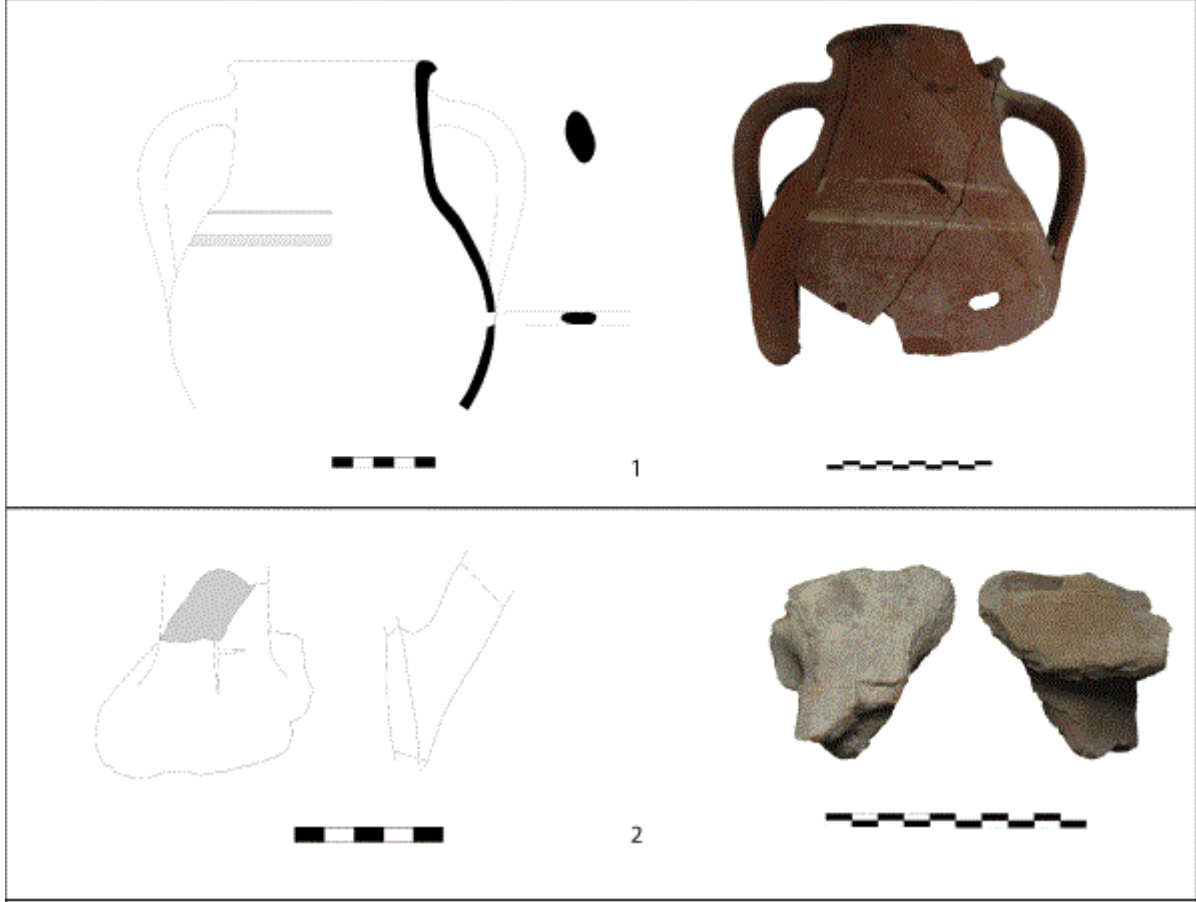
Tablo 4: Tek Renk Sırlı Kaideler

 	1	
 	2	
 	3	
 	4	
 	5	

Tablo 5: Tek Renk Sırlı Küçük Testiler

Tablo 6: Sırsız Seramikler

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.10.2022 ✓Accepted/Kabul:18.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1183813

Research Article/Araştırma Makalesi

Yağlı, İ. ve Haykır, Ö. (2023). "Investor Happiness and Cryptocurrency Returns: Fresh Evidence from Top Five Cryptocurrencies", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 59, Denizli, pp. 293-305.

INVESTOR HAPPINESS AND CRYPTOCURRENCY RETURNS: FRESH EVIDENCE FROM TOP FIVE CRYPTOCURRENCIES

İbrahim YAĞLI*, Özkan HAYKIR**

Abstract

The study aims to investigate the causality relationship between investor happiness and cryptocurrency returns. The study is focused on the five largest cryptocurrencies, specifically Bitcoin (BTC), Ethereum (ETH), Binance Coin (BNB), Ripple (XRP), and Cardano (ADA). Twitter-based Happiness Index is used to measure investor happiness. The sample period covers the period between January 1, 2019, and October 2, 2021. The Zivot-Andrews test is employed to detect stationary of covariates. After ensuring that all variables are stationary at levels, the Granger causality test is adopted to understand the relationship between the happiness index and cryptocurrency returns. The impulse-response functions are illustrated. The results indicate that there is a uni-directional relationship from BTC to Happiness Index, and Happiness Index to ETH. Considering that the causal relationship between cryptocurrency returns and investor happiness differs between cryptocurrencies, it is thought that investors should closely monitor the happiness index and make adjustments in their portfolios in response to changes in investor happiness.

Keywords: *Investor happiness, Cryptocurrency, Granger causality, Impulse-response analysis.*

YATIRIMCI MUTLULUĞU VE KRIPTO PARA GETİRİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: EN BÜYÜK İLK BEŞ KRIPTO PARA BİRİMİNDEN KANITLAR

Öz

Çalışma, yatırımcı mutluluğu ile kripto para getirileri arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda piyasa değeri bakımından ilk sırada yer alan Bitcoin (BTC), Ethereum (ETH), Binance Coin (BNB), Ripple (XRP) ve Cardano (ADA)'ya odaklanılmıştır. Yatırımcı mutluluğunu ölçmek için ise Twitter tabanlı Mutluluk Endeksi kullanılmıştır. Çalışmanın örnekleme 1 Ocak 2019 ile 2 Ekim 2021 arasındaki dönemi kapsamaktadır. Çalışmada ortak değişkenlerin durağanlığını tespit etmek için Zivot-Andrews testinden faydalanılmıştır. Tüm değişkenlerin seviyelerde durağan olduğundan emin olduktan sonra, mutluluk endeksi ile kripto para getirileri arasındaki ilişkiyi anlamak için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Ayrıca etki-tepki analizi ile kripto para getirileri ve mutluluk endeksinde meydana gelecek şokların etkileri analiz edilmiştir. Bulgular, BTC'den Mutluluk Endeksi'ne ve Mutluluk Endeksi'nden ETH'ye tek yönlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Kripto para getirileri ile yatırımcı mutluluğu arasındaki nedensellik ilişkisinin kripto para birimleri arasında farklılık gösterdiği düşünüldüğünde, yatırımcıların mutluluk endeksinin yakından takip etmeleri ve yatırımcı mutluluğundaki değişimlere karşılık portföylerinde ayarlamalar yapmaları gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Yatırımcı mutluluğu, Kriptopara birimi, Granger nedensellik, Etki-tepki analizi.*

*Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, NEVŞEHİR.

e-mail: ibrahimyaqli@nevsehir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8985-0172>)

**Associate Professor, Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Banking and Finance, NIĞDE.

e-posta: ozkanhaykır@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2800-8699>)

1. INTRODUCTION

Cryptocurrencies are the new emerging assets that allow online payments without the need for a higher authority thanks to their peer-to-peer system. The cryptocurrency market has grown at a fairly rapid rate following the introduction of Bitcoin in 2008 (Nakamoto, 2008). The total market capitalization of cryptocurrencies has increased more than 600 times from April 2013 to June 2022 (www.coinmarketcap.com). The increasing market share of cryptocurrencies in the financial system and unprecedented ups and downs experienced in cryptocurrency prices caused a shift of academic and political attention to this new asset class. Among other issues (such as regulation, cyber criminality, and diversification benefits), cryptocurrency pricing is one of the key aspects of academic research (Corbet et al., 2019).

There are two mainstream theories regarding asset pricing in the finance literature pointing to different drivers of asset prices. The traditional financial theory argues that asset prices are determined by fundamental value considering that the financial markets are efficient. In particular, the traditional model contends that rational investors, who are not driven by their emotions, counteract the effect of irrational investors on asset prices, and thereby force asset prices to reflect their underlying values. The traditional financial theory has been applied to well-known financial models including modern portfolio theory (Markowitz, 1952), Capital Asset Pricing Model (Sharpe, 1974), and Arbitrage Pricing Model (Ross, 2013). However, the traditional model has failed to explain the dramatic changes in asset prices as in Tulipmania, the Crash of 1929, dot.com bubble. Therefore, the behavioral finance theory based on cognitive psychology points also out investor sentiment as one of the determinants of asset prices under the assumption that investors are not fully rational and their investment decisions are affected by their beliefs and attitudes (De Long et al., 1990). The behavioral model also assumes that betting against transactions of irrational investors is both costly and risky. In other words, the behavioral model propounds that asset prices are determined by two types of investors, rational arbitrageurs, and irrational investors affected by sentiment. Irrational investors make an investment based on their emotions and moods rather than fundamentals, causing mispricing in financial markets. However, rational investors have limited ability to correct the mispricing due to short time horizons and trading risk. Overall, behavioral finance theory asserts that asset prices often deviate from their fundamental value, and two factors induce mispricing, a change in irrational investors' sentiment and limited arbitrage.

As the key element in behavioral finance, investor sentiment is an attitude reflecting the willingness of market participants to invest. Since investor sentiment is shaped by moods and emotions, it is quite hard to observe. Nevertheless, investor sentiment is attempted to measure using different approaches (Baker and Wurgler, 2007). One approach, called a bottom-up approach, addresses individuals' psychological prejudices including overconfidence, loss aversion, and anchoring to account for deviations of asset prices from fundamentals at the aggregate level. The bottom-up procedure takes sentiment as an internal factor and provides a base for change in investor sentiment. However, focusing on one or two biases remains incapable to explain why asset prices deviate from their fundamentals. Alternatively, the top-down approach attempts to explain how individual stocks are affected by sentiment rather than addressing the impact of sentiment on aggregate stock prices. The top-down approach is based on two assumptions; (1) not all asset prices are equally affected by investor sentiment and (2) arbitrage is more difficult for speculative assets compared to stable ones. Unlike the former approach, the top-down approach considers investor sentiment as an external factor. Adopting a top-down approach, researchers generate various proxies to measure investor sentiment either based on consumer surveys or by searching market data such as Baker and Wurgler's (2006) sentiment index, Tetlok's (2007) news-based sentiment measure, and Buchman et al. (2020)'s Daily News Sentiment Index, CNN Business Fear & Greed Index, S&P 500 Twitter Sentiment Index, and Happiness Index. Investor sentiment is addressed in the finance literature to explain the prices of various asset classes including stocks (Brown and Cliff, 2004; Baker and Wurgler, 2007), bonds (Laborda and Olmo, 2014), mutual funds (Da et al., 2015), precious metals (Balcilar et al., 2017); and energy (Luo et al., 2022).

In the case of cryptocurrencies, there is no accepted pricing methodology. Several studies apply the classical pricing model originally generated for stocks (Shen et al., 2020; Shahzad et al., 2021; Wang and Chong, 2021; among others) and address factors such as size, market, momentum, and liquidity. However, cryptocurrency

pricing is more complicated than those of traditional assets because neither they have fundamental value nor they provide cash flows. Furthermore, cryptocurrencies seem speculative investment rather than a medium of exchange, which further complicate the detection of cryptocurrency prices by applying the traditional pricing model. In addition, the cryptocurrency market is still immature, and therefore there is too much concern about its efficiency. A bulk of studies also provided empirical evidence regarding the inefficiencies in the cryptocurrency market. For instance, Urquhart (2016) showed that Bitcoin, a cryptocurrency with the largest market capitalization, fails to meet the requirements of the Efficient Market Hypothesis. Zhang et al. (2018) also analyzed the informational efficiency of nine cryptocurrencies and reveal that all cryptocurrencies covered in the study seem inefficient. More recently, Al-Yahyaee et al. (2020) provided evidence regarding the inefficiency of the cryptocurrency market. Overall, immature market dynamics dampen arbitrage opportunities in the cryptocurrency market. Last but not least, investors in cryptocurrency markets have a low level of cryptocurrency knowledge (Cardify, 2021), suggesting crypto investors make investment decisions based on their feelings rather than fundamentals. Accordingly, a bulk of studies have addressed investor sentiment as one of the most important factors in cryptocurrency pricing (Anamika et al. 2021; Guler, 2021). Several papers questioned the relationship between investor sentiment and cryptocurrency returns (Kraaijeveld and Smedt, 2020; Naeem et al., 2021; Akyildirim et al.2021) while others linked investor sentiment with cryptocurrency volatility (Bouri et al. 2021; Zhang and Zhang, 2022).

However, the studies addressing the impact of investor sentiment on cryptocurrency prices remain limited, suggesting that more research should be conducted to ascertain the relationship between investor sentiment and cryptocurrency prices. Given this setting, the main purpose of the present study is to investigate the causal relationship between investor happiness and cryptocurrency returns. The study contributes literature on two fronts. *First*, cryptocurrency pricing is still an immature area, so the present study contributes to cryptocurrency pricing by analyzing the price dynamics of the top five cryptocurrencies. *Second*, investor sentiment is expected to be one of the most dominant drivers because neither cryptocurrency has fundamental value nor do investors have a sufficient level of cryptocurrency knowledge. By investigating the causality between investor sentiment and cryptocurrency return, this study shed light on this issue.

The remainder of the paper is organized as follows. Section 2 summarizes the prior literature, Section 3 describes the data and methodology, Section 4 reports empirical findings and Section 5 gives concluding remarks and policy recommendations.

2.LITERATURE REVIEW

There is a growing body of literature on cryptocurrencies, much of which centres on Bitcoin, the world's largest and best-known cryptocurrency. Along with several subjects such as cryptography, regulatory framework, illegal use, and security risk; cryptocurrency pricing has been one of the major topics of academic studies. Price swings that have been experienced in cryptocurrencies in recent years have also triggered researchers to explore the dynamics of cryptocurrency prices. Market efficiency (Urquhart, 2016; Zhang et al., 2018; Al-Yahyaee et al., 2020), bubble formation (Corbet et al., 2018; Kyriazis et al., 2020; Gronwald, 2021; Haykir and Yagli, 2022; Waters and Bui, 2022), integration (Bouri et al., 2019; Keilbar and Zhang, 2021; Apergis et al., 2021), volatility (Tekere et al., 2020; Abakah et al., 2020), and factors affecting cryptocurrency prices (Shen et al., 2020; Shahzad et al., 2021; Wang and Chong, 2021) are among the most emphasized issues regarding economic aspects of cryptocurrencies.

Several factors have been addressed as influencing cryptocurrency prices. These include macroeconomic factors such as interest rates, inflation, exchange rates, and market volatility (Sovbetov, 2018; Basher and Sadorsky, 2022; Wang et al., 2022), as well as microeconomic factors such as supply and demand, trading volume, and size (Abraham, 2019; Gregoriou, 2019; Shen et al., 2019; Wang and Chong, 2021). Additionally, investor attention, news events, regulatory announcements, and technological advancements have also been found to affect cryptocurrency prices (Flori, 2019; Guindy, 2021; Li et al., 2021; Dunbar and Owusu-Amoako, 2022; Lee and Jeong, 2023). One factor that has been gaining increasing attention is the role of investor sentiment. This literature review aims to examine the existing research related to cryptocurrency pricing, with a focus on the impact of investors' sentiment on cryptocurrency prices.

Investor sentiment refers to the overall emotional and psychological state of investors towards a particular asset or market. The concept of investor sentiment is not a new phenomenon, and it has been extensively studied in traditional financial markets (Baker and Wurgler, 2007, Laborda and Olmo, 2014; Balcilar et al., 2017; among others). However, the nexus between investor sentiment and cryptocurrency pricing is a relatively new field of study. Several studies analyzed the impact of investor sentiment on cryptocurrency returns. For instance, Jo et al. (2020) investigated the relationship between investor sentiment and Bitcoin returns. Adopting the logic of Baker and Wurgler (2007), they revealed that Bitcoin behaves similarly to high sentiment beta stock, and investor sentiment has an indirect impact on Bitcoin returns through traditional factors. Anamika et al. also (2021) examined the effect of investor sentiment on cryptocurrency returns using survey-based measures, and their findings indicate that when investors are optimistic about Bitcoin, the price of Bitcoin rises. In another study, Koutmos (2023) explored the relationship between investor sentiment and Bitcoin returns using sentiment measure constructed with the bid and ask orders data obtained from Coinbase's order book, and revealed that investor sentiment is positively related to Bitcoin returns. Guler (2021) also analyzed the impact of investor sentiment on Bitcoin returns and their volatility amid the Covid-19 pandemic and found that cryptocurrency returns and their volatility are positively related to both rational and irrational investor sentiments, particularly during the Covid-19 outbreak pandemic. Kraaijeveld and Smedt (2020) addressed the aforementioned relationship for a larger sample of cryptocurrencies and analyzed the predictive ability of Twitter sentiment on the nine largest cryptocurrency returns. Their results ascertained that investors can use Twitter sentiment as a predictor of Bitcoin, Bitcoin Cash, and Litecoin returns. Naeem et al. (2021) analyzed the relationship between investor sentiment and cryptocurrency returns, using the Fears index and Twitter Happiness sentiment. They concluded that even though both happiness and fear indexes can predict cryptocurrency returns, the predictive ability of the Happiness index is more powerful. Akyildirim et al. (2021) also researched the nexus between investor sentiment and cryptocurrency prices and revealed that information transmission is from cryptocurrency returns to investor sentiment. Zhang and Zhang (2022) also revealed that both cryptocurrency prices and trading volume give a positive reaction to Twitter sentiments while the reaction of trading volume is in a shorter period. Banerjee et al. (2022) examined the nonlinear relationship between Covid-19 news sentiment and returns for the top 30 cryptocurrencies. Their findings showed that the aforementioned relationship is uni-directional, from sentiment to returns.

In conclusion, investor sentiment seems to be an important factor in cryptocurrency pricing. Positive investor sentiment is associated with increased cryptocurrency prices, while negative sentiment has been associated with lower prices. Additionally, investor sentiment can influence other market indicators such as trading volume and volatility. However, cryptocurrency pricing is still a topic of debate, and therefore the literature should be enlarged to comprehend the relationship between investor sentiment and cryptocurrency returns.

3. DATA AND METHODOLOGY

The main purpose of the current study is to investigate the causality relationship between investor sentiment and cryptocurrency returns. We focus on the largest five cryptocurrencies, namely Bitcoin (BTC), Ethereum (ETH), Binance Coin (BNB), Ripple (XRP), and Cardano (ADA). To proxy the investor sentiment, we use Happiness Index calculated based on tweets by the Hedonometer team (www.hedonometer.org). The sample consists of daily data that spans from January 1, 2019, to October 2, 2021. Even though a longer time frame would be appropriate for this study; data is limited to our sample in the happiness index data portal. The happiness index is constructed by combining the top 5,000 words from Google Books, New York Times articles, Music Lyrics, and Twitter tweets. The index is created as a composite set of about 10,000 unique words to measure the happiness of language atoms. Each of these 10,000 words is graded on a nine points happiness scale using Amazon Mechanical Turk: (1) sad to (9) pleased. We use STATA statistical software program to employ analyses.

Several factors motivate us to employ the Happiness Index as a proxy of investor happiness. The first factor is the use of social media by a large part of the global population. According to the Digital 2022 Global Overview Report, 4.62 billion people, 58.4% of the global population, use social media and spend more than 2 hours every day. Twitter is one of the most frequently used social media platforms. Moreover, cryptocurrency investors are highly keen on Twitter (Shen et al., 2019). Therefore, we believe it is suitable to proxy investor happiness

with the Happiness Index based on tweets. The second reason for adopting the Happiness Index as a proxy of investor sentiment is its high frequency. The Happiness Index is a search-based sentiment measure calculated on a daily base. Therefore, it provides a timelier measure of investor happiness than the survey-based sentiment measures. The third factor is its high correlation with traditional measures of well-being (Mitchell et al., 2013), indicating that it is a reliable measure to capture happiness.

Asset prices, especially those whose underlying value is difficult to determine, are more prone to investor sentiment. Given that cryptocurrencies have no fundamental value and cryptocurrency investors have limited cryptocurrency knowledge, we expect that cryptocurrencies generate higher returns when investor sentiment increases. However, herding behavior in the cryptocurrency market is quite common (Ballis and Drakos, 2020). Therefore, it is also possible that higher returns can trigger investors to invest in cryptocurrencies, suggesting causality from cryptocurrency returns to investor sentiment. Overall, the relationship between investor sentiment and cryptocurrency returns might be bi-directional.

Accordingly, the present paper aims to ascertain the direction of investor happiness and cryptocurrency returns. To do so, the study employs the Granger causality test. In this regard, first, we determine the stationary of covariates using the Zivot-Andrews (1992) structural break unit root test. Second, we examine the Granger causality among variables. Finally, we show the impulse-response functions of each covariate.

We use the daily return of the five cryptocurrencies using the formula (1).

$$Return_{i,t} = \ln\left(\frac{Price_{i,t}}{Price_{i,t-1}}\right) \quad (1)$$

where $Return_{i,t}$ is the return of each cryptocurrency i in day t . $Price_{i,t}$ refers to the price of each cryptocurrency i in day t , and $Price_{i,t-1}$ indicates the price of each cryptocurrency i in day $t-1$.

In order to have a similar magnitude among variables, we also use the growth of happiness index which is calculated as in equation 2.

$$Happiness\ growth_t = \ln\left(\frac{Happiness_t}{Happiness_{t-1}}\right) \quad (2)$$

where $Happiness\ growth_t$ is the growth of the happiness index in day t . $Happiness_t$ refers to the index of happiness in day t , and $Happiness_{t-1}$ refers to the index of happiness on day $t-1$.

To determine the Granger causality between variables, we first need to identify the order of integration of the variables. If the series is not stationary in the level, the estimation result of the Ordinary Least Squares (OLS) is superior which means they are not reliable. Moreover, Granger (1969) states that the variables should be stationary to capture the Granger causality between variables. Otherwise, the causality relation changes based on the sample period. In addition, the stationary of the variables leads us to understand which time-series estimation model we can implement. If the variables are stationary at the level, we adopt Vector Autoregression (VAR) model. If the variables are stationary at the first difference, one should employ Cointegration techniques. If the stationary level is mixed, we implement Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model. Thus, it is vital to detect the stationary of the variables. To do so, we examine the stationary of the variables as a first step of the analysis.

Several approaches can determine the stationary of the variables in the time-series analysis. The traditional models, specifically Augmented Dickey-Fuller (ADF, 1979), Phillips-Perron (PP, 1988), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS, 1992), and Augmented Dickey-Fuller Generalized Least Squares (ADF-GLS, 1996) tests, detect the presence of a unit root when there is no structural break in the time-series data. Unlike the traditional models, structural break unit-root test such as Zivot-Andrews allows having a structural break in the series. We adapt two-unit root tests, namely Phillips-Perron (1988) and Zivot-Andrews structural break unit root tests.

The Phillips-Perron (1988) test is an extension of the augmented Dickey-Fuller (ADF) test, and it addresses some of the limitations of the ADF test. The test statistic is computed based on the estimated coefficient of an autoregressive model, which is fitted to the differenced time series.

$$\Delta Y_t = \alpha + \rho y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

In the Phillips-Perron test, you would estimate this regression model and examine the coefficient estimate ρ to determine if it is statistically significant. A significant ρ suggests the presence of a unit root and indicates that the time series is non-stationary.

Zivot-Andrews (1992) unit-root test consists of three models as follows:

$$\text{Model 1: } y_t = \hat{\mu}^A + \hat{\alpha}^A y_{t-1} + \hat{\beta}^A t + \hat{\theta}^A DU_t(\hat{\lambda}) + \sum_{j=1}^k \hat{c}_j^A \Delta y_{t-j} + \hat{\varepsilon}_t \quad (4)$$

$$\text{Model 2: } y_t = \hat{\mu}^B + \hat{\alpha}^B y_{t-1} + \hat{\beta}^B t + \hat{\gamma}^B DT_t^*(\hat{\lambda}) + \sum_{j=1}^k \hat{c}_j^B \Delta y_{t-j} + \hat{\varepsilon}_t \quad (5)$$

$$\text{Model 3: } y_t = \hat{\mu}^C + \hat{\alpha}^C y_{t-1} + \hat{\beta}^C t + \hat{\theta}^C DU_t(\hat{\lambda}) + \hat{\gamma}^C DT_t^*(\hat{\lambda}) + \sum_{j=1}^k \hat{c}_j^C \Delta y_{t-j} + \hat{\varepsilon}_t \quad (6)$$

Model 1 DU_t refers to the break in only intercept whereas DT_t represents the break in only trend in model 2. In the last model, we allow a break in intercept and trend.

Once we determine the stationarity of the variables using the Phillips-Perron and Zivot-Andrews structural break unit-root test, we employ the VAR estimation model to understand the causal link between covariates. The Granger causality test determines whether a time series helps us to forecast another. In other words, if the Granger causality exists, it means the independent variable (X) variable provides statistically significant information regarding the future values of the dependent variable (Y). The traditional model of Granger causality can be formulated as follows:

$$Y_t = \sum_{j=1}^m \delta_j Y_{t-j} + \sum_{j=1}^m \gamma_j X_{t-j} + \varepsilon_t \quad (7)$$

$$X_t = \sum_{j=1}^m \theta_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m \mu_j Y_{t-j} + \vartheta_t \quad (8)$$

4. EMPIRICAL FINDINGS

The empirical evidence regarding the causality relationship between investor sentiment and five cryptocurrency returns is reported in this section. Before estimation results, we show the descriptive statistics and correlation matrix of the variables. Table 1 presents the descriptive statistics and the correlation matrix of the variables. BNB has the highest average return (60%), and the XRP has the lowest average return (30%) during the sample period. Similarly, BNB has the highest daily increase, and ETH has the lowest daily decrease in the sample period. BTC, ETH, and Happiness have a negative skewness whereas BNB, XRP, and ADA have positive skewness. Since kurtosis values of the variables are higher than 3, it is recognized as leptokurtic distribution. When we turn our attention to the correlation matrix, BTC and ETH have the highest correlation among variables. The correlation coefficients between cryptocurrency returns and the happiness index are negative.

Table 1. Descriptive Statistics and Correlation Matrix

Panel A: Descriptive Statistics							
Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max	Skewness	Kurtosis
BTC	998	0.331992	3.94181	-37.1695	18.74646	-0.4711024	13.52576
ETH	998	0.450262	5.047877	-42.3462	25.94864	-0.502828	10.89571
BNB	998	0.600703	5.985933	-41.8886	69.76472	1.566201	26.59897
XRP	998	0.304411	6.431198	-42.3283	55.98866	1.582555	20.02087
ADA	998	0.570619	5.881935	-39.5713	32.23881	0.2797679	7.459418
Happiness	998	0.001103	0.50633	-3.2937	2.555535	-0.641686	8.987798
Panel B: Correlation Matrix							
	BTC	ETH	BNB	XRP	ADA	Happiness	
BTC	1						
ETH	0.802 ^a (0.000)	1					
BNB	0.621 ^a (0.000)	0.651 ^a (0.000)	1				
XRP	0.560 ^a (0.000)	0.612 ^a (0.000)	0.493 ^a (0.000)	1			
ADA	0.652 ^a (0.000)	0.733 ^a (0.000)	0.579 ^a (0.000)	0.583 ^a (0.000)	1		
Happiness	-0.034 (0.276)	-0.009 (0.789)	-0.002 (0.939)	-0.002 (0.939)	-0.013 (0.677)	1	

Notes: Panel A of Table 1 presents the descriptive statistics, and Panel B shows the correlation coefficients of our variables. BTC refers to Bitcoin returns, ETH refers to Ethereum returns, BNB indicates Binance Coin, XRP indicates Ripple returns, ADA refers to Cardano returns and Happiness refers to Happiness Index growth. P-values are in the parenthesis. a, b, and c represent the significance at the 1, 5, and 10 percent levels, respectively.

We begin the estimation section by examining the stationarity of the variables to determine which time-series methodology we should conduct. Table 2 shows the test statistics of the Phillips-Perron and Zivot-Andrews unit-root tests and the order of integration of the variables. We employ intercept but no trend analysis for Phillips-Perron since there is a trend in the data and analyze three different Zivot-Andrews tests which allow a break in intercept, trend, and both separately as shown in equations 4-6. The null hypothesis states that the variable is not stationary whereas the alternative hypothesis states that the variable is stationary in both tests. The critical values are given at the bottom of Table 2. Since the test statistics are higher than the critical values at 1% for all covariates, we can conclude that all series are stationary at levels.

Table 2. Phillips-Perron and Zivot-Andrews Unit Root Test

Variables	Phillips-Perron Test	Zivot-Andrews Test			Order of Integration
	Including Intercept	Break in Intercept	Break in Trend	Break in Both	
BTC	-34.010 ^a	-15.284 ^a	-15.099 ^a	-15.429 ^a	I (0)
ETH	-34.810 ^a	-15.166 ^a	-15.078 ^a	-15.214 ^a	I (0)
BNB	-33.686 ^a	-20.595 ^a	-20.547 ^a	-20.996 ^a	I (0)
XRP	-32.387 ^a	-32.613 ^a	-32.476 ^a	-32.634 ^a	I (0)
ADA	-33.114 ^a	-15.058 ^a	-14.946 ^a	-15.262 ^a	I (0)
Happiness	-33.924 ^a	-21.005 ^a	-20.858 ^a	-20.994 ^a	I (0)
Critical Values	1%: 3.43	1%: -5.34	1%: -4.93	1%: -5.57	

Notes: Table 2 presents the results of the Phillip-Perron and Zivot-Andrews Unit Root Test. Test statistics and Critical values are given in the table. BTC refers to Bitcoin returns, ETH refers to Ethereum returns, BNB indicates Binance Coin, XRP indicates Ripple returns, ADA refers to Cardano returns and Happiness refers to Happiness Index growth. a, b, and c represent the significance at the 1, 5, and 10 percent level, respectively.

In the second step of the analysis, we employ the Granger causality test (1969) to determine the causality between variables. To apply the analysis, we use Akaike Information Criteria (AIC) to select the optimal lag for the vector autoregression (VAR) model. Granger causality tests are modelled as follows:

$$Cryptocurrency_t = \sum_{j=1}^6 \delta_j Happiness_{t-j} + \sum_{j=1}^6 \gamma_j Cryptocurrency_{t-j} + Covid_t + \varepsilon_t \tag{9}$$

$$Happiness_t = \sum_{j=1}^6 \theta_j Happiness_{t-j} + \sum_{j=1}^6 \mu_j Cryptocurrency_{t-j} + Covid_t + \vartheta_t \tag{10}$$

$Cryptocurrency_t$ indicates the return of each cryptocurrency, and the $Happiness_t$ refers to the growth of the happiness index. We consider the pandemic announcement as the beginning of Covid-19 and define our dummy variable as $Covid_t$ gets one if the date is 12 March 2020, the announcement date of the pandemic, otherwise zero. Based on the AIC, we use six lags in the Granger causality analyses.

Table 3 reports the results of Granger causality among variables. Chi-squares and p-values of each Granger causality test are given in Table 3. Our findings indicate that the causal relation between individual cryptocurrencies and the happiness index differs. There is a uni-directional relationship between BTC and the happiness index which runs from BTC to the happiness index. The result indicates that when BTC begins to increase or decrease, the investor starts tweeting regarding Bitcoin. Therefore, knowing the BTC movement helps us to forecast investor sentiment. In addition, there is a uni-directional link between ETH and the happiness index; however, the Granger causality runs from the happiness index to ETH, unlike the BTC. There is also a bi-directional link between BNB and the happiness index. In addition, Granger causality results for XRP and ADA are insignificant. Overall, the results indicate that the Twitter-based happiness index follows the movements of Bitcoin.

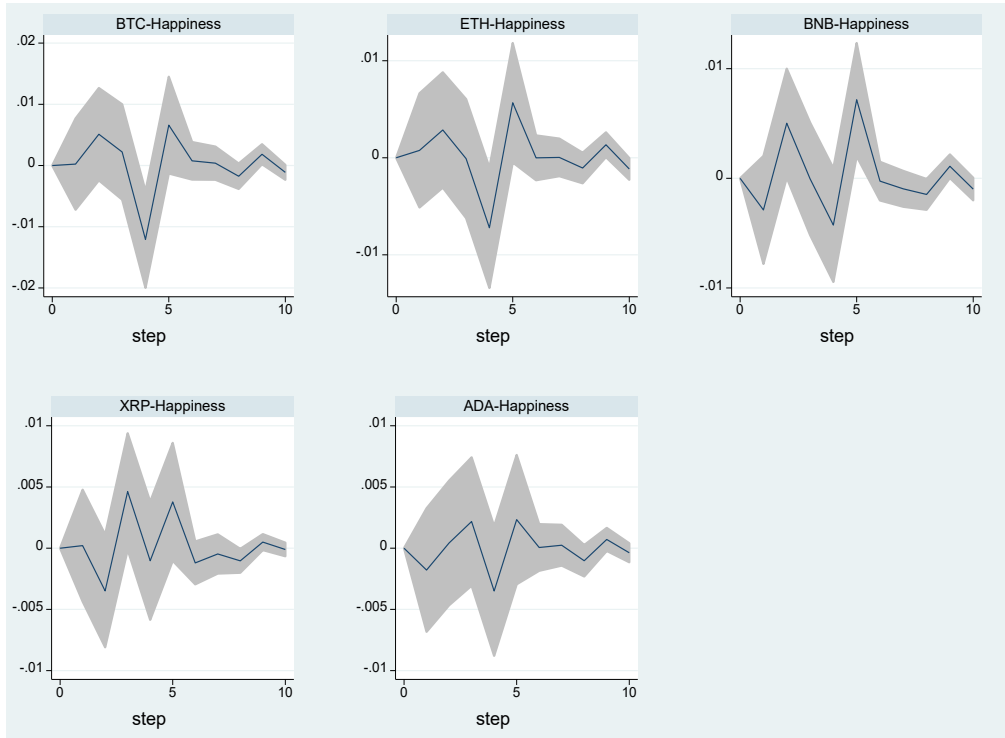
Table 3. Granger Causality Result

Variables	Chi-Squares	P-value
BTC → Happiness	13.022 ^b	0.023
Happiness → BTC	4.009	0.548
ETH → Happiness	8.752	0.119
Happiness → ETH	13.600 ^b	0.018
BNB → Happiness	15.818 ^a	0.007
Happiness → BNB	12.702 ^b	0.026
XRP → Happiness	8.913	0.113
Happiness → XRP	3.069	0.689
ADA → Happiness	3.680	0.596
Happiness → ADA	8.930	0.112

Notes: a, b, and c show the statistical significance at the 1, 5, and 10 percent levels, respectively.

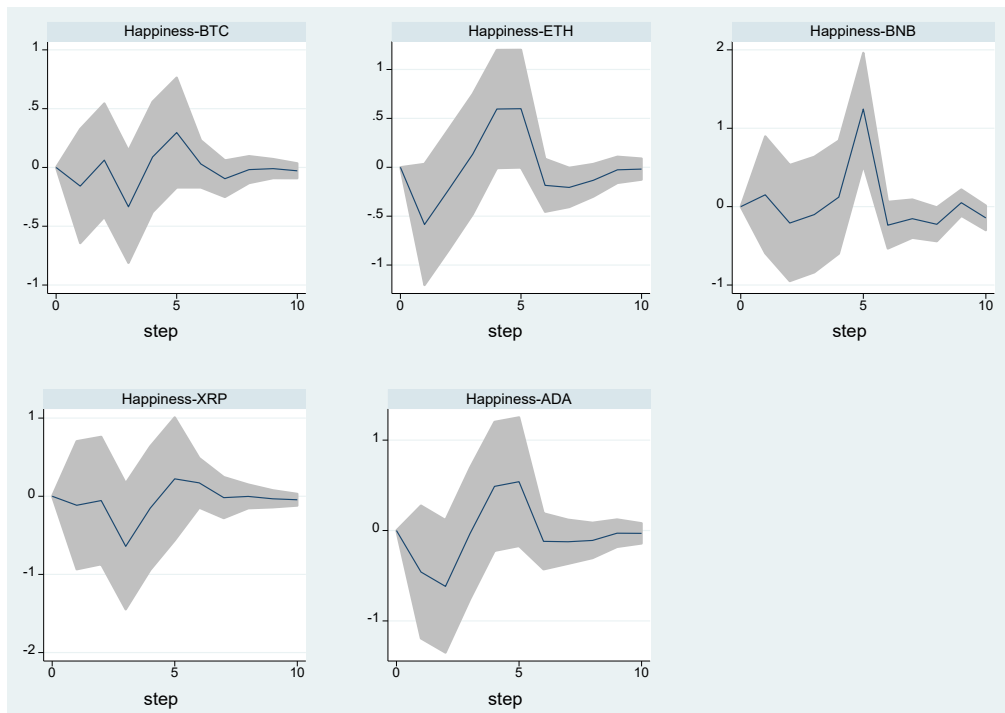
As a final step, we determine the impulse-response function between variables to capture the effect of one standard deviation shock to one of the covariates on the current and future values of the endogenous variables in the short run.

Graph 1 illustrates the response of the happiness index to the one-unit standard deviation shock to cryptocurrency returns. The graphs show that the response of the Happiness Index is similar to the shock in BTC, and ETH. The happiness index reacts negatively on the fourth day after the shock in BTC and ETH and quickly recovers around the sixth day. On the other hand, the happiness index increases on the second day and moves back to where it was before the shock in BNB and XRP on the seventh day. Moreover, the happiness index decreases on the fourth day after the shock in ADA and comes back to pre-level on the sixth day.

Graph 1. Impulse (Cryptocurrencies Returns) – Response (Happiness Index) Function

Graph 2 depicts the response of the cryptocurrencies to the one-unit standard deviation shock to the happiness index. The BTC graph shows that Bitcoin decreases around the fourth day after the shock and moves back to its pre-level on the seventh day. On the other hand, the responses of ETH, BNB, and ADA are stronger. At the initial level, ETH declines but on the third day, it goes up quickly and comes to the initial level after the seventh day of the shock. A positive response to BNB can be seen on the fifth day, and it comes back immediately. XRP negatively responds to the shock on the third day. ADA reacts similarly to the ETH and diminishes at the beginning and recovers after the seventh day.

Graph 2. Impulse (Happiness Index) – Response (Cryptocurrencies Returns) Function

5. DISCUSSIONS AND CONCLUSION

Asset pricing is one of the well-addressed topics in the finance literature. Accordingly, several asset pricing models such as the capital asset pricing model, and arbitrage pricing model are generated. These models mostly concentrate on classical financial assets with fundamental value. However, cryptocurrency, the new asset class, has neither fundamental value nor government support. Even though these drawbacks, the cryptocurrency market has experienced rapid growth that attracted investors and regulators. In parallel with this growth, a bulk of studies have been conducted regarding the cryptocurrency market.

The present study addresses the causality relationship between investor happiness and cryptocurrency returns to contribute to the cryptocurrency pricing literature. In this regard, we focused on five major cryptocurrencies, namely BTC, ETH, BNB, XRP, and ADA. Using daily data from January 1, 2019, to October 2, 2021, we investigate the causality between the Twitter Happiness Index and the returns of five cryptocurrencies by employing the Granger causality test.

The findings show that there is a uni-directional Granger causality running from Bitcoin returns (BTC) to the growth of the happiness index. It is significant at the 5% level. On the other hand, we do not find Granger causality from investor sentiment to BTC returns. Our results differ from Jo et al.'s study (2020), which reports that investor sentiment does Granger-cause Bitcoin returns, whereas Bitcoin returns do not Granger-cause investor sentiment. This difference may arise from either the investor sentiment measure used or the sample period adopted in the studies. Our investor sentiment measure is derived from social media data, whereas Jo et al.'s (2020) sentiment measures are survey-based (American Association of Individual Investors Sentiment Index) and market-based (VIX). Besides, our investor sentiment measure is constructed daily, while their investor sentiments are weekly and monthly bases. For Ethereum, we reveal that a uni-directional Granger causality exists from the happiness index to the Ethereum returns (ETH). This finding is parallel to those of Akyildirim et al. (2021) and Banerjee et al. (2022), which indicate that investor sentiment does Granger-cause cryptocurrency returns. On the other hand, there is a bi-directional Granger causality from Binance Coin (BNB) and happiness index. This finding endorses the results of Naeem et al. (2021), that implies investor happiness has a more powerful impact on cryptocurrency returns than investor fears. The impulse-response function shows that a one-unit standard deviation shock to BTC and ETH negatively affects the happiness index whereas a one-standard deviation shock to the happiness index increases the BTC and ETH in the short run. The impact of one-unit standard deviation shock to BNB and XRP on the happiness index is mixed.

In conclusion, our findings reveal that investor happiness is an important factor affecting cryptocurrency prices; indicating that investors can use sentiment analysis tools to make more informed investment decisions in the cryptocurrency market, and can adjust their portfolios according to the movements in the sentiment index. The Granger causality between investor sentiment and cryptocurrency returns may imply that cryptocurrency investors fear missing out on a potentially profitable investment. However, our results show that the investor sentiment-cryptocurrency returns relationship differs among individual cryptocurrencies. Therefore, an investor should also be careful about the shock in the happiness index which has a diverse impact on the top five cryptocurrencies.

The findings should be interpreted given the limitations of the study. First, the study considers the largest five cryptocurrencies. Thereby, investors should be aware that the investor sentiment-return relationship may vary for cryptocurrencies with smaller market capitalization (altcoins). Second, the investor sentiment indicator in the study is measured by investor happiness and derived from social media data. Employing alternative investor sentiment measures such as fear index, market- or survey-based investor sentiment indicators should be beneficial regarding the robustness of the results. Third, the sample period covered in the study spans from January 1, 2019, to October 2, 2021. Given these limitations, future studies can examine the investor sentiment-return relationship for a larger sample of cryptocurrencies adopting various investor sentiment indicators. Moreover, different sample periods may be used to capture the relationship.

REFERENCES

- Abakah, E. J. A., Gil-Alana, L. A., Madigu, G., & Romero-Rojo, F. (2020). Volatility persistence in cryptocurrency markets under structural breaks. *International Review of Economics & Finance, 69*, 680-691.
- Abraham, M. (2020). Studying the patterns and long-run dynamics in cryptocurrency prices. *Journal of Corporate Accounting & Finance, 31*(3), 98-113.
- Akyildirim, E., Aysan, A. F., Cepni, O., & Darendeli, S. P. C. (2021). Do investor sentiments drive cryptocurrency prices?. *Economics Letters, 206*, 109980.
- Al Guindy, M. (2021). Cryptocurrency price volatility and investor attention. *International Review of Economics & Finance, 76*, 556-570.
- Anamika, Chakraborty, M., & Subramaniam, S. (2021). Does sentiment impact cryptocurrency?. *Journal of Behavioral Finance, 1-17*.
- Apergis, N., Koutmos, D., & Payne, J. E. (2021). Convergence in cryptocurrency prices? The role of market microstructure. *Finance Research Letters, 40*, 101685.
- Baker, M., & Wurgler, J. (2007). Investor sentiment in the stock market. *Journal of Economic Perspectives, 21*(2), 129-152.
- Baker, M., & Wurgler, J. (2007). Investor sentiment in the stock market. *Journal of Economic Perspectives, 21*(2), 129–151.
- Balcilar, M., Bonato, M., Demirer, R., & Gupta, R. (2017). The effect of investor sentiment on gold market return dynamics: Evidence from a nonparametric causality-in-quantiles approach. *Resources Policy, 51*, 77-84.
- Ballis, A., & Drakos, K. (2020). Testing for herding in the cryptocurrency market. *Finance Research Letters, 33*, 101210.
- Banerjee, A. K., Akhtaruzzaman, M., Dionisio, A., Almeida, D., & Sensoy, A. (2022). Nonlinear nexus between cryptocurrency returns and COVID–19 COVID-19 news sentiment. *Journal of Behavioral and Experimental Finance, 36*, 100747.
- Basher, S. A., & Sadorsky, P. (2022). Forecasting Bitcoin price direction with random forests: How important are interest rates, inflation, and market volatility?. *Machine Learning with Applications, 9*, 100355.
- Bouri, E., Gabauer, D., Gupta, R., & Tiwari, A. K. (2021). Volatility connectedness of major cryptocurrencies: The role of investor happiness. *Journal of Behavioral and Experimental Finance, 30*, 100463.
- Bouri, E., Shahzad, S. J. H., & Roubaud, D. (2019). Co-explosivity in the cryptocurrency market. *Finance Research Letters, 29*, 178-183.
- Brown, G. W., & Cliff, M. T. (2004). Investor sentiment and the near-term stock market. *Journal of Empirical Finance, 11*(1), 1-27.
- Buckman, S. R., Shapiro, A. H., Sudhof, M., & Wilson, D. J. (2020). News sentiment in the time of COVID-19. *FRBSF Economic Letter, 8*(1), 1-5.
- Corbet, S., Lucey, B., & Yarovaya, L. (2018). Datestamping the Bitcoin and Ethereum bubbles. *Finance Research Letters, 26*, 81-88.
- Corbet, S., Lucey, B., Urquhart, A., & Yarovaya, L. (2019). Cryptocurrencies as a financial asset: A systematic analysis. *International Review of Financial Analysis, 62*, 182-199.
- Da, Z., Engelberg, J., & Gao, P. (2015). The sum of all FEARS investor sentiment and asset prices. *The Review of Financial Studies, 28*(1), 1-32.
- Dateportal (2022). Digital 2022: Global overview report. Retrieved from: <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association, 74*, 427–431.
- Dunbar, K., & Owusu-Amoako, J. (2022). Cryptocurrency returns under empirical asset pricing. *International Review of Financial Analysis, 82*, 102216.

- Elliot, G., Rothenberg T. J. & Stock, J. H. (1996). Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root. *Econometrica*, 64, 813-836.
- Flori, A. (2019). News and subjective beliefs: A Bayesian approach to Bitcoin investments. *Research in International Business and Finance*, 50, 336-356.
- Granger, C. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross Spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Gregoriou, A. (2019). Cryptocurrencies and asset pricing. *Applied Economics Letters*, 26(12), 995-998.
- Gronwald, M. (2021). How explosive are cryptocurrency prices?. *Finance Research Letters*, 38, 101603.
- Guler, D. (2021). The Impact of investor sentiment on bitcoin returns and conditional volatilities during the era of Covid-19. *Journal of Behavioral Finance*, 1-14.
- Haykır, O., & Yagli, I. (2022). Speculative bubbles and herding in cryptocurrencies. *Financial Innovation*, 8(1), 78.
- Hedonometer (2022). Retrieved from: <http://www.hedonometer.org/about.html>
- Jo, H., Park, H., & Shefrin, H. (2020). Bitcoin and sentiment. *Journal of Futures Markets*, 40(12), 1861-1879.
- Keilbar, G., & Zhang, Y. (2021). On cointegration and cryptocurrency dynamics. *Digital Finance*, 3, 1-23.
- Koutmos, D. (2023). Investor sentiment and bitcoin prices. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 60(1), 1-29.
- Kraaijeveld, O., & De Smedt, J. (2020). The predictive power of public Twitter sentiment for forecasting cryptocurrency prices. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 65, 101188.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P. & Shin, Y. (1992). Testing The Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That The Economic Time Series Have a Unit Root?. *Journal of Econometrics*, 54, 159-178.
- Kyriazis, N., Papadamou, S., & Corbet, S. (2020). A systematic review of the bubble dynamics of cryptocurrency prices. *Research in International Business and Finance*, 54, 101254.
- Laborda, R., & Olmo, J. (2014). Investor sentiment and bond risk premia. *Journal of Financial Markets*, 18, 206-233.
- Lee, K., & Jeong, D. (2023). Too much is too bad: The effect of media coverage on the price volatility of cryptocurrencies. *Journal of International Money and Finance*, 133, 102823.
- Li, R., Li, S., Yuan, D., & Zhu, H. (2021). Investor attention and cryptocurrency: Evidence from wavelet-based quantile Granger causality analysis. *Research in International Business and Finance*, 56, 101389.
- Luo, J., Demirer, R., Gupta, R., & Ji, Q. (2022). Forecasting oil and gold volatilities with sentiment indicators under structural breaks. *Energy Economics*, 105, 105751.
- Mitchell, L., Frank, M. R., Harris, K. D., Dodds, P. S., & Danforth, C. M. (2013). The geography of happiness: Connecting twitter sentiment and expression, demographics, and objective characteristics of place. *PLoS one*, 8(5), e64417.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Shahzad, S. J. H., Bouri, E., Ahmad, T., Naeem, M. A., & Vo, X. V. (2021). The pricing of bad contagion in cryptocurrencies: a four-factor pricing model. *Finance Research Letters*, 41, 101797.
- Shen, D., Urquhart, A., & Wang, P. (2019). Does twitter predict Bitcoin?. *Economics Letters*, 174, 118-122.
- Shen, D., Urquhart, A., & Wang, P. (2020). A three-factor pricing model for cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 34, 101248.
- Shen, D., Urquhart, A., & Wang, P. (2020). A three-factor pricing model for cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 34, 101248.
- Sovbetov, Y. (2018). Factors influencing cryptocurrency prices: Evidence from bitcoin, ethereum, dash, litcoin, and monero. *Journal of Economics and Financial Analysis*, 2(2), 1-27.
- Teker, D., Teker, S., & Ozyesil, M. (2020). Macroeconomic determinants of cryptocurrency volatility: Time series analysis. *Journal of Business & Economic Policy*, 7(1), 65-71.

- Wang, J., Ma, F., Bouri, E., & Guo, Y. (2022). Which factors drive bitcoin volatility: Macroeconomic, technical, or both?. *Journal of Forecasting*, 1-19.
- Wang, Q., & Chong, T. T. L. (2021). Factor pricing of cryptocurrencies. *The North American Journal of Economics and Finance*, 57, 101348.
- Waters, G. A., & Bui, T. (2022). An empirical test for bubbles in cryptocurrency markets. *Journal of Economics and Finance*, 1-13.
- Zhang, J., & Zhang, C. (2022). Do cryptocurrency markets react to issuer sentiments? Evidence from Twitter. *Research in International Business and Finance*, 61, 101656.
- Zivot E. & Andrews D.W.K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:04.07.2023 Accepted/Kabul:10.11.2023

DOI:10.30794/pausbed.1322844

Research Article/Araştırma Makalesi

Önal, M. (2023). "İngiliz Oyun Yazarı ve Eleştirmen Richard Patrick Boyle Davey'in 19. Yüzyıl Türk Tiyatro ve Sahnesine Dair İzlenimleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 59, Denizli, ss. 307-324.

İNGİLİZ OYUN YAZARI VE ELEŞTİRMEN RICHARD PATRICK BOYLE DAVEY'İN 19. YÜZYIL TÜRK TİYATRO VE SAHNESİNE DAİR İZLENİMLERİ

Muhsin ÖNAL*

Öz

Tiyatro, tarihi antik çağlara kadar uzanan bir sanat dalıdır. Kadim geçmişinin yanı sıra hareketli ve dinamik bir yapı arz etmesi tiyatroyu ilgi çekici kılmıştır. Tiyatronun popülaritesini arttıran bir diğer husus da umumiyetle canlı performansa dayalı olarak doğrudan toplumu ilgilendiren meseleleri sahneye taşımasıdır. Bu aynı zamanda sahne ile seyirci arasındaki karşılıklı etkileşimi mümkün kılan bir durumdur. Bütün bu özellikleri göz önüne alındığında tiyatronun Türkiye sahne tarihi içerisinde de önemli bir yer işgal ettiği söylenebilir. Bu makalede de kadim bir geçmişe sahip Türk tiyatrosu ve sahnesinin kısa ama dikkat çekici bir kesitinden söz edilmiştir. Bu konuda örneklem olarak seçilen dönem 19. yüzyıldır. Ayrıca bahse konu olan yüzyılda Türk tiyatrosu ve sahnesinde yaşanan gelişmeler önemli ve başarılı bir İngiliz oyun yazarı ve eleştirmen Richard Patrick Boyle Davey'in bakış açısıyla okuyucuya sunulmuştur. Dolayısıyla burada amaç Batılı bir oyun yazarının Türk tiyatrosuna dair kanaatlerini değerlendirmek ve analiz etmektir. Bu sayede Türkiye ile Avrupa arasında bir mukayese de yapılmış olacaktır. Diğer taraftan bütün bu değerlendirmeler yapılırken yerli kaynaklardan da yararlanılmıştır. Böylelikle karşılaştırmalar yapılarak tek taraflı bir yaklaşım geliştirmekten kaçınılmaya çalışılmıştır. Sonuç itibarıyla bu çalışma, Avrupalı bir sanatsever yazarın Türk tiyatrosunun belirli bir dönemde yaşadığı serüveni nasıl yorumladığını anlatmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Richard Davey, Tiyatro, Türkiye, Sahne, 19. yüzyıl, Karagöz.*

BRITISH PLAYWRIGHT AND CRITIC RICHARD PATRICK BOYLE DAVEY'S IMPRESSIONS OF 19TH CENTURY TURKISH THEATRE AND STAGE

Abstract

The theater is a field of art whose history dates back to ancient times. In addition to its ancient past, the fact that it presents a dynamic and active structure has made the theater interesting. Another aspect that increases the popularity of the theater is that it brings issues to the stage that directly concern society generally based on live performance. This is also a situation that makes the mutual interaction possible between the stage and the audience. Considering all these features, it can be said that the theater occupies an important place in the history of the Turkish stage. In this article, a short but remarkable section of the Turkish theater and stage, which has an ancient past, was mentioned. The period chosen as an example in this regard is the 19th century. In addition, the developments in the Turkish theater and stage in the aforementioned century was presented to the reader from the point of view of Richard Patrick Boyle Davey, an important and successful English dramatist, and critic. Accordingly, the aim here is to evaluate and analyze the opinions of a Western dramatist about Turkish theater. By this means, a comparison will be made between Türkiye and Europe. On the other hand, while making all these evaluations, domestic resources was used. In this way, it was tried to avoid developing a one-sided approach by making comparisons. As a result, this study was written in order to explain how a European art lover writer interpreted the adventure of Turkish theater in a certain period.

Keywords: *Richard Davey, Theater, Türkiye, Stage, 19th century, Karagöz.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, YALOVA.
e-mail: muhsinmengesoglu@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3329-3471>)

GİRİŞ

Toplumların sosyal ve kültürel birikimini, benimsediği dinî ve geleneksel değerleri, yaklaşım biçimlerini, hoşnut olduğu yahut karşı durduğu unsurların neredeyse tamamını hayli geniş bir boyutta gözler önüne serilebilmenin farklı yöntemleri bulunmakla birlikte en temel vasıtalarından birisi de tiyatrodur. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde tiyatronun da tıpkı diğer sanat dalları gibi ilhamını doğrudan insan hayatı ve tecrübesinden aldığı ifade edilebilecektir. Bunu yaparken canlı tasvirler sunması, hareketli bir tarzla seyircinin gözüne hitap ederek sıkıcı ve durağan bir fotoğraf sunmaktan kaçınmaya çalışması daha doğru bir ifadeyle soyutu somut kılarak kişinin kavrama ve yorumlama kapasitesini artırıcı bir güce sahip olması tiyatroyu diğer birçok sanat dalından ayırmış ve dikkat çekici kılmıştır (Güney, 2011: 136). Aslında dikkat uyandırmak tiyatro için bir araç değil amaçtır. Zira tiyatronun en belirgin hedeflerinden birisi de topyekûn bir değişime kapı aralamaktır. Ne var ki kitlesel bir değişim ancak kişisel dönüşümle mümkün olabilecektir. Dolayısıyla tiyatro, bireysel manada değişime kapı aralayabilmek gayesiyle kişilerin davranış kodları, zevkleri, kavramlara yaklaşım biçimleri üzerinde etki bırakmayı düstur edinmiştir (San, 1972: 137).

Böylesine iddialı bir hedefle yola çıkan tiyatronun insanlar üzerinde bıraktığı tesirin farkına varan devlet aygıtı zamanla bu potansiyeli kendi menfaatleri doğrultusunda değerlendirme teşebbüsüne girişmiştir. Kuşkusuz bu durum Türkiye coğrafyası için de geçerlidir. Tiyatronun Batı'dan ithali sürecinde Osmanlı padişahlarının etkin rol üstlenmeleri bu durumu ortaya koyan en önemli göstergelerden birisidir (Konur, 2001: 15). Gerek Türkiye topraklarında gerekse de dünyanın farklı bölgelerinde bizzat devlet erki tarafından araçsallaştırılmış olması tiyatronun popülaritesini arttırdığı gibi meşruiyetine de ciddi bir zemin oluşturmuştur. Aksi bir durum söz konusu olduğunda yani tiyatro iktidarın denetim mekanizmasından bağımsız hareket etmeye başlayıp yönetici sınıf için bir tehdit unsuru olarak algılandığında ise devreye sansür uygulaması girmiştir (Kocabaşoğlu, 1987: 42). Hiç şüphesiz bu durum Türkiye için de geçerlidir. Bu çalışmanın kapsamına giren dönem göz önüne alındığında, bu konuda en belirgin ve dikkat çekici örneklerin Sultan II. Abdülhamid dönemine ait olduğunu ifade etmekte herhangi bir beis yoktur (Gürbüz, 2018: 188).

Bu noktada toplumların dinî ve politik düzlemde konumlanması, kültürel, sosyal ve geleneksel yargılarının güçlendirilmesi yahut yeniden dizayn edilmesi gibi son derece kritik etki ve rollere sahip tiyatronun tarihsel gelişimi konusunda da bilgi vermekte yarar vardır. Aslında temel figüranı insan olan ve hayata dair her türden görüntüyü kendisine tema edinen tiyatronun neredeyse insanlık tarihi kadar kadim bir geçmiş üzerinden evrildiği ifade edilebilir. Genel kanı, tiyatroya ilham veren unsurların geleneksel pratikler, dinî törenler, tapınma, büyü ve ayin seansları olduğu yönündedir. Tiyatro, söz konusu unsurların yerel danslar ve öyküleme yöntemi ile birleşmeleri neticesinde ilkel biçimsel özelliklerini edinmiştir (Brockett, 2000: 19). Antik Yunan dönemi (MÖ 500-MÖ 200) tragedya ve komedileriyle belirgin bir perspektif edinen tiyatronun bu süreçte görsel ve işitsel özellikleri de önemli oranda gelişme kaydetmiştir (Karabulut, 2020: 28). Antik Yunan tiyatrosunun dikkat çekici bir diğer özelliği de halkı eğlendirmekten ziyade eğitmeye yönelik bir hedef gütmesidir. Üstelik bu komedi türündeki eserler için de geçerli bir durumdur (Şener, 2010: 43). Özellikle drama türünde vücut hareketlerinin ve beden dilinin güçlü etkiler bırakacak bir biçimde kullanılması da (Griffith, 1998: 230-231) antik Yunan tiyatrosunun bu özelliğinden kaynaklanıyor olsa gerektir.

Tiyatro, Roma döneminde de önemli ve işlevsel bir sanat türü olarak kendisinden söz ettirmiş, halkın yoğun talepleri neticesinde yeni oyunlar için binalar inşa edilmiştir. Roma devrinde (MÖ 27-MS 395) antik Yunan tiyatrosundan farklı olarak eğitmekten ziyade savaşmak yahut yarışmak ana tema haline dönüşmüştür (Özdilek, 2022: 253). Gladyatör dövüşleri, vahşi yahut evcil hayvanlarla yapılan gösteriler, müzik ve dans şovları, kahramanlık ve yiğitlik gerektiren sahne performansları, atletizm ve sportif müsabakalar belirgin bir biçimde Roma tiyatrosunu domine etmiştir (Boatwright, 1990: 186).

Avrupa'nın yenilikler çağı olarak adlandırılan 19. yüzyılda tiyatro alanında da bir dizi önemli değişime şahit olunmuştur. Özellikle yüzyılın ilk yarısında romantik düşüncenin etkisiyle edebi eleştiri konusunda daha tutarlı ve etkileyici bir yaklaşım sergilenmeye başlanmıştır (Pospelov, 2005: 39). Toplum karşısında bireyi esas alan romantik düşünce, geleneksel kalıpları yıkarak şahsi tecrübeye dayalı esas ve prensipleri ortaya koymaya çalışmıştır. Kuşkusuz bu durum sanat ürünlerinde de kendisini hissettirmiş ve oyuncunun performansına dayalı

özneliği ve kişisel deneyimi arayan bir tiyatro fikri egemen unsur haline dönüşmüştür (Ivanca, 2011: 94). Burada seyircide heyecan uyandırmak esastır ve ikna edicilik yanılısına yani illüzyon yöntemi ile sağlanacaktır (Ateş, 2016: 117). Diğer taraftan 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tiyatronun kaderinde yeni ve önemli bir dönüşüm söz konusu olmuştur. Realizm yani gerçekçilik düşüncesinin etkisiyle toplumsal sorunlara vurgu artmış, empati ve duygusal birliktelik vasıtasıyla insanlara bilinç kazandırılması hedeflenmiştir (Özüaydın, 2013: 108). Bu süreçte tiyatronun üslup ve dilinde de bir değişim yaşanmış, sokakta kullanılan gündelik dil şiirsel söylemin yerini almıştır. Dolayısıyla tiyatroya artık düzyazı hâkim olmaya başlamıştır (Karabulut, 2020: 29).

Tiyatronun çağlar içerisinde dünya ve kuşkusuz Avrupa sahnesindeki bu serüveni karşısında, Türkiye'deki manzaranın geleneksel yaklaşım biçimleriyle Batı etkisini potasında eritmiş benzersiz ve karmaşık bir yapı şeklinde kendisini ortaya koyduğu ifade edilebilir. Bu manzaranın bileşenleri ise köylü tiyatrosu, halk tiyatrosu müstakil bir tür olmamakla birlikte saray tiyatrosu ve Batı tiyatro geleneğidir (And, 1983: 20-25). İlk iki bileşen geleneksel Türk tiyatrosunu teşkil etmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere birincisi köy ortamlarında özellikle bayram, düğün gibi önemli günlerde ve uzun kış gecelerinde sergilenen gösterileri kapsamına almaktadır (Elçin, akt., Düzgün, 2014: 148). Halk tiyatrosu ise daha şehirli bir görünüm arz etmektedir. Aydınlar zümresinden ziyade entelektüel bir birikime sahip olmayan sıradan halka hitap eden bu türü köylü tiyatrosundan ayıran en önemli özellik törenselleşmiş bir mahiyet arz etmemesidir. Ayrıca oyuncular profesyonel olarak tiyatro sanatını icra eden eğitim almış kimselerdir (Düzgün, 2000: 63). Diğer taraftan yukarıda da ifade edildiği üzere çoğu Asya ülkesinin aksine Türkiye'nin kendine özgü, ayırt edici bir saray tiyatrosu geleneği yoktur. Bu minvalde Batılılaşma sürecine kadar saray tiyatrosu, daha incelikli ve edebi bir tarza sahip olmakla birlikte bir tür halk tiyatrosu görünümü arz etmiştir (And, 1983: 22).

Türk tiyatrosunun bir diğer bileşeni olan Batı tiyatro geleneği ise her daim ülkedeki siyasi ve anayasal değişim süreciyle yakın ilişki halinde olmuştur (And, 1983: 23). Bu bağlamda, Tanzimat dönemi bir milat olarak kabul edilebilir. Özellikle başkent İstanbul'da örgütlenen Batı tarzındaki tiyatrolar Hıristiyan halka hitap ederek büyük beğeni toplamışlardır. Venedikli mimar Guistiniani'nin 1831 yılında Pera'da bugün Elhamra Pasajı'nın bulunduğu noktada İtalyan mimarisine uygun inşa ettirdiği Fransız tiyatrosu, Batı tarzındaki ilk tiyatro binası olarak kabul edilmektedir (Thalasso, akt., Baydar, 2011: 150). Bu tiyatrodaki özellikle Fransa ve İtalya'dan gelen oyuncular sahne almışlardır (Buttanrı, 2011: 421). Batılı anlamdaki Türk tiyatrosu için kritik gelişme ise 1860 yılında Gedikpaşa Tiyatrosu'nun açılmasıyla gerçekleşmiştir. Böylelikle Türkçe oyunlar sahnelenmeye başlanmış, tiyatro Müslüman halk arasında da kısmi bir popülerite yakalamıştır (Davulcu, 2015: 46). Bu konuda asıl adı Agop Güllüyan olan, Ermenicede kendisine Agop Vartovyan şeklinde seslenilen, halk arasında ise Güllü Agop ismiyle tanınan Ermeni kökenli tiyatro sanatçısının hakkını da teslim etmek gerekir. Kayseri eşrafından bir Ermeni aileye mensup olan Güllü Agop'un Batı tiyatrosunun Türkiye sahnelerinde boy göstermesinde katkısı hayli fazladır (And, 1976: 14-20).

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, 19. yüzyılın Türk tiyatro tarihi için önemli bir eşik oluşturduğu ifade edilebilir. Zira geleneksel Türk tiyatrosunun yanı sıra Batı etkisindeki tiyatronun da bu süreçte özellikle başkent İstanbul'da etkisini hissettirmeye başladığı görülmektedir (Görgün, 2018: 290). Kuşkusuz bu durum sahne sanatları ve bilhassa da tiyatro konusunda araştırmalar yürüten Batılı yazar ve eleştirmenlerin dikkatlerini Türkiye'ye yönlentmeleri sonucunu doğurmuştur. Bahse konu olan isimlerden birisi de Richard Patrick Boyle Davey'dir. Davey, 1848 yılında Mileham, Norfolk'da doğmuş bir İngiliz vatandaşıdır (Bassett, 2023). Oyun yazarı ve eleştirmen olarak tanınan Davey, eğitim hayatını Fransa ve İtalya'da tamamlamış, 1870 senesinden itibaren New York'ta farklı gazetelerde görev almıştır. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen Davey, on yıllık bir ABD tecrübesinin ardından ülkesine dönmüştür. Burada iki önemli gazetede, *Morning Post* ve *Saturday Review*'da drama ve edebiyat sahasında kaleme aldığı eleştiri yazılarıyla adından söz ettirmeye başlamıştır (Sutherland, 2013: 217). Yazarın Türkiye'ye yönelik ilgisi ise 1893 yılında zuhur etmiştir. Zira Davey söz konusu tarihte İstanbul'u ziyaret etmiş ve yaklaşık bir yıl Osmanlı Devleti'nin başkentinde bulunma imkânı elde etmiştir. O, bu tecrübesini ve İstanbul maceralarını 1897 senesinde iki cilt halinde basılan *The Sultan and His Subjects* adlı eserinde okuyuculara sunma fırsatı yakalamıştır. Bu eser ilim çevrelerinde geniş yankı bulmuş ve yazarını dünya çapında üne kavuşturmuştur. Davey'in Osmanlı Devleti ve toplum yapısını çeşitli yönleriyle irdelediği iki ciltlik bu eserin yazıldığı döneme kadar olan süreçte Türkiye üzerine kaleme alınmış en iyi araştırma kaynağı olduğunu iddia edenler bile bulunmaktadır (Plarr, 1899: 272). Muhtemelen kitap olarak basılmadan önce tutulan notların belirli bir kısmının İngiltere'nin prestijli ve etkili süreli yayınlarından *The Fortnightly Review*, *The Theatre*, *The Art Journal*, ve *National Observer*'da okuyucuya sunulması da (Davey, 1897: 10) bu çalışmaya duyulan ilgi ve merakın kaynaklanmaktadır.

Netice itibarıyla bu çalışmada yukarıda kendisinden söz edilen Davey'in gözlemleri ekseninde 19. yüzyıl Türk tiyatrosu hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Öncelikle geleneksel Türk tiyatrosunun temel figürlerinden olan Karagöz'den bahsedilmiştir. Ardından önemli bir saray sahnesi olan Yıldız Tiyatrosu'na yer verilmiştir. Sonrasında başkent İstanbul'da faaliyet yürüten ve daha çok Batılı tarzdaki oyunları sahneleyen bazı tiyatro salonları hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Çalışmanın konu edineceği bir diğer husus da günümüzde kurucusuyla aynı adı taşıyan Bursa Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu'dur. Bursa Tiyatrosu güçlü ve başarılı sahne performansı nedeniyle Davey'in dikkatini çekmiştir. Muhtemeldir ki bu tercihte İstanbul dışından bir örnek sunma arzusu da etkili olmuştur. Son tahlilde bu makalenin ana hedefi, 19. yüzyılda geleneksel motiflerle süslenmiş yahut Batı etkisindeki Türk tiyatrosunu İngiliz oyun yazarı ve eleştirmen Davey'in bakış açısıyla belirli örnekler üzerinden okuyucuya sunmaya çalışmaktır.

1. TÜRK TİYATRO SAHNESİNİN KADER FİGÜRÜ KARAGÖZ

Şüphesiz Batı dünyasında Türk tiyatrosunun en dikkat çekici temsillerinden birisi kendisini Karagöz karakteriyle ortaya koymaktadır. 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul kahvehanelerindeki seyirlik gösterileri takip eden ecnebi ziyaretçilerin kısa ve öz ifadelerle de olsa Karagöz'den ve bu temsile halkın gösterdiği teveccühten bahsettikleri bilinmektedir (And, 1983: 289). Ancak bu gözlemlerin hiçbirisi Davey'in tasvirleri kadar zengin detaylar içermemektedir. Üstelik kendisinin bir oyun yazarı ve eleştirmen olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu tasvirlerin ehemmiyeti daha da artmaktadır. Davey de tıpkı diğer örneklerdeki gibi Karagöz'e ilk kez bir kahvehanede rastlamıştır. Burası Kapalı Çarşı'nın hemen arkasında, Bayezid Camii'nin harem ya da avlusuna yakın, Bizans döneminden kalma, harabe bir binada bulunan egzotik ve küçük bir mekândır. Bu karşılaşma esnasında aylardan Ramazan'dır ve takvim yaprakları 1894 yılına işaret etmektedir (Davey, 1897: 344). Aslında karşılaşılan mekânın türü konusunda herhangi bir tuhafılık söz konusu değildir. Zira kahvehanelerin İstanbul ve muhtelif Anadolu kentlerinde *karagöz* ve benzeri seyirlik oyunlara yaygın bir biçimde ev sahipliği yaptığı bilinmektedir (Duvarcı, 2012: 75). Zaten Davey (1897: 343) de bu durumun farkında olarak Karagöz'ün tarihi Bayezid Camii'nin hemen arkasında ve neredeyse tamamı Müslümanlar tarafından işletilen kahvehaneleri dolduran coşkulu kalabalıkların önünde sahne aldığı ifade etmektedir.

Bu ilk karşılaşma Davey için son derece mühimdir. Yazar öncelikle bulunduğu mekânı tasvir ederek kavimli bir çatıya sahip uzun, beyaz badanalı odadaki duvara asılı ışıklı fenerler dizisinin kendisinde bir amfiteyatrodan oturuyormuş izlenimini uyandırdığını söylemektedir. Ardından oyunun her zaman beyaz bir çarşafın sıkıca gerildiği bir köşede sergilendiğinden bahsetmektedir. Seyirciler konu edilen bir diğer unsurdur. Buna göre zamanla hayli yıpranmış ön koltuklarda birkaç yaşlı paşa oturmaktadır. İçlerinden çok azı üniformalıdır. Geriye kalanlar frak giymişlerdir. Bu kimselerin başlarında ise fes bulunmaktadır. Mekânın dikkat çeken diğer misafirleri de çocuklardır. Sarıklı birkaç yaşlı Türk de büyük bir vakar ve ciddiyetle farklı bir bölüme oturmuş çubuklarını tutturmaktadır. Arka kısımlar gösterişsiz yün kumaştan giysileriyle, Cook'un¹ İstanbul'a taşıdığı birkaç turist ile kentten dört bir köşesinden gelen ne idiği belirsiz bir kalabalık tarafından doldurmuştur. Diğer taraftan odanın karanlık bir köşesinde yan yana gelen, baş ve yüzleri sıkı sıkıya kapalı, kalın siyah şallarına sarınmış alt tabakadan bir grup Ermeni ve Rum kadın hararetili bir biçimde fısıldaşmaktadır (Davey, 1897: 344-345).

Davey'in kaleme aldığı satırlardan da anlaşılacağı üzere inanç, yaş ve cinsiyet ayrımı olmaksızın toplumun her kesiminden insan, bu gösterileri ilgiyle takip etmektedir. Batı tiyatrosunda pek de rastlanmayacak bir tarzda seyircilerin Karagöz'ün sataşmaları neticesinde sürekli sahneyle irtibat halinde bulunup pasif izleyici rolünden aktif katılımcı kimliğine bürünmeleri, oyunlara yönelik ilgiyi arttıran ilk faktördür (Sarpkaya, 2022: 633). Bir diğer faktör de *karagöz* oyunlarının umumiyetle salonda bulunanların yaş, cinsiyet, eğitim seviyesi gibi hususlar göz önüne alınarak doğaçlama bir tarzda icra edilmesidir. Dikkat çekmek ve ilgi toplayabilmek için seyircilerin ruh hali ve anlık tepkileri bile göz önünde bulundurulabilmektedir (Tuncel, 2013: 209). Gösteri esnasında sunulan ikramlar da bir üçüncü faktör olarak değerlendirilebilir. Davey'in takip ettiği *karagöz* oyununda ikramları sunma vazifesini geleneksel zarif kıyafetleriyle Çerkes gençler üstlenmişlerdir. Bu gençler, küçük fincanlara doldurulmuş

1 Thomas Cook, 19. yüzyılda Avrupa'dan farklı güzergâhlara geziler tertip eden önemli ve tanınmış bir seyahat acentesinin kurucusudur. Cook'un 1841 senesinde bir misyonerlik toplantısı için beş yüz yetmiş kişiden oluşan bir topluluğu trenle Leicester'a taşımasının dünya tarihinde profesyonel olarak düzenlenen ilk tur faaliyeti olduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Kuşkusuz Osmanlı coğrafyası da Cook'un şirketinin dikkatlerinden kaçmamıştır. Acentenin hizmetlerinden sadece halk yararlanmamış Osmanlı saray mensupları da zaman zaman Cook'un şirketinden seyahat paketleri satın almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Güleriyüz, 2020: 1436; Polat ve Arslan, 2019: 238-241.

hoş kokulu aromatik bir kahveyi fasılasız bir biçimde izleyicilere ikram etmişlerdir. Ancak dikkatleri daha çok bol pantolonlarla tamamen traşlı kafaların üzerine geçirilmiş sarıgın kaba bir taklidi görünümündeki küçük renkli keten rulo şapkalardan müteşekkil Çerkes kıyafetleri çekmiştir (Davey, 1897: 345).

Karagöz oyunlarını toplumsal manada ilgi çekici kılan bir diğer faktör de gösterilerin tarz ve mahiyetidir. Hicvetme konusunda son derece maharet sahibi olan, toplumsal meseleleri kıyasıya eleştiren bununla da yetinmeyip siyasi konularda da görüş beyan eden *Karagöz*'ün zaman zaman müstehcen sözler sarf ederek kısmen erotik sayılabilecek görselleri sahneye taşınması (Karacabey, 1995: 3), halkın ona yönelik ilgisini daha da arttırmış olmalıdır. Özellikle kadınlar gösteriler esnasında aldığı övgülere bağlı olarak cüretkârlığını daha da arttırıp kontrolsüz davranışlar sergileyen *Karagöz*'ün göze batan edepsizliği karşısında kıkırdama nöbetleriyle kendilerinden geçebilmekteydiler (Davey, 1897: 345). Bu minvalde, *Karagöz*'ün umumi yahut mahrem meselelerde bir kılavuz veya kanaat önderi gibi kullanıldığı bile ifade edilebilir. O, kimi zaman mutfağa girip açıcılık yaparken kimi zaman da evlenecek bir genç rolüne bürünüp evliliğin gerektirdiği cinsel münasebetleri rahatlıkla gözler önüne sermektedir (Sevinçli, 2009: 38). Nitekim dikkatli bir gözlem yeteneğine sahip olan Davey (1897: 346) de Bayezid Camii'nin avlusuna bakan kahvehanede *karagöz* oyununu izlerken şahit olduğu manzaranın kendisini oldukça şaşırttığını söylemektedir. Zira bulunduğu noktadan camiye aydınlatan bin kandilin ışığıyla parlayan mabedin içerisini gözlemek mümkündür. Buna göre dindar ve takva sahibi cemaat, imam tarafından Allah'ın adı zikredildiği müthiş bir ritmik düzenle eğilip bükülmekte, bazen yere yönelmekte bazen ise gövdeleri üzerinde yükselmektedir. Davey'in gözleri bir taraftan *Karagöz*'ün "*Allah'ı yok sayıp Kur'an'ı ihlal ettiği*" beyaz çarşafın gerildiği alana takılırken, diğer yandan da onun "*küstah çıkışlarını ve rezilce hitabını*" izlemekten usandıkları için başlarını huzurun ve ibadetin sahnelendiği camiye yönelten yahut camide ibadet eden kimseleri takip etmektedir. Onun ifadesiyle bu tezat durumu tarif edebilecek kelime bulunmadığı gibi resmedebilecek fırça da yoktur (Davey, 1897: 346).

Davey yukarıdaki sözleriyle *Karagöz*'ü adeta şeytanlaştırmış ve Tanrı tanımaz bir figüre dönüştürmüştür. Onu böylesine net ve kararlı bir yoruma sevk eden düşüncenin ne olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, *karagöz* oyunlarında seyircilere örneklik teşkil edebilecek olumlu temsillere az yer verilmesi hiciv geleneği ve eleştiri kültüründen kaynaklanıyor olsa gerektir. Öte yandan *Karagöz*'ün küfür kabilinden sözler sarf etmesi ve müstehcenliği ana unsurlarından birisi olarak tercih etmesinin nedenlerinden biri toplumu yozlaştıran, ahlaki değerlerden uzaklaştıran, ekonomik manada sıkıntıya düşüren eğitimsizlik ve neticesinde ortaya çıkan cehalet konusunda bilinç ve belirli bir duyarlılık oluşturma hedefi olabilir. Bu sayede devletin işleyiş tarzına ve yönetici sınıfa yönelik eleştirilere de kapı aralanmaktadır. Başka bir deyişle aşikâr bir biçimde dillendirilemeyen pek çok husus dolaylı yollarla ve toplumsal çöküntüyü bahane ederek gündeme getirilmektedir (Pekman, 2007: 40). Davey (1897: 352) de saray ve çevresine yönelik çekincelerin farkında olarak *Karagöz*'ün zaman zaman Yıldız'da padişahın karşısına çıktığını ama burada "*Tanrı'nın gölgesi ve halifesini*" rahatsız edecek bir şeyler söylemekten kaçındığı gibi onu rencide edebilecek hiçbir davranışa imza atmadığını iddia etmektedir. Bir diğer iddia da *Karagöz* şakalarının mizah tarzıyla ilgilidir. Zira bütün bu kaba sözler ve geniş mizah anlayışı, Osmanlı ev hayatının anahtarı gibidir. Bu sayede ecnebi bir seyirci normal koşullarda kesinlikle erişemeyeceği bir gerçeğe, zenginlerin haremelerinin en mahrem noktasına ulaşabilecektir. Dolayısıyla bütün uğursuzluklarına rağmen *Karagöz*'ün "*günah kokan davranışları*", dünyanın en tabi ve keyifli eğlencesi gibi görülmektedir. Son tahlilde *Karagöz*'e ahlaksız damgasını vurmamak çok da doğru olmayacaktır. Çünkü *Karagöz* hiçbir zaman herhangi bir ahlaki kurala tabi olduğunu iddia etmemiştir (Davey, 1897: 352-353).

Karagöz ile ilgili bir diğer tartışma konusu da bu komik ve tuhaf figürün ne zaman ve nerede ortaya çıktığı hususudur. *Karagöz*'ün ilk kez Hindistan ve Cava bölgesinde sahne aldığı, dolayısıyla doğudan batıya doğru tanındığını iddia edenler olmuştur (Karacabey, 1995: 3). *Karagöz*'ün anavatanının Çin olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır (And, 1985: 271). Buna göre Çinliler *Karagöz*'ü Moğollara tanıtmışlar, Türkler de Moğollar vasıtasıyla *Karagöz*'ü tanıma imkânı elde etmişlerdir (Sakaoğlu, 2004: 20-22). Ancak doğudan batıya ulaşma görüşünün aksini savunanlar da bulunmaktadır. Bu kimseler, *Karagöz*'ün Bizans İmparatoru için çalışan bir ulak olduğunu düşünmektedirler. Bu iddiaya göre Sofyozlu Mehmet Bâli Çelebi olarak tanınan *Karagöz*'ün vazifesi, Bizans İmparatoru'nun mektuplarını Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a taşımaktır (Mutlu, 1995: 54). Davey (1897: 344) de bu görüşe benzer bir kanaat bildirerek Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirmesinden çok daha önceki zamanlarda, *Karagöz*'ün başka bir adla zengin Bizanslıların evlerine kadim ve hatırınas bir arkadaş

konuk olduğunda sahneye çıktığına ya da tarihi kentin yoksul muhitlerinde büyük rağbet gördüğüne dair bilgilere ulaştığını ifade etmektedir. Batıdan doğuya taşınma teorisini savunanların bir diğer iddiası da Karagöz'ün Yahudiler vasıtasıyla Portekiz veya İspanya üzerinden Osmanlı topraklarına taşındığıdır (Aça ve Aça, 2009: 10). Karagöz'ün doğudan batıya yahut batıdan doğuya doğru tanındığı yönündeki bu iki iddiaya ilaveten üçüncü bir kanaat vardır ki o da bu komik ve ilginç figürün kökeninin bizzat Anadolu yahut Ortadoğu olduğu fikridir. Buna göre Karagöz, Bursa'da Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın hükümrânlığı döneminde yaşamıştır (Öncü, 2011: 115). Davey (1897: 352) de bu iddialardan etkilenmiş olsa gerek ki başlangıçta Bizans ürünü olduğunu düşündüğü Karagöz'ü sonradan Mısır hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin sarayında yetişen gözde bir soytarıya dönüştürmüştür.

Kuşkusuz tarzı, üslubu ve kökeni itibarıyla dikkat çekici bir figür olarak ismi öne çıkan Karagöz'ün, dış görünüşü ve giyim kuşamı ile de kendisinden söz ettirmesi anlaşılır bir durumdur. Davey (1897: 343), Karagöz'ün deve postundan biçilmiş ve kaba hatlarıyla boyanmış küçük bir figür olmasına rağmen, geniş beyaz bir çarşafın arkasında bulunması ve komik iskeletiyle uyum arz eden o tuhaf renklere boyanmış olması nedeniyle fazlasıyla dikkat çektiğini söylemektedir. Ayrıca yerinde duramayan bir figür olması, maskaralıklarla dolu bir hayat sürmesi Türk zekâsı ve mizahının da ipuçlarını sunmaktadır. Davey'in Karagöz'e yönelik tasvirleri bu kadarla da sınırlı değildir. Onun ifadesiyle bu komik karakter, fiziki görünümüyle İngiltere'deki Punch'a² benzemektedir. Diğer taraftan kıyafetiyle daha çok bir tür "*pantomim soytarısını*" yahut "*komik ihtiyar bunak*" karakterini çağrıştırmaktadır. Ancak bu durum onun "*bilgili bir otorite*" olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Ona biçilen bu rol, deve derisinden yapılmış bir cüce maketi için kesinlikle çok büyük bir saygınlık arz etmektedir (Davey, 1897: 344-352).

Öte yandan başta Karagöz olmak üzere oyundaki karakterlerin tamamının beyaz bir perdenin arkadan aydınlatılmasıyla seyircilere yansıtılarak canlandırılmaları, hareketliliğinin ise uzun ince çubuklarla sağlanması, gölge oyunlarının temel karakteristik özelliğidir (Gökcan, 2016: 84). Ayrıca Karagöz, yaklaşık yirmi santim uzunluğundadır ve her zaman profilden gösterilir. O, papağan gagasına benzeyen burnu, kalın çıkıntılı bir kaşla perdelenmiş boncuk gibi parlayan gözüyle "*mızız ve yaygaracı*" yaşlı bir Türk olarak karikatürize edilebilecek en iyi modeldir. Bazı Bizans mozaiklerinde olduğu gibi sürekli profilden baktığı için her zaman tek gözlü gibidir. Yüzünün ise tam haliyle ve etrafı kalın siyah bir çizgi ile çevrelenmiş bir biçimde sunulması, çinko beyazı yuvarlağı eşine rastlanmayacak şekilde canlı kılar ve böylece o küçücük çehreye tarif edilemez derecede şeytani bir ifade verilir. Koni şeklindeki kellesinin üzerinde, en ufak bir kalkışmada bir tel vasıtasıyla yerinden kaldırılabilen neticesinde de figürün Hindistan cevizi görünümündeki baş kısmını ortaya çıkarıp izleyicileri kahkahaya boğan devasa bir sarık vardır. Üzerinde renkli bir yelek, kısa bir ceket ile çizgili çoraplar ve Batı'da kullanılanlara benzer bir şalvar bulunmaktadır. Esnek bacak ve kolları ustalıklı gizlenmiş bir telle hareket ettirilir. Vücudunu oynatırken zaman zaman sakarca davranışlar sergilemesine rağmen, yeterince enerjik ve güçlüdür (Davey, 1897: 348).

Davey'in oldukça güçlü ve detaycı bir tasvir yeteneğiyle sunduğu Karagöz portresinin, büyük oranda isabetli çıkarımlara dayandığı aşikârdır. Bu noktada, İngiliz oyun yazarının sözlerine ilaveten bazı destekleyici bilgiler vermekte yarar vardır. Öncelikle günümüze ulaşmış minyatürlerinden anlaşıldığı kadarıyla Karagöz figürünün çehresi yuvarlak, burnu ise küttür. Ayrıca Davey'in de ifade ettiği gibi Karagöz'ün en dikkat çekici organı gözüdür. Son derece iri ve parlak olan bu göz yapısı özellikle öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Karagöz aynı zamanda bıyıklı ve sakallı bir karakterdir (Ersan, 2014: 77). Kıyafetlerinde ise kırmızı ve tonları ağırlık kazanmaktadır (Taş, 2007: 140). Diğer taraftan bacaklarının üst kısmından diz kapaklarına kadar uzayan dizliklerinde mavi renk tercih edilmiştir. Ayaklarında ise ucu sivri pabuçlar bulunmaktadır. Pabuçların yerini zamanla topuklu ayakkabılar almıştır. Karagöz'ün üzerine geçirdiği entari, beline sarılan bir kuşakla sıkıca sabitlenmiştir (Ersan, 2014: 77). Bütün bu görünüm, Karagöz figürünü dikkat çekici kılmakta ve ilgiyle takip edilmesi gereken bir karaktere dönüştürmektedir.

Karagöz ile alakalı olarak Davey'in değindiği bir diğer husus da bu seyirlik oyunun kimler tarafından sahneye taşındığıdır. Onun ifadesiyle Karagöz'ün sahibi Ermenilerdir. Bu nedenle kuklayı oynatma hakkı da Ermeni vatandaşlara aittir. Zira Türkler kendi nüktelerini nakletme ya da kuklalarının ipini çekme konusunda aynı becerilere sahip değillerdir (Davey, 1897: 348-349). Ermeni oyuncularla ilgili bilgi doğru ama eksiktir. Suretbâz,

² İlk kez 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında İtalya'dan ilham alınarak İngiltere'de sahneye çıkan bir eldiven kuklası karakteridir. Zamanla hayli popüler hale gelen ve ülkenin dört bir yanında gösterimlerine şahit olunan Punch sahnede neredeyse her zaman eşi Judy ile birlikte bulunmaktadır. Tek bir oyuncu tarafından rahatlıkla idare edilebilmeleri, oynatılmaları için ciddi bir teşkilatlanmaya gerek duyulmaması gibi hususlar Punch ve Judy'yi tanıtır kılmıştır. Ayrıca basit ve anlaşılır bir dille sıradan meseleleri sahneye taşımaları bu kuklaları halk kahramanına dönüştürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Crone, 2006: 1055-1082.

Hayalbâz, Şehbâz gibi isimlerle anılan bu oynaticıların (Türkyılmaz, 2013: 52) önemli bir kısmının Ermeni olduğu gerçeğiyle birlikte Türklerin de bu işe soyundukları bilinmektedir (And, 1976: 219-272). Öte yandan Davey'in Karagöz'den bahsederken Hacivat'a çok fazla vurgu yapmaması dikkat çeken bir husustur. Hacivat'ın ismi sadece Karagöz'ün fazlasıyla itimat ettiği bir can yoldaşı olarak zikredilmektedir. Küçük bir beyefendi olarak tanıtılan Hacivat, Harlequin'in³ ikiz kardeşine benzetilmiştir (Davey, 1997: 349). Karagöz ile mukayese edildiğinde Hacivat'a yeterince yer verilmemesinin gerekçesi de şu satırlarda gizli olsa gerektir: "*Daha dikkatli ve cingöz bir karakter olsa da ustası ve yakın dostu Karagöz'ün hazzını arttırmak ve onu tatmin etmek için kendisine önerilen zelif davranışları sergilemekten başka hiçbir vazifesi yoktur*" (Davey, 1997: 349).

Karagöz hakkındaki bütün bu genel malumatın ardından Davey, okuyucunun zihninde daha somut bir fikir oluşması adına izlediği oyunların birisiyle ilgili geniş bilgiler sunmuştur. Oyunun adı belli değildir. Sahnede öncelikle biri Türk diğeri Avrupalı iki kadın belirmiştir. Görünüşe göre kadınlar, koyu bir sohbet halindedir. Tam o esnada, üzerinde düz yakalı bir redingot, lavanta rengi bir pantolon ve rugan bot bulunan bir Türk zamparası sahnede belirmiştir. Adam başına bir de fes geçirmiştir. Burnunun altını tamamen kapatan o muazzam kıvrık bıyık, karakterin görünüşüne karşı konulamaz derecede komiklik ve bir o kadar da çapkınlık katmaktadır. Kısa bir süre sonra hovarda adam, hanımlardan birisinin eline küçük bir kâğıt parçası tutuşturarak bu hanıma açık bir biçimde kaçamak yapma teklifinde bulunmuştur. Birkaç dakikalığına her şey pespembe görünmüştür. Tam o esnada Karagöz sahnede yerini almıştır. Ama bu çok tehlikeli bir çıkıştır. Zira o yanında hanımın öfkeli kocasını da getirmiştir. Kuşkusuz bundan sonrasında sahnede ciddi bir canlılık ve hareketlenme söz konusu olmuştur. Koca ve sevgili şiddetli bir kavgaya tutuşmuşlardır. Kadının kocası yaşayabileceği en büyük mağlubiyeti tatmaktadır. Fesi kafasından uçmuş, redingotu yırtılmış ve sonunda acınacak bir duruma düşerek rezilce geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bütün bu hadiseler yaşanırken sahneden ayrılan Karagöz, olaylar kısmen yatıştıktan sonra bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bu sefer yanında yakın arkadaşı Hacivat da bulunmaktadır. Şimdi işler daha da karmaşık hale gelmiştir. Çünkü bu iki küçük beyefendi, kendilerini rahatsız eden hovarda adamdan bir an önce kurtulma konusunda kararlı olan hanımların cazibesine kapılmışlardır. Muhtemelen buna bağlı olarak hiç beklemediği bir anda zafer kazanmış edasıyla kenarda bekleyen talihsiz hovarda adamın üzerine atılmışlar ve kelimenin tam anlamıyla bedenini ikiye ayırmışlardır (Davey, 1997: 347-348).

Davey'in adını zikretmediği ama muhtevası itibarıyla Karagöz'ün karakterine uygun bir yapı arz eden bu merak uyandıran gösteri, Osmanlı toplumu için kabulü zor bir meseleyi gündemine taşımış, gayrimeşru ilişki peşinde koşan çapkın bir şıpsevдинin hikâyesini konu edinmiştir. Karagöz burada kendisinden beklenecek bir tarzda hareket ederek cesur ve gözü pek duruşunu ortaya koymuştur (And, 1970: 58). Aslında konusu bağlamında değerlendirildiğinde gösteride herhangi bir tutarsızlık söz konusu değildir. Zira daha önce de ifade edildiği üzere *karagöz* oyunlarının hicvi ve toplumsal meseleleri eleştirerek gündeme taşıma özelliğine sahip olmaları hasebiyle genel ahlak kurallarına aykırılık teşkil eden hadiseleri sahnelemek gibi bir işlevi bulunmaktadır. Hatta bu özelliğinden dolayı *karagöz* gösterilerinin zaman zaman karakola şikâyet edildiğine bile şahit olunmuştur (Topal ve Koçak, 2019: 108-109).

Diğer taraftan Davey'in büyük bir heyecan ve hararetle okuyucusuna aktardığı bu oyunun devamında Karagöz kendinden emin bir biçimde kenara doğru çekilmiş ve bu tuhaf infaz yönteminin keyfini çıkararak oturur bir pozisyon almıştır. Hacivat için ise durum çok farklıdır. Zira tesadüfen mi yoksa bir plan neticesinde mi gerçekleştiği belli olmamakla birlikte, Fransız büyükelçisi olay yerine geldiğinde Hacivat muhatabına tiksindirici bir biçimde yaltaklanmaktan başka hiçbir şey yapmamıştır. Nitekim o, ekselanslarını görür görmez elçinin ayaklarının dibine kapanmıştır. Karagöz ise son derece lakayt bir şekilde ayağa kalkmış ve Hacivat ile benzer davranışlar sergilemiştir. Büyükelçinin tavrı ise son derece hayranlık uyandırıcıdır. Zira o, perdenin üzerinde kayan yaverlerinden birisine hitap ederek sopasını tehditkâr bir biçimde sallamaya başlamıştır. O esnada görünüşe göre büyükelçinin himayesini talep etmek üzere iki hanımefendi hızlıca öne doğru atılmışlardır. Büyükelçi kadınlara yeterince nazik bir biçimde mukabelede bulunmuş ve şüphesiz elçiliğe kadar refakat etmek maksadıyla onlara kollarını uzatmıştır. O sırada Hacivat arkasına geçtiği ekselanslarının sırtına atılmıştır. Bir anda altın işlemeli ceketi lime

³ Harlequin, İtalyan komedisinin ana karakterlerindedir. Genellikle becerikli ve esprili bir beyefendinin uşağı ve kadın hizmetkârlardan birisinin kaprisli sevgilisi rolündedir. Komedyanın ortaya çıktığı 16. yüzyılın ortalarında kurnaz ve açgözlü bir hizmetçi olarak tanınan Harlequin, 17. yüzyıla birlikte sadık bir uşak, saf ve sabırlı bir hizmetkâra dönüşmüştür. Bu karakter aynı zamanda İngiltere başta olmak üzere farklı ülkelerde palyaço kılığıyla sahne alarak hokkabazlık gerektiren abartılı pantomimlerde boy göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 2008: <https://www.britannica.com/topic/Harlequin-theatrical-character>.

lime olan ve eğik şapkası rüzgârda savrulan “*Büyük Cumhuriyet*”in temsilcisi şimdi gerçekten çok fakir, zayıf, perişan bir bireye dönmüştür. Adam adeta romantizmaya yakalanmış gibidir yahut gut hastalığından dolayı ıstırap çekmektedir. Acılar içerisinde inleyen elçi, çareyi hızla uzaklaşmakta bulmuştur. Yaverleri onu takip etmişlerdir. Belli ki yaşanacaklardan korkan Karagöz, Hacivat’ı sahanın muzaffer efendisi olarak bırakarak derhal oradan sıvışmıştır. Hanımefendiler ise bir daha dönmek üzere ortadan kaybolmuşlardır (Davey, 1897: 349-350).

Davey’in aktardığı bu sahne *karagöz* oyunlarının tipik özelliklerinden birisini ortaya koymaktadır. Zira Karagöz, Hacivat ile olan münasebetlerinde her koşul ve durumda öncü ve lider konumundadır. Ama bu durum pek çok konuda Hacivat’ın Karagöz’den daha hızlı hareket etmesi sonucunu değiştirmemektedir. Kararların önemli bir kısmını Hacivat alır. Zira Karagöz ile mukayese edildiğinde Hacivat yarı aydın bir kişiliktir, daha zekidir ve muhabatını ikna etme becerisine sahiptir (Demir ve Özdemir, 2013: 63). Yukarıda ayrıntılı bir biçimde kendisinden bahsedilen oyunda da özellikle büyükelçinin selamlanması konusunda Hacivat’ın elini çabuk tutması, Karagöz’ün ise onu takip etmek durumunda kalması iki karakterin zihni ve psikolojik yapılarına uygun bir davranış biçimidir. Diğer taraftan Fransız büyükelçisine yönelik saldırı girişimi de *karagöz* oyunlarındaki siyasi motifleri gözler önüne seren en belirgin örneklerden sadece bir tanesidir. Bu sahne, aynı zamanda Türk insanının arzu ettiği takdirde “*Büyük Cumhuriyet*” şeklinde nitelendirilen Fransa gibi azametli bir devletin Osmanlı sınırları dahilindeki en mühim ve güçlü temsilcisini bile alt edebileceği yönündeki inancı, halka aşılacak ve toplumu heyecanlandırmak için tiyatro metnine eklenmiş olsa gerektir. Aslında Fransa bilinçli bir tercihtir. Nitekim *karagöz* oyunlarında şeytan umumiyetle Fransız kılığında sahneye çıkmaktadır. Hacivat ve kuşkusuz Karagöz’ün şeytanla giriştiği mücadele ise ezilen halkın egemen unsurlara karşı direnişinin en açık temsilidir. Bu arada Fransa’nın şeytanlaştırılmasında Cezayir’deki *karagöz* temsillerinin Fransızlar aleyhine propaganda faaliyetlerine vasıta kılındıkları için yasaklanmış olmaları önemli bir gerekçe teşkil etmiştir. Bir Fransız mareşalin, Karagöz oyuncularını tarafından öldürülmesi neticesinde Cezayir’de yaşanan olumsuz hadiseler, böyle bir geleneğin doğmasına kapı aralamıştır (And, 1963: 817-825).

Sonuç itibarıyla Davey, Don Giovanni’ye⁴ benzettiği Karagöz ve Leporello⁵ olarak tanımladığı Hacivat ile bir elçilik kabul salonunda vedalaşmıştır. Karagöz uygulanan sansür nedeniyle odanın bir köşesinde dili kesilmiş, kanatları koparılmış bir şekilde hayranlık uyandıran bir büyükelçiler grubunun huzurunda adeta poz vermektedir. O artık ilgi çekici bir hatıra olmaktan başka bir anlam ifade etmemektedir. Dolayısıyla sadece bir kabul salonu antikasına dönüşmüş güç ve nüfuzunu kaybetmiştir (Davey, 1897: 353). Davey’in Karagöz’e vedası ciddi bir sansür politikasının hüküm sürdüğü II. Abdülhamid’in saltanat yıllarına denk gelmiştir. Aslında *karagöz* oyunlarına dönük engelleyici politikalar, Sultan Abdülaziz döneminde de belirgin bir biçimde kendisini hissettirmiştir (And, 1985: 295). Zira 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla hızla popülerleşen ve İstanbul’un neredeyse tüm kahvehanelerinde kendisine yer bulan Karagöz’ün, halkın hoşuna gitmeyen politik kararları hicvetmesi, zaman zaman devlet yöneticilerine yönelik muhalif bir tutum takınması ve yaşanan olumsuzluklardan büyük oranda hükümeti sorumlu tutması gibi hususlar gerekçesiyle belirli aralıklarla sahneden men edildiği bilinmektedir (Arda, 2016: 5). Ancak bu yasaklar, II. Abdülhamid’in hükümranlılığı döneminde daha keskin çizgilerle uygulanmaya başlanmıştır. Ne var ki tüm yaptırımlara rağmen Karagöz’ün sesi, Osmanlı tarihinin hiçbir döneminde mutlak manada kısılamamıştır (Aça ve Aça, 2009: 17). Bu da önemli bir hiciv ve kukla karakteri olarak Karagöz figürünün, toplumsal manada edindiği şöhret ve saygınlığın en bariz göstergesi olarak kabul edilmelidir.

2. BİR OSMANLI SARAY SAHNESİ ÖRNEĞİ: YILDIZ TİYATROSU

Davey’in *karagöz* oyunları ile ilgili hayli geniş ve teferruatlı tasvirler sunduğu, izahlarda bulunduğu ve kanaatler bildirdiği aşikârdır. Ancak Davey, Türkiye’de sahne deyince hayalinde sadece geleneksel Türk tiyatrosunu özellikle de Karagöz’ü canlandıran pek çok Batılı yazarın aksine bir tutum sergilemiştir. O, farklı sahnelerden de örnekler sunarak Türk tiyatrosuna dair bilgi, birikim ve tecrübesini okuyucularına sunmak istemiştir. Elbette ki Davey’in

4 Don Giovanni, ilk gösterimi 29 Ekim 1787’de Prag’daki orijinal Ulusal Tiyatro’da gerçekleştirilen, Wolfgang Amadeus Mozart’ın iki perdelik operasıdır. Mozart için alışılmadık derecede yoğun bir çalışma neticesinde üretilen bu opera başlangıçta tam olarak anlaşılmağa da zamanla büyük beğeni kazanmıştır. Don Giovanni, operadaki en kötü karakterlerden birisidir. Zengin ve seks müptelası olarak tanınır. Geçici zevkleri için arzuladığı tüm kadınların peşine düşer. Sekse olan düşkünlüğü o kadar yoğundur ki, bir mekâna girmeden önce kokusundan orada bir kadın bulunup bulunmadığını fark edebilir. Gönülünü kazandığı ve kullanıp kenara attığı tüm kadınları- köylülere, prenseslere ve hizmetkarları- listelediği bir defteri vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Britannica, 2019: <https://www.britannica.com/topic/Don-Giovanni-opera-by-Mozart>.

5 Leporello, Don Giovanni’nin erkek uşağıdır. Efendisinin tavırlarından çok hoşnut olmasa da ona hizmet etmekten kaçınmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 2019: <https://www.britannica.com/topic/Don-Giovanni-opera-by-Mozart>.

karagöz haricindeki tiyatrolarla alakalı çıkarımları daha sade ve öz bilgiler içermektedir. Bu da son derece doğal bir durumdur. Zira *Karagöz* sadece Türkiye’de mukim geniş halk kitleleri tarafından değil, başta Avrupa olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan topluluklar tarafından da büyük beğeni ve hayranlıkla takip edilmektedir. Dolayısıyla Davey, popüleriteyi göz önüne alarak *karagöz* tiyatrosuna daha fazla önemiyet göstermiştir. Buna rağmen 19. yüzyılın sonu itibarıyla Türkiye’de varlık gösteren diğer bazı tiyatroları da konu edinmesi mühimdir ve dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Bu doğrultuda değerlendirildiğinde, Türkiye’de sahne deyince Davey’in aklına gelen ilk örneklerden birisi de Yıldız Saray Tiyatrosu olmuştur. Söz konusu tiyatro binası, 1889 yılında bizzat II. Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı’nın bahçesinde inşa ettirilmiştir. Bahçenin kuzeyinde, ikinci avluya bitişik olan bu tiyatronun mimarı aslen bir Rum olan Yanko’dur⁶ (Polat, 2001: 78). Davey (1897: 358)’in iddiasıyla bu tiyatro, sultanın tek başına yahut arzu ettiği takdirde haremdeki hanımlarla birlikte dramatik gösterileri takip edebilmesi maksadıyla inşa ettirilmiştir. Ayrıca bir İtalyan tarafından yönetilen bu tiyatroya bağlı koca bir oyuncu topluluğu bulunmaktadır (Davey, 1897: 358). Davey’in burada kendisinden bahsettiği İtalyan sanatçı Arturo Stravolo’dur⁷ (Polat, 2001: 79). Oyuncuların seçiminde ise padişahın üniformasından, takacağı nişanlara ve kılıca kadar her türden kıyafet ve aksesuarlarından sorumlu olan Esvapçıbaşı İlyas Bey’in doğrudan vazifelendirildiği bilinmektedir (Yüksel, 2017: 268). Bununla birlikte Yıldız Saray Tiyatrosu’nda iki farklı oyuncu grubu bulunmaktadır. Gruplardan birisi geleneksel orta oyunu ve komedi türündeki eserleri icra ederken, diğer grup opera dalında faaliyet yürütmektedir. Ecnebi oyuncular ağırlıklı olarak İtalyan’dır. Ancak sarayda iki de Fransız sanatçı görevlendirilmiştir (Kocaşık, 2019: 43).

Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında Davey (1897: 355), bazı resmi ya da yarı resmî törenlerde, örneğin padişahın evlatlarından birinin evlilik merasiminde yine Hıdiv veya yerli yahut yabancı bir hükümdar ziyarete geldiğinde, dönemin sultanının misafirleri için tertip ettirdiği eğlencelerde, muazzam ölçekte açık hava tiyatro temsillerine de yer verildiğini söyleyerek, Osmanlı sarayının tiyatro sanatı konusunda bir gelenek oluşturmaya çalıştığını iddia etmiştir. Nitekim yüzlerce sanatçının iştirak ettiği batı Londra’nın zengin semtlerinden Earl’s Court’taki hayli rağbet gören faaliyetlerden farklı olmayan bir tür bale gösterisi tadındaki bu tiyatral etkinliklerin tarihi, II. Mahmud’a kadar uzanmaktadır. Zira Sultan II. Mahmud’un kızı Mihrimah Hanım’ın Ahmet Paşa ile düğün merasimi vesilesiyle gerçekleştirilen şenliklerde, tiyatro kabilinden basit ve sıradan etkinlikler tertip ettirilmiştir. Ne garip tesadüftür ki bu etkinlikler de Yıldız Sarayı’nın bahçelerinin bulunduğu tepenin yamacındaki o muazzam çimenliğin hemen kenarında gerçekleştirilmiştir. Öncelikle geniş bir oyuncu topluluğuna yer açmak için her iki taraftaki ağaçlar kesilmiş ve bir tür doğal sahne oluşturulmuştur. Sonrasında sultan ve saray mensupları için sağlı sollu seyyar tribünler yaptırılmıştır. Harem-i Hümayun’un hanımları ise gözlerden uzakta, altın yıldızlı kafesin arkasında manzaraya hâkim olabilecekleri bir noktadan olan biteni izleyeceklerdir. Gösteri öncesinde seyirciler yüksek bir tepenin eteğindeki bu sahte amfiteyatroyu tika basa doldurmuşlardır. Gösteriden önce bir orkestra hiç bitmeyecek izlenimi uyandıran bir müzik resitali sunmuştur. Şenlikler, Türkiye’nin esnaf ve zanaatkârlarıyla imparatorluğun en farklı bileşenlerinden müteşekkil bir uluslar topluluğunun kendi geleneksel kıyafetleriyle gerçekleştirdikleri bir geçit töreniyle başlamıştır. Bu ilginç kortej, padişahın önünden geçip ona hürmetlerini sunarken yüzlerce genç erkeğin bir tür bale dansı sergilediklerine şahit olunmuştur. Tiyatro gösterisi ise koşar adım emekleyen ve köpekler gibi havlayan tasmalı dört adamın kendilerine kılavuzluk yapan ve onların sahibi konumundaki başka bir adamın sahnede kısa bir an yer alması ve basit diyaloglarla sınırlı kalmıştır. Bu gösterinin ardından, çok sayıda cambaz ve akrobat sahneye çıkmıştır. Tören, en başından itibaren bu şenliğe iştirak etmiş kim varsa hepsinin dans ederek ve ellerinde yanan meşalelerle çılğınca koşturarak manzarayı tamamladığı bir

6 II. Abdülhamid’in son derece güvendiği bir isim olan Yanko İoannidis’in babası Vasilaki de önemli bir mimardır. Baba ve oğlun tersanede başlayan kariyerleri başarılı performansları neticesinde hızla ilerlemiş ve her iki isim de saray mimarlığına kadar yükselmişlerdir. Tiyatronun yanı sıra Yıldız Sarayı’ndaki binaların önemli bir kısmı Vasilaki ve Yanko tarafından inşa edilmiştir. Ama onların adını öne çıkaran asıl husus II. Abdülhamid döneminin sembol mimari örneklerinden olan Darülaceze’nin inşaat işini üstelenip başarıyla tamamlamaları olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şenyurt, 2010: 542-546.

7 Aslen bir opera sanatçısı olan Stravolo’nun İstanbul ile tanışması İtalya’da *Cittadi Napoli* adıyla kurduğu toplulukla çıktığı bir turne sırasında gerçekleşmiştir. Sırasıyla Kahire, İskenderiye, Beyrut ve İzmir gibi Ortadoğu ve Anadolu’nun önemli kentlerinde gösteriler tertip eden topluluğun son durağı İstanbul olmuştur. Stravolo, İstanbul’da sergilemiş olduğu performansla büyük beğeni toplamıştır. Gördüğü ilgi ve teveccüh neticesinde ilk ziyaretinden yaklaşık beş ay sonra 4 Temmuz 1893 tarihinde bir kez daha İstanbul’u ziyaret etmiş farklı mekânlarda sahne alarak ününü iyice arttırmıştır. Stravolo’nun başarısı dönemin padişahı II. Abdülhamid’in de kulağına gidince kendisi Yıldız Sarayı’nda da sahne alma imkânı bulmuştur. Stravolo ve ekibinin 7 Temmuz akşamı sarayda ki sahne performansları padişahı adeta mest etmiştir. Gösteri sonrasında Stravolo üç yüz altınla ödüllendirilmiş aynı zamanda da padişahın güçlü arzusu ve ısrarları neticesinde maaşa bağlanarak daimî olarak Yıldız Saray Tiyatrosu’nun kadrosuna alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uluskan, 2018: 19-23.

havai fişek gösterisiyle son derece muhteşem bir şekilde neticelenmiştir. Bu ve benzeri merasimler fasılasız sekiz gün boyunca tekrar edilmiş ve seyirciler gösterilere doymuştur (Davey, 1897: 355-356).

Davey imalı bir yolla da olsa son derece tuhaf bir biçimde Yıldız Tiyatrosu'nun varlığını, Osmanlı sarayı için sıradan sayılabilecek bir evlilik merasimi esnasında tertip edilen renkli ve eğlenceli gösterilere bağlamıştır. Bunu düşünürken de muhtemelen törenlerin, saray civarında gerçekleştirilmiş olmasını kendisine delil kabul etmiştir. Hâlbuki Yıldız Sarayı'nın tarihi, III. Selim'in hükümranlılığı dönemine yani 18. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanmaktadır. Zira III. Selim, bahse konu olan süreçte saray civarında validesi Mihrişah Sultan için bir kasır inşa ettirmiştir. II. Mahmud ise aynı bölgede bir köşk yaptırmış ve bu köşke Yıldız ismi verilmiştir. Bu bölgedeki kompleksin bir saray kimliğine kavuşması yönündeki ilk adımları ise Sultan Abdülmecid atmıştır. Diğer taraftan Yıldız Sarayı, II. Abdülhamid döneminde gelişimini tamamlamış ve tam olarak bir saray hüviyetini elde etmiştir (Uğuryol ve Uğuryol, 2017: 264).

Bütün bu bilgilerin ışığında değerlendirildiğinde II. Mahmud'un kızının evlilik törenini burada gerçekleştirmiş olması son derece anlaşılır bir durumdur. Batılılaşma etkisi ve cereyanı içerisinde Avrupa'ya ait bir sanat türünden ilham alınarak kısa, basit ve son derece amatör bir tiyatro oyununun, törenler esnasında kurgulanmış olmasında da herhangi bir tuhaflık söz konusu değildir. Bununla birlikte, Davey (1897: 358)'in ifadesiyle, Yıldız Sarayı'nın son halinden ve saraydaki tiyatronun inşa sürecinden önce, Sultan Abdülmecid döneminde de henüz köşk hüviyetindeki Yıldız'da İtalyan bestekâr Gaetano Donizetti'nin⁸ erkek kardeşi⁹, hanedan ailesinin hanımlarına İtalyan dansının incelikleri konusunda eğitmenlik yapmıştır. Genç hanımlar derslere büzgülü bol eteklerle ve olmazsa olmaz ten rengi taytlarla iştirak etmişlerdir. Yüzleri ise hep örtülüdür. Oldukça neşeli ve esprili yaşlı bir İtalyan beyefendisi olan Donizetti'nin hanedan hanımlarına, odaya gerilmiş kalın bir kordonla sınırları belirlenmiş bir mesafeden daha fazla yaklaşmasına kesinlikle izin verilmemiştir. Ayrıca tüm ders boyunca iki iri cüsseli haremağası sürekli nöbet tutmuştur. Onların vazifesi, neşeli dans ustasını takip etmektir. Dolayısıyla gözlerini kesinlikle ondan ayırmamış, kadınlarla ise kesinlikle muhatap olmamışlardır. Ama bir gün Donizetti kendisini son derece çekici bir odalığa bacağına burnuyla aynı hizaya nasıl kaldıracaklarını öğretme gayretine öylesine kaptırmıştır ki büyü bozulmuş, sihirli çember kırılmış ve sabır küpü dağılmıştır. Harem ağaları bir anda zavallı adamın üzerine atılmışlardır. Donizetti tam hadımların şiddetli gazabına uğrayacakken iyi huylu ve alicenap padişah olay yerine gelerek bale eğitmenin serbest bırakılması emrini vermiştir (Davey, 1897: 358-359).

Davey'in Donizetti hakkındaki aktarımları göz önüne alındığında, saray merkezli sahne sanatlarının varlığına dair ilk işaretlerin, Sultan Abdülmecid dönemine kadar uzandığı ifade edilebilir. Her ne surette ve hangi gerekçelere dayanarak inşa edilmiş olursa olsun Yıldız Saray Tiyatro'sunun Osmanlı sahne kültürü açısından önemli bir yer işgal ettiği aşikârdır. Nitekim gerek geleneksel Türk oyunlarının gerekse de Batılı tarzdaki sahne performanslarının sergilendiği bu sahnenin, Türk tiyatrosunun gelişimi ve bu sanat dalının ülke sathında meşruiyet kazanmasında önemli bir işlev gördüğü bilinmektedir. Doğrudan padişah tarafından kurulmuş ve korunmuş olması, tiyatronun Osmanlı Devleti'ndeki akıbeti hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Diğer taraftan varlığı mühim olmakla birlikte Yıldız sahnesi, Osmanlı tiyatrosunun ilk ve tek örneği değildir. Buna bağlı olarak müteakip bölümlerde, farklı sahne ve oyun türlerinden bahsedilerek Osmanlı Devleti'ndeki tiyatro kültürü hakkında bilgi verilmeye devam edilecektir.

8 Önemli bir İtalyan bestekâr olan Gaetano Donizetti, 1797 yılında doğmuş 1848 senesinde hayata gözlerini yummuştur. Çocukluk çağlarından itibaren dünyaca meşhur opera sanatçısı Johann Simon Mayr'den dersler almış ve başarılı performansı neticesinde genç yaşlarda İtalyan operasında söz sahibi bir bestekâr haline dönüşmüştür. Altı yüzün üzerinde esere imza atmış olan Donizetti'nin bestelerinden yaklaşık yetmiş tanesi opera dalındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara ve Eyüpoğlu, 2020: 227-229.

9 Yazarın burada kendisinden bahsettiği erkek kardeş genellikle Gaetano Donizetti ile karıştırılan ve Donizetti Paşa olarak da tanınan Giuseppe Donizetti'dir. Tıpkı kardeşi gibi önemli bir bestekâr ve opera sanatçısı olan Giuseppe Donizetti'nin İstanbul ile tanışıklığı II. Mahmud dönemine kadar uzanmaktadır. 1728 yılında II. Mahmud'un daveti üzerine Muzika-i Hümayun'un başına geçmek için İstanbul'a gelen Donizetti sarayda Batı müziğinin kabul görmesi için ciddi oranda gayret sarf etmiştir. Donizetti'nin Osmanlı sarayındaki popülaritesi II. Mahmud'un vefatının ardından tahta çıkan oğlu Sultan Abdülmecid döneminde de devam etmiştir. Sultanın operaya olan ilgisi Donizetti'nin önünü daha da açmış ve bu büyük bestekâr hanedan ailesindeki hanımlara doğrudan ders verebilecek kadar güven kazanmıştır. 1839 yılında Abdülmecid'in tahta çıkış töreninde çalınan Mecidiye Marşının bestekârı da olan Giuseppe Donizetti'nin Abdülmecid tarafından paşalık unvanıyla onurlandırılması ikili arasındaki münasebetlerin boyutunu ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, 2019: 556-562.

3. 19. YÜZYIL TÜRKİYE’SİNDE BATI TİYATROSU DENEMELERİ: VERDİ VE CONCORDİA

Davey’in Türkiye’de tiyatro deyince aklına gelen bir diğer örnek de Batı modelidir. Ancak o, özellikle Osmanlı başkenti İstanbul’da kendisinden önemli oranda söz ettiren Batı tiyatrosuna, geleneksel Türk sahnesinin öncü figürü Karagöz kadar değinmemiştir. Kuşkusuz bu durumun ilk nedeni, yazarın Batı tiyatrosuna olan aşinalığı ve derin bilgisidir. Zaten hakkında ciddi malumat sahibi olduğu bir örnek ona çok şey söylemeyecektir. İkinci gerekçe ise somut olandır ve Türk izleyicisinin seyir zevkinden kaynaklanmaktadır. Zira İslam kültürü ile yoğrulmuş bir coğrafyada, mahremiyetin sınırlarını keşfetmek hayli güçtür. Hele bir de bu mahremiyetin öznesi kadın olunca durum daha da vahim bir hal almaktadır. Çünkü harem hayatı kutsaldır ve onu sahneye taşımak görmezden gelinemeyecek bir görgü kuralı ihlali, küfür hatta günah anlamına gelmektedir. Bu şartlar altında, Türklerin, kendilerinden biri kabul ettikleri, hayatlarının sınırlarına vâkıf daha doğru bir ifadeyle neşelerini artırmak için özel olarak kurgulanmış sevgili Karagözlerinin maskaralıklarından ve kaba şakalarından zevk almalarına şaşırılmaması gerekir. Aslında bu, Türklere has bir durum da değildir. Nitekim gayrimüslim tebaa ve ecnebler de *karagöz*den ziyade kendi hayat görüşlerini tasvir eden bir oyundan mesela Sardou’nunkilerden¹⁰ keyif almaktadırlar. Hâlbuki bu oyunun Müslümanlar için hiçbir anlamı yoktur (Davey, 1897: 354-355). Bu konuda somut bir örnek vermek de mümkündür. Mesela *La Dame aux Camélias*¹¹ gösterimine katılan Türklerin ekseriyeti, neredeyse her zaman yanlış yerlerde ve gereksiz bir şekilde kahkahalara boğulmaktadır. Çünkü Türklere göre Armand Duval’ın¹² sevdiğini elde etmek için büyük bir hararetle çaba gösterip adeta kur yapması son derece komik ve ihtimal dahilinde olmayan bir durumdur. Nitekim kur yapmak ve cilveleşmek yüzyıllardır eşlerini herhangi bir gönül yarası olmadan yahut aşk yaşamadan elde edebilen Türk erkeği için tümüyle saçmadır ve hiçbir anlam ifade etmemektedir (Davey, 1897: 355).

Davey tıpkı ecnebler gibi gayrimüslim tebaanın da Karagöz ile mukayese edildiğinde Batı ürünü bir oyun veya karaktere daha fazla ilgi gösterecekleri iddiasını dile getirirken önemli bir gerçeği görmezden gelmiştir. Elbette ki insanların zevk ve alışkanlıklarının oluşumunda dinî saiklerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ancak sadece dinî tutumları göz önüne alıp kültürel ve geleneksel pratikleri ihmal etmek doğru sonuçlar üretmeyecektir. Üstelik yüzyıllarca yakın temas halinde bulunan ve bir arada yaşamayı temel prensip edinmiş Osmanlı Devleti’nin müslim ve gayrimüslim unsurları için (Güneş, 2015: 3-26) bu iddia daha da geçersiz kabul edilmelidir. Bir diğer husus da Davey’in harem ve kadın hakkındaki görüşleriyle ilgilidir. Anlaşıldığı kadarıyla onun bu hususlarla alakalı kanaatleri, oryantalist bir çizgide evrilen Batı düşüncesinden çok da farklı değildir. İddialarını Müslüman kadınların yaşadıkları ıstırap ve uğradıkları haksızlıklar fikri üzerine temellendiren Batı dünyası, bilhassa tesettür, eş seçimi, kadın erkek hakları ve harem kavramlarıyla ilgili ciddi ve farklı bir literatür üretmiştir. Haliyle Batılı yazarların Müslüman kadın ve harem hayatı ile ilgili ortaya koydukları retorik de bu literatürden beslenmiş ve menfi bir anlam kazanmıştır (Kahf, 2006: 6-18).

Davey, Batı tarzındaki tiyatronun Türkler üzerindeki dolaylı etkisine değindikten sonra somut örneklerle geçmiştir. Bu örneklerden ilki 1875 yılında Beyoğlu’nda faaliyete geçirilen Verdi Tiyatrosu’dur. Sonradan Odeon ismini alan ve umumiyetle kış sezonlarında faal olan bu tiyatrodaki, genellikle İtalyanca, bazen Fransızca ve hatta zaman zaman Yunanca opera, tragedya ve komedi türünde eserlerin icra edildiği bilinmektedir. Oyuncular genellikle Venedik yahut Cenova’dan gelmekteledir. İstanbul’a ise üç dört gün mola verdikleri İzmir üzerinden ulaşmaktadırlar (Davey, 1897: 357). Ne var ki büyük heves ve ideallerle faaliyete geçirilen bu tiyatrodaki, genellikle yabancı dilde oyunlar sahnelenmesi, gösterimlerin geceleri gerçekleşmesinden dolayı zaman zaman yaşanan güvenlik zafiyeti ve ulaşımındaki güçlükler neticesinde özellikle yerli seyircilerin katılımında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır (Aykaç, 2022: 32). Bütün bu olumsuzluklara rağmen Sultan Abdülaziz’in sanata olan düşkünlüğü

10 Burada yazarın kendisinden bahsettiği kişi Victorien Sardou’dur. 1831 yılında Paris’te dünyaya gelen Sardou, Emile Augier ve Alexandre Dumas ile birlikte 19. yüzyılın sonlarında Fransız sahnesine hâkim olan ve hâlâ hafızlarda yer tutan birçok önemli yapıta hayat veren önemli bir oyun yazarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 2022: <https://www.britannica.com/biography/Victorien-Sardou>.

11 Romantik ekolün önemli temsilcilerinden Alexandre Dumas tarafından kaleme alınan ve ilk kez 1848 yılında basılan önemli bir Fransız romanıdır. İlk baskısından dört sene sonra önce tiyatroya ardından da operaya uyarlanarak gösterime sunulmuştur. Dünya çapında büyük yankı uyandıran bu eserin *Kamelyalı Kadın* adıyla Türkçeye de defalarca tercüme edildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Durgun, 2019: 75-89.

12 *Kamelyalı Kadın* romanının erkek karakteridir. Romanın kahramanı olan Marguerite Gautier’e aşık avukat rolündedir. Gautier’in hayat kadını olması ikilinin ilişkisinde önemli bir engel teşkil edecektir. Zira Duval’ın babası bu birlikteliğe karşı çıkarak Gautier’den aşkı uğruna fedakârlık yapmasını ve Duval’dan ayrılmasını talep edecektir. Teklifi istemeyerek de olsa kabul eden Gautier bir müddet sonra ayrılığın acısına dayanamayıp hastalanacak ve hayatını kaybedecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Durgun, 2019: 75-89.

neticesinde haftada iki kez Verdi Tiyatrosu'nu ziyaret etmesi gidişatı değiştirmiştir. Saray ahalsinin ziyaretleriyle popülaritesini arttırmaya başlayan Verdi'nin, Ristori¹³, Salvini¹⁴, Rossi¹⁵, Bernhardt¹⁶ ve en az onlar kadar tanınmış değerli birçok sanatçıyı büyük bir ısrar ve sebatla sahnesinde ağırlamaya devam etmesi, tiyatro açısından olumlu neticeler üretmiştir.¹⁷ Aslında ünlü sanatçıların Verdi'de sahneye çıkmaları, tiyatronun başarısından ziyade sultan ve belli başlı paşalardan göz kamaştıran hediyeler almalarından kaynaklanmaktadır. Bu prestij onlara değer katmakta ve tanınırlıklarını arttırmaktadır (Davey, 1897: 357).

Zengin ve güçlü tasvir yeteneğiyle tanınan Davey, Verdi Tiyatrosu'nda izlediği bir gösteriyle alakalı da bilgiler vermektedir. Buna göre salonu daha çok Ermeni ve Rumlar doldurmuştur.¹⁸ Perde *La Dame aux Camelias*'ın Türkçe versiyonu ile açılmıştır. Marguerite Gautier¹⁹ karakteri neredeyse Olympia²⁰ kadar şişman ve cüsseli bir Ermeni hanımefendi tarafından canlandırılmaktadır. Bir diğer karakter Armand Duval, o kadar ufak tefektir ki Marguerite'ini öpmek istediğinde parmak uçlarında yükselmek zorunda kalmıştır. Her şeye rağmen seyirciler şahit olduklarını büyük bir ciddiyetle takip etmiş ve perde her kapandığında salonda büyük bir alkış tufanı kopartmışlardır (Davey, 1897: 354). Yazarın oyunla alakalı kanaatleri bu kadarla da sınırlı değildir. Onun ifadesiyle Ermeni aktris, Sarah Bernhardt'ın, Marguerite Gautier performansını görmüş olmalıdır. Zira bu kadın, tatlı aksanını Türkçe'nin yumuşak söyleyişiyle kusursuz bir biçimde uzlaştırmaktadır. Ayrıca takdire şayan bir rol çıkaran hanımefendi, ulusal kostümünü giymiş ve son derece rahat hareket etmiştir (Davey, 1897: 354).

Verdi Tiyatrosu ile ilgili kanaatlerini sınırlı tutan Davey'in, kendisinden söz ettiği Batılı tarzdaki ikinci tiyatro ise Concordia'dır. 1840 yılından önce müzikal eğlencelerin düzenlendiği bir mekân olarak açılan Concordia'nın²¹, tiyatroya dönüştürüldüğü tarih 1871'dir (Baydar, 2011: 153). Bir dönem İtalyan opera sanatçısı Arturo Stravolo'nun da sahne aldığı (Uluskan, 2018: 19) Concordia'nın, tiyatroya dönüştürülmesinde yine iki önemli İtalyan opera bestekârı, Luigi Parmeggiani ve Federico Ricci'nin katkıları hayli fazladır (Topallı, 2022: 862). Ne var ki Davey (1897: 359), Concordia'nın, bir dizi son derece düşük nitelikte farklı tarzda melodiler seslendirilen müzikholler içerisinde açık ara en iyisi olduğunu ifade ederek Concordia'ya tiyatro olma vasfını yakıştıramamıştır.

Tiyatro mu yoksa bir müzikhol mü tartışması bir yana Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi üzerinde bulunan Concordia'nın birisi kışlık diğeri yazlık iki salonu bulunmaktaydı. Caddeye bakan kısım kışlık tiyatro olarak kullanılmaktaydı. Caddenin hemen arkasında kalan kısım ise yaz aylarında faaliyet göstermekteydi (Kenanlı, 2009: 42). Sahne alan tiyatrocü ve izleyicilerin umumiyetle yoksul tabakadan olduğu Concordia, ortalama büyüklükte, son derece iyi inşa ve dekore edilmiş bir mekândı (Davey, 1897: 359). Buna rağmen tiyatro belirli bir üne kavuşup faaliyetlerini arttırdıkça sahnesi yetersiz kalmış ve 1904 senesinde ciddi bir tadilat görmüştür. Diğer taraftan tıpkı Verdi gibi bu tiyatronun işletmecileri de A. Ksenato ve A. Livada adlı iki Rum müteşebbis²² (And, 1972: 88).

13 Asıl adı Adelaide Ristoridir. 1822 yılında Cividale del Friuli'de dünyaya gelmiş 1906 yılında Torino'da hayatını kaybetmiştir. İtalyan kökenli oyuncunun ismi daha çok trajedi türündeki eserlerle anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 2023: <https://www.britannica.com/biography/Adelaide-Ristori>

14 İtalyan soprano Salvini Donatelli 1815 Floransa doğumludur. 1891 yılında Milan'da ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Encyclopedia.com, 2023: <https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/salvini-donatelli-fanny-c-1815-1891>.

15 İtalyan bestekâr Lauro Rossi 1810 yılında dünyaya gelmiş, 1885 yılında hayata gözlerini yummuştur. Daha çok komik operalarıyla tanınmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Encyclopedia.com, 2023: <https://www.encyclopedia.com/arts/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rossi-lauro>

16 Sarah Bernhardt, 1844 yılında Paris'te doğmuş, 1923 yılında yine aynı şehirde hayatını kaybetmiştir. Özellikle 19. yüzyılın sonunda elde ettiği parlak kariyerle ismi öne çıkan Bernhardt, Fransız sahne tarihinin en tanınmış ve başarılı simalarından birisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 2023: <https://www.britannica.com/biography/Sarah-Bernhardt>.

17 Sonradan Odeon adını alacak Verdi tiyatrosunda Avrupa'nın önde gelen tiyatro ve opera sanatçılarının sahne alarak çok sayıda oyun ve gösteriyi seyircilerle buluşturdıkları bilgisi Türk tiyatro araştırmacılarının çalışmalarında da detaylı bir biçimde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. And, 1971: 77-102.

18 19. yüzyılda Batılı tarzda gösterileri sahneye taşıyan tiyatroların büyük oranda Rum yönetici veya işletmeciler tarafından idare edildikleri bilinmektedir. Bu minvalde Verdi Tiyatrosu işletme hakları da P. Raftopoulou adlı bir Rum vatandaşındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. And, 1972: 88.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. 12. dipnot.

20 *Kamelyalı Kadın* romanının ikinci önemli kadın karakteri olan Olympia da tıpkı Gautier gibi hayatını fahişelik yaparak kazanmaktadır. Olympia, Gautier ile beraber katıldığı bir baloda Armand Duval ile tanışmıştır. Gautier'in kendisini terk etmesinin neticesinde intikam arayan Duval, Olympia ile flört etmiş ve onu baştan çıkarmıştır. Ayrıntılı bilgi için *Kamelyalı Kadın* romanına bakılabilir.

21 Bugünkü Mısır Apartmanına bitişik olarak inşa edilen, Elhamra Pasajı'nın ise hemen karşısında yer alan Concordia'nın tiyatro olarak kullanılmadan önce müzikli eğlenceler düzenlemek için ilk kez 1868 yılında faaliyete geçtiğine dair bilgiler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Topallı, 2022: 861-862.

22 Concordia'nın işletme hakkının yine bir Rum vatandaşı olan Macromallis'e ait olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt ve Geylani, 2017: 349.

Başlangıçta müzikhol olarak kullanılan sonrasında ise tiyatroya dönüştürülen Concordia, 1896 senesinin kış aylarında İstanbul seyircisini sinema ile tanıştıran ilk salonlardan birisi olma özelliğine de haizdir (Bozis ve Bozis, 2014: 17). 1899 senesine kadar belirli aralıklarla sürdürülen bu gösterimlerin bahse konu olan tarihte düzenli bir hâl aldığı bilinmektedir (Zengin, 2022: 130). Bütün bu gelişmelerin ardından 1906 yılında çıkan bir yangın neticesinde kullanılmaz hale gelen Concordia'nın yerine bugün hâlâ varlığını koruyan Saint Antoine Kilisesi inşa edilmiştir (Kenanlı, 2009: 42).

Tiyatro, müzikhol ve sinema olma üçgeni arasında gidip gelen Concordia'da başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın farklı ülkelerinden sanatçıların operadan komediye, komediden pantomime çok sayıda gösteriyi sahneledikleri bilinmektedir (And, 1971: 83-90; And, 1972: 99). Davey (1897: 359) de Concordia'da ilgi çekici birkaç farklı gösteriyi takip etme imkânı bulunduğu söz etmektedir. Bunlardan ilk ikisi Budapeşteli Yahudi oyuncuların oluşan bir topluluğun başarılı bir şekilde icra ettikleri *Nathan the Wise*²³ ve *Deborah*²⁴ adlı oyunlardır. Bir diğer oyun ise *Antigone*'in²⁵ ilkel ve tahrif edilip sansürlenmiş tuhaf bir temsilidir. Neyse ki gösteriyi sahneleyen oyuncuların yetenek ve başarısı oyuna dair olumsuzlukları bir nebze de olsa giderebilmiştir (Davey, 1897: 359-360).

Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılla birlikte varlığını iyiden iyiye hissettirmeye başlayan Batılı tarzdaki tiyatronun bütün gayret ve mücadeleye rağmen özellikle Türk seyirciler üzerinde yeterli ilgi ve heyecanı uyandıramadığı aşikârdır. Sadece gece sergilenen oyunların artık gündüzleri de icra edilmesi, yerli izleyicilerin yoğun yaşadığı yerlerde tiyatrolar açılması ve yalnızca onlara yönelik özel gösteriler tertip edilmesi, Türkçe temsillerin sayısının artırılması gibi tedbirler de beklenen neticeyi üretmemiş, yerli halk Batılı tarzdaki tiyatroya arzu edilen teveccüh ve ilgiyi hiçbir zaman göstermemiştir (Aykaç, 2022: 32).

4. TÜRK SAHNESİNDE BİR TAŞRA TECRÜBESİ: BURSA TİYATROSU

Türkiye'deki tiyatro ve sahne kültürü konusunda gözlem ve çıkarımlarını ağırlıklı olarak başkent İstanbul üzerinde yoğunlaştıran Davey'in, Bursa'daki tiyatro faaliyetlerine özel bir önem atfettiği bilinmektedir. Onu böylesine bir tutuma sevk eden husus ise Ahmet Vefik Paşa'ya gösterdiği hürmet ve saygıdır. Davey (1897: 360), eski Paris büyükelçisi ve bir dönem Anadolu'da valilik yapmış Ahmet Vefik Paşa'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında, Moliere, Racine, Corneille ve Shakespeare'in oyunlarının en iyilerinden bir kısmını olağanüstü bir dille Türkçeye tercüme ettiği gerçeğini zikretmeden, Türkiye'deki tiyatro ve sahne kültürü hakkında fikir beyan etmenin adilane bir tutum olmayacağını düşünmektedir. Ama paşanın adını öne çıkaran asıl husus, Bursa'daki ikameti esnasında büyük bir şevk ve gayretle kentteki çok uluslu yapının huzur ve refahı için mücadele etmiş olmasıdır. Paşa, Yeşil Cami başta olmak üzere şehirdeki tarihi binaları restore ettirmiş ama daha da mühimi Bursa'da bir tiyatro inşa ettirmiştir. Tiyatronun oldukça büyük bir sahne ve ferah bir salona sahip olması, paşanın sanata atfettiği önemin en önemli göstergesidir (Davey, 1897: 360).

Bütün bu gelişmeler Davey'i, Bursa'da kurucusu ile aynı adı taşıyan tiyatro hakkında bilgi vermeye mecbur bırakmıştır. Ancak Bursa Tiyatrosu ile ilgili bilgilendirme son derece kısıtlı ve yetersizdir. Zira tiyatronun Ahmet Vefik Paşa'nın gölgesinde kaldığı ve adeta Davey'in paşaya duyduğu saygının nişanesi olarak okuyuculara tanıtıldığı söylenebilir. Muhtemeldir ki Batılı bir oyun yazarı ve eleştirmenin nazarından değerlendirildiğinde, Ahmet Vefik Paşa'yı son derece saygın ve hürmete layık bir figür olarak öne çıkaran husus, tiyatroya gösterdiği teveccühten ziyade Batılı tarzdaki bir sahne kültürünü, valilik vazifesini yürüttüğü kente sevdirmeye arzudur. Bu arzusunun boyutlarını ortaya koyması açısından sadece *Tiyatro Muhipleri Encümeni*'nin faaliyetlerine şöyle bir göz atmak yeterli olacaktır. Ahmet Vefik Paşa'nın öncülüğünde kentte tiyatroya gönül vermiş farklı kesimlere mensup insanların bir araya gelerek oluşturdukları bu encümenin temel hedefi, Batılı tarzdaki tiyatroyu Bursa'ya tanıtmak ve sevdirmektir (Öztahtalı, 2013: 142).

²³ Alman yazar ve filozof Gotthold Ephraim Lessing tarafından 1779 yılında kaleme alınan oyunun deizm fikrinin sahneye taşınmasında öncü rol üstlendiğine inanılmaktadır. Oyunun ortaya koymaya çalıştığı bir diğer iddia da tek tanrılı dinlerin tamamının Yaratıcının gözünde eşit öneme haiz oldukları düşüncesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 2023: <https://www.britannica.com/topic/Nathan-the-Wise>.

²⁴ Söz konusu oyun hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁵ Antik Yunanistan'ın en önemli tragedya yazarlarından olan Sofokles tarafından MÖ 411 senesinde kaleme alınan bu eserde, devletin ortaya koyduğu yasalar ile Tanrıların prensip ve kurallarının çekişme ve çatışması neticesinde bireysel özgürlüğü insanı yüceltecek en temel hak gören Antigone'nin otoriteye karşı verdiği mücadele konu edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zerenler, 2005: 263-271.

Aslında tiyatrodaki sahnelenen oyunlar da bu hedefe ulaşma yolunda sarf edilen çabanın en belirgin göstergesidir. Zira Bursa Tiyatrosu'nda paşanın Türk ilim çevrelerince de takdirle kabul görüp muteber kabul edilen *Le Médecin malgré Lui, Le Dépit Amoureux, Le Mariage Forcé, Les Fourberies de Scapin, Don Juan, Henri III, Hamlet, Macbeth, The Merry Wives of Windsor*²⁶ gibi hayranlık uyandırıcı tercümelerinin yanı sıra Fransızca, Almanca ve İngilizce birçok farklı drama sıklıkla sahnelenmekteydi. Ayrıca burada Feuillet²⁷ ve Sardou'nun güldürülerinin yeni çevirilerini izleme imkânı da bulunmaktaydı. Oyuncular neredeyse her zaman Ermeniler arasından seçilmekteydi. Ancak gösterimler Türkçe gerçekleştiriliyordu. Bu bağlamda dikkat çeken bir başka olgu da oyuncuların genellikle Türk kostümleri giymiş olmalarıydı (Davey, 1897: 360-361).

Davey'in, Bursa Tiyatrosu'ndaki oyuncuların seçiminde Ermenilerin tercih edildiği yönündeki bilgisi söz konusu tiyatroya has bir durum değildir. Daha önce de zikredildiği üzere Türk sahnesi için geleneksel bir figür olarak kabul edilebilecek Karagöz gibi bir karakterin canlandırılmasında bile Ermenilerin rolü hayli fazla olmuştur. Tiyatro konusunda Ermenilerin adını öne çıkaran husus sahne sanatlarına duydukları yakın ilgidir. Benzer bir durum Yahudiler için de geçerlidir. Rumlar ise sonraki süreçte sinemanın etkin bir biçimde Türk seyircisi ile buluştuğu dönemlerde isimlerini duyuracaklardır (Karadoğan ve Erbay, 2022: 909). Oyunların Türkçe gerçekleştirilmesi ve kıyafet seçiminde Türk kostümlerinin tercih edilmesi de muhtemeldir ki İstanbul'da yaşanan acı tecrübelerin neticesinde kent nüfusunun ağırlıklı kısmını teşkil eden Müslüman Türk seyircisini salona çekebilmek içindir. Netice itibarıyla her ne gerekçeyle kurulmuş olursa olsun Bursa'da Batılı tarzda oyunlar sahneleyen bir tiyatronun varlığı mühimdir. Davey de bu gerçeğin farkına varmış ve okuyucusunu gerek Bursa Tiyatrosu gerekse de tiyatronun kurucusu Ahmet Vefik Paşa hakkında kısa ve yetersiz bir şekilde de olsa bilgilendirmeye çalışmıştır.

SONUÇ

Türkiye tarihinin en kritik dönemlerinden birisi olan 19. yüzyılın ciddi bir modernleşme ve restorasyon sürecine denk geldiği bilinmektedir. Zira yüzyıllarca dünya siyasetine yön vermiş bir devletin, zamanla güç ve nüfuzunu kaybetmeye başladığı, içine düştüğü sıkıntılı hali aşmak için farklı çözüm yolları aradığı, 19. yüzyılın ise bu arayışın zirve noktalarından birini teşkil ettiği aşikârdır. Dolayısıyla söz konusu yüzyılda devletin çöküş ve gerileyişini engellemeye dair atılan tüm adımlar, köklü ve etkileyici bir dönüşümün de habercisi olacaktır. Başlangıçta sadece askeri sahaya sınırlı tutulan yenilenme ve değişim hareketi, zamanla iktisadi ve idari alanlarda da kendisini hissettirmiştir. Süreç ilerledikçe adeta devlet ve toplumun hayati fonksiyonlarını teşkil eden ne varsa tamamı bu köklü dönüşüm ve değişim hamlesinden payına düşeni almaya başlamıştır. Kuşkusuz bütün bu adımlar gelişmek, çağdaş ve muasır kabul edilen medeniyetler seviyesine yükselmek akabinde de modernleşmek için atılmıştır. Bununla birlikte 19. yüzyılda terakki yani ilerleme denildiğinde kendisine müracaat edilebilecek yegâne merci Avrupa'dır. Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Avrupa'nın 19. yüzyıl Türkiye'si için askeri, siyasi ve iktisadi alanda örnek alınan bir kahramana dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Ne var ki bu tek taraflı etkileşimin kendisini kültürel sahada da benzer bir biçimde hissettirdiğini söylemek pek de mümkün değildir. Kuşkusuz kültür denildiğinde akla gelen en önemli vasıtalarından birisi de sahne sanatlarıdır. Tiyatro ise bu sanat dalının en temel figüranlarından. Batı'da güçlü bir tiyatro geleneğinin mevcut olduğu gerçeğiyle birlikte Türk tiyatrosunun bu güçlü gelenekten tahmin edilenden daha az etkilendiği söylenebilir. Zira tiyatro maddi huzur ve refahtan ziyade manevi gelişime katkı yapmaktadır. Ayrıca tiyatronun modernleşme ve bir tür mite dönüşen muasır medeniyetler seviyesine ulaşma konusunda kısa vadeli kalıcı etkiler bırakması güçtür. Yine tiyatro ile mukayese edildiğinde siyasi, askeri ve iktisadi gelişmeler, bir toplumun kalkınmasında çok daha öncelikli sonuçlar üreteceklerdir. Ancak Türk tiyatrosunun Batı pratiğinden etkilenme düzeyinin sınırlı bir seviyede kalmasının en önemli gerekçesi, kaderinin tamamen devlet eliyle çizilmesinin mümkün olmamasından kaynaklanıyor olsa gerektir. Zira sanat ve elbette tiyatro konusunda, toplumsal talep ve kabul gerçekleşmediği müddetçe siyasi erkin baskı ve yaptırımları hiçbir sonuç üretmeyecektir.

İngiliz oyun yazarı ve eleştirmen Richard Patrick Boyle Davey'in, 19. yüzyıl Türk tiyatrosu ve sahnesine dair izlenimleri de bu konuda önemli ipuçları sunmaktadır. Yazarın aktarımlarından anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'de

26 Ahmet Vefik Paşanın eser ve çevirileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tansel, 1964: 249-284.

27 Asıl adı Raoul-Auger Feuillet olan Fransız dans ustası. 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın ilk çeyreğinde dönemin Kraliyet Dans Akademisi şefi André Lorin ile Paris'te gerçekleştirdiği iş birliği ile adını duyurmayı başarmıştır. Ayrıca Paris Operası'nda sergilenen dans gösterilerini tasvir ettiği *Recueil de danses* adıyla bir çalışma kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Britannica, 1998: <https://www.britannica.com/biography/Raoul-Auger-Feuillet>.

tiyatro deyince akla ilk geleneksel kukla oyunları gelmektedir. Özellikle Karagöz'ün egemenliği son derece dikkat çekicidir ve bu figürün tahtını sallamak pek de mümkün gözükmemektedir. Üstelik Karagöz'e ilgi gösterip ona hayranlık besleyenler sadece Müslümanlar değildir. Bu konuda gayrimüslim tebaanın daha fazla istekli olduğu bile söylenebilir. Türkiye'de tiyatronun 19. yüzyılına dair kısa bir kesit sunan Davey'in dikkat çektiği bir diğer husus da sarayın yani devlet erkanının bu önemli sahne sanatına atfettiği değerdir. Özellikle Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışıyla başlayıp II. Abdülhamid'in iktidarına kadar uzanan süreçte padişahların tiyatro sanatına duydukları ilgi, Yıldız Saray Tiyatrosu gibi son derece mühim bir kültür kaynağının, Türkiye tarihine kazandırılması sonucunu doğurmuştur. Üstelik Yıldız sahnesi, geleneksel Türk tiyatrosundan Batı etkisindeki tiyatroya kadar son derece geniş bir oyun halkasına ev sahipliği yapmıştır.

Davey, 19. yüzyılda Türkiye'de gerçekleştirilen tiyatro faaliyetlerinden bahsederken etki ve nüfuz alanının sınırlılığını da göz önüne alarak Batı etkisindeki tiyatroya da değinmekten kaçınmamıştır. Bu konuda özellikle iki farklı salon ve sahneyi konu edinerek Batı tarzındaki tiyatro hakkında bir örneklem sunmak istemiştir. Zira o bir Avrupalıdır. Dolayısıyla kendi kültür ve değerlerine hitap eden bir tarzı görmezden gelmesi ihtimal dahilinde bile olmayacaktır. Ancak Davey başka bir gerçeği daha görmek zorunda kalmıştır ki o da Batı tarzındaki tiyatronun geleneksel Türk tiyatrosu karşısındaki mağlubiyetidir. Davey bu gerçeği itiraf ederken ne hissettiği konusunda net bir fikir beyan etmemişse de bu yenilginin onu çok da memnun etmeyeceği aşikârdır.

Davey'in konu edindiği son husus Bursa Tiyatrosu'dur. Onun Bursa Tiyatrosu'na değinmesinde iki önemli faktör etkili olmuştur. Bunlardan ilki tiyatroya adını da veren kurucusu Ahmet Vefik Paşa'dır. Paşanın, Batılı tarzındaki tiyatroya duyduğu ilgi ve hayranlık Davey'in dikkatini çekmek için yeterli olmuştur. Bursa Tiyatrosu'nun konu edilmesindeki ikinci faktör ise doğrudan birinci gerekçeyle ilintilidir ki o da Ahmet Vefik Paşa'nın Batı tarzındaki tiyatroya duyduğu hayranlığı adını verdiği sahneye taşımış olmasıdır. Bu minvalde Bursa Tiyatrosu'nda Avrupa'nın önde gelen yazarlarının neredeyse tamamının oyunlarına yer verildiği söylenebilir. Son tahlilde başarılı bir oyun yazarı ve eleştirmenin kanaatleri doğrultusunda Türk tiyatrosu ve sahnesinin 19. yüzyılı hakkında, bazı tahlillerde bulunmak amacıyla kaleme alınan bu çalışmanın ortaya koyduğu gerçek şudur ki en azından Davey'in nazarından değerlendirildiğinde pek çok örneğin aksine tiyatro konusunda Türkiye Avrupa'ya mağlup olmamıştır.

KAYNAKÇA

- Aça, M. ve Aça, M. (2009). "Hacivat ile Karagöz'ü Belli Bir Döneme Tarihsel Kişilikler Olarak Konumlandırma Çabalarına Sinemadan Bir Örnek: Hacivat Karagöz Neden Öldürüldü? Filmi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 26, 9-20.
- And, M. (1963). "Karagöz, Mimus ve Reich", *Türk Dili*, 12/144, 817- 825.
- And, M. (1970). *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- And, M. (1971). "Eski İstanbul'da Fransız Sahnesi", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 77-102.
- And, M. (1972). "Eski İstanbul'da Yunan Sahnesi", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 3/3, 87-106.
- And, M. (1976). *Osmanlı Tiyatrosu. Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- And, M. (1983). "Theatre in Turkey", *Turkish Studies Association Bulletin*, 7/2, 20-31.
- And, M. (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu. Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- Arda, Z. (2016). "Türk Halk Kültüründe Karagöz-Hacivat İmgesi ve Nuri Abaç'ın Resimlerine Yansımaları", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/15, 1-15.
- Ateş, P. A. (2016). "Fiziksel Tiyatro Kavramı ve Onun Gizli Kaynağı: Gündelik-Dışı Beden Tekniği", *Sahne ve Müzik Eğitim-Araştırma e-Dergisi*, 3, 114-132.
- Aykaç, O. (2022). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Yerli Seyircinin Tiyatro Binasıyla İmtihani", *Culture and Civilization*, 1/2, 30-39.
- Bassett, T. J. (2023). Author: Richard Patrick Boyle Davey. (7. 1. 2023) http://www.victorianresearch.org/atcl/show_author.php?aid=2150.
- Baydar, E. K. (2011). "19. Yüzyıl Osmanlısında Avrupai tarzda Müzik ve Sahne Sanatları İcra ve Temsil Mekânlarına Analitik Bir Bakış", *Portre Akademik Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 149-159.

- Boatwright, M. T. (1990). "Theaters in the Roman Empire", *The Biblical Archaeologist*, 53/4, 184-192.
- Bozis, Y. ve Bozis, S. (2014). *Paris'ten Pera'ya sinema ve Rum sinemacılar*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Bozkurt, İ. ve Geylani, N. (2017). "Erken Cumhuriyet Döneminde Boş Zamanı Geçirme Alışkanlıkları ve Sosyal Mekânlar: Mersin Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 345-359.
- Britannica. (t.y.). Nathan the Wise. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/topic/Nathan-the-Wise>.
- Britannica (1998). Raoul-Auger Feuillet. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/biography/Raoul-Auger-Feuillet>.
- Britannica. (2008). Harlequin. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/topic/Harlequin-theatrical-character>.
- Britannica. (2019). Don Giovanni. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/topic/Don-Giovanni-opera-by-Mozart>.
- Britannica. (2022). Victorien Sardou. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/biography/Victorien-Sardou>.
- Britannica. (2023). Adelaide Ristori. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/biography/Adelaide-Ristori>.
- Britannica. (2023). Sarah Bernhardt. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/biography/Sarah-Bernhardt>.
- Britannica. (2023). Nathan the Wise. (7. 1. 2023) <https://www.britannica.com/topic/Nathan-the-Wise>.
- Brockett, O. (2000). *Tiyatro Tarihi*, (Çev: S. Sokullu, S. Dinçel, T. Sağlam, S. Çelenk, S. B. Öndül, B. Güçbilmez), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Buttanrı, M. (2011). *Çeşitli Yönleriyle Tiyatro*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Crone, R. (2006). "Mr and Mrs Punch in Nineteenth-Century England", *The Historical Journal*, 49/4, 1055-1082.
- Davey (1897). *The Sultan and His Subjects*, Chapman and Hall, London.
- Davulcu, E. (2015). "Tiyatro Sanatını Osmanlı Toplumuna Basın Yolu ile Tanıtmak İçin Çıkarılan Bir Gazete: Tiyatro: 20 Mart 1874-12 Nisan 1875", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 45-57.
- Demir, T. ve Özdemir B. (2013). "Türkçe Eğitiminde Karagöz/Gölge Oyunları ile Değer Öğretimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11/25, 57-89.
- Durgun, H. H. (2019). "Türkçede La Dame aux Camélias Tercüme ve Hakkında Yazılanlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 45, 75-91.
- Duvarcı, A. (2012). "Kültürümüzde İstanbul Kahvehaneleri ve Halk Edebiyatına Katkıları", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1/1, 75-86.
- Düzgün, D. (2000). "Osmanlı Döneminde Geleneksel Türk Tiyatrosunun Genel Görünümü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14, 63-69.
- Düzgün, D. (2014). "Türkiye'de Geleneksel Tiyatro Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 143-158.
- Encyclopedia.com (t.y.). Rossi, Lauro. (7. 2. 2023) <https://www.encyclopedia.com/arts/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rossi-lauro>.
- Encyclopedia.com (t.y.). Salvini-Donatelli, Fanny. (7. 2. 2023) <https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/salvini-donatelli-fanny-c-1815-1891>.
- Ersan, I. (2014). "Karagöz Perdesinde Osmanlı'nın Tasviri", *GSF Sanat Dergisi*, 26, 73-90.
- Gökcan, M. (2016). "Küşteri Meydanında Zaman Yolculuğu Geçmişten Günümüze Karagöz Oyunlarının Toplumsal Boyutu", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 83-92.
- Görgün, M. (2018). "Osmanlı Tiyatrosu'nda Modernleşmenin İzdüşümleri", *İktisat ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*, 2/2, 281-297.
- Griffith, R. D. (1998). "Corporality in the Ancient Greek Theatre", *Classical Association of Canada*, 52/3-4, 230-256.
- Güleryüz, U. (2020). "Thomas Cook Şirketi'nin Tarihçesi ve Batışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/3, 1433-1445.
- Güneş, G. A. (2015). "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1/2, 1-30.

- Güney, A. (2011). "Aristoteles ve Bertolt Brecht'in İngiliz Tiyatrosuna Etkileri", *E-Journal of New World Sciences*, 6/1, 135-144.
- Gürbüz, Ö. I. (2018). "Abdülhamid Döneminde Sansürlenmiş Piyesler", *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4/8, 187-198.
- Ivanca, E. (2011). "Reflections on Drama and Theatre Against the Background of Literary Theory and Critical Thinking", *Studia Ubb Dramatica*, 56/2, 91-99.
- Kahf, M. (2006). *Batı edebiyatında Müslüman Kadın İmaji*, (Çev: Y. Sezdirmez), Küre Yayınları: İstanbul.
- Kara, Z. E. ve Eyüpoğlu, E. B. (2020). "Gaeatano Donizetti'nin Flüt ve Piyano Sonatının Form, Teknik ve Müzikal Analizi", *Sanat Dergisi*, 36, 227-242.
- Karabulut, T. (2020). "Gerçeğin Yeniden İnşasında Tiyatroda Gündelik Dilin Kullanımı", *Medeniyet Sanat- İMÜ Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 6/1, 27-43.
- Karacabey, S. (1995). "Gelenekselden Batı'ya Türk Tiyatrosu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 12/12, 1-10.
- Karadoğan, U. C. ve Erbay, H. (2022). "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk On Yılında Sahne Sanatlarında Gayrimüslimler", *DTCF Dergisi*, 62/2, 908-941.
- Kenanlı, G. (2009). *İstanbul'da İlk Tiyatro Yapıları ve Taksim Sahnesi Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kılıç, K. (2019). "19.Yüzyılda Osmanlıda Müzik Olgusu ve Dönemin Yenilikçi Padişahları", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2, 551-570.
- Kocabaşoğlu, U. (1987). "Basın Özgürlüğünün Engellenmesi- Sansür Tarihi", *Tarih ve Toplum*, 7/37, 40-45.
- Kocaişık, D. (2019). *II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı: Mimari Mekânlar ve Dönemin Fotoğraflardaki Temsili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Konur, T. (2001). *Devlet-Tiyatro İlişkisi*, Dost Kitabevi Yayınları: Ankara.
- Mutlu, M. (1995). "Karagöz", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 12/12, 53-63.
- Öncü, A. (2011). "Karagözle İlgili Araştırmalarda Bir Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 46, 111-127.
- Özdilek, B. (2022). "Lykia Tiyatrolarında Rezerv Oturma Alanlarının Sosyal Statü ile İlişkisi: Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis", *Cedrus*, 10, 229-258.
- Öztahtalı, İ. İ. (2013). "XIX. Yüzyılda Bursa'da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesinde Bazı Tiyatro Haberleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/24, 135-153.
- Özüaydın, N. U. (2013). "Tiyatroda Gerçeklik İllüzyonunun Yaratılmasında Oyuncunun Sahiciliğinin Önemi", *Art-e Sanat Dergisi*, 6/12, 108-119.
- Pekman, Y. (2007). "Türk Tiyatrosunda Bir Başrol Olarak Mahalle", *Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi*, 10, 28-61.
- Plarr, V. G. (1899). *Men and Women of the Time*, 15. Baskı, George Routledge and Sons, London.
- Polat, H. A. ve Arslan, A. (2019). "The Rise of Popular Tourism in the Holy Land: Thomas Cook and John Mason Cook's Enterprise Skills That Shaped the Travel Industry", *Tourism Management*, 75, 231-244.
- Polat, M. (2001). *Dolmabahçe ve Yıldız Saray Tiyatroları Üzerine Mimari Değerlendirmeler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Pospelov, G. (2005). *Edebiyat Bilimi*, (Çev: Y. Onay), Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Sakaoğlu, S. (2004). *Türk Gölge Oyunu Karagöz*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- San, İ. (1972). "Tiyatro ve Halk Eğitimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*", 5/3, 137-170.
- Sarpkaya, E. V. (2022). "Karagöz Oyunlarının İşlevsel Halk Bilimi Kuramı Açısından İncelenmesi", *Folklor Akademi Dergisi*, 5/3, 627-637.
- Sevinçli, E. (2009). "Cinsel Bilgileri Öğrenirken Sağdığımız Karagöz: Karagöz Evleniyor (1913) Oyunu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 27/27, 33-50.

- Sutherland, J. (2013). *The Longman Companion to Victorian Fiction*, 2. Baskı, Routledge, Oxfordshire.
- Şener, S. (2010). *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Şenyurt, O. (2010). "II. Abdülhamit Döneminde İki Ünlü Saray Mimarının Siyasi İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11, 540-560.
- Tansel, F. A. (1964). "Ahmet Vefik Paşa", *Bellekten*, 28/109, 117-140.
- Taş, H. (2007). "Günümüz Bursa'sında Karagöz", *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/12, 133-146.
- Topal, U. ve Koçak A. (2019). "İstanbul Sözlü Kültür Ortamlarında Karagöz Oyunu", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 104-122.
- Topallı, E. (2022). "Fausto Zonaro'nun Tablolarında Margarethe Fehim Tasvirleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/43), 851-904.
- Tuncel, U. (2013). "Axel Olrik'in Halk Anlatılarının Epik Yasaları Bağlamında Ağalık Adlı Karagöz Oyunu Çözümlemesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 45/3, 203-240.
- Türkyılmaz, D. (2013). "Karagözü Yeniden Hayata Katmak Üzerine Bazı Öneriler", *Gazi Türkiyat*, 1/12, 51-58.
- Uğuryol, D. ve Uğuryol, M. (2017). "Yıldız Sarayı Şehzade Köşkleri Bahçesi'nin Özellikleri ve Korunmuşluk Durumu", *Art-Sanat Dergisi*, 8, 261-289.
- Uluskan, S. B. (2018). "II. Abdülhamit'in Sanata ve Sanatçıya Bakışı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 38/36), 5-28.
- Yüksel, A. E. (2017). "Sultan II. Abdülhâmid'in Sanat Hâmiliği", *Sanat Tarihi Dergisi*, 26/2, 261-293.
- Zengin, F. (2022). "Türk Sinemasında Kullanılan İlk Sinema Makineleri ve İlk Projeksiyonistler (1896-1908)", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/1, 123-135.
- Zerenler, D. (2005). "Antigone'nin İki Farklı Yorumu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 263-272.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.03.2023 ✓Accepted/Kabul:02.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1259237

Research Article/Araştırma Makalesi

Kılınc, N. ve Işık, H. (2023) "Gender Wage Gap in Regional Turkish Labor Markets: NUTS1 Regions", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 59, Denizli, pp. 325-343.

GENDER WAGE GAP IN REGIONAL TURKISH LABOR MARKETS: NUTS1 REGIONS

Neslihan KILINÇ*, Hatice IŞIK**

Abstract

This paper investigates the gender wage gap at a regional level for NUTS 1 in Turkey and the factors contributing to this gap through an analysis of 2019 TURKSAT Household Labor Force Survey data and a Machado-Mata decomposition analysis. The paper reveals variations in the wage gap between men and women in different regions, and also in the contributing factors and finds further that the direction and dimensions of the gender wage gap change across the wage distribution. In some regions, among lower wage groups, the gender wage gap and one particular component of this gap discrimination favors women. In every region, however, women in the higher wage groups are subject to wage discrimination, and this is intensified in many regions towards the distribution's upper tail, creating a glass ceiling. In the regional labor market, therefore, the experiences of women at different socioeconomic levels can vary.

Keywords: *Regional labor market, Gender wage gap, Machado-mata decomposition, Gender wage discrimination, Glass ceiling.*

TÜRKİYE BÖLGESEL İŞGÜCÜ PİYASALARINDA CİNSİYETE DAYALI ÜCRET EŞİTSİZLİĞİ: NUTS1 BÖLGELERİ

Öz

Bu çalışma, Türkiye'de NUTS1 bölgeleri için cinsiyete dayalı ücret eşitsizliğini ve bu eşitsizliğe neden olan faktörleri incelemektedir. Çalışmada 2019 TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi verileri ve Machado-Mata ayrıştırma yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre kadın ve erkek ücreti arasındaki fark ve bu farka neden olan faktörler bölgeler arasında değişmektedir. Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer bulgu ise bölgede, eşitsizliğin yönünün ve büyüklüğünün de ücret dağılımı boyunca değişebildiğidir. Bazı bölgelerde, düşük ücret grupları arasında cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği ve bu eşitsizliğin bileşeni olarak ayrımcılık kadın çalışanlar lehinedir. Fakat her bir bölgede, yüksek ücret gruplarında, ücret ayrımcılığına maruz kalan kadın çalışanlardır. Dahası birçok bölgede ücret ayrımcılığı dağılımın üst bölgelerine doğru şiddetlenmekte ve cam tavan etkisi yaratmaktadır. Dolayısıyla farklı sosyoekonomik özelliklere sahip kadın çalışanların bölgesel işgücü piyasalarındaki deneyimleri farklılaşmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Bölgesel işgücü piyasaları, Cinsiyete dayalı ücret eşitsizliği, Machado-mata ayrıştırma yöntemi, Cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığı, Cam tavan.*

*Dr. Assistant professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, TOKAT.

e-posta: neslihan.kilinc@gop.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6407-0348>)

**Dr., Hacettepe University, Faculty of Science, Department of Statistics, ANKARA.

e-posta: haticeyeniy@hacettepe.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-5342-7708>)

1. INTRODUCTION

The squeezing of productive labor into the market system in capitalist economies and the increasing demands for labor bring more women into the labor market, while simultaneously producing a gender wage gap (GWG). The number of women in the workforce, although increasing, continues to lag behind that of men. Concentrated in specific sectors and occupations, women are regularly subject to wage discrimination, and the resulting wage gap ensures they remain a secondary source of income, leaving them economically dependent.

Women employed in the labor market face two competitive situations: competition in the workplace and gender-based competition. Although the situations faced by women are explained in terms of the concept of competition, they should in fact be read as gender-based inequality/discrimination (Kıroğlu-Bayat and Baykal-Parıldar, 2021:746). Gender inequality, which leads men and women to be positioned differently and establishes a hierarchical relationship in favor of men, should not be considered an individual issue, as inequality is deeply embedded in the structure of societies. Gender inequality is built into the language we speak, the family, the institution of marriage, the fields of business and economy, politics, belief systems, art and other cultural activities (Lorber, 2010:4-6), and emerges as an important variable in any society that is affected by the age of the individual, as well as their social class, ethnicity, race, economic status, political standing and geography (Dedeoğlu, 2018:19). The sectors, occupations and lines of business deemed appropriate for women employment are, to a large extent, predetermined on the basis of gender inequality. In other words, gender-based horizontal and vertical segregation is rife in the labor market, where women are seen mostly as a low-skilled labor force and are employed in secondary and subordinate positions, and can easily be pushed out of the labor market. The concentration of women in low-skilled, low-paid, and atypical jobs is evidence of the existence of the “sticky floor” employment pattern. Furthermore, in many workplaces, including those in which women constitute the majority of the workforce, they are all but excluded from managerial positions as it is more difficult for them to ascend in the hierarchy, or to be promoted or assigned managerial positions, than their male counterparts, with the “glass ceiling” being another form of segregation to which women are exposed. In addition to the divisions resulting from indirect discrimination in the labor market, women may also encounter gender-based wage discrimination, in which men and women carrying out the same job are paid differently. This position of women in the labor market is a reflection of the universal nature of women’s labor (Ecevit, 1998:1-6; Kıroğlu-Bayat and Baykal-Parıldar, 2021:750; Memiş, 2018:32).

When analyzing the status of women in paid employment, the fact that gender-based and wage discrimination in the labor market are largely fed by the pre-market discrimination that precedes their entry to the workforce, or a particular sector or profession, should not be overlooked. The most prominent manifestations of pre-market discrimination include differentiations in the field and quality of education, as well as in career planning, both of which bring inequality in opportunities. The discriminated group is thus under-represented in certain sectors and occupational groups, or is paid less than their counterparts with the same level of productivity and is thus a victim of wage discrimination. In this respect, pre-market discrimination and discrimination within the market can be considered interrelated (Chiplin and Sloane, 1976:49-51). In short, the inequality/discrimination that exists between women and men should actually be thought of as pre-market and intra-market gender inequality/discrimination. The summary indicator of gender-based segregation and wage discrimination in the labor market is GWG, which exhibits country- and region-specific features that have strong roots in history.

The GWG differences between geographies have raised questions of whether institutional, demographic and economic factors are at play that are challenging to control with wage equations, thus contributing to the gap. Regional analyses offer significant advantages of country comparisons of geographic variations in the GWG, as more homogeneous, comparable data sets are used when comparing different regions of the same country. Since regional labor markets share similar cultural and institutional features, any unobservable heterogeneity can be better controlled (Huertas et al. 2017:982-983). Analyzing the GWG at a regional level allows the equal distribution of factors that are believed to affect the wage gap at a national level to be avoided, and the effect of regional features on the wage gap to be observed (Fuchs et al., 2019). Regional features play an independent role in the determination of wage levels and the GWG, and in many ways regions influence the functioning and outputs of the labor market, although regional labor markets are neither constant nor homogenous (Martin and Morrison, 2004).

This paper investigates the GWG at a regional level in Türkiye and the factors that contribute to this gap. Türkiye can be considered an appropriate subject for a regional analysis of the GWG due to the different levels of socioeconomic development between regions, particularly west-east/coastal-inland, in favor of the western and coastal areas, and one of the components of this difference is gender within the labor market. In Türkiye, labor force participation and unemployment rates, the sectoral-professional distribution of employment and employment conditions predominantly disfavor women, and some regions are worse than others in this regard. The GWG is a summary indicator of the differences in the job opportunities that are open to women and men, the working conditions and the discrimination in wages. Previous studies of the GWG in regional employment in Türkiye have generally focused on the mean wage gap. As a result, regional classifications have been narrowed by aggregation, thus obscuring the effect of regional characteristics on wage distribution. Furthermore, by focusing on the mean wage gap, specific gaps affecting different parts of the wage distribution are ignored.

This paper draws upon Turkish Statistical Institute (TURKSTAT) 2019 Household Labor Force Survey (HLFS) and NUTS1 statistical region classification data for its analysis. A Machado-Mata decomposition approach is adopted for the methodological part of the paper in which the GWG across the distribution is examined, and, as a general approach adopted in decomposition methods, divides the wage gap into two effects: the part resulting from differences in observable characteristics, and the part resulting from discrimination. By monitoring the effects of different characteristics and discrimination across the distribution, the Machado-Mata decomposition also reveals the glass ceiling and sticky floor effects. As its primary contribution to literature, the present study addresses the lack of studies of the GWG at a regional level adopting the Machado-Mata decomposition approach.

The paper is presented in six sections. The following section provides a review of literature on the subject, which is followed in Section 3 with an examination of the gender-based view of selected labor market indicators for NUTS 1 regions. The data set and method used in the paper are introduced in Section 4, while Section 5 presents the empirical results of the study and Section 6 offers some concluding remarks.

2. LITERATURE REVIEW

Regional studies of the GWG are typically fewer in number than those conducted at a country level (or between countries). Majchrowska and Strawick (2016) investigated the GWG in Poland's NUTS 2 regions at a regional level adopting the decomposition methods proposed by Oaxaca-Blinder (Blinder (1973), Oaxaca (1973)), and Nopo (2008), women earned less than men in every region. While a substantial proportion of the GWG in developed regions was attributed to observed labor characteristics (education level, age, work experience, etc., and the characteristics of the firms that employ them), the impact of discrimination on the gap was greater in less-developed regions where employer competition was lower. Duraisamy and Duraisamy (2016) investigated the GWG and glass ceiling/sticky floor in different segments of the Indian labor market using the decomposition methods proposed by Oaxaca-Blinder (Blinder (1973), Oaxaca (1973)) and Machado-Mata-Melly (2006), and concluded that the wage gap resulting from discrimination is larger in urban labor markets. Furthermore, women encounter the sticky floor phenomenon in both rural and urban labor markets.

Bacolod (2017) reported a negative correlation between the size of the city and the GWG in major US cities making use of the Oaxaca-Blinder (Blinder (1973), Oaxaca (1973)) and Gelbach (2016) decomposition methods, and found a difference in the return on labor characteristics between cities, which explains a significant portion of the GWG. Using the three-component Oaxaca-Blinder decomposition, Benguria and Ederington (2021) identified a decrease in the observable portion of the GWG in the import-intensive regions of Brazil, where the structure of women's employment in the import-exposed regions has changed in a way that reduces GWG, leading to an increase in the number of women working in high-paying positions. Vaccaro et al. (2022) analyzed the GWG in the Peruvian labor market at a regional level using Oaxaca-Blinder (Blinder (1973), Oaxaca (1973)) and Machado-Mata (2005) decomposition methods and found the low GWG in regions to be interrelated with high GDP and a low level of domestic violence against women, while an increase in domestic violence against women also increases the unexplained part of wage inequality. In addition, the GWG widens towards the bottom of the distribution, regardless of geographic or cultural factors.

Eraslan (2012), in one of the first papers investigating the GWG at a regional level in Turkey, adopted the Oaxaca-Blinder decomposition (Blinder (1973), Oaxaca (1973)) method for the identification of six regional units combining those with similar labor market structures among the NUTS 1 regions. The study found women to be more qualified than men, particularly in terms of education level, leading to a wage gap in favor of women in some regions, although wage discrimination in favor of men exists in almost every region, lowering women's wages. Cergibozan and Özcan (2012) combined the NUTS 1 regions outside Istanbul, considering their geographical classifications, and explored the GWG at a regional level using both the Oaxaca-Blinder (Blinder (1973), Oaxaca (1973)) and Reimers decomposition methods. They reported that no statistically significant GWG exists in Turkey as a whole and in some regions, and that in the regions where the wage gap is statistically significant, the effect of discrimination is clearly apparent.

Adopting a quantile regression analysis approach, Çelik and Selim (2016) analyzed the GWG on a regional basis for which they divided the NUTS 1 regional units into seven groups based on geographic conditions and income distribution, and found that the GWG widens towards the upper parts of the distribution. Onuk (2017) reported that human capital approach in the NUTS 1 Istanbul region had an effect on wage inequality, but that education alone fails to explain the inequality between men and women in this regard. Kaya and Selim (2018), in contrast to other studies, analyzed the NUTS 1 regional units separately, adopting the Oaxaca(1973) decomposition method, and identified a wage gap to the detriment of women in all regions. Discrimination against women is the common cause of the GWG between men and women. Yalçın et al. (2019) highlighted the significance of regional variations in the GWG, as well as human capital endowment, in a study in which the NUTS 1 regions were adopted as explanatory variables and that made use of the Oaxaca-Blinder (Blinder (1973), Oaxaca (1973))decomposition method, and found that even if women are better educated than their male counterparts, discrimination reduces their wages.

Aldan (2021) examined the relationship between female labor force participation, employment rates and wage differences between men and women for the NUTS 2 regions. Adopting a panel data regression analysis approach and the Oaxaca-Blinder decomposition method, the study found that the GWG and the portion of the gap that cannot be explained by observed variables increased in regions with high female labor force participation or employment rates. Halaçlı and Karaalp-Orhan (2022), on the other hand, investigated the GWG at the NUTS 3 level in a study in which frequency analyses and percentage calculations were adopted, and concluded that male workers are paid more than female workers and that the wage gap is greater in some cities.

3. OVERVIEW OF TURKISH REGIONAL LABOR MARKETS

Significant socioeconomic development disparities exist between regions in Türkiye, particularly between the western and eastern, and coastal and inland areas, in favor of the western and coastal areas. Demographic characteristics, education, health, competitiveness, per capita income, quality of life and labor market indicators vary considerably from region to region (Celebioğlu and Dall'erba, 2010; Temiz, 2011; Karahasan et al., 2016; Erdem,2016; SEGE,2017; Karaalp-Orhan, 2020), and while the causes of disparity in regional socioeconomic development in Türkiye lies beyond the scope of this paper, a gender-based view of labor market indicators will serve as an important foundation for understanding the wage gap.

We present here a gender-based analysis of selected labor market indicators for the NUTS 1 regions in Türkiye, as defined by TURKSTAT in its classification of statistical region units. Each city is accepted as a NUTS 3 regional unit in the TURKSTAT classification. Merging neighboring cities at this level for analysis results in the identification of 26 NUTS 2 regional units, which are merged to create 12 NUTS 1 statistical regional units.

Table-1 presents the female labor force participation rates in NUTS1¹ regions, with the values for Türkiye as a whole given in the first column of the table for comparison. Although female participation in the workforce at a regional level and for Türkiye as a whole has witnessed a recent increase, there is still much to be done before equality is reached in this regard. As can be seen in Table-1, the region with the lowest female labor force participation rate in the study period was TRC, while the highest rate was recorded in TR9.

¹ NUTS1 Region: TR1 Istanbul , TR2 West Marmara, TR3 Aegean, TR4 East Marmara, TR5 West Anatolia, TR6 Mediterranean, TR7 Central Anatolia, TR8 West Black Sea, TR9 East Black Sea, TRA Northeast Anatolia, TRB Middle East Anatolia, TRC Southeast Anatolia.

Table 1 : Female Labor Force Participation Rates in NUTS 1 Regions (aged 15 and over, %)

Yıllar	TR	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
2009	26	22,6	31,8	28,4	26,2	25,7	29	17,7	39,6	48	31,3	18,5	9,7
2010	27,6	24	32,4	31,7	26,7	26,6	32,9	23	35,6	45,4	31,2	21,9	12,4
2011	28,8	25,2	31,5	34,9	30,6	25,9	33,2	27,1	39,5	44	30,2	24	10
2012	29,5	28,6	32,3	37	30,3	26,8	31,2	28	36,8	43,1	30,5	26,6	9,8
2013	30,8	30,5	33,1	38,3	32,7	28	30,9	28,9	35,4	36,6	34,7	29,4	14,9
2014	30,3	31,4	32,8	35,6	31,6	29,8	29	26,3	35	38,2	34,5	26,4	16,2
2015	31,5	33,4	34	36,1	32,7	31,1	29,4	29,2	36,1	39,7	34,8	27,5	17,8
2016	32,5	35,5	35,3	37,1	31,7	31,2	31,7	29,7	37,2	41,3	32,4	26,5	19,5
2017	33,6	37,8	36,1	37,5	33,4	31,8	32,4	28,9	37,2	41,2	31,2	29,4	21,9
2018	34,2	37,9	36,3	38,9	34,6	31,9	33,9	28,8	39,2	40,4	29,3	29	22,1
2019	34,4	37,6	36,3	38,9	33,7	33,3	33,6	29,1	38	43,5	28,4	30,9	23,6
2020	30,9	33,6	35	34,1	31	30,9	30,5	26,4	33,5	38,4	27,4	26,9	20
2021	32,8	35,8	35,9	35,5	33,4	32,6	33	28,1	36,5	41,6	29,5	27,2	21,3
2022	35,1	38,3	37,5	38,1	37,8	34,2	35,3	29,7	38	42	31,7	30,3	22,8

Source: TURKSTAT Regional Statistics

Table-2 presents data on the proportion of unemployed women. The regions with the lowest female unemployment rates are TR8, TR9, TR2, and especially TRA, while the region with the highest female unemployment rate in the study period, 2019, is TRC.

Table 2: Female Unemployment Rate in NUTS 1 Regions (aged 15 and over, %)

Yıllar	TR	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
2009	14,3	19,9	13,9	16	17	14,5	18,9	11,8	6,6	4,7	3	12,3	10,5
2010	13	17,4	10,8	14,8	13,9	13,9	15,3	14,3	8,2	4,4	3,3	12,3	7,6
2011	11,3	15,2	10,2	13,3	13	11,2	12	10,5	6,5	4,7	3,3	9,4	9,1
2012	10,8	14,4	9,5	12,6	12,4	12,2	11,2	7,1	7,2	4	3,6	6,6	9,1
2013	11,9	14,8	9,7	13,9	12,1	13,1	13,3	9,7	8,8	5,2	4,9	6,8	11,5
2014	11,9	15,6	9	12,2	11,5	14,4	13,8	10,2	6,9	6,1	2,9	8,2	12,4
2015	12,6	17	9	12,2	12,1	15,2	15,1	12,9	8	4,4	3	6,2	14
2016	13,7	17,3	11	12,9	13,6	14,5	15,8	15	9,3	4,4	4,4	8,7	18,9
2017	14,1	18,6	11,4	13,1	13,7	13,2	15,3	18,5	8	4,1	5,2	10,7	18,1
2018	13,9	15,5	10,7	13,5	13,7	12,6	16,2	17,9	8,5	6,8	6	14,4	19,6
2019	16,5	18,9	13,8	15,5	15,2	17	17,4	18,4	9,9	11,3	7,7	18,4	23,1
2020	15	16,8	11,3	14,9	13,4	17,3	15,8	14,9	9,1	9,7	8,6	17,4	19,4
2021	14,7	15,3	12,1	14,8	12,6	16,5	17,4	16,2	9,9	11,4	9,9	16,6	17
2022	13,4	13,4	11	13	12,9	15,2	16	12,8	11	10,9	8,9	18	12,3

Source: TURKSTAT Regional Statistics

Studies of female employment and the participation of women in the labor force in Türkiye have identified education level, rural-to-urban migration, marital status, birth rate, household income (spouse's income), number of household dependents and the proportion of employment in the agricultural sector as influential factors (Yıldırım and Doğru, 2008; Dayıoğlu and Kırdar, 2010; Kılıç and Öztürk, 2014; Kızılgöl, 2020). Unskilled agricultural work and unpaid employment in family businesses are common employment areas for women, although the reduction in agricultural production and rural-to-urban migration has led to the alienation of many women from the labor market. The TRA, TR8 and TR9 regions, where employment in agriculture is higher, have

a low female unemployment rate. The TRC region has the highest crude birth rate, followed by TRB and TRA (TURKSTAT,2023:<https://data.tuik.gov.tr/Bulten>), meaning an increase in the proportion of the population engaged in care labor.

Although the agricultural sector has a significant share in women's employment in Türkiye, the main employment area is the service sector, which accounted for 51.75% of total employment in 2009, rising to 56.57% in 2019 (World Bank, 2023). In the same period, the share of the agricultural sector in employment decreased from 22.95% in 2009 to 18.11% in 2019. The service sector being at a significant intersection of skilled and unskilled labor, making it an important source of employment for women who have left the agricultural sector. In 2009, 46.88% of women were employed in the service sector, and this figure had risen to 59.10% by 2019, while the proportion of women employed in the agricultural sector decreased from 37.79% in 2009 to 25.05% in 2019. It can thus be understood that the service sector has become the priority sector for female employment in Türkiye, while the industrial sector records the lowest female employment rate (World Bank, 2023). It should be noted that while the number of companies operating in the service sector and the employment they provide are both high in Türkiye, their contribution to the Turkish economy remains limited. The sector's expanding subsectors typically employ unskilled labor, and the development of the Turkish service sector can be considered "premature" given its rapid growth before the nation's industrialization was complete (Koru and Dincer, 2018). Women employed in the service sector are concentrated in occupational roles, for example, as service or sales personnel, as unskilled labor, and as office workers (ISKUR, 2018: 49), and the employment of women in the industrial sector has similar characteristics. Türkiye's growth has developed with focus on service and construction rather than industrialization, and so employment opportunities for the female workforce in industry have remained limited. Women employed in the industrial sector are concentrated mostly in low value-added areas such as clothing, textiles and food where the need for skilled workers is low, and have little opportunity to access management positions (Sönmez, 2018). The employment structure in the industrial sector ensures it remains male-dominated, and in parallel with the low level of female employment in this sector, the number of female managers in the industrial sector is lower than in other sectors, contributing to the lack of effort to address the problems experienced by women in industry (Ustabaş and Fındıklı, 2017).

The predominance of roles for women in low-skilled production areas has been attributed to the human capital differences between male and female workers. Education is a basic factor in human capital endowment, and while the proportion of female university graduates in the labor force has risen in Türkiye and the NUTS 1 regions, they still lag behind men, and this gap is wider in some NUTS 1 regions (TURKSTAT Regional Statistics,2023). Changes in the education policies in Türkiye have led to an increase in the number of women with university degrees, supported by the inclusion of foundation universities in higher education in Türkiye since 1980, which has introduced a competitive market structure to higher education, and the "University in every city" policy adopted by the government. The accelerated policy implementations in the 2000s have led to a gradual increase in the number of higher education institutions, including foundation universities, and many higher education establishments have opened in Anatolia offering different qualifications, increasing the proportion of educated people within the labor market (Gül and Gül, 2014; Yalçıntaş and Akkaya, 2019: 791-792).

In summary, there is a clear distinction between the priority employment areas for women and men in Türkiye that depends on the production structure of the individual regions, with a marked influence on regional female unemployment and participation rates. In addition, segregation in employment based on gender persists in the sub-branches of the production sectors, and women are generally disadvantaged in this regard. The disparities in human capital, particularly gains in educational attainment, also contribute to the disadvantageous position of women, and despite the increase in the number of higher education institutions in Türkiye, the proportion of female graduates in employment still lags behind that of men, and is more pronounced in some regions.

4. DATA AND METHODOLOGY

This paper draws upon the 2019 HLFS micro dataset published by TURKSTAT, which provides details of the workforce structure in the country. Based on surveys, the dataset provides information on the economic activity branch, and the occupational group (or job), status and working duration of the employed, and information

about the job search durations and the job groups (or job) in which employment is sought for the unemployed, along with similar characteristics. The surveys are based on a household statistical unit. While demographic information such as age, gender and education level is garnered for each household, questions about labor force participation are addressed only to households aged 15 and over. The results of the annual HLFS are presented for 12 NUTS 1 and 26 NUTS 2 regions (TURKSTAT,2023: <https://data.tuik.gov.tr>), although the present study is limited to full-time wage earners employed in the private sector who are registered within the social security system, while those employed in the agricultural sector and those who do not report weekly working hours or wages are excluded. The reason for the exclusion of the agricultural sector from the sample is that the activities in the agricultural sector in Türkiye are mainly carried out as small family businesses and make use of unpaid family labor. In other words, in the Turkish labor market, especially for the female workforce, paid or salaried employment is found most frequently in the service and industrial sectors.

For the purpose of the present study, we calculate the hourly wages using the main job’s monthly wage and the weekly working hours and take the (ln) hourly wages as the dependent variable. Educational attainment, potential years of experience, potential years of experience squared, years of job tenure, squared years of job tenure and firm size (number of employees in the firm) are used as explanatory variables. Categorical data is used for the education variable, and the most recently completed school listed in the dataset is considered, with seven distinct categories defined for education that can be consolidated into five categories: Primary and below, secondary school, high school, vocational high school and higher education (college, faculty, and postgraduate diploma). Since the total experience of the employee in the labor market is not given in the data set, the potential years of experience is calculated as defined by Mincer (1974). According to Mincer, although education is an important investment in the early stages of human life, it is not the only human capital investment, as the skills acquired through post-school experience are also a significant part of human capital. To calculate the potential years of experience, Mincer subtracts the years of education and the year in which the person started school from their age, revealing a quadratic relationship between the experience variable and wage. Using a similar approach, we accepted potential experience as the age of the person, minus the years of schooling, minus six. A similar relationship between experience and wage level can be expected between the years of job tenure and wage level. Tenure is defined as the number of years of the employee in their current job as of the reference date. The other explanatory variable is firm size, and a positive relationship is expected between firm size and wage levels. Large firms are assumed to offer higher wages and more regular working conditions (Oi and Idson, 1999; Brown and Medoff, 1989), and while five categories of firm size are adopted as a categorical variable in the data set, for the present study we define four categories of firm size: 10 employees or fewer, 11–19 employees, 20–49 employees and 50 or more (and unknown) employees.

We present the descriptive statistics for the variables in two tables. The variables relating to the categorical data are detailed in Table -3, and the others in Table-4.

Table 3: Frequencies of Education and Firm Size by Gender

Variables	Observation	
	Female	Male
Education		
Primary and Below	3.218 (23,57 %)	9.160 (26,6 %)
Secondary School	1.692 (12,39 %)	7.906 (23%)
High School	1.881 (13,78%)	4.245 (12%)
Vocational High School	1.828 (13,39%)	6.321 (18%)
Higher Education	5.036 (36,88%)	7.245 (21%)
Firm Size		
10 or Fewer Employees	4.315 (31,6%)	10.871 (31,17%)
11-19 Employees	1.136 (8,32)	2.664 (7,64 %)
20-49 Employees	2.680 (19,63%)	6.688 (19,18%)
50 and More (and unknown) Employees	5.524 (40,45%)	14.654 (42,02%)

Source: TURKSTAT 2019 Household Labor Force Survey

Table 4: Descriptive Statistics by Gender

Variable	Observation	Mean	Standart Deviation	Median
LnW	48,532	2,47272	0,4303638	2,366397
Female	13,655	2,451515	0,4146828	2,345575
Male	34,877	2,481022	0,4360747	2,38887
Experience				
Female	13.665	18,1941	11,4619	17
Male	34.887	21,2357	11,3704	21
Tenure				
Female	13.665	4,03955	4,7119	2
Male	34.887	5,63265	6,16768	3

Source: TURKSTAT 2019 Household Labor Force Survey

As can be seen from Tables 3 and 4, our sample includes 48,532 employees, most of whom are male employees. TRA and TRB are the regions with the lowest numbers of female employees,² which can be attributed to the fact that the labor force participation and employment rates of women in Türkiye lag behind those of men. The average hourly wages of males are higher than those of females, except in the TR1, TRA, TRB, and TRC regions. The region in which hourly wages most favor men is the TR4. In our sample, the proportion of men with higher education degrees lags far behind that of women. Women working full-time in the private sector who are registered with the social security institution can be seen to be more qualified than men in the education variable, although this comes as no surprise, as higher educated women are more involved in the workforce in Türkiye (Cin et al., 2020). An analysis of the potential years of experience reveals an average of 21 years for male employees, compared to 18 years for female employees, and this difference in experience favoring males increases as one moves toward the eastern regions. Similarly, tenure also favors male employees, and increases as one moves toward the eastern regions, with the average tenure years being 4 years for women and 5.6 for men. In terms of firm size, the proportion of men and women employed in larger firms is similar. A significant proportion of the working population is employed in firms employing 50 workers or more.

The following wage equation is used in the decomposition analysis, in which the (*ln*) average hourly wage serves as the dependent variable, while the explanatory variables are education, potential experience, tenure and firm size, respectively.

$$\ln W_i = \beta_0 + \beta_1 Education_i + \beta_2 Experience_i + \beta_3 Experience_i^2 + \beta_4 Tenure_i + \beta_5 Tenure_i^2 + \beta_6 Firm\ size_i + \varepsilon_i \quad (1)$$

We adopt the Machado-Mata(2005) for the decomposition of the *ln* GWG for each NUTS 1 region, which involves extending the classic Oaxaca (1973) decomposition approach to average wages across the entire wage distribution, based on the counterfactual distribution of the observed characteristics (Machado and Mata, 2005: 446). In other words, this method is a quantile regression that transforms an observation into a counterfactual observation (Ferri et al., 2021). The GWG in each quantile is decomposed using a counterfactual distribution (Khanna, 2012: 8). For the counterfactual distribution, females are assigned male characteristics in the sample, but continue to receive the corresponding female wages, or females retain their characteristics but are assigned sample male wages corresponding to these characteristics (Albrecht et al., 2003:168; Vaccaro, 2021:21). The decomposition method aims to identify whether a wage gap exists between men and women with the same characteristics in terms of the explanatory variables, and any wage difference between male and female employees with the same characteristics, as the heterogeneity that the model cannot capture, is called discrimination.

The Machado-Mata method decomposes GWG within selected quantiles of the wage distribution using a quantile regression approach. The quantile regression analysis was introduced by Koenker and Bassett (1978). It is an extended version of the median regression analysis for conditional quantiles. With the median regression as

² Descriptive statistics for the variables at a regional level are presented in Appendix 1.

a particular case, a quantile regression analysis offers more information about the conditional distribution (Wu and Liu, 2009:801), and permits the effect of explanatory variables on the dependent variable to vary across the distribution, thus serving as an essential basis for decomposition methods that draw attention to inequalities in different parts of the wage distribution. One of the innovative approaches that takes advantage of this basis proposed to date is the Machado-Mata decomposition method (Figueiredo and Botelho, 2013:297).

In the Machado-Mata decomposition method, the quantile regression analysis for male and female samples is as follows:

$$\begin{aligned} \ln Wage_{\theta}^m &= X^m \beta_{\theta}^m + \varepsilon_{\theta}^m \\ \ln Wage_{\theta}^f &= X^f \beta_{\theta}^f + \varepsilon_{\theta}^f \end{aligned} \quad (2)$$

in which X , θ , ε and β are the explanatory variables, the quantile, the error term, and the estimation parameters of the wage equations, respectively. The superscripts “f and m” refer to “female” and “male.”

Since $E(\varepsilon_{\theta_i} | X) = 0$ we can rewrite (2) as equation (3), for the estimated wage densities of men and women :

$$\begin{aligned} \ln(\overline{Wage}_{\theta}^m) &= \bar{X}^m \hat{\beta}_{\theta}^m \\ \ln(\overline{Wage}_{\theta}^f) &= \bar{X}^f \hat{\beta}_{\theta}^f \end{aligned} \quad (3)$$

Each NUTS1 region’s gender-based quantile regressions are estimated. For the analysis of the counterfactual distribution in which females are assigned male characteristics in the sample but continue to receive female wages corresponding to these characteristics, the decomposition of the (\ln) GWG across the distribution using the Machado-Mata method can be written as follows:

$$\ln(\overline{Wage}_{\theta}^m) - \ln(\overline{Wage}_{\theta}^f) = [\bar{X}^m - \bar{X}^f] \hat{\beta}_{\theta}^f + \bar{X}^m [\hat{\beta}_{\theta}^m - \hat{\beta}_{\theta}^f] \quad (4)$$

in which $\bar{X}^m \hat{\beta}_{\theta}^f$ is the counterfactual wage density of women. In this paper we use the Melly (2006) estimation approach for the Machado-Mata decomposition. The principles behind the Melly and Machado-Mata decomposition methods are the same, and in this respect, both methods are similar. When the number of simulations used in the Machado-Mata method is set as infinity, both methods are numerically equal (Duraisamy and Duraisamy, 2016:4105). The first expression on the right-hand side of Equation (4) refers to the portion of the wage gap attributable to gender-based differences in labor characteristics (explained wage gap), while the second expression on the right-hand side of the equation reflects the wage gap between men and women with the same characteristics (unexplained wage gap). The second expression, being the unexplained wage gap, is interpreted as wage discrimination based on gender.³

5. EMPIRICAL RESULTS

In this section of the paper we first present the raw GWG (observed wage gap) based on the results of each region in Table-5, and then present the Machado-Mata decomposition for the NUTS 1 regions in Table-6. Positive coefficients in Table-5 and Table-6 imply a wage gap in women’s favor, while negative coefficients indicate a wage gap in favor of men. The first and most significant finding of the raw GWG data presented in Table-5 is that the direction and dimension of the gap vary across regions and quantiles, and that the raw gap favors men in most regions.

³ For the estimation, we adopt the Stata `rqdeco` command developed by Melly (2007), following Kaya (2010), Figueiro and Botelho (2013), and Duraisamy and Duraisamy (2016). Standard errors are computed using the bootstrap method with 100 replications.

Table 5: Raw Gender Wage Gap

NUTS1	Quantiles						
	5.	10.	25.	50.	75.	90.	95.
TR1	0.000 (0.005)	0.010 (0.008)	0.010** (0.005)	-0.031*** (0.009)	0.086*** (0.032)	0.105*** (0.022)	0.000 (0.056)
TR2	-0.051 (0.038)	-0.069*** (0.014)	0.000 (0.004)	-0.122*** (0.02)	-0.213*** (0.006)	-0.172*** (0.029)	-0.182*** (0.054)
TR3	-0.039** (0.019)	-0.056*** (0.011)	-0.010*** (0.001)	-0.065*** (0.008)	-0.182*** (0.009)	-0.170*** (0.032)	-0.085* (0.047)
TR4	-0.010*** (0.002)	-0.065** (0.03)	-0.039*** (0.013)	-0.177*** (0.013)	-0.225*** (0.022)	-0.251*** (0.03)	-0.223*** (0.059)
TR5	0.051*** (0.014)	0.000 (0.014)	0.01*** (3X10 ⁻³)	-0.063*** (0.014)	-0.041 (0.025)	0.056 (0.046)	0.000 (0.062)
TR6	0.015 (0.025)	0.002 (0.009)	0.031*** (0.011)	-0.022 (0.018)	-0.089*** (0.013)	-0.069 (0.044)	-0.129** (0.06)
TR7	0.000 (0.039)	0.000 (0.021)	-0.010 (0.027)	-0.039*** (0.013)	-0.087*** (0.031)	-0.195*** (0.046)	-0.061 (0.105)
TR8	-0.010 (0.034)	0.010 (0.03)	0.036 (0.032)	-0.045*** (0.015)	-0.108*** (0.015)	-0.223*** (0.059)	-0.231*** (0.077)
TR9	0.080 (0.059)	0.000 (0.028)	0.000 (0.035)	-0.039*** (0.011)	-0.039* (0.021)	-0.266*** (0.05)	-0.223*** (0.073)
TRA	-0.144** (0.068)	-0.018 (0.054)	-0.021 (0.066)	0.000 (0.024)	0.000 (0.06)	0.118** (0.052)	0.076 (0.1)
TRB	0.000 (0.057)	0.010 (0.056)	0.000 (0.02)	0.031*** (0.011)	0.048 (0.039)	0.087 (0.121)	0.064 (0.103)
TRC	-0.069 (0.067)	0.014 (0.036)	0.039 (0.026)	0.000 (0.002)	0.010 (0.012)	0.108** (0.051)	0.000 (0.086)

Source: Author’s estimates. Standard errors are in parentheses. For quantile regressions bootstrapped standard errors (1000 replications) are reported. *, ** and *** statistical significance at 0.10, 0.05 and 0.01 respectively.

As can be seen in Table-6, in the absence of wage discrimination, the decomposition proposes that male and female employees with the same labor market characteristics should receive equal wages.

According to the Machado-Mata decomposition results presented in Table-6, the total wage gap is positive across the distributions of TR1, TRB, and TRC, implying that women earn more than men, although the total wage gap coefficients are only statistically significant at the 50th, 75th, 90th, and 95th quantiles for the TR1 region and the 50th quantile for the TRB region. In the TRC region, the wage gap across the distribution is statistically insignificant.

TR1 has the lowest agricultural employment percentage among regions in favor of the industrial sector and the services sector in particular (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). All coefficients for the explained and unexplained wage gaps in the TR1 region are statistically significant. A positively explained wage gap indicates that female employees in the TR1 region are more qualified than their male counterparts in terms of observed labor characteristics, and such explained wage gaps increase toward the upper tail of the distribution. This suggests that the characteristics of women at high socioeconomic levels diverge from those of men. While qualifications influence the wage difference in favor of women, the unexplained wage gap, which is negative at each quantile, reduces the total wage gap. In other words, if there were no discrimination in the TR1 region, the wage difference in favor of women would grow even wider. At the 90th quantile of the distribution, for instance, women are expected to earn around 19% more than men in the absence of discrimination; however, due to discrimination, the increase in women’s wages has been only 9.8% that of men, while discrimination against women has resulted in an actual 9.2% wage reduction for women. Our findings for the Istanbul region are comparable with those of Eraslan (2012), and Cergibozan and Özcan (2012), both of which report a wage difference in favor of women in Istanbul and highlight the influence of education. Kaya and Selim (2018) and Onuk (2017), on the other hand, agree that women’s human capital endowment is high, but emphasize that due to discrimination in the region, women are paid lower than men.

Table 6: Machado-Mata Decomposition Result

NUTS-1 Quantiles	TR1			TR2			TR3			TR4		
	Total Wage Gap	Explained Wage Gap	Unexplained Wage Gap	Total Wage Gap	Explained Wage Gap	Unexplained Wage Gap	Total Wage Gap	Explained Wage Gap	Unexplained Wage Gap	Total Wage Gap	Explained Wage Gap	Unexplained Wage Gap
5	0,0055	0,0310***	-0,0255***	0,0071	-0,0124	0,0195	-0,0272**	0,0079	-0,0352***	-0,0116	-0,0187**	0,0071
10	0,0128	0,0366***	-0,0237***	-0,0185	-0,0117	-0,0068	-0,0220**	0,0076	-0,0297***	-0,0315***	-0,0207***	-0,0107
25	0,0047	0,0536***	-0,0488***	-0,0308***	-0,0135***	-0,0172***	-0,0282***	0,0041	-0,0323***	-0,0771***	-0,0266***	-0,0504***
50	0,0240**	0,0828***	-0,0587***	-0,1127***	-0,0252***	-0,0875***	-0,0771***	0,0083*	-0,0855***	-0,1737***	-0,0406***	-0,1330***
75	0,0989***	0,1530***	-0,0541***	-0,1735***	-0,0340***	-0,1395***	-0,1412***	0,0188**	-0,1601***	-0,2395***	-0,0467***	-0,1927***
90	0,0988***	0,1941***	-0,0952***	-0,1765***	-0,0311**	-0,1453***	-0,1576***	0,0395***	-0,1972***	-0,2527***	-0,03335**	-0,2192***
95	0,0542*	0,1870***	-0,1327***	-0,1766***	-0,0249	-0,1516***	-0,1495***	0,0458**	-0,1954***	-0,2447***	-0,0148	-0,2299***
NUTS-1 Quantiles	TR5			TR6			TR7			TR8		
5	0,0207	0,0184*	0,0023	0,0145	0,0160	-0,0015	0,0205	-0,0201	0,0406***	0,0443*	0,0319*	0,0123
10	0,0246**	0,0213***	0,0032	0,0396***	0,0153*	0,0242***	0,0075	-0,0185*	0,0266**	0,0340*	0,0267**	0,0073
25	0,0099	0,0267***	-0,0167***	0,0295***	0,0150***	0,0145**	-0,0302**	-0,0204***	-0,0098	0,0237**	0,0236***	0,0001
50	-0,0231***	0,0471***	-0,0703***	-0,0181***	0,0233***	-0,0414***	-0,0615***	-0,0205***	-0,0410***	-0,0580***	0,0050	-0,0630***
75	-0,0165	0,0975***	-0,1140***	-0,0640***	0,0423***	-0,1064***	-0,1097***	-0,0076	-0,1021***	-0,1458***	-0,0141	-0,1316***
90	0,0181	0,1942***	-0,1761***	-0,1187***	0,0733***	-0,1920***	-0,1404***	0,0013	-0,1418***	-0,1967***	-0,0237	-0,1729***
95	-0,0271	0,2313***	-0,2584***	-0,1697***	0,0915***	-0,2612***	-0,1207***	0,0060	-0,1267***	-0,2167***	-0,0188	-0,1979***
NUTS-1 Quantiles	TR9			TRA			TRB			TRC		
5	0,0574***	0,0006	0,0568***	-0,0550	0,0047	-0,0598**	0,0648	0,0491*	0,0156	0,0109	-0,0102	0,0212
10	0,0369***	-0,0034	0,0404***	-0,0373	0,0201	-0,0574***	0,0128	0,0381**	-0,0253	0,0173	-0,0010	0,0184
25	0,0036	-0,0031	0,0068	-0,0055	0,0396***	-0,0451***	0,0115	0,0340***	-0,0224***	0,0270	0,0051	0,0218*
50	-0,0561***	-0,0015	-0,0546***	0,0151	0,0332***	-0,0180	0,0426***	0,0466***	-0,0039	0,0056	0,0002	0,0053
75	-0,1064***	0,0066	-0,1131***	0,0348	0,0378***	-0,0030	0,0203	0,0584***	-0,0381***	0,0142	0,0511***	-0,0369***
90	-0,1845***	0,0303	-0,2148***	0,0697	0,0765***	-0,0068	0,0370	0,0750***	-0,0379*	0,0220	0,0965***	-0,0745***
95	-0,2151***	0,0660*	-0,2811***	0,0758	0,1536***	-0,0778**	0,1069	0,0919***	0,0149	0,0244	0,1174***	-0,0929***

Source: Author's estimates. *, ** and *** statistical significance at 0.10, 0.05 and 0.01 respectively.

Similar to the TR1 region, the explained wage gap coefficients in the TRB region are positive and statistically significant, and the 5th quantile has a 10% level of significance. Employment in agriculture maintains a secondary position in the region (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). Despite the percentage of employment in the agricultural sector in the region, the participation of women in the labor force is low and the unemployment rate is high. As a reflection of this, only 19% of the people in employment in our sample are women, although around 47% of female employees have a university education. Aldan (2021) attributes this situation to the employment of women with more qualifications and motivation in regions with low female labor force participation. The unexplained wage gap coefficients in the region are statistically significant and negative at the 25th, 75th and 90th quantiles, and women face discrimination in these parts of the wage distribution.

Although the total wage gap for the TRC region is positive, there is no statistically significant wage gap. Employment in the TRC region is dominated by the service and manufacturing sectors, and the latter in particular (TURKSTAT Regional Statistics, 2023), and the region has a low female labor force participation and high female unemployment rates. Of the regions in our sample, TRC has the second-lowest percentage of female employees after TRA. In the TRC region, the coefficients of the explained wage gap and the unexplained wage gap at the 75th, 90th and 95th quantiles are statistically significant at a 1% significance level. Even though women are more qualified at these quantiles, wage discrimination to the detriment of women remains. Another region in the east of Türkiye, TRA, records the lowest number of female and male employees in our sample. Approximately 20% of employees are women, which can be partially attributed to the employment structure of the region.

One prominent feature of the TRA region is that agriculture maintains a strong share of employment and the lowest share of employment in industry (TURKSTAT Regional Statistics, 2023), and the rate of urbanization is quite low (Kızılgöl and Kuvat, 2020:125). As previously mentioned, employment in the agricultural sector primarily takes the form of unpaid family work, and such informal employment reduces the number of women in the region who work full-time and are registered for social security outside the agricultural sector. The total wage gap coefficients in the TRA region are statistically insignificant. In the region, the explained wage gap coefficients are positive with an increasing value towards to upper tail of the distribution, and are significant other than for the 5th and 10th quantiles. The coefficients of the unexplained wage gap are negative and statistically significant at the 95th and below median quantiles. The effect of the explained and unexplained wage gap coefficients in the TRA region overlaps with that of the TRB and TRC regions, which have the lowest female employment rates. In other words, women who find employment opportunities in these regions tend to be more qualified than men, but as is the case in other regions, women are exposed to discrimination.

In the northern coastal regions of Türkiye in the TR8 Western Black Sea and TR9 Eastern Black Sea regions, women's wages are higher than men in the quantiles below the median, while men are paid higher in other quantiles. In the TR8 region the total wage difference coefficients are statistically significant at the 1% level, aside from at the 5th and 10th quantiles. The most notable feature of employment in the region is the loss of weight of agriculture in employment to the benefit of the service sector (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). The explained wage gap coefficients in the region are only statistically significant at the 5th (with 10% significance), 10th and 25th quantiles, where they are positive. The unexplained wage gap coefficients are statistically significant and negative at the median and above-median quantiles, and the values intensify toward the upper tail of the distribution, especially at the top, becoming robust.

The total wage gap is statistically significant total in the TR9 region, except for at the 25th quantile. Women below the median quantile of the distribution in the region are paid more than men. The TR9 region has the highest female labor force participation rate while unemployment among women is relatively low due to the share and structure of the agricultural sector in employment. That said, the development of the tourism sector in the region has shifted the region's employment weight toward the service sector. There is no statistically significant explained wage gap in the region, while the coefficients of the unexplained wage gap are statistically significant, except for at the 25th quantile. In the region's relatively lower income groups, men face wage discrimination, with women earning higher wages than men in jobs with the same observed labor characteristics, and this wage discrimination in favor of women becomes more robust at the bottom tail of the distribution. Toward the upper parts of the wage distribution, however, the direction of the wage discrimination changes in favor of men. It can

be seen that the statistically significant total wage gap and unexplained wage gap coefficients for the TR8 and TR9 regions follow a similar pattern at the upper parts of the wage distribution. In both regions there is a total GWG and wage discrimination against women at higher wage levels.

The TR5 region, in the inner-central part of Türkiye, resembles TR1 in its sectoral distribution of employment, which is concentrated in the service sector followed by the industrial sector, while the share of agriculture remains relatively low (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). The total wage gap is significant for the region only at the 10th and 50th quantiles, and is in favor of women at the 10th quantile but moves to favor men at the median quantile. The coefficients of the unexplained wage gap are statistically significant except for at the 5th and 10th quantiles and negative. In other words, wage discrimination against women affects the distribution significantly, and this discrimination intensifies towards the upper tail of the distribution.

In TR7, another region in the inner-central part of the country, the service sector has a dominant share in employment, with agriculture coming second to the service sector in the western part of the region, compared to industry in the eastern part (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). The regional female labor force participation rate is low, accounting for only 25% of the total. The total wage gap coefficients in the TR7 region are statistically significant and negative, except at the 5th and 10th quantiles. In the region, men enjoy higher wages than women, although the explained gap coefficients in the region are only statistically significant at the 10th (with 10% significance), 25th and 50th quantiles. Men are more qualified in terms of the explanatory variables observed at these quantiles. The unexplained wage gap coefficients, which are statistically significant except for at the 25th quantile, reveal that the discrimination against women in the lower and upper parts of the distribution may differ. Discrimination at the 5th and 10th quantiles favors women, but turns against women at the upper quantiles.

In TR6, the south coast region of Türkiye, the service sector is dominant in employment, while the shares of industry and agriculture are similar (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). The total wage gap coefficients for the TR6 region are statistically significant for all quantiles except the 5th. However, while there is a wage difference in favor of women below the median quantile, it moves in favor of men at and above the median due to the unexplained wage gap coefficients in the distribution. The coefficients of the unexplained wage gap are statistically significant throughout the distribution, except at the 5th quantile, and are negative except at the 10th and 25th quantiles. Due to the explained and unexplained wage gaps, women's wages are higher than those of men in the lower parts of the distribution in the region. At the 25th quantile, women earn 2.9% higher wages than men, 1.5% of which relates to netter qualified women while 1.4% comes from wage discrimination in favor of women. At the 75th, 90th and 95th quantiles, wage discrimination affects women's wages by 10%, 19% and 26%, respectively, at which women's wages are lower than men's due to discrimination.

In the west-coast regions of Türkiye, namely TR2, TR4 and TR3, men are paid more than women at all quantiles, and the total wage gap is statistically significant. In the TR2 and TR4 West and East Marmara regions, the involvement of women in the labor force is greater in the TR2 region than in the TR4 region, and the female unemployment rate is low. The service sector is dominant in regional employment, followed by the industrial and agricultural sectors (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). The total wage gap coefficients are statistically significant in the TR2 region, except for at the 5th and 10th quantiles, and the GWG favors men, as do the explained and unexplained wage gaps. In our sample, the TR2 region has the lowest percentage (28%) of women with higher education degrees. The explained wage gap for the region is statistically significant and its coefficients are negative, except for at the 5th, 10th, and 95th quantiles. The wage gap created by the explained gap against women is widened by the negative coefficients of the unexplained wage gap. The coefficients of the unexplained wage gap are statistically significant, except for the 5th and 10th quantiles. At the 90th quantile, for instance, the GWG would be 3.1% in favor of men in the absence of discrimination, but due to discrimination, men's wages are actually 17% higher than those of women. In summary, women in this region are less qualified than men and are paid less than them due to wage discrimination. The results of the findings of the analysis of the TR2 region are similar to those recorded for the TR4 region.

The service sector is the dominant employment field in the TR4 region, although the share of the industrial sector in employment is higher than in the other regions (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). As previously

mentioned, the industrial sector in Türkiye provides the lowest employment to women, and women in management positions are rare, being employed mainly in low-quality jobs and low-value-added production areas. The total wage gap coefficients in the region are statistically significant, except for at the 5th quantile, and a wage gap exists to the detriment of women that is attributable to the negative coefficients of both the explained and unexplained wage gaps. In the region, the explained wage gap coefficients are statistically significant except for at the 95th quantile, and the unexplained gap coefficients are statistically significant except for at the 5th and 10th quantiles. Similar to the TR2 region, women in the TR4 region are less qualified than men and are subject to wage discrimination, and the explained wage gap coefficients obtained for female employees in the West and East Marmara regions are worthy of particular note. The Marmara region is the only region among the socioeconomically more developed western-coastal regions of Türkiye where the characteristics of the labor market disfavor women, and this has been noted in other studies in literature (Eraslan, 2012; Cergibozan and Özcan, 2012; Kaya and Selim, 2018).

In TR3, another west coast region of Türkiye, the participation of women in the labor force is higher than the national average in Türkiye, and the service sector is predominant in regional employment (TURKSTAT Regional Statistics, 2023). All coefficients for the total and unexplained wage gaps are statistically significant in this region, and the explained wage gap is statistically significant at the distribution's 50th (with 10% significance) 75th, 90th and 95th quantiles. Even though women in the region are more qualified than men in terms of observed characteristics, they earn lower wages due to wage discrimination.

We conclude this section with comments on the glass ceiling and sticky floor concepts. The term "glass ceiling" refers to the gender-based discrimination faced by women that prevents them from advancing their career positions, such as into management. The "sticky floor" effect, on the other hand, refers to the discriminatory attitudes that push women towards lower-paying jobs. An analysis of the GWG across the entire distribution reveals the prevalence of both these effects, with the glass ceiling effect manifesting a wider GWG at the top of the distribution. The wage difference between men and women becomes more pronounced in the higher wage group. The sticky floor effect, on the other hand, is determined by the increased wage gap at the bottom of the distribution. In this paper, we test the effects of the sticky floor and glass ceiling effects considering the unexplained wage gap in Table-6. As can be seen in Table-6, although the direction of discrimination differs in the lower quantiles of the wage distribution in regional labor markets in Türkiye, wage discrimination against women is noted in each region at the upper quantiles. The glass ceiling effect can be seen in all regions except for the Aegean (TR3), Central Anatolia (TR7), Northeast Anatolia (TRA) and Middle East Anatolia (TRB). In other words, the effect of discrimination intensifies towards the upper regions of the distribution in a significant proportion of the regions, and leading to a glass ceiling effect for women in employment.

6. CONCLUSION

The findings of this study suggest that the GWG and the factors contributing to this gap vary from region to region in Türkiye and that even though women's human capital creates a wage gap that favors them in some regions, this difference is reduced or turned in favor of men as a result of discrimination. In the Istanbul region (TR1), for example, there is a wage difference in favor of women, and if there was no discrimination, the wage gap in favor of women would be even larger. In the Aegean (TR3), women's wages were found to be lower than men's due to discrimination, and there was no discrimination in the Aegean, women's wages would be higher than men's. In contrast, men in the West Marmara (TR2), East Marmara (TR4) and Central Anatolia (TR7) regions tend to be more qualified than women in terms of their labor characteristics, which when coupled with the wage discrimination against women, leads them to earn more than women. The analysis approach adopted in this paper also reveals that the direction and dimension of variations in the GWG differ across the distribution, and that women in different wage level groups have different labor market experiences. In the West Anatolia (TR5), Mediterranean (TR6), West-East Black Sea (TR8), and Middle East Anatolia (TRB) regions, women are paid higher than men at the lower end of the wage distribution, but the wage gap turns in favor of men in the upper parts. Among these regions, the wage discrimination favors women in the sub-quantiles of the wage distribution in the Mediterranean (TR6), Eastern Black Sea (TR9) and Central Anatolia (TR7) regions. That said, regardless of the socioeconomic structure of the region, women in the high-wage group are exposed to discrimination in each

region, and the effect of wage discrimination intensifies towards the upper tail of the distribution, except in the Aegean (TR3), Central Anatolia (TR7), Northeast Anatolia (TRA) and Middle East Anatolia (TRB) regions, creating a distinctive glass ceiling effect. As previously mentioned we test the effects of the sticky floor and glass ceiling effects by considering the unexplained wage gap is interpreted as discrimination. It should be also noted that discrimination can take various forms. When related to wages, discrimination can occur directly in the form of different wages for men and women working the same job and with the same human capital or indirectly due to gender-based segregation.

The socially defined characteristics and roles of men and women broadly discriminate against women in terms of employment options, conditions and opportunities. The sectors, occupations and lines of business deemed appropriate for women employment are, to a large extent, predetermined on the basis of gender inequality. This gender-based segregation, which ascribes women with a secondary position as a source of household income, is still an essential contributor to the wage gap, despite the increasing participation of women in the workforce and their educational achievement. In this context, the quality brought by women through their inclusion in the labor market is as important as the greater labor force participation and employment rates. Policies to increase the representation of women in high-income occupations and managerial positions should be activated.

Examining the GWG and its sources in the NUTS 1 regions can serve as an essential source of data in support of the development of regional policies. The unique features of each region are independent actors that impact the wage gap. It should be noted that ignoring such regional characteristics of the GWG and focusing only on the mean wage gap will reduce the effectiveness of policies designed to combat inequality. Therefore, policies that take into account regional characteristics should be emphasized. The fact that the NUTS 1 regions include more than one province with different socioeconomic development levels can be viewed as a limitation of this paper, as the direction and dimensions of the gender GWG and their effects on inequality may also differ within the wage distribution of NUTS-1 regions. The field of study can be expanded in future papers by analyzing the NUTS 2 and NUTS 3 regional units, providing further contributions to the literature.

REFERENCES

- Albrecht, J., Björklund, A., & Vroman, S. (2003). "Is There a Glass Ceiling in Sweden?", *Journal of Labor economics*, 21(1), 145-177.
- Aldan, A. (2021). "Rising Female Labor Force Participation and Gender Wage Gap: Evidence From Turkey", *Social Indicators Research*, 155(3), 865-884.
- Bacolod, M. (2017). "Skills, the gender wage gap, and cities", *Journal of Regional Science*, 57(2), 290-318.
- Benguria, F. & Ederington, J. (2017), Decomposing the Effect of Trade on the Gender Wage Gap. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2907094>.
- Brown, C. & Medoff, J. (1989). "The Employer Size-Wage Effect", *Journal of political Economy*, 97(5), 1027-1059.
- Celebioğlu, F. & Dall'erna, S. (2010). "Spatial disparities across the regions of Turkey: an exploratory spatial data analysis", *The Annals of Regional Science*, 45(2), 379-400.
- Cergibozan, R. & Özcan, Y. (2012). "Türkiye İçin Bölgelere Göre Ücret Ayrıştırma Analizi: Ekonometrik Yaklaşım", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 27-48.
- Chiplin, B., & Sloane, P. J. (1976). *Sex Discrimination In The Labour Market*, The Macmillan Press Ltd., New York.
- Cin, F. M., Gümüş, S., & Weiss, F. (2021). "Women's empowerment in the period of the rapid expansion of higher education in Turkey: Developments and paradoxes of gender equality in the labour market", *Higher Education*, 81, 31-50.
- Çelik, O. & Selim, S. (2016). "Gender-Based Regional Wage Differentials In Turkish Labour Market: Quantile Regression Approach", *Journal of Social Sciences*, 9(2), 168-193.
- Dayıoğlu, M. & Kırdar, M.G. (2010). "Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımında Belirleyici Etkenler ve Eğilimler", *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Planlama Teşkilatı Ve Dünya Bankası Refah ve Sosyal Politika Analitik Çalışma Programı Çalışma Raporu Sayı: 5*

- Dedeoğlu, S. (2018). "Toplumsal Cinsiyet" *Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Türkiye Ofisi Çalışma Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eğitim Rehberi*
- Duraisamy, M. & Duraisamy, P. (2016). "Gender wage gap across the wage distribution in different segments of the Indian labour market, 1983–2012: exploring the glass ceiling or sticky floor phenomenon", *Applied Economics*, 48(43), 4098-4111.
- Ecevit, Y. (1998). "Türkiye'de ücretli kadın emeğinin toplumsal cinsiyet temelinde analizi". *Tarih Vakfı Yayınları 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, 267-284.
- Eraslan, V. (2012). "Türkiye İşgücü Piyasasında Ücret Seviyesinde Cinsiyet Ayrımcılığı: Blinder-Oaxaca Ayrıştırma Yöntemi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 62(1), 231-248
- Erdem, U. (2016). "Regional human capital distribution and disparities in Turkey", *Review of Urban & Regional Development Studies*, 28(1), 16-31.
- Ferri, V., García-Pereiro, T. & Pace, R. (2022). "Gender pay-gap: exploring the school-to-work transition of graduates in Italy", *International Journal of Manpower*, (ahead-of-print).
- Figueiredo, M. D. C., & Botelho, M. D. C. (2013). "Decomposition of the gender wage gap in Portugal, 1998–2007: The evidence of gender discrimination", *Portuguese Journal of Social Science*, 12(3), 287-315.
- Fuchs, M., Rossen A, Weyh A., Wydra-Somaggio G. (2019). "Why do women earn more than men in some regions? Explaining regional differences in the gender pay gap in Germany", *IAB-Discussion Paper*, (No. 11/2019).
- Gül, S. S. & Gül, H. (2015). "Türkiye'de Yükseköğretimin Gelişimi, Güncel Durumu Ve Eleştirisi", *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 8(17), 51-66.
- Halaçlı, B. & Karaalp-O. H. S. (2022). "Türkiye'de Cinsiyete Dayalı Ücret Eşitsizliği: İşveren Yönlü Bir Analiz", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (61), 65-90.
- Huertas M., Ramos R., Hipolito S. (2017). "Regional Differences in The Gender Wage Gap In Spain", *Social Indicators Research*, 134(3), 981-1008.
- Karahasan, B. C., Dogruel, F., & Dogruel, A.S. (2016). "Can Market Potential Explain Regional Disparities In Developing Countries? Evidence From Turkey", *The Developing Economies*, 54(2), 162-197
- Karaalp-Orhan, H. S. (2020). "Regional disparities in Turkey: a socio-economic perspective", *European Journal of Sustainable Development*, 9(3), 103-103.
- Kaya, G. & Selim, R. (2018). "The gender wage inequality in Turkey", *PressAcademia Procedia (PAP)*, 7, 408-413.
- Kaya, E. (2010). Quantile Regression and the Gender Wage Gap: Is there a Glass Ceiling in the Turkish Labor Market?, SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2320411>
- Khanna, S. (2012). "Gender wage discrimination in India: Glass ceiling or sticky floor?", *Delhi School of Economics Centre for Development Economics (CDE) Working Paper*, (214).
- Kılıç, D. & Öztürk, S. (2014). "Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı Önündeki Engeller Ve Çözüm Yolları: Bir Ampirik Uygulama", *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 107-130.
- Kıroğlu-Bayat. İ & Baykal-Parıldar, B. (2021). "Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Yarattığı Engeller: Çalışma Yaşamında Varolmaya Çalışan Kadın", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 745-762.
- Kızılgöl, Ö. A. (2012). "Kadınların İşgücüne Katılımının Belirleyicileri: Ekonometrik Bir Analiz", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(1), 88-101.
- Kızılgöl, Ö. A., & Kuvat, Ö. (2020). "Sosyo-Ekonomik Göstergelere Göre Türkiye'de Düzey 1 Bölgelerinin Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi ile İncelenmesi", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(22), 113-136.
- Koru, T. A. & Dinçer, N. N. (2018). "Türkiye'de sanayi ve hizmet sektörleri", *İktisat ve Toplum*, 88, 5-11.
- Lorber, J. (2010). *Gender Inequality Feminist Theories and Politics*, Oxford University Press.
- Machado, J. A., & Mata, J. (2005). "Counterfactual decomposition of changes in wage distributions using quantile regression", *Journal of applied Econometrics*, 20(4), 445-465.

- Majchrowska, A., & Strawiński, P. (2016). "Regional differences in gender wage gaps in Poland: New estimates based on harmonized data for wages", *Central European Journal of Economic Modelling and Econometrics*, (2),115-141.
- Martin, R. & Morrison, P. (2004). "Thinking About the Geographies of Labour", *Geographies of Labour Market Inequality*, (Eds: M. Ron & M. Philp), Taylor & Francis.
- Melly, B. (2006). "Estimation of counterfactual distributions using quantile regression". Discussion Paper, University of St.Gallen
- Melly, B. (2007). Rqdeco: a Stata module to decompose differences in distribution, mimeo. Erişim Adresi: <https://www.alexandria.unisg.ch/40161/> Erişim Tarihi: 01.12.2022.
- Memiş, E. (2018). "Türkiye’de Kadın İstihdamının Durumu" *Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Türkiye Ofisi Çalışma Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eğitim Rehberi*.
- Mincer, J. A. (1974). *Schooling, Experience, and Earnings*, National Bureau of Economic Research, New York.
- Oaxaca, R.(1973). "Male-female wage differentials in urban labor markets". *International economic review*, 693-709.
- Oi, W. Y., & Idson, T.L. (1999). "Firm size and wages" *Handbook of labor economics*, 3, 2165-2214.
- Onuk, P. (2017). "Ücret Eşitsizliği ve Ücretin Sosyoekonomik Belirleyenleri: İstanbul Örneği" *Calisma ve Toplum*, 53(2).
- Sönmez, M. (2018). "Sanayide Kadın: Az iş, çok sömürü", *TMMOB Bülten, Sayı 237 Eki*.
- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Türkiye İş Kurumu, (2018) Türkiye İşgücü Piyasası Araştırma Türkiye Raporu, 2018, Ankara.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü (2019), İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması Raporu (SEGE-2017), Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını, Sayı: 3 ,Aralık 2019, Ankara
- Temiz, M. (2011). "Düzey 2 Sınıflandırmasında Bölge İçi Gelişmişlik Farklılıkları: TRB1 örneği". *Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, 22, 23.
- TÜİK (2023) Bölgesel İstatistikler, Erişim Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/anaSayfa.do?dil=tr>, Erişim Tarihi: 5.9.2023.
- TÜİK (2023), Doğum İstatistikleri, Erişim Adresi : <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dogum-İstatistikleri-2022> ,Erişim Tarihi: 05.09.2023
- Ustabaş, A. & Afacan Fındıklı, M. (2017). "Çalışma hayatında kadın yönetici olmak: Türkiye’de sanayi sektöründe kadın yöneticilerin karşılaştıkları sorunlar", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(Kadın Özel Sayısı), 421-441.
- Vaccaro, G., Basurto, M. P., Beltrán A. , & Montoya, M. (2022). "The Gender Wage Gap in Peru: Drivers, Evolution, and Heterogeneities", *Social Inclusion*, 10(1), 19-34.
- World Bank (2023), World Development Indicators, Erişim Adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 15.01.2023
- Wu, Y., & Liu, Y.(2009). "Variable Selection In Quantile Regression", *Statistica Sinica*, Vol. 19, No. 2, 2009, pp. 801–817.
- Yalçın, E. C., Arlı, Nuran. B., Aytaç, S, Başol, O., & Aydemir, M. (2019). "Türkiye’de Emek Piyasalarında Cinsiyete Dayalı Ücret Ayrımcılığı: IBBS Düzey 1’e göre Farklılıklar", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(38), 293-314.
- Yalçıntaş, A. & Akkaya, B. (2019). "Türkiye’de Akademik Enflasyon:" Her İle Bir Üniversite Politikası" Sonrasında Türk Yükseköğretim Sistemi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(3), 789-810.
- Yıldırım, K. & Doğrul, G. (2008). "Çalışmak ya da Çalışmamak": Türkiye’de Kentsel Alanlarda Yaşayan Kadınların İşgücüne Katılmama Kararlarının Olası Belirleyicileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 239-262.

Appendix 1. Descriptive Statistics of Variables for NUTS 1 Regions

NUTS1	Ln Wage							
	Female				Male			
	n	mean	std deviation	median	n	mean	std deviation	median
TR1	2,781	2,652536	0,5313113	2,463358	5,839	2,611989	0,5061349	2,49423
TR2	1,239	2,381028	0,2953972	2,310307	2,579	2,486154	0,3591417	2,432355
TR3	2,214	2,421035	0,3675542	2,345575	4,577	2,507939	0,4095127	2,410848
TR4	1,818	2,437255	0,3397042	2,345575	4,427	2,593189	0,4053142	2,522401
TR5	1,559	2,489451	0,4263454	2,348047	4,543	2,498052	0,4375599	2,410848
TR6	1,390	2,380803	0,3641248	2,313646	3,759	2,41888	0,4369246	2,335625
TR7	516	2,304851	0,320029	2,281037	2,033	2,368075	0,3361329	2,319877
TR8	875	2,350852	0,3362744	2,281037	2,082	2,416761	0,4176028	2,325575
TR9	405	2,33072	0,2816725	2,281037	1,068	2,391543	0,3736968	2,319877
TRA	177	2,342474	0,3760854	2,281037	871	2,327117	0,3651338	2,281037
TRB	228	2,272589	0,3121271	2,271086	951	2,234442	0,3393857	2,240215
TRC	453	2,304976	0,4028588	2,271086	2,148	2,288298	0,4202519	2,271086

NUTS1	Higher Education			
	Female		Male	
	n	%	n	%
TR1	1,260	45,31	1,481	25,36
TR2	346	27,93	498	19,31
TR3	746	33,69	950	20,76
TR4	550	30,25	890	20,1
TR5	666	42,72	985	21,68
TR6	511	36,76	756	20,11
TR7	175	33,91	290	14,26
TR8	298	34,06	426	20,46
TR9	134	33,09	207	19,38
TRA	89	50,28	174	19,98
TRB	108	47,37	219	23,03
TRC	153	33,77	369	17,18

NUTS1	Experience							
	Female				Male			
	n	mean	std deviation	median	n	mean	std deviation	median
TR1	2.781	18,12909	11,55305	16	5.839	21,16801	11,84167	20
TR2	1.239	20,06376	11,65567	21	2.579	21,60721	11,19402	21
TR3	2.214	19,00497	11,38615	18	4.577	21,7352	11,48554	21
TR4	1.818	18,58801	11,42346	18	4.427	21,28304	11,12358	20
TR5	1.559	18,20334	11,37483	17	4.543	21,04865	11,38286	20
TR6	1.390	17,81871	10,98976	17	3.759	21,693	11,24231	21
TR7	516	17,66667	11,64196	17	2.033	20,67732	11,21362	19
TR8	875	18,02057	11,39862	16	2.082	20,42171	10,86835	19
TR9	405	18,5358	12,17028	18	1.068	21,28558	11,47655	21
TRA	177	13,44633	10,87839	9	871	20,71642	11,50367	20

TRB	228	13,26316	9,850023	10	951	20,40063	10,83592	20
TRC	453	14,02428	10,64769	11	2.148	21,28026	11,39038	20
NUTS1	Tenure							
	Female				Male			
	n	mean	std deviation	median	n	mean	std deviation	median
TR1	2.781	4,321108	4,858585	3	5.839	5,340298	6,058367	3
TR2	1.239	3,995157	4,621364	2	2.579	5,962389	6,325455	4
TR3	2.214	4,00813	4,620034	2	4.577	5,654359	6,245509	3
TR4	1.818	3,871287	4,432946	2	4.427	6,103682	6,404031	4
TR5	1.559	4,279666	5,230629	2	4.543	5,656394	6,130545	4
TR6	1.390	4,069065	4,702018	3	3.759	5,466613	5,991602	3
TR7	516	3,52907	4,38722	2	2.033	5,579931	6,222153	3
TR8	875	4,170286	4,573782	2	2.082	6,04611	6,329552	4
TR9	405	4,293827	5,049761	2	1.068	6,117041	6,781941	4
TRA	177	2,728814	3,778665	1	871	5,374282	5,963489	3
TRB	228	3,017544	4,030681	2	951	5,174553	5,717289	3
TRC	453	3,472406	4,431111	2	2.148	4,97067	5,579971	3

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.01.2023 ✓Accepted/Kabul:29.09.2023

DOI:10.30794/pausbed.1227935

Research Article/Araştırma Makalesi

Dökme Yağar, S., Türkdoğan Görgün ve Akyürek, Ç. E. (2023). "Analysis of The Reflections of Violence Against Healthcare Workers in The Media Using Text Mining Method", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 59, Denizli, pp. 345-360.

ANALYSIS OF THE REFLECTIONS OF VIOLENCE AGAINST HEALTHCARE WORKERS IN THE MEDIA USING TEXT MINING METHOD

Sema DÖKME YAĞAR*, Ceren TÜRKDOĞAN GÖRGÜN**, Çağdaş Erkan AKYÜREK***

Abstract

One of the important communication channels today, the news can inform and manipulate individuals. In order to reveal the public reflections of violence in health care, which is one of the important problems encountered in the health system in Turkey, the news on the subject were examined in detail within this study. The scope of the research consists of 946 news reports from the top five newspapers with the highest circulation (Hürriyet, Sabah, Sözcü, Milliyet and Posta). Web mining was used to obtain the data. In the analysis of the data, word clouds, time graphs and trigram were created using text mining method. In addition, using manual content analysis, the news reports were classified under some basic headings. It was determined that the most frequently used common words in the news headlines, abstracts and contents were "health", "violence", "doctor" and "hospital". When examined in terms of content, it was emphasized in the news that violence in health care occurred mostly in hospitals and emergency departments, violence was committed mostly by patient relatives and patients, the group most exposed to violence was physicians, and violence usually resulted in injury. It is thought that these findings will be beneficial in terms of contributing to the accurate determination of the issues to be prioritized in policy-making processes.

Keywords: *Violence in health care, Text mining, Web mining, Content analysis, The news.*

SAĞLIK ÇALIŞANLARINA YÖNELİK ŞİDDETİN MEDYAYA YANSIMALARININ METİN MADENCİLİĞİ YÖNTEMİYLE ANALİZİ

Öz

Günümüzün önemli iletişim kanallarından biri olan haberler, bireyleri bilgilendirebilmekte ve manipüle edebilmektedir. Türkiye'de sağlık sisteminde karşılaşılan önemli sorunlardan biri olan sağlıkta şiddetin toplumdaki yansımalarını ortaya koymak amacıyla bu çalışma kapsamında konuyla ilgili yapılan haberler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmanın kapsamını Türkiye'de en yüksek tirajlı ilk beş gazeteyle (Hürriyet, Sabah, Sözcü, Milliyet ve Posta) ait 946 haber oluşturmaktadır. Verilerin elde edilmesinde web madenciliği kullanılmıştır. Verilerin analizinde metin madenciliği yöntemi kullanılarak kelime bulutları, zaman grafikleri ve trigram oluşturulmuştur. Ayrıca manuel içerik analizi kullanılarak haberler bazı temel başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Haber başlıklarında, özetlerinde ve içeriklerinde en sık kullanılan ortak kelimelerin "sağlık", "şiddet", "doktor" ve "hastane" olduğu belirlenmiştir. İçerik açısından bakıldığında sağlık hizmetlerinde şiddetin en çok hastane ve acil servislerde yaşandığı, şiddetin en çok hasta yakınları ve hastalardan kaynaklandığı, şiddete en çok maruz kalan grubun hekimler olduğu ve şiddetin genellikle hasta yakınları ile sonuçlandığı haberde vurgulanmıştır. Bu bulguların, politika oluşturma süreçlerinde önceliklendirilecek konuların doğru belirlenmesine katkı sağlaması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Sağlıkta şiddet, Metin madenciliği, Web madenciliği, İçerik analizi, Haberler.*

*PHD., Başkent University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Care Management, ANKARA.
e-mail: semadokme@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-0298-7534>)

**PHD., Giresun University, Department of Administration and Organization, Programme of Health Care Management, GİRESUN.
e-mail: ceren.turkdogan@giresun.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-8832-1356>)

***Assoc. Prof., Ankara University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Care Management, ANKARA.
e-mail: ceakyurek@ankara.edu.t (<https://orcid.org/0000-0001-8915-3406>)

1. INTRODUCTION

A social phenomenon and a global problem, violence is defined by the World Health Organization (WHO) as “The intentional use of physical force or power, threatened or actual, against oneself, another person, or against a group or community, that either results in or has a high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, maldevelopment or deprivation” and according to the way it is committed, four different ways have been specified as physical attack, sexual assault, psychological attack and deprivation (WHO, 2021).

Studies in the literature suggest that the places where violence against employees is most common are hospitals, and healthcare professionals are the most vulnerable to violence (El-Gilany et al., 2010; Kara and Toygar, 2019; Shea et al., 2017; Vargas et al., 2021). According to a report published in 2003, it was revealed that one quarter of the violence in the workplace occurred in the health sector (Richards, 2003). According to the statistics of the US Bureau of Justice between 1993-2009, 10% of the workplace attack victims were healthcare workers (Harrell, 2011), while this rate was approximately one-third according to the US Bureau of Labor statistics for 2018 (USBLS, 2018). According to a survey conducted by the Health and Social Workers’ Union in Türkiye on 1300 health workers, 86.8% of the health workers stated that they were exposed to violence at least once in the workplace (HSWU, 2013). It was stated that the number of violence in health reported to the White Code application between 2012-2019 was 91,355 and 75% of the healthcare professionals were exposed to violence at least once (Alan, 2019).

The types of violence experienced by healthcare professionals are listed as verbal violence, psychological violence, physical violence, ethnic-based violence and sexual violence (Richards, 2003). Similarly, a study conducted jointly by the International Labour Organization (ILO), the International Council of Nurses (ICN), WHO, and the International Public Service (IPS) revealed that healthcare professionals were most exposed to verbal harassment and psychological violence (Richards, 2003). Psychological violence is defined as intentional action against a person or collective power that results in physical, mental, spiritual, moral and social harm, including insult, threat, attack, verbal harassment (Li et al., 2018; Ray, 2007). The most vulnerable departments where healthcare professionals are exposed to violence are stated as emergency services, psychiatric services, drug and alcohol clinics, ambulance services and remote health units with insufficient security and a single healthcare worker (Vento et al., 2020). In addition, general practitioners are more vulnerable to violence when they visit their patients at home, especially at night, and when the physician is a woman (Mento et al., 2020).

The factors underlying the increasing violence in the health environment can be listed as delays in treatment and dissatisfaction with the treatment provided (Alsaleem et al., 2018; Carmi-Iluz et al., 2005; Nowrouzi-Kia et al., 2019); aggressive attitudes of patients due to their medical condition or use of drugs such as drugs and alcohol, patients’ opposition to medical intervention applied to them due to their social, political or religious beliefs (WMA, 2017); working in remote health areas, inadequate personnel, emotional or psychological stress of patients or visitors, insecurity to health workers or the health system, lack of safety and preventive measures (Nowrouzi-Kia et al., 2019); patient’s personality traits and social status of the country (Yağar and Dökme, 2019); insufficient time allocated to patients in public hospitals and thus insufficient communication between healthcare professionals and patients, overcrowding of waiting areas (Alsaleem et al., 2018); the degree of professionalism and unacceptable interpretations of healthcare professionals, unrealistic expectations of patients and families about treatment success (Shafran-Tikva, Zelker, et al., 2017), very long hospital stays in private hospitals, unexpectedly high bills, prescribing expensive and unnecessary examinations, and the improper medical practices in the media (Toraldó et al., 2015).

Nowadays, people can have opinions about many issues through the news and can even change their behavior by being affected by these news (Dökme Yağar and Yağar, 2023; Foley et al., 2020). A study on the news in Japan by Okuhara et al. (2019) provides some important evidence regarding creating behavioral change. The main reason for the emergence of the study was the decrease in vaccination rates for human papillomavirus in Japan since a certain date. At this point, the news about this virus in Japan was examined and it was determined that negative content about vaccination has constantly been included in the news since a certain date. When compared, it was seen that vaccination rates decreased with the emergence of negative news. Apart from this,

studies conducted in the USA (Stainback et al., 2020) and Israel (Bazán et al., 2021) during the COVID-19 epidemic have revealed that negative news can negatively affect people. In short, the causes of problems can be discussed better with the help of the news, and the public's awareness can be raised by constantly focusing on certain issues (Gollust and Lantz, 2009). Especially, the depictions of violence in health care in the media are important in terms of creating a social climate that will support the victims. Research shows that addressing a social issue in the media affects individual behaviors as well as public policy reactions. This is because depictions affect people's understanding of a social problem, including the causes or consequences of an incident (Sotirovic, 2003).

In this study, "health violence" news published in the five highest-circulation newspapers in Türkiye were examined by applying text mining method and content analysis, in order to better understand the violence against healthcare workers and make inferences. Similarly, there are studies examining the news about violence in health in both national (Güvercin, 2019; Şantaş and Erdoğan, 2021) and international literature (Bhatti et al., 2021; Coleman and Thorson, 2002). It has been observed that the classical content analysis method is generally used in these studies. What makes this study valuable and distinguishes it from other studies is that, in addition to classical content analysis, the text mining method was used and a larger data set was studied. Thus, it was aimed to contribute to the formation of a public opinion on the subject and to make accurate decisions in the formation of regional policies. The answers to the following questions was sought.

1. What are the issues highlighted in the news about violence in health?
2. Has there been an increase in the news about violence in health over the years?
3. What are the frequently encountered words and phrases in the news about violence in health?

2. MATERIALS AND METHODS

In this study, text mining method was used within the framework of the summative content analysis approach, which is one of the content analysis methods.

Content analysis is a widely used qualitative research technique that is used to analyze written, verbal or visual communication messages (Cole, 1988). Existing content analysis applications are carried out with three different approaches as traditional, directed and summarizing. Approaches are used to interpret meaning from the content of text data. The main differences between them are coding schemes, their origins, and threats to reliability. In traditional content analysis, coding categories are derived directly from text data. The analysis with the guided approach begins with a theory or relevant research findings as a guide for the initial codes. Summative content analysis, on the other hand, usually involves counting and comparing keywords or content and then interpreting the basic context (Hsieh and Shannon, 2005). On the other hand, content analysis was conducted with an inductive approach. In this approach, which is a type of analysis, the origins of an event or phenomenon are evaluated and new outputs are obtained from detailed and descriptive data (Baltacı, 2019).

The increasing availability of digitized text created through text mining constitutes an important field of study for social scientists. Content analysis has spread over a wide area with automated methods rather than manually coded projects. Given the difficulty of manually coding people in much larger-scale data, the need for computer-based automated methods is rapidly increasing. For example, the recent large increase in web pages, blogs, emails, books, articles, transcripts, and electronic versions of government documents suggests that many new digitized text applications are a potential area (Hopkins and King, 2010).

2.1. Data Set

Circulations (number of readings of the news) were taken into consideration in the selection of the newspapers evaluated within the scope of the study. In this context, it was seen that the newspapers with the highest circulation were Hürriyet (n=190.785), Sabah (n=189.103), Sözcü (n=179.750), Milliyet (n=136.189) and Posta (n=115.138), respectively (MA, 2021). On the other hand, all the news recorded on the newspapers' websites on 11.08.2021 was accessed by using the search buttons of the newspapers. Screening was performed using the keyword "Violence in Health Care". Web scraping method was used to collect the news and the data

were extracted from HTML codes. Web scraping is a software technique that aims to obtain information from websites. It is to obtain the desired information by enabling the search engine to index the information on the web through a bot. Using computer software, the boots mimic people's web browsing. With this feature, it is also closely related to web automation and web indexing. It generally allows unstructured data on the web in HTML format to be converted into structured data by storing it in a central local database or spreadsheet (Vargiu and Urru, 2013).

The study consists of two parts in terms of its general structure. In the first part, 946 news stories (Graph 1), the media news about violence in health were examined to provide an overview. These news stories obtained as a result of web scraping were classified by considering the heading, summary and content sections and word clouds were created. On the other hand, the content of the news about violence in health depicted by the media was determined in the study. In the second stage of the study, by looking at the content of the news, the news about healthcare workers who were harmed only as a result of physical and verbal violence and the institutions that were physically harmed were examined in more detail. Among the news obtained (n=946), 155 news that met the criteria of the second stage were identified. These news (n=155) were evaluated by applying descriptive statistics under the headings of the type of violence, the result of the violence suffered, the place where the violence took place, the people who committed the violence and the individuals exposed to violence.

2.2. Data Analysis

In the analysis process of the research, the word frequencies of the heading, summary and content sections of the news about violence in health were figured out. Word clouds of commonly used words were created in the sections. The distribution of the news by years was graphized using Python software language. Finally, in which provinces the news is frequently mentioned is given in a table. The data pre-processing processes and weighting methods of the obtained news were carried out with KNIME software. KNIME software is the data analysis, reporting and integration platform. There are various components for machine learning and data mining. With Knime software, processes such as data pre-processing and cleaning, modelling, analysis and data mining, distribution graphics, parallel coordinates can be applied (Dwivedi et al., 2016).

In the data pre-processing process, all words were converted to lowercase letters, punctuation marks were removed, and the numbers were deleted. In the continuation of the process, Stop Words were removed from the texts. Stop Words are words that have no semantic relationship with the context in which they are located. Therefore, they should not be included as indexing terms (Alajmi et al., 2012). Thus, Stop Words, which is a basic tool in the text mining process, is the process of removing frequently used words from the texts during data pre-processing. It allows the frequencies of words that are important in the text to be extracted (Hao and Hao, 2008). In Turkish, prepositions, pronouns, conjunctions and auxiliary verbs are used as Stop Words. For example, words such as "so, and, with, always, maybe, also" are included in this scope (Amasyalı et al., 2006).

In the natural language processing process, word roots were determined using the open source Zemberek Library. TF-IDF and N-gram methods, which are among the word weighting methods, were used. Python software language was used in word clouds and n-grams. Likewise, after the contents of the news were classified, descriptive statistics were created using Python software language.

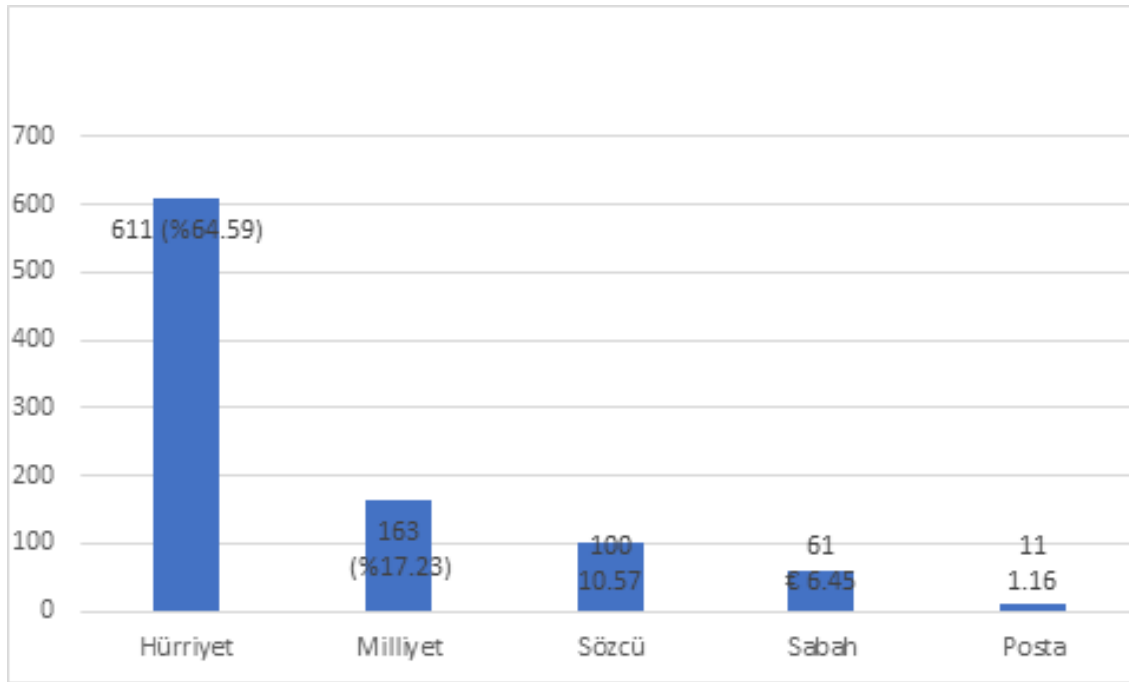
2.3. Limitations

Only the word "violence in health care" was used as a key term to collect data from newspaper news. Another limitation of the research is the access to the news that newspapers only digitally record in their archives, and the inability to access printed or unrecorded news. In addition, the fact that Sözcü newspaper allowed a limited number of news (n=100) shootings was another limitation of the study.

3. RESULTS

Word clouds were created by determining the word frequencies of the heading, summary and content sections of the news about violence in health. Triple n-gram technique was applied to determine the commonly used word groups in the departments. The distribution of the news according to the provinces where the news

took place and the year of publication of the news was determined. In addition, in the study, the news stories were examined in detail by applying manual content analysis method and classified under some basic headings. Additionally, information about the data of the study is stated.

Graphic 1. Distribution of News Numbers by Newspapers

The distribution of the news obtained according to the newspapers is shown in Graph 1. Hürriyet newspaper constitutes approximately 65% of the news on the subject. This newspaper is followed by Milliyet (17.23%), Sözcü (10.57%), Sabah (6.45%) and Posta (1.16%), respectively.

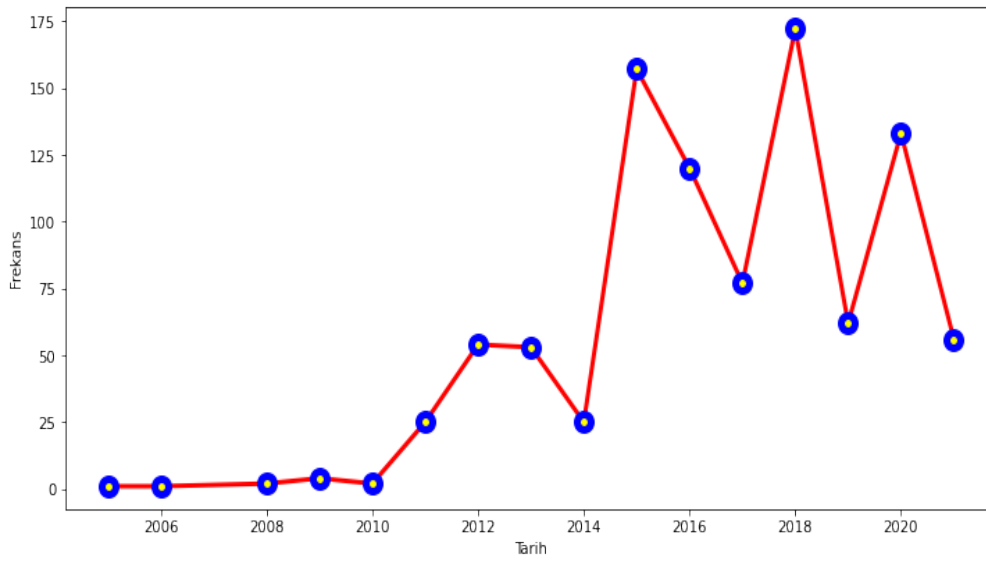

Figure 1. Content Analysis Regarding Headings

Figure 2. Content Analysis Regarding Summaries

When the news headings regarding the violence in health care were examined with content analysis, it was seen that there were five most commonly used words: “health”, “violence”, “doctor”, “attack” and “hospital” (Figure 1, Table 1). Besides, when the trigram of the word groups used in the headings were analyzed, it was found that these were “medical chamber president”, “health violence law” and “health violence reaction”.

Graphic 2. Time Graph of the Newspaper Reports on Violence in Health Care

The historical distribution of the news is shown in Graph 2. It is seen that there are historical fluctuations in the news about violence in health. In addition, it was determined that there was an increase in the news about violence in health after 2010 and the year in which the most news was made was 2018.

Table 2. The Subject of Newspaper Reports on Violence in Health Care

Subject of the News	N	%
Protests of health workers on violence in health care	218	27.5
Explanations of health professional groups (such as Turkish Medical Association, Health-Sen)	216	27.2
Condemnation of violence in health care	130	16.4
News about the law	113	14.2
Healthcare professionals striking	24	3
Regarding the Doctor's Day	22	2.8
Conferences on violence in health care	21	2.6
Interviews with the violated healthcare worker or his/her family	13	1.6
Commemoration ceremonies for colleagues who die as a result of violence in health care	13	1.6
Regarding the statement of The Council of Higher Education	9	1.1
Concerning the consequences of cases of violence in health care	7	0.9
Regarding the reports of individuals subjected to violence in health care	7	0.9
TOTAL	793	100
<i>* Some of the news are in more than one category.</i>		

When the contents of the news were examined, it was determined that the content of the news were respectively about the health workers' protests about violence in health care (n=218), the statements of the health professional groups (such as the Turkish Medical Association, Health-Sen) (n= 216), the news about condemning violence in health care (n=130), the news about the law (n= 113), the news about the health workers' striking (n=24), the news about the medical holiday (n=22), the conferences on violence in health care (n=21), the interviews with the health worker or his family (n=13), the commemoration news for colleagues who died as a result of violence in health care (n=13), the news about the statement of the Council of Higher Education (n=9), the news about the results of violence in health care (n=7), the reports of individuals who were exposed to violence in health care (n=7) (Table 2).

Table 3. Distribution According to the Provinces where Newspaper Reports on Violence in Health Care was Published

Number	Provinces	N	%	Number	Provinces	N	%
1	Ankara	128	20.2	34	Kastamonu	3	0.5
2	İzmir	65	10.3	35	Kocaeli	3	0.5
3	İstanbul	49	7.7	36	Kırşehir	3	0.5
4	Antalya	38	6	37	Ordu	3	0.5
5	Gaziantep	31	4.9	38	Osmaniye	3	0.5
6	Samsun	30	4.7	39	Rize	3	0.5
7	Aydın	25	3.9	40	Trabzon	3	0.5
8	Kayseri	21	3.3	41	Uşak	3	0.5
9	Bursa	17	2.7	42	Van	3	0.5
10	Manisa	17	2.7	43	Zonguldak	3	0.5
11	Adana	14	2.2	44	Şırnak	3	0.5
12	Diyarbakır	13	2	45	Bolu	2	0.3
13	Balıkesir	9	1.4	46	Burdur	2	0.3
14	Konya	9	1.4	47	Giresun	2	0.3
15	Muğla	9	1.4	48	Kütahya	2	0.3
16	Sivas	9	1.4	49	Mardin	2	0.3
17	Şanlıurfa	9	1.4	50	Niğde	2	0.3
18	Adıyaman	8	1.3	51	Afyonkarahisar	1	0.1
19	Denizli	7	1.1	52	Ardahan	1	0.1
20	Edirne	7	1.1	53	Bartın	1	0.1
21	Mersin	7	1.1	54	Batman	1	0.1
21	Eskişehir	6	0.9	55	Bayburt	1	0.1
23	Sakarya	6	0.9	56	Bingöl	1	0.1
24	Malatya	5	0.8	57	Elazığ	1	0.1
25	Çanakkale	5	0.8	58	Karabük	1	0.1
26	Artvin	4	0.6	59	Kars	1	0.1
27	Ağrı	4	0.6	60	Kilis	1	0.1
28	Erzurum	4	0.6	61	Muş	1	0.1
29	Kırıkkale	4	0.6	62	Tekirdağ	1	0.1
30	Nevşehir	4	0.6	63	Tunceli	1	0.1
31	Aksaray	3	0.5	64	Çankırı	1	0.1
32	Bitlis	3	0.5	65	Çorum	1	0.1
33	Kahramanmaraş	3	0.5	Total		633	100

** The province was not specified in 313 of the news.*

The distribution of the news about violence in health care according to the provinces is shown in Table 3. While approximately 67% (n=633) of the news in the newspapers mentioned provinces, approximately 33% (n=313) did not mention. It was determined that Ankara (20.2%) was the most frequently mentioned province in the news. On the other hand, it was determined that İzmir (10.3%), İstanbul (7.7%) and Antalya (6%) were other most frequent provinces.

Table 4. Places where Violence in Health Care were Reported in Newspapers

Place of Violence	n	%	Place of Violence	n	%
Hospital	42	27.1	Oral and Dental Health Center	1	0.65
Emergency Service	40	25.81	Urology Service	1	0.65
Family Health Center	22	14.19	Radiology	1	0.65
112 Emergency Department Intervention Unit	10	6.45	Orthopedics Service	1	0.65
Intensive Care Service	9	5.81	Tuberculosis Control Dispensary	1	0.65
Outpatient clinic	7	4.52	Mental and Neurological Diseases	1	0.65
Pharmacy	6	3.87	Ophthalmology Clinic	1	0.65
Psychiatry	3	1.94	Thoracic Surgery Service	1	0.65
Palliative care	2	1.29	Dialysis Service	1	0.65
Physical Therapy Service	2	1.29	Emergency Isolation Polyclinic	1	0.65
Neurology Clinic	1	0.65	Total	155	100
112 Emergency Operations Center	1	0.65			

** The News that does not include branches are collected under the "hospital" category.*

In the newspapers, the most common places where violence in health care was seen were reported as hospitals (27.1%). It was followed by the emergency department (25.81%), the family health center (14.19%) and the place where 112 Emergency Services intervened (6.45%) (Table 4).

Table 5. Type of Violence in Health Care in Newspaper Reports

Type of Violence	n	%
Physical	106	68.39
Physical and Verbal	36	23.23
Verbal	13	8.39
Total	155	100

Physical violence (68.39%) was the most common type of violence in health care reported. Moreover, it was determined that physical and verbal violence was used in 23.23% of the news and only verbal violence was used in the remaining 8.39% (Table 5).

Table 6. Persons Committing Violence in Health Care According to Newspaper Reports

Persons Committing Violence	n	%	Persons Committing Violence	n	%
Patient Relative	89	57.42	Chief Physician	1	0.65
Patient	36	23.38	Unknown	1	0.65
Patient and relative	15	9.74	Doctor	1	0.65
Subject	7	4.55	Pharmacist's Wife	1	0.65
Nurse	2	1.30	Total	155	100
Usurper	2	1.30			

Those who committed the most violence in health care were patients' relatives (57.42%) and patients (23.38%). In addition, patients and their relatives (9.74%) also showed violence together (Table 6).

Table 7. Individuals Exposed to Violence in Health Care According to Newspaper Reports

Individuals Exposed to Violence	N	%	Individuals Exposed to Violence	N	%
Doctor	81	52.60	Pharmacist and his/her Employee*	1	0.65
Nurse	15	9.68	Healthcare Personnel	1	0.65
Healthcare Workers	15	9.68	Medical Secretary	1	0.65
112 Healthcare Workers	9	5.84	X-ray Technician	1	0.65
Doctors and Healthcare Professionals*	8	5.19	Nurses and Healthcare Professionals*	1	0.65
Pharmacist	6	3.90	Midwife	1	0.65
Doctor and Nurse*	5	3.25	Radiology Technician	1	0.65
Filiation Team	3	1.95	Patient-Care Nurse	1	0.65
Emergency Medical Technician	3	1.95	Tomography Technician	1	0.65
Nurse and Security Officer*	1	0.65	Total	155	100
<i>* The News of violence that healthcare workers are exposed to together</i>					

According to newspaper reports, the individuals most exposed to violence were doctors (52.60%), nurses (9.68%) and healthcare professionals (9.68%), respectively. In some news, the healthcare worker who experienced violence was not fully specified and was mentioned as ‘doctors and healthcare professionals’ or ‘nurses and healthcare professionals’ (Table 7). It was determined that the most common results of violence in healthcare were injuries (76.77%) and psychological harm (16.13%) (Table 8).

Table 8. The Result of the Violence Exposed to According to Newspaper Reports

The Consequence of Violence Exposed to	N	%
Injury	119	76.77
Psychological Damage	25	16.13
Death	6	3.87
Damage to the Hospital	4	2.58
Damage to the Pharmacy	1	0.65
Total	155	100

4. DISCUSSION

In the study, it was aimed to obtain information about the news about violence in health care with a statistical approach and to better understand the subject by examining the news of the five newspapers with the highest circulation, thus creating public opinion on the subject and contributing to the correct determination of the issues to be prioritized in policy-making processes.

In the word clouds created in the light of the findings of the study, it was seen that the most common words in the news headlines, abstracts and contents were “health”, “violence”, “doctor” and “hospital”. In line with these words, it is thought that violence in health care is mostly against doctors and in hospitals. As a result of the study, among individuals exposed to violence in health care, doctors rank first in newspaper news and hospitals and emergency departments rank first in the list of places where violence in health care occurs. When the relevant studies in the literature were examined, it was understood that nurses were exposed to violence in the workplace more than doctors according to many studies (Cheung et al., 2017; Liu et al., 2019; Shafran-Tikva, Chinitz, et al., 2017). However, in some countries, violence against doctors can be more dangerous, and violence is especially committed to young doctors due to the perception that the patient receives wrong or inadequate treatment (Volz et al., 2017). Again, according to a meta-analysis study on the subject (Liu et al., 2019), the places where violence is most common in health are stated as emergency departments and psychiatric services, which is supported by many studies (Volz et al., 2017; Wu et al., 2015) and gives similar results to the findings of the study.

The trigram and the words “medical chamber head”, “health violence law” and “health violence reaction” and the words “Recep Tayyip Erdoğan” in the summary section indicate the legal change requests on the subject. As a matter of fact, the “Proposal for the Law on the Amendment of the Basic Law on Health Services”, which the Turkish Medical Association (TTB) carried to the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM) in 2019 in order to prevent violence in health care, was adopted by the TBMM on 15.04.2020 (TMA, 2020). On April 17, 2012, upon the killing of Dr. Ersin Arslan by his patient, TTB declared ‘Day to Fight Against Violence in Health Care’ on April 17, 2021, and in their commemoration ceremonies on April 17, 2021, they stated that the law on violence in health care passed by the TBBB was insufficient to meet the demands, on the contrary, it encourages the aggressor and an effective law on violence in health care is expected (SN, 2021).

Due to the fact that violence in health care has been increasing since 2010 and Ankara, the capital of Türkiye, ranks first among the provinces where the news has been published, the publication graph of the news on violence in health care is another indicator that the demands and legal regulations on the prevention of violence in health care in Türkiye are increasing. In the study, it was determined that the frequency of exposure to violence varies according to provinces (Kopan et al., 2013). In another study, it was determined that the high number of hospitals in big cities such as Ankara and Istanbul caused problems (Demir, 2019). As a matter of fact, “Regulation on Ensuring Patient and Employee Safety” by the Ministry of Health dated 06.04.2011 (ON, 2011); ‘Circular of Investigation of Crimes Committed Against Healthcare Professionals’ of the Ministry of Interior, dated 26.04.2012 (MI, 2012); “Regulation on the Procedures and Principles of Legal Aid to be Provided Due to Crimes Committed Against the Personnel of the Ministry of Health”, dated 28.04.2012, by the Ministry of Health; ‘Decision on the Establishment of a Parliamentary Investigation Committee to Investigate the Increasing Incidents of Violence Against Healthcare Professionals and to Determine the Measures to be Taken’, dated 03.05.2012 (ON, 2012b); ‘Circular on Ensuring Employee Safety’ dated 14.05.2012 (MH, 2012); The “Occupational Health and Safety Law” dated 20.6.2012 and numbered 6331 all show that in these years, an intense legal regulation was made in the field of violence in health care.

As a type of violence, newspaper reports revealed that physical violence was the most frequent, and the majority of those who commit this violence were relatives and patients. In a study conducted by Zhang et al. (2018), the majority of healthcare professionals stated that they were exposed to verbal violence (65.2%), while those who were exposed to physical violence remained in the minority (14.6%). In the study of (Liu et al., 2019), it was stated that the majority of healthcare professionals were exposed to non-physical violence and about a quarter of them were exposed to physical violence; while the most common form of non-physical violence was verbal harassment, it was followed by threats and sexual harassment. Similarly, the majority of healthcare professionals who were verbally harassed by patients and their visitors in Jordan while physical abuse is perpetrated by patients and visitors (Peng et al., 2018). In other words, although many studies in the literature show that psychological violence against healthcare professionals is more prevalent than physical violence, it is seen that the psychological violence is ignored in newspaper news and physical violence is emphasized more.

The results of violence on healthcare professionals were reported as the highest number of injuries, followed by psychological harm and death, respectively, according to the newspaper reports in Türkiye. Similarly, literature studies on the subject indicate that the consequences of violence against healthcare workers can be very serious, including death or life-threatening injuries (Jeong and Kim, 2018; Schablon et al., 2018; Strickler, 2018); depression, anxiety and post-traumatic stress disorder (Fang et al., 2018; Jalil et al., 2017; Martinez, 2016); high burnout (Jalil et al., 2017; Rafeea et al., 2017); job dissatisfaction, decreased productivity, drug use, excessive alcohol use and decreased quality of life (Liang et al., 2015); prevention of equal access to primary health services as a result of the difficulty of keeping healthcare workers at work (Choi and Lee, 2017; Eneroth et al., 2017); decrease in the quality of medical care with increasing workload (McNamara, 2010); increase in work stress and overall negative impact on health and physical health (Zhang et al., 2018).

5. CONCLUSION

In this study, the news about violence in health care was examined using both text mining and classical content analysis. It has been determined that the news reached its peak in 2018. With text mining, the most commonly used words were determined. It was observed that the title, summary and content were compatible

with each other and the words “health”, “violence”, doctor”, “attack” and “hospital” were used most. Likewise, when the triple n-grams were examined, it was observed that the words “Recep Tayyip Erdoğan” and “In Health” were used. It has been determined that the structures of the “Law on Violence” are included in the news. On the other hand, the news was examined in detail with classical content analysis. Although it is generally included in hospitals, it has been determined that health violence is especially prevalent in emergency health services and family health centers, and the employees most exposed to violence are doctors. News reports indicated that violence was often physical and resulted in injury. Finally, it was observed that the group that committed violence the most was patients and their relatives.

In conclusion, all employees have the right to be safe in their jobs, and healthcare workers are no exception. According to the five newspapers with the highest circulation in Türkiye, it is evident that doctors and nurses working in the emergency departments of hospitals in Türkiye are exposed to psychological violence, especially physical violence. It is seen that legal regulations such as the “Law on Amendments to the Basic Law on Health Services”, which was known as the “Law on Violence in Health Care” issued on 15.04.2020 with great hopes on the subject were put into effect but have fallen behind and the request for new legal regulations by TTB and medical chambers continues. In addition, Türkiye’s exit from the “Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence”, which was first opened for signature in Istanbul on May 11, 2011 and known as the “Istanbul Convention”, as of July 1, 2021, also contributed to the creation of an atmosphere in which violence was not punished in the country and the necessity of revising all these legal regulations that could pave the way for violence arose. On the other hand, as a result of the Health Transformation Program, the reduction of examination times to five minutes in order to meet the increasing health demand causes both the patient not to feel adequately satisfied with the service they receive and the emergence of psychological problems such as burnout, depression, and stress due to the intense workload experienced by the health care workers, as well as quitting the job. This leads to the emergence of options to immigrate to countries that offer better opportunities. Therefore, increasing the number of health personnel by making health workforce planning better, allocating longer examination periods to patients, increasing the financial provision of the labor of health care workers to satisfactory levels, providing training and other kinds of assistance to increase their psychological resilience are other suggestions that should be planned in addition to legal regulations to prevent violence.

The idea that violence is inherent in medical professions such as doctors and nurses, especially in certain departments, must be combated, urgent measures must be taken to ensure the safety of all healthcare professionals in their environment, and the resources needed must be allocated. Otherwise, the physical and psychological health of the currently insufficient number of healthcare professionals will be adversely affected, the quality of healthcare services they provide will decrease, and ultimately the entire healthcare system will be adversely affected.

REFERENCES

- Alajmi, A., Saad, E. M., & Darwish, R. (2012). “Toward an ARABIC stop-words list generation”, *International Journal of Computer Applications*, 46/8, 8-13. <https://doi.org/10.1.1.734.7834>
- Alan, S. (2019). Beyaz Kod’a ihbar yağdı: 7 yılda 91 bin şiddet vakası. *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/saglik/2019/12/22/beyaz-koda-ihbar-yagdi-7-yilda-91-bin-siddet-vakasi>
- Alsalem, S. A., Alsabaani, A., Alamri, R. S., Hadi, R. A., Alkhayri, M. H., Badawi, K. K., . . . Al-Bishi, A. M. (2018). “Violence towards healthcare workers: A study conducted in Abha City, Saudi Arabia”, *Journal of family & community medicine*, 25/3, 188-193. https://doi.org/10.4103/jfcm.JFCM_170_17
- Amasyalı, M. F., Diri, B., & Türkoğlu, F. (2006). *Farklı özellik vektörleri ile Türkçe dokümanların yazarlarının belirlenmesi*. In The Fifteenth Turkish Symposium on Artificial Intelligence and Neural Networks, İzmir, Turkey.
- Baltacı, A. (2019). “Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/2, 368-388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>

- Bazán, P. R., de Azevedo Neto, R. M., Lacerda, S. S., Ribeiro, M. W., Balardin, J. B., Amaro Jr, E., & Kozasa, E. H. (2021). "COVID-19 news valence effects on emotion and its modulation by a relaxation: A randomized online experiment during COVID-19 pandemic", *Internet Interventions*, 26/1, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.invent.2021.100472>
- Bhatti, O. A., Rauf, H., Aziz, N., Martins, R. S., & Khan, J. A. (2021). "Violence against healthcare workers during the COVID-19 pandemic: a review of incidents from a lower-middle-income country", *Annals of global health*, 87/1, 1-8. <https://doi.org/10.5334/aogh.3203>
- Carmi-Iluz, T., Peleg, R., Freud, T., & Shvartzman, P. (2005). "Verbal and physical violence towards hospital-and community-based physicians in the Negev: An observational study", *BMC health services research*, 5/1, 1-6. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-5-54>
- Cheung, T., Lee, P. H., & Yip, P. S. (2017). "Workplace violence toward physicians and nurses: prevalence and correlates in Macau", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14/8, 879-894. <https://doi.org/10.3390/ijerph14080879>
- Choi, S. H., & Lee, H. (2017). "Workplace violence against nurses in Korea and its impact on professional quality of life and turnover intention", *Journal of Nursing Management*, 25/7, 508-518. <https://doi.org/10.1111/jonm.12488>
- Cole, F. L. (1988). "Content analysis: process and application", *Clinical Nurse Specialist*, 2/1, 53-57. https://journals.lww.com/cns-journal/Abstract/1988/00210/Content_AnalysisProcess_and_Application.25.aspx
- Coleman, R., & Thorson, E. (2002). "The effects of news stories that put crime and violence into context: Testing the public health model of reporting", *Journal of Health Communication*, 7/5, 401-425. <https://doi.org/10.1080/10810730290001783>
- Dökme Yağar, S., & Yağar, F. (2023). "Medyadaki yansımaları ile şehir hastaneleri: İki ulusal gazetenin incelenmesi", *Business & Management Studies: An International Journal*, 11/1, 81-95. <https://doi.org/10.15295/bmij.v11i1.2175>
- Dwivedi, S., Kasliwal, P., & Soni, S. (2016). Comprehensive study of data analytics tools (RapidMiner, Weka, R tool, Knime). 2016 Symposium on Colossal Data Analysis and Networking (CDAN),
- El-Gilany, A.-H., El-Wehady, A., & Amr, M. (2010). "Violence against primary health care workers in Al-Hassa, Saudi Arabia", *Journal of Interpersonal Violence*, 25/4, 716-734. <https://doi.org/10.1177/0886260509334395>
- Eneroth, M., Gustafsson Sendén, M., Schenck Gustafsson, K., Wall, M., & Fridner, A. (2017). "Threats or violence from patients was associated with turnover intention among foreign-born GPs—a comparison of four workplace factors associated with attitudes of wanting to quit one's job as a GP", *Scandinavian Journal of Primary Health Care*, 35/2, 208-213. <https://doi.org/10.1080/02813432.2017.1333319>
- Fang, H., Zhao, X., Yang, H., Sun, P., Li, Y., Jiang, K., . . . Qiao, H. (2018). "Depressive symptoms and workplace-violence-related risk factors among otorhinolaryngology nurses and physicians in Northern China: a cross-sectional study", *BMJ open*, 8/1, 1-9. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2017-019514>
- Foley, K., McNaughton, D., & Ward, P. (2020). "Monitoring the 'diabetes epidemic': A framing analysis of United Kingdom print news 1993-2013", *PloS one*, 15/1, 1-4. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225794>
- Gollust, S. E., & Lantz, P. M. (2009). "Communicating population health: print news media coverage of type 2 diabetes", *Social Science & Medicine*, 69/7, 1091-1098. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.07.009>
- Güvercin, C. H. (2019). "The news of violence against healthcare workers: Critical rol of the press", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 28/5, 327-333. <https://doi.org/10.17942/sted.575603>
- Hao, L., & Hao, L. (2008). *Automatic identification of stop words in chinese text classification* In 2008 International conference on computer science and software engineering, Wuhan, China.
- Harrell, E. (2011). *Workplace Violence, 1993–2009*. Washington, USA
- Hopkins, D. J., & King, G. (2010). "A method of automated nonparametric content analysis for social science", *American Journal of Political Science*, 54/1, 229-247. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2009.00428.x>
- Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. (2005). "Three approaches to qualitative content analysis", *Qualitative Health Research*, 15/9, 1277-1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>

- HSWU. (2013). *Sağlık Çalışanları Şiddet Araştırması*. Ankara, Turkey: Health and Social Workers Union Retrieved from www.saglikksen.org.tr
- Jalil, R., Huber, J. W., Sixsmith, J., & Dickens, G. L. (2017). "Mental health nurses' emotions, exposure to patient aggression, attitudes to and use of coercive measures: Cross sectional questionnaire survey", *International Journal of Nursing Studies*, 75/, 130-138. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2017.07.018>
- Jeong, I. Y., & Kim, J. S. (2018). "The relationship between intention to leave the hospital and coping methods of emergency nurses after workplace violence", *Journal of Clinical Nursing*, 27/7-8, 1692-1701. <https://doi.org/10.1111/jocn.14228>
- Kara, D., & Toygar, S. A. (2019). "Gender differences in attitudes toward sexual harassment of health care employees: A Turkish Case Study", *Journal of Interpersonal Violence*, 34/17, 3574-3591. <https://doi.org/10.1177/0886260518815711>
- Li, P., Xing, K., Qiao, H., Fang, H., Ma, H., Jiao, M., . . . Gao, L. (2018). "Psychological violence against general practitioners and nurses in Chinese township hospitals: incidence and implications", *Health and Quality of Life Outcomes*, 16/1, 1-10. <https://doi.org/10.1186/s12955-018-0940-9>
- Liu, J., Gan, Y., Jiang, H., Li, L., Dwyer, R., Lu, K., . . . Wang, C. (2019). "Prevalence of workplace violence against healthcare workers: a systematic review and meta-analysis", *Occupational and Environmental Medicine*, 76/12, 927-937. <https://doi.org/10.1136/oemed-2019-105849>
- MA. (2021). *Weekly Circulations*. Media Agency. Retrieved August 11, 2021 from www.medyajans.com
- Martinez, A. J. S. (2016). "Managing workplace violence with evidence-based interventions: a literature review", *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 54/9, 31-36. <https://doi.org/10.3928/02793695-20160817-05>
- McNamara, S. A. (2010). "Workplace violence and its effects on patient safety", *AORN Journal*, 92/6, 677-682. <https://doi.org/10.1016/j.aorn.2010.07.012>
- Mento, C., Silvestri, M. C., Bruno, A., Muscatello, M. R. A., Cedro, C., Pandolfo, G., & Zoccali, R. A. (2020). "Workplace violence against healthcare professionals: A systematic review", *Aggression and violent behavior*, 51/, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101381>
- MH. (2012). *Çalışan Güvenliği Genelgesi*. Ankara, Turkey: Ministry of Health Retrieved from www.saglik.gov.tr/TR,3282/calisan-guvenligi-genelgesi-14052012.html
- MI. (2012). *Sağlık Çalışanlarına karşı İşlenen Suçların Soruşturulması Genelgesi*. Ankara, Turkey: Ministry of Interior Retrieved from manisaism.saglik.gov.tr
- Nowrouzi-Kia, B., Chai, E., Usuba, K., Nowrouzi-Kia, B., & Casole, J. (2019). "Prevalence of type II and type III workplace violence against physicians: A systematic review and meta-analysis", *The International Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 10/3, 99-110. <https://doi.org/10.15171/ijoem.2019.1573>
- Okuhara, T., Ishikawa, H., Okada, M., Kato, M., & Kiuchi, T. (2019). "Newspaper coverage before and after the HPV vaccination crisis began in Japan: a text mining analysis", *BMC Public Health*, 19/1, 1-15. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7097-2>
- ON. (2011). *Hasta ve Çalışan Güvenliğinin Sağlanmasına Dair Yönetmelik*. Ankara, Turkey: Official Newspaper Retrieved from www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/04/20110406-3.htm
- ON. (2012b). *Sağlık Çalışanlarına Yönelik Artan Şiddet Olaylarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Bir Meclis Araştırması Komisyonu Kurulmasına İlişkin Karar*. Ankara, Turkey: Official Newspaper Retrieved from www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/05/20120503-1.htm
- Rafeea, F., Al Ansari, A., Abbas, E. M., Elmusharaf, K., & Zeid, M. S. A. (2017). "Violence toward health workers in Bahrain Defense Force Royal Medical Services' emergency department", *Open access emergency medicine: OAEM*, 9/, 113. <https://doi.org/10.2147/OAEM.S147982>
- Ray, M. M. (2007). "The dark side of the job: violence in the emergency department", *Journal of Emergency Nursing*, 33/3, 257-261. <https://doi.org/10.1016/j.jen.2007.01.015>
- Richards, J. (2003). *Management of Workplace Violence Victims*. Geneva, Switzerland: WHO Retrieved from www.who.int

- Schablon, A., Wendeler, D., Kozak, A., Nienhaus, A., & Steinke, S. (2018). "Prevalence and consequences of aggression and violence towards nursing and care staff in Germany—A survey", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15/6, 1274-1292. <https://doi.org/10.3390/ijerph15061274>
- Shafran-Tikva, S., Chinitz, D., Stern, Z., & Feder-Bubis, P. (2017). "Violence against physicians and nurses in a hospital: How does it happen? A mixed-methods study", *Israel Journal of Health Policy Research*, 6/1, 1-12. <https://doi.org/10.1186/s13584-017-0183-y>
- Shafran-Tikva, S., Zelker, R., Stern, Z., & Chinitz, D. (2017). "Workplace violence in a tertiary care Israeli hospital—a systematic analysis of the types of violence, the perpetrators and hospital departments", *Israel Journal of Health Policy Research*, 6/1, 1-11. <https://doi.org/10.1186/s13584-017-0168-x>
- Shea, T., Sheehan, C., Donohue, R., Cooper, B., & De Cieri, H. (2017). "Occupational violence and aggression experienced by nursing and caring professionals", *Journal of Nursing Scholarship*, 49/2, 236-243. <https://doi.org/10.1111/jnu.12272>
- SN. (2021). *TTB: Sağlık çalışanları için çıkarılan yasa şiddeti önlemiyor, saldırganı cesaretlendiriyor*. Sözcü Newspaper. Retrieved April 17, 2021 from www.sozcu.com.tr/2021/saglik/ttb-saglik-calisanlari-icin-cikarilan-yasa-siddeti-onlemiyor-saldirgani-cesaretlendiriyor-6380038
- Sotirovic, M. (2003). "How individuals explain social problems: The influences of media use", *Journal of Communication*, 53/1, 122-137. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2003.tb03009.x>
- Stainback, K., Hearne, B. N., & Trieu, M. M. (2020). "COVID-19 and the 24/7 news cycle: Does COVID-19 news exposure affect mental health?", *Socius*, 6/1, 1-6. <https://doi.org/10.1177/2378023120969339>
- Strickler, J. (2018). "Staying safe: Responding to violence against healthcare staff", *Nursing2020*, 48/11, 58-62. <https://doi.org/10.1097/01.NURSE.0000545021.36908.28>
- Şantaş, G., & Erdoğan, B. (2021). «Sağlık çalışanlarına yönelik şiddet haberlerinin içerik analizi», *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7/2, 308-317. <https://dergipark.org.tr/en/pub/usaysad/issue/64697/988548>
- TMA. (2020). *Sağlıkta Şiddet Yasası' Türk Tabipleri Birliği'nin Kazanımıdır*. Turkish Medical Association. Retrieved August 15, 2020 from https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=89769254-7f21-11ea-bc5a-1802c1c4918a
- Toraldo, D. M., Vergari, U., & Toraldo, M. (2015). "Medical malpractice, defensive medicine and role of the "media" in Italy", *Multidisciplinary Respiratory Medicine*, 10/1, 1-7. <https://doi.org/10.1186/s40248-015-0006-3>
- USBLS. (2018). *Injuries, illnesses, and fatalities*. Washington, USA: U.S. Bureau of Labor Statistics Retrieved from www.bls.gov/iif
- Vargas, L., Vélez-Grau, C., Camacho, D., Richmond, T. S., & Meisel, Z. F. (2021). "The permeating effects of violence on health services and health in Mexico", *Journal of Interpersonal Violence*, 0886260521990832. <https://doi.org/10.1177/0886260521990832>
- Vargiu, E., & Urru, M. (2013). "Exploiting web scraping in a collaborative filtering-based approach to web advertising", *Artif. Intell. Res.*, 2/1, 44-54. <https://doi.org/10.5430/air.v2n1p44>
- Vento, S., Cainelli, F., & Vallone, A. (2020). "Violence against healthcare workers: a worldwide phenomenon with serious consequences", *Frontiers in Public Health*, 8/, 541-546. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2020.570459>
- Volz, N. B., Fringer, R., Walters, B., & Kowalenko, T. (2017). "Prevalence of horizontal violence among emergency attending physicians, residents, and physician assistants", *Western Journal of Emergency Medicine*, 18/2, 213-218. <https://doi.org/10.5811/westjem.2016.10.31385>
- WHO. (2021). *Definition and typology of "violence"*. Geneva, Switzerland: World Health Organization Retrieved from www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en
- WMA. (2017). *WMA Statement on Violence in the Health Sector by Patients and Those Close to Them*. England: World Medical Association Retrieved from www.wma.net/
- Wu, J.-C., Tung, T.-H., Chen, P. Y., Chen, Y.-L., Lin, Y.-W., & Chen, F.-L. (2015). "Determinants of workplace violence against clinical physicians in hospitals", *Journal of Occupational Health*, 57/6, 540-547. <https://doi.org/10.1539/joh.15-0111-OA>

Yağar, F., & Dökme, S. (2019). "Health Professionals and Mobbing", *Journal of Health and Nursing Management*, 2/6, 12-129.

Zhang, S.-E., Liu, W., Wang, J., Shi, Y., Xie, F., Cang, S., . . . Fan, L. (2018). "Impact of workplace violence and compassionate behaviour in hospitals on stress, sleep quality and subjective health status among Chinese nurses: a cross-sectional survey", *BMJ Open*, 8/10, 1-8. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2017-019373>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.08.2023 ✓Accepted/Kabul:30.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1335878

Research Article/Araştırma Makalesi

Karademir, C., Yazgan, Ş. ve Ceylan, R. (2023). "Döviz Kuru ve Ticaret Dengesi: Türkiye Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 59, Denizli, ss. 361-372.

DÖVİZ KURU VE TİCARET DENGESİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Cihat KARADEMİR*, Şekip YAZGAN**, Reşat CEYLAN***

Öz

Döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki teorik ilişki, Marshall-Lerner Koşulu ve J-eğrisi hipotezi ile açıklanmaktadır. Yerel paranın reel olarak değer kaybetmesi ihracatı daha ucuz, ithalatı ise daha pahalı hale getirmekte ve dolayısıyla ticaret dengesi iyileşmektedir. Marshall-Lerner Koşulu, yerel paranın reel olarak değer kaybetmesinin başarısının ithalat ve ihracat talep esnekliklerinin toplamının birden büyük olup olmadığına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında, yerel paranın reel olarak değer kaybetmesinin ticaret dengesi üzerinde hemen bir etki yaratmadığı, aksine ticaret dengesini uzun vadede iyileştirmeden önce kısa vadede kötüleştirceğini ileri sürülmektedir. Devalüasyonun zaman içerisinde ticaret dengesini nasıl etkilediğini yansıtan Marshall-Lerner Koşulu'nun dinamik görünümünü ifade eden bu durum J-eğrisi hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Çalışmada, 2010:1-2022:12 döneminde Türkiye'de döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmaktadır. Kullanılan değişkenler arasında asimetrik ilişkinin bulunması nedeniyle, döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişki Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağılımı Otopregresif Model (NARDL) yaklaşımı ile incelenmektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçlar, Türkiye'de inceleme döneminde J-eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimler: *Dış ticaret dengesi, NARDL, J-Eğrisi hipotezi.*

Jel Kodları: F10, F31, F32.

THE EXCHANGE RATE AND THE BALANCE OF TRADE: THE CASE OF TÜRKİYE

Abstract

The theoretical connection between the exchange rate and the trade balance is explained by the Marshall-Lerner Condition and the J-curve hypothesis. A real depreciation of the local currency makes exports cheaper and imports more expensive, thus improving the trade balance. According to the Marshall-Lerner Condition, the success of real depreciation of the local currency depends on whether the sum of the elasticities of the import and export demand is more than one. Moreover, it is argued that a real depreciation of the local currency does not have an immediate impact on the trade balance, but rather deteriorates it in the short term before getting better in the long term. This is called the J-curve hypothesis, which expresses the dynamic view of the Marshall-Lerner Condition that reflects how devaluation affects the trade balance over time. The purpose of the study is to examine the relationship between the exchange rate and trade balance in Türkiye for the period 2010:1-2022:12. Due to the asymmetric relationship between the variables used, this relationship is analyzed with the Nonlinear Lag Distributed Autoregressive Model (NARDL) approach. The outcomes of the study reveal that the J-curve hypothesis is valid in Türkiye during the period under review.

Keywords: *Foreign trade balance, NARDL, J-curve hypothesis.*

Jel Codes: F10, F31, F32.

*Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: cihatk@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9074-0915>)

**Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, AĞRI.

e-posta: syazgan@agri.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-1006-668X>)

***Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: rceylan@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3727-6644>)

1. GİRİŞ

Döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişki, iktisat literatüründe üzerinde en çok tartışılan konular arasında önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre, döviz kurunun, dalgalı yapısı nedeniyle uluslararası ticarete kritik bir role sahip olduğu ifade edilmektedir. Başka bir ifadeyle, yerel para birimindeki dalgalanmalar ticaret dengesi üzerinde genişletici veya daraltıcı bir etkide bulunabilmektedir (Yıldırım ve Saraç, 2022). İlgili literatürde, döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişki Marshall-Lerner Koşulu ve J-eğrisi hipotezi çerçevesinde açıklanmaktadır (Bahmani-Oskooee ve Ratha, 2004). Söz konusu bu teoriler, yerel paranın reel olarak değer kaybetmesinin ihracatı daha ucuz, ithalatı ise daha pahalı hale getirdiğini ve dolayısıyla ticaret dengesinin iyileşmesine yol açtığını ileri sürmektedir. Ancak Marshall-Lerner Koşulu, devalüasyonun başarısının ithalatı ve ihracatı yapılan malların taleplerinin fiyat esneklikleri toplamının birden büyük olup olmadığına bağlı olduğunu ifade etmektedir (Marshall, 1923; Lerner, 1944). Yine teori, yerel paranın reel olarak değer kaybetmesinin ticaret dengesi üzerinde hemen bir etki yaratmadığını, aksine ticaret dengesini uzun vadede iyileştirmeden önce kısa vadede kötüleştireceğini ileri sürmektedir. Devalüasyonun zaman içerisinde ticaret dengesini nasıl etkilediğini yansıtan Marshall-Lerner Koşulu'nun dinamik görünümünü ifade eden bu durum Magee(1973) tarafından J-eğrisi hipotezi olarak adlandırılmaktadır.

Marshall-Lerner Koşulu ve J-eğrisi hipotezi, döviz kuru ile dış ticaret dengesi ilişkisini açıklayan teorik yaklaşımlar arasında sırasıyla Keynezyen ve esneklik yaklaşımları parantezi içerisinde konumlandırılmaktadır¹. J-eğrisi hipotezinin hem Marshall-Lerner Koşulu'nun dolaylı olarak test edilmesine olanak sağladığı hem de reel döviz kurundaki değer kaybının ticaret dengesi üzerindeki etkisinin zaman içinde izlenmesine izin veren tek yaklaşım olduğu kabul edilmektedir (Dhakir vd., 2014). Bu sebeplerle ampirik literatürde, J-eğrisi hipotezi, döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi, bir ülkenin dünyanın geri kalanıyla yaptığı ticaret dengesini ifade eden, toplam veri (*aggregated data*), bir ülkenin ticaret yaptığı ülke/ülke gruplarıyla yaptığı ticaret dengesini ifade eden iki yönlü veri (*bilateral data*) ve bir ülkede bulunan bir sektörün dünyanın geri kalanıyla veya ticaret yaptığı ülke/ülke gruplarıyla olan ticaret dengesini ifade eden sektörel düzeyde veri (*sectoral data*) olmak üzere üç farklı düzeyde veri kullanarak araştıran ve gelişmiş (Rose ve Yellen, 1989; Backus vd. 1994; Gupta-Kapoor ve Ramakrishnan, 1999) ve gelişmekte olan (Bahmani-Oskooee, 1985; Arize, 1994; Gomes ve Paz, 2005) ülkeler üzerine yapılmış çok sayıda çalışma bulunduğu görülmektedir.²

Çalışmada, J-eğrisi hipotezi çerçevesinde döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisinin Türkiye özelinde araştırılması amaçlanmaktadır. Türkiye ekonomisinde 1980-2000 yılları arasını kapsayan dönem, toplam ihracatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranının yükseldiği, ihracata dayalı büyüme dönemi (1980-1988) ve ekonominin kısa vadeli sermaye akımlarına bağımlı hale geldiği dalgalı büyüme dönemi (1989-1999) olmak üzere iki ayrı dönemde incelenebilmektedir. Söz konusu ikinci dönemin başlangıcı olan 1989 yılında, hızla artan enflasyonu kontrol altına alabilmek ve iç/dış piyasalardan kolayca borçlanabilmek amacıyla yüksek faiz politikası uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Söz konusu bu politika değişikliğinin, başlangıçta Türk lirasının değer kaybını yavaşlatmakla birlikte takip eden dönemde 1994, 1999 ve 2001 yıllarında gerçekleşen üç büyük resesyona sebep olduğu görülmektedir. Söz konusu yıllarda gerçekleşen resesyonlardan önce reel döviz kurlarında önemli artışlar meydana gelmekle birlikte, bu devalüasyonların ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkilerinin kısa vadeli olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisinin, özellikle 2001 mali krizinin sona ermesinden bu yana, uzun vadeli ve giderek büyüyen bir ticaret açığı sorunu yaşadığı bilinmektedir. Ekonomide ortaya çıkan ticaret açıkları ağırlıklı olarak kısa vadeli sermaye girişleriyle finanse edilmektedir. Bu durum, 1998, 2006, 2013, 2015 ve 2018 yıllarında olduğu gibi genellikle döviz kurunda yüksek dalgalanmalarla sonuçlanan veya 1994, 2001 ve 2008'de olduğu gibi finansal krizlere yol açan önemli bir dış kırılma kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte 2008 Küresel Finans Krizi'ni takip eden süreçte Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından 2010 yılından itibaren hem enflasyon hedeflemesine yönelik hem de finansal istikrarı sağlamaya çalışan politikalar uygulandığı görülmektedir. Söz konusu bu dönemlerde Türk lirasında meydana gelen reel değer kayıplarının ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkilerinin yine kısa vadeli olduğu görülmektedir. Bu nedenle Türkiye, J-eğrisi hipotezinin

1 Döviz kuru hareketliliğinin ticaret dengesi üzerine etkileri, Standart Uluslararası Ticaret Teorileri, Esneklik Yaklaşımı, Keynesyen ve Parasal Yaklaşım olmak üzere dört farklı bakış açısı çerçevesinde ifade edilmektedir. Söz konusu bakış açıları için Dhakir vd. (2014) çalışmasına bakılabilir.

2 İlgili ampirik literatür değerlendirmeleri için Bahmani-Oskooee ve Ratha (2004) ve Bahmani-Oskooee ve Hegerty (2010) çalışmalarına bakılabilir.

ampirik olarak araştıran çalışmalar için dikkat çekici bir vaka çalışması olarak değerlendirilmektedir (Ertuğrul ve Selçuk, 2001; Halicioğlu, 2008a, 2008b; Arı vd., 2019).

Bu kapsamda Türkiye’de J-eğrisi hipotezini, toplam veri (Rose, 1990; Bahmani-Oskooee ve Alse, 1994; Brada, vd., 1997; Kale, 2001; Akbostancı, 2004; Halicioğlu, 2008a; Karamelikli, 2016a; Aksu vd., 2017; Cergibozan ve Arı, 2018), iki yönlü veri (Halicioğlu, 2008b; Çelik ve Kaya, 2010; Karamelikli, 2016b; Bahmani-Oskooee ve Halicioğlu, 2017; Arı, vd., 2019) veya sektörel veri (Yazıcı, 2006, 2008,2010; Nazlıoğlu ve Erdem, 2011; Yazıcı ve İslam,2011, 2016; Durmaz, 2015; Ramzan, 2021) kullanarak analiz eden ve J-eğrisi hipotezini destekleyen/desteklemeyen sonuçlara ulaşan çok sayıda ampirik çalışmalar bulunduğu görülmektedir.

Çalışmada, J-eğrisi hipotezi çerçevesinde döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisine makro boyutta bakılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede çalışmada Türkiye’nin diğer ülkelerle yaptığı ticaret dengesini ifade eden toplam veri yaklaşımı kullanılmaktadır. Türkiye üzerine ampirik literatür bu kapsamda değerlendirildiğinde, Rose (1990) ve Bahmani-Oskooee ve Alse (1994) çalışmalarında sırasıyla 1970-1988 ve 1971-1990 dönemleri için devalüasyonun dış ticaret üzerinde olumsuz/olumlu etkilerinin olduğu sonucuna ulaşıldığı görülmektedir. Söz konusu bu çalışmalar Türkiye’nin 1980’lerde yaşadığı büyük yapısal değişimi dikkate almamış olmaları nedeniyle eleştirilmektedir. Bu doğrultuda Brada vd. (1997) çalışmasında örneklem döneminin 1969-1979 ve 1980-1993 olmak üzere iki alt döneme ayrılarak Türkiye için J-eğrisi hipotezinin incelendiği görülmektedir. Söz konusu çalışmada ulaşılan tahmin sonuçları, 1980 öncesinde modelin değişkenleri arasında kısa veya uzun vadeli bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir. Buna karşın 1980 sonrası dönem için tahmin sonuçları ise, uzun vadede reel döviz kurundaki artışlarının teoride öngörüldüğü şekilde ticaret dengesini iyileştirdiğini, kısa vadede reel döviz kurunun ticaret dengesini olumlu yönde etkilemekle birlikte söz konusu ilişkinin J-eğrisi hipotezini desteklemediğini ortaya koymaktadır. Takip eden süreçte, 1984-1996 dönemi için Kale (2011), 1980-2005 dönemi için Halicioğlu (2008a), 2003-2015 dönemi için Karamelikli (2016a) ve Aksu vd., (2017) çalışmalarında J-eğrisi hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşıldığı, inceleme dönemi olarak 1990-2005 ve 1987-2015 dönemlerini belirleyen sırasıyla Bahmani-Oskooee ve Kutun (2009) ve Cergibozan ve Arı (2018) çalışmalarında ise J-eğrisi hipotezini desteklemeyen sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bu durumun, ampirik çalışmalardaki farklı inceleme dönemlerinden, farklı metodolojilerden ve kullanılan verinin türünden kaynaklanabileceği değerlendirilmektedir.

Ampirik literatürde, ticaret dengesinin yerel paranın reel değer kayıplarına/değer artışlarına asimetric olarak yanıt verebilmesi anlamında düzeltme süreci doğrusal olamayacağı ifade edilmektedir (Bahmani-Oskooee ve Fariditavana, 2016). Bu doğrultuda da J-eğrisi hipotezini test eden son dönem ampirik çalışmalarda, doğrusal olmayan gecikmesi dağılmış otoregresif model (Non-Linear Autoregressive Distributed Lag-NARDL) yaklaşımının kullanıldığı görülmektedir (Nusair, 2016; Bahmani-Oskooee vd., 2016; Bahmani-Oskooee ve Saha, 2017).

Bu kapsamda çalışmada, 2010:1-2022:12 döneminde Türkiye ekonomisi için döviz kuru-ticaret dengesi ilişkisini J-eğrisi hipotezi çerçevesinde söz konusu NARDL yaklaşımı ile araştırılması amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın inceleme dönemi ve kullandığı ampirik yöntem açısından literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Çalışmanın dört bölümden oluşması planlanmaktadır. Girişi takip eden ikinci bölümde çalışmada kullanılan ampirik metodoloji ile veri seti tanıtılmaktadır. Çalışmanın takip eden üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ise sırasıyla NARDL yöntemiyle elde edilen tahmin sonuçları sunulmakta ve değerlendirilmektedir.

2. METODOLOJİ ve VERİ SETİ

Bu çalışmada, Türkiye için J-eğrisi hipotezinin varlığı, Shin vd. (2014) tarafından geliştirilen NARDL yaklaşımı kullanılarak incelenmektedir. Söz konusu yaklaşım, Pesaran vd. (2001)’nin geliştirdiği ARDL (Autoregressive Distributed Lag) modeline kısa ve uzun dönem asimetriclerin dahil edildiği genişletilmiş bir yöntem olarak ifade edilmektedir. NARDL modelinin, ARDL modelinden farklı olarak Engle ve Granger (1987) ve Johansen (1988) gibi geleneksel olarak tanımlanan eşbütünleşme testlerindeki tüm değişkenlerin aynı dereceden bütünleşik olma koşulunu barındırmadığı ve küçük örneklerde daha iyi performans gösterdiği ifade edilmektedir. Bunlara ek olarak NARDL yaklaşımının asimetric kavramı üzerinden hareket etmesi modelin gizli eşbütünleşme ilişkisini yakalamasına imkân vermektedir. Burada bahse konu olan gizli eşbütünleşme, eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığı iki farklı serinin pozitif ve negatif bileşenlere ayrılması durumunda eşbütünleşme ilişkisinin bulunabileceği şeklinde ifade edilmektedir (Granger ve Yoon, 2002). Dolayısıyla çalışmada kullanılan NARDL

yaklaşımının bağımsız değişkenleri pozitif ve negatif bileşenlere ayırması geleneksel yöntemlerle bulunamayan eşbütünlük ilişkisini ortaya çıkarmakta ve güçlü tahmin sonuçlarının elde edilmesine katkı sağlamaktadır.

Bunun yanında çalışmada kullanılan söz konusu yöntem hem kısa hem de uzun dönemde bağımsız değişkende meydana gelen pozitif ve negatif değişimlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerini ortaya koymamıza imkân vermektedir. İktisat literatüründe, derinlik, uzunluk ve diklik olmak üzere üç asimetri türünden bahsedilmektedir. Söz konusu bu asimetri türlerinden ilki olan derinlik, ekonomide ortaya çıkan durgunlukların sebep olduğu negatif etkilerle, yükselişlerin sebep olduğu pozitif etkileri karşılaştırmaktadır. İkinci asimetri türü olan uzunluk, durgunluk süresi ile yükseliş süresinin boyutunu belirlemektedir. Son asimetri kavramı diklik ise, ekonomide meydana gelen düşüşlerin yükselişlere göre daha hızlı ortaya çıkıp çıkmadığı konusu üzerinde durmaktadır (Mayes ve Viren, 2002). Ekonomik araştırmalarda asimetrik yöntemleri kullanmak, yukarıda ifade edilen üç asimetri durumunu dikkate alması nedeniyle önem arz etmektedir. Çünkü model kurulurken asimetri durumunu ve asimetrik etkileri göz ardı etmek birçok tahmin hatasının ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu durum ise yanlış sonuçların elde edilmesine ve sorunun çözümünden uzaklaşılmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla NARDL tekniğinin asimetri kavramı üzerine kurulu olması modelin en önemli üstünlüğünü oluşturmaktadır. Ayrıca NARDL modelinde ARDL modelinde olduğu gibi serilerin durağanlık düzeylerinin sadece ikinci fark (I(2)) düzeyinde bulunmama şartının bulunması ve kısa ve uzun dönem katsayılarına erişim olanağının bulunması, yöntemin geleneksel eşbütünlük tekniklerine göre üstünlüklerini göstermektedir (Pesaran vd., 2001).

Çalışmada, bu kapsamda Türkiye’de J-egrisi hipotezini araştırmak için 2010:01-2022:12 dönemine ait aylık veriler kullanılmaktadır. Çalışmada kullanılan söz konusu veriler, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) veri tabanından derlenmektedir. Analizde kullanılan bağımlı değişken, ihracatın ithalata oranı (X/M), bağımsız değişkenler ise reel döviz kuru ile sanayi üretim endeksi olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda Narayan (2006)’ın belirttiği üzere, dış ticaret dengesinin negatif olma olasılığının bulunması ve bu nedenle logaritmik bir değer elde edilememesi durumu nedeniyle bağımlı değişken olarak ihracatın ithalata oranı kullanılmaktadır. Türkiye’nin aylık gayri safi yurtiçi hasıla verisine erişimin olmaması nedeniyle söz konusu bu veriyi temsilen (*proxy*) çalışmada sanayi üretim endeksi verisi kullanılmaktadır. Diğer bağımsız değişken olan reel döviz kuru TCMB tarafından aşağıda 1 numaralı denklemde gösterildiği şekilde hesaplanmaktadır. Söz konusu formülde, w_i , i ülkesinin ağırlığını, e_i , TL cinsinden kuru, P_i , genel fiyat düzeyini ve P_{TUR} , Türkiye’nin fiyatlar genel düzeyi seviyesini göstermektedir.

$$rdk = \prod_{t=1}^N \left[\frac{P_{TUR}}{P_t \times e_{i,TUR}} \right]^{w_i} \quad (1)$$

NARDL modelinde kullanılan asimetrik uzun dönemli eşbütünlük denklemi aşağıda 2 numaralı denklemde gösterildiği şekilde ifade edilmektedir.

$$y_t = \sigma^+ x_t^+ + \sigma^- x_t^- + \epsilon_t \quad (2)$$

Söz konusu denklemde yer alan σ^+ ve σ^- uzun dönem parametreleri göstermekte ve x_t ise $k \times 1$ vektörü olarak tanımlanmaktadır. x_t vektörünün ayrıştırılması 3 numaralı denklemde gösterildiği şekilde gerçekleşmektedir:

$$x_t = x_t^0 + x_t^+ + x_t^- \quad (3)$$

Yukarıda 3 numaralı denklem, x_t vektörünün pozitif ve negatif değişimlerinin kısmi toplamlarını göstermektedir. Söz konusu x_t değişkeninde meydana gelen artış ve azalışların kümülatif toplamları aşağıda sırasıyla 4 ve 5 numaralı denklemlerde gösterildiği şekilde hesaplanmaktadır:

$$x_t^+ = \sum_{i=1}^t \Delta x_i^+ = \sum_{i=1}^t \max(\Delta x_i, 0) \quad (4)$$

$$x_t^- = \sum_{i=1}^t \Delta x_i^- = \sum_{i=1}^t \max(\Delta x_i, 0) \quad (5)$$

NARDL modelinde kullanılan asimetrik uzun dönemli eşbütünlük denklemi ile lineer ARDL modeli birleştirildiğinde aşağıda 6 numaralı denklemle ifade edilen asimetrik hata düzeltme modeli (AECM) elde edilmektedir.

$$r\Delta y_t = \alpha + \theta y_{t-1} + \delta^+ x_{t-1}^+ + \delta^- x_{t-1}^- + \sum_{i=1}^{p-1} \pi_i \Delta y_{t-i} + \sum_{i=0}^{q-1} (\mu_i^+ \Delta x_{t-1}^+ + \mu_i^- \Delta x_{t-1}^-) + \epsilon_t \quad (6)$$

Söz konusu 6 numaralı denkleme göre, $\delta^- = -\theta\sigma^-$ ve $\delta^+ = -\theta\sigma^+$ 'dir. μ_i^+ ve μ_i^- terimleri ise x_t' 'de ortaya çıkan değişimlerin kısa döneme ait katsayılarını ifade etmektedir. Buradan hareketle 6 numaralı denklem hem kısa hem de uzun döneme ait asimetrik etkileri göstermektedir.

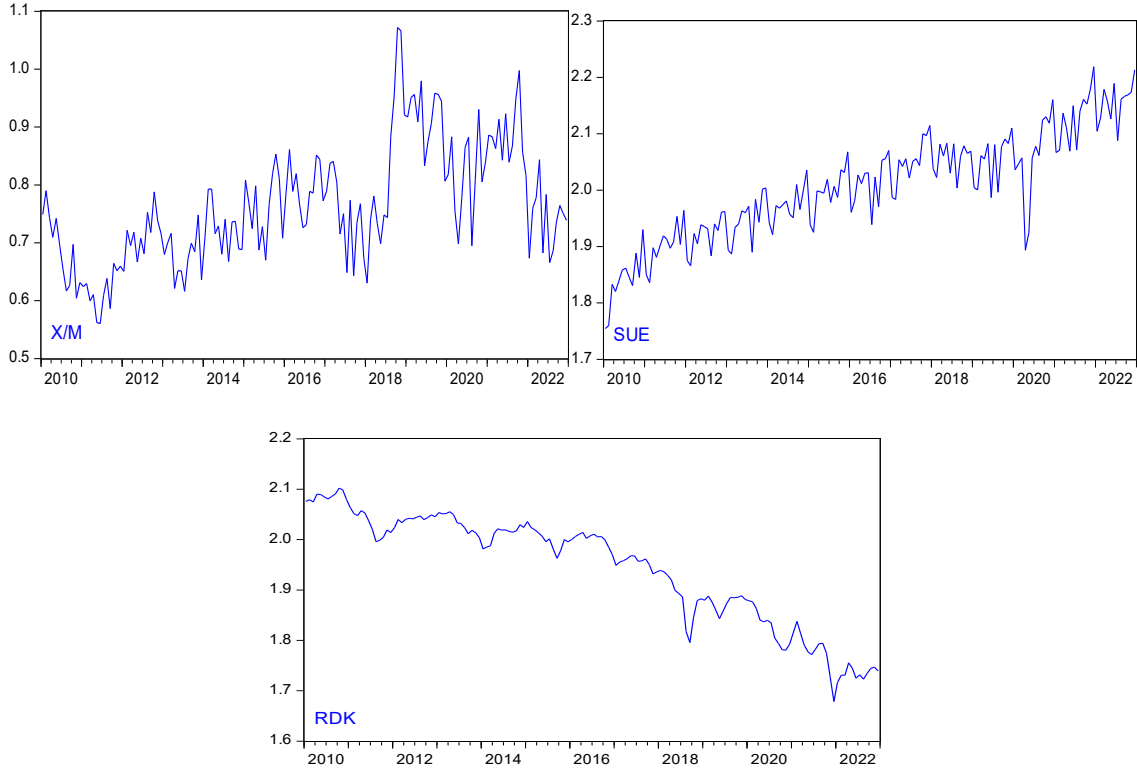
Analizde seriler arasındaki eşbütünlük ilişkisi tahmin edilmeden önce bazı adımların izlenmesi gerekmektedir. NARDL yaklaşımında bağımlı değişkenin birinci farkında (I(1)), bağımsız değişkenlerin ise seviyede (I(0)) veya birinci farkında (I(1)) durağan olması ve ikinci farkında (I(2)) veya daha yüksek derecede durağan olmaması gerekmektedir. Bu nedenle eşbütünlük analizi yapılmadan önce serilere durağanlık testleri yaparak, serilerin durağanlık derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. İlgili durağanlık testleri gerekli koşulları sağladıktan sonra En Küçük Kareler Yöntemi (EKK) kullanılarak 5 numaralı denklem tahmin edilmektedir. Takip eden bir sonraki adımda ise Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen F istatistikleri F_{PSS} ve Banerjee vd. (1998) tarafından önerilen t istatistikleri t_{BDM} aracılığıyla y_t , x_t^+ ve x_t^- değişkenleri arasındaki uzun dönemli asimetrik ilişki tahmin edilmektedir. Uygulama sonucunda elde edilen F_{PSS} değeri, eşbütünlük ilişkisinin varlığına karşı eşbütünlüğün olmadığı boş hipotezi test etmek için, t_{BDM} değeri ise, $H_0: \theta = 0$ boş hipotezinin açıkladığı uzun dönem eşbütünlük ilişkisini $H_1: \theta < 0$ hipotezine karşı test etmek için kullanılmaktadır. En son olarak analizde, uzun dönem asimetri için $\frac{\delta^+}{\theta} = \frac{\delta^-}{\theta}$, kısa dönem asimetri için $\sum_{i=0}^{q-1} \mu^+ = \sum_{i=0}^{q-1} \mu^-$ hipotezleri Wald testi aracılığıyla test edilmektedir.

Kısa veya uzun döneme ait boş hipotezlerin reddedilmesi durumunda kısa ve uzun dönem asimetri denklemleri sırasıyla 7 ve 8 numaralı denklemlerde gösterilmektedir. Söz konusu denklemlerde yer alan terimleri ise trendi ifade etmektedir.

$$\Delta y_t = \alpha + \theta y_{t-1} + \beta_t + \delta x_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \pi_i \Delta y_{t-1} + \sum_{i=0}^{q-1} (\mu_i^+ \Delta x_{t-1}^+ + \mu_i^- \Delta x_{t-1}^-) + \epsilon_t \quad (7)$$

$$y_t = \alpha + \theta y_{t-1} + \beta_t + \delta^+ x_{t-1}^+ + \delta^- x_{t-1}^- + \sum_{i=1}^{p-1} \pi_i \Delta y_{t-1} + \sum_{i=0}^{q-1} \mu_i \Delta x_{t-1} + \epsilon_t \quad (8)$$

Türkiye ekonomisinde J Eğrisi hipotezinin geçerliliğinin 2010:1-2022:12 yılları arasını kapsayan dönem için incelendiği çalışmada bağımlı değişken olarak ihracatın ithalata oranı (X/M), bağımsız değişkenler olarak ise reel döviz kuru (RDK) ve sanayi üretim endeksi (SUE) kullanılmaktadır. Söz konusu değişkenlerin inceleme dönemindeki seyirleri Şekil 1'de yer alan grafiklerde sunulmaktadır. Söz konusu grafikler incelendiğinde, bağımlı değişken olan ihracatın ithalata oranı serisinin, Türkiye'de en yüksek cari işlemler açığı verilen 2011 yılında dip seviyesini gördüğü, 2019 yılına kadar dalgalı bir seyir izlediği ve söz konusu 2019 yılında ani bir yükseliş göstermekle birlikte söz konusu serinin inceleme döneminin sonuna kadar ortalama etrafında hareket ettiği gözlemlenmektedir. Bağımsız değişken olan sanayi üretim endeksi serisinde ise mevsimsel etkilerinden kaynaklı olarak kısa süreli dalgalanmalar yaşanmakla birlikte inceleme döneminde bir yükseliş trendi içerisinde olduğu açıkça görülebilmektedir. Diğer bağımsız değişken olan reel döviz kuru değişkeni serisinin ise ilgili dönem içerisinde yaşanan döviz kuru yükselişleri nedeniyle düşüş trendine sahip olduğu Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1: Modelde Yer Alan Değişkenlerin Zaman İçerisindeki Seyri (2010:1-2022:12)

Not: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışma kapsamında, 2010:1-2022:12 döneminde Türkiye’de J-eğrisi hipotezinin sınanmasına yönelik NARDL yaklaşımı ile elde edilen bulgular ise çalışmanın takip eden üçüncü bölümünde sunulmaktadır.

3. BULGULAR

Çalışmada, inceleme dönemi olan 2010:1-2022:12 yılları arasını kapsayan dönemde, Türkiye için J-eğrisi hipotezinin varlığı NARDL yaklaşımı ile araştırılmaktadır. Çalışmanın bir önceki bölümünde ifade edildiği üzere söz konusu teknikte, ilgili serilerin seviyede (I(0)) veya birinci farkında (I(1)) durağan olması gerekmektedir. Bu sebeple NARDL modeline geçmeden önce yukarıda ifade edildiği üzere çalışmada kullanılan söz konusu serilerin durağanlık düzeyleri birim kök testleri aracılığıyla belirlenmektedir. Serilerin durağanlık düzeylerinin tespiti için çalışmada ADF (Dickey ve Fuller, 1981) ve seride yapısal kırılmaları dikkate alan Z-A birim kök testleri (Zivot ve Andrews, 1992) kullanılmaktadır. Söz konusu birim kök testleri kullanılarak elde edilen bulgular Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: ADF ve Z-A Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF-Test istatistiği	Z-A Test istatistiği		ADF-Test istatistiği	Z-A Test istatistiği	
	(Sabit Form)	(Sabit Form)		(Sabit-Trend Form)	(Sabit-Trend Form)	
x/m	-2,18	-4,01	(2020:11)	-3,01	-5,76***	(2018:08)
$\Delta x/m$	-4,02***	10,94***	(2018:12)	-4,08***	-10,89***	(2018:12)
rdk	0,31	-3,35	(2016:07)	-1,52	-4,19	(2015:10)
Δrdk	-5,07***	-8,32***	(2018:10)	-4,91***	-8,30***	(2018:10)
sue	-0,66	-10,23***	(2018:06)	-2,27	-10,67***	(2019:01)
Δsue	-5,41***	-10,79***	(2020:06)	-5,38***	-10,95***	(2020:06)
%5 Kritik Değer	-2,88	-4,93		-3,44	-5,08	

Not: Tabloda, *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Çalışma kapsamında kullanılan, ADF birim kök testinin boş hipotezi seri durağan değil iken alternatif hipotez seri durağan şeklinde ifade edilmektedir. Z-A yapısal kırılmalı birim kök testinde ise boş hipotez yapısal kırılmanın varlığı altında durağan olmayan süreci, alternatif hipotez ise yapısal kırılma varlığı altında durağan süreci ifade etmektedir. Ayrıca söz konusu her iki birim kök testi için de hem seviyede ve hem de trendli formda birim kök araştırması yapılmaktadır. Bu kapsamda söz konusu tabloda sunulan, birim kök test sonuçları, ihracatın ithalata oranı (x/m) ve reel döviz kuru serilerinin her iki birim kök testi bulgularına göre de birinci farkında durağan olduğunu, sanayi üretim endeksi serisinin ise ADF birim kök testi bulgularına göre birinci farkında durağan, Z-A birim kök testi bulgularına göre ise düzeyde durağan olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, NARDL modelinin uygulanabilmesi için gerekli durağanlık şartlarının sağlandığını göstermektedir. Çalışmanın ampirik bölümünün sonraki aşamasında ise, ilgili seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılmaktadır. Bu kapsamda eşbütünleşme ilişkisine yönelik NARDL tahmin sonuçları Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: NARDL Test Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t-testi değeri	Olasılık Değeri
<i>Sabit Terim</i>	1,18	5,51	0,0000***
<i>xm (-1)</i>	-0,38	-6,68	0,0000***
<i>lsue(-1)</i>	-0,51	-4,55	0,0000***
<i>lrdrk* (-1)</i>	-0,72	-2,70	0,0077***
<i>lrdrk (-1)</i>	-0,04	-0,33	0,7373
<i>Trend</i>	0,01	4,72	0,0000***
<i>Δlsue (-9)</i>	-0,44	-4,73	0,0000***
<i>Δlrdrk* (-2)</i>	1,82	2,83	0,0053***
<i>Δlsue (-4)</i>	0,29	3,30	0,0012***
<i>ECT_{T-1}</i>	-0,38	-5,72	0,0000***
<i>R²</i>	0,42	<i>Bağımlı Değ. St. Sap.</i>	0,06
<i>RSH</i>	0,05	<i>Akaike Bilgi Kriteri</i>	-2,93
<i>AKT</i>	0,39	<i>Schwarz Kriteri</i>	-2,75
<i>Log likelihood</i>	223,58	<i>Hannan-Quinn Kriteri</i>	-2,86
<i>F-İst.</i>	12,54	<i>Durbin-Watson İst.</i>	2,27
<i>Olasılık(F-İst.)</i>	0,0000		
Eşbütünleşme Test Sonuçları			
Fonksiyon	Fpss İstatistiği	t-İstatistiği (BDM)	Karar
<i>xm=f(rdk,sue)</i>	16,42	-6,68	Eşbütünleşme Var
Not: 1. Tabloda, *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir. 2. Uygun gecikme uzunluğu AIC (Akaike Bilgi Kriteri)’e göre seçilmektedir. 3. Tabloda bulunan RSH, Regresyon Standart Hatasını, AKT ise atık kareler toplamını ifade etmektedir.			

Bu kapsamda yukarıda Tablo 2’de sunulan bulgular, F_{PSS} test istatistiğinin 16,42, t_{BDM} test istatistiğinin ise -6,68 olduğunu göstermektedir. Söz konusu her iki değer de %1 anlamlılık seviyesi için üst sınır olan 5,85 ve -4,60’tan daha büyüktür. Yukarıda Tablo 2’de sunulan bu sonuçlar, eşbütünleşme yoktur olarak ifade edilen H_0 hipotezinin reddedilmesine ve H_1 hipotezinin kabul edilmesini sağlamaktadır. Tüm bu sonuçlar çerçevesinde, incelenen seriler arasında asimetrik eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu kapsamda, ilgili seriler arasında asimetrik ilişkilere ilişkin bulguları içeren ve serilerin kısa ve uzun döneme ait katsayı değer tahminleri Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3: NARDL Uzun ve Kısa Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı Değerleri	F İstatistiği	Olasılık Değeri
W_{LR}	-1,7632	10,7215***	0,0013
$lrdk^+$	-1,8745	6,7917**	0,0102
$lrdk^-$	-0,1112	0,1115	0,7389
S_{LR}	1,8233	8,0403***	0,0053
$lrdk^+$	1,8233	8,0403***	0,0053
$lrdk^-$	NA	NA	NA

Not: Tabloda, *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Söz konusu tabloda, uzun dönemde seriler arasında asimetrik ilişkinin var olup olmadığını gösteren (W_{LR}) değişkeninin F-istatistik değeri 10,7215 olarak tahmin edildiği görülmektedir. Elde edilen bu değer %1 anlamlılık seviyesinde seriler arasında asimetrik bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Uzun dönemde reel döviz kurunda meydana gelen azalışlar istatistiksel olarak anlamsız iken, artışlar %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuç, uzun dönemde reel döviz kurunda meydana gelen %1'lik bir artışın ihracatın ithalata oranında %1,87'lik bir azalışa neden olduğunu göstermektedir. Seriler arasında kısa dönemde asimetrik ilişkiyi ifade eden (S_{LR}) değişkeninin F-istatistik değeri ise 8,0403 olarak tahmin edilmektedir. Bu değer %1 anlamlılık düzeyinde kısa dönemde seriler arasında asimetrik ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuca göre kısa dönemde reel döviz kurunda meydana gelen %1'lik bir artış ihracatın ithalata oranında %1,82 oranında bir artış yaratmaktadır.

Çalışmada son olarak, kurulan modelin doğruluğu için Ramsey-Reset testi ve tahmin sonuçlarında bir ihlal olup olmadığını test etmek için Breusch-Godfrey otokorelasyon durumu incelenmektedir. Aşağıda Tablo 4'te sunulan sonuçlar çerçevesinde, Ramsey-Reset Testi boş hipotezi model spesifikasyonu doğrudur hipotezi reddedilememektedir. Bu sebeple kurulan modelde herhangi bir tanımlama hatası bulunmamaktadır. Breusch-Godfrey otokorelasyon testi boş hipotezi, ardışık bağımlılık yoktur reddedilememektedir. Dolayısıyla modelde otokorelasyon sorununa rastlanılmamaktadır.

Tablo 4: Modelin İstikrarı

	Olasılık Değeri ve Sonuç
Oto Korelasyon (Breusch-Godfrey)	0,6013 (Yok)
Ramsey-Reset	0,38387(İstikrarlı)

Çalışmada reel döviz kurunun yukarıda 1 numaralı denklemde gösterildiği şekilde hesaplanmasından hareketle, uzun dönemde reel döviz kurunda meydana gelen bir artış sonucunda yurtiçi malların yabancı ülke mallarına göre pahalılaşacağını ve bu durumun sonucunda ihracat miktarının azalacağını, ithalat miktarının artacağını ve dolayısıyla ihracatın ithalata oranının başka bir ifadeyle ihracatın ithalatı karşılama oranının azalacağını ortaya koymaktadır. Kısa dönemde ise reel döviz kurunda meydana gelen bir artış neticesinde, var olan anlaşmalar, alışkanlıklar ve taşıma sürecinde olan mallar nedeniyle, ilk etapta ithalat miktarını azaltacağını, ihracat mallarından elde edilen reel gelirin düşeceği için ihracat miktarının artacağını ve bu durumda ihracatın ithalata oranını yani ihracatın ithalatı karşılama oranının düşeceğini göstermektedir. İlgili teoride, kısa dönem katsayılarının pozitif, uzun dönem katsayılarının negatif olması beklenmektedir. Bu kapsamda çalışmada ulaşılan sonuçların, J-eğrisi hipoteziyle tamamen örtüştüğü görülmektedir. Türkiye için döviz kuru-ticaret dengesi ilişkisini J-eğrisi hipotezi yaklaşımıyla araştıran ampirik çalışmalarla birlikte değerlendirildiğinde, çalışmada ulaşılan sonuçların, Kale (2001), Halicioğlu (2008a), Karamelikli (2016a) ve Aksu vd., (2017) çalışmalarında ulaştıkları sonuçlarla uyumlu olduğu görülmektedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İktisat literatüründe üzerinde en çok tartışılan konular arasında döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkiye yönelik tartışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişki, Marshall-Lerner Koşulu ve J-eğrisi hipotezi ile açıklanmaktadır. Söz konusu teori, bir ülkenin parasının reel olarak değer kaybetmesi/

devalüe edilmesinin ihracatı daha ucuz, ithalatı ise daha pahalı hale getirdiğini ve dolayısıyla ticaret dengesinin iyileşmesine yol açtığını ileri sürmektedir. Ancak Marshall-Lerner Koşulu, ekonomideki devalüasyonun başarısının ithalat ve ihracat talep esnekliklerinin toplamının birden büyük olup olmadığına bağlı olduğu ifade etmektedir. Yine teori, yerli paranın reel olarak değer kaybetmesi/devalüe edilmesinin ticaret dengesi üzerinde hemen bir etki yaratmadığını, aksine ticaret dengesini uzun vadede iyileştirmeden önce kısa vadede kötüleştirileceğini ileri sürmektedir. Devalüasyonun zaman içerisinde ticaret dengesini nasıl etkilediğini yansıtan Marshall-Lerner Koşulu'nun dinamik görünümünü ifade eden bu durum J-eğrisi hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Bu kapsamda, J-eğrisi hipotezinin, hem Marshall-Lerner Koşulu'nun dolaylı olarak test edilmesine olanak sağladığı hem de reel döviz kurundaki değer kaybının ticaret dengesi üzerindeki etkisinin zaman içinde izlenmesine izin veren tek yaklaşım olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeplerle ampirik literatürde, J-eğrisi hipotezi-döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi, toplam veri, iki yönlü veri ve sektörel düzeyde veri olmak üzere üç farklı düzeyde veri kullanarak araştıran çok sayıda çalışmanın bulunduğu görülmektedir.

Çalışmada, Türkiye'de döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkinin J-eğrisi hipotezi çerçevesinde incelenmesi amaçlanmaktadır. Türkiye ekonomisinde 1980-2000 yılları arasını kapsayan dönem, toplam ihracatın gayri safi yurtiçi hasılaya oranının yüzde 4.1'den yüzde 13.3 seviyesine kadar yükseldiği, ihracata dayalı büyüme dönemi (1980-1988) ve ekonominin kısa vadeli sermaye akımlarına bağımlı hale geldiği dalgalı büyüme dönemi (1989 -1999) olmak üzere iki ayrı dönemde incelenebilmektedir. Söz konusu ikinci dönemin başlangıcı olan 1989 yılında, hızla artan enflasyonu kontrol altına almak ve iç/dış piyasalardan kolayca borçlanabilmek amacıyla yüksek faiz politikası uygulanmaya başlandığı ifade edilmektedir. Söz konusu bu politika değişikliği başlangıçta Türk lirasının değer kaybını yavaşlattığı ve Türk lirasının değer kaybını azalttığı görülmekle birlikte sonrasında 1994, 1999 ve 2001 yıllarında gerçekleşen üç büyük resesyona sebep olduğu görülmektedir. Bu yıllarda gerçekleşen resesyonlardan önce reel döviz kurlarında önemli artışlar meydana gelmekle birlikte, bu devalüasyonların ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkileri kısa vadeli olmaktadır. Türkiye ekonomisinin, özellikle 2001 mali krizinin sona ermesinden bu yana, uzun vadeli ve giderek büyüyen bir ticaret açığı sorunu yaşadığı bilinmektedir. Ekonomide meydana gelen açıklar ağırlıklı olarak kısa vadeli sermaye girişleriyle finanse edilmektedir. Bu durum, 1998, 2006, 2013, 2015 ve 2018 yıllarında olduğu gibi genellikle döviz kurunda yüksek dalgalanmalarla sonuçlanan veya 1994, 2001 ve 2008'de olduğu gibi finansal krizlere yol açan önemli bir dış kırılma kaynağı olarak kabul edilmektedir. İlgili dönemlerde Türk lirasında meydana gelen reel değer kayıplarının ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkilerinin yine kısa vadeli olduğu görülmektedir. Bu nedenle, Türkiye ekonomisi için J-eğrisi literatürü dikkat çekici bir vaka çalışması olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Türkiye'de döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişkileri toplam veri, iki yönlü veri veya sektörel veri kullanarak analiz eden ve J-eğrisi hipotezini destekleyen/desteklemeyen sonuçlara ulaşan ampirik çalışmalar bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte, ticaret dengesinin yerli paranın reel değer kayıplarına/değer artışlarına asimetric olarak yanıt verebilmesi anlamında düzeltme sürecinin doğrusal olamayacağı ifade edilmektedir. Bu sebeple de J-eğrisi hipotezini test eden son dönem ampirik çalışmalarda, doğrusal olmayan gecikmesi dağılmış otoregresif model (Non-Linear Autoregressive Distributed Lag-NARDL) yaklaşımının kullanıldığı görülmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada, 2010:1-2022:12 döneminde Türkiye'de döviz kuru ve ticaret dengesi arasındaki ilişki NARDL yaklaşımı ile araştırılmaktadır. Çalışmada ulaşılan bulgular, inceleme döneminde seriler arasında hem uzun hem de kısa dönemde asimetric bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Araştırma bulguları, uzun dönemde reel döviz kurunda meydana gelen azalışların istatistiksel olarak anlamsız artışların ise %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuçlara göre, uzun dönemde reel döviz kurunda meydana gelen %1'lik bir artış ihracatın ithalata oranında %1,87 oranında bir azalışa neden olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, kısa dönemde reel döviz kurunda meydana gelen %1'lik bir artışın ihracatın ithalata oranında %1,82'lik bir artış yarattığını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda çalışmada ulaşılan sonuçlar, Türkiye'de inceleme döneminde J-eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye için döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisini araştıran söz konusu ampirik çalışmalarda tipik bir sonuca ulaşamadığı görülmekle birlikte çalışmada ulaşılan ampirik sonuçların literatürdeki çalışmaların bir kısmıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Türkiye üzerine ilgili literatürde birbiriyle çelişkili sonuçlara ulaşılmasının arkasında söz konusu ampirik çalışmalardaki farklı inceleme dönemlerinden ve kullanılan farklı metodolojilerden ve kullanılan verinin türünden kaynaklanabileceği değerlendirilmektedir.

Çalışmada elde edilen sonuçlar, sürdürülebilir ekonomik büyüme için, dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik uygulanacak döviz kuru politikalarının etkili olacağını göstermektedir. Bu sebeple para politikası uygulamalarının dış ticaret dengesini sağlama yönünde önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Bununla birlikte TL'deki değer kayıplarının önemli oranda ve uzun süreli olması halinde döviz kurundan enflasyona bir geçiş yaratacağı için yurt içi malların üretim maliyetinde bir artışa yol açması, üretim maliyetlerinde meydana gelecek söz konusu artışın ise dış ticaret dengesi üzerindeki olumlu etkinin zayıflamasına neden olması beklenmektedir. Bu nedenle dış ticaret dengesinin sağlanmasına yönelik uygulamalarda sadece döviz kuruna dayalı politikalar yerine, yapısal değişiklikleri sağlamaya yönelik uygulamaların geliştirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Türkiye ekonomisinin yapısal özellikleri dikkate alındığında, enerji kullanımında ithal girdi bağımlılığını azaltıcı tedbirlerin geliştirilmesi ve hızlandırılması, ihracat hacmini genişletecek yüksek teknoloji ürünlerin teşvik edilmesi, bürokratik engellerin kaldırılması ve ihracatta ürün çeşitlendirmesi gibi politikaların uygulanmasının dış ticaret dengesinin sağlanmasında etkili olacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbostancı, E. (2004). "Dynamics of the Trade Balance: The Turkish J-Curve", *Emerging Markets Finance and Trade*, 40 (5), 57–73.
- Aksu, H., Başar, S., Eren, M. & Bozma, G. (2017). "Döviz Kurunun Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Asimetrik Etkisi: Türkiye Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(3), 477 - 488.
- Arı, A., Cergibozan, R. & Çevik, E. (2019). "J-curve in Turkish Bilateral Trade: A Nonlinear Approach", *The International Trade Journal*, 33:1, 31-53.
- Arize, A. C. (1994). "Cointegration Test of a Long-Run Relation between the Real Effective Exchange Rate and the Trade Balance.", *International Economic Journal*, 8(3), 1–9.
- Backus, D. K., Kehoe, P. J., & Kydland, F. E. (1994). "Dynamics of the Trade Balance and the Terms of Trade: The J-Curve?" *American Economic Review*, 84(1), 84–103.
- Bahmani-Oskooee, M. (1985). "Devaluation and the J-Curve: Some Evidence from LDCs.", *Review of Economics and Statistics*, 67(3), 500–504.
- Bahmani-Oskooee, M., & Alse, J. (1994). "Short-Run versus Long-Run Effects of Devaluation: Error Correction Modelling and Cointegration.", *Eastern Economic Journal*, 20(4),453–464.
- Bahmani-Oskooee, M. & Ratha, A. (2004) "The J-Curve: A Literature Review", *Applied Economics*, 36 (13), 1377-1398.
- Bahmani-Oskooee, M. and Hegerty, S.W. (2010), "The J- and S-Curves: A Survey of the Recent Literature", *Journal of Economic Studies*, 37(6), 580-596.
- Bahmani-Oskooee, M. & Halicioğlu, F. (2017). "Asymmetric Effects of Exchange Rate Changes on Turkish Bilateral Trade Balances", *Economic Systems*, 41(2), 279–296.
- Bahmani-Oskooee, M., & H. Fariditavana, H. (2016). "Nonlinear ARDL Approach and the J-Curve Phenomenon", *Open Economies Review*, 27(1):51–70.
- Bahmani-Oskooee, M., Halicioğlu, F., & Hegerty, S.W. (2016). "Mexican Bilateral Trade and the J-Curve: An Application of the Nonlinear ARDL Model", *Economic Analysis and Policy*, 50, 23–40.
- Bahmani-Oskooee, M., & Saha, S. (2017). "Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Approach and Bilateral J-Curve: India versus Her Trading Partners", *Contemporary Economic Policy*, 35 (3), 472–483.
- Banerjee, A., Dolado, J., & Mestre, R. (1998). "Error-Correction Mechanism Tests for Cointegration in a Single-Equation Framework", *Journal of Time Series Analysis*, 19(3), 267-283.
- Brada, J. C., Kutun, A.H., & S. Zhou. S. (1997). "The Exchange Rate and the Balance of Trade: The Turkish Experience", *Journal of Development Studies*, 33(5), 675–692.
- Cergibozan, R., & Arı. A. (2018). "The Exchange Regime and Trade Balance in Turkey", *The International Trade Journal*, 32(3), 363–387.
- Çelik, S., & Kaya, H. (2010). "Real Exchange Rates and Bilateral Trade Dynamics of Turkey: Panel Cointegration Approach", *Applied Economics Letters*,17(8), 791–795.

- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dhakar, A. A., Fuadah, J., & Mohammad, H. A. (2014). "The Effect of Exchange Rate Movements on Trade Balance: A Chronological Theoretical Review", *Economics Research International*, Vol. 2014, 1-8.
- Durmaz, N. (2015), "Industry level J-curve in Turkey", *Journal of Economic Studies*, 42(4), 689-706.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). "Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing", *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Ertuğrul, A. & Selçuk, F. (2001). "A Brief Account of the Turkish Economy, 1980–2000", *Emerging Markets Finance and Trade*, 37, 6–30.
- Gomes, F. A. R., & Paz, L. S. (2005). "Can Real Exchange Rate Devaluation Improve the Trade Balance? The 1990–1998 Brazilian Case.", *Applied Economics Letters*, 12(9), 525–528.
- Granger, C. W., & Yoon, G. (2002). "Hidden Cointegration", San Diego: University of California Discussion Paper, 2002-02.
- Gupta-Kapoor, A., & Ramakrishnan, U. (1999). "Is there a J-Curve? A New Estimation for Japan." *International Economic Journal*, 13(4), 71–79.
- Halıcıoğlu, F. (2008a). "The J-Curve Dynamics of Turkey: An Application of ARDL Model", *Applied Economics*, 40(18), 2423–2429.
- Halıcıoğlu, F. (2008b), "The Bilateral J-Curve: Turkey versus Her 13 Trading Partners", *Journal of Asian Economics*, 19 (3), 236–243.
- Johansen, S. (1988). "Statistical analysis of cointegration vectors", *Journal of economic dynamics and control*, 12(2-3), 231-254.
- Kale, P. (2001). "Turkey's Trade Balance in the Short and the Long Run: An Error Correction Modelling and Cointegration", *The International Trade Journal*, 15(1), 27–56.
- Karamelikli, H. (2016a). "Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesinde J-Eğrisi Etkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 389-402.
- Karamelikli, H. (2016b). "Linear and Nonlinear Dynamics of the Turkish Trade Balance", *International Journal of Economics and Finance*, 8(2), 70-80.
- Lerner, A. (1944), *The Economics of Control*, Macmillan: London.
- Magee, S. P. (1973). "Currency Contracts, Pass-Through, and Devaluation", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 303–325.
- Marshall, A. (1923), *Money, Credit and Commerce*, Macmillan: London.
- Mayes, D.G., & Viren, M. (2002). "Asymmetry and the Problem of Aggregation in the Euro Area", *Empirica* 29, 47–73.
- Narayan, P. K. (2006). "Examining the Relationship Between Trade Balance and Exchange Rate: The Case of China's Trade With the USA", *Applied economics letters*, 13(8), 507-510.
- Nazlıoğlu, S. & Erdem, E. (2011). "Exchange Rates and Turkish Fresh Fruits and Vegetables Trade with the the EU Countries: Bilateral Trade Data Analysis", *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 23 (2), 93–109.
- Nusair, S. A. (2016). "The J-Curve Phenomenon in European Transition Economies: A Nonlinear ARDL Approach", *International Review of Applied Economics*, 31(1), 1–27.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Ramzan, I. (2021). "U.S.-Turkey Commodity Trade and J-Curve Phenomenon: Evidence from 23 Industries", *Journal of Emerging Economies And Policy*, 6(2), 15-23.
- Rose, A. K., & Yellen, J.L. (1989). "Is There a J-Curve?", *Journal of Monetary Economics* 24 (1), 53–68.
- Rose, A. K. (1990). "Exchange Rates and the Trade Balance: Some Evidence from Developing Countries.", *Economics Letters*, 34(3), 271–275.

- Shin, Y., Yu, B., & Greenwood-Nimmo, M. (2014). "Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in a Nonlinear ARDL Framework." In Festschrift in Honor of Peter Schmidt: Econometric Methods and Applications, edited by R. Sickels and W. Horrace, 281–314. New York, NY: Springer.
- YAZICI, M. (2006). "Is The J-Curve Effect Observable in Turkish Agricultural Sector?", *Journal of Central European Agriculture*, 7(2), 319-322.
- YAZICI, M. (2008). "The Exchange Rate and the Trade Balances of Turkish Agriculture, Manufacturing and Mining", *Quality & Quantity*, Vol. 42, 45-52.
- YAZICI, M. (2010). "Is There a J-Curve Effect in Turkish Services?", *Quality and Quantity*, 44 (1), 167-172.
- YAZICI, M. & Islam, M.Q. (2011) "Impact of Exchange Rate and Customs Union on Trade Balance at Commodity Level of Turkey with EU (15)", *Economic Research*, 24(3), 75-85.
- YAZICI, M. & Islam, Q. (2016). Determinants of Turkish Mining Trade Balance with EU (15): Estimates from Bound Testing Approach", *Journal of Business Economics and Finance*, 5(2), 233-241.
- Yıldırım, A.E. & Saraç, T.B. (2022). "Exchange Rate Volatility and Turkey-Germany Bilateral Trade: An Asymmetry Analysis", *The Journal of International Trade & Economic Development*, 31:5, 783-797.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). "Further Evidence on the Great Crash, the oil-price Shock, and the Unit-Root Hypothesis", *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(1), 25-44.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:03.10.2023 ✓Accepted/Kabul:06.11.2023

DOI:10.30794/pausbed.1370791

Research Article/Araştırma Makalesi

Tepekule, U. ve Köslü, G. (2023). "Yeşil Bütçeleme Yaklaşımı ve Performans Esaslı Program Bütçe Uygulaması: Türkiye İçin Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 59, Denizli, ss. 373-406.

YEŞİL BÜTÇELEME YAKLAŞIMI VE PERFORMANS ESASLI PROGRAM BÜTÇE UYGULAMASI: TÜRKİYE İÇİN BİR DEĞERLENDİRME*

Umut TEPEKULE**, Gizem KÖSLÜ***

Öz

İklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan çevresel, ekonomik ve toplumsal olumsuzluklar uzun süredir çözüme kavuşturulması arzulan bir meseledir. İklim değişikliği sürecini yavaşlatmak ve sebep olduğu negatif etkileri en aza indirmek için hem küresel hem de ulusal düzeyde birçok politika hayata geçirilmektedir. Yeşil bütçeleme yaklaşımı da iklim değişikliği ve neden olduğu olumsuz etkilerle mücadele etmek amacıyla kullanılan ve kamu kesimi iklim politikalarının kamu bütçeleri aracılığıyla uygulanmasını hedefleyen bir bütçeleme yaklaşımıdır. Bu çalışma kapsamında yeşil bütçeleme yaklaşımı; kapsamı ve kullandığı araçlar çerçevesinde açıklanmış, Türkiye’de uygulanmakta olan performans esaslı program bütçe sistemi ile yeşil bütçeleme yaklaşımı arasındaki ilişki değerlendirilmiş ve yaklaşımın Türkiye’de uygulanabilirliği incelenerek önerilerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Türkiye’de yeşil bütçeleme yaklaşımının uygulanabilmesi için merkezi yönetim bütçesinde yer alan bütçe programlarının çevresel öncelikleri, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini ve iklim değişikliği ile mücadele politikalarını içinde barındıracak şekilde düzenlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda yeşil bütçeleme yaklaşımı araçlarından olan kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin çevresel etkilerinin değerlendirilmesi, kamu mali yönetiminde iklim ve çevre odaklı bir bakış açısının benimsenmesi ve kamu kesimi iklim politikalarının izlenmesi, raporlanması ve denetlenmesini sağlayacak bağımsız bir denetim mekanizmasına ihtiyaç duyulduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Yeşil bütçeleme yaklaşımı, Performans esaslı program bütçe sistemi, Sosyal bütçeleme yaklaşımı.*

GREEN BUDGETING APPROACH AND PERFORMANCE BASED PROGRAM BUDGET IMPLEMENTATION: AN ASSESSMENT FOR TÜRKİYE

Abstract

The environmental, economic and social problems caused by climate change have long been a long-standing concern. Many policies are being implemented at both global and national levels to minimize climate change and its negative impacts. Green budgeting approach is a budgeting approach that is used to combat climate change and its negative impacts and aims to implement public sector climate policies through public budgets. Within the scope of this study, the green budgeting approach is explained within the framework of its scope and the tools it uses, the relationship between the performance-based program budget system implemented in Türkiye and the green budgeting approach is evaluated and the applicability of the approach in Türkiye is examined and recommendations are made. Accordingly, it is concluded that in order to implement the green budgeting approach in Türkiye, budget programs in the central government budget should be arranged in a way to include environmental priorities, sustainable development goals and policies to combat climate change. At the same time, the assessment of the environmental impacts of public expenditures and public revenues, which are among the tools of the green budgeting approach, the adoption of a climate and environment-oriented perspective in public financial management, and the establishment of an independent system to monitor, report, and audit public sector climate policies are among the tools of the green budgeting approach.

Keywords: *Green budgeting approach, Performance based program budget system, Social budgeting approach.*

*Bu çalışma Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan; "Yeşil Bütçeleme Yaklaşımı ve Performans Esaslı Program Bütçe Uygulaması: Türkiye İçin Bir Değerlendirme" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: utepekule@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7822-546X>)

***Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: gkoslu@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-6918-1108>)

1. GİRİŞ

İklim değişikliğinin neden olduğu çevresel, toplumsal ve ekonomik etkiler uzun süredir büyük bir sorun olarak kabul edilmekte ve çözüme kavuşturulması gereken ciddi bir küresel mesele olarak görülmektedir. İklim krizinin sebepleri arasında gösterilen fosil yakıt kullanımı, doğal kaynakların aşırı kullanımı, çevreye zarar verecek şekilde yürütülen tarımsal ve endüstriyel üretim biçimleri, tüketim alışkanlıklarımız ve yaşam şeklimiz yaşadığımız çevre ve dünya üzerinde yıkıcı etkilere neden olmakta ve ekolojik dengenin tahribatına sebep olmaktadır. Tüm bu olumsuz etkilerin çözümü ise hem toplumsal hem de ekonomik olarak iklim odaklı bir dönüşümü gerekli kılmaktadır. İklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin günümüzde daha hissedilir olması ve bu konuya ilişkin farkındalığın küresel düzeyde giderek artmasıyla toplumsal ve ekonomik alanda sürdürülebilir bir bakış açısının benimsenmesi önemli hale gelmiştir. Bu doğrultuda hem ulusal hem de küresel düzeyde iklim değişikliği sorunuyla mücadelede alternatif politikalar oluşturma ihtiyacı ortaya çıkmış ve yeşil bütçeleme yaklaşımı da bu politika araçlarından biri olarak görülmeye başlanmıştır.

Yeşil bütçeleme yaklaşımı, iklim değişikliği ve neden olduğu olumsuzlukların telafi edilmesi ve sürdürülebilir bir kaynak yönetiminin tesis edilmesi amacıyla kamu bütçesinin bir araç olarak kullanılmasıdır. Yeşil bütçeleme yaklaşımı ile iklim krizi ve ilgili çevresel hedeflere ulaşmada kamu kesimine düşen sorumluluğun kamu bütçesi aracılığıyla gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Kamu ekonomisinin ve dolayısıyla kamu bütçelerinin milli ekonomiler üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda yeşil bütçeleme yaklaşımının ekonomik ve toplumsal yapıyı etkileyecek şekilde kullanılması iklim krizi ile ilgili çevresel hedeflere ulaşılabilmesi açısından önemli bir mali politika uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kamu bütçelerinde yeşil bütçeleme yaklaşımının benimsenmesiyle ülkelerin iklim krizi ile ilgili çevresel hedeflerini gerçekleştirebileceğini, kamu mali yönetiminde çevresel sürdürülebilirliği tesis edeceğini, ekonomik ve sosyal alanda iklim değişikliğinin neden olduğu veya olacağı istenmeyen etkileri bertaraf edebileceğini söylemek mümkündür. Bu sebeple de çalışma kapsamında; kamu mali yönetiminin en önemli aktörlerinden biri olan kamu bütçesinin iklim krizi ile ilgili çevresel öncelikleri dikkate alan yeşil bütçeleme yaklaşımı ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu, neyi ifade ettiğini ve hangi araçları kullanarak ne düzeyde uygulanabildiğini ortaya koymanın iklim değişikliği ile mücadele açısından önemli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu bakış açısıyla çalışmada amacımız yeşil bütçe yaklaşımını; kapsamı ve kullandığı araçlar kapsamında açıklayarak, Türkiye’de kullanılmakta olan performans esaslı program bütçe sistemi ile yeşil bütçeleme yaklaşımı arasındaki ilişkiyi ortaya koymak, yeşil bütçeleme yaklaşımının Türkiye’de uygulanabilirliğini araştırmak ve bu amaca yönelik önerilerde bulunmaktadır.

Yeşil bütçe yaklaşımına yönelik literatür incelendiğinde ilgili yaklaşıma yönelik çalışmaların sınırlı düzeyde olduğu ancak son zamanlarda uluslararası kuruluşlar tarafından bu konuya verilen önemin arttığı görülmektedir. Bu kapsamda Avrupa Komisyonu (EC), Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından yeşil bütçeleme yaklaşımının kapsamını ve uygulama düzeyini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılarak bu yaklaşımı benimsemek isteyen ülkelere rehberlik etmesi amacıyla yeşil bütçeleme yaklaşımının esasları ortaya konulmaktadır. Türkiye’de de yeşil bütçeleme yaklaşımına yönelik çalışmalar sınırlı düzeyde olsa da son yıllarda bu konuya olan ilginin arttığı görülmektedir. Son yıllarda yeşil bütçelemeye yönelik yapılan akademik çalışmalarda genel olarak uluslararası raporlardan yararlandığı (Doğan & Coşkun, 2021; Avcı, 2022; Günay, 2022) veya yeşil bütçe yaklaşımının daha çok yerel yönetimler kapsamında (Kılıçer, 2016; Kılıçer, 2017a; Kılıçer, 2017b; Ergen, 2021) ele alındığı görülmektedir.

Bununla birlikte Türkiye’de yeşil bütçeleme yaklaşımının merkezi yönetim bütçesi kapsamında değerlendirilmesine yönelik kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu kapsamda değerlendirilebilecek çalışmalarda yeşil bütçeleme yaklaşımı yalnızca kamu harcamaları ve kamu gelirleri boyutlarıyla (Yapıcı, 2015) ele alınarak değerlendirilmiş, merkezi yönetim bütçesinde yer alan iklim ve çevre hedefleri sınırlı düzeyde açıklanabilmiştir. Bu açıdan çalışma kapsamında diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye’de merkezi yönetim bütçesinde kullanılan performans esaslı program bütçe sisteminin temel bileşeni olan bütçe programlarının yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirmesinin yapılması ve sistemin tüm bileşenleri ile yeşil bütçeleme yaklaşımına uyarlanmasına yönelik önerilerde bulunulması amaçlanmaktadır.

Bu kapsamda çalışma iki bölümden oluşacak şekilde tasarlanmıştır. İlk bölümde yeşil bütçeleme yaklaşımı; kavramsal düzey ve kullandığı araçlar çerçevesinde ana hatlarıyla açıklanacaktır. İkinci bölümde ise yeşil bütçe yaklaşımı ve Türkiye’de uygulanmakta olan performans esaslı program bütçe sistemi arasındaki ilişki değerlendirilecektir. Mevcut bütçe sistemi kapsamında uygulanan ve kamu mali yönetiminin hedefleri ile önceliklerini yansıtmayı amaçlayan program sınıflandırması baz alınarak kamu bütçesinin iklim ve çevre politikalarını hangi düzeyde yansıttığı eleştirel bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

2. YEŞİL BÜTÇELEME YAKLAŞIMI

İklim ve çevre hedefleri ile ilgili belirlenen ulusal politikaları gerçekleştirmek için hükümetlerin elinde olan en önemli araçlardan biri kamu bütçeleridir. Bütçeler, tanımı ve özellikleri gereği kamu gelir ve harcamalarının belirlenen hedeflerle uyumlu ve tutarlı bir şekilde kullanılmasında önemli bir role sahiptir. İklim değişikliği ve çevre konusunda da benzer bir fonksiyonu üstlenen kamu bütçeleri; gelir ve giderlerin iklim ve çevreye yönelik olarak belirlenen hedeflerle uyumlu olmasını sağlayarak hem hükümetlerin iklim ve çevre konusunda verdikleri taahhütlere ulaşmasına yardımcı olmakta hem de sürdürülebilir ve iklim değişikliğine karşı dayanıklı toplumlara doğru değişimi desteklemektedir (OECD vd., 2021: 5).

Bu nedenle, yeşil bütçeleme; “kamu harcamaları ve gelir süreçlerinin iklim ve diğer çevresel hedeflerle uyumlu hale getirilmesinde iyileştirmeler sağlamak” ve çevresel politikaları hem ulusal hem de yerel düzeyde yaygınlaştırmak için tasarlanmıştır (Gonguet vd., 2021: 2). Bu tasarım doğrultusunda yeşil bütçeleme, çevresel hedeflere ulaşılmasına yardımcı olmak için bütçe politikası araçlarının kullanılması anlamına gelmekte ve bütçe ve maliye politikalarının çevresel etkilerinin, bunların ulusal ve uluslararası taahhütlerin yerine getirilmesine yönelik tutarlılığının değerlendirilmesini kapsamaktadır (OECD, 2020b: 1). Yeşil bütçeleme, kamu bütçelerinin iklim ve çevresel hedeflerle uyumlu hale getirildiği, kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin çevreye olan etkilerinin belirlendiği ve çevresel performans göstergelerinin kullanıldığı bir bütçe uygulaması olarak tanımlanmaktadır (Bova, 2021a: 1).

İklim değişikliği nedeniyle çevresel tehditlerle karşı karşıya kalan hükümetler, politikalarını iklim değişikliği ve çevreye yönelik olarak verdikleri taahhütlerle daha uyumlu hale getirmek için yeşil bütçeleme yaklaşımını daha fazla uygulamaya koymakta ve bunun için politika araçları oluşturmaktadırlar. Bu araçlar, ülkelerin yıllık ve çok yıllık bütçe süreçlerinin de bir parçası olmaktadır. Yeşil bütçeleme yaklaşımı çok çeşitli şekillerde uygulanabilmekte, her ülkede uygulanabilecek tek tip bir yeşil bütçeleme süreci bulunmamaktadır. Ülkelerin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapılarına göre kullanılan araçlar ve yöntemler farklılıklar gösterebilmektedir. Ancak yeşil bütçe uygulanırken her ülke için yol gösterici olan bazı ortak bileşenler mevcuttur (OECD vd., 2021: 2-10). Dört başlık altında toplanabilecek yeşil bütçeleme uygulamasının ortak bileşenleri aşağıda yar alan Tablo 1’de gösterilerek kısaca açıklanmıştır.

Tablo 1: Yeşil Bütçeleme İçin Ortak Bileşenler

Stratejik Yapı
İklim değişikliğini hafifletme ve değişikliğe uyum politikaları için hükümetler ulusal planlarını ve stratejilerini belirleyerek bütçe süreçlerinde yol gösterici olacak bir stratejik yapı oluşturmalarıdır. Bu tür planlar ve stratejilere dayanan stratejik yapı, yeşil öncelikleri desteklemek için mali planları yönlendirmeye, kamu politikalarına, yatırımlara, gelirlere ve harcamalara ilişkin diğer kararlara rehberlik etmeye yardımcı olur.
Araçlar ve Yöntemler
Yeşil bütçeleme araçları; bilgiye ve kanıta dayalı karar verme, bütçe hazırlama, izleme ve raporlama süreçlerine katkıda bulunabilir, hesap verilebilirliği güçlendirebilir. Yeşil bütçeleme araçları, bir ülkenin mevcut yıllık ve çok yıllık bütçe süreçlerine eklenmelidir.
Kurumsal Yapı
Yeşil bütçelemede güçlü bir kurumsal yapının oluşabilmesi için; rollerin ve sorumlulukların açıkça tanımlanması, iyi tasarlanmış bir yasal çerçevenin oluşturulması gerekmektedir. Bu sürecin tamamlanmasında başta Maliye Bakanlıkları olmak üzere çevre ve iklim değişikliğinden sorumlu bakanlıklar gibi ilişkili bakanlıklar koordinasyon içinde çalışmalıdır.
Raporlama, Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik
Kamu mali yönetiminde yeşil bütçeleme reformunun ilerleyebilmesi için paydaşların hükümet eylemleri hakkında bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Güvenli, kapsamlı, faydalı ve erişilebilir bilgilerin düzenli bir şekilde raporlanması parlamento ve vatandaşlar gibi paydaşların bütçe görüşmelerine katkı da bulunmalarını, süreç hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlayacak; bütçe hakkını güçlendirecektir.

Kaynak: (OECD vd., 2021: 10).

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere yeşil bütçeleme süreci ülkelerin karşı karşıya oldukları çevresel tehditler ve iklim değişikliği sorunlarını göz önünde bulundurarak uyguladıkları bütçe sistemlerini yeşil bütçeleme yaklaşımı ile ele almalarını gerektirmektedir. Öncelikle yeşil bütçe uygulamasının genel çerçevesini çizen bir strateji geliştirme ile başlayan süreç, devamında bütçenin hazırlama, uygulama ve izleme aşamalarında bütçe araçlarının kullanılmasını gerektirmektedir. Aynı zamanda yeşil bütçenin uygulanabilmesi için ilgili kurumların rollerinin ve sorumluluklarının belirlendiği güçlü bir kurumsal yapıya ve uygulama sonuçlarının açık, şeffaf ve hesap verebilirliğe uygun bir şekilde raporlanmasına ihtiyaç duymaktadır. Bu amaçlara ulaşabilmek için ilk aşamada, kamu bütçelerinin temel bileşenlerini oluşturan kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin kullanılması gerekmektedir.

2.1.Yeşil Kamu Harcamaları

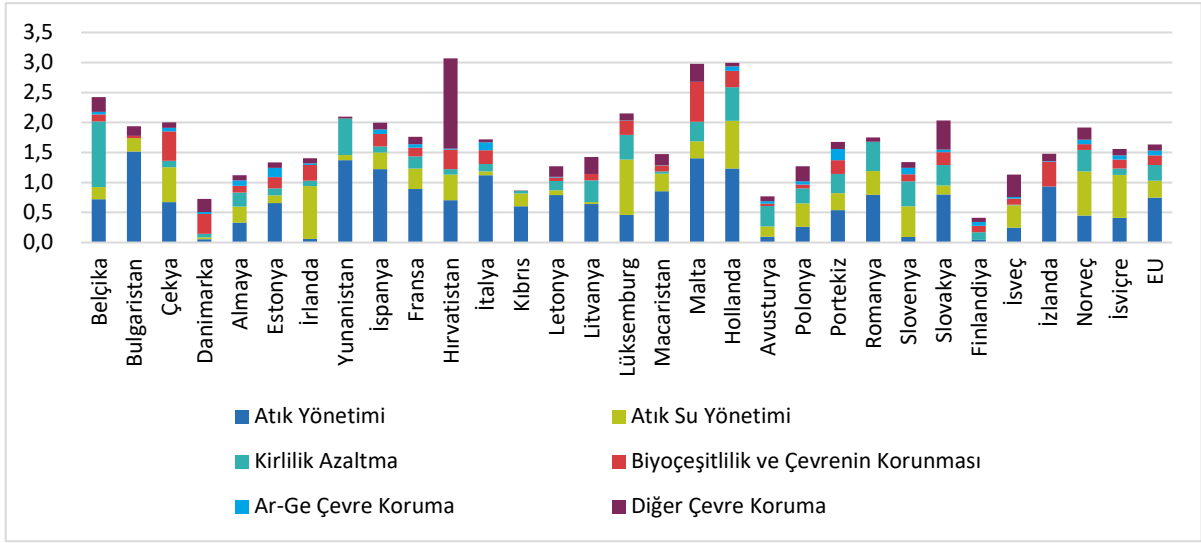
Devletlerin kamusal mal ve hizmet üretimi için yaptıkları giderler kamu harcaması olarak tanımlanmaktadır. Kamu harcamaları çok çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmakla birlikte en çok kullanılan sınıflandırmalardan biri kamu harcamalarının ekonomik sınıflandırmasıdır. Kamu harcamalarının ekonomik sınıflandırmasına göre harcamalar, cari ve yatırım harcamalarını oluşturan reel harcamalar ve transfer harcamaları olarak ikiye ayrılmaktadır. Reel harcamalar genellikle gelir yaratıcı bir özellik gösterirken transfer harcamaları gelir aktarıcı yapıya sahiptir. Transfer harcamaları türlerinden biri olan mali transferler; mali yardımlar ve sübvansiyon ödemeleri şeklinde olabilir (Edizdoğan, 1998: 76-84).

Reel harcamalar içinde yer alan yatırım harcamaları iklim değişikliği ile mücadele politikalarında önemli bir konuma sahiptir. Özellikle kamu kesimi tarafından gerçekleştirilen ve yeşil dönüşümü destekleyici konumda bulunan yeşil enerji yatırımları ve ulaşım sistemlerinde sürdürülebilirliğe yönelik harcamalar buna örnek verilebilir. Ayrıca transfer harcamaları kapsamında gerçekleştirilen mali nitelikli transferler ve sübvansiyonlar da iklim değişikliği ile mücadelede ve çevre koruma faaliyetlerinde sıkça başvurulan harcama türleri arasında yer almaktadır.

OECD verilerine göre 1980 yılından 2020 yılına kadar çevreyle ilgili yapılan sübvansiyonlarda ve sübvansiyon uygulayan ülke sayılarında büyük artışlar olmuştur. Özellikle biyoçeşitlilik ile ilgili olan orman yönetimi ve yeniden ağaçlandırma, organik veya çevre dostu tarım, pestisit içermeyen ekim ve arazi kullanımına yönelik sübvansiyonlar, çevre odaklı sübvansiyonlar (environmentally-motivated subsidies) olarak örnek gösterilebilir. OECD verileri incelendiğinde OECD üyesi ülkeler arasında hem sübvansiyonların miktarı hem de kullanılan sübvansiyonların çeşitliliği bakımından Amerika Birleşik Devletleri ilk sırada yer almaktadır. Onu takip eden ilk beş ülke ise sırayla; Çek Cumhuriyeti, İsviçre, İrlanda, Finlandiya ve Danimarka’dır. Yapılan sübvansiyonlar ulusal düzeyde ve yerel düzeyde olmak üzere ülkelere göre farklılaşabilmektedir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Belçika’da yerel düzeyde yapılan sübvansiyonlar öne çıkmaktadır (OECD, 2021b: 15).

Kamu harcamalarının sınıflandırılmasında kullanılan bir diğer önemli ayırım ise harcamanın yapıldığı kamusal fonksiyonu temel alan fonksiyonel sınıflandırmadır. Bu kapsamda, 1999 yılında OECD ve UNSD (United Nations Statistical Division) tarafından kamu gelirlerinin kullanım amaçlarına göre sınıflandırmasının sağlanması amacıyla COFOG (Classification of the Functions of Government) standardı yayımlanmıştır. Bu sınıflandırma sistemine göre kamu harcamaları genel kamu hizmetleri, savunma hizmetleri, kamu düzeni ve güvenlik hizmetleri, ekonomik işler ve hizmetler, çevre koruma hizmetleri, iskân ve toplum refahı hizmetleri, sağlık hizmetleri, dinlenme, kültür ve din hizmetleri, eğitim hizmetleri, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri olmak üzere 10 temel kamusal fonksiyona ayrılmaktadır. Ayrıca her fonksiyona ait alt düzeyler bulunmaktadır (Eurostat, 2019).

COFOG sınıflandırmasına göre çevre koruma hizmetlerine yönelik harcamalar altı adet alt düzeyde sınıflandırılmaktadır. Bunlar; atık yönetimi, atık su yönetimi, kirlilik azaltma, biyoçeşitlilik ve çevrenin korunması, çevre koruma için araştırma ve geliştirme (AR-GE) ve diğer çevre koruma harcamalarıdır. Bu uluslararası sınıflandırma sistemi, kamu harcamaları içindeki çevresel harcamaların görülebilmesi bakımından pek çok ülke tarafından kullanılmaktadır. Avrupa Birliği ülkeleri de COFOG sınıflandırmasını kullanmakta ve çevre koruma harcamalarını altı alt düzeyde sınıflandırmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerine ait 2021 yılı çevre harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Çevre Harcamalarının Toplam Kamu Harcamaları İçindeki Payı, 2021(%)

Kaynak: (Eurostat, 2023).

Şekil 1 incelendiğinde AB üyesi ülkelerde çevre harcamalarının ağırlıklı olarak atık yönetimi ve atık su yönetimi harcamalarında olduğu görülmektedir. Üye ülkeler arasında bir karşılaştırma yapıldığında ise toplam kamu harcamaları içerisinde çevre koruma hizmetlerine en çok ödenek ayıran ülkelerin sırasıyla Hırvatistan, Hollanda ve Malta olduğu görülmektedir. Ancak ayrılan ödeneklerin diğer kamu harcama türlerine göre toplam kamu harcamaları içerisindeki payının oldukça düşük düzeyde olduğu görülmektedir. Eurostat verilerine göre 1995-2021 dönemi boyunca AB geneli çevre koruma hizmetlerine yönelik kamu harcamalarının düzeyinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Çevre koruma hizmetlerine yönelik kamu harcamalarının toplam kamu harcamaları içerisindeki payı %1,4 ile %1,7 arasında değişirken, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içerisindeki payı %0,7 ile %0,9 arasında değişmektedir (Eurostat, 2023).

İklim değişikliğinin gerçekleşme hızı ve atılması gereken adımların aciliyeti düşünüldüğünde devletlerin ellerindeki mali araçları kullanarak çok daha aktif rol alması gerekmektedir. Ancak yıllar itibariyle çevre koruma hizmetlerine yönelik kamu harcamaları ve sübvansiyonların kullanımında yaşanan artış olumlu olmakla birlikte çevre koruma hizmetlerine yönelik kamu harcamalarının toplam kamu harcamaları ve GSYH içerisindeki payında önemli bir artış olmadığı görülmektedir. Oysaki kamu harcamaları, ülkelerin iklim ve çevre politikalarını finanse edebilmesi ve iklim hedeflerine ulaşabilmesi içinde ellerinde bulundurdukları en önemli kamusal araçlardan biridir. Günümüzde kamu bütçelerinin milli ekonomi, toplum ve çevre üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, hükümetlerin iklim hedeflerine ulaşmak için kamu bütçelerini yeşil bütçeleme yaklaşımına uygun olarak kullanması, özel sektör faaliyetlerini iklim odaklı bir zemine yönlendirmesi ve kamu bütçeleri aracılığıyla toplumsal beklentileri karşılaması gerekmektedir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise kamu bütçelerinin en önemli araçlarından biri olan kamu harcamalarının iklim ve çevre önceliklerini yansıtacak şekilde kullanılması gerekmektedir.

2.2.Yeşil Kamu Gelirleri

İklim değişikliği ile mücadelede önemli olan bir diğer araç kamu gelirleridir. Devletlerin, kamusal ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla gelir elde etmesi gerekmektedir. Bu amaçla da kamu gelirlerinin ana kaynağını oluşturan vergi, resim ve harçlar bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu araçların yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde de kullanımı mümkündür. Devletler söz konusu araçları yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde fiskal amaçtan ziyade çevrenin ve biyoçeşitliliğin korunması ve iklim değişikliği ile mücadele gibi ekstra fiskal amaçları gerçekleştirmek amacıyla kullanmaktadır.

Kamu maliyesi teorisinde vergilerin çevresel amaçlarla kullanımının temelinde dışsallıklar yer almaktadır. Dışsallık "bir ekonomik birimin (alıcı veya satıcı) gerçekleştirdiği ekonomik faaliyet (üretim veya tüketim)

sonucunda, başka ekonomik birimlerin bundan olumlu veya olumsuz etkilenmesi, bu etkiler sonucu elde edilen dışsal faydanın karşılığının ödenmemesi veya dışsal zararın etkisini tazmin edici bir bedelin ödenmemesi" şeklinde ifade edilmektedir (Kargı ve Yüksel, 2010: 187). Dışsallıkların en sık karşılaşılan türlerinden birisi ise çevre kirliliği sebebiyle ortaya çıkan negatif dışsallıklardır. Çevre kirliliği sonucunda ortaya çıkan negatif dışsallıkların sebep olduğu refah kaybının ortadan kaldırılmasına yönelik kamusal çözümlerinin başında ise çevre vergileri gelmektedir. Çevre vergileri ilk olarak Refah Ekonomisi isimli eserinde Pigou tarafından gündeme getirilmiştir. Pigou'nun önerisine göre negatif dışsallık söz konusu olduğunda, negatif dışsallığa neden olan faktör ya da malın tüketimine ya da kullanımına yönelik bir vergi uygulanması gerekmektedir (Edizdoğan, 1998: 22-30; Öztürk, 2020: 42-49).

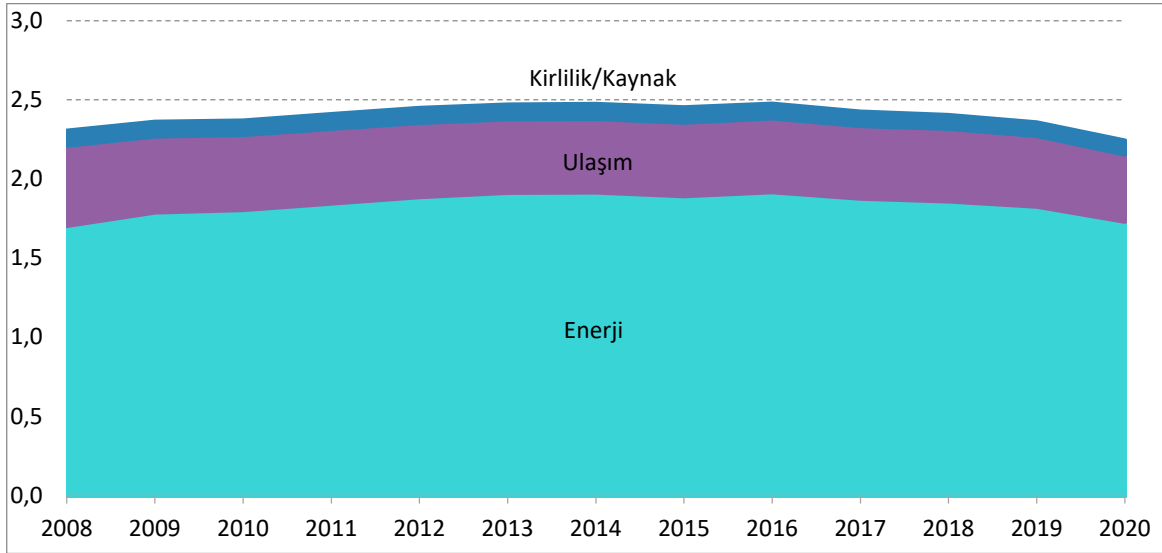
Pigouvien düzenleyici vergiler dışsal maliyete yol açan üretim/tüketim faaliyetlerindeki aşırı üretim/tüketimi önleyerek toplumsal açıdan etkin üretim/tüketim düzeyine ulaşılmasını amaçlamaktadır (Çelebi, 2000: 80-83). Negatif dışsallıklar nedeniyle dışsal maliyet ile en çok karşılaşılan alanlardan biri çevresel zararları olan üretim/tüketim faaliyetleridir. Dolayısıyla çevresel sorunlara ve çevre kirliliğine yol açan üretim/tüketim faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan sosyal maliyetin içselleştirilmesi için düzenleyici vergilerin kullanılması gerekmektedir. Schlegelmilch (1999) çevre kaynaklı negatif dışsallıkların ortaya çıkardığı toplumsal maliyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan vergi düzenlemelerinin sağlayabileceği faydaları şu şekilde ifade etmiştir (Schlegelmilch, 1999: 6);

- Dışsallıklardan kaynaklanan maliyetlerin içselleştirilmesi mümkün hale gelir ve kirleten öder ilkesi uygulanmasına olanak sağlayarak çevresel politikaların ekonomik ve mali politikalara entegrasyonunu sağlar.
- Ekonomik aktörlerin zararlı çevresel faaliyetlerden uzaklaşmalarını teşvik eder,
- Uygun maliyetli kirlilik kontrolüne olanak sağlar,
- Üreticilerin vergi kaynaklı yükledikleri maliyetlerin çeşitliliği, onları yeni inovasyonlara yönlterek yeni üretim biçimleri, enerji kullanımı ve ulaşım alternatifleri geliştirmelerine yardımcı olur.
- Çevre vergilerinden elde edilecek gelir çevreyi iyileştirme amacına yönelik kullanılabilir.

Ulusal ve uluslararası literatürde çevre vergilerinin ne olduğuna yönelik uzlaşmış bir tanım bulunmamaktadır. Çevre vergilerini olumsuz dışsallıkların marjinal etkilerini düzeltmek için alınan bir tür Pigovian vergi olarak tanımlayan veya her türlü verginin ekonomik faaliyetleri etkileme gücüne sahip olduğunu, bu sebeple de enerji ve çevre üzerinde etkilere neden olarak dışsallığa neden olacağını ifade eden, bu kapsamda da her verginin çevre vergisi olarak tanımlanabileceğini belirten tanımlar bulunmaktadır (Sandmo, 1975: 86; Bruvoll, 2009: 1-4; Öner, 2014). Çevre vergilerine yönelik en sık başvurulan tanımlar ise OECD ve Eurostat tarafından yapılan tanımlardır. OECD'ye göre çevre verileri; enerji, motorlu taşıtlar ve ulaşım, emisyonlar, ozon tabakasına zarar veren maddeler, su kirliliği, atık yönetimi, toprak, ormanlar, vahşi yaşam ve biyoçeşitlilik üzerinden alınan, hükümetler için mal ve hizmetlerin nispi fiyatlarını şekillendirmeye yardımcı olan mali araçlardır (OECD, 2023). Eurostat'a göre ise çevre vergileri, çevreyi olumsuz etkilediği belirlenmiş olan maddelerin fiziksel miktarı üzerinden alınan vergilerdir (Eurostat, 2012: 20). Genellikle çevre vergileri; enerji ürünleri üzerindeki tüketim vergileri, ulaşım araçları üzerindeki vergiler, kirlilik vergileri ve doğal kaynak vergileri şeklinde dört ana kategoride gösterilmektedir (Eurostat, 2013: 12-14);

Enerji vergileri; hem ulaşım amaçlı kullanılan benzin ve dizel gibi enerji ürünlerinden hem de enerji üretimi ve tüketimi, merkezi ısı üretimi ve tüketimi gibi statik amaçlarla kullanılan akaryakıt, mazot, kömür ve biyoyakıt gibi enerji ürünlerinin kullanımı üzerinden alınmaktadır. Aynı zamanda sera gazı emisyonları (emisyon kirlilik izinleri nedeniyle elde edilen vergi gelirleri dahil) ve yakıtların karbon içeriği veya neden olduğu emisyon miktarı üzerinden alınan karbon vergileri de enerji vergileri kapsamında değerlendirilmektedir. Ulaşım vergileri; esas olarak motorlu araç sahipliği veya motorlu araçların kullanımı üzerinden alınan vergilerdir. Uçaklar, gemiler ve demiryolları gibi diğer ulaşım araçları ve ilgili taşımacılık hizmetleri üzerindeki vergiler de çevre vergilerinin genel tanımına uygun olduklarında ulaşım vergilerine dahil edilmektedir. Kirlilik vergileri; havaya salınan kirlenici gazlar/emisyonlar, katı atık yönetimi, gürültü ve sulara karışan kirlenici maddeler üzerinden alınan vergilerdir. Kaynak vergileri; su, ormanlar, yabani flora ve fauna gibi doğal kaynakların çıkarılması ve kullanılması üzerinden alınan vergileri kapsamaktadır.

Aşağıda yer alan Şekil 2 incelendiğinde 2008-2020 yılları arasında Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde çevre vergilerinin dağılımını ve gelişimini görmek mümkündür. 2008 yılından 2020 yılı sonuna kadar enerji vergilerinin toplam çevre vergileri içerisinde en çok gelir getiren vergi türü olduğu görülmektedir. Enerji vergilerini ise ulaşım vergileri ve kirlilik/kaynak vergileri izlemektedir. 2020 yılı için Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde çevre vergi gelirlerinin %77'si enerji, %19'u ulaşım ve %4'ü kirlilik ve kaynak kullanımı üzerinden alınmıştır (Eurostat, 2021: 49). 2019 yılıyla kıyaslandığında her üç kategori için de çevre vergilerinin GSYH içerisindeki payının düştüğü görülmektedir.

Şekil 2: 2008-2020 Çevre Vergilerinin Dağılımı EU-27 (%GDP)

Kaynak: (Eurostat, 2021).

2019 yılında çevre vergilerinden elde edilen gelir GSYH'nin %2,4'ü iken, 2020 yılında bu oran %2,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşün ana sebepleri arasında pandemi nedeniyle getirilen hareketlilik kısıtlamaları gösterilmektedir. Çünkü AB'deki enerji vergisi gelirlerinin yaklaşık üçte ikisi ulaşım için kullanılan fosil yakıtlar üzerinden alınan vergilerden elde edilmektedir. 2020 yılında AB genelinde enerji tüketimi %6 oranında düşmüştür; bu düşüşle birlikte çevre vergilerinden elde edilen gelir de düşmüştür ve AB-27'de toplanan toplam vergi gelirlerinin %5,6'sını oluşturmuştur (Eurostat, 2021: 66).

Avrupa Birliği de dahil diğer pek çok ülkede pestisitler, gübreler, orman ürünleri ve kereste hasadı gibi biyoçeşitlilikle ilişkili faaliyetler üzerinden alınan ve yeşil kamu gelirleri kapsamında değerlendirilebilecek vergi türleri de bulunmaktadır. OECD verilerine göre ise günümüzde 62 ülkede 234 çeşit biyoçeşitlilikle ilişkili vergi uygulanmaktadır. Daha sürdürülebilir üretimi ve tüketimi teşvik eden bu vergiler biyoçeşitliliğin korunmasında önemli bir role sahiptir (OECD, 2021b: 7-8).

Yeşil bütçelemenin gerçekleştirilebilmesinin önemli adımlarından biri de vergi politikalarının karbonsuzlaştırılmasıdır (decarbonisation). Karbon fiyatlandırması, karbon yoğun varlıkların maliyetini yükselten, yatırım ve tüketim teşviklerinin karbondan arındırma hedefleriyle uyumlu olmasını sağlayan bir yöntemdir. Karbon fiyatlandırması kapsamında kullanılan en yaygın araçlar karbon vergileri ve emisyon(karbon) ticaret sistemleridir. Karbon vergileri yakıtların içerdiği karbon miktarını baz alan bir özelliğe sahipken (Yerlikaya, 2003: 693), emisyon ticaret sistemleri; sistemin içinde barındırdığı tesislerin faaliyetlerinden kaynaklanan emisyon miktarına bir üst sınır koymaktadır (ÇŞB, 2019b: 4). Ancak OECD verilerine göre karbon fiyatlandırması şu anda olması gereken düzeyde kullanılmamaktadır. Karbon fiyatları, çoğu enerji kullanıcısı ve sera gazı yarıcı faaliyetler için karbonsuzlaştırmayı teşvik edemeyecek kadar düşük düzeylerde (OECD, 2020a: 10-11).

Ayrıca Avrupa Yeşil Mutabakatı ile gündeme gelen Sınırdan Karbon Düzenleme Mekanizması da dış ticarete yönelik vergisel düzenlemeleri temel alan bir yeşil kamu geliri olarak ifade edilebilir. Karbon düzenleme

mekanizması ile seçili sektörler için eşyanın ithalatında oluşacak mali yükümlülüklerin eşyanın karbon içeriğini dikkate alacak şekilde belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu mekanizma ile yeşil dönüşüm hedefleriyle uyumlu olarak Avrupa'nın rekabetçiliğinin korunabilmesi ve üretim ile yatırımların, emisyon azaltım hedefi AB'den az olan ülkelere kaymasının önlenmesi amaçlanmaktadır (T.C Ticaret Bakanlığı, 2021: 12).

Çevresel vergi düzenlemeleri hem ekonomik anlamda hem de iklim değişikliği ile mücadelede çevresel politikaların hayata geçirilebilmesi açısından önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu gelirlerinin iklim ve çevresel hedeflerle uyumlu olacak şekilde kullanılması amacıyla enerji, ulaştırma, kirlilik ve doğal kaynakların kullanımı üzerinden alınan çevresel vergiler başta olmak üzere, karbon fiyatlandırması kapsamında uygulanan karbon vergileri ve emisyon ticaret sistemleri de ekonomik faaliyetlerin iklim ve çevre odaklı bir yapıya kavuşmasına yardımcı olacak nitelikte uygulamalar olarak görülmektedir.

Ancak daha önce de belirtildiği gibi hem çevre vergilerinin hem de karbon fiyatlandırma araçlarının uygulama düzeyinin oldukça sınırlı seviyelerde olduğu, bu nedenle de iklim ve çevresel hedeflere ulaşma konusunda ekonomik faaliyetleri etkileyecek yeterli güce sahip olmadığı görülmektedir. Avrupa Yeşil Mutabakatı ile gündeme gelen sınırdaki karbon düzenleme mekanizması ise dış ticarete yönelik uygulayacağı vergisel düzenlemeler ve yaptırımlarla ekonomik üretim süreçlerini etkilemeyi arzulamakta ve yatırımların karbon yoğun üretim yapan ülkelere kaymasını önlemeyi amaçlamaktadır. Bu düzenlemenin çevre ve iklim üzerinde yaratacağı etki ilerleyen yıllarda ortaya çıkacaktır.

3. YEŞİL BÜTÇELEME YAKLAŞIMININ MERKEZİ YÖNETİM BÜTÇESİ İLE İLİŞKİSİ

İklim değişikliği ile mücadele amacıyla belirlenmiş hedeflere ulusal düzeyde ulaşabilmek ve sürdürülebilir kaynak yönetimini sağlayabilmek için merkezi yönetim bütçelerinin yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde tasarlanması gerekmektedir. Yeşil bütçeleme yaklaşımının uygulanabilmesi için oluşturulmuş tek bir metodoloji bulunmadığından (OECD vd., 2021: 2-10) ilgili yaklaşım, bir ülkede hangi bütçe sisteminin uygulandığı fark etmeksizin mevcut bütçe sistemine entegre edilebilecek bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda çalışmanın devamında Türkiye'de uygulanan performans esaslı program bütçe sistemi yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde ele alınacaktır. İlk olarak mevcut bütçe sistemi hakkında ana hatlarıyla bilgi verilecek olup devamında yeşil bütçeleme yaklaşımının üst politika belgeleri ile olan ilişkisi değerlendirilecektir. En son aşamada ise Türkiye'de şu anda uygulanmakta olan performans esaslı program bütçe sisteminin temelini oluşturan bütçe programları; çevresel öncelikler, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve iklim değişikliğiyle mücadele kapsamında yürütülen politikalar kapsamında değerlendirilecektir.

3.1. Yeşil Bütçeleme Yaklaşımı ve Performans Esaslı Program Bütçe İlişkisi

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun kabul edilmesinin ardından uygulamaya konulan ve 2008 yılından itibaren tüm genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinde uygulanan Performans Esaslı Bütçe Sistemi, neden olduğu olumsuzlukların giderilmesi amacıyla 2021 yılında "Performans Esaslı Program Bütçe Reformu"na tabi tutulmuştur (SBB, 2020a: 43; SBB, 2022b: 139). Performans Esaslı Program Bütçe Reformu ile bütçe sistemine program sınıflandırılmasının dahil edilmesine karar verilmiş ve bütçe programları aracılığıyla üst politika belgeleri ve performans bilgisi arasında ilişki kurulması amaçlanmıştır. Kamu hizmetleri politika hedef ve öncelikleri ile sonuçları arasında ilişki kurulmasına yardımcı olmak, mali saydamlık ve hesap verebilirliğe katkı sağlamak ve bütçenin uluslararası standartlarla uyumlu hale gelmesi amacıyla 2021 yılından itibaren merkezi yönetim bütçe kanunlarının bütün unsurlarıyla "Performans Esaslı Program Bütçe" sistemine uygun olarak hazırlanmasına ve uygulanmasına karar verilmiştir (SBB, 2022b: 139; SBB, 2022a: 12).

Program bütçe sistemi; "harcamaların program sınıflandırılmasına göre tasnif edildiği, harcama önceliği geliştirme konusunda karar alıcılara kamu hizmet sunumu performansına ilişkin bilgilerin sağlandığı ve bu bilgilerin kaynak tahsisi sürecinde sistematik olarak kullanıldığı bir bütçeleme sistemi" olarak tanımlanmaktadır (SBB, 2020a: 5). Sisteme geçişle birlikte kurulan program sınıflandırması ve performans göstergeleri ilişkisi sayesinde, kamu kaynaklarının hangi amaçla, nerede ve nasıl kullanıldığına ilişkin sonuçların izlenebilmesi amaçlanmaktadır. Aynı zamanda performans göstergeleri, belirlenen hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının tespitinin yapılmasına da imkân vermektedir. Bütçe harcamaları; programlar, alt programlar ve faaliyetler düzeyinde sınıflandırılarak

kamu kaynaklarının hangi önceliklere göre dağıtıldığı görülebilecek ve kaynak tahsisi ile kamu hizmetleri arasında bağlantı kurulabilecektir (SBB, 2019b; 10-21). Program sınıflandırmasının amacı, kamu politikaları ile kamu hizmetlerinin çıktı ve sonuçları arasında ilişki kurmak, bütçe karar süreçlerini desteklemek ve kamu kaynaklarının harcama önceliklerine göre tahsis edilmesini sağlamaktır (SBB, 2020a: 16).

2023 yılı Merkezi Yönetim Bütçesi kanun teklifinde kamu hizmetlerinin gerçekleşmesinde harcama önceliklerine göre kaynak tahsisinin sağlanması amacıyla 68 adet programa yer verilmiştir. Bütçe programlarının her biri için, programın koordinasyonundan ve yürütülmesinden sorumlu idareler, programların amacını ve başarısını değerlendirebilmek amacıyla anahtar göstergeler oluşturulmuştur. Belirlenen bütçe programları kamu kaynaklarının nasıl ve hangi önceliklere göre kullanılacağına planlanması bakımından önem arz etmektedir. Bu nedenle mevcut bütçe programlarının yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmesi, kamu mali yönetiminin iklim ve çevre odaklı bir bakış açısını harcama önceliklerinde yansıtıp yansıtmadığının görülmesini sağlayacaktır.

3.2. Üst Politika Belgeleri ve Yeşil Bütçe Yaklaşımı İlişkisi

Türkiye’de bütçe sürecine ve uygulamasına yön veren temel üst politika belgelerini Kalkınma Planı ve Orta Vadeli Program olarak ifade etmek mümkündür. Kalkınma planları ve orta vadeli programlar merkezi yönetim bütçelerinin hazırlanmasına esas oluşturan belgeler niteliğinde olduğundan bu plan ve programların iklim ve çevresel hedeflere ne derece yer verdiğinin incelenmesi bütçe programlarının yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmesi noktasında yarar sağlayacaktır. Bu amaçla, bu başlık altında halen yürürlükte olan On Birinci Kalkınma Planı ve son iki yıla ait olan 2022-2024 ile 2023-2025 Orta Vadeli Program’larına ait iklim ve çevre hedefleri, ayrıntılarına yer verilmeden ana hatlarıyla yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilecektir.

On Birinci Kalkınma Planı kapsamında belirlenen ana politika başlıkları arasında iklim ve çevresel hedeflere yönelik politika hedeflerine yer verildiği ve bu politikaların ağırlıklı olarak yaşanabilir şehirler, sürdürülebilir çevre başlığı altında yoğunlaştığı görülmektedir (SBB, 2019a). Yaşanabilir şehirler ve sürdürülebilir çevre hedefinde çevre kirliliği, ormansızlaşma, kuraklık ve biyoçeşitlilik kaybı gibi çevre problemlerinin toplum için ciddi tehdit oluşturduğu, yüksek sera gazı emisyonlarının ve iklim değişikliğinin insan yaşamını ve kalkınma sürecini büyük ölçüde etkilediği belirtilmiştir. Bu nedenle sürdürülebilir çevre ve doğal kaynak yönetiminin önemi üzerinde durulmuş, iklim değişikliğine dirençli alt yapı çalışmalarına, sürdürülebilir üretim ve tüketim mekanizmalarının oluşturulmasına, çevre kirliliğinin ve biyoçeşitlilik kaybının azaltılmasına yönelik politikalara öncelik verileceği ifade edilmiştir (SBB, 2019a: 157). Ayrıca On Birinci Kalkınma Planı’nda Türkiye’nin iklim değişikliğinden en çok etkilenen ülke grupları arasında yer aldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle ilgili planda iklim değişikliği ile mücadele politikaları kapsamında yeşil büyüme stratejilerine önem verileceği, emisyon artış trendinin azaltılmasına yönelik politikalar izleneceği ve iklim değişikliği uyum çabalarının devam edeceği vurgulanmıştır (SBB, 2019a: 26). Ancak Kalkınma Planı ’nda iklim ve çevre hedefine yönelik birçok politikaya yer verilmesine rağmen bu politika ve hedeflerin genellikle yüzeysel ve çok genel ifadeler içerdiği dikkat çekmektedir.

Orta Vadeli Program kapsamında ise kalkınma planından farklı olarak 2022-2024 ve 2023-2025 dönemi için hazırlanmış olan OVP’lerde yeşil dönüşüme yönelik politika ve tedbirlere ayrı bir başlık altında yer verildiği, iklim ve çevresel hedeflere yönelik yeşil dönüşüm politikasının makroekonomik hedefler arasında yer aldığı görülmektedir. 2022-2024 dönemini kapsayan OVP’de bu amaca yönelik yedi politika ve tedbir belirlenmişken, 2023-2025 dönemini kapsayan OVP’de bu alana yönelik yirmi bir politika ve tedbir belirlenmiştir. Özellikle son dönem için hazırlanan politika belgesinde yeşil dönüşüm hedeflerinin belirlenmesinde Avrupa Yeşil Mutabakatı’nın etkili olduğu ve önceki dönem OVP’sine göre daha kapsamlı ve somut hedefler koyulduğu görülmektedir (HMB ve SBB, 2021; HMB ve SBB, 2022). OVP’nin hem kamu ekonomisinde bütçe politikalarının temelini oluşturması hem de özel sektör faaliyetlerini yönlendirici etkisi düşünüldüğünde ilgili politika belgesinde iklim ve çevre hedeflerine yönelik politikaların belirlenmesi yeşil bütçe yaklaşımının Türkiye’de yerleşmesi ve uygulanabilirliği açısından oldukça önemlidir.

3.3. 2023 Bütçe Programlarının Yeşil Bütçe Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi

2023 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu'nda kamu kaynaklarının hangi önceliklere göre tahsis edildiğini gösteren 68 adet program bulunmaktadır. Bu bütçe programları, 2023 yılı Bütçe Gerekçesi'nin IV. Bölümde yer alan "program performans bilgisi" başlığı altında çeşitli göstergelerle birlikte açıklanmaktadır. Bütçe gerekçesinin program performans bilgisi bölümünde; "program amacı, program kapsamı, anahtar göstergeler, programı yürüten idareler, programın koordinasyonundan sorumlu idare, program kapsamında yürütülen alt program ve faaliyetler ile ödenek ve harcama verileri ve alt program performans bilgisi" yer almaktadır (SBB, 2020a: 21).

Program amacı, toplumdaki gereksinimleri ve beklentileri karşılamak için üst politika belgelerinde belirlenen öncelikli hedefleri yansıtmakta ve ulaşılmak istenen sonuçları göstermektedir. Anahtar göstergeler ise program kapsamında gerçekleştirilen faaliyetlerin ilerleme durumunu ölçmeye yarayan, ulusal ve uluslararası standartlarda veri sunmayı amaçlayan performans göstergeleridir. İlgili bütçe belgelerinde anahtar göstergelerin kapsamının, bütçe programları aracılığıyla gerçekleştirilmek istenen amaçların ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini dikkate alacak şekilde çok yönlü olarak tasarlandığı belirtilmektedir (SBB, 2020a: 21-25).

Çalışmanın devamında 2023 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerekçesi'nde yer alan bütçe programların yeşil bütçeleme uygulamalarına yönelik olup olmadığı başka bir ifadeyle, iklim değişikliği, doğanın ve biyoçeşitliliğin korunması, ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliği ve yeşil dönüşüm amaçlarını gözetip gözetmediği değerlendirilecektir. Aynı zamanda incelenen bütçe programlarının her biri için programın yeşil bütçeleme yaklaşımına daha iyi katkı vermesini sağlayacak çeşitli anahtar gösterge önerilerine yer verilecektir. Değerlendirme kapsamında 2023 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gerekçesi'nde yer alan 68 bütçe programından 12 tanesi seçilmiştir. Bütçe programları; üst politika belgelerinde yer alan yeşil dönüşüm hedefleri ve iklim krizi ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilebilen alanlara yönelik olup olmadıkları analiz edilerek ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile olan ilişkisi de göz önünde bulundurularak seçilmiştir.

3.3.1. Araştırma, Geliştirme ve Yenilik Programı

Analiz edilecek bütçe programlarının ilki olan Araştırma, Geliştirme ve Yenilik Programı, iklim krizi nedeniyle ortaya çıkan olumsuzlukların çözümünde kritik bir öneme sahiptir. Yeşil dönüşüme yönelik Ar-Ge faaliyetleri hem Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri hem de Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında belirlenen hedeflerin merkezinde yer almaktadır. Dokuzuncu Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi olan "Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı" hedefi dayanıklı altyapı hizmetlerini, sürdürülebilir ve yenilikçi sanayi faaliyetlerinin desteklenmesinin önemi üzerinde durmaktadır. Avrupa Yeşil Mutabakatı ise yeni, çevre dostu ve sürdürülebilir yeşil teknolojilerin iklim hedeflerine ulaşmak için önemli bir araç konumunda olduğunu vurgulamaktadır (EC, 2019: 18; UN, 2023b).

Çevre korumaya yönelik Ar-Ge faaliyetleri, COFOG sınıflandırmasının içinde yer alan çevre koruma hizmetlerinin alt düzeylerinden biri olmasına rağmen genellikle kamu bütçelerinin en az harcama yaptığı faaliyetler arasında yer almaktadır (bkz. Şekil:1). Ancak iklim değişikliği ile mücadelede kalıcı ve kapsamlı sonuçlar elde edilebilmesi için mevcut üretim ve tüketim kalıplarımızın iklim ve çevre önceliklerimizi yansıtacak şekilde değişmesi gerekmektedir. Kamu bütçelerinde yenilikçi ve sürdürülebilir Ar-Ge faaliyetlerine tahsis edilen ödeneklerin artırılması; sanayi, teknoloji, ulaşım ve tarım gibi pek çok sektörü etkileme gücüne sahiptir.

Türkiye'de Araştırma, Geliştirme ve Yenilik Programı'nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 2'de gösterilmiştir. 2022-2024 dönemi ve 2023-2025 dönemi Orta Vadeli Programlarında yeşil dönüşüm politika ve hedefleri arasında Ar-Ge faaliyetlerinin yeşil dönüşümü hızlandıracak şekilde kullanılacağı, yeşil dönüşümü destekleyecek olan tarım, sanayi, ulaştırma ve enerji sektörlerine yönelik Ar-Ge projelerine destek verileceği ifade edilmektedir.

Tablo 2: Program 1: Araştırma, Geliştirme ve Yenilik

Program Adı: Araştırma, Geliştirme ve Yenilik			
Program Amacı: Ar-Ge ve Yenilik Kabiliyetinin Güçlendirilmesi ve Yeniliği Esas Alan Bir Yapıya Kavuşturulması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	6.842.675	12.049.130	18.589.474
Anahtar Göstergeler			
1- Ar-Ge harcamasının GSYH'ye oranı			
2- Tam zamanlı eşdeğer cinsinden Ar-Ge personeli sayısı			
3- Türkiye kaynaklı bilimsel yayın sayısı			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Kalkınma Planı ve OVP gibi üst politika belgelerinde yeşil dönüşümü destekleyecek Ar-Ge faaliyetlerine yönelik hedefler yer almasına rağmen yukarıda yer alan Tablo 2'de de görüleceği üzere Araştırma, Geliştirme ve Yenilik Programı'nda bu amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak ne program amacında ne de program anahtar göstergelerinde bir atıfta bulunulmamış ve hedefe yönelik herhangi bir gösterge belirlenmemiştir. Özetle Türkiye'de Araştırma, Geliştirme ve Yenilik Programı'nda yeşil bütçeleme yaklaşımına yönelik önceliklerin uygulamada hayat bulmadığını ifade etmek mümkündür.

Bu nedenle Türkiye'de Araştırma, Geliştirme ve Yenilik Programı'nın yeşil bütçeleme yaklaşımını yansıtabilmesi için iklim değişikliği ve sürdürülebilir çevre odaklı Ar-Ge faaliyetlerini takip edip ölçmeye yarayacak bir anahtar gösterge eklenmelidir. Bu anahtar göstergeye yönelik olarak en az bir alt program ve alt program performans göstergesi eklenerek bu çerçevede yürütülen faaliyetler için ödenek tahsisine imkân sağlanmalıdır. İklim odaklı Ar-Ge faaliyetlerinin teşvik edilmesiyle ortaya çıkacak yenilikçi çözümler sadece teknoloji, ticaret ve ekonomi gibi pek çok alanda avantaj sağlamayacak aynı zamanda yeşil bütçeleme yaklaşımının tüm bu alanlarda uygulanmasına öncülük edecektir.

3.3.2. Karayolu Ulaşımı Programı

Karayolu ulaşımı, küresel ısınma ve iklim değişikliği üzerinde olumsuz etkileri en fazla hissedilen ulaşım sektörüdür. Ulaşım sektörleri arasında karbon emisyonu bakımından yaklaşık %74'lük paya sahiptir (Rodrigue, 2020). Türkiye'de ise ulaştırma kaynaklı karbon emisyonlarının %95'i karayolu ulaştırma faaliyetleri sebebiyle gerçekleşmektedir (ÇŞİDB, 2023j). Ulaştırma sektöründe kullanılan enerji miktarı ise 1990 yılı ile kıyaslandığında 2020 yılı için %209 oranında artış göstermiştir. Enerji tüketimi açısından en yüksek kullanım ise %95 ile karayolu ulaşımına aittir (ÇŞİDB, 2023i).

Karayolu ulaşımı sektöründe kullanılan enerji kaynaklarının büyük çoğunluğunu fosil yakıtların oluşturduğu düşünüldüğünde karayolu ulaşımının fosil yakıt kullanımında büyük bir paya sahip olduğu söylenebilir (IEA, 2023d). Karayolu ulaşımı kaynaklı fosil yakıt kullanımı; hava, su, toprak kalitesinde bozulma, biyoçeşitlilik kaybı ve küresel sıcaklık artışı gibi pek çok olumsuz etkiye neden olmaktadır.

Dolayısıyla Türkiye'de de karayolu ulaşımı hem ulaşım sektörünün sebep olduğu emisyonun önemli bir kısmını oluşturmakta hem de fosil yakıtların yoğun kullanımı neticesinde önemli çevresel sorunlara neden olmaktadır. Bu nedenle yeşil bütçeleme kapsamında incelenmesi gereken bütçe programlarından biri Karayolu Ulaşımı Programı olarak karşımıza çıkmaktadır. Karayolu Ulaşımı Programı'nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Program 2: Karayolu Ulaşımı

Program Adı: Karayolu Ulaşımı			
Program Amacı: Karayollarında Güvenli, Konforlu, Kesintisiz ve Çevreye Duyarlı Ulaşım Hizmetlerinin Sağlanması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023(teklif)
	32.675.288	81.580.073	114.166.135
Anahtar Göstergeler			
1- Bölünmüş yol uzunluğu (otoyol dâhil) (kümülatif)			
2- BSK ¹ kaplamalı yol ağı (kümülatif)			
3- Otoyol uzunluğu (kümülatif)			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Yukarıda Tablo 3’te yer alan verilerden hareketle karayolu ulaşımı programı değerlendirildiğinde, ilgili program amacında çevreye duyarlı ulaşım hizmetlerinin sağlanması ifadesi yer almasına rağmen programın anahtar göstergeleri arasında iklim değişikliği ile ilişkili çevresel hedeflere yönelik herhangi bir gösterge belirlenmediği görülmektedir. Oysaki iklim değişikliği ile mücadelede fosil kaynak kullanımının azaltılması ve karayolu kaynaklı emisyon oranlarının azaltılmasına yönelik politikalar geliştirmek gerekmektedir. Program kapsamında verilen anahtar göstergeler mevcut karayolu ağının nitelik ve niceliği ile karayolu ulaşımının kullanımını arttırmaya yarayacak göstergelerdir.

Yeşil bütçeleme yaklaşımı kapsamında Karayolu Ulaşımı Programı’nı değerlendirildiğinde program amacında da belirtildiği gibi çevreye duyarlı ulaşım faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için karayolu ulaşımında yeşil dönüşümü sağlamaya yönelik politikalara ve bu politikaları yansıtabilecek ek anahtar göstergelere ihtiyaç vardır. Bu göstergeler arasına “karayolu ulaşımı kaynaklı fosil enerji tüketimi oranı”, “karayolu ulaşımında biyoyakıt kullanım oranı” ve “karayolu ulaşımında elektrik kullanım oranı” gibi veriler eklenebilir ve böylelikle çevre dostu yakıt kullanımının özendirilmesi bir anahtar gösterge haline getirilebilir. Alt programların ve alt program performans göstergelerinin de bu doğrultuda düzenlenmesi ile karayolu ulaşımı yakıt kullanımında hem kamu kesiminde hem özel sektörde hem de bireysel kullanımda yeşil dönüşümün finansmanı bütçe ödenekleri aracılığıyla desteklenebilir.

Aynı zamanda sürdürülebilir çevre hedefine yönelik olarak özellikle şehir içi karayolu ulaşımında bisiklet kullanımının yaygınlaştırılmasını amaçlayan göstergeler hem program hem de alt program düzeyinde eklenebilir. Bu göstergeler karbon salınımının azaltılması, trafik yoğunluğunun azaltılması, şehir içi otomobil kullanımının azaltılması ve şehirlerde yaşamın kolaylaştırılmasına hizmet etmenin yanında ilgili programın yeşil bütçeleme yaklaşımına uygun hale gelmesini sağlayarak ilgili sürdürülebilir faaliyetlere kaynak aktarılmasını da mümkün kılacaktır.

3.3.3. Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası Programı

İklim değişikliğinin ve dünyanın şu anda karşı karşıya olduğu iklim krizinin en önemli nedenlerinden biri enerji kullanımı nedeniyle ortaya çıkan sera gazı emisyonlarıdır. Dünyada birincil enerji üretiminde fosil yakıtlara olan bağımlılık 2020 yılı itibarıyla yaklaşık %84’tür. Fosil yakıt arzının yaklaşık %67’sini petrol ve kömür üretimi oluşturmaktadır (Yılmaz ve Türkyılmaz, 2022: 5). Petrol ve kömür üretiminden kaynaklanan sera gazı emisyonlarının toplam enerji üretimi emisyonları içindeki payı ise %76,3’tür (IEA, 2023b).

Türkiye’de birincil enerji üretiminin toplam enerji arzını karşılama oranı 2000 yılında %33 seviyelerindeyken 2020 yılı itibarıyla bu oran %29,8 olarak gerçekleşmiştir. Birincil enerji üretiminin %35’i kömürden oluşurken %7,6’sı petrolden oluşmaktadır (Yılmaz ve Türkyılmaz, 2022: 12). Türkiye’de sektörler arası sera gazı emisyon oranları incelendiğinde ise %71,3’ünün enerji sektörü kaynaklı olduğu görülmektedir (TUİK, 2023). Türkiye’de de tıpkı dünyada olduğu gibi sera gazı salınımının en önemli kaynaklarından biri enerji sektörüdür. Bu doğrultuda

1 Bitümlü sıcak kaplamalı yol ağı.

yeşil bütçeleme kapsamında incelenmesi gereken bütçe programlarından biri Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası Programı'dır. Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası Programı'nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Program 3: Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası

Program Adı: Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası			
Program Amacı: Enerji Kaynaklarını Verimli ve Çevreye Duyarlı Şekilde Değerlendirerek Sürdürülebilir Arz Güvenliğini ve Enerji Piyasalarında Rekabetçi Enerji Fiyatlarının Oluşmasının Sağlanması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	6.365.790	159.469.918	406.535.476
Anahtar Göstergeler			
1- Birincil enerji yoğunluğu ² (iklim etkisinden arındırılmış)			
2- Elektrik kurulu gücü			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

İklim değişikliği ile mücadele etmek ve küresel sıcaklık artışını 1,5° seviyelerinde tutabilmek için enerji üretim ve tüketim politikalarında değişikliklere ihtiyaç vardır. İklim politikalarına kısa vadede uyum sağlayabilmek için kullanılan kısa vadeli çözümlerden biri de enerji verimliliğine odaklanılmasıdır. Bu kapsamda endüstri, ulaşım ve binalarda enerjide verimliliğin sağlanmasına yönelik yatırımlar yapılmaktadır (Güven, 2022: 299-301). Kamu kesiminin bu alanda öncülük etmesi özel sektörde bu alana ilgi göstermesi için önemlidir. Kamusal alanda enerji verimliliğinin artırılmasına yönelik yatırımların yapılabilmesi için ise gerekli olan finansman kamu bütçesi aracılığıyla karşılanmalıdır.

Enerji verimliliğinin önemli göstergelerinden birisi ise birincil enerji yoğunluğudur. Dolayısıyla ilgili bütçe programının amacı göz önüne alındığında program anahtar göstergesi olarak "birincil enerji yoğunluğu"nun belirlenmesi yeşil bütçeleme yaklaşımı ile örtüşmektedir. Türkiye'de birincil enerji yoğunluğu göstergesi zaman içinde azalma eğilimi göstermektedir, ancak; halen OECD ve Avrupa Birliği ortalamasının üzerinde seyretmektedir (ETKB, 2022). Enerji yoğunluğu göstergesinde meydana gelen düşüş enerji verimliliğinin iyileşmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle söz konusu göstergenin iyileşmesini sağlamaya yönelik alt programlar oluşturularak ödenek aktarımı sağlanmalı ve bu alandaki ilerlemeyi destekleyecek şekilde alt program performans göstergeleri ile iyileşme süreci izlenmelidir.

Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası Programı'nın içeriği, yeşil bütçeleme kapsamında eklenecek olan yeni anahtar göstergeler ile genişletilebilir. Bu kapsamda karşımıza çıkan uygulamalardan biri yenilenebilir enerji kullanım oranlarının artırılmasıdır. Türkiye'de de yenilenebilir enerji santrallerinin toplam elektrik üretimi içerisindeki payı yıllar itibarıyla gelişme göstermiştir. 2006 yılında yenilenebilir kaynaklı kurulu gücün toplam kurulu güç içerisindeki payı %32 civarındayken 2021 yılında bu oran %53,33 olarak gerçekleşmiştir (Serdar, 2022: 198).

Bu açıdan Enerji Arz Güvenliği, Verimliliği ve Enerji Piyasası Programı'na eklenecek "yenilenebilir enerji üretimi" veya "yenilenebilir enerji kullanımı" anahtar göstergesi, programı yeşil bütçeleme yaklaşımıyla uyumlu hale getirecek ve programın yeşil bütçeleme yaklaşımına daha güçlü katkı yapmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda alt program düzeyinde yenilenebilir enerji üretiminin hangi kaynaktan elde edildiğine yönelik, güneş, rüzgar, hidroelektrik ve jeotermal enerji gibi alt program performans göstergeleri eklenerek söz konusu alana kamu bütçesinden ödenek tahsis edilmesi sağlanabilir. Ayrıca 2023-2025 OVP'de emisyon oranlarının azaltılmasına katkı sağlaması için yeşil hidrojen ve enerji depolama teknolojilerine yönelik yatırımların genişletileceği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda önerilen program anahtar göstergesi ve alt program ile alt program performans göstergeleri, ilgili teknolojilere yönelik yatırımlara kaynak ayrılmasını sağlayarak 2023-2025 OVP'de yer alan bu hedefin gerçekleştirilmesine katkı verebilir.

² Bölgesel ve ülkeler bazında bir birim GSYİH yaratabilmek için ne kadar enerji gerektiğini ölçen bir enerji verimliliği göstergesidir.

3.3.4. Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı Programı

Küreselleşme ile ortaya çıkan uluslararası ticaret ve küresel tedarik zincirlerinin sürdürülebilirliği büyük oranda kombine taşımacılık ve lojistik faaliyetlerine bağlıdır. Küresel yük taşımacılığı 2000-2015 yılları arasında %68 oranında artış göstermiştir ve 2050 yılına kadar ise 3,5 kat artış göstermesi beklenmektedir. Küresel taşımacılık faaliyetleri enerji, endüstri ve tarım sektöründen sonra dördüncü en büyük sera gazı emisyon kaynağıdır. Karbon yoğun olan yük taşımacılığı faaliyetleri aynı zamanda partikül madde ve karbon siyahı emisyonları açısından da çevre ve iklim üzerinde olumsuz etkileri oldukça yüksek bir sektördür. Aynı zamanda yük taşımacılığı kaynaklı emisyon miktarı yolcu taşımacılığı kaynaklı emisyon miktarına oranla daha fazla büyümektedir (IPCC, 2022: 1056).

Taşımacılık faaliyetlerinin sera gazı emisyon miktarları; taşımacılık türüne göre değişiklik göstermektedir. Dünyada taşımacılık faaliyetleri kaynaklı sera gazı emisyonlarının yaklaşık %70'i karayolu taşımacılığı, yaklaşık %10'u ise denizyolu taşımacılığı kaynaklı gerçekleşmektedir (IPCC, 2022: 1055). Dünyada taşımacılık faaliyetlerinin iklim ve çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılması için taşımacılık faaliyetlerinin karbon yoğunluğunun azaltılmasına yönelik enerji verimliliği, dijitalleşme ve biyoyakıt yakıt kullanımı gibi çeşitli uygulamalara başvurulmaktadır (IPCC, 2022). Aynı zamanda AB Yeşil Mutabakatı'nda da kombine taşımacılık faaliyetlerini sürdürülebilir kılmak için karayolu ile yapılan iç yük taşımacılığının %75'inin demiryolu ve iç su kanallarına kaydırılmasına yönelik politikalar izleneceği belirtilmiştir (EC, 2019: 10).

Türkiye'de ise yük taşımacılığı faaliyetlerinin yaklaşık %90'ı karayolu ulaşımı aracılığıyla yapılmaktadır. Dolayısıyla yük taşımacılığı kaynaklı emisyon salınımının büyük bir kısmını karayolu taşımacılığı oluşturmaktadır (ÇŞİDB, 2023i). Bu nedenle Türkiye'de kombine taşımacılığın iklim odaklı bir yapıya kavuşması ve yeşil lojistik faaliyetlerin desteklenmesi amacıyla "Kombine Taşımacılık Yönetmeliği" hazırlanmış ve 2022 yılında 31848 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Yönetmelik, yeşil lojistik faaliyetleri yürütecek olan gerçek ve tüzel kişilere belirli şartları sağlamaları halinde verilecek destek ve imtiyazları düzenlemektedir. Yönetmelik kapsamında belirlenen teşvik, muafiyet, istisna ve indirimlerden yalnızca yeşil lojistik belgesine sahip olan gerçek ve tüzel kişiler yararlanabilecektir.

Yapılan değerlendirmelerden anlaşılacağı gibi kombine taşımacılık, lojistik ve mal taşımacılığı hem Türkiye için hem de küresel düzeyde önemli bir emisyon kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı yeşil bütçeleme kapsamında incelenmesi gereken bütçe programlarından biridir. Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı Programı'nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Program 4: Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı

Program Adı: Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı			
Program Amacı: Kombine Taşımacılık – Lojistik Hizmetlerinin Geliştirilmesini ve Serbest, Adil ve Sürdürülebilir Bir Rekabet Ortamında Yapılmasının; Tehlikeli Madde Taşımacılığının Karayolu, Denizyolu, Demiryolu ve Havayolu ile Emniyetli Bir Şekilde Gerçekleştirilmesinin Sağlanması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	759.260	583.716	760.241
Anahtar Göstergeler			
1- Demiryolu hat verimliliği			
2- Toplam yük taşımacılığı içerisinde demiryolunun payı (karasal)			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı Programı'nın ne amacında ne de anahtar göstergelerinde yukarıda yer alan Tablo 5'te görüleceği gibi yeşil bütçeleme yaklaşımının öncelikleri dikkate alınmamıştır. İlgili programın yeşil bütçeleme yaklaşımı kapsamında yeniden ele alınması, program amacının ve anahtar göstergelerinin iklim ve çevre hedeflerini dikkate alacak, taşımacılık faaliyetleri nedeniyle gerçekleşen emisyon miktarlarını azaltacak doğrultuda düzenlenmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda Kombine Taşımacılık, Lojistik ve Tehlikeli Mal Taşımacılığı Programı için belirlenen anahtar göstergelere ek olarak yeşil lojistik faaliyetlerine ait anahtar göstergeler eklenmesi yeşil bütçeleme yaklaşımına uygun olacaktır. Bu amaçla “yeşil lojistik faaliyetlerinin toplam lojistik faaliyetleri içerisindeki payı” gösterge olarak eklenebilir. Böyle bir anahtar göstergenin programa eklenmesi ve programın alt programları ile alt programların performans göstergelerinin bu yönde düzenlenmesi, yeşil bütçeleme yaklaşımının iklim ve çevre hedefleri ile uyumlu olacaktır. Aynı zamanda ilgili program için verilen mevcut göstergelerde yaşanacak bir iyileşme iklim ve çevre hedefleri uyumlu olacaktır. Özellikle alt program düzeyinde yapılacak düzenlemeler ve tahsis edilecek ödenekler ile demiryolu taşımacılığının verimliliğinin ve yük taşımacılığında demiryolu taşımacılığının toplam payının artırılması neticesinde sera gazı emisyonlarının ve hava kirleticilerinin azaltılması mümkün olacaktır. Bu düzenlemeler de söz konusu programın yeşil dönüşüm; başka bir ifade ile yeşil bütçeleme yaklaşımı kapsamında düzenlenmesini sağlayacaktır.

3.3.5. Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi Programı

Ormanlar, küresel kara kütesinin %31’ini kapsayan ve çok önemli işlevleri yerine getiren alanlardır (UNEP, 2020: 33). Ormanlar dünya üzerindeki karasal hayvanların, bitkilerin ve böcek türlerinin yarısından fazlasına ev sahipliği yapmakta ve yaklaşık bir buçuk milyar insanın geçim kaynağını oluşturmaktadır (UNEP, 2023). Ancak bu işlevlerinin yanında orman alanları, karbonu atmosferden uzaklaştırma ve depolama özellikleri sayesinde iklim değişikliği ile mücadelede çok önemli bir role sahiptir. Karbon yutakları olmalarının yanında sera gazı emisyonlarını azaltma, aşırı hava olaylarını önleme, su kaynağı oluşturma ve küresel sıcaklık artışını düşürme gibi hayati fonksiyonları içinde barındırmaktadır.

Ancak günümüzde nüfusun artması, endüstrileşme faaliyetleri, orman yangınları, madencilik ve tarımsal genişleme nedeniyle milyonlarca hektar orman alanı yok olmaktadır. Her yıl 12 milyon hektar orman alanının yok olduğu ve ormansızlaşmanın (deforestation) küresel sera gazı emisyonlarının %25’inden sorumlu olduğu ifade edilmektedir (UNEP, 2023). İklim değişikliğinin neden olduğu politika değişikliklerinin etkisiyle 1990-2020 yılları arasında ormansızlaşan alanların miktarının giderek azaldığı söylenebilir ancak bunun yanında genişleyen orman alanlarının oranı da yıllar itibarıyla azalmaktadır (UNEP, 2020: 14).

Türkiye’de orman alanlarının toplam alan içindeki payı 1990 yılında %25 civarındayken 2020 yılı itibarıyla bu pay yaklaşık %29’dur. Ancak orman alanı oranı AB, OECD ve dünya ortalamasının altında seyretmektedir (WB, 2023). Türkiye’de iklim şartlarının elverişsizliği nedeniyle yeni orman alanlarının yetiştirilmesi oldukça zordur. Bu sebeple var olan orman alanlarımızın en iyi şekilde korunması gerekmektedir. Aynı zamanda tüm ormanların %42’sini boşluklu kapalı ormanların oluşturması sebebiyle de ormanlarımızın bir kısmı verimsiz bir yapıdadır. Bu nedenle verimsiz orman alanlarının rehabilite edilmesi, ağaçlandırma, mera ıslahı ve erozyon kontrolü gibi uygulamaların sürekliliği oldukça önemlidir. Ormanların iyileştirilmesi için yapılan çalışmaların 2005 ve 2012 yılları arasında oldukça yüksek olduğu ancak sonraki süreçte giderek azaldığı görülmektedir (ÇŞİDB, 2023f).

Orman varlığının iklim değişikliği ile mücadelede vazgeçilmez bir konumda olduğu düşünüldüğünde, Türkiye’nin orman alanlarını korumak ve genişletmek için daha fazla çaba göstermesi ve bu alana yönelik çalışmalarının sürekliliğini sağlaması gerekmektedir. Elbette bu görevde en önemli sorumluluk devlete aittir. Devlet bu sorumluluğunun gereğini kamu bütçesi aracılığıyla gerçekleştirmektedir.

Dolayısıyla Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi Programı, yeşil bütçeleme yaklaşımına katkı yapması beklenen ve çalışma kapsamında incelenmesi gereken önemli bütçe programlarından biridir. Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi Programı’nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6: Program 5: Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi

Program Adı: Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi			
Program Amacı: Ormanların, Doğal Hayatın ve Tabiat Varlıklarının Korunması, Geliştirilmesi ve Topluma Çok Yönlü Faydalar Sağlayacak Şekilde Yönetilmesi			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	3.066.432	5.800.571	10.209.497
Anahtar Göstergeler			
1- Ağaçlandırma yapılan alan			
2- Korunan alan sayısı (kümülatif)			
3- Toplam orman varlığı (kümülatif)			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Tarım ve Orman Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi Programı'nın mevcut amaç ve anahtar göstergeleri göz önüne alındığında, anahtar göstergelerde gerçekleşecek iyileşmelerin yeşil bütçeleme yaklaşımına katkı sağlayacağı söylenebilir. Bununla birlikte program amacının iklim değişikliği ile mücadeleyi kapsayacak şekilde genişletilmesi ve belirlenen anahtar göstergelere "rehabilit edilen orman alanı" göstergesinin eklenmesi programın yeşil bütçeleme yaklaşımına katkısını arttıracaktır.

Aynı zamanda orman alanlarının iklim değişikliğine sağladığı en önemli katkılardan biri karbon emisyonlarını yakalaması ve azaltmasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde "orman alanları sayesinde yakalanan karbon emisyonu" gibi bir anahtar göstergenin eklenmesi programın yeşil dönüşüme katkısını arttıracaktır.

Orman alanlarının korunmasında insan kaynaklı ve doğal yollardan gerçekleşen yangınların önüne geçilmesi ve etkilerinin azaltılması da kritik bir öneme sahiptir. Bu bakımdan 2023-2025 OVP yeşil dönüşüm politika ve hedefleri arasında yer alan orman yangınlarıyla mücadelede kullanılacak kara ve hava taşıt filosunun arttırılmasına yönelik bir anahtar gösterge ya da alt program performans göstergesi eklenerek OVP'de yer alan bu amaca yönelik ödenek tahsisi gerçekleştirilebilir. Bu sayede Ormanların ve Doğanın Korunması ile Sürdürülebilir Yönetimi Programı'nın etkinliği arttırılabilir.

3.3.6. Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı

Sanayileşme ve endüstrileşme süreci, enerji tüketimi ve üretim faaliyetleri aracılığıyla iklim değişikliği ve karbon emisyonları üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Sanayi faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan enerji kullanımı büyük oranda fosil yakıtlara bağımlıdır. Sanayi sektörü kaynaklı emisyon miktarı 21. Yüzyılda gerçekleşen emisyon oranının %45'ine tekabül etmektedir (IPCC, 2022: 1172). 2021 yılında ise küresel emisyonların yaklaşık %25'i endüstriyel faaliyetlerin doğrudan etkisi sonucu ortaya çıkmıştır (IEA, 2023c).

Küresel anlamda endüstriyel faaliyetlerin iklim üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için karbonsuzlaşma, enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kullanımına geçiş gibi politikalar benimsenmeye başlamışsa da geçiş sürecinin hızlı bir şekilde gerçekleşmeyeceği söylenebilir. Öyle ki 2021 yılında endüstriyel enerji verimliliğine yönelik yapılan yatırımlar diğer enerji verimliliği yatırımlarına göre oldukça düşük düzeyde kalmıştır (IEA, 2023a).

Sanayi sektörü kaynaklı sera gazı emisyonlarının yaklaşık %62'si ve endüstriyel karbon emisyonlarının %70'i demir-çelik, çimento, kimyasallar ve demir dışı metallerden oluşan temel malzeme üretiminden kaynaklanmaktadır (IPCC, 2022: 1172). Türkiye'de ise toplam sera gazı emisyonlarının %13,3'ü, karbon emisyonlarının ise %14,5'i endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı sonucu gerçekleşmektedir (TUİK, 2023). Türkiye'de endüstriyel emisyon oranlarının ulaşım sektörüne kıyasla oldukça düşük düzeyde olduğu söylenebilir.

Ancak sektörler arası enerji verimliliği açısından bir değerlendirme yapıldığında en yüksek nihai enerji yoğunluğu oranının sanayi sektörüne ait olduğu görülmektedir. Enerji verimliliğinin artması için enerji yoğunluğu göstergelerinin değerlerinde düşüş meydana gelmesi gerekmektedir. Sanayi sektöründe enerji verimliliğinin sağlanabilmesi için ise yapısal değişikliklere ve enerji tüketim yapısında değişimlere ihtiyaç vardır (ETKB, 2022).

Sanayileşme süreci her ülkenin temel ekonomik hedefi olan ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması için vazgeçilmezdir. Ancak bu hedefin sürdürülebilir olarak gerçekleştirilmesi iklim değişikliği ile mücadelede çok önemli role sahiptir. Bu kapsamda yeşil bütçeleme yaklaşımı kapsamında incelenmesi gereken bir diğer bütçe programı Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı'dır. Programının amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 7 'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Program 6: Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi

Program Adı: Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi			
Program Amacı: Üretim ve Yatırım Ortamını İyileştirerek, Yüksek Katma Değerli ve Teknolojik Ürünlerin Üretildiği, Rekabet Gücü Yüksek, Sürdürülebilir Bir Üretim Yapısı Oluşturulması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	15.308.956	27.023.638	35..258.683
Anahtar Göstergeler			
1- İmalat sanayii ihracatı			
2- İmalat sanayinin gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payı			
3- Orta-yüksek teknolojlili sanayilerin imalat sanayii ihracatındaki payı			
4- Uluslararası doğrudan yatırım girişi			
5- Yüksek teknolojlili sanayilerin imalat sanayii ihracatındaki payı			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Yeşil bütçeleme yaklaşımı kamu kaynaklarının iklim değişikliği ile mücadeleye olumlu etki yaratacak şekilde kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye'de sanayinin geliştirilmesi, üretim ve yatırımların desteklenmesi yoluyla ekonomik büyüme ve gelişmenin sağlanmasını amaçlayan bu bütçe programının yeşil bütçeleme yaklaşımına uygun bir dönüşümü sağlaması olması çok önemlidir. Sanayide yeşil dönüşümün gerçekleştirilmesine yönelik iyi uygulamaların ve politikaların hayata geçirilmesinde AB Yeşil Mutabakatı kapsamında getirilen SKDM'nin etkileri de oldukça önemli olacaktır. SKDM, Türkiye'nin imalat sanayi ihracatının düşük karbonlu bir yapıya kavuşmasını veya karbonsuzlaşmasını gerekli kılmakta, sanayi üretiminde fosil yakıtlardan uzaklaşarak yenilenebilir enerji kullanımına yöneltmektedir.

Sanayi sektöründe iklim odaklı bir yaklaşım benimsenmesi amacıyla 2022 yılında ilk kez Konya'da gerçekleştirilen İklim Şurası kapsamında çeşitli politikalara değinilmiştir. Bu kapsamda enerji verimliliği, sanayide yenilenebilir enerji kullanım oranının artırılması, alternatif hammadde ve yakıt kullanımına yönelik politikalar, dögüsel ekonomi uygulamaları ve ilgili alanlara ait teşvik gereksinimine yönelik politikaların belirlenmesi amacıyla bir komisyon kurulmuştur (ÇŞİDB, 2023k).

Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı'nın amacında sürdürülebilir bir üretim yapısının oluşturulması ifadesi yer almaktadır. Ancak program anahtar göstergeleri incelendiğinde sürdürülebilirliği sağlayacak ya da takip edecek bir göstergenin belirlenmediği; programın Türkiye'nin ihracat yapısının dönüşümüne ve doğrudan yabancı yatırımların Türkiye'ye çekilmesine odaklandığı görülmektedir. Dolayısıyla Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı'nın yeşil bütçeleme yaklaşımına katkı sağlayacak ve sanayide yeşil dönüşümün gerçekleştirilmesine imkân verecek şekilde yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Bu nedenle ilgili bütçe programı için verilen anahtar göstergelerin sürdürülebilir sanayi faaliyetlerine yönelik göstergeler içermesi yeşil bütçeleme yaklaşımının uygulanabilmesi açısından gereklidir. Bu doğrultuda Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı'na "sanayide enerji verimliliği", "imalat sanayinde yenilenebilir enerji kullanım oranı" ve "sanayide yeşil dönüşüme yönelik teşvik miktarı" gibi program göstergeleri eklenebilir. Bu göstergelerin eklenmesi orta vadeli programda yeşil dönüşüm başlığı altında belirtilmiş olan sanayide yeni yaklaşımların belirlenmesi ve çevre dostu üretime yönelik yatırımların desteklenmesi hedeflerine

de katkı sağlayacaktır. Bu kapsamda ilgili politika belgesinde belirtilen “Yeşil Organize Sanayi Bölgesi” ile “Yeşil Endüstri Bölgesi” sertifikasyon sistemine yönelik göstergeler Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı’na anahtar gösterge olarak eklenebilir.

Ayrıca sanayi faaliyetleri sonucu gerçekleşen olumsuz etkiler yalnızca emisyonlar üzerinden kaynaklanmamaktadır. Endüstriyel faaliyetler nedeniyle gerçekleşen ormansızlaşma, toprak erozyonu, su kaynaklarının tükenmesi ve kirlenmesine yönelik politikalar ve çevresel değerlendirmeler de yeşil bütçeleme yaklaşımı kapsamında bu program dahilinde değerlendirilmelidir. Sonuç olarak Sanayinin Geliştirilmesi, Üretim ve Yatırımların Desteklenmesi Programı Türkiye’de yeşil bütçeleme yaklaşımının benimsenmesi gereken önemli programlardan biridir. Program amacının ve kapsamındaki anahtar göstergelerin yukarıda ifade edildiği biçimde yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde yeniden düzenlenmesi ve alt programlar aracılığıyla kamusal kaynakların sanayinin yeşil dönüşümünü teşvik edecek şekilde kullanılmasına imkân verecektir.

3.3.7. Şehircilik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi Programı

Günümüzde dünya nüfusunun yarısından fazlası şehirlerde yaşamaktadır. Şehirler insanların ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamının yanında ekonomik olarak da dünya GSYH’nın %80’ine katkıda bulunmaktadır. Ancak şehirlerin neden olduğu sera gazı emisyonları, küresel emisyonların %70’inden fazlasına tekabül etmektedir. Bununla birlikte kötü ve çarpık planlanmış bir kentleşme, erişilebilir konut sıkıntısı, yetersiz altyapı, sınırlı düzeyde kamusal alanlar, hava kirliliği, artan iklim ve afet riski gibi etkenler insan yaşamı, çevre ve iklim üzerinde birçok olumsuzluğa neden olmaktadır (UN, 2023b: 48).

Bu nedenle iklim değişikliği ile mücadele kapsamında belirlenen amaçlardan birisi de ekonomik, sosyal ve çevresel öncelikleri dikkate alan sürdürülebilir şehirlerin oluşturulması ve afetlere karşı etkili risk yönetiminin benimsenmesidir. Birçok ülke iklim politikalarının bir uzantısı olarak BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında yer alan “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar” hedefi çerçevesinde çevre odaklı şehircilik politikalarını hayata geçirmeye çalışmaktadır. Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar amacına yönelik BM tarafından belirlenmiş 2030 hedefleri ise şu şekilde özetlenebilir (UN, 2018: 51-53);

- Güvenli ve erişilebilir konut, uygun ve sürdürülebilir ulaşım sistemleri,
- Kapsayıcı ve sürdürülebilir şehircilik,
- Kültürel ve doğal mirasın korunması,
- Doğal afetlerin olumsuz etkilerin azaltılması,
- Şehirlerin çevresel etkilerini azaltmak,
- Güvenli ve kapsayıcı yeşil kamu alanlarına erişim,
- Güçlü ve ulusal kalkınma planlarının hazırlanması,
- Kapsayıcı, kaynak verimliliğini gözetilen ve afet riskini azaltan politikaların belirlenmesi,
- Az gelişmiş ülkelerin sürdürülebilir ve dayanıklı yapılaşma konusunda desteklenmesi.

Türkiye’de şehirleşme oranı 1985 yılında %53 seviyesindeyken 2012 yılında bu oran %72,3 düzeyine ulaşmıştır. 2021 yılına ait verilere göre ise il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların tüm nüfusa oranı %93,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu nedenle, yüksek şehirleşme oranına ve şehir nüfusuna sahip olan Türkiye’de iklim değişikliği ile mücadelede sürdürülebilir şehirlerin varlığı büyük öneme sahiptir. Bu amaçla Türkiye, sürdürülebilir, enerji verimli ve iklimle dayanıklı şehirleşme amacına yönelik politikaları ve eylem planlarını hayata geçirmektedir (NDC, 2023: 22-24).

İklime dayanıklı şehirleşme amacına yönelik hazırlanan ve mekânsal değerlendirmelerde ekonomik, sosyal ve çevresel stratejileri belirlemeyi amaçlayan Türkiye’nin Mekânsal Strateji Planı (2053), bu alana yönelik birincil politika belgesi olarak görülmektedir. Plan; insan odaklı, afetlere dayanıklı, iklimle dayanıklı, yaşanabilir ve üretken şehirler yaratmak amacına yönelik bir rehber niteliği taşımaktadır (ÇŞB ve İTÜ, 2019). Sürdürülebilir

şehirlik odaklı hazırlanan bir başka belge ise 2020-2023 Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı'dır. Plan, akıllı şehirler oluşturmayı ve bu amaca uygun proje ve faaliyetlere yatırım yapılmasını hedeflemektedir (ÇŞB, 2019a). Ayrıca ilgili eylem planı kapsamında akıllı şehirlere yönelik üretilen verilerin ve geliştirilen stratejilerin şeffaf bir şekilde görülebilmesi amacıyla Ulusal Akıllı Şehirler Açık Veri Portalı (ULASAV) oluşturulmuştur.

Aynı zamanda İçişleri Bakanlığı ve AFAD tarafından, afetlere karşı etkili risk yönetimi kapsamında 2020-2030 yıllarını kapsayan Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP) hazırlanmıştır. Bu plan, afetler nedeniyle oluşacak fiziksel, sosyal, ekonomik, çevresel, psikolojik zarar ve kayıpların önlenmesini veya etkilerinin en aza indirilmesini amaçlamaktadır. TARAP kapsamında 11 farklı afet türüne yönelik 17 amaç 66 hedef ve 227 eylem belirlenmiştir. Ayrıca iklim değişikliğine yönelik belirlenen 7 hedef ve 30 adet eylem bulunmaktadır. TARAP çerçevesinde iklim değişikliği tehlike ve risk haritalarının geliştirilmesi, meteorolojik tehlikelere karşı erken uyarı sistemleri, iklim değişikliği risklerine karşı uyum amaçlı yerli tohum bankası oluşturulması, su erozyonu, çölleşme hassasiyet haritası ve endüstriyel atık yönetim planı gibi çok çeşitli hedefler belirlenmiştir (AFAD, 2022).

Şehirlerin afet dirençli ve sürdürülebilir olmasının iklim değişikliği ve onun olumsuz sonuçları ile mücadeledeki etkisi açıktır. Son yıllarda Türkiye'de de bu alanda kamu kurumları önceliğinde bir farkındalığın oluştuğunu söylemek mümkündür. Ancak tüm bu çalışmaların hayata geçirilebilmesi, gerekli kamu kaynağının bütçe programları aracılığıyla tahsis edilebilmesi ile mümkün olacaktır. Bu kapsamda yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi gereken bir diğer bütçe programı Şehirlik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi Programı'dır. Programın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşığıda yer alan Tablo 8 'de gösterilmiştir.

Tablo 8: Program 7: Şehirlik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi

Program Adı: Şehirlik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi			
Program Amacı: İnsan Odaklı, Doğal Hayata ve Tarihi Mirasa Saygılı, Temel Kentsel Hizmetlerin Adil ve Erişilebilir Bir Şekilde Sağlandığı, Yaşam Kalitesi Yüksek ve Değer Üreten Şehirler ile Yerleşimlerin Oluşturulması; Afetlere Karşı Toplumsal Bilincin Artırılması ve Afetlere Dayanıklı ve Güvenli Yerleşim Yerlerinin Oluşturulması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	3.680.923	14.470.727	13.192.918
Anahtar Göstergeler			
1- Afet riski yönetim endeksi ³			
2- Kentsel dönüşüm kapsamına alınan bağımsız birim sayısı			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Çevre, Şehirlik ve İklim Değişikliği Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Şehirlik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi bütçe programı yeşil bütçeleme çerçevesinde değerlendirildiğinde program amaçlarının insan, çevre ve afet yönetimi odaklı belirlendiği görülmektedir. Belirlenen amaçlar SKH arasında yer alan Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar hedefleriyle benzerlik göstermektedir. Ancak ilgili programa yönelik verilen anahtar göstergeler program amaçlarının tümünü kapsayacak düzeyde değildir. Anahtar göstergeler yalnızca afet riski ve kentsel dönüşümüne yönelik olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla Şehirlik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi Programı kapsamında tahsis edilen kamu kaynaklarının yeşil bütçeleme yaklaşımının hedeflerine yönelik olarak kullanılmadığını ifade etmek mümkündür.

Programın iklim değişikliği ile mücadeledeki önemli konumu düşünüldüğünde yeşil bütçeleme yaklaşımını uygulamada mümkün kılacak göstergelere ihtiyaç vardır. Bu kapsamda Türkiye'nin Mekânsal Strateji Planı (2053), Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı ve TARAP çerçevesinde belirlenen öncelikler göz önüne alınarak toplu ulaşımaya yönelik enerji verimliliği (elektrikli taşıtlar), şehirlerde bisiklet yollarını ve kullanımını arttıracak düzenlemeler, elektrikli araçlar için şarj istasyonları, yeşil binalar, su kullanımına yönelik yağmur suyu depolama alanları ve topraksız tarım, yeşil kamusal alanların oranı ve atık yönetimine yönelik göstergeler program anahtar göstergeleri olarak belirlenebilir. Böylelikle Şehirlik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi programı yeşil

³ Risk Yönetim Endeksi, kavram düzeyi olarak "Tehlike ve Maruz Kalma", "Zarar Görebilirlik" ve "Başa Çıkma Kapasitesi" olmak üzere 3 ana başlıkta belirlenen ve 0 ile 10 arasında değerlerle ifade edilen bir endekstir.

bütçeleme bakış açısıyla yeniden ele alınmış olacak ve Türkiye’de bütçe aracılığıyla kentsel dönüşümün ötesinde sürdürülebilir, afete dirençli ve iklim değişikliği ile mücadele edebilen şehirlerin oluşturulması mümkün olacaktır.

3.3.8. Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı

İklim değişikliği ile sürdürülebilir çevre arasında iki yönlü bir ilişki mevcuttur. İklim değişikliği nedeniyle artan aşırı hava olayları, kuraklık, ekosistemlerin bozulması ve biyoçeşitliliğin azalması gibi etkiler doğrudan çevre ile ilişkilidir. Benzer şekilde insan faaliyetleri sonucu gerçekleşen toprak, su gibi doğal kaynakların aşırı kullanımı, fosil yakıtlara olan bağımlılık, yüksek miktarda enerji ihtiyacı ve üretim-tüketim faaliyetleri sonucu ortaya çıkan atıklar da doğal dengeyi bozarak iklim değişikliğine neden olmaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği ile mücadelede sürdürülebilir çevre politikaları büyük bir öneme sahiptir.

İklim değişikliği ile mücadelede belirlenmiş en önemli hedeflerden biri küresel sıcaklık artışını belirli bir seviyede tutmaktır. 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması’na göre sera gazı emisyonları nedeniyle artan sıcaklıkların sanayileşme öncesi döneme kıyasla 1,5°’de tutulması ve ülkelerin bu hedefi sağlamak için düzenli olarak ulusal katkı beyanlarını sunmaları gerekmektedir (Paris Agreement, 2015: 3-5). Ülkeler, emisyonlarını azaltmak ve ulusal katkı beyanlarında belirttikleri hedeflere ulaşmak için iklim eylem planları hazırlamakta ve geleneksel politikalarını değiştirmeyi hedeflemektedir. Ancak belirlenen emisyon azaltım hedefleri küresel sıcaklık artışını 1,5°’de tutmak için yeterli bulunmamaktadır. Verilen taahhütlerin on yılda sera gazı emisyonlarını %14 arttıracığı tahmin edilmektedir (UN, 2022: 52).

Eğer hedeflenen maksimum sıcaklık artışı aşırsa ve küresel anlamda atılacak ciddi adımlar gecikirse insanlık için yaşanabilir bir geleceği güvence altına alma fırsatının kaçırılacağı, aşırı hava olaylarının ve deniz seviyelerinin yükseliş hızının artış göstereceği, biyoçeşitliliğin hızla yok olacağı, gıda kıtlığının ve iklim sebepli göçlerin gerçekleşeceği öngörülmektedir (UN, 2022: 53).

Bu nedenle iklim değişikliği ile mücadele etmek ve sera gazı emisyonları nedeniyle ortaya çıkan küresel sıcaklık artışını durdurmak için ülkeler tarafından uygulanacak güçlü iklim politikalarına ihtiyaç vardır. 2015 yılında 193 ülkenin katılımıyla kabul edilen BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ülkelerin iklim politikalarını belirlemelerinde yol gösterici olmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan 13. İklim Eylemi kapsamında (UN, 2023a);

- Tüm ülkelerde iklimle ilgili tehditlere ve doğal afetlere karşı olan dayanıklılığın artırılması,
- İklim ile ilgili önlemlerin ulusal politikalara, stratejilere ve planlamaya entegre edilmesi,
- İklim değişikliğinin etkilerinin hafifletilmesi ve gerekli uyum politikalarının hayata geçirilmesi,
- Bireysel ve kurumsal iklim değişikliği eğitimlerinin düzenlenmesi,
- Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarının dikkate alınarak gerekli finansal desteğin sağlanması hedeflenmektedir.

Türkiye’de 2023 yılı itibariyle BMİDÇS’nin “ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi” çerçevesinde iklim değişikliğine yönelik mücadele politikalarını içeren iki adet ulusal İklim Değişikliği Eylem Planı (İDEP) hazırlanmıştır. Bunlardan ilki 2010-2020 dönemini, ikincisi ise 2011-2023 dönemini kapsamaktadır. 2023 yılından sonrasını kapsayacak olan İklim Değişikliği Eylem Planı’nın ve Ulusal İklim Değişikliği Stratejisi’nin ise hazırlanmakta olduğu belirtilmektedir. 2012-2023 yılları arasında İklim Değişikliği Eylem Planı hazırlanmamıştır.

Türkiye aynı zamanda BMİDÇS’nin bir gereği olarak Ulusal Bildirim ve İki Yıllık Rapor hazırlamakla yükümlüdür. Ulusal Bildirim Raporu ve İki Yıllık Rapor; iklim değişikliği etkileri ve uyum, azaltım politikaları, emisyon miktarları, mevcut projeksiyonlar, finans ve eğitim gibi pek çok alanda bilgi sunmaktadır. 2019-2022 dönemine ait Ulusal Bildirim 2023 yılında BMİDÇS Sekreteriyasına sunulmuştur. Bir diğer politika belgesi olarak ise 2021 yılında Ticaret Bakanlığı tarafından Avrupa Yeşil Mutabakatına uyum sağlamak, ticaret ve sanayi politikalarını iklim odaklı bir yapıya kavuşturmak amacıyla “Yeşil Mutabakat Eylem Planı” hazırlanmıştır (8th NCR and 5th BR, 2023: 115-118).

Türkiye 2020 yılında BM Sekretaryasına sunduğu ulusal katkı beyanını 2023 yılında güncelleyerek sera gazı emisyon azaltım hedefini 2030 yılına kadar %41 olacak şekilde artırmıştır. Ayrıca 2053 yılına kadar net sıfır emisyon hedefine ulaşmayı taahhüt etmiştir. Belirlenen emisyon hedeflerine ulaşmak için Ulusal Bildirim beyanında belirtilen politika ve önlemler; enerji sektörü, binalar, ulaşım sistemi, endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı, tarım, atık, arazi, arazi kullanımı ve ormancılık alanlarına yöneliktir. Belirlenmiş olan alanlara yönelik açıklamalar ve hedefler; üst politika belgelerinde yer alan hedefler, geçmiş dönem İDEP'ler ve ilgili bakanlık bünyesinde hazırlanmış olan planlar çerçevesinde yapılmıştır (8th NCR and 5th BR, 2023: 113-185). Bu kapsamda verilen politika, tedbir ve vaatlerden bazıları;

- Emisyon ticaret sisteminin kurulması,
- Sera gazı emisyonlarının izlenmesine yönelik yönetmelik hazırlanması,
- Enerji verimliliğine yönelik yasal düzenlemeler, politika ve planlar,
- YEKA ve YEKDEM sisteminin faydaları,
- Ulaşım ve taşımacılık sektöründe emisyonların azaltılması,
- Binalarda enerji verimliliğinin ve performansının artırılması, yeşil sertifika uygulamasının hayata geçirilmesi,
- Sanayide enerji verimliliği, yenilenebilir enerji üretimi ve atık bazlı enerji üretiminin desteklenmesi,
- Organik tarımın desteklenmesi ve hayvancılık kaynaklı emisyonların azaltılması,
- Orman arazilerinin genişletilmesi, zeytin ağalarının korunması,
- Sıfır atık politikası ve atıklarda depozito iade uygulaması şeklindedir.

Yeşil bütçeleme yaklaşımının temel hedefi, bütçe araçlarını kullanarak her alanda çevresel sürdürülebilirliği sağlamak ve böylelikle iklim değişikliğinin sebep olduğu olumsuz sonuçları azaltmak ve hatta ortadan kaldırmaktır. Dolayısıyla çevrenin sürdürülebilirliği küresel düzeyde gerçekleştirilen tüm politikaların merkezinde yer aldığı gibi yeşil bütçeleme yaklaşımının da merkezinde yer almaktadır. Sadece ekonomik değil sosyal sonuçları da olan iklim değişikliği ile mücadele için çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında kamunun öncü rolü oldukça önemlidir. Bu kapsamda Türkiye'de uygulanan Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi gereken bir diğer bütçe programı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı'nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 9 'da gösterilmiştir.

Tablo 9: Program 8: Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği

Program Adı: Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği			
Program Amacı: Çevre ve Doğal Kaynakların Korunması, Kalitesinin İyileştirilmesi, Etkin, Entegre ve Sürdürülebilir Şekilde Yönetiminin Sağlanması, Her Alanda Çevre ve İklim Dostu Uygulamaların Gerçekleştirilmesi, Toplumun Her Kesiminin Çevre Bilinci ile Duyarlılığının Artırılması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	903.242	1.776.164	2.695.829
Anahtar Göstergeler			
1- Atık su arıtma hizmeti verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı			
2- Katı atık düzenli depolama hizmeti verilen belediye nüfusu oranı			
3- Sıfır atık projesi kapsamında kaynağında ayrıştırılarak toplanan atık miktarı			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Tablo 9 incelendiğinde Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı'nın amacının Türkiye'nin gerek küresel düzeyde taahhütte bulunduğu yükümlülükler gerekse bu doğrultuda ulusal düzeyde yürüttüğü faaliyetler ile uyumlu olduğu ifade edilebilir. Buna ek olarak oldukça geniş kapsamlı olarak belirlenen program amacının yeşil bütçeleme yaklaşımı ile uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı'nın amacı ve anahtar göstergeleri arasında yeşil bütçeleme yaklaşımını uygulamada mümkün kılacak bir uyum görülememektedir. Belirlenen program amaçları çok çeşitli olmasına rağmen verilen anahtar göstergeler sadece atık yönetimi ile ilgili olup çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve takip edilmesinde yetersizdir.

Anahtar göstergeler incelendiğinde Türkiye'de çevresel sürdürülebilirliğin çok dar bir bakış açısıyla sadece atık yönetimi olarak algılandığını ifade etmek mümkündür. Bu bakış açısı elbette yetersizdir. Dolayısıyla Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı'nın anahtar göstergeleri yeniden ele alınmalıdır. Programın mevcut amaçları, üst politika belgeleri ve BM Ulusal Bildirim raporu ile uyumlu olacak şekilde; "sera gazı emisyonları azaltım hedefi", "yeşil kamu yatırımlarının ve/veya sübvansiyonlarının tutarı", "yeşil sertifikaya sahip firma/kamu kurumu sayısı" ve "çevre bilincinin oluşmasına yönelik eğitim faaliyetleri", "şehirlere yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranı", "yağmur suyu depolama alanlarının sayısı" ve "şehirlere ve ilçelerde kullanılabilir yeşil alanın toplam kullanım alanına oranı" gibi çok çeşitli göstergeler belirlenerek programın kapsamı daha geniş bir alana yayılabilir. Aynı zamanda atık göstergeleri arasına "elektronik atık toplama merkezleri" oluşturulmasına yönelik bir gösterge eklenebilir. Toplanan bu atıklar geri dönüştürülebilir, tamir edilebilir ve ihtiyaç sahiplerine verilerek döngüsel ekonomiye katkı da bulunulabilir.

Ayrıca yeşil bütçeleme yaklaşımı, kamu bütçesine ilişkin topyekûn bir anlayış değişikliğini gerektirdiği için enerji, sanayi, ulaşım, tarım, madencilik ve ormancılık alanlarına yönelik programlarda ilgili alanda çevresel sürdürülebilirliğin gerçekleştirilmesini sağlayacak anahtar göstergelere yer verilmesi bir zorunluluktur. Bunun hayata geçirilmesi durumunda Sürdürülebilir Çevre ve İklim Değişikliği Programı kapsamında bu alanlara yönelik gösterge verilmemesi, bu program kapsamında daha çok resmî belgelerde taahhüt edilmiş politikalara yönelik anahtar göstergelerin belirlenmesi yararlı olacaktır.

3.3.9. Tabii Kaynaklar Programı

Madencilik sektörü iklim, doğal çevre ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkileri oldukça yüksek bir sektördür. Ancak ekonomik faaliyetlerin ve teknolojik ilerlemenin temelinde madencilik faaliyetleri sonucu elde edilen ürünler yer almaktadır. Günlük yaşamımızda kullandığımız pek çok nesne, fosil yakıt kullanımını azaltmak için üretilen elektrikli arabalar ve yenilenebilir enerji üretimi için kullanılan güneş panelleri gibi ürünler madencilik faaliyetlerine bağlıdır. Bu nedenle madencilik sektörünün sürdürülebilirliğinin sağlanması ve ortaya çıkardığı zararların telafi edilmesi büyük önem taşımaktadır. Ancak maden arama, inşaat, işletme ve bakım çalışmaları; ormansızlaşma, erozyon, toprak kirliliği, biyoçeşitlilik kaybı, yerel su kaynaklarının kirlenmesi ve azalması gibi pek çok çevresel etkiye neden olmaktadır (IISD, 2021: 2).

Madencilik faaliyetleri kapsamında kullanılan patlayıcılar, kimyasallar, ağır iş makinelerinin fosil yakıt kullanımı, tedarik zincirinin yarattığı emisyonlar, atıklar ve ayrıştırma için kullanılan su miktarı sektörün sürdürülebilir olması için ele alınması gereken sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır (MIT, 2020). Madencilik faaliyetlerinin daha sürdürülebilir yapıya kavuşması için sektörün enerji ihtiyacının fosil yakıtlar yerine yenilenebilir kaynaklardan elde edilen elektrik enerjisi ile karşılanmasına, üretim sürecinde düşük karbonlu, su kullanımını azaltan ve sıfır atık hedefleyen teknolojilerin kullanılmasına, bu teknolojilerin kullanılmasını teşvik edecek vergisel düzenlemelere ve sübvansiyonlara ihtiyaç vardır. Aynı zamanda doğal kaynakların kullanımını sınırlamayı hedefleyen çevresel düzenlemeler ve yüksek vergi oranları da bu politikalar arasında yer almaktadır (MIT, 2020; IISD, 2021: 2; UNDP, 2018: 56).

Türkiye'de, madencilik faaliyetleri nedeniyle ortaya çıkan çevresel etkilerin azaltılması için Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından çeşitli uygulamalara ve projelere yer verilmektedir. İlgili politikalar atık yönetimi, hava ve su kalitesi, çevresel harcamalar ve çevresel etki değerlendirmeleri alanlarına yöneliktir. Belirlenen alanlara yönelik projeler desteklenmekte ve yatırım harcamaları yapılmaktadır. 2019 yılı itibarıyla 784 milyon TL çevre yatırımı yapıldığı belirtilmiştir (ETKB ve TOBB, 2020: 107-117).

Türkiye maden çeşitliliği bakımından önemli hammadde kaynaklarına sahiptir. Uluslararası standartla belirlenmiş 90 çeşit tabii kaynağın 70'i Türkiye'de bulunmakta ve 60 adetinin ticareti yapılmaktadır. Türkiye'de 2020 yılında toplam maden üretiminin %67'si çimento ve inşaat malzemeleri hammaddeleri, %12'si enerji hammaddeleri ve %6'sı metalik hammaddelerden oluşmaktadır. Aynı zamanda Türkiye'nin birincil enerji arzının %12'si yerli kömür madeniyle karşılanmaktadır (ETKB ve TOBB, 2020: 51-80).

2021 yılı itibarıyla Türkiye'de 4033 adet ruhsatlı aktif maden, 7.822 adet kapatılan maden ve 1878 adet işletildikten sonra rehabilite edilen maden bulunmaktadır. Bu veriler kapsamında Türkiye'de madencilik sektörünün imalat sanayi içerisinde önemli bir yeri olduğu söylemek mümkündür. Bununla birlikte madencilik sektörünün çevresel etkileri göz önüne alındığında sürdürülebilir madencilik faaliyetlerinin hayata geçirilmesi gerekliliği görülmektedir. Bu kapsamda Tabii Kaynaklar Programı yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi gereken bir diğer bütçe programı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii Kaynaklar Programı'nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Program 9: Tabii Kaynaklar

Program Adı: Tabii Kaynaklar			
Program Amacı: Tabii Kaynakların Aranması, İşletilmesi, Ekonomiye Kazandırılması ve Kaynakların Ülke Yararına Kullanılmasının Sağlanması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	903.242	1.776.164	2.695.829
Anahtar Göstergeler			
1- Madencilik katma değerinin GSYH'ye oranı			
2- Yerli kaynaklardan üretilen elektrik enerjisi miktarı			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Tablo 10 incelendiğinde Tabii Kaynaklar Programı'nın ne amacının ne de anahtar göstergelerinin yeşil bütçeleme yaklaşımı ile uyumlu olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Belirlenen anahtar göstergeler arasında madencilik faaliyetlerinin GSYİ içindeki payı ve yerli kaynaklardan üretilen elektrik enerjisi miktarı yer almaktadır. Başka bir ifadeyle Tabii Kaynaklar Programı'nın amacının ve anahtar göstergelerin iklim ve çevre hedeflerini kapsamadığı görülmektedir.

Programın yeşil bütçeleme yaklaşımı ile uyumlu hale gelebilmesi ve bu program kapsamındaki alt programlar aracılığı ile kamu kaynaklarının madencilik sektörünün sürdürülebilirliğinin artırılmasına yönelik olarak kullanılabilmesi için program amacının yeniden ele alınması gerekmektedir. Bu doğrultuda program amacının "Tabii Kaynakların Sürdürülebilir Faaliyetlerle Aranması, İşletilmesi, Ekonomiye Kazandırılması ve Kaynakların Ülke Yararına Kullanılmasının Sağlanması" şeklinde değiştirilmesi önerilebilir.

Tabii Kaynaklar Programı'nın madencilik sektörü alanında uygulanan sürdürülebilir faaliyetleri teşvik edilmesi ve kapsayabilmesi için amacında yapılması gereken değişikliğe ek olarak yeni ek göstergelere ihtiyaç vardır. Bu göstergelere örnek olarak "madencilikte atık toplama oranı", "su kullanım oranı", "rehabilite edilen maden alanları sayısı" gibi yenilikçi çözümlere yönelik göstergeler ve madencilik faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bölgelere kurulabilecek hava ve su kalitesi ölçücü cihaz sayısı gibi göstergeler eklenebilir.

Ayrıca ikinci anahtar göstergeye yönelik program açıklamasında yerli kaynaklardan üretilen elektrik enerjisinin yerli kömür ve yenilenebilir enerji kaynakları ile elde edileceği belirtilmiştir. İlgili göstergede kömürden ve yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilecek enerji miktarının ayrıştırılarak izlenmesi, yerli enerji üretiminde iklim ve çevre hedefleri ile uyumun anlaşılabilirliği açısından önemli olacaktır.

3.3.10. Tarım Programı

Tarım faaliyetleri iklim değişikliği sorununun önemli nedenleri arasında yer almakla birlikte aynı zamanda iklim değişikliği sorununun en çok etkilediği alanlardan da biridir. Küresel nüfusun hızla artması ve gıda talebindeki artış endüstriyel tarım faaliyetlerinin hızla artmasına neden olarak tarımda yüksek verimlilik ve kar odaklı bir yapıya neden olmaktadır. Endüstriyel tarım uygulamaları ise sürdürülemez yapısı nedeniyle iklim, çevre ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkilere sebep olmaktadır. Aynı zamanda iklim değişikliğinin neden olduğu kuraklık, aşırı hava olayları ve istilacı türlerin yaygınlaşması gibi olaylar da tarımsal üretimi ve verimliliği olumsuz etkileyerek iklim değişikliği ve tarım faaliyetleri arasında bir paradoks oluşturmaktadır (UNEP, 2022: 52).

Tarımsal emisyonların küresel emisyonlar içerisindeki payı 2000’li yıllardan itibaren kademeli olarak azalsa da 2018 yılı için bu oran % 17 olarak gerçekleşmiştir. Ancak tarımsal emisyonların toplam emisyonlar içindeki payının azalması, diğer sektörlerin neden olduğu emisyon miktarının artmasından kaynaklanmaktadır. Tarımsal faaliyetler sonucu ortaya çıkan başlıca sera gazları metan (CH₄) ve azot protoksit (N₂O)’dir (FAO, 2020: 3).

Tarımsal faaliyetler nedeniyle ortaya çıkan emisyonların büyük bir kısmını hayvancılık sebebiyle ortaya çıkan enterik fermantasyon ve nitrojen emisyonları oluşturmaktadır. 2018 ile 2020 yılları arasında tarımdan kaynaklanan sera gazı emisyonlarının yaklaşık %54’ü et üretiminden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda gıda tedarik zinciri kaynaklı faaliyetlerin sebep olduğu emisyon miktarları da giderek artış göstermektedir. Tarımsal faaliyetlerin iklim değişikliği üzerindeki etkilerinin azaltılması için tarımsal üretim yöntemlerinde değişiklikler, et tüketimine yönelik talebin azaltılması ve gıda tedarik zinciri kaynaklı karbon emisyonlarının azaltılması gibi önlemler küresel ve ulusal düzeyde hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Tarımsal üretimde sürdürülebilirliğin sağlanması için hükümetler, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektörün iş birliği içinde çalışması gerekmektedir (UNEP, 2022: 56-63).

Türkiye’de tarımdan kaynaklı karbon emisyonları çok düşük düzeyde olmasına karşın tarım kaynaklı sera gazı emisyonları yüksek seviyelerdedir. Toplam sera gazı emisyonları içinde tarım sektörü kaynaklı sera gazı emisyonları büyüklük bakımından %12,8 ile ikinci sıradadır (TUİK, 2023). Tarım sektörü kaynaklı emisyonların büyük çoğunluğunu enterik fermantasyon oluşturmakla birlikte gübre yönetimi, pirinç ekimi, üre uygulaması ve tarımsal kalıntılarının (anız) tarlada yakılması gibi uygulamalar da emisyonların nedenleri arasında yer almaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri sonucu ortaya çıkan metan ve azot tarımsal emisyonların yaklaşık %97’sini oluşturmaktadır (TUİK, 2022: 38).

Türkiye’de tarımsal üretimde kullanılan kimyasal gübre ve pestisit (tarım ilacı) miktarları azımsanmayacak düzeydedir. 1900’lü yıllardan günümüze tarımda kimyasal gübre kullanımının zaman zaman azaldığı ancak genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Kimyasal gübre kullanımı, iklim ve çevre üzerinde olumsuz etkilere neden olarak toprak yapısının bozulmasına ve su kaynaklarının kirlenmesine neden olmaktadır (ÇŞİDB, 2023d). Pestisit kullanımı da iklim, çevre, biyoçeşitlilik ve insan sağlığı üzerinde oldukça ciddi etkilere sahiptir ve Türkiye’de bazı dönemlerde iniş çıkışlar olmakla birlikte, pestisit kullanımı belirli bir düzeyde seyretmektedir. Son yıllarda ise özellikle kıyı bölgelerde pestisit kullanımının arttığı görülmektedir (ÇŞİDB, 2023h).

Tarım ve Orman Bakanlığı, kimyasal gübre ve pestisit kullanımının azaltılması amacıyla çeşitli politikalar geliştirmeye çalışmaktadır. Kimyasal gübre kullanımının azaltılması amacıyla, toprak analizlerinin gerçekleştirilmesi ve bilinçsiz gübre kullanımının engellenmesi, organik kökenli gübrelerin yaygınlaştırılması ve yüksek verimlilik sağlayacak yeni gübrelerin geliştirilmesini amaçlamaktadır (TAGEM, 2018: 13). Pestisit kullanımının önlenmesi amacıyla ise zararlı organizmaların tarım sektörüne olan etkilerinin yok edilmesi, tarımsal hastalıkların ve yabancı otların tarımsal üretime etki etmeyecek düzeyde tutulması amaçlanmakta ve sürdürülebilir bir yöntem olan “Entegre Mücadele” çalışmalarının artırılması hedeflenmektedir. Ayrıca pestisit kullanımının denetlenmesi, alternatif mücadele yöntemleri ve çiftçilerin bu konuda eğitimine yönelik faaliyetler de gerçekleştirilmektedir (ÇŞİDB, 2023h).

Tarımsal emisyonlarla mücadele yöntemleri arasında organik tarım ve iyi tarım uygulamaları da yer almaktadır. Türkiye’de organik tarım arazilerinin toplam tarım arazileri içerisindeki payı 2018 yılında %2,7 iken 2020 yılında bu oran %1,6’ya düşmüştür. Aynı zamanda organik hayvancılık faaliyetleri, büyükbaş hayvancılık ve küçükbaş hayvancılık için çok düşük düzeydedir (ÇŞİDB, 2023e). İyi tarım uygulama alanlarının toplam tarımsal alan içindeki payı ise 2017 ve 2018 yıllarında kısmen yüksek düzeyde olmasına rağmen 2020 yılında %1,6 olarak tespit

edilmiştir. Ancak iyi tarım üretim alanlarında azalma olmasına rağmen iyi tarım uygulamaları aracılığıyla elde edilen üretim miktarı 2021 yılı itibarıyla artış göstermiştir (ÇŞİDB, 2023c).

Tarımsal faaliyetler hem hayvansal gıdaların hem de bitkisel gıdaların üretimi için bir gerekliliktir. Ancak iklim değişikliğine olumsuz etkileri de günümüzde küresel bir sorun olarak karşımızdadır. Dolayısıyla iklim değişikliği ile mücadelede ilerleme kaydedilmesi için odaklanılması gereken alanlarda biri de tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliğidir. Türkiye’de bu alanda adımlar atılmış olmakla birlikte tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilir bir şekilde devam edebilmesi için bütçe programları aracılığıyla bu alanda yeşil dönüşümün sağlanması gerekmektedir. Bu kapsamda Türkiye’de bütçe programları arasında yer alan Tarım Programı yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi gereken bir diğer bütçe programı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilir Tarım Programı’nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11: Program 10: Tarım

Program Adı: Tarım			
Program Amacı: Çevresel, Sosyal ve Ekonomik Olarak Sürdürülebilir, Ülke İnsanınin Yeterli ve Dengeli Beslenmesinin Yanı Sıra Arz Talep Dengesini Gözeten, Verimliliği Yüksek, Sosyo-Ekonomik Olarak Gelişen Etkin Bir Tarım Sektörünün Oluşturulması ile Çiftçilerimizin Yaşam Standartlarının Yükseltilmesi			
Program Ödenekleri	2021	2022	2023 (teklif)
(Bin TL)	31.347.706	82.297.548	103.308.935
Anahtar Göstergeler			
1- Bitkisel ürünlerin üretim miktarı			
2- İhraç edilen bitkisel ürün değeri			
3- Kırmızı et üretim miktarı			
4- Tarımsal hasıla			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Tarım ve Orman Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Tablo 11 incelendiğinde Tarım Programı’nın amacında tarımsal faaliyetlerin çevresel sürdürülebilirliğine ve verimliliğine vurgu yapıldığını göz önüne aldığımızda program amacının yeşil bütçeleme yaklaşımı ile uyumlu olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak aynı bakış açısının program anahtar göstergelerinde benimsendiğini söylemek mümkün değildir. Program için belirlenen anahtar göstergeleri yalnızca üretim miktarına ve hasılaya odaklanmakta; tarımsal faaliyetin sürdürülebilirliği ve verimliliğine odaklanmamaktadır.

Tarım programının sürdürülebilir bir tarım amacına uygun olabilmesi, tarımsal faaliyetin verimli ve çevre dostu bir yaklaşımla dönüştürebilmesi için organik tarım ve iyi tarım uygulamalarına yönelik “organik tarım faaliyetlerin/iyi tarım uygulamalarının toplam tarımsal hasıla içindeki payı”, “iyi tarım uygulamalarına/organik tarım faaliyetlerine sağlanan kamusal destek miktarı”, “sürdürülebilir kırmızı et üretiminin toplam üretim içerisindeki payı” gibi anahtar göstergelerin eklenmesi uygun olacaktır. Böylelikle tarımsal faaliyetlerin verimliliği artacak; organik ve iyi tarım uygulama faaliyetlerinin desteklenmesi iklim ve çevre hedefleriyle uyumlu olacaktır.

Aynı zamanda Tarım Programı kapsamında iklim ve çevre üzerinde olumsuz etkileri olan kimyasal gübre ve pestisit kullanımını sınırlamaya yönelik “tarımsal faaliyette kullanılan pestisit miktarı” gibi anahtar göstergelerin eklenmesi de yeşil bütçe yaklaşımıyla uyumlu olacaktır. Elbette sadece program amacı ve anahtar göstergelerinde yapılacak değişiklikler tarımsal faaliyetin sürdürülebilir bir şekilde dönüşümü için tek başına yeterli olmayacaktır. Alt programlar düzeyinde de bu bakış açısının hâkim olması, bütçe aracılığıyla tarımsal faaliyetin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında kamusal kaynakların kullanımını mümkün kılacaktır.

3.3.11. Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi Programı

Toprak ve su kaynaklarının verimli ve sürdürülebilir bir şekilde kullanımı iklim değişikliği ile doğrudan ilişkilidir. Yaşam döngüsünün en önemli iki bileşeni olan toprak ve su kaynaklarında meydana gelen bozulma ve azalma yaşamı ve sağlığı tehdit edecek boyutlara ulaşabilir. Arazi ve toprak; tarım ve endüstri kaynaklı kirlilik, düşük

mahsul çeşitliliği, toprak erozyonu ve iklim değişikliğinin neden olduğu olağanüstü hava olaylarının yarattığı baskı unsurlarına maruz kalmaktadır. Aynı zamanda toprak, onu kullanım şeklimize bağlı olarak atmosfere zarar verecek önemli miktarda karbon ve azot salınımına neden olmaktadır (AÇA, 2019: 6-10).

Sanayi, ulaşım ve ekonomik faaliyetler nedeniyle ortaya çıkan kirleticiler, toprak ve su kaynaklarını kirleterek iklim ve çevre üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Yanlış toprak ve gübre kullanımı, tarımda kullanılan kimyasal girdiler ve su kaynaklarının aşırı kullanımı gibi sürdürülemez tarım uygulamaları da toprak ve su kaynaklarının kirlenmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda kötü atık yönetimi nedeniyle ortaya çıkan kirleticiler toprak ve su kaynakları üzerinde ciddi bir tehdit oluşturmakta, doğal yapının sonsuza kadar değişmesine neden olmaktadır (AÇA, 2022: 2).

Toprak ve su kaynaklarının sürdürülebilir yönetiminin sağlanmasında en etkili yöntem bu kaynakların korunmasıdır. Kirlenmiş kaynakları temizlemek hem zor hem de oldukça maliyetli olduğundan politika ve uygulama aşamasında toprak ve su kaynaklarının korunmasına yönelik önlemlerin alınması oldukça önemlidir. Türkiye’de özellikle 2002-2008 yılları arası tarım arazilerinin amaçları dışında kullanımına yönelik verilen izinler oldukça yüksek düzeyde seyretmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda verilen izinlerin dalgalı olarak azaldığı görülmektedir (ÇŞİDB, 2023b).

Su kaynaklarının kullanımı açısından bir değerlendirme yapıldığında ise 2021 yılında su kullanımının %70’ini sulama faaliyetleri, %23’ünü ise içme-kullanma ve sanayi faaliyetleri oluşturmuştur. Sürdürülebilir su yönetiminin sağlanabilmesi için sulamada verimlilik ve yenilikçi uygulamalara yer vermek gerekmektedir. Aynı zamanda su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ile ilgili politikalar belirlerken su kaynaklarının yanlış kullanımı sebebiyle ortaya çıkacak biyoçeşitlilik kaybı ve ekonomik sorunlar da dikkate alınmalıdır (ÇŞİDB, 2023g).

Yaşam döngüsünün iki önemli bileşeni olan toprak ve su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması hem insan yaşamı hem de iklim değişikliği ile mücadele için öncelikli alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Toprak ve su kaynaklarının kirlenmesi sonrasında ise temizlenmesinin hem ekonomik maliyetinin hem de zaman maliyetinin yüksek olması bu iki kaynağın kirlenmeden korunması gerektiğini ve sürdürülebilir kullanımının önemi göstermektedir. Bu kapsamda Türkiye’de bütçe programları arasında yer alan Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi Programı yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi gereken bir diğer bütçe programıdır. Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi Programı’nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12: Program 11: Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi

Program Adı: Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi			
Program Amacı: Toprak ve Su Kaynaklarının Etkin ve Sürdürülebilir Kullanımının Sağlanması, İklim Değişikliği, Çölleşme ve Erozyonla Etkin Mücadele Edilmesi			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	15.473.381	32.581.514	47.870.042
Anahtar Göstergeler			
1- Sulama oranı			
2- Sulamaya açılan alan (DSİ, brüt)			
3- Sulamaya açılan net tarımsal alan (kümülatif)			
4- Sulamaya açılan yıllık alan (DSİ, brüt)			
5- Tescil işlemleri tamamlanan arazi toplulaştırma alanı (kümülatif)			
6- Toplam su potansiyelinden yararlanılan miktar			
7- Toprak kaybı önlenen kontrol altındaki alan büyüklüğü (kümülatif)			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Tarım ve Orman Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Tablo 12 incelendiğinde Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi Programı'nın amacında toprak ve su kaynaklarının etkin ve sürdürülebilir kullanımı ile iklim değişikliği ile mücadeleye vurgu yapıldığını göz önüne aldığımızda, program amacının yeşil bütçeleme yaklaşımı ile uyumlu olduğunu ifade etmek mümkündür. Ancak aynı bakış açısının özellikle de toprak kaynağına yönelik olarak program anahtar göstergelerinde benimsendiğini söylemek mümkün değildir.

Anahtar göstergelerin önemli bir kısmının su kaynaklarına yönelik olduğu ancak su kaynaklarına yönelik olarak belirlenen bu göstergelerin su kaynaklarının korunmasından ziyade tarımsal sulamayı takip etmek için belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ve Yönetimi Programı'nda mevcut anahtar göstergelere ek olarak su kaynaklarının korunmasına ve sulama verimliliğinin artırılmasına yönelik göstergeler eklenmesi hem program amacıyla uyumlu olacak hem de programın yeşil bütçeleme yaklaşımına daha çok katkı yapmasına imkân verecektir.

Toprak kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımı da en az su kaynakları kadar hayati bir öneme sahiptir. Her ne kadar bu önem program amacında kendini göstermiş olsa da program kapsamında toprak kaynaklarına yönelik olarak sadece toprak kayıplarının önlenmesine yönelik bir gösterge vardır. Ancak program kapsamında toprak kaynaklarına yönelik olarak da yeşil bütçe yaklaşımı ve iklim hedefleriyle uyumlu anahtar göstergelerin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla yeşil altyapı, arazi geri dönüşümü ve biyoçeşitlilik ile toprağı korumayı amaçlayan arazi kullanımına yönelik anahtar göstergelerinin belirlenmesi sürdürülebilir arazi yönetimi ve toprak sağlığı açısından faydalı olacaktır.

3.3.12. Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Programı

İklim değişikliği ile mücadele, uluslararası boyutta anlaşmalara ve merkezi yönetim düzeyindeki hükümet politikalarına bağlı olduğu kadar yerel yönetimlerce benimsenecek ve uygulanacak stratejilere de gereksinim duymaktadır. Yerel düzeyde sürdürülebilirliği sağlamak ve küresel anlamda sürdürülebilirliğe katkıda bulunmak amacıyla 1990 yılında Uluslararası Yerel Çevresel Girişimler Konseyi (ICLEI) kurulmuştur. Konsey; düşük karbonlu, doğa temelli, eşitlikçi ve dayanıklı bir yerel yönetim anlayışını desteklemek amacıyla 2500'den fazla yerel ve bölgesel yönetimden oluşan büyük bir girişimdir (ICLEI, 2023).

ICLEI, yerel düzeyde sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla şehirlerin, bölgelerin ve kasabaların hızlı kentleşme ve iklim değişikliği gibi nedenlerle yaşadığı sorunları çözmeyi, bu sorunlara yönelik çözüm, politika ve strateji belirlemelerine yardımcı olmayı amaçlamakta ve BM SKH ile uyumlu politikalar belirlemektedir. Bu kapsamda belirlenen 5 ana başlık ve bazı hedefler şu şekilde özetlenebilir (ICLEI, 2021: 22-29):

- Düşük emisyonlu kalkınma: iklim nötr altyapı, yenilenebilir enerjinin kullanıldığı ulaşım sistemleri, enerji-ulaşım-atık-gıda sektörü kaynaklı emisyonların azaltılması,
- Doğa temelli kalkınma: hava, su, toprak, gıda ve tüm doğal kaynakları kapsayan sürdürülebilir politikaların benimsenmesi, mavi ve yeşil altyapı sistemlerinin oluşturulması, ağaçlandırma ve su tasarrufu yapılması,
- Döngüsel kalkınma; yerel düzeyde adil geçiş mekanizmasının desteklenmesi, fosil yakıtların ve diğer yıkıcı kaynakların çıkarılmasına bağlı olmayan bir ekonomik yapının oluşturulması ve sıfır atık üreten şehirler yaratılması,
- Dirençli kalkınma; toplumdaki dezavantajlı kesimlerin ihtiyaçlarını dikkate alan bir risk yönetimi, kurumlara olan güvenin artırılması ve şeffaf bir yapının oluşturulması,
- Eşitlikçi ve insan merkezli kalkınma; güvenli su ve sanitasyona, besleyici gıdaya, erişilebilir sağlık ve eğitim hizmetlerine, iklime dayanıklı altyapıya, temiz havaya ve verimli toprağı erişim, yeterli seviyede yürüme, bisiklet yolu ve toplu taşıma hizmetlerinin sağlanmasıdır.

Son yıllarda yerel yönetimlerde sürdürülebilirlik konusunda gündeme gelen gelişmeler ise BM 2030 Gündemi ve COP21 sonrası yapılan ilk BM konferansında HABITAT III ve Yeni Kentsel Gündem politika belgesi etrafında ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda söz konusu belge SKH 11 hedefi olan Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar amacıyla

doğrudan ilişkilidir. İlgili hedefe yönelik açıklamalar Şehircilik ve Risk Odaklı Afet Yönetimi Programı kapsamında yapıldığından burada tekrar değinilmeyecektir (ÇŞİDB, 2023).

Yeni Kentsel Gündem; şehirlerde ve kırsalda yaşayan herkes için kaliteli bir yaşam ve refah sunmayı; adil, güvenli, sağlıklı, erişilebilir, ekonomik, dirençli ve sürdürülebilir kentler oluşturarak hem ulusal hem yerel düzeyde politika ve faaliyetleri etkilemeyi amaçlayan bir vizyona sahiptir. Bu kapsamda sürdürülebilir kentsel gelişme için belirlenen dönüştürücü taahhütler (UN, 2017: 5-22);

- Sosyal olarak kapsayıcı ve yoksulluğu sona erdiren sürdürülebilir kentsel gelişim,
- Herkes için sürdürülebilir, kapsayıcı kentsel refah ve fırsatlar,
- Çevresel olarak sürdürülebilir ve dirençli kentsel gelişmenin sağlanması şeklindedir.

Yerel yönetimlerde sürdürülebilirlik çerçevesinde ele alınabilecek bir diğer konu da yerel düzeyde yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde benimsenen çevreye duyarlı bütçe sistemidir. Yerel düzeyde çevreye duyarlı bütçeleme sistemi; çevrenin korunması, iklim dengesinin gözetilmesi, hava, su, toprak, hammaddeler ve biyoçeşitlilik gibi doğal kaynakların planlı kullanılması ve bütçe belgelerinde bu alanlara yönelik politikalar belirlenmesidir. Yerel düzeyde uygulanan çevreye duyarlı bütçe sistemine yönelik Almanya Heidelberg Belediyesi, İsveç Växjö Belediyesi ve İtalya Bologna Belediyesi bütçeleri ve bütçeleme yaklaşımları iyi uygulama örnekleri olarak verilebilir (Kılıçer, 2017c: 40-131).

İklim değişikliği ile mücadele hem küresel hem de ulusal düzeyde özel ve kamusal mücadeleyi gerekli kılmaktadır. Ulusal düzeyde yürütülen kamusal mücadelenin önemli bir boyutu ise iklim değişikliği ile mücadele konusunda yerel yönetimler kapsamında gösterilen çabalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla merkezi yönetim birimlerinin yanında yerel yönetimlerinde yeşil dönüşümün bir parçası olması gerekmektedir. Türkiye’de yerel yönetimlerin neredeyse tamamının ana gelir kaynağı merkezi yönetim bütçesinden yapılan transferlerden oluşmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de bütçe programları arasında yer alan Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Programı yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde incelenmesi gereken bir diğer bütçe programıdır. Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Programı’nın amacı, ödenekleri ve anahtar göstergeleri ile programın koordinasyonundan sorumlu idare aşağıda yer alan Tablo 13 ’te gösterilmiştir.

Tablo 13: Program 12: Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi

Program Adı: Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi			
Program Amacı: Yerel Yönetimlerin Mali Yapısının Güçlendirilmesi ve Altyapısının Desteklemesi Suretiyle Sunulan Hizmetlerde Hız ve Kalitenin Artırılması			
Program Ödenekleri (Bin TL)	2021	2022	2023 (teklif)
	113.941.227	268.328.524	400.413.530
Anahtar Göstergeler			
1- Belediyeler ve bağlı idarelerinin öz gelirlerinin giderlerini karşılama oranı			
Koordinasyondan Sorumlu İdare: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı			

Kaynak: (SBB, 2022b).

Tablo 13 ’te yer alan veriler incelendiğinde Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Programı’nın ne amacında ne de program kapsamında belirlenen anahtar göstergede yeşil bütçeleme yaklaşımının amaçlarını gerçekleştirilmeye yönelik bir ifade bulunmamaktadır. Ancak, yeşil dönüşüm hedefinin gerçekleştirilmesi için merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin işbirliği içerisinde çalışması iklim değişikliği ile mücadelede önemli bir faktördür. Bu nedenle 2023 yılı MYB’de yer alan Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Programı kapsamında hem program amacının hem de bu amaca yönelik belirlenen anahtar göstergelerin iklim ve çevre politikalarını yansıtacak şekilde yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Programı şu anki haliyle yalnızca bir yerel yönetim birimi olan belediyelerin öz gelirlerinin giderlerini karşılama oranına başka bir ifade ile merkezi yönetim bütçesinden belediyelere aktarılan

kaynağın giderleri karşılama oranına odaklanmaktadır. Programın iklim ve çevre odaklı politikaları yansıtması ve yeşil bütçe yaklaşımına daha uygun hale getirilmesi için çok çeşitli göstergeler eklenebilir. Böylelikle yerel yönetimlerin de iklim değişikliği ile mücadeleye katkı sağlayacak bir anlayışla bütçelerini hazırlamaları sağlanabilir.

Bu göstergelere örnek olarak; “yeşil bütçe yaklaşımını benimseyen/benimseyecek belediye sayısı”, “yürüme-bisiklet-toplu taşıma kullanım oranı” (bölgesel ayrımlar yapılabilir), “kişi başına düşen atık miktarı” (metropol-kırsal ayrımı yapılabilir), “geri dönüşüm oranı”, “elektrikli toplu taşıma araç sayısı” gibi çok çeşitli göstergeler sayılabilir. Belirlenen anahtar göstergelere yönelik olarak kendi bütçelerinde düzenleme yapan belediyelere ek kaynak aktarımı ya da bu alana yönelik kredi kolaylıkları da sağlanarak yerel yönetimlerde yeşil bütçeleme yaklaşımı yaygınlaştırılabilir.

Çalışmanın bu kısmında 2023 yılı MYB’de yer alan altmış sekiz bütçe programı arasından önceki kısımda açıklanan kriterlere göre seçilen on iki tanesi iklim politikaları ve çevresel öncelikler kapsamında yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ancak çalışma kapsamında ele alınan on iki bütçe programı dışında iklim değişikliği ve çevre politikalarıyla ilişkilendirilebilecek, yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde uygulamada kullanılabilecek başka bütçe programları da bulunmaktadır. MYB’de yer alan diğer programlar da iklim, çevre ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında ele alınabilir ve bu programlara yönelik amaç ve anahtar göstergeler yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde güncellenebilir. Bu bakış açısıyla ele alınabilecek diğer programları “bölgesel kalkınma programı”, “kırsal kalkınma programı”, “finans sisteminin geliştirilmesi ve sigortacılık programı”, “insan hakları programı”, “istihdam programı”, “ticaretin düzenlenmesi, geliştirilmesi ve kolaylaştırılması programı” ve “stratejik yönetim ve kamu kaynakları programı” şeklinde sıralamak mümkündür.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kamu bütçeleri geniş açıdan devletlerin özel açıdan ise hükümetlerin ekonomik tercihlerini yansıtan ve milli ekonomiler üzerinde büyük etkileri olan mali araçlardır. Devletlerin ekonomi üzerinde sahip oldukları pay, ekonomik işleyişi ve yapıyı doğrudan etkilemektedir. Ekonomik yapı ise doğal kaynaklar ve çevre üzerinde doğrudan ve dolaylı etkilere neden olmakta, çoğu zaman biyoçeşitlilik, doğal kaynaklar ve iklim üzerinde telafisi zor olan tahribatlara yol açmaktadır. Bu tahribatın giderilmesinde en önemli görev ise elbette devletlere düşmektedir. İşte bu noktada gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerin iklim ve çevre üzerinde neden olduğu olumsuz etkilerin kamu bütçeleri aracılığıyla telafi edilmesi; iklim değişikliği ile mücadelede kamu bütçelerinin rolünün ve sorumluluğunun belirlenmesi ve kamu bütçelerinin iklim ve çevresel öncelikleri dikkate alacak şekilde tasarlanması ile uygulanmasını kapsayan yeşil bütçeleme yaklaşımı karşımıza çıkmaktadır.

Yeşil bütçeleme yaklaşımı; kamusal önceliklerin iklim ve çevre hedeflerini dikkate alacak şekilde gözden geçirilmesi, kamu bütçe araçlarının diğer bir ifadeyle kamu harcamalarının, kamu gelirlerinin ve borçlanma araçlarının ekolojik dengeyi koruyacak ve iyileştirecek şekilde kullanılması ve iklim değişikliği ile mücadele kapsamında belirlenen politika ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde kamu bütçelerinin kullanılmasıdır. Yeşil bütçe yaklaşımının önemi, insanların ve ekonomik faaliyetlerin iklim ve doğa üzerinde neden oldukları olumsuz etkilerin telafi edilmesinde ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetiminde kamu kesimine düşen sorumluluğun yerine getirilebilmesi için ihtiyaç duyulan kamusal kaynakların kamu bütçeleri aracılığıyla sağlanması gerekliliğidir. Bu sebeple çalışma, iklim değişikliği ile mücadele konusunda kullanılması önerilen yeşil bütçe yaklaşımının ne olduğunu, hangi amaç ve araçlara sahip olduğunu, nasıl kullanıldığını ve merkezi yönetim bütçelerindeki konumunu ortaya koymanın önemine odaklanmaktadır.

Bu doğrultuda çalışma kapsamında 2023 yılı MYB içerisinde yer alan bütçe programları yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde analiz edilmiş, seçilen bütçe programlarının amacı ve anahtar göstergeleri çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirme yapılırken iklim değişikliği ile doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan bütçe programlarının seçilmesine özen gösterilmiştir. Seçilen programlar üst politika belgelerinde yer alan hedefler, çevresel öncelikler, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve iklim değişikliği ile mücadele politikaları kapsamında yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda MYB kanunu içerisinde yer alan altmış sekiz programdan on iki tanesi seçilmiştir. Programlara ait amaçlar, son üç yıla ait harcama gerçekleştirmeleri ve ödenek tahsisleri, ilgili programın anahtar göstergeleri ve programın koordinasyonundan sorumlu idare her program için ayrı bir tablo verilerek gösterilmiştir. Programlar değerlendirilirken ilk olarak programın iklim ve çevre ile olan ilişkisine yönelik bilgilere yer verilmiş, daha sonra ilgili programın iklim ve çevre üzerindeki etkisi uluslararası raporlar ve Türkiye kapsamında sunulmaya çalışılmıştır. En son aşamada ise ilgili bütçe programının amacı ve anahtar göstergeleri, iklim değişikliği ile mücadele politikaları ve yeşil bütçeleme yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilerek çeşitli öneriler sunulmuştur.

Çalışma kapsamında yeşil bütçeleme yaklaşımı ile ilişkilendirilen bütçe programları genel olarak değerlendirildiğinde seçilen bütçe programlarının çoğunluğu, program amaçları bakımından sürdürülebilir iklim ve çevre hedeflerini gözetmektedir. Ancak ilgili programların performansını ve başarı düzeyini göstermesi amacıyla belirlenen anahtar göstergelerin program amaçlarını ve çevresel hedefleri yansıtacak kapsamda belirlenmediği görülmüştür. Bu doğrultuda, seçilen her program için yeşil bütçeleme yaklaşımına uygun olarak, iklim ve çevresel öncelikleri esas alan çeşitli anahtar gösterge ve alt program ile alt program göstergelerine ilişkin önerilerde bulunulmuştur. Sonuç olarak incelenen bütçe programları da göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de uygulanan performans esaslı program bütçe sisteminin iklim ve çevresel öncelikleri dikkate alan ve sürdürülebilir kaynak yönetimini sağlayacak bir yapıya kavuşmasının ilk adımı olarak bütçe programlarının yeşil bütçeleme yaklaşımını yansıtacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Türkiye’de yeşil bütçe yaklaşımının bütçe sistemine entegre edilebilmesi için hayata geçirilebilecek en pratik yol var olan bütçe programlarının amaçlarının ve anahtar göstergelerinin çevresel önceliklere göre tekrar düzenlenmesi ve program amaçlarını yansıtacak alt programlar oluşturulması yoluyla bu amaçları gerçekleştirecek kaynağın bütçe ile tahsisinin sağlanması ve hedeflere ulaşıp ulaşılmadığının takibini sağlayacak somut performans göstergelerine yer verilmesidir. Bu düzenlemelerin gerçekleştirilmesinden sonra merkezi yönetim bütçesinin iklim politikalarını daha kapsamlı ve ayrıntılı yansıtabilmesi için yeşil bütçe yaklaşımını bütçe sürecinin her aşamasına entegre etmesi ve bütçe araçlarının tümünü kapsayan bir yeşil bütçeleme metodolojisi geliştirilmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda Türkiye için yeşil bütçeleme metodolojisinin oluşturulmasında OECD, Avrupa Komisyonu ve IMF tarafından hazırlanan “Green Budgeting: Towards Common Principles” ortak çalışması yol gösterici olabilir. İlgili ortak çalışma kapsamında verilen yeşil bütçelemeye yönelik ortak bileşenler çerçevesinde yeşil öncelikleri dikkate alan bir stratejik yapı, bütçenin hazırlanma, uygulama ve denetim aşmalarında kullanılacak yeşil bütçe araçları ve yöntemleri, iklim politikalarının yürütülmesinden ve sürekliliğinin sağlanmasından sorumlu kurumsal yapı ve tüm bu faaliyetlerin hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkeleri kapsamında raporlandığı, izlendiği ve denetlendiği bir yapı oluşturulması gerekmektedir.

Bu kapsamda oluşturulacak bir yeşil bütçeleme yaklaşımının Türkiye’deki kamu mali yönetiminin esaslarını belirleyen 5018 sayılı KMYKK kapsamında hayata geçirilmesi zor olmayacaktır. Zira ilgili kanun yeşil bütçelemeye yönelik ortak bileşenlerin tamamını kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli kullanılmasının sağlanması amacıyla içinde barındırmaktadır. Bu kapsamda yeşil bütçelemeye yönelik yapılması gereken tek şey iklim ve çevresel öncelikleri dikkate alan bir kamu mali yönetim anlayışının benimsenmesi ve bu amaca hizmet edecek araçların kullanılması olacaktır.

KAYNAKÇA

- 8th NCR and 5th BR. (2023). “Eighth National Communication and Fifth Biennial Report of Türkiye Under The UNFCCC”, Ankara, 1-352.
- AÇA. (2019). “Avrupa’da Arazi ve Toprak”, Avrupa Çevre Ajansı, 1-60.
- AÇA. (2022). “Arazi ve Toprak Kirliliği”, Avrupa Çevre Ajansı, <https://www.eea.europa.eu/tr/isaretler/aca-isaretler-2020/articles/arazi-ve-toprak-kirliligi-2014> (23.03.2023).
- Avcı, M. (2022). “OECD Ülkelerinde Yeşil Bütçe Girişimleri Ne Durumda? Kanıtların Değerlendirilmesi”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 20(46), 885-914.
- AFAD. (2022). “2022-2030 Türkiye Afet Risk Azaltma Planı (TARAP)”, *T.C İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı*, 1-104.

- Bova, E. (2021a). "How Green is Your Budget? Green Budgeting Practices in the EU", *SUERF Policy Briefs No:140*, 1-6.
- Bruvoll, A. (2009). "On the Measurement of Environmental Taxes", *Discussion Papers No:599*, Statistics Norway, Research Department, Oslo
- Çelebi, K. (2000). *Kamu Ekonomisi Analizi*, Emek Matbaası, Manisa.
- ÇŞB ve İTÜ;. (2019). "Türkiye Mekânsal Strateji Planı (2053)", *T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*, Ankara, 1-49.
- ÇŞB. (2019a). "2020-2023 Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı", *T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*, 1-658.
- ÇŞB. (2019b). "Emisyon Ticaret Sistemi Nedir? Nasıl Çalışır?", *Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*, 1-6.
- ÇŞİDB. (2023a). Çevre Etiketleri, T.C Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://cevreetiketleri.csb.gov.tr/cevre-etiketleri-tanitim-filmi-i-100345> (11.04.2023).
- ÇŞİDB. (2023b). Çevresel Göstergeler - Amaç Dışı Kullanılan Tarım Alanları, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/amac-disi-kullanilan-tarim-alanlari-i-85768> (22.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023c). Çevresel Göstergeler - İyi Tarım Uygulamaları, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/iyi-tarim-uygulamalari-i-85838#:~:text=%C3%96nem%3A%20%C4%B0yi%20tar%C4%B1m%20uygulamalar%C4%B1%2C%20%C3%A7evre,bak%C4%B1mdan%20g%C3%B6sterge%20bir%20tepkisi%20g%C3%B6stergesidir.> (23.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023d). Çevresel Göstergeler - Kimyasal Gübre Kullanımı, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/kimyevi-gubre-kullanimi-i-85833> (21.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023e). Çevresel Göstergeler - Organik Tarım Alanları ve Üretim Miktarları, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/organik-tarim-alanlari-ve-uretim-miktarlari-i-85837> (19.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023f). Çevresel Göstergeler - Ormanlık Alanların Dağılımı. T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. [https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/ormanlik-alanlarin-dagilimi-i-85782#:~:text=De%C4%9Ferlendirme%3A,veya%20%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BCz\)%5Bi%5D.](https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/ormanlik-alanlarin-dagilimi-i-85782#:~:text=De%C4%9Ferlendirme%3A,veya%20%C3%B6rt%C3%BCs%C3%BCz)%5Bi%5D.) (19.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023g). Çevresel Göstergeler - Su Kullanımı, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/su-kullanimi-i-85738> (05.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023h). Çevresel göstergeler - Tarım İlacı (Pestisit) Kullanımı, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/tarim-ilaci-pestisit-kullanimi-i-85834> (21.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023i). Çevresel Göstergeler - Ulaştırma Tipine Göre Nihai Enerji Tüketimi, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/ulastirma-tipine-gore-nihai-enerji-tuketimi-i-85796> (07.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023j). Çevresel Göstergeler - Ulaştırma Türlerine Göre Taşınan Yolcu ve Yük Miktarı, T.C Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/ulastirma-turlerine-gore-tasinan-yolcu-ve-yuk-miktari-i-85789#_ednrefl (07.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023k). Çevresel Göstergeler - Ulaştırma Türüne Göre Seragazi Emisyonu, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/ulastirma-turune-gore-seragazi-emisyonu-i-85790> (08.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023l). İklim Şurası, T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. <https://iklimsurasi.gov.tr/sayfa/hakkimizda/sera-gazi-azaltim-1> (13.05.2023).
- ÇŞİDB. (2023m). Yeni Kentsel Gündem (New Urban Agenda), T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://habitat.csb.gov.tr/yeni-kentsel-gundem-new-urban-agenda-i-5733> (25.05.2023).
- Doğan, A. Ve Coşkun, M. E. (2021). "Çevreye Duyarlı Bütçe: Avrupa Birliği ve Türkiye Değerlendirmesi", *Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 17-38.
- EC. (2019). "The European Green Deal", *European Commission*, Brussels.
- Edizdoğan, N. (1998). *Kamu Maliyesi 1*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Ergen, Z. (2021). "Ekolojik Dengeyle Uyumlu Yeşil Bütçeler ve Yerel Yönetim Uygulamaları", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30(2), 62-73.

- ETKB. (2022). “Birincil ve Nihai Enerji Yoğunluğu”, *T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı*, 1-2.
- ETKB ve TOBB. (2020). “Türkiye Madencilik Sektörü Gelişim Raporu 2020”, *Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği*.
- Eurostat. (2012). “Taxation Trends in the European Union: Main Results”, *Eurostat: Statistical Books*.
- Eurostat. (2013). “Environmental Taxes: A Statistical Guide”, *Eurostat: Manuals and Guidelines*.
- Eurostat. (2019). “Manual on Sources and Methods for the Compilation of COFOG Statistics”, *Eurostat: Manuals and Guidelines*, Luxembourg.
- Eurostat. (2021). “Taxation Trends in the European Union 2021 Edition”, *Taxation and Customs Union*, Luxembourg.
- Eurostat. (2023). Government Expenditure on Environmental Protection https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_on_environmental_protection#Evolution_of_environmental_protection_expenditure (24.04.2023).
- FAO. (2020). “Emissions Due to Agriculture: Global, regional and country trends 2000–2018”, *FAOSTAT Analytical Brief 18*.
- Gonguet, F., Wendling, C., Aydın, Ö. and Battersby, B. (2021). “Climate-Sensitive Management of Public Finances—“Green PFM””. IMF Staff Climate Notes No:2021/002, Washington D.C..
- Günay, H. F. (2022). Yeşil Bütçeleme Yaklaşımı: Dünyadan Örnekler ve Türkiye Ekseninden Değerlendirilmesi, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XI*, Eğitim Yayınevi, İstanbul, 57-74.
- Güven, A. (2022). “Dünyada ve Türkiye’de Enerji Verimliliği, Türkiye’nin Enerji Görünümü 2022”, *TMMOB Makina Mühendisleri Odası*, 299-308.
- HMB ve SBB. (2021). “Orta Vadeli Program (2022-2024)”, *T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- HMB ve SBB. (2022). “Orta Vadeli Program (2023-2025)”, *T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- ICLEI. (2021). “ICLEI In The Urban Era: Our Vision for a Sustainable Urban World”, *ICLEI - Local Governments for Sustainability*, Germany.
- ICLEI. (2023). ICLEI – Local Governments for Sustainability, *The International Council for Local Environmental Initiatives*, <https://iclei.org/> (21.05.2023).
- IEA. (2023a). Efficiency Action Accelerates as Countries Move to Contain Economic Pain from the Energy Crisis, International Energy Agency. <https://www.iea.org/reports/energy-efficiency-2022/executive-summary> (13.05.2023).
- IEA. (2023b). Greenhouse Gas Emissions from Energy Data Explorer, International Energy Agency, <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/greenhouse-gas-emissions-from-energy-data-explorer> (27.04.2023).
- IEA. (2023c). Industry, International Energy Agency. <https://www.iea.org/reports/industry> (15.05.2023).
- IEA. (2023d). Transport, International Energy Agency. <https://www.iea.org/topics/transport> (15.05.2023).
- IISD. (2021). “How to Advance Sustainable Mining”, The International Institute for Sustainable Development, 1-9.
- IPCC. (2022). “Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change”, *Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, 1-2029.
- IPCC. (2022). “Industry”, *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III*, 1161-1244.
- Kargı, V. ve Yüksel, C. (2010). “Çevresel Dışsallıklarda Kamu Ekonomisi Çözümleri”, *Maliye Dergisi*, (159), 183-202.
- Kılıçer, E. (2016). “Çevreye Duyarlı Bütçeleme”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 37-53.
- Kılıçer, E. (2017a). “Çevreye Duyarlı Bütçeleme Sistemi: Bologna Örneği”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 67, 117-139.
- Kılıçer, E. (2017b). “Çevreye Duyarlı Bütçeleme Sistemi: Vaxjö Örneği”, *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 269-289.
- Kılıçer, E. (2017c). *Yerel Sürdürülebilirlik ve Çevre Yönetimi Bağlamında Çevreye Duyarlı Bütçeleme Sistemi ve Türkiye’de Uygulanabilirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- MIT. (2020). Mining and Metals, MIT Climate Portal. <https://climate.mit.edu/explainers/mining-and-metals#:~:text=An%20energy%2Dintensive%20supply%20chain&text=To%20extract%20mineral%20ore%2C%20large,also%20contributes%20to%20global%20warming> (17.05.2023).
- NDC. (2023). Republic of Türkiye Updated First Nationally Determined Contribution.
- OECD. (2020a). "Green Budgeting and Tax Policy Tools to Support a Green Recovery", *OECD Publishing*.
- OECD. (2020b). "Green Budgeting Framework", *OECD Publishing*.
- OECD. (2021a). "Government at a Glance 2021", *OECD Publishing*, Paris.
- OECD. (2021b). "Tracking Economic Instruments and Finance for Biodiversity 2021", *OECD Publishing*.
- OECD. (2023). Environmental tax (indicator), <https://data.oecd.org/envpolicy/environmental-tax.htm>
- OECD, EC and IMF. (2021). "Green Budgeting: Towards Common Principles", Luxembourg, 1-39.
- Öner, C. (2014). "Çevre Vergileri Üzerine Kavramsal Bir Deneme: Terminoloji ve Uyumlaştırma Problemleri", *Ankara Barosu Dergisi*, 137-357.
- Öztürk, N. (2020). *Kamu Maliyesi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Paris Agreement. (2015). https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf (07.12.2022)
- Rodrigue, J. P. (2020). The Geography of Transport Systems, New York: Routledge. <https://transportgeography.org/contents/chapter4/transportation-and-environment/greenhouse-gas-emissions-transportation/> (12.03.2023).
- Sandmo, A. (1975). "Optimal Taxation in the Presence of Externalities", *The Swedish Journal of Economics*, 77(1), 85-98.
- Serdar, S. (2022). Türkiyenin Enerji Görünümü 2022: Türkiye'de Hidroelektrik Potansiyeli ve Gelişme Durumu, *TMMOB Makina Mühendisleri Odası*, 193-207
- SBB. (2019a). "On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)", *T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- SBB. (2019b). "Program Bütçe Rehberi", *T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- SBB. (2020a). "Program Bütçe Rehberi", *T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- SBB. (2020b). "2022-2023 Bütçe Hazırlama Rehberi", *T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- SBB. (2022a). "2023- 2025 Dönemi Bütçe Hazırlama Rehberi", *T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*.
- SBB. (2022b). "2023 Yılı Bütçe Gerekçesi", *T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*, Ankara.
- Schlegelmilch, K. (1999). *Green Budget Reform in Europe Seminar: Introduction to the Green Budget Reform*, Springer, Heidelberg, 3-32.
- T.C Ticaret Bakanlığı. (2021). "Yeşil Mutabakat Eylem Planı", *T.C Ticaret Bakanlığı*.
- TAGEM. (2018). "Gübre Sektör Politika Belgesi", *Tarım ve Orman Bakanlığı*.
- TÜİK. (2022). "Turkish Greenhouse Gas Inventory 1990-2020", *Türkiye İstatistik Kurumu*.
- TÜİK. (2023). Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2021, Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2021-49672> (17.05.2023).
- UN. (2017). "New Urban Agenda", *HABITAT III United Nations*.
- UN. (2018). "The 2030 Agenda and the Sustainable Development Goals: An Opportunity for Latin America and Caribbean", *United Nations*, Santiago.
- UN. (2022). "The Sustainable Development Goals Report 2022", *United Nations*.
- UN. (2023a). Sustainable Development Goals, United Nations, <https://sdgs.un.org/goals/goal9> (10.12.2023).
- UN. (2023b). Sustainable development Goals- Goal 13: Climate Action, United Nations, <https://www.un.org/sustainabledevelopment/climate-change/> (07.12.2023).
- UNDP. (2018). "Managing Mining for Sustainable Development", *United Nations Environment*, Bangkok.
- UNEP. (2020). "The State of World Forests 2020", *United Nations Environment Programme*, Rome.
- UNEP. (2022). "Emissions Gap Report 2022: The Closing Window", *United Nations Environment Programme*.

- UNEP. (2023). Forests, United Nations Environment Programme, <https://www.unep.org/explore-topics/forests/why-do-forests-matter> (17.05.2023).
- WB. (2023). Forest Area, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.FRST.ZS?locations=TR-EU-OE-1W> (19.05.2023).
- Yapıcı, F. (2015). *Yeşil Bütçe Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yerlikaya, G. K. (2003). "Karbon Vergisi", *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 685-700.
- Yılmaz, Ş. ve Türkyılmaz, O. (2022). *Türkiyenin Enerji Görünümü: Dünyada ve Türkiye’de Birincil Enerji Arzı*, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:08.07.2023 ✓Accepted/Kabul:30.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1324444

Research Article/Araştırma Makalesi

Babahanoğlu, V. (2023). "Suriye Krizi ve Dış Politika: Türkiye ve Rusya Arasında Geçişken İlişkiler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 59, Denizli, ss. 407-421.

SURİYE KRİZİ VE DIŞ POLİTİKA: TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDA GEÇİŞKEN İLİŞKİLER

Veysel BABAHANOĞLU*

Öz

Türkiye ile Rusya ilişkileri 2011 yılında Suriye’de başlayan iç karışıklıklar sonrası inişli çıkışlı bir seyir izlemeye başlamıştır. Suriye’deki iç savaşın başlaması, iki ülkenin farklı pozisyonlar almasına ve zaman zaman çatışmaya dönüşen krizler yaşamasına neden olmuştur. Türkiye, Esad rejimine karşı muhalif grupları destekleyerek Rusya’nın Suriye’ye müdahalesine karşı çıkmış, Rusya ise Suriye hükümetine destek vererek Esad rejimini korumaya çalışmıştır. Bölgesel ve küresel güç denkleminin önemli iki aktöründen olan Rusya ve Türkiye’nin Suriye politikaları, sorunun çözümü açısından kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı Rusya ve Türkiye’nin Suriye’ye bakış açılarının her iki ülkenin dış politika tutumları üzerinden analiz edilmesidir. Çalışmada öncelikle Suriye krizinin ortaya çıkışı ele alınmıştır. Ardından Rusya ve Türkiye’nin Suriye politikaları ve Suriye’deki varlık nedenleri dış politika tutumları üzerinden analiz edilmiştir. Son olarak her iki aktörün izledikleri Suriye politikaları nedeniyle yaşadıkları krizler ile iş birliği alanları ele alınmıştır. Her iki ülkenin karşılıklı bağımlılığının artması durumunda Suriye özelinde iki ülke arasında yaşanan krizlerin çözülebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Suriye, Türkiye, Rusya, Kriz ve İş Birliği.*

THE SYRIAN CRISIS AND FOREIGN POLICY: VARIABLE RELATIONS BETWEEN TÜRKİYE AND RUSSIA

Abstract

Relations between Türkiye and Russia have experienced ups and downs since the onset of internal conflicts in Syria in 2011. The beginning of the civil war in Syria led to divergent positions and occasional crises between the two countries. Türkiye opposed Russia’s intervention in Syria by supporting opposition groups against the Assad regime, while Russia attempted to protect the Assad regime by providing support to the Syrian government. The Syrian policies of Russia and Türkiye, as significant actors in the regional and global power equation, hold critical importance for resolving the issue. In this context, the aim of this study is to analyze Russia and Türkiye’s perspectives on Syria through the lens of their foreign policy attitudes. The study first examines the emergence of the Syrian crisis, followed by an analysis of Russia and Türkiye’s policies towards Syria and their reasons for presence in the country based on their foreign policy attitudes. Finally, the crises experienced and areas of cooperation between the two actors due to their Syria policies are discussed. The study concludes that the resolution of crises between the two countries in the context of Syria can be achieved if mutual interdependence between them increases.

Keywords: *Syria, Türkiye, Russia, Crisis and Cooperation.*

*Dr. Öğr. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Meslek Yüksekokulu, DÜZCE.
e-posta: veyselbabahanoglu@duzce.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-3734-7430>)

GİRİŞ

Suriye, 40 yılı aşkın bir süredir Esad diktatörlüğünde Baas Partisi rejimiyle yönetilmektedir. Arap Baharının fitilinin ateşlendiği 2011 yılında Esad rejiminin baskıcı politikalarına karşı çıkan ve demokrasi talebi ile başlayan protesto gösterileri sert müdahalelerle bastırılmaya çalışılmış ve nihayetinde bir iç savaşa dönüşmüştür. İç savaşın başlaması ile birlikte uluslararası arenada Rusya ve İran gibi ülkeler rejim yanlısı tutum takınırken, ABD ve Türkiye ise rejim karşıtı bir tavır alıp bu yönde politikalar uygulamaya koymuşlardır. Türkiye her ne kadar, ABD ile birlikte rejim karşıtı blokta yer almış gibi görünse de Suriye politikası konusunda ABD ile tümüyle aynı politikalara sahip olmadığı, özellikle PYD gibi terör örgütlerinin desteklenmesine şiddetle karşı çıktığı ifade edilebilir. Zaman içerisinde Suriye’de yaşanan otorite boşluğundan kendine pay çıkarmak isteyen ya da ulusal çıkarları açısından bölge üzerinde terör örgütleri aracılığıyla birer güç mücadelesine giren devletlerin sayılarının artmasıyla birlikte iç savaş bir vekâlet savaşına dönüşmüştür. İç savaşın başlamasından günümüze yaşanan gelişmeler değerlendirildiğinde Suriye’deki karışıklıkların çözümünün bölgesel ve küresel aktörlerin uzlaşmasına ve çatışmaların sonlandırılmasına bağlı olduğu ancak bunun hiç de kolay olmadığı rahatlıkla belirtilebilir.

Suriye için Arap Baharı, terör örgütleri üzerinden yürütülen vekâlet savaşları ile bölgesel ve küresel aktörlerin bölge üzerinden birbirlerine tahakküm kurmaya çalıştıkları güç mücadelesine dönüşerek milyonlarca insanın evsiz kalmasına ve birçok ülkeye göç etmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Suriye’deki savaşın sonuçları, sadece Suriyelileri değil, aynı zamanda bölgedeki diğer devletleri de etkilemiştir. Özellikle Suriye’nin doğusunda kurulan PYD/YPG gibi terör örgütlerinin oluşumu ve desteklenmesi, Türkiye’nin güvenliği için büyük bir tehdit oluşturmakta, bu sebeple Türkiye, Suriye’den gelen tehdidi önlemek için aktif bir rol üstlenerek Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı gibi operasyonlarla terör örgütlerine karşı mücadele başlatmıştır.

Suriye’de yaşanan iç savaşta, Rusya’nın Esad rejimini destekleyen en önemli aktör olduğu bilinmektedir. Rusya, askeri olarak Suriye’deki Esad rejimine destek verirken, aynı zamanda diplomatik kanalları da kullanarak bölgedeki diğer aktörlerle ilişkilerini sürdürmektedir. Rusya bu desteği Suriye’nin askeri ve siyasi açıdan güçlü bir şekilde varlığını sürdürmesi için sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, Rusya’nın Suriye’de askeri üslerinin bulunduğu ve bu üslerin Rusya’nın bölgedeki gücünü artırmak için stratejik bir önem taşıdığı söylenebilir. Ayrıca, Rusya’nın Suriye’de yürüttüğü askeri operasyonlar ve hava saldırıları, sivil kayıplara ve insan hakları ihlallerine yol açmaktadır. Rusya’nın Suriye’deki varlığı, bölgesel güç mücadelesine dâhil olan diğer ülkelerle de ilişkilerini etkilemektedir. Bu sebeple Suriye’deki iç savaşın çözümüne ilişkin uluslararası görüşmelerde Rusya’nın rolü önemli bir yer tutmaktadır. Rusya’nın Suriye politikası, uluslararası alanda tartışma konusu olsa da kısa vadede bu politikaları değiştirmesi pek beklenmemektedir.

Bu çalışmanın birincil amacı, Suriye krizi bağlamında Türkiye ve Rusya’nın dış politika tutumlarını ayrıntılı bir şekilde incelemek ve her iki ülkenin Suriye’ye yönelik bakış açılarını anlamak amacıyla bir çerçeve sunmaktır. Bu doğrultuda, her iki ülkenin Suriye krizine yaklaşımları, stratejileri ve çıkarları dış politika tutumları üzerinden kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışmanın ikincil amacı ise, hem bölgesel hem de uluslararası düzeyde önemli bir konu olan Suriye krizi ve bu krize müdahil olan Türkiye ve Rusya gibi iki önemli aktörün dış politika kararlarının, Suriye özelinde çatışma ve işbirliği alanlarını nasıl ortaya çıkardığını açıklamaktır. Bu doğrultuda, çalışmanın ilk bölümünde Suriye krizinin tarihsel bağlamı ve ortaya çıkış süreci ele alınmıştır. Daha sonra, Türkiye ve Rusya’nın Suriye politikaları ve Suriye’deki varlıklarının nedenleri dış politika tutumları üzerinden derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca, bu çalışma Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin Suriye krizine etkilerini ve bu ilişkilerin zaman içindeki değişkenliği ile geçişkenliğini ele almaktadır. Bu bağlamda, her iki aktörün Suriye politikaları sebebiyle karşı karşıya geldikleri çatışma alanları ve aynı zamanda ilişkilerin normaleştiği dönemlerdeki işbirliği alanları analize dâhil edilmiştir.

Çalışmada nitel bir yöntem benimsenmiştir. Suriye’de yaşanan iç savaş ortamı, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkileri önemli ölçüde etkilemiş, zaman zaman büyük krizlere dönüşse de zaman zaman işbirliği içerisinde sürdürülerek günümüze kadar inişli çıkışlı bir seyir izlediği sonucuna varılmıştır. Nitekim ilk olarak, Rusya’nın, Suriye’ye askeri yardım sağlaması savaşın seyrini değiştirerek Türkiye’nin Suriye’deki muhalif güçlere verdiği desteği etkilemiştir. İkinci olarak, Rusya’nın Suriye’deki varlığı, Türkiye’nin sınır güvenliği endişelerini artırmıştır. Suriye’nin kuzeyindeki PYD/YPG gibi terör örgütleri Rusya tarafından desteklenirken, Türkiye bu örgütlerin

kendi güvenliği için bir tehdit oluşturduğunu düşünmektedir. Bu durum, Türkiye ve Rusya arasındaki gerilimin tırmanmasına neden olan en önemli faktördür. Ancak, son zamanlarda Türkiye ve Rusya'nın, Suriye'deki çatışmaların sonlandırılması ve barışçıl bir çözüm bulunması için yaptıkları işbirliği de unutulmamalıdır.

1- SURİYE KRİZİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Suriye Arap Cumhuriyeti bağımsızlığını 1946'da Fransa'nın topraklarından çekilmesi ile birlikte kazanabilmiş bir Ortadoğu ülkesidir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra art arda yaşanan askeri darbelerden dolayı 1950'li ve 1960'lı yıllar Suriye açısından istikrarsız bir dönem olarak kabul edilmektedir. Hafız Esad'ın devlet başkanı olması da yine 1970 yılında yaşanan askeri darbe neticesinde gerçekleşmiştir. Hafız Esad'ın ülkeye getirdiği düzen ve istikrar, rejimin tüm otoriter yapısına rağmen kabul görmüştür. Öyle ki otoriter Esad'ın sağlamış olduğu istikrar, 1970'li yılların sonu ve 1980'li yılların başında Müslüman Kardeşler ile rejim arasında Hama ve Humus'ta gerçekleşen kanlı mücadele sonucunda bile bozulmamıştır. Aksine bu kanlı mücadele rejimi güçlendirme sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir (Süer, 2012:2).

Ortadoğu'da Arapları milliyetçilik anlayışı ile bir araya getirmeyi amaçlayan düşünce, 1940 sonrası Baas ideolojisi ile birleşmiş bulunmaktadır. Bu birleşmenin neticesinde Baas, Arap topluluklarının yaşadığı ülkelerde kısa sürede örgütlenerek birlik, özgürlük ve sosyalizm gibi sloganlar ile taraftar toplamıştır. 1963 yılına gelindiğinde Suriye'de iktidarı ele geçiren Baas, yapısal bir değişiklik yaşayarak Arap Milliyetçiliği yerine Suriye Milliyetçiliğini savunmaya başlamıştır. Suriye'de 1970'li yıllara kadar pek varlığı hissedilmeyen Baas Partisi, bu tarihten itibaren Hafız Esad ile başlayıp oğlu Esad ile devam eden dönemde tek parti iktidarı ile ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Baas ideolojisinin bu süreçte, Suriye'de ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel politikalarının belirlenmesinden, diğer devletlerle olan ilişkilerine kadar birçok alanda önemli etkisinin bulunduğu rahatlıkla ifade edilebilir (İnce, 2017: 261-263).

1947'de kurulan Baas Partisi'nin değişim ve gelişimi ordu ile paralel şekilde gerçekleşmiştir. Baas Partisi, başlangıçta Sünni ve Alevilerin ülkedeki diğer gruplarla birlikte kurulmasına rağmen ilerleyen dönemlerde Alevilerin görece yoğunlaştığı bir partiye dönüşmüştür. Alevi kökenli bir asker olan Hafız Esad'ın 1970'de başa geçmesiyle Sünniler ve Aleviler arasında devam eden gerginlikler daha da körüklenmiştir. Bu tür gerginlikler Müslüman Kardeşler gibi Sünni muhalif grupların kurulmasına neden olmuştur. Gerginliklerin halk nezdinde yaygınlaşarak büyümesi neticesinde Alevi rejim de rahatsız olmuş, gerginliklerin önüne geçebilmek adına Sünni halk ile aralarında bir fark olmadığını göstermek amacıyla devlet başkanının Müslümanlardan olacağı anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Ancak bu durumun geçici bir nitelik taşımasıyla birlikte Suriye'de 1920-1946 yılları arasındaki Fransız Mandası ile başlayıp darbeler ile devam eden otokratik yönetim geleneği tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Muhalif gruplar şiddet kullanılarak bastırılmış, tüm ülkede süresiz olağanüstü hâl ilan edilmiş, tutuklamalar ve işkenceler yoğunlaşmıştır (Özdemir, 2016: 82).

Hafız Esad 30 yıllık yönetimi boyunca Suriye'de güçlü bir güvenlik ve istihbarat ağı kurmuş ve muhalefeti baskı altında tutmuştur. Hafız Esad'ın ardından oğlu Beşar Esad, 2000 yılında iktidarı devralmıştır. Suriye'de liberal reformlar yapma sözü vererek iktidara gelen Esad, kendisinden beklenen değişimleri gerçekleştirmemiştir. Ülkede ekonomik sıkıntıların ve yolsuzlukların artması ile Suriye'de muhalif grupların ortaya çıkması söz konusu olmuş, neticede Esad muhalifleri bastırmak için baskı politikası izlemeye başlamıştır. Bu politikalar Arap Baharı'nın Suriye'ye sıçramasıyla daha da sertleşmiştir.

2011'in başında Tunus'tan başlayarak hızlı bir şekilde bütün bölgeyi etkileyen toplumsal hareketler, önemli bir değişimin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle yaşanan halk hareketlerinin çok kısa süre içinde kitlesel protesto gösterilerine dönüşmüştür. Meydanlarda toplananlar "*Eş-Şa'b Yurid İskâte'n Nizâm / Halk rejimin düşmesini istiyor*" ve "*Eş-Şa'b Yurid İskâte'r Reis / Halk başkanın düşmesini istiyor*" sloganlarının etrafında bir araya gelmeye başlamıştır. Bu tür bir slogan Arap dünyasındaki yeni siyaset dilini ortaya çıkarmakla birlikte protestocuların çıkış noktasını oluşturan devrimdeki ısrarı da ortaya koymaktadır. Müslüman Arap dünyasında ilk kez görülen bu eylem tarzı, Araplarda egemen olan polis devleti modeline son vermiştir. Böylece Batı'nın desteklediği askeri istihbarat kurumlarına dayalı polis devletleri karşısında Arap vatandaşları üstünlük elde etmiştir (Kışlakçı, 2011: 9-10).

2011 yılında Suriye'nin Dera kentinde bir grup öğrencinin, Arap Baharı süreci kapsamında, duvarlara hükümet karşıtı yazılar yazarak protesto düzenlemesiyle olaylar patlak vermiştir. Protestocular, yolsuzlukları ve hükümetin baskıcı yönetimini eleştirerek, Esad'ın istifasını talep etmişlerdir. Ancak Esad, protestolara sert bir şekilde müdahalede bulunmuştur. Arap Baharı'ndaki toplumsal hareketlerden cesaret alan Suriyeliler protestoları diğer şehirlere taşımış ve hemen ertesinde birçok önemli kentte son zamanların en büyük protestoları başlamıştır. Esad protestoları sert bir şekilde bastırmaya çalışmış ve neticede binlerce Suriyeli hayatını kaybetmiş ve milyonlarca Suriyeli ise başka ülkelere göç etmiştir.

Baba ve oğul Esad, azınlık politikalarını uygulayarak Arap Alevi mezhebinin kaderini kendi kaderleriyle birleştirmiş ve çoğunluğun zararına azınlıkları iktidara yaklaştırmışlardır. İzlenen azınlık politikaları, Suriye toplumunun yapısını ve ulusal birliğin temellerini sarsmıştır. Ayrıca, Suriye'yi İran liderliğindeki bölgesel bir Şii mezhep eksenine bağlayarak tarihsel hassasiyetleri de tetiklemiştir. Suriye'de tüm muhalefetin ortadan kaldırılması ise ciddi sonuçlar doğurmuştur. Bu durum, yolsuzlukları artırdığı gibi siyasi partiler, sivil toplum örgütleri ve bağımsız sendikalar gibi muhalefet mekanizmalarının yokluğu nedeniyle görüşlerini ifade edemeyen ve çıkarlarını savunamayan geniş bir Suriyeli kitlenin marjinalleşmesine yol açmıştır. Tüm bunlar 2011 Suriye krizinin patlak vermesinin başlıca nedenleri olmuştur (Al-Samar, 2023: 48).

2011 yılından günümüze gelinen noktada kaos ortamı, terör örgütlerinin faaliyetleri, yoksulluk, temel insan hakları ihlalleri, insani tehditler, ekonomik kriz, insan onuruna yakışır yaşam şartlarının engellenmesi (Şahin ve Terlemez, 2020: 1) gibi durumlar Suriye'de hala devam etmektedir. Bu açıdan Suriye'deki iç çatışmaların temelinde hem içsel hem de dışsal faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Ülkede yıllardır devam eden siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar, hükümetin baskıcı yönetimi, mezhepsel farklılıklar ve ekonomik eşitsizlikler gibi nedenler Suriye halkı arasında derin bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Bunun yanında özellikle bölge devletleri, küresel güçler ve terör örgütleri, Suriye'deki çatışmaların daha da derinleşmesine neden olmuştur. Bu aktörler, Suriye'deki içsel faktörleri kullanarak kendi çıkarları doğrultusunda olaylara müdahale etmişlerdir. Bölgesel güçler arasında yaşanan nüfuz çekişmeleri, ülkede güçlü bir konum elde etme istekleri, ideolojik farklılıklar ve terör örgütlerinin Suriye'yi kendi amaçları doğrultusunda kullanma çabaları, ülkedeki çatışmaların daha da karmaşık bir hal almasına neden olmuştur. Özellikle İran, Türkiye, Suudi Arabistan, Katar gibi bölge devletleri ile ABD, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi küresel güçler farklı zamanlarda Suriye'deki olaylara müdahil olmuşlardır. Bu durum, Suriye'deki iç çatışmanın bir tür vekâlet savaşına dönüşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Suriye'deki iç çatışmaların çözümü için içsel faktörler kadar dışsal faktörlerin de dikkate alınmasının gerektiği rahatlıkla ifade edilebilir.

Suriye'de çatışmaların şiddeti ilerledikçe çok sayıda devlet dışı aktör ortaya çıkmıştır. Suriye ordusu ülkenin kuzeyinden ve bazı kırsal bölgelerden merkezi ve stratejik noktalara doğru çekilmiştir. Kürt gruplar, PYD öncülüğünde Kuzey Suriye'de otorite boşluğundan yararlanarak kantonlar oluşturmuş ve bu bölgeleri diğer muhaliflere karşı elinde tutmaya çalışmıştır. Özgür Suriye Ordusu (ÖSÖ) ise ordudan ayrılan komutanlar ile gönüllü savaşçılar tarafından kapsamlı bir muhalefet oluşturulmak için kurulmuştur. Ancak her geçen gün yerel silahlı grupların sayısı hızla artmaya devam etmiştir. Yaşanan kaos ortamı ve istikrarsız yapıdan faydalanan El Kaide ise Nusra Cephesi adıyla Şam'ın çevresinde, Halep'te ve İdlip'te çatışmalara girmiştir (Eker, 2015: 45-46). Suriye'deki güvenliği ve iç savaşı daha çok bu tür devlet dışı aktörler şekillendirmiştir. Bölgenin siyasi ve stratejik yapısındaki değişiklikler, DEAŞ ve PKK/PYD/YPG gibi terör örgütleri, paramiliter yapılar ve diğer destekleyici aktörlerin savaşın kilit oyuncularını konumuna gelmelerine veya getirilmelerine neden olmuştur (Ağır ve Tatlı, 2020: 37). Bu süreç, Suriye'nin jeopolitik önemine yönelik çıkar mücadelelerinin yoğunlaştığı ve bölgesel güç dengelerinin değiştiği bir bağlamda yaşanmıştır.

Suriye'de savaşın sona ermesi ve barışın sağlanması iç ve dış faktörlere bağlıdır. İç faktörler etnik ve mezhepsel yapılar gibi Suriye'nin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Bu yapıların keskin çizgilerle bir birinden ayrılmaması, özellikle Şam ve Halep olmak üzere birçok noktada sorunu daha da grift bir hale dönüştürmektedir. Örneğin Halep'in %70'i Sünni iken, %30'u ise Alevi ve gayri Müslimlerden oluşmaktadır. Dahası Sünniler, Aleviler ve Hristiyanlar kendi içlerinde bile homojen bir dağılım göstermemektedir. Bu dinsel ve mezhepsel ayrımın içerisinde genellikle etnik yapılar göz önünde bulundurulmamaktadır. Halep'in %70'lik Sünni nüfusunun içinde Kürtler de bulunmaktadır. Tek başlarına ele alındığında Halep'in %10'unu oluşturmaktadırlar (Kıran, 2014: 109).

Günümüzde gelinen nokta itibariyle Suriye’de giderek zayıflayan bir yapıya dönüşen siyasal ve askeri muhalefetin karşısında rejim beklentilerin dışında büyük oranda bütünlüğünü korumayı başarmıştır. Rejimin güvenlik yapılanmasının mezhepçi bir kimliğe sahip olması, siyasal yapı ile ekonomik yapı arasındaki çıkar birlikteliği, muhalefetin silahlı kanadının küçüğe olsa bir kısmının radikalleşmesi, radikalleşen yapının her ne kadar silahlı muhalefet içerisinde küçük bir oranda kalmış olsa da hem Suriye halkının bir bölümünü hem de dış aktörleri kaygılandırması, el-Kaide gibi terör örgütlerinin ortaya çıkması, Rusya, İran ve Çin gibi devletlerin rejime yönelik her türlü desteği Suriye’de rejimin bütünlüğünü korumasının temel nedenleri arasında gösterilmektedir (Orhan ve Haşıl, 2023: 62).

2- TÜRKİYE’NİN SURİYE KRİZİNDEKİ DIŞ POLİTİKASI

Suriye’deki iç savaşın başlangıcından bu yana, Türkiye’nin, Suriye’ye yönelik dış politikası birçok kez değişikliğe uğramakla birlikte Suriye’nin toprak bütünlüğünü, siyasi birliğini ve toplumsal çeşitliliğini korumayı amaçlayan bir yaklaşım sergilemiştir. Bu politika doğrultusunda, Türkiye, Suriyelilere insani yardım sağlamak, Suriye’de barışçıl bir siyasi çözüm için çalışmak ve Suriye topraklarında güvenli bir bölge oluşturmak için çaba göstermektedir. Bunun yanı sıra, Türkiye, Suriye’nin kuzeyinde faaliyet gösteren terör örgütlerine yönelik operasyonlar düzenleyerek, kendi güvenliğini de tehdit eden bu örgütlere karşı mücadele etmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin 2011 sonrası Suriye politikasını dört dönem altında ele almak mümkündür (Kalaycı, 2021: 143):

- Birincisi, 2000’li yıllarda tesis edilen iyi ilişkiler kapsamında Esad rejiminin ikna edilebileceğinin düşünüldüğü Mart 2011 - Eylül 2011 arasındaki ikna dönemidir.

- İkincisi, rejim ile ilişkilerin kopmasıyla muhalif grupların gerek örgütlenmesi gerekse de yerel, bölgesel ve uluslararası düzeyde destek bulması için girişimlerde bulunulan Eylül 2011 - Ağustos 2013 arasındaki muhaliflere destek dönemidir.

- Üçüncüsü, DEAŞ ve PYD/YPG/PKK gibi terör örgütlerinin Suriye’deki etki alanlarını genişletmesi ile Türkiye’ye ve Türkiye’nin desteklediği muhalif gruplara saldırılar düzenlemesi nedeniyle uygulamaya konulan terörle mücadele dönemidir.

- Son dönem ise, Suriye’nin kuzeyinde oluşturulmaya çalışılan terör koridorunun engellenmesi ve sınır güvenliği sorununun ortaya çıkması ile Suriye’ye yönelik dış politikanın sadece askeri yöntemlerin ve sert güç unsurlarının uygulandığı sınırların güvenliğinin sağlanması dönemidir.

Suriye iç savaşı öncesinde Türkiye, Esad yönetimiyle iyi ilişkiler kurmuş, hususen 2007-2011 arası dönemde Türkiye’nin sınırlarından Kuzey Afrika’ya kadar uzanan geniş bir alanda güvenli bir ticari kuşak oluşması için çaba sarf etmiştir. Suriye bu kuşağın kritik güzergahlarından biridir. Bu dönemde “komşularla sızır sorun” politik hedef olarak kabul edilmiş, belli bir mesafenin alındığı da ifade edilebilir (Turaman ve Çelik, 2018: 123). 2011’de krizin başlamasıyla birlikte inisiyatif almaya çalışan Türkiye, ilk hamle olarak dönemin Dışişleri Bakanı’nı ve MİT Müsteşarı’nı şiddetten uzak durulması, bir geçiş dönemine ihtiyaç duyulduğu ve Türkiye’nin yardıma hazır olduğunu bildirmek için Suriye’ye göndermiştir. Yoğun bir diplomatik mesai harcanan bu dönemde Türkiye, Suriye krizine barışçıl çözüm bulunması yönünde çaba sarf etmiş ve Esad yönetimiyle diyalog kurmaya çalışmıştır. Davutoğlu ve Fidan’ın 2011’de yaptıkları ziyaret de bu çabaların bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Ancak Esad rejiminin, muhaliflere yönelik şiddeti artırarak bu tavsiyeleri dikkate almaması, Türkiye ile Suriye’nin beklentilerinin uyuşmaması ve yaşanan gelişmeler neticesinde Türkiye’nin tutumu da değişerek, Esad rejiminin uygulamalarını eleştiren ve muhalif gruplara destek veren bir tutum benimsenmiştir (Kiraz, 2020: 108-109).

Türkiye-Suriye ilişkileri açısından köprülerin atılmasına yol açan gelişme 21 Eylül 2011’de Erdoğan’ın ABD’de Obama ile yaptığı görüşmedir. İki lider, Esad rejimine uygulanan baskının artırılması noktasında anlaşmışlardır. Öncesinde Batılı güçlerin Esad rejimine ekonomik yaptırım uygulama kararları dikkate alındığında, Ankara’nın da yaptırım sürecine girmesi, Suriye açısından bir dönüm noktası olmuştur. Erdoğan, Obama ile görüşmesinin ardından “Suriye yönetimiyle görüşmelerimizi kesmiş durumdayız. Bu noktaya gelmek istemezdik ama Suriye yönetimi bizi böyle bir karar alma noktasına getirdi. Suriye yönetimine artık güvenimiz kalmamıştır” sözleriyle Türkiye’nin Suriye krizine yönelik dış politikasında yeni bir döneme geçildiğini ifade etmiştir. Bu dönemde Türkiye,

Esad rejimi karşıtı tutumunu netleştirmiş ve Suriye krizine doğrudan müdahil olmaya başlamıştır (Miş, 2012: 281). Bu bağlamda Türkiye, Esad rejimi ile ilişkileri kestikten sonra 30 Kasım 2011’de Suriye’ye yönelik 9 maddelik yaptırım kararı açıklamıştır. Buna mukabil Esad rejimi ise ithalatta vergilerin artırılması ve Türk tırlarına zorlayıcı ek tedbirlerin konulması gibi ekonomik yönü ağır basan yaptırım kararları almıştır (Demir ve Gürson, 2017: 531).

Esad ile ilişkilerin kesilmesi sonrası Türkiye’nin Suriye politikasında muhaliflere destek dönemi başlamıştır. Türkiye bu dönemde muhaliflere destek olmaya başlamasının yanı sıra uluslararası toplumu da bu yönde ikna etmek için girişimlerde bulunmuştur. Böylece Türkiye, Esad’a yer olmadığı düşüncesine dayanan bir politika geliştirmiştir. Bu politika, muhaliflere daha fazla destek sağlanması, bir tampon bölge ve gerektiğinde bazı bölgelerin uçuşa kapatılması gibi unsurları içermektedir. Bu dönemde uluslararası toplumun desteğiyle ve birlikte hareket edilmesi kaydıyla Türkiye’nin bir askeri müdahale seçeneği de gündeme gelmiştir. Kısacası Türkiye ikinci dönemde, Suriye’nin geleceğinde Esad’a yer verilmemesi gerektiği görüşünü benimseyen bir politika izlemiştir (Ozan, 2017: 24). Bu noktadan hareketle Türkiye, Suriye krizinin çözümüne yönelik olarak Arap Birliği ve Körfez İşbirliği Konseyi gibi bölgesel güçlerle iş birliği yaparak, uluslararası toplumun desteğini kazanmak için çaba göstermiştir. Ancak Türkiye, Rusya ve Çin’in muhalefeti nedeniyle Güvenlik Konseyi’nin gerekli garantileri sağlayamaması karşısında ABD ve AB gibi müttefiklerinden net ve güçlü bir destek arayışına girmek zorunda kalmıştır (Duran, 2012: 513). Bu dönemde Türkiye Suriye’deki büyükelçisini geri çekerek diplomatik ilişkilerini kesmiş, 30 Mayıs 2012’de Suriyeli diplomatları sınır dışı etmiştir.

Bu dönemde Suriye rejimi, barışçıl gösteriler düzenleyen kendi halkına ateş açarak şiddet politikasını tırmandırmıştır. Yerleşim yerlerine yönelik ayırım gözetmeksizin yapılan bombardımanlar, balistik füze saldırıları ve kimyasal silah kullanımı, binlerce insanın ölümüne ve milyonlarca insanın yerinden edilmesine neden olmuştur. ABD, Kanada, Türkiye, AB üye ülkeleri gibi çok sayıda devlet ile BM gibi uluslararası örgütler rejimin insan hakları ihlallerini ve insanlık suçu işlediğini kabul ederek, Suriye rejimini bölgesel ve uluslararası güvenlik açısından önemli bir tehdit olarak görmüşlerdir. Bu nedenle, Türkiye’nin öncülüğünde kurulan Suriye Halkının Dostları Grubu’nun Aralık 2012’deki dördüncü toplantısında, Suriye Ulusal Koalisyonu 114 devlet ve 13 uluslararası örgüt tarafından Suriyelilerin meşru temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Halkın meşru talepleri doğrultusunda, Suriye’nin yeniden inşası için etkili ve kapsayıcı bir muhalefetin oluşması için çalışmalar yapılmıştır (Serdar, 2015: 16-17).

Türkiye’nin Suriye’de muhalifleri desteklemeye başladığı ve rejimin değişimi için inisiyatif almaya başladığı bu dönemde özellikle 2012 yaz aylarından itibaren önemli gelişmeler söz konusu olmuştur: Tampon bölge oluşturulması için NATO ve BM’den askeri destek arayışına girilmiş, Suriye’den gelen top mermilerinin Türkiye’de vatandaşların ölümüne neden olması üzerine karşılık verilmiş, rotası Şam olan uçaklar inişe zorlanarak silah sevkiyatı önlenmeye çalışılmış, bu şekilde Suriye’ye baskı uygulamak istenmiş, Rusya’nın Suriye’ye verdiği desteği engelleme girişimlerinde bulunulmuş, Rusya’yı dengelemek için çaba gösterilmiş, Suriye sınırına askeri birlikler konuşlandırılmış, sınır ötesi askeri operasyonlar için tezkere çıkarılmıştır (Çağlar, 2012: 39-52).

Bu dönemde Suriye’den kaynaklanan saldırı ve tehlikelere karşı atılan bir diğer önemli adım ise Haziran 2012’de Türk Rf-4E keşif uçağı düşürülmesine istinaden 4 Ekim 2012 tarihinde angajman kurallarının değiştirilmesidir. Yeni angajman kuralları çerçevesinde sınıra yaklaşan silahlı unsurlar tehdit olarak kabul edilecek ve derhal karşılık verilecektir. Nitekim yeni angajman kuralları gereği 10 Ekim 2022’de Rus uçağı Ankara’ya indirilmiş, 16 Eylül 2013’de Suriye savaş helikopteri düşürülmüş, 23 Mart 2014’de Suriye savaş uçağı düşürülmüş, 16 Mayıs 2015’de bir başka Suriye savaş helikopteri düşürülmüş, 16 Ekim 2015’de Rus yapımı İHA düşürülmüştür (Kalaycı, 2021: 145-146). Angajman kurallarının değişmesi ve akabinde yaşanan gelişmeler Türkiye’nin Suriye’de devam eden iç savaşa doğrudan müdahale etmek istemediği, ancak kendi sınır güvenliğini korumak için gerekli adımları atmaktan kaçınmayacağı mesajını uluslararası kamuoyuna kararlılıkla göstermiştir. Tüm bu gelişmeler Türkiye’nin Suriye’de değişimi gerçekleştirmek için aldığı inisiyatiflerden sadece bir kaçını oluşturmaktadır. Bu ve benzeri girişimler ile Türkiye, Suriye’yi caydırmak istemişse de pek başarılı olamamıştır. Bunun sonucunda Suriye’de terör örgütlerinin alan hâkimiyeti elde etmeye başlaması ve Türkiye için ciddi tehdit oluşturmasıyla Suriye politikasının dördüncü dönemi olan terörle mücadele dönemi başlamıştır. Nitekim 2013 yılının başlarında Reyhanlı ve Cilvegözü’ne gerçekleştirilen saldırılar bu konuda bir başlangıç olarak kabul edilebilir.

Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir diğer gelişme ise PKK terör örgütünün bölgede daha fazla görünür hale gelmesidir. 40 yılı aşkın süredir ülkeyi yöneten Baas Partisi ve Esad yönetimi bu dönemde PKK'yla ittifak yaparak ülkenin kuzeyini onlara teslim etmiş, böylece PKK'nın Suriye'deki kolu olan PYD terör örgütü aracılığıyla önemli hâkimiyet alanları elde etmiştir (Sarı, 2019: 109). İlk olarak 2003'de PYD adıyla örgütlenen Suriye Kürtleri, kendi içlerinden bir lider bulamadıklarından PKK terör örgütü ile birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda hem PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın düşüncelerini hem de Kürtlerin kendi geleceklerini kendilerinin belirleyeceğini savunmaya başlamışlardır. PYD, PKK'nın rejim zamanında Suriye'de bulunmasından faydalanarak lojistik destek elde etmiş ve kadrolarını oluşturmuştur. Türkiye hem PYD'nin hem de onun silahlı kolu olan YPG'nin, PKK ile olan bağlantısını ortaya koyarak bu örgütleri PKK'nın Suriye'deki uzantısı olduğunu her fırsatta dile getirmektedir. Ayrıca bu örgütler Türkiye tarafından resmi olarak terör örgütü oldukları uluslararası kamuoyuna deklare edilmektedir (Tok, 2018: 132).

11 Şubat 2013'de Cilvegözü'nde ve 11 Mayıs 2013'de Reyhanlı'da gerçekleştirilen terör saldırıları Suriye'deki savaşın Türkiye'yi nasıl etkileyeceğini göstermiş, sınır güvenliği kaygılarını artırmıştır. İki ülkeyi savaşın eşğine getiren saldırılar onlarca kişinin ölmesine ve yaralanmasına neden olmuştur (Dündar, 2016: 214). Bunun yanı sıra ABD'nin Irak işgali sonrasında oluşan iktidar boşluğu ile kendisini "Irak ve Şam İslam Devleti" olarak tanıtan DEAŞ terör örgütünün ortaya çıkması (Akbaş, 2015: 147) sonrasında 2013 senesi itibarıyla hızlıca Suriye'deki çatışmalara müdahil olması, profili ve icraatları ile kısa sürede Suriye gündemindeki yerini merkezileştirmiştir (Aksoy, 2016: 30). Dengeleri değiştiren bu örgüt Türkiye'nin güvenliği açısından yeni tehditleri ortaya çıkarmıştır. Böylelikle Türkiye, PKK'nın yanı sıra Suriye'de faaliyetlerde bulunan PYD/YPG ve DEAŞ tehditleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim DEAŞ'ın Türkiye'de birçok saldırı gerçekleştirmesi ile PKK ve HDP'nin 6-7 Ekim olaylarını başlatarak sözde "kurtarılmış bölgeler" ilan etmeye çalışması söz konusu tehditlerin en somut örnekleridir (Kalaycı, 2021: 147). Türkiye, PYD ve DEAŞ terör örgütlerinin birçok kez düzenlediği bombalı saldırılarda birçok vatandaşını kaybetmiştir. Sadece 2015 ve 2016 yıllarında, DEAŞ'ın gerçekleştirdiği bombalı saldırılarda onlarca kişi hayatını kaybetmiş ve yüzlerce kişi yaralanmıştır (Akbaş, Babahanoğlu ve Yelman, 2016: 101).

PYD, bölgede faaliyet yürüten bir diğer terör örgütü YPG unsuruyla birlikte hareket ederek diğer Kürt gruplar içerisinde daha güçlü bir pozisyon elde etmektedir. Afrin, Kobani ve Haseke bölgelerinde etkin olan PYD/YPG terör örgütleri üçüncü yol stratejisini uygulayarak Esad rejimiyle çatışmaya girmemektedir. Bununla birlikte etkin olduğu noktalarda kendi hâkimiyet alanını geliştirme ve pekiştirme amacı taşımaktadır. Bu bölgelerde PYD, diğer bir terör örgütü olan PKK ile iş birliği yapmakta ve PKK'nın savunduğu sözde "demokratik özerklik" anlayışı doğrultusunda özerk kantonlar oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle PYD/YPG terör örgütleri tarafından Afrin, Kobani ve Cezire kentlerinde bölgesel özerklik çerçevesinde yasama, yürütme ve yargı organları sistematik bir biçimde oluşturulmuştur (Kerman ve Efeğil, 2017: 163-164).

Türkiye'nin maruz kaldığı bu ve benzeri terör tehditleri neticesinde Suriye politikasının terörle mücadele döneminde üç ana hedefi ön plana çıkmaktadır. Birincisi PYD'nin 2014'te oluşturduğu Afrin, Kobani ve Cezire kantonlarını birleştirerek Suriye'nin kuzeyinde alan hâkimiyeti elde etme ihtimali Irak Bölgesel Kürt Yönetimi (IKBY) ile birlikte düşünülünce İran sınırından Akdeniz'e uzanan olası Kürt devleti Türkiye için dezavantajlı bir durum oluşturuyordu. Bu nedenle PYD'nin terör koridoru oluşturmasının engellenmesi önem arz etmektedir. İkincisi Türkiye'de birçok terör eylemi gerçekleştiren DEAŞ'ın sınırdan uzaklaştırılması ve terörle mücadelenin kaynağında yapılması gerekiyordu. Üçüncüsü ise Suriye iç savaşı sonucunda yerlerinden edilen milyonlarca sığınmacının önemli bir kısmı açık kapı politikası ile Türkiye'ye gelmiş bulunmaktaydı. Türkiye'deki Suriyelilerin geri dönmesi için Kuzey Suriye'de güvenli bölgelerin oluşturulması gerekiyordu. Bu üç ana hedef Türkiye'nin bu dönemdeki Suriye'ye dönük dış politikasının temel dinamikleridir (Kalaycı, 2021: 147-148). Bu noktadan sonra Türkiye'nin Suriye politikasında dördüncü dönem olan sınır güvenliği dönemi başlamış ve artık kaçınılmaz olan sınır ötesi askeri operasyonlar başlatılmıştır.

Türkiye'nin Suriye'deki askeri operasyonlarının temel amacı, sınır güvenliğini sağlamak, terör örgütlerinin sınır ötesi faaliyetlerini engellemek, bölgedeki istikrarı korumak ve Türkiye'nin güvenliği için doğrudan tehdit oluşturan terör örgütlerini yok etmektir. Fırat Kalkanı Harekâtı ile DEAŞ'ın sınır ötesi tehdidinin önlenmesi ve Kuzey Suriye'de Türkiye'nin kontrolünde güvenli bölge oluşturulması hedeflenmiştir. Zeytin Dalı ve Barış Pınarı

harekâtları ise Türkiye'ye yönelik PKK/PYD/YPG gibi terör örgütlerinin sınır ötesi tehditlerinin önlenmesi ve Türkiye'nin güney sınırındaki terör koridorunun ortadan kaldırılması amaçlarını taşımaktadır. 9 Ekim 2019'da başlatılan Barış Pınarı Harekâtı ile Türkiye sahadaki mücadelesini diplomasi yoluyla masada yürütmüştür. Bu operasyonlarda Türkiye'nin kendi üretimi olan SIHA'ların kullanılması uluslararası kamuoyunda dikkat çekmiştir. Türkiye bu operasyonlar neticesinde ABD destekli kurulmak istenen "Kürt Koridoru" projesine engel olarak bölgedeki jeopolitik durumu lehine çevirmiştir (Babahanoğlu ve Örselli, 2022: 171-175).

3. RUSYA'NIN SURİYE KRİZİNDEKİ ROLÜ VE DIŞ POLİTİKASI

Suriye'deki iç savaş, çeşitli aktörlerin çıkarları, mücadeleleri ve rekabetiyle birleştiğinde karmaşık bir hal almıştır. Rusya'nın Suriye politikasının, siyasi, askeri, ekonomik, jeopolitik ve dini çıkarları doğrultusunda şekillendiği aynı zamanda Suriye iç savaşının seyrini etkilediği ve bu bağlamda uluslararası arenadaki rolünü artırdığı ifade edilebilir. Rusya'nın Suriye'deki varlığı, öncelikle ABD ve NATO'ya karşı bir güç dengesi oluşturma hedefini kapsamaktadır. Rusya'nın, Suriye'de hem siyasi bir müttefik hem de askeri üsleri için stratejik bir konumda bulunması jeopolitik amaçlarını ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla Esad rejiminin ayakta kalması, Rusya'nın bölgedeki gücünün artması ile doğrudan ilintilidir. Rusya'nın Suriye'deki siyasi çıkarları, Esad rejimi üzerinden güçlenmek, bölgedeki nüfuzunu artırmak, İran ve Hizbullah ile ittifakını sürdürmek ve ABD'nin bölgedeki nüfuzunu sınırlamaktır. Rusya'nın Suriye'deki varlığı askeri açıdan ise yeni silah sistemleri test etme, Rus ordusunun modernizasyonu ve genel olarak askeri yeteneklerini artırma amacını taşımaktadır. Rusya'nın Suriye'ye olan desteği sadece askeri yardımlar ve silah desteğiyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda uluslararası arenada kullandığı veto oylarıyla da Esad rejiminin yanında yer almaktadır. Bu sayede Rusya, Suriye'ye uygulanabilecek yaptırımları engellemekte ve Esad rejiminin diplomatik olarak da güçlü kalmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca, Rusya'nın Suriye'ye olan desteği, ülkenin ekonomik ve ticari çıkarlarına da hizmet etmektedir. Son olarak Rusya, bölgedeki enerji kaynaklarına, lojistik açıdan stratejik bir konumda olan Akdeniz'e ve Orta Doğu'daki nüfuzunu artırmaya odaklanmaktadır.

Rusya açısından Suriye'nin önemi jeopolitik durumu ve jeostratejik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Suriye ile Rusya arasındaki yakın ilişkiler, SSCB dönemine kadar dayanmaktadır. Soğuk Savaş döneminde SSCB, Ortadoğu'daki nüfuzunu artırmak için Suriye'yi bölgedeki müttefiki olarak seçmiştir. Bu süreçte SSCB, ABD'nin çevreleme politikasına karşı koymak ve Doğu Akdeniz'de varlığını sürdürmek istemiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bile, Suriye'nin Rusya için stratejik önemi devam etmiştir ve bu nedenle Rusya, Batılı güçlerin Suriye krizine müdahale planlarına karşı çıkmaktadır (Yazıcı, 2012: 40-43). Suriye'deki insani krize çözüm bulma çabaları, farklı devletlerin tutumları nedeniyle engellenmektedir. Ancak bu bağlamda Rusya'nın tutumu dikkate değer bir etken olarak öne çıkmaktadır.

2011 yılında NATO'nun hava operasyonu ve Kaddafi'nin devrilmesi sonrasında Rusya'nın Libya politikası bölgesel ve ekonomik açıdan zarar görmüştür. Libya'daki kriz sırasında, Rusya BM Güvenlik Konseyi'nin 1973 sayılı kararını veto etmemiştir. Ancak, Kaddafi'nin devrilmesi sonrasında Rusya'nın sessiz kalması, Libya ile yapılan enerji anlaşmalarının sona ermesine ve Rusya'nın Libya piyasasında dışlanmasına yol açmıştır. Bu durum, Moskova'nın Libya politikasının eleştirilmesine neden olmuş, ayrıca ABD'nin Ortadoğu'daki etki alanını sınırlandırma ve çok kutuplu bir dünya düzeni arayışı Libya'da başarısız olmuştur. Bu deneyimler, Rusya'nın Suriye politikasını belirlemede etkili oldu. Libya'da kaçırdığı treni Suriye'de kaçırmak istemeyen Rusya, Suriye'deki iç savaşın başlamasından sonra daha kararlı bir politika izlemeye başlamıştır (Sağlam, 2013: 215). Bu bağlamda Rusya, Avrasyacılık ideolojisi çerçevesinde Ortadoğu ülkeleri ile hem ekonomik hem de askeri odaklı kurduğu yakın ilişkiler üzerinden bölgeye yönelik politikalarını hayata geçirmektedir. Rusya'nın Ortadoğu politikaları temelde üç noktada ele alınabilmektedir. Bunlar bölge ülkeleriyle olan ekonomik ve askeri ilişkileri sayesinde AB ve ABD karşısında bir güç kazanımı sağlamak ve bölgesel hedeflerine ulaşmak, enerji politikaları, son olarak ise bölgedeki Ortodoksların hamiliğini sürdürmek şeklinde dile getirilmektedir. Bu açıdan genelde Ortadoğu özelde ise Doğu Akdeniz'deki jeopolitik çıkarlarının güvence altına alınması ve hedeflerine ulaşması için Suriye ile ilişkileri her zaman önem arz etmiştir (Harunoğulları, 2021: 65-66).

Suriye'de olayların devlet ve devlet dışı aktörlerin de müdahalesiyle iç savaşa dönüşmesi sürecinde Rusya, hem Esad rejimi ile geçmişten gelen ilişkileri hem de bölgedeki jeopolitik çıkarları kapsamında olayları kompo olarak değerlendirerek Suriye rejimine her türlü desteği sunmuştur. Rusya, Libya'da yaşanan yönetim değişikliği

sonrası kaybettiği nüfuzunu Suriye’de korumak için Esad rejimine desteğini askeri ve diplomatik araçları kullanarak gerçekleştirmiştir (Kiraz, 2016: 306). Bu noktada Rusya, Ekim 2011’de BM Güvenlik Konseyi’nde Suriye için yaptırım tasarısını veto etmiş, yaşananların Suriye’nin iç işleri olduğunu ve dış müdahalenin ülkeye demokrasi getirmeyeceğini belirtmiştir. Ancak 2011 Kasım’ında savaş gemilerini Tartus limanına göndererek Esad rejimine olan desteğini açık bir şekilde göstermiştir. Ayrıca aynı dönemde uçak gemisi Amiral Kuznetsov’u da Suriye’ye göndereceğini duyurarak (Çağlar Hekimoğlu, 2021: 1411) tarafını ve niyetini veto oylarından sonra bir kez daha göstermiştir.

İç savaş ortamının birinci yılını doldurduğu Nisan 2012’de BM, Arap Birliği, Rusya ve AB tarafından desteklenen ateşkes planı kısmen yürürlüğe girmiş olsa da, hem Esad güçleri hem de muhalifler ateşkese uymamışlardır. Esad, Mayıs ayında Batılı devletlerin ülkesinde kaos çıkarmaya çalıştığını iddia ederek Batı’yı suçlamıştır. Bu süre zarfında Suriye’deki şiddet olayları artarak yerleşim yerlerine doğru yayılmıştır. ABD ve Batılı ülkeler Esad hükümetinin meşruiyetini kaybettiğini ve yönetimden çekilmesi gerektiğini söylerken, Rusya ise dengeleyici bir politika izlemeye çalışmıştır. Bu kapsamda Rusya, Haziran 2012’de muhaliflerin yerleşim yerlerinden çekilmesine karşı, rejim güçlerinin de yerleşim yerlerinden çıkacağını belirtmiştir. Ancak Türkiye’ye ait bir savaş uçağının Suriye tarafından düşürülmesi krizin boyutunu değiştirmiş ve NATO Türkiye’ye destek açıklamasında bulunmuştur. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Rusya, 19 Temmuz 2012’de Suriye’ye yaptırım öngören tasarısı üçüncü kez veto etmiştir (Progonati, 2021: 281-282).

Rusya’nın Suriye politikasını şekillendiren dinamiklerin başında ABD ile küresel düzlemde gerçekleştirdiği nüfuz mücadelesi bulunmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde, Rusya’nın bölgedeki etkisi azalmış ve Arap ayaklanmalarıyla birlikte daha da azalarak sınırlanmıştır. Moskova, bu ayaklanmaları, Batı dünyasının bölgeye yönelik stratejik müdahalelerinin bir devamı olarak görmektedir, ancak Arap ayaklanmalarını bir fırsat olarak değerlendirip, bölgedeki etkisini yeniden tesis etmek için çaba göstermektedir. Bu bağlamda Suriye meselesi hem kötü gidişata son vermek hem de küresel siyasette en az ABD kadar etkili “büyük bir güç” olduğunu göstermek için Rusya açısından önemli bir koz olmuştur (Erşen, 2016a: 149). Şam’a verilen desteğin Rusya’nın nüfuz kazanma amacının dışında, siyasi dinamikleri de bulunmaktadır. Müdahale etmeme ilkesini ve egemenlik hakkını vurgulayan Rusya, Batı’nın askeri ambargosuna ve ardından egemen bir devletin işgaline karşı çıkmaktadır. Rusya’nın etrafının demokratik olmayan eski Sovyet cumhuriyetleriyle çevrili olması ve “yakın çevre” olarak görülen bölgelere yapılacak olası bir askeri müdahale, Rusya’yı endişelendirmektedir. Bununla birlikte Rusya’nın Suriye ile ilgili olarak çok taraflı ve sivil eylemleri desteklemesinde bir diğer dinamik, Rusya’nın kendini büyük bir Avrasya gücü olarak görmeye yönelik düşünce ve çabalarıdır (Ahmadi ve Ghorbani, 2014: 66). Nitekim Rusya, 2015 yılından itibaren Suriye rejimine yönelik diplomatik ve askeri yardımlarını arttırarak desteğini bir başka boyuta taşımıştır. Suriye’deki çatışmaların Lazkiye’ye sıçramasıyla birlikte, Rusya bu bölgedeki askeri varlığını arttırarak yıllardır sahip olduğu varlığını daha etkin bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Bu amaçla, zaten 1971 yılından beri kullanmakta olduğu Akdeniz kıyısındaki Tartus deniz üssünün yanı sıra Basil Uluslararası Havaalanı’nı da kendi kullanımı için uygun hale getirmiştir (Akengin ve Yaşar, 2018: 41).

Rusya’nın Suriye politikasının şekillenmesindeki bir başka dinamik askeri ve ekonomik çıkarlardır. Öncelikle Suriye toprakları Rusya’nın SSCB sonrası geliştirdiği askeri teknolojilerin ve silahların deneyimlendiği bir coğrafya olmuştur. Rus ordusu Suriye’deki askeri operasyonlarında tamamen yeni ya da ciddi düzeyde yenilenmiş ve geliştirilmiş silahlar ile askeri teknolojiler kullanmaktadır. Bunlar arasında T92 ve T90 tipi tanklar, Smerch, Grad ve TOS-1 adlı roketatarlar, YAK-130, SU24, SU25, SU-30SM ve SU-35S adlı savaş uçakları, SU-34 bombardıman uçağı, Buk M2 ve Pantsyr hava savunma sistemleri, S300 ve S400 hava ve kara savunma sistemleri, uydu güdümlü bombalar, füzeler, akıllı teknolojilerle donatılmış keşif uçakları yer almaktadır. Rusya iç savaşın başından beri Suriye’de deneyimleme şansı bulduğu bu askeri teknoloji ve silahları bazen ortak kullanmakta bazen de Suriye ordusuna temin etmektedir. Rusya bu sayede hem Akdeniz’de hem de Ortadoğu’da hava sahasının bir bölümünün kontrolünü eline geçirmiştir (İşyar, 2013: 116-123). Ekonomik nedenler ise Suriye’nin her zaman Rus silahlarının önemli bir alıcısı olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Örneğin 2011 yılında Suriye 3.5-4.8 milyar dolar arasında değişen anlaşmalarla Rus silahlarının en büyük beşinci alıcısı olmuştur. Ayrıca Suriye’deki Rus işletmelerinin varlığı da Rusya için bir başka dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki Rusya’nın Suriye’deki yatırımları 2009 yılında daha iç savaş başlamadan önce 19.4 milyar doları aşmıştır. Dolayısıyla Suriye’deki istikrarsızlık buradaki üretimi sekteye uğratacağı ve bu anlaşmaların geleceğini tehlikeye atması bakımından sorun teşkil etmektedir (Ahmadi ve Ghorbani, 2014: 66).

Rusya'nın Suriye iç savaşına müdahil olmasındaki bir başka dinamik bölgedeki Ortodoksların hamiliğini sürdürme isteğidir. Rusya, tarihsel süreç boyunca, Slav-Ortodoks grupları koruma görevini üstlenmiş bir devlettir. Suriye'deki yaklaşık iki milyon Hristiyan'ın büyük çoğunluğunun Ortodoks olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, Rusya, bu Hristiyan nüfusa destek verme hakkını kendinde görmektedir. Rusya, Ortodoks Kilisesi'nin çıkarlarını da korumak amacıyla Suriye'deki Ortodoks Hristiyanların haklarını savunma konusunda kararlı bir tutum sergilemektedir (Develioğlu, 2023: 153). Rus kimliğinin inşası için temel alınan Ortodoks Hristiyanlığı Suriye ile kurulan ilişkilerin de nedenlerinden biri olarak kabul görmektedir. Özellikle Arap Baharı döneminde DEAŞ tarafından Hristiyan topluma yönelik gerçekleştirilen infazlar Rusya'nın Ortodoks Hristiyanların koruyuculuğunu üstlenme güdüsüyle bölgeye müdahil olmasına neden olmuştur (Ercan ve Tezcan, 2021: 81-82).

4. SURİYE ÖZELİNDE TÜRKİYE VE RUSYA ARASINDAKİ GEÇİŞKEN İLİŞKİLER

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilere yön veren siyasal, ekonomik, kültürel ve coğrafi birçok parametre söz konusudur. Bu parametrelerin ilişkiler üzerindeki etkisi konjonktürel olarak değişmektedir. Ancak bunlar içerisinde coğrafya değişmeden günümüze kadar etkisini devam ettiren parametre olarak karşımıza çıkmaktadır (Çelik, 2012: 261). Bu bağlamda tarih boyunca çalkantılı bir seyir izleyen ikili ilişkiler son yıllarda, özellikle Suriye coğrafyasında yaşananlar nedeniyle daha da karmaşık hale gelmiştir. Suriye'deki iç savaşın patlak vermesiyle birlikte, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler sadece bölgesel bir boyut kazanmakla kalmamış, aynı zamanda küresel bir öneme de sahip olmuştur. İki ülkenin farklı çıkarları ve stratejik hedefleri, ilişkilerinin karmaşık ve geçişken bir yapıda olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Suriye konusu iki ülkeyi kimi zaman iş birliği kimi zaman da çatışma ortamlarında bir araya getirmiştir. Öyle ki ikili arasındaki geçişken ilişkiler zaman zaman bölgesel ve küresel ölçekte krizlerin de başlangıcı olabilmektedir. Bu açıdan ikili ilişkileri etkileyen Rusya'ya ait jetin Türkiye tarafından düşürülmesi, Astana ve Soçi süreçleri, İdlib bölgesinde artan gerginlik, 33 Türk askerinin şehit edilmesi ve Türkiye'nin sınır ötesi operasyonları öne çıkan başlıklardır.

Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler, son yıllarda özellikle Suriye krizi üzerinden yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bu tartışmaların merkezinde yer alan gelişmelerden biri de Türkiye'nin daha önce ilan ettiği yeni angajman kuralları çerçevesinde 24 Kasım 2015 tarihinde Rus SU-24 savaş uçağının yapılan uyarılara rağmen hava sahasını terk etmemesi üzerine Türk Hava Kuvvetleri tarafından Suriye sınırında düşürülmesidir. Türkiye, uçağın radar izlerini göstererek Türk hava sahasını ihlal ettiği yönündeki haklılığını savunurken, Rusya ise bu olayı provokasyon olarak nitelendirmiştir. Olay, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuş ve Rusya tarafından ekonomik yaptırımlar uygulanmıştır. Rusya'nın uyguladığı ekonomik yaptırımlar bu dönemde özellikle tarım, ticaret ve turizm sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir. İki ülke arasında yaşanan gerilim önce Ankara'dan Moskova'ya gönderilen mektup ile üzüntülerin iletilmesi ve ardından Putin ile Erdoğan arasında yapılan telefon görüşmesi neticesinde normalleşme sürecine girmiştir.

Uçak krizinin, Türkiye Rusya arasındaki ilişkiler açısından bazı önemli sonuçları olmuştur. İlk olarak, Putin'in Türkiye'ye yönelik açıklamaları ve eleştirileri, iki ülke arasındaki güveni ciddi anlamda erozyona uğratmıştır. İkincisi, Rusya'nın Türkiye'ye karşı propaganda yürütmesi ve hızlı bir şekilde ekonomik yaptırımlar uygulaması, iki ülke arasındaki 2000'li yıllardan beri süregelen yakınlaşmayı zedelemiştir. Üçüncüsü, Putin ve yakın çevresinin Türkiye karşıtı agresif tavrı, Rusya'da eski anti-Türk önyargıların yeniden canlandığını göstermiştir. Dördüncüsü, kriz Türkiye'deki "Avrasyacı" eğilimleri zayıflatmış ve bu da Türkiye'nin Şanghay İşbirliği Örgütü gibi teşkilatlara yakınlaşma çabalarını olumsuz etkilemiştir. Son olarak, uçak krizi karşılıklı bağımlılığın önemini bir kez daha vurgulamıştır. İki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığın artırılması ve muhtemel sorunların minimize edilmesi, gelecekte benzer krizlerin yaşanmaması için önemlidir (İmanbeyli, 2015: 5). Nitekim Aralık 2016'da Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'a suikast düzenlenmesi ikili ilişkilerin tekrar test edildiği, ancak tarafların bu suikastı ikili ilişkilere zarar vermek amacıyla gerçekleştirilen bir provokasyon olarak değerlendirmesi yeni bir krizin yaşanmasını engellemiştir (Diriöz, 2023: 229).

İki ülke arasında uçak krizinin yaşanmasının temel nedeni her iki ülkenin Suriye politikasının farklılıkları daha doğrusu her iki ülkenin Esad rejimine bakışı ikili ilişkilerde öne çıkan ihtilaf noktasıdır. Türkiye, Suriye'de yaşananlardan Esad'ı sorumlu tutmakta ve muhalifleri desteklemektedir. Rusya ise sürecin en başından beri Esad rejimini desteklemektedir. 2015 sonrası askeri ve diplomatik yollarla Suriye'deki varlığını artıran Rusya, Türkiye'nin

muhafif gruplara verdiği desteği zayıflatmak istemiş ve bu amaçla Suriye'nin kuzeyindeki muhafif grupların kontrolündeki bölgelere hava saldırıları düzenlemiştir. Bu durum Rusya'nın jeopolitik amaçlar doğrultusunda hareket ettiğini gösterirken Türkiye'nin çıkarları ile örtüşmediği ifade edilebilir. Türkiye yaşananlar karşısında insani, etik ve ilkeli hareket ederek, rejim karşıtı politikalar izlemektedir. Bu nedenle Türkiye-Rusya ilişkileri zaman zaman gerilmiştir. Ancak sorunun çözümlü adını her iki ülkede uzlaşı zeminlerini Astana görüşmelerinde olduğu üzere diplomatik yollarla sürdürmüşlerdir.

Suriye'deki Kürtlerin durumu, Türkiye ile Rusya arasındaki başka bir anlaşmazlık kaynağıdır. Temmuz 2015'te gerçekteşen Suruç bombalı saldırısı sonrasında, PKK üç yıllık ateşkesi sona erdirmiş ve yeni saldırılar gerçekteşirmiştir. Bu süreçte Türkiye, PYD ve YPG'yi PKK'nın Suriye uzantısı olarak nitelediğini uluslararası platformlarda daha etkili bir şekilde savunmaya başlamıştır. Türkiye, YPG'nin Fırat Nehri'nin batısından çekilmesini kendisi için kırmızı bir çizgi olarak kabul ederken; Rusya ise Esad rejimi kadar Suriyeli Kürt gruplarının da teröre karşı mücadelede önemli bir aktör olarak görüldüğünü 2015'teki BM Genel Kurulu konuşmasında Putin açıkça dile getirmiştir (Erşen, 2016b: 156). Bu durum iki ülke arasındaki terör örgütü kabullerinin farklılığını da göstermektedir.

Suriye krizi sürecinde Rusya'nın, Esad rejimi güçlerine silah desteği sağladığı ve Rus askerlerinin çatışma alanlarında rejim güçlerine fiili yardım sağladığı bilinmektedir. Rusya'nın Suriye krizi sürecinde bölgeye sevk ettiği silahlar, Türkiye'nin desteklediği muhafif gruplara karşı kullanıldığı gibi, aynı zamanda PKK/PYD/YPG terör örgütlerinin faaliyetlerine yönelik Rusya'nın engelleme girişimleri yoktur (Baharççek ve Ağır, 2020: 7). Dahası Rusya'nın Soçi Zirvesi öncesi liderliğini yaptığı Suriye Halkları Kongresi'ne PYD'yi davet etmesi Türkiye'nin tepkisine neden olmuştur. Rusya'nın Suriye meselesinde Türkiye'yi ikna etmek için PYD kartını koz olarak kullandığı görülmektedir (Yılmaz, 2018: 126-127).

2011-2016 arası dönemde Türkiye Suriye politikasında nispeten Batı yanlısı politikalar izlerken, 2016 sonrası ise İran ve Rusya ile yakınlaşmıştır. Astana süreci, 2016 yılında başlayarak Rusya, İran ve Türkiye'nin garantör ülkeler olarak Suriye'de yaşanan savaşın çözümlü için bir araya gelmesiyle gerçekteşen önemli bir gelişmedir. Astana süreci boyunca, taraflar çeşitli toplantılar düzenlemiş ve altıncı toplantı sonrasında "çatışmasızlık bölgeleri" oluşturmuştur. Bu bölgeler arasında İdlib en önemlisi olarak öne çıkmaktadır. Ancak, Suriye ve Rusya'nın terörizmle mücadele adı altında bu bölgelere gerçekteşirdiği operasyonlar, Türkiye ile ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Rusya ve Suriye, bu operasyonları meşru kılmak için terörizmle mücadele tezini kullanmaktadır. Bu gelişmelerin ardından, Eylül 2018'de Rusya ve Türkiye arasında Soçi Mutabakatı imzalanmıştır. Bu mutabakat vesilesiyle, Türkiye ile Rusya arasındaki koordinasyonun geliştirilmesi, İdlib gerginliği azaltma bölgesinin kurulması, Türkiye'nin gözlem noktalarının güçlendirilmesi, silahsızlandırma bölgesinin oluşturulması, tüm terörist grupların da silahsızlandırma bölgelerinden çıkarılması hususlarında uzlaşma sağlanmıştır (Koncağül, 2022: 82). Astana süreci, Suriye krizinin çözümlü açısından özel bir konuma sahip olan bir inisiyatiftir. Bu süreç, krizin ana taraflarını karşılıklı olarak bir araya getirerek, ülkenin geleceğiyle ilgili ortak adımlar atmaya hedeflemektedir. Astana süreci, çeşitli çıkar çatışmalarının yaşandığı bir ortamda dahi tarafların siyasi çözümlü arayışına yönelik girişimlerini desteklemekte, insani yardım faaliyetlerini ve tutuklu/esir takasını ele alarak kapsamlı bir gündem sürdürmektedir. Ayrıca bu süreç, sahadaki gerçekteşliklere uygun bir şekilde ilerleyerek, garantör ülkelerin aldığı kararlar doğrultusunda sahada meydana gelen belirli gelişmeleri yakından takip etme mekanizmasını içermektedir. Tüm bu faktörler bir araya geldiğinde Astana süreci, Suriye krizinin çözümlü yönelik özel bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır (Dündar, 2023: 116). Bir başka açıdan ise Astana süreci bölgesel barışın bölge dışı devletlerin müdahalelerinden ziyade, ancak bölge ülkelerinin ortak hareket etmesi ile sağlanabileceğini gösteren yumuşak bir dengeleme stratejisi olarak da kabul edilmektedir (Alkanalka, 2023: 233).

Türkiye ile Rusya'nın yakınlaşmasının en somut sonucu 24 Ağustos 2016'da gerçekteştirilen Fırat Kalkanı Harekâtı'nın başlatılmasıdır. Fırat Kalkanı Harekâtı, ABD ve Rusya ile koordinasyon içinde yürütülmüş olsa da Türkiye'nin bu harekâtı gerçekteştirmesini sağlayan ana faktör Rusya ile ilişkilerin normalleşmesidir. Özellikle Türkiye, Rusya ile zımnı bir anlaşmaya vararak Suriye hava sahası içinde ve yakınlarında Türk kuvvetlerinin faaliyet göstermesinin yollarını açmıştır. Rusya, öncelikle Türkiye'ye karşı uyguladığı erişim engelleme/alan daraltma (A2/AD) önlemlerini hafifletmesiyle Türkiye'nin Suriye'deki askeri harekâtının devam etmesi mümkün olmuştur. Türkiye Rusya koordinasyonu, aylarca süren bir kesintinin ardından Türkiye'nin Suriye'de nispeten serbest hareket

etmesini sağlamıştır. Böylece Fırat Kalkanı Operasyonu, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Suriye’de yerleşmesini ve PYD/YPG’nin Fırat Nehri’nin batısındaki Türkiye sınırlarına kadar etki alanını genişletmesini engelleyen bir tampon bölge oluşturmasını mümkün kılmıştır. Türkiye bu bağlamda Fırat Kalkanı Harekâtı ile sınırlarını güvence altına alabilen bir aktör olma rolünü yeniden üstlenmiştir. Türkiye Azez, Cerablus ve El-Bab üçgeninin kontrolünü ele geçirerek hem sahada askeri bir güç haline gelmiş hem de müzakere konusunda daha fazla hak iddia edebilecek bir pozisyon yakalamıştır (Rüma ve Çelikpala, 2019: 81).

Suriye’deki savaş ve çatışmanın sonlandırılması amacıyla gerçekleştirilen görüşmelerden sonra Türkiye, Afrin’in güneyi ile Batı Halep, Kuzey Hama ve Kuzey Lazkiye gibi muhalif grupların kontrolündeki cephelerde gözlem noktaları oluşturmuştur. Bu bölgeler, Suriye’deki çatışma dinamiklerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Rusya da aynı bölgede, Türkiye’nin kurduğu gözlem noktaları karşısında rejim kontrolündeki bölgelerde kendi gözlem noktalarını oluşturmuştur. İran’ın ise Halep’in güneybatısı ve Hama’nın kuzeyindeki yoğun milis varlığı olan bölgelerde gözlem noktaları bulunmaktadır. Ancak, Rusya’nın çatışmasızlık anlaşmasına rağmen Dera’da muhaliflerin kontrolündeki bölgeye saldıran Esad rejimine destek sağlaması, bölgedeki dinamikleri daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu durum, Suriye’deki çatışma ve siyasi sürecin geleceği açısından önemli bir sorun teşkil etmiştir (Polat, 2020: 75-76).

Rusya destekli Esad rejimi Mayıs 2019’da İdlib için Soçi mutabakatı kabul edilmiş olmasına rağmen mutabakatı ihlal ederek kara saldırılarına başlamıştır. Kasım 2019’un sonlarına doğru yoğunlaşan saldırılar, İdlib bölgesinde yaklaşık 1,5 milyon sivilin yerlerinden edilerek Türk sınırına kaçmasına neden olmuştur. Türkiye, Soçi mutabakatından kaynaklanan haklarını kullanarak ve sivilleri koruma sorumluluğuyla hareket ederek, rejimin saldırılarını durdurmak için İdlib bölgesine askeri sevkiyat gerçekleştirmiştir. Türkiye’nin başlıca hedefi, Rusya ve Esad rejiminin İdlib’deki askeri eylemlerine tek taraflı bir çözüm bulunamayacağını göstermek ve rejimin ilerlemesini engellemektir. Ancak Rusya’nın desteklediği rejim güçleri ve hava kuvvetleri, Türk askerlerini hedef alarak Türkiye’yi caydırma amacıyla hareket etmiştir. Bazı açık kaynaklara ve görsel materyallere dayanarak yapılan iddialara göre, Türk askerleri doğrudan Rus uçakları tarafından hedef alınmış ve 27 Şubat 2020’de gerçekleşen en önemli saldırıda 34 Türk askeri şehit edilmiştir. Bunun üzerine Türkiye, Bahar Kalkanı Harekâtı’nı başlatarak Suriye rejimini havadan SİHA ve karadan topçu atışlarıyla hedef alarak ağır kayıplar vermiştir (Özkızılcık, 2020: 8).

SONUÇ

Türkiye, Suriye’de siyasi bir çözüm bulunması için bölgedeki diğer ülkeler ile işbirliği yapmaktadır. Türkiye, Suriye’deki terör gruplarına karşı mücadele etmek ve güvenli bir bölge oluşturmak için askeri operasyonlar gerçekleştirmiştir. Terörle mücadele, bölgedeki istikrarı sağlamak için önemli bir faktördür. Suriyeli sığınmacılar için birçok insani yardım projesi gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmeye de devam ediyor. Rusya ise Esad yönetimini desteklemek için askeri müdahaleler gerçekleştirmiş, ancak Rusya’nın bu tutumu, Suriye’de çatışmaların tırmanmasına ve insani krizin daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle, Rusya askeri müdahaleler yerine bölgede taraflar arasında diyalog ve müzakere süreçleri oluşturarak çatışmaların sona erdirilmesi için siyasi çözüm yollarına ağırlık vermelidir. Önümüzdeki günlerde Suriye’deki iç savaşın nasıl ilerleyeceği belirsizdir ve sürecin geleceği pek çok faktöre bağlıdır. Ancak taraflar arasında bir çözüm arayışı olması ve uluslararası toplumun bu çözüm arayışlarına destek vermesi oldukça önemlidir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin en yüksek gerilimi, 2015 yılında Rus savaş uçağının düşürmesiyle yaşanmıştır. Yaşanan kriz neticesinde Rusya, Türkiye’ye karşı ekonomik yaptırımda bulunmuş ve diplomatik ilişkileri askıya almıştır. Ancak, her iki ülke -daha da çok Rusya- Suriye’deki gelişmeler nedeniyle birbirlerine olan bağımlılıklarının farkına varmıştır. Bu nedenle, 2016 yılında Türkiye ve Rusya arasında normalleşme süreci başlamıştır. Normalleşme süreci, iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden canlanması ve Suriye’deki çatışmaların çözümüne yönelik işbirliği yapılması için bir fırsat oluşturmuştur. Türkiye ve Rusya, Suriye’de çatışmaların durdurulması ve insani yardımın sağlanması konularında anlaşmaya varmıştır. Ayrıca, Astana süreci adı verilen müzakerelerin başlatılmasıyla birlikte Türkiye ve Rusya, Suriye’deki siyasi çözüme yönelik çabaları koordine etmiştir. Ancak, son zamanlarda, İdlib’deki çatışmalar ve Türkiye’nin Suriye’de askeri operasyonlarının artması nedeniyle, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerde tekrar gerilim yaşanmıştır. Bu gerilim, Suriye’deki iç savaşın çözümüne yönelik işbirliği konusunda soru işaretlerini de barındırmaktadır.

Rusya'nın İdlib'deki askeri varlığını sürdürmesi ve Esad rejimini desteklemesi, Türkiye ile Rusya arasında uzun süredir devam eden stratejik farklılıkların bir göstergesi olmakla birlikte ikili ilişkilerin zaman zaman gerilmesinin de temel nedenleri arasındadır. İdlib, Türkiye-Rusya ilişkileri için stratejik bir öneme sahiptir çünkü bölge, iki ülkenin de çıkarlarına doğrudan etki etmektedir. Türkiye için, İdlib'deki muhalif grupların varlığı, Türkiye'nin Suriye sınırındaki güvenliğini sağlamak ve Suriye'deki savaşın sona ermesi için bir çözüm arayışında rol oynamaktadır. Rusya için ise, İdlib'deki muhalif grupların yenilgiye uğratılması, Suriye'deki hükümetin kontrolünü güçlendirerek Rusya'nın bölgedeki etkisini artırmaktadır.

Türkiye ve Rusya ilişkilerinin hızla normalleşmesi, iki ülkenin çıkarlarına uygun olduğu için gerçekleşmiştir. Bu normalleşme, Suriye'de somut ve etkili adımların atılmasını mümkün kılarak Suriye iç savaşının seyrinde değişikliklere yol açmıştır. Rusya, Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi sonrasında Suriye iç savaşı bağlamında stratejik kazanımlar elde etmeyi hedeflemiştir. Bu kazanımlar arasında, Türkiye'nin desteğiyle silahlı rejim muhaliflerinin kontrol altında tutulması öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Ancak günümüzde Suriye krizinde yaşanan gelişmeler, Astana ve Soçi süreçlerinin Rusya ve Suriye tarafından tam anlamıyla uygulanmadığını ve terörizmle mücadele adına yapılan anlaşmaların ihlal edildiğini göstermektedir. Bu tür eylemler, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmaktadır. Rusya ve Suriye'nin bu süreçlere bağlı kalarak terörle mücadele adına yapılan anlaşmalara uymaları son derece önemlidir. Aksi takdirde, bölgedeki istikrarsızlık ve çatışmaların devam etmesine ve Suriye'de siyasi bir çözümün zorlaşmasına yol açabilir. Ayrıca taraflar arasındaki gerginliklerin artması, Suriye krizinin daha da derinleşmesine yol açabilir.

Suriye ekseninde Türkiye ve Rusya arasındaki geçişken ilişkiler, karmaşık bir tarihi ve politik geçmişe sahiptir. İki ülke, Suriye'deki iç savaşın başlamasından bu yana birçok kez çatışma yaşamış, ancak aynı zamanda işbirliği de yapmışlardır. Türkiye, Suriye'deki savaşın başlamasından bu yana, çatışmaların yıkıcı etkilerinden dolayı büyük bir yük taşımış ve milyonlarca Suriyeliye ev sahipliği yaparak bölgesel krizin hafifletilmesine yardımcı olmuştur. Rusya ise, Suriye'de rejimi destekleyerek bölgedeki gücünü artırmıştır. Bugün Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler hala geçişken bir seyir izlemektedir. İki ülke, Suriye'deki krize dair farklı yaklaşımlara sahip olsalar da, bölgedeki istikrar ve güvenliğin sağlanması konusunda birbirlerine bağımlıdırlar. Karşılıklı bağımlılık ne kadar artarsa iki ülke arasında hem krizlerin ve gerilimlerin sayısı azalacaktır hem de çözümü o kadar hızlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağır, O. ve Tatlı, M. (2020). "Bir Hibrit Savaş Yöntemi Olarak Terör Ve Suriye İç Savaşı", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AKSOS)*, Sayı: 8, 35-56.
- Ahmadi, H. ve Ghorbani, F. (2014). "The Impact of Syrian Crisis on Iran-Turkey Relations", *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(1), 59-87.
- Akbaş, Z. (2015). "İkinci Körfez Savaşı'ndan Günümüze Irak: Aktörler ile Çıkar Çatışmalarının Analizi", *Türkiye'nin Yakın Havzasındaki Devlet-İçi Çatışmalarının Analizi* (Ed: E. Efeğil ve E. Pakin Albayrakoğlu), Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- Akbaş, Z., Babahanoğlu V. ve Yelman, E. (2016). "Türkiye'nin Suriyeli Mültecilere Yönelik İzlediği Açık Kapı Politikasının Ulusal Güvenliğine ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri", *1. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu ASOS Congress Bildiriler Kitabı*, Asos Yayınları, 96-108.
- Akengin, H. ve Yaşar, A. (2018). "Suriye'nin Jeopolitik Konumu Bağlamında Suriye-Rusya İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(32), 25-57.
- Aksoy, E. (2016). "DAİŞ ve Suriye İç Savaşında DAİŞ'in Rolü", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 29-42.
- Alkanalka, M. (2023). "Türkiye'nin Uluslararası Terörizmle Mücadelesinde Bir Strateji Olarak Diplomatik Yumuşak Dengeleme", *Terörizm ve Radikalleşme Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 216-237.
- Al-Samar, A. (2023). "Suriye'de Muhalefetin Tarihsel Arka Planı: Bağımsızlıktan Devrime (1945-2011)", *Suriye Krizinin Doğuşu ve Dönüşümü Bölgesel ve Küresel Aktörler* (Ed: A. Uysal, O. Orhan ve S. Bulut), Ortadoğu Yayınları, Ankara.
- Babahanoğlu, V. ve Örselli, E. (2022). *Küresel Jeopolitik: 21. Yüzyılda Dönüşen Dünya Değişen Türkiye*, Dora Yayıncılık, Bursa.

- Baharççek, A. ve Ağır, O. (2020). "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Suriye Krizi Bağlamında Değerlendirilmesi", *Analytical Politics*, 1(2), 1-19.
- Çağlar Hekimoğlu, K. (2021). "Suriye Krizi Bağlamında Rusya'nın Suriye Politikası", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1405-1422.
- Çağlar, B. (2012). "Türkiye'nin Suriye Politikası: Yeni-Klasik Realist Bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, 4(47) 39-52.
- Çelik, E. T. (2012). "Türk-Rus İlişkilerine Yön Veren Etkenler", *Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı*, (Ed: H. Çomak, A. Ercan ve B. Ercan), Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli.
- Demir, S. ve Gürson, P. (2017). "Türkiye Suriye İlişkileri: Birbirine Uzak İki Komşunun Hikayesi", *Türk Dış Politikası Aktörler, Krizler, Tercihler, Çözümler*, (Ed: S. Demir, P. Gürson ve A. Eminoğlu), Barış Kitap, Ankara.
- Develioğlu, O. G. (2023). "Suriye İç Savaşı ve Rusya'nın Suriye İç Savaşındaki Rolü", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 18(35), 145-156.
- Diriöz, H. (2023). "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri", *Çarlıktan İmparatorluğa Sovyetlerden Federasyona Rusya: Dün, Bugün ve Yarın*, (Ed: M. Çelikpala ve F. Ceylan), A7 Kitap Yayıncılık, İstanbul.
- Duran, H. (2012). "Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri", *Ortadoğu Yıllığı 2011*, (Ed: K. İnat, B. Yıldırım, F. Aydın ve M. Ataman), Açılım Kitap, İstanbul.
- Dündar, L. (2016). "Türkiye - Suriye İlişkilerindeki Dönüşümün Haber Diline Etkisi", *Gazi Akademik Bakış*, 9(18), 209-234.
- Dündar, S. (2023). "Suriye Krizine Dönük Siyasi Çözüm Girişimleri", *Suriye Krizinin Doğuşu ve Dönüşümü Bölgesel ve Küresel Aktörler*, (Ed: A. Uysal, O. Orhan ve S. Bulut), Ortadoğu Yayınları, Ankara.
- Eker, S. (2015). "Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 31-66.
- Ercan, A. ve Tezcan, R. L. (2021). "Rusya'nın Suriye Politikasının Geçmişten Günümüze Etkileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(42), 67-89.
- Erşen, E. (2016a). "Rusya'nın Suriye Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Tehditler", *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*, (Ed: H. B. Yalçın ve B. Duran), Seta Yayınları, İstanbul.
- Erşen, E. (2016b). "Suriye Sorunu Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkilerinde Normalleşme Süreci", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 153-171.
- Harunoğulları, M. (2021). "ABD ve Rusya'nın Suriye İç Savaşına Müdahalelerinin Jeopolitik Yaklaşımları", *Ortadoğu ve Göç*, 11(1), 43-84.
- İmanbeyli, V. (2015). Uçak Krizi ve Türkiye Rusya İlişkileri, *Seta Perspektif*, No: 19, 1-6.
- İnce, E. (2017). "Suriye'de Baas Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 1(1), 261-280.
- İşyar, Ö. G. (2013). "Türkiye-Rusya İlişkileri: Günümüzde Doğu-Batı Rekabetinin Yeni Kırılma Noktası (2009-2013)", *Rusya'nın Doğu Politikası*, (Ed: S. Kaya), Ekin Yayınevi, Bursa.
- Kalaycı, R. (2021). "Bir Başarı Hikayesinden Askeri Çatışmaya Türkiye Suriye İlişkileri: 2001-2021 Arası Dönemin Analizi", *21. Yüzyılda Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ve Büyük Güçlerle İlişkileri* (Ed: R. Kalaycı ve İ. Akdoğan), Orion Kitabevi, Ankara.
- Kerman, İ. ve Efeğil, E. (2017). "Terör Örgütü PKK/PYD'nin Suriye'de İzlediği İç Savaş Stratejisinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 162-198.
- Kıran, A. (2014). "Arap Baharı, Suriye ve Demokratik Dönüşüm Beklentileri", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 97-115.
- Kışlakçı, T. (2011). *Arap Baharı*. Mana Yayınları, İstanbul.
- Kiraz, S. (2016). "Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Suriye-Rusya siyasi ilişkileri", *Bağımsızlıktan Arap Baharı'na Suriye İç ve Dış Politika*, (Ed: M. A. Okur ve N. Salık), Nobel Yayınları, Ankara.
- Kiraz, S. (2020). "Türkiye'nin Doğrudan Müdahale Öncesi Dönemde Suriye İç Savaşı'na Yönelik Dış Politikasının Analizi", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 99-140.

- Koncagül, İ. (2022). "Suriye Krizi, Vekâlet Savaşları ve Türkiye", *Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar*, (Ed: H. Özlü ve İ. Koncagül), Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Miş, N. (2012). "Suriye 2011", *Ortadoğu Yıllığı 2011*, (Ed: K. İnat, B. Yıldırım, F. Aydın ve M. Ataman), Açılım Kitap, İstanbul.
- Orhan, O. ve Haşıl, H. (2023). "Suriye Krizinin Siyasi ve Askeri Panoraması: Kırılma Anları ve Dönüşümler", *Suriye Krizinin Doğuşu ve Dönüşümü Bölgesel ve Küresel Aktörler*, (Ed: A. Uysal, O. Orhan ve S. Bulut), Ortadoğu Yayınları, Ankara.
- Ozan, E. (2017). *Suriye İç Savaşı ve Türkiye'nin Değişen Güvenlik Gündemi*. Ankasam.
- Özdemir, Ç. (2016). "Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 81-102.
- Özkızılcık, Ö. (2020). "İdlib'de Ateşkes Sonrası Yol Haritası", *Seta Analiz*, Sayı: 314, 1-24.
- Polat, D. Ş. (2020). "Türkiye'nin Suriye'nin Kuzeyindeki Askerî Harekâtının Amaçları ve Sonuçları", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(33), 53-96.
- Progonati, E. (2021). *Dört Vektörlü Rus Dış Politikası (2000-2020)*. Barış Kitap, Ankara.
- Rüma, İ. ve Çelikpala, M. (2019). "Russian and Turkish Foreign Policy Activism in the Syrian Theater", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 16(62), 65-84.
- Sağlam, M. (2013). "İnadın Ötesinde: Rusya'nın Suriye Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(4), 211-217.
- Sarı, B. (2019). "Vekillikten Çatışmaya, Çatışmadan Ortaklığa: PKK Suriye İlişkilerinin Değişen Karakteristiği", *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 8(1), 107-132.
- Serdar, İ. (2015). "AKP Hükümetinin Suriye Dış Politikasının 2011 Arap Baharı Sonrası Değişimi", *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, Sayı: 1, 12-25.
- Süer, B. (2012). "Suriye'de Değişim Çabaları: Bir Bağlam ve Süreç Analizi", *Akademik Orta Doğu*, 6(2), ss. 1-20.
- Şahin, A. ve Terlemez, M. (2020). *Sığınmacılara Yönelik Algılar ve Gerçekler Üzerinden Bir Analiz*, Atlas Akademi, Konya.
- Tok, Ş. (2018). "Anlaşmama Konusunda Anlaşmak: Türkiye Ve ABD'nin Suriye İç Savaşı Üzerine Ayrışan Dış Politikaları", *7. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV (119-142)*, (Ed: B. Yuvalı ve T. Eğri), Sage Yayıncılık, Ankara.
- Turaman, O. ve Çelik, A. H. (2018). "Türkiye ve ABD'nin Ortadoğu Dış Politikası: Irak ve Suriye Örnekleri Üzerinden Çatışan ve Örtüşen Değerler İkilemi", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 116-138.
- Yazıcı, A. (2012). "Rusya'nın Suriye Politikası", *Suriye Krizi'nde Bölgesel ve Küresel Aktörler: Perspektifler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, (Ed: B. Akgün), Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, S. (2018). *Türkiye-Rusya İlişkilerine Bakış 2016-2017*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.06.2023 ✓Accepted/Kabul:24.10.2023

DOI:10.30794/pausbed.1308869

Review Article/Derleme Makalesi

As, E. ve Parsa, A. F. (2023). "Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Belgesel Film Yaklaşımları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 59, Denizli, ss. 423-444.

TEKNOLOJİK GELİŞMELER BAĞLAMINDA BELGESEL FİLM YAKLAŞIMLARI

Elçin AS*, Alev Fatoş PARSA**

Öz

Toplumsal belleğin oluşumuna söylemleriyle katkı sunan ve kültürün taşıyıcısı konumunda olan belgesel film gelişim çizgisi içerisinde devinimsel niteliğiyle dikkat çekmektedir. Gerçeği etik paradigmlar çerçevesinde estetik duyumlarla yorumlayan belgesel filmin serüveninde bu devinimselliği tetikleyen en önemli motivasyon ise, sinema sanatının bir ifade aracı olarak teknolojinin imkanlarını yakından takip etmesidir. Dolayısıyla sosyo-ekonomik ve politik konjonktür kadar teknolojik ilerlemeler de belgesel film tarihinde kilit rol oynamaktadır. Belgesel filmin yapım aşamasındaki en önemli aygıtlardan kabul edilen kamera ve ses teknolojisinin zaman içerisinde dijitalleşmesi, yapım sonrası aşamasının en etkin araçlarından olan kurgu tekniğinin bilgisayar teknolojisiyle bambaşka bir boyuta bürünmesi belgesel film yapımını derinden etkileyen öncül teknolojik girişimler arasındadır. Teknoloji yalnızca belgeselin üretim mantığını etkilememiş aynı zamanda belgesel filmin doğuşundan bu yana elzem olan izleyiciye ulaşma şekillerini de -televizyon, bilgisayar, internet ve son olarak dijital film/dizi platformlarıyla- dönüştürmüştür. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı belgesel film tarihindeki bu kırılmaları açığa çıkartarak teknolojik gelişmeler çerçevesinde değişen ve dönüşen belgesel film yaklaşımlarını incelemek ve tüm bu teknik ilerlemelerin belgesel filmin anlatım dili ve estetiği üzerinde nasıl bir dönüşüme yol açtığını değerlendirmektir. Belgesel filmde bu teknik girişimlerin ardından ortaya çıkan yeni belgesel dilinin artalanıyla ilgili ulusal literatürde kısıtlı çalışmanın olması bu çalışmanın yapılmasını zaruri kılmıştır. Belgesel film alanındaki söz konusu bu yaklaşımların özetlenmesinin yanı sıra sistematik bir şekilde derlenmesi ve bir senteze ulaşılması çalışmanın literatüre sunacağı katkıların başında gelmektedir.

Anahtar kelimeler: *Belgesel film, Belgesel film hareketi, Dijital teknolojiler.*

DOCUMENTARY FILM APPROACHES IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGICAL DEVELOPMENTS

Abstract

Documentary film, which contributes to the formation of collective memory with its discourses and which is the carrier of culture, draws attention with its dynamic quality in the line of development. The most important motivation that triggers the dynamism in the adventure of documentary film, which interprets reality through aesthetic sensations within the framework of ethical paradigms, is that the art of cinema closely follows the possibilities of technology as a unique way of expression. Therefore, technological advances as well as socio-economic and political conjuncture play an integral part in the history of documentary film. The digitalization of camera and sound technology considered as two of the most important devices in the production phase of documentary film, and the editing technique, which is one of the most effective tools of the post-production phase, taking on a completely different dimension with computer technology are among the pioneering technological initiatives that deeply affect documentary film production. Technology not only has affected the logic of documentary production but also has transformed the ways of reaching the audience -television, computer, internet and finally digital film/series platforms- which have been essential since the development of documentary film. In this context, the main purpose of the study is to reveal these breaks in the history of documentary film, to examine documentary film approaches that have changed and transformed within the framework of technological developments apart from evaluating

*Arş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, İZMİR.

e-posta: akcoraelcinn@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-8838-291X>).

**Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İZMİR.

e-posta: alevparsa@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-5849-4950>).

how all these technical advances have led to the transformation in the narrative language and aesthetics of documentary film. The limited number of studies in the national literature on the background of the new documentary language that emerged after these technical initiatives in documentary film made it necessary to conduct this study. In addition to summarizing these approaches in the field of documentary film, reviewing them systematically and reaching a synthesis is one of the main contributions of the study to the literature.

Keywords: *Documentary film, Documentary film movement, Digital technologies.*

1. GİRİŞ

Sanatsal ifade aracı olmasının yanı sıra teknolojik ve bilimsel bir buluş olan sinemanın anlatım dilinin olanakları ilk filmlerden günümüze gelene dek sinemacılar tarafından her daim merak edilmiş, araştırılmış ve kullanılmıştır. Bu keşif sürecinde sinemacıların en büyük yardımcısı ise teknolojik gelişmeler olmuştur. Teknolojinin sunduğu yeni araçlar sayesinde görsel-işitsel hikâye anlatımının sınırsızlığı kısa sürede fark edilmiş ve bu durum hem kurmaca hem de belgesel film alanında yeni ve özgün sinemasal yaklaşımların doğuşuna zemin hazırlamıştır. Başka bir deyişle, teknolojik gelişmeler sinemada biçimsel ve stilistik değişimlerin habercisi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek belgesel filmler özellikle hükümet destekleriyle kurulan çeşitli film birimleri bünyesinde üretilmişlerdir. Her ne kadar bu belgeseller yönetmenlerin kendi özgün yapım süreçlerinden geçseler de kurumsal yapıların üretime dâhil oluşu belgesellerin anlatım dilinde belli başlı sınırlılıkların doğmasına yol açmıştır. Dolayısıyla belgesel filmler tekdüze kalıplardan kurtulmak için teknolojik gelişmeleri bir fırsat olarak görüp gerçeği en saf haliyle izleyicilere aktarmanın peşine düşmüşlerdir. Lev Manovich'in (2014: 171) deyişiyle, "geçmişte de şimdi de film yapımcıları var olan aşırı yapay sinema geleneğine karşı koyabilmek adına yeni film yapım teknolojilerini kullanmışlardır."

Betsy McLane (2012: 220-221), sinema tarihinin belgesel ve kurmaca olarak iki temel kategoride değerlendirilmesini teknolojik icatlarla bağdaştırmaktadır. Thomas Edison'un buluşu kinetografi aygıtının elektrikle çalışması, çok büyük ve ağır olması, çekimlerin yapılması için özel bir evin inşasını gerekli kılmıştı. Black Maria adındaki bu ev ileride Hollywood'un ilk stüdyosu olarak anılacaktı. Böylece Amerikan kurmaca film yapım tarzının ilk temsilleri verilmiş oldu. Yakın tarihlerde Fransa'da Auguste ve Louis Lumière kardeşlerin nispeten hafif, döndürme kollu kamera sistemine sahip sinematografi aygıtı ise sokaktaki hayatın kayıt altına alınmasına izin verdi ve böylelikle belgesel film yapım tarzı doğmuş oldu. 1920'lerde, belgesel film tam anlamıyla gelişmeye başladığında, kullanılan kameralar öncekinden daha taşınabilirdi, ancak yine de hantaldı ve sabit görüntüler yakalamak için tripod gerekliydi. Ayrıca filmlerde görüntünün kaliteli çıkması için çok fazla ışığa ihtiyaç duyulmaktaydı. 1927 yapımı *The Jazz Singer* (Caz Şarkıcısı) ile sesli filmlere geçiş yapılsa da bu stüdyoda çekilen kurmaca filmler için geçerliydi, belgesel film gibi dış mekân çekimlerinin ağırlıkta olduğu film türleri bu girişimden uzun dönem mahrum kaldı. Robert Flaherty, John Grierson ve İkinci Dünya Savaşı'nın propaganda yönetmenleri dâhil o döneme kadar neredeyse tüm belgesellerde ses, yapım sonrası aşamada kurgu masasında filme eklenmiştir.

1950'lerde hafif kameralar ve ses ekipmanlarının ortaya çıkışıyla belgesel filmde dış ses anlatımı ve önceden planlanmış anlatı hileleri terk edilmeye başlanmış ve yaşanan anı merkeze alan yeni bir belgesel dili oluşmaya başlamıştır. Yeni belgesel olarak adlandırılan bu dönem, birey odaklı, eylemin doğal yollardan ortaya çıkmasına izin veren ve insanların kendi adlarına konuşmalarına fırsat veren bir keşif yolculuğudur (Thompson ve Bordwell, 1994: 559-566). Richard Barsam (1973: 252) ise *yeni kurmaca olmayan film* (new nonfiction film) adlandırmasına başvurmakta ve özelliklerini şöyle sıralamaktadır: Film yapımcısı ve konusu arasında mümkün olduğunca en az engelle gerçekliğin doğrudan ve dikkatle seçilmiş bir yönünü yakalama girişimidir; bu amaçla, filmdeki kişilerin ne ve nasıl söyleyecekleri, nerede duracakları önceden yazılmamış, prova alınmamıştır. Geleneksel belgesellere kıyasla yönetmenin önünde beklenmedik, öngörülemeyen aynı zamanda sınırsız bir dünya sahnesi vardır.

1960'larda bu durum televizyonun (tercih edilen format 16mm hafif kameralar) etkisiyle belgesel filmde varlığını daha fazla hissettirdi. Senkronize ses kaydedebilen 16mm film kameralarının icadı belgesel film yapımını birçok yönden özgürleştiren teknolojilerin başında yer aldı. Bu icat yalnızca Cinéma Vérité (Fransa), Direct Cinema (Amerika Birleşik Devletleri), Free Cinema (İngiltere), Candid Eye (Kanada) gibi akımların doğuşunda etkin değil aynı zamanda belgeselin geleceğini belirleyen girişimlerin başında da kabul görmektedir (Baker, 2006: x). Bir

anlamda kamera ve ses alanındaki tüm bu teknik gelişmeler belgesel filmin dönüm noktası niteliğindedir (Rabiger, 1987). Çünkü belgesel film yaklaşımları kamera ile özne arasındaki ilişkinin biçimini önemli ölçüde değiştiren akımlardır (Baker, 2006: 18).

Belgeselde kayda değer dönüşümün yolunu açan 16mm film kameraları Kodak şirketi tarafından 1920'lerde üretilmeye başlanmıştır. Hafif olması sayesinde omuza monte edilebilen bu kameraların 35mm film kamerasına göre daha az gürültüyle çalışması onu popüler kılmıştır. 16mm film asıl ivmesini ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kazanmış, kısa sürede pazarı domine etmeyi başarmıştır. Hızlı şekilde büyüyen televizyon endüstrisine de entegre olduğundan 1980'li yıllara kadar belgesel ve haber çekimlerinin vazgeçilmezleri arasındaki yerini korumuştur (Barbash ve Taylor, 1997: 242). Kodak'ın yanı sıra The French Eclair NPR ve German Arriflex SR 16mm sessiz kamera modellerinin piyasada yerini almalarıyla Cinéma Vérité ve Direct Cinema akımlarının belgesel sinema dünyasında yaratacağı büyük teknik devrimin fitili ateşlenmiştir. Böylece artık kamera aygıtı dünyayı farklı biçimlerde görmeyi yeni yollarını sunmaya başlamıştır (McLane, 2012: 222-223).

16mm film kameraları ve gelişen ses teknolojisinin ardından, sinemada devrim olarak tanımlanan başka teknolojik gelişmeler yaşanmaya başlar. İlk önce 1960'ların ortalarında görünürlük kazanan, daha sonra 1990'larda yaygınlaşan video ve dijital video kameralar, bilgisayarların işlevsellik kazanmasıyla eşzamanlı ilerleyen non-linear kurgu programları ve şüphesiz gündelik yaşam pratiklerini yeniden tanımlayan internet yedinci sanat sinemayı etkileyen gelişmelerin başında yer almaktadır. Şüphesiz bu gelişmelere, ticari kurmaca filmler hızla adapte olmuşlardır. Sinemanın, kar odaklı üretimin bir mecrası olduğu gerçeği dikkate alındığında, sinema filmlerini tüm gelişmelere hızlıca uyumlanması kaçınılmazdır. Öte yandan doğası itibarıyla belgeselin teknolojiyle kurduğu ilişki kurmacaya kıyasla bir adım geride kalmıştır. Çünkü özellikle 1960'lı yıllara kadar belgesel filmciler, teknolojik film aygıtları henüz yeterince gelişmediğinden büyük ekiplere ihtiyaç duymuşlar ve bu da yüksek maliyetli filmler sorununu beraberinde getirmiştir. Belgesel filmciler bir yandan finans kaynağı bulma arayışını sürdürürken, öte yandan dağıtım ve gösterimdeki zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1960'lı yıllardan sonra ise belgeselciler için yaşadıkları bu zorluklar bir nebze de olsa azalma eğilimine geçmiştir. Video, dijital video teknolojileri zorlukların aşılabileceğini ve belgeselin geleceğine dair umudun hala var olduğunun ilk işaretleridir. Ucuz, hafif kameralar, erişilebilir kurgu programları ve internetle görünürlüğün artması sayesinde artık belgesel film çekmek isteyenlerin önündeki engeller aşılmış ve yeni kapılar aralanmıştır. O dönemde hem uzak ülkelerde hem de sokaktaki yaşamda açığa çıkarılmamış konuları kayıt altına almak isteyen ancak yüksek maliyet nedeniyle bunu gerçekleştiremeyen yönetmenler için belgesel dili yeniden keşfedilmiştir.

Bu bilgiler doğrultusunda, çalışmanın temel amacı sinemasal teknolojik ilerlemelerin, belgesel filmin estetik ve anlatım dilini nasıl yeniden şekillendirdiğine dair genel bir perspektif çizmek ve belgeselin biçim ve içeriksel yönden geçirdiği kısımları ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda, teknolojik ilerlemelerin belgesel anlatım dilini nasıl etkilediğinin en somut örnekleri olan *Özgür Sinema* (Free Cinema), *Sinema Gerçek* (Cinéma Vérité) ve *Dolaysız Sinema* (Direct Cinema) gibi belgesel filmde beliren yenilikçi üslupların üzerinde durulmaktadır. Belgesel filme ivme kazandıran bu yaklaşımların değerlendirilmesinin yanı sıra televizyonun ortaya çıkışı, analog/dijital video teknolojisinin icadı ve bilgisayar/internet alt yapılarının gelişimi vb. süreçlere yönelik dinamiklerin belgesel sinemada yarattığı değişim ve dönüşüm incelenmektedir.

2. KURMACA OLMAYAN TÜRÜN DOĞUŞU: BELGESEL FİLMİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Belgesel film hakkında erken dönem çalışmalarda bilhassa kurmaca filme kıyasla belgesel film araştırmalarının yetersiz kaldığı ve göz ardı edildiği bilinmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri de erken dönem filmlerin salt gerçekliği kayıt altına almaları ve belgesel estetiği oluşturabilecek bir yapıdan yoksun olmalarıdır. Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni dünya düzeni içerisinde seslerini duyurmak isteyen bireyler belgesel filme ilgi duyarak filmler çekmişler ve üzerine derinlikli makaleler kaleme almışlardır. Bu süreçte savaş ortamının getirdiği gerçekler sorgulanmak istenmiş ve film yapımcıları bu ortak mesele ekseninde dertlerini sinema aracılığıyla kitlelere aktarmayı tercih etmişlerdir. Nitekim hem ilk belgesel film olarak kabul edilen *Kuzeyli Nanook* hem de 'belgesel' terimini ilk kullanan kişi olan John Grierson'un akademik metinleri 1920'li yılların ortalarında oldukça ses getirmeye başlayarak belgesel filmin özgün varlığını ortaya koymuştur.

Belgesel film konusunda çalışmalar yürüten erken dönem isimlerin başında John Grierson¹, Paul Rotha² gelirken, *Cinema Quarterly* (1932-1936), *World Film News* (1936-1938), *Documentary Newsletter* (1940-1947) gibi sinema dergileri, belgesel film hareketinin başlamasında öncü rol oynamışlardır. Bilhassa *Cinema Quarterly* dergisinin 1932 yılında çıkardığı ilk sayısında John Grierson, Paul Rotha, Basil Wright, Forsyth Hardy tarafından yazılanlar belgeselin yeni bir sanat olduğunu, kurmaca filmden farklı kendisine özgü prensipleri bulunduğunu ileri sürmesiyle belgesel film araştırmalarında³ hatırı sayılır bir yer edinmiştir.

1920'li yıllardan sonra özellikle Britanya'da iç savaş döneminde yazılan yazıların ve çekilen belgesellerin sayısının artmasıyla 'belgesel film hareketi' terimi gündeme gelmiştir. 1927 ve 1939 arasında Empire Marketing Board Film Unit (1927-33) ve General Post Office Film Unit (1933-39) gibi art arda gelen iki hükümet film birimiyle 'belgesel film hareketi' finansal olarak desteklenmiştir. Bu hareket, İkinci Dünya Savaşı sırasında Haber Alma Bakanlığı'nın (Ministry of Information) bir parçası haline gelmiş ve zamanla propaganda amacına yönelik faaliyet yürüten bir oluşuma bürünmüştür. Fakat belgesel film hareketi yalnızca film koleksiyonundan ibaret gibi düşünülmemelidir. Politik ve kültürel bir reform için hizmet amacıyla kurulmuş filmlerin değerlendirildiği, çeşitli materyallerin ve mektupların yazıldığı, tartışma ortamlarının yapıldığı bir alandır. Belgesel film hareketinin kurucusu John Grierson, deniz aşırı ülkelere seyahat ederek o dönem halkı bilgilendiren toplantılar yapmış, bir nevi belgesel film yapımı okulu şeklinde hareket etmiştir. Grierson'un belgesel film yapımı felsefesi çağdaş televizyon belgesel üretimlerini, çeşitli gerçekçi okul ve ekolleri de derinden etkilemiştir. Aynı şekilde Paul Rotha dört ay içerisinde yirmi beş farklı şehri gezerek kitlelerle bir araya gelmiş ve belgeselin önemini anlatan kampanyalar düzenlemiştir (Aitken, 1990). Barsam (1973: 79-80), 1930'lardaki İngiliz belgesel film hareketinin toplumsal bilincin uyanışı, halkla ilişkilerin tutarlı biçimde gelişmesi ve halkın eğitiminde başarılı olmasını hareketin özgünlüğüne ve düşünce özgürlüğünü içselleştirmesine dayandırmaktadır. Hükümet destekli ya da sponsorlu olmasına karşın bağımsızlığını uzun bir dönem korumayı başarmış olan bu hareket, aynı zamanda Britanya'nın şimdiye dek dünya sinemasının gelişimine sunduğu en değerli katkısıdır.

Grierson ve arkadaşlarının üstün çabaları sayesinde belgesel film teorisi ve kültürü üzerine günümüz araştırmalarına yol gösteren ve ilham veren çok sayıda çalışma literatüre kazandırılmıştır. Belgesel film hareketi sadece belgesel alanında değil kurmaca film için de değişimlerin yaşanacağını ilk sinyallerini vermiştir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekçi üslupların peşinden giden yönetmenlerin sayısında kayda değer artış meydana gelmiş, sinemanın seçkin insanlar tarafından, elit konular ekseninde ve saygın insanlar için yapıldığı algısı bu hareket sayesinde geride bırakılmıştır.

1970'li yıllarda Lewis Jacobs⁴, Richard Barsam⁵, Roy Armes⁶ ve Erik Barnouw⁷ gibi yazarlar belgesel film literatüründeki eksiklikleri fark etmiş, dönemin konjonktürel yapısının (formalist teoriler, göstergebilimsel teori, estetik formların eleştirilmesi) etkisiyle belgeselde gerçekliğin temsili veya fotoğrafik gerçeklik ile imgesel gerçeklik arasındaki ayrıma odaklanmışlardır. 1990'lı yıllarda Ian Aitken⁸, Michael Renov⁹, Kevin Macdonald ve Mark Cousins¹⁰, Noël Carroll¹¹, John Corner¹² ve Carl R. Plantinga¹³ gibi isimler ise, belgeselin bir sanat formu olduğunu ve kendisine özgü birçok niteliğinin bulunduğunu ifade etmişler ve belgesel film teorisini geniş çapta ele alan eserler üretmişlerdir. Bunun yanı sıra ilk kez 1993 yılında toplantılarına başlayan, belgesel film kültürü üzerine araştırma ve tartışmalar yapan akademisyen ve uygulayıcılardan oluşan Visible Evidence (bkz. <https://www.>

1 John Grierson tarafından yazılan *First Principles of Documentary* makaleleri Forsyth Hardy tarafından 1966 tarihli *Grierson on Documentary* adlı kitapta toplanmıştır.

2 Paul Rotha, Türkçe çevirisi bulunan *Belgesel Sinema* kitabını ilk kez 1935 yılında yayımlamıştır. Kitap belgesel film hakkında ilk önemli çalışma arasında yer almaktadır.

3 Lewis Jacobs (*The Documentary Tradition*, 1971); Richard Meran Barsam (*Non-Fiction Film*, 1974); Roy Armes (*Film and Reality*, 1974); Eric Barnouw (*Documentary, A History of the Non-Fiction Film*, 1974) bu çalışmalardan yalnızca birkaçıdır.

4 Lewis Jacobs, *The Documentary Tradition* kitabını ilk kez 1971 yılında yayımlamıştır.

5 Richard Barsam, *Non-fiction Film A Critical History* kitabını ilk kez 1973 tarihinde yayımlamıştır.

6 Roy Armes, *Film and Reality* kitabını ilk kez 1974 yılında yayımlamıştır.

7 Erik Barnouw, *Documentary A History of the Non-Fiction Film* kitabını ilk kez 1974 tarihinde yayımlamıştır.

8 Ian Aitken, *Film and Reform: John Grierson and the Documentary Film Movement* kitabını ilk kez 1990 yılında yayımlamıştır.

9 Michael Renov, *Theorizing Documentary* kitabını ilk kez 1993 yılında yayımlamıştır.

10 Kevin Macdonald ve Mark Cousins, *Imagining Reality: The Faber Book of Documentary* kitabını ilk kez 1996 yılında yayımlamıştır.

11 Noël Carroll, *Nonfiction Film and Postmodern Skepticism* başlıklı yazısını aynı zamanda editörlüğünü David Bordwell ile üstlendiği *Post-Theory: Reconstructing Film Studies* kitabında 1996 tarihinde yayımlamıştır.

12 John Corner, *The Art of Record: A Critical Introduction to Documentary* kitabını ilk kez 1996 tarihinde yayımlamıştır.

13 Carl R. Plantinga, *Rhetoric and Representation in Nonfiction Film* kitabını ilk kez 1997 yılında yayımlamıştır.

visibleevidence.org/) konferanslarının da günümüz belgesel film araştırmalarının zengin kaynaklarla yapılmasına katkıları büyüktür. 2000’li yıllara gelindiğinde belgesel film yapımlarının sayısının artmasıyla, belgeselde farklı alt türler iyiden iyiye kendini kanıtlamış ve bu nedenle sınıflandırma çalışmalarına gereksinimin doğduğu, belgesel filmin değişen anlatı yapısının üzerinde durulduğu ve yeni eğilimlerin tartışıldığı çalışmaların gerçekleştirildiği gözlenmiştir. Stella Bruzzi¹⁴, Bill Nichols¹⁵, Patricia Aufderheide¹⁶ ve Dave Saunders¹⁷ çalışmalarında örnek belgesel film analizlerine de yer vererek belgesel hakkında bu yıllarda derin okumalar yapan önemli isimler arasında yerlerini almışlardır.

İngiliz Belgesel Okulu’nun kurucusu John Grierson, 8 Şubat 1926 tarihli *New York Sun* gazetesinde Robert Flaherty’nin güney denizindeki yerlilerin hikâyesine odaklandığı *Moana* (1926) filmini temel alan bir yazı kaleme almasıyla ilk kez “belgesel” terimi yazılı bir metinde kayıt altına alınmıştır. Bu yazıda Grierson *Moana* filminden “elbette, Polinezyalı bir genç ve onun ailesinin gündelik yaşamlarını gözler önüne seren bu filmin belgesel bir değeri var” (Hardy, 1966: 13; Jacobs, 1979: 45; McLane, 2012: 4) cümleleriyle söz etmektedir. Grierson, daha sonra 1933 yılında yayımlanan *Cinema Quarterly* dergisinde belgesele dair şöyle bir tanımlama getirir: “Creative treatment of actuality” (s. 8).

Engin Ayça, Belgesel Sinemacılar Birliği’nin 1997 yılında düzenlediği ilk konferansında Grierson’un tanımını şu sözlerle yorumlamaktadır:

Bunu Türkçe’ye o ölçüde özlü çevirmek pek kolay değil, ancak açarak şöyle söyleyebiliriz: İçinde bulunan, oluşmakta olan gerçeğin (actuality) yaratıcı bir biçimde (creative) elden geçirilmesi, işlenmesi (treatment). Özlü bir deyim istersek şunu diyebiliriz. Gerçeğin yaratıcı işlenmesi. Yalnız, dikkat edelim Grierson “actuality” diyor, “reality” değil, yani belgesel sinemanın ele aldığı gerçek, “actuality”dir, “haber”in yaratıcı bir biçimde işlenerek yeniden üretilmesini “kasteder”, Grierson (s. 20).

Grierson’un yıllar önce yaptığı bu tanımlama belgeselin süreç içerisinde yeni bir sanat formu olacağına ilk işareti olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. 1926 yılında *Moana* filminin ‘belgesel değeri’ taşıdığından söz eden Grierson, yedi yıl sonra belgeselin yaratıcı süreç olduğunu vurgulayan tanımlaması ile bir yandan belgesel film teorisinin temellerini inşa ederken, öte yandan belgeselin kurmaca ve kurmaca olmayan türlerden ayrıştığı yönlerine dikkat çekmektedir. Bu türlerin başında ise haber filmleri gelmektedir.

John Grierson’un yukarıda verilen tanımlamasının dışında pek çok teorisyen ya da belgesel film yapımcısının belgesel hakkında farklı tanımlamalar ileri sürdüğü görülmektedir. Aslında kimi zaman birbirine benzeyen kimi zaman ise karşıt yaklaşımları bünyesinde barındıran bu tanımlamalar belgesel film için çeşitlilik sunmakta ve içeriğini zenginleştirmektedir. Belgesel tanımlamasında yaşanan kargaşa ve belirsizliğin temel sebeplerinden biri de felsefi alanda problematik bir konu olarak yüzyıllardır tartışılan gerçekliğin belgeselle olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Gerçekliğin yönetmene, kameraya, kurgucuya ve izleyiciye göre değişkenlik gösterdiği bir ortamda belgesele dair açık ve net tanımlama yapabilmek oldukça güçtür.

Bill Nichols’un (2017) ifadesiyle belgesel film, hepimizin parçası olduğu dünyamızdan büyük bir açıklık ve bağlılıkla söz etmektedir. Ne kurgusal bir buluş ne de olgusal bir yeniden üretim olan belgesel, kaynağını tarihsel gerçeklikten alır ve kendine özgü bakış açısıyla temsil ettiği bu tarihsel gerçekliğe gönderme yapar (s. 27). Nichols’a göre (2017), Grierson’un tanımı, belgeselin yaratıcı bir uğraş olarak kabul görmesinde önemli yere sahiptir. Ancak bununla beraber, söz konusu tanımlama ile “gerçeklik” arasında da açık şekilde bir çelişki vardır. “Yaratıcı bir şekilde işlemek ve yorumlamak” tanımlaması belgeselin kurmaca ile arasında yaşanan muğlaklığı daha da belirginleştirmektedir.

Akademik alanda belgesel film çalışmalarının görünürlük kazanmasında etkin isimlerden Richard Meran Barsam (1973), Grierson’un “gerçeğin yaratıcı şekilde yorumlanması” ifadesini destekleyen görüşler ileri sürmektedir. Sinemayı kurmaca (fiction film) ve kurmaca-dışı (non-fiction film) olmak üzere iki ana türe ayıran

14 Stella Bruzzi, *New Documentary* adlı kitabını ilk kez 2000 yılında yayımlamıştır.

15 Bill Nichols, *Introduction to Documentary* adlı kitabını ilk kez 2001 yılında yayımlamıştır. Kitabın Türkçe tercümesi bulunmaktadır.

16 Patricia Aufderheide, *Documentary Film: A Very Short Introduction* kitabını ilk kez 2007 tarihinde yayımlamıştır.

17 Dave Saunders, *Documentary* kitabını ilk kez 2010 yılında yayımlamıştır. Kitap 2014 yılında ise Türkçeye tercüme edilmiştir.

Barsam, kurmaca-dışı film türü içerisinde belgesel filmi ön plana çıkarırken belgeselin diğer kurmaca-dışı alt türleri de kuşatan yapısının üzerinde durmaktadır. Belgeselin bu çevreye özelliği onun tanımlanmasında karşılaşılan güçlükleri açıklar niteliktedir.

Belgesel filmin belirsiz sınırları olan açık bir kavram olarak tartışılmasında fayda vardır (Plantinga, 1997). Nichols (2017: 26,162) gibi düşünürler, belgeselin kapsayıcı bir tanımını yapmanın mümkün olduğunu ancak bunun çok da önemli olmadığını belirtmektedirler. Çünkü onlara göre bu denli geniş sınırlara sahip olan bir türün tanımlamasını gerçekleştirmek bazı şeyleri açıklarken, bir o kadarının da üstünü örtebilecektir. Yine belgeselin tek bir tanıma sahip olmaması, bir sorundan çok, belgeselin belirli bir kalıbın içerisine girmeyen doğasının sonucudur. Sınırlarının bu denli akışkan ve belirsiz olması aslında canlılığın ve büyümenin bir göstergesidir. Bununla beraber *teknoloji, bakış, duyarlılıklar, hayatla ve gerçekle kurulan ilişki biçimleri değiştikçe de tanımlar değişmiştir* (Susam, 2015: 128). Fakat yine de belgesel hakkında genel bir çıkarım yapılmak istendiğinde; belgesel filmin, doğası gereği konusunu genellikle toplumu ilgilendiren meselelerden aldığı, gerçek olay ve olguları aktarırken, ana malzemesinin belgeler olduğu, karakter ve mekân seçiminde yine gerçekçi kişiler ve atmosferin tercih edildiği, bilgi aktarım sürecinde estetik ve etik değerlerin de aynı zamanda göz ardı edilmediği, toplumsal çıktı olması nedeniyle kültürel bir metin olarak okunması gerektiği açık şekilde ortadadır.

Kurmacaya dayalı anlatı türlerinde olduğu üzere belgesel filmi de onu diğer türlerden ayıran kendine özgü nitelikleri bulunmaktadır. Gerçeklere dayalı olay ve olguları çoğu zaman belgeler aracılığıyla kitlelere aktarmayı tercih eden belgesel film, her şeyden önce özellikli bir sanat formudur. Sanat formları incelendiğinde hemen her sanatın farklı disiplinler ve sanat biçimlerinden beslenerek birbirlerine temas ederek somutlaştıkları görülmektedir. Benzer durum belgesel film için de geçerlidir. Bilindiği üzere yedinci sanat olarak kabul edilen sinema; fotoğraf, resim, edebiyat, tiyatro, gibi sanat dallarından oldukça etkilenmiştir. Bu disiplinler ile daha çok kurmaca filmin yakın ilişkisi söz konusu iken, belgesel film de tarih, sosyoloji, antropoloji, arkeoloji, etnoloji, kültür, siyaset bilimi gibi disiplinlerden beslenmiş ve süreç içerisinde hem sistematik şekilde bilgi aktaran hem de estetik boyutu olan bir sanat ürünü haline gelmiştir.

Belgesel film, modern kültürel anlatılarla anlamı inşa eden ve kültürün önemli yapı taşlarını oluşturan etkin bir forma sahiptir. İnsanların duygularına, inançlarına, varoluşlarına rehberlik etmekte ve eylemsel olarak harekete geçirecek düşünceleri etik bağlamda güçlendirmeye çalışmaktadır (Parsa, 2017: 31). Aynı zamanda belgesel film, insanları gerçeklerden uzaklaştırmaya yarayan eğlence türlerinin tam karşısındadır ve hayatın karmaşası içerisinde kendisini var eden bir yapıya sahiptir (Cereci, 1992: 9). Dolayısıyla bütün özellikleriyle bu tür hayatın ta kendisidir ve kendisine doğrudan kaynak olarak hayatın gerçekliğinde var olan olguları seçse de gerçekliği yeniden yapılandırmakta ve yapımcısına gerçekliği kurgulaması konusunda özgür bir ortam sunmaktadır.

Belgesel film tarihçileri, eleştirmenleri ve izleyicileri için bugün hala belgesel film doğanın ve yaşamın gerçekliğine en az müdahalede bulunarak kayıt altına alan ve bunu neredeyse bir asırdan fazla sürdüren bir türdür. Lumière kardeşlerin büyük ve büyümlü keşfi sinematografi aygıtıyla yapılan ilk kayıtlarla kökenleri atılan belgesellerin belge film, haber film, gerçek film ve gezi filmleri gibi farklı isimlerle anılmasından uzaklaşarak "belgesel" ismini alması, ham görüntülerin sıralanmasıyla değil kayda alınan gerçekliğin film yapımcısı tarafından yorumlanması, estetize edilmesi ve izleyicilerin bunu anlamlandırması ile mümkün olmuştur. Gerçeklerin ardından gitmek ve onları açığa çıkarmak için çabalayan belgesel film, toplumu değiştirmede doğrudan bir güce sahip olmasa da toplumdaki değişimi tetikleyen en önemli motivasyonlardan biridir. Bu nedendir ki belgesel filmci toplumsal sorumluluk bilinciyle hareket etmekte, toplumu bilgilendirmeye ve farkındalık yaratmaya özen göstermektedir. Her şeyden önce merak etme ve öğrenme güdüleriyle yola çıkan belgesel filmcinin temel işlevi izleyicileri konu hakkında düşündürmek ve onların zihninde sorular sormasına imkân tanımadır. Böylelikle izleyici de farkındalık yaratmak mümkün olmakta ve değişim, dönüşüm arzusu yerine getirilmektedir. Kurmaca filmin inandırıcılığa, belgesel filmin ise gerçekçiliğe dayanan anlatım dili her ne kadar birbirlerinden farklı olsa da en nihayetinde her iki tür de sinema aygıtını derdini anlatmak ve bir şeyler söylemek için araç olarak kullanmakta ve hikâye anlatımı dinamikleriyle var olmaktadır.

2.1. Toplumsal Gerçekliğin Yeni İfadesi: Özgür Sinema

John Grierson öncülüğündeki İngiliz Belgesel Okulu belgesel filmde toplumsal gerçekçi filmler üretilmesinin yolunu açmış, bu anlayışı devam ettirmek isteyen birçok film yapımcısı benzer argümanlarla yeni akımların belirmesine aracılık etmiştir. Diğer taraftan Sørensen'a (2012) göre, 1950'lerde teknoloji ve ideolojinin etkisiyle Grierson'un savaş öncesi ve savaş dönemlerinde ileri sürdüğü belgesel ilkelerinde ciddi kırılmalar yaşanmıştır. Özgür Sinema bu kırılmanın güçlü örneklerinden biridir (s. 183). Küçük ama etkin faaliyetler gerçekleştiren söz konusu akım, 1929'dan beri Grierson'un belgesel çizgisine karşı ilk önemli tepkidir (McLane, 2012: 204). Özgür Sinema, her ne kadar 1956-1959 yılları arasında kısa soluklu olsa da belgeseldeki yeni sinemasal arayışın temsilcisi olmayı başarmıştır. Ancak Özgür Sinema'nın bilhassa işçi sınıfı odaklı belgeselleri göz önünde bulundurulduğunda, bu filmlerin Grierson'un toplumsal gerçekçilik çerçevesinde ürettiği filmlerinden tamamen kopuk olduklarını ifade etmek güçtür.

Başka bir ifadeyle, bir anlamda Özgür Sinema'nın temelleri İngiliz sinemasının belgesel gerçekçi geleneğine dayanmaktadır. Her iki akımın aralarındaki fark gerçekçiliğe yaklaşım biçimlerinde saklıdır. Sisteme bağımlı eski belgeselcilerin aksine, Özgür Sinema temsilcileri olaylara eleştirel gözle bakabilmekte ve gündelik yaşamın şiireselliğini yakalamaya çalışmaktadır. Saf gerçekçiliği kayıt altına alıp, kamerayı dünyaya tutulan bir ayna olarak görmeyi terk eden Özgür Sinemacılar gerçekliğin ardındaki olgu ve ilişkileri yansıtmaya çabalamışlardır (Gürata, 1997: 180). İngiliz Belgesel Okulu'ndaki propaganda amaçlı yapımlara Özgür Sinema akımında rastlanmaz, kuru bir nesnellik tercih edilmez, gerçekler ve ardındakileri şiiresellik ve görsellikten uzaklaşmadan aktarılmaya özen gösterilir (Coşkun, 2003: 202).

Bir avuç sinema yazarının, kuramcısının, gönüllüsünün İngiliz Film Enstitüsü'nün mali desteğiyle yarattığı belgencilik ile gerçekliğin yeni bir yorumuna yönelmiş olan gürbüz bir eylemdi Özgür Sinema (Gevgilili, 1989: 187). Lindsay Anderson, Karel Reisz, Tony Richardson ve Claude Goretta gibi isimlerin ilk önce film tartışmalarında tarihsel öneme sahip Sequence (Sekans) ve daha sonra Sight and Sound (Görüntü ve Ses) dergilerinde yazılar yayımlamasıyla ilerleyen süreç, bu isimlerin pratik kazanmak adına giriştikleri filmlerle kısa sürede ismini duyurmuştur (Hedling, 2018: 25-26). Özellikle Lindsay Anderson'un 1956 yılında Sight and Sound dergisinde yazdığı 'Stand Up! Stand Up!' makalesi akımın manifestosu niteliğini taşımaktadır. Yazısındaki ilke ve amaçlarında, belgeselin bir sanat formu olduğunu ve Grierson'un yaptığı gibi sosyal propaganda aracı olmadığını vurgulaması dikkat çekicidir (Nichols, 2017: 50).

1956-1959 yıllarında Özgür Sinema ismiyle Londra'daki National Film Theatre'da (Ulusal Film ve Tiyatro Merkezi) 16mm film kameralarıyla çektikleri filmlerinin gösterimlerini düzenleyen grubun üyeleri "tamamen kişisel ama aynı zamanda toplumsal olana şiiresel olarak da kendini adanmış" ve "gündelik yaşantıdaki insanın değerini önemseyen" bir sinema anlayışını savunmuşlardır. Hemen her yazılarında ise manifestolarının onlar için sadece yol gösterici olduğunu, özgürlükçü tutumlarından vazgeçmeden manifestolarını esneklettiklerini ifade etmişlerdir (Ellis, 1990: 362). Taşınabilir alıcıların sunduğu özgür bir sinema diliyle çekilen filmlerde İtalyan Yeni Gerçekçilik akımının izlerine rastlanmakta, belgesellerde kurmacanın payının olabildiğince azaltılması önerilmektedir. Hatta onlara göre kurmaca film dahi çekilse toplumsal sorunlara arka planda mutlaka yer verilmeli, gerçeklik korkusuz biçimde temsil edilmelidir (Teksoy, 2005: 505). Özgür Sinemacılar ileri sürdükleri bu savlarını belgeselden ziyade kurmaca filmlere yöneldikleri İngiliz Yeni Dalga hareketiyle devam ettirmişlerdir.

Çağdaş Avrupa kurgu filmlerinden (İtalyan Yeni Gerçekçiliği ve Fransız Yeni Dalga) ilham alan, çoğu zaman sponsorların ya da gişenin amaçlarına hizmet etmeyen, didaktik ve bilgilendirici olmaktan ziyade duygulara seslenmeyi önemseyen Özgür Sinema'nın öne çıkan filmlerinden bazıları şunlardır: *O Dreamland* (Yön. Lindsay Anderson, 1953), *Momma Don't Allow* (Yön. Karel Reisz ve Tony Richardson, 1956), *Together* (Yön. Lorenza Mazetti, 1956), *Every Day Except Christmas* (Yön. Lindsay Anderson, 1957). Bu filmlerin temel ortak noktası yerleşmiş geleneklere karşı çıkmaları, kimi zaman anarşist kimi zaman ise nihilist öğretileri benimsemeleridir. Akımın üyeleri (bilhassa Anderson) İngiliz Belgesel Okulu'nun aykırı temsilcilerinden Humphrey Jennings'i kendilerine örnek almışlardır. Şair ve ressam kişilikleri olan Jennings'in "şiiresel gerçekçi" estetik anlayışı Özgür Sinemacılar için esin kaynağı olmuştur (McLane, 2012: 205-209).

Özgür Sinema'nın ön plana çıkan filmlerinin ortak noktası gelecek kaygısı taşıyan bireylerin gerçek sorunlarını işlemeleridir. Bu filmler, savaş sonrasında pek çok sıkıntıyla baş başa kalan toplumların yaşadığı barınma, sağlık, emek ve işgücü, eğitim, politik ve kültürel sorunlar karşısında bireylerin mücadelelerini yansıtmışlardır. Zaman zaman provokatif yapıdaki ilgili filmler yaratıcı film yapımının geleceği için büyük umutlar beslememiz gerektiğinin habercisidirler (Jacobs, 1979: 338). İşçi sınıfını salt emeğe indirgemeyen bu filmlerle proleter kimlik yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Öte yandan bu filmler, teknolojik yükselişin belgesel üzerinde yarattığı etkinin ve yeni üslubun kayda değer örnekleridir (Saunders, 2014: 71).

İngiliz Özgür Sinema akımından anlaşıldığı üzere sinema teknolojisindeki ilerlemeler sinema tarihinde çeşitli akımların, hareketlerin, oluşumların, stillerin, biçimlerin belirmesinde tetikleyici olmuştur. Ham malzemesini gerçek olana borçlu olan belgesel film yapımcıları teknolojinin ilerlemesiyle yeni sanatsal ifade araçlarına kavuşular da neredeyse her dönem "izleyicilerde ne kadar gerçekçi bir izlenim bırakabilirim" ve "gerçekliği ne kadar iyi temsil edebilirim" sorularına yanıt aramışlardır: Tıpkı Lindsay Anderson, Jean Rouch, Robert Drew ve arkadaşlarının yaptığı gibi. Teknolojinin ilerlemesi bu yönetmenlere plansız ve kontrolsüz şekilde çekim yapabilme motivasyonu kazandırmıştır. Tüm bunlarla birlikte, geleneksel ticari film yapımına karşı alternatif üretimlerin varlığından ve kışaleşmiş kuralların yıkılabileceğinden söz edilir olmuştur.

2.2.Nesnel Gerçekliğin İzinde: Sinema Gerçek

Nesnel gerçekliğin izinden giden Fransız yönetmen Jean Rouch'un öncülüğünü üstlendiği Cinéma Vérité akımı belgesel film tarihinde yarattığı büyük etkiler ve değişimlerle anılmaktadır. Belgeselin anlatım dilini ve gerçeklikle olan diyalogunu yeniden yapılandırmasıyla dikkat çeken Cinéma Vérité, kendisinden sonra gelen akımlara ve yönetmenlere esin kaynağı olmaya devam etmektedir. O nedenle böylesine önemli bir akımı derinlemesine ele almak, belgeselde meydana gelen bu ciddi dönüşümün kavranmasına, yeni üretim pratiklerinin anlamlandırılmasına ve kuşkusuz günümüz belgesel film anlayışı üzerinde bıraktığı izlerin yorumlanmasına katkı sunmaktadır. Bu doğrultuda, Cinéma Vérité'nin doğuşunu hazırlayan etmenlerin neler olduğu, belgesel film tarihi içinde nasıl bir estetik tavır sunduğu hem etkin olduğu ilgili dönemde hem de daha sonraki süreçte yönetmenlerce neden geniş ölçekte kabul gördüğü gibi meseleler yeni teknolojilerin sunduğu olanaklar çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Bill Nichols, 1960'larda ortaya çıkan teknolojik gelişmeler ve belgeseldeki dönüşümler hakkında şu ifadelere yer vermektedir:

1960'larda, eşzamanlı ses kaydına elverişli, hafif, elde taşımaya uygun kameralar piyasaya çıktı. Böylece yönetmenler, toplumsal oyuncuları günlük yaşam içinde takip etmeyi sağlayan bir hareketlilik ve esneklik kazandı. Mahrem durumları ve sorunlu davranışları uzaktan gözlemlemek ya da öznelere daha doğrudan, katılımcı bir şekilde iletişime geçmek olası hale geldi. Dolayısıyla 1960'larda, hem katı bir biçimde gözlemci hem de çok daha katılımcı bir sinema, dış ses kullanımı karşısında yaygınlık kazandı. Bu biçimler, 1930'lardan 1950'lere kadar egemen olan belgesel biçimlerinden köklü bir ayrılışın habercisi oldu (2017: 50-51).

Bu yenilikler en temelde kurmaca, deneysel, belgesel fark etmeksizin yönetmenleri stüdyo sınırları dışına çıkararak, görüntü ve sesin hem taşınabilir hem de eşzamanlı şekilde çekilebilir hale gelmesine uygun ortam hazırlamıştır. Daha önce filme alınamayan birçok kişi veya yer artık senkronize ses kaydedebilen 16mm film ile neredeyse her istenildiği zaman ve yerde çekime alınabilmiştir (McLane, 2012: 219). Kameranın hafif ve taşınabilir olması sayesinde sahnede olan bitenin kayda alınmasıyla, kamera/kameraman/yönetmen artık aktif bir gözlemci konumuna ulaşmıştır. Bu durum belgesel filmin temel meselelerinden biri olan gerçekliğe bakış açısının yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır (Rabiger, 1987: 18). Diğer taraftan, ağır, hantal ve taşınması zor film kameralarından kopuş yönetmen için kendisini daha özgür biçimde ifade etmesinin de yeni bir yolu sayılırdı. O dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, günümüzde yeni medyanın sunduğu "her an, her yerde istenildiği zaman izlenebilme" prensibi ne ifade ediyorsa, 1960'lı yıllarda "istenildiği yerde ve zamanda çekim yapabilme" rahatlığının yönetmene sağlanması da o denli radikal bir değişimdir.

Etki alanı yalnızca Fransa ile sınırlı kalmayan Cinéma Vérité, Amerika Birleşik Devletleri (Direct Cinema), Kanada (Candid Eye) ve İngiltere (Free Cinema) gibi ülkelerde kendisine temsilciler bulurken, belgesel filmin

senaryo yazımı, röportaj, aydınlatma ve yeniden sahneleme gibi yapım aşamalarına dair çarpıcı biçimde değişimler sunmuştur. Stil kırılması olarak da nitelendirilen dönüşüm içerik seçiminde ve konu tercihlerinde de yeni bir soluk anlamına gelmekteydi. Sıradan insanların evlerindeki yaşamlar, dans pistlerindeki gençler, siyasi kampanyaların arka odaları, ünlülerin sahne arkasında yaşadıkları, grevcilerin sorunları ve talepleri, akıl hastanesinde kalan kişilerin yaşamlarından görüntüler belgeselin konusu haline gelmiştir (Aufderheide, 2007: 43-44). Sıradan insanların yaşamları yalnızca kameraya yansıtılmamakta aynı zamanda onların seslerini duyurmalarına aracılık edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Cinéma Vérité yönetmenlerinin bireysel hikâyeleri önemsediklerini söylemek mümkündür. Ancak filmler izlendiğinde görülmektedir ki, birey odaklı hikâyelerin artalanında toplumsal sorunlardan kaynaklı eleştiriler gizlenmektedir.

Cinéma Vérité her şeyden önce ilkelerini Dziga Vertov'un Kino Pravda olgusuna (sinema gerçeği) borçludur (Graham, 1964: 30; Barsam, 1973: 249; Aufderheide, 2007: 51; Cauwenberge, 2013: 190; Kahana, 2016: 432; Gündeş, 1998: 89; Biryıldız, 2002: 135; Teksoy, 2005: 502). Kelime anlamı olarak da Cinéma Vérité, Vertov'un Kino Pravda kavramının Fransızca çevirisidir (Nichols, 2017: 202). Aslında Vertov'un belgesel felsefesi hakkında çağdaşları üzerindeki etkisi oldukça sınırlıdır. Ancak yıllar sonra, onun felsefesini yansıtan bir belgesel filmin varlığı için itici güç belirmişti. Bu itici güç 16mm'lik kameralara ek olarak televizyonun kendini iyiden iyiye hissettirmesiydi. Daha esnek bir film gazeteciliği stili elde etmek ve izleyiciye daha güçlü bir 'orada olma' duygusu vermek için yıllarca süren çaba karşılık buluyordu. Bu çabanın adı 'Cinéma Vérité' idi (Jacobs, 1979: 375).

Antropolog Jean Rouch ve sosyolog Edgar Morin'in yönetmenliğini üstlendiği *Chronicle of a Summer* (1961) filmi Vertov'un terimine yeni bir yaşam vermesiyle Cinéma Vérité'nin kendine özgü özelliklerinin başarıyla temsil edildiği ilk filmlerden biri olmuştur. Bu filmde sıradan Paris insanına "mutluluk nedir" diye sorulmasının temel gayesi, Cinéma Vérité yönetmenlerinin "alıcıyı kimi kez 'kışkırtıcı' olarak kullanıp, ortaya çıkan davranışları ve tepkileri saptayarak, sinemanın gözü önünde yaşam bulan bir gerçekliği" sunmalarıdır (Teksoy, 2005: 503). Filmin sonlarına doğru öğrenciler ve çalışan sıradan insanlar Rouch ve Morin ile bir araya gelerek mutluluk kavramını tartışırken, yönetmenler kendilerini ifade etmeleri için sürekli sorular sorup onlar üzerinde baskı kurmaktadır. Sonuç olarak belgeselin öznelerinin kendi aralarında bağ kurup birbirlerini tanımaya başladıkları izleyicilere hissettirilmektedir. Temelde bu film ile yönetmenlerin bireyler özelinden hareketle toplumu okuma çabası içerisinde oldukları açık şekilde ortadadır. Özellikle filmin son sahnesinde Rouch ve Morin'in koridorda yürüyerek filmin ne kadar gerçek olduğu sorunsalının ötesinde topluma dair birtakım çıkarımlarda bulunmaları bunun göstergesidir.

Diğer taraftan *Chronicle of a Summer* filminin değerinin yeterince anlaşılmadığını savunan isimlerin sayısı bir hayli fazladır. Freyer (1979) realistlik içeriği sanatsal formla birleştiren filmin tarihsel ve politik tarzının birçok yönetime esin kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Fransız Yeni Dalga akımının ünlü yönetmeni Jean-Luc Godard'ın tekniğini, bu filme ve Cinéma Vérité tekniklerine borçlu olduğunu iddia etmekte ve kurmaca sinemanın belgesel sinemadan beslendiğini bu örnekle savunmaktadır. Ayrıca yazara göre, Rouch ve Morin ikilisi belgesel film tarihinde aktif ve katılımcı iş birliğinin, film yapımında özgür iradenin simge isimleridirler. Bununla birlikte film aynı zamanda psikolojiye, kişisel tarihe ve memleket antropolojisine dair izlenimler uyandırmaktadır. Belgesel özneleri deneklere dönüşmüştür ve yönetmenler sergiledikleri kamera performansları yoluyla onları kendilerini tanımlarına teşvik etmektedir (Thompson ve Bordwell, 1994: 571). Dolayısıyla yazarlara göre, *Chronicle of a Summer* filminde her ne kadar doğallık amaçlanıp; "yeniden sahnelemelere" başvurulmasa da yönetmenlerin kışkırtıcılığı sonucunda şekillenen "teşvik edilmiş veyahut provoke edilmiş yeniden sahnelemelere" sıklıkla rastlanmaktadır.

Cinéma Vérité'de yönetmen olay yerinde ya da sahnede konumlanırken, izleyici onun öznesine verdiği tepkileri görmekte, duymakta ve aralarındaki diyaloga şahitlik etmektedir. Bu anlamda yönetmen ve özne aynı tarihsel alanda buluşmaktadır. Bu durum yönetmenin mevcut statüsüne ek görevler doğurmakta, kimi zaman araştırmacı, eleştirmen kimi zamansa işbirlikçi ya da akıl hocası rollerini oynamakla yönetmen yükümlü kılınmaktadır. İzleyiciler, yönetmen ve özne arasındaki ilişkinin kurallarını bilmenin, güç ve denetim mekanizmalarının bilincinde olmanın dışında insanların kamerayla etkileşime girdiklerinde nasıl bir gerçeklik sunacaklarını da görme şansına sahiptirler. *Chronicle of a Summer* filminde görüldüğü üzere, yönetmenler katılımcılara filmin belli sahnelerini göstermekte ve onların yorumlarını önemseyerek iş birliği kavramını bir adım ileri taşımaktadırlar (Nichols, 2017: 202-205).

Sonuç olarak Cinéma Vérité’de kurgu ve kurmacanın olabildiğince saf dışı bırakılması ve böylece gerçek hayata daha fazla yakınlaşılması söz konusudur. Yönetmenin kamera önünde toplumsal oyuncularıyla iç içe olması, onu tek yaratıcı olma statüsünden uzaklaştırmaktadır. O artık sorular soran, yönlendiren, kışkırtan, teşvik eden, provoke eden kişi konumundadır. Ayrıca bu akımın filmlerinde teknik gelişimlerin yardımıyla dış ses anlatımı eskiye kıyasla sıklıkla tercih edilmemekte, onun yerine röportajlar filme dâhil edilerek sözün topluma bırakılması hedeflenmektedir. Kimilerince mutlak ve el değmemiş bir gerçeklik algısına yaslandığı vurgulansa da Cinéma Vérité akımı kameranın gizil güç olarak girdiği her ortamda bir gerçeklik sanrısı yaratılabileceğinin güçlü izlerini özünde barındırmaktadır.

2.3.Müdahaleci Olmayan Gözlemci Kamera: Dolaysız Sinema

Cinéma Vérité’nin zaman zaman terminolojik açıdan Direct Cinema ile aynı anlama geldiği kabul edilir ve tek başlık altında değerlendirilirdi. Örneğin, Cinéma Vérité ismi bu akımın öncü yönetmenlerinden Mario Ruspoli tarafından tercih edilmemiş, yönetmen Direct Cinema ismini daha uygun bulduğunu beyan etmiştir (Barsam, 1973: 249; Cauwenberge, 2013: 189). Ruspoli’yi destekleyen kuramcıların başında *Film History: An Introduction* kitabıyla Kristin Thompson ve David Bordwell gelmektedir. Yazarlar, Gizli Sinema (Candid Cinema), Müdahalesiz Sinema (Uncontrolled Cinema), Gözlemsel Sinema (Observational Cinema) ve Sinema Gerçek (Cinéma Vérité) gibi yaklaşımları genellikle Dolaysız Sinema (Direct Cinema) başlığında değerlendirmeye tabi tutmaktadırlar (1994: 566). Tam tersine söz konusu akımları Cinéma Vérité başlığı altında tartışan kuramcılar da vardır. Örneğin, James Blue 1965 yılında yazdığı makalesinde, Stephen Mamber ise 1974 yılında kaleme aldığı kitabında Direct Cinema yönetmenlerini Cinéma Vérité adlandırmasıyla tartışmaktadır.

Belgesel film tarihinde bu durum kargaşaya yol açsa da farklı isimlendirmeler altındaki türlerin kendilerine özgü belgesel stillerinin zaman içerisinde belirmesi onların birbirlerinden ayırt edilmelerini kolaylaştırmaktadır. Direct Cinema’dan söz edilmeden önce Cinéma Vérité ile aralarındaki farkı açıklamak her iki akımın daha doğru şekilde anlamlandırılmasını sağlayacaktır.

Fransa’daki Cinéma Vérité temsilcileri; müdahale ederler, araştırırlar, röportaj yaparlar, aniden bir şeyi ortaya çıkarabilecek durumları kışkırtırlar, bir tür yaratıcı katılım elde etme çabası içindedirler. Amerika’daki Direct Cinema temsilcileri ise amaçları ne olursa olsun her türlü müdahaleden kaçınırlar. Kendilerini ortadan kaldırmaya çalışırlar. Kendilerinin orada olduklarını belgesel öznelere unutturmak isterler (Blue, 1965: 23). Başka bir deyişle; Jean Rouch (Cinéma Vérité yönetmeni) ‘katılımcı/prokovatif kameranın’, Richard Leacock (Direct Cinema yönetmeni) ise ‘müdahaleci olmayan gözlemci kameranın’ öncüleridir. Örneğin, Rouch ve Leacock arasında bir rekabet olduğu, ideoloji ve etik konularda anlaşamadıkları bilinmektedir. Rouch, film yapımıcısının bakış açısının kaçınılmaz özneliğini vurgulayarak, Leacock’un gözlemci kamerasının tarafsız olmaktan çok uzak olduğunu düşündüğünden ona karşı eleştiriler getirmiştir. Leacock ise Rouch’un kamerası ve mikrofonu aracılığıyla belgeselin öznesini kışkırttığını, filme müdahale ettiğini ve belgesel öznesini belli bir konuda yorumlama yapmaya zorladığını ileri sürmüştür (Marcorelles’den akt. Cauwenberge, 2013: 190).

Bu görüş Bill Nichols (2017) ve Eric Barnouw (1993) tarafından da desteklenmiştir. Bilhassa Barnouw, Direct Cinema yönetmenlerini gözlemci, Cinéma Vérité yönetmenlerini ise katalizör belgesel türünde iki ayrı tür altında analiz etmekte ve aralarındaki farkları açıklamaktadır. Ona göre Direct Cinema temsilcileri görünmezliğe talip olmuşlar ve taraf olmamış seyirci/görgü tanığı rolünü oynamışlardır. Cinéma Vérité savunucuları ise genellikle bariz bir katılımcı olmayı tercih etmişler ve taraflarını belli ederek provokatörlük misyonu üstlenmişlerdir. Direct Cinema, gerçekliğini kameranın görebileceği olaylarda bulurken, Cinéma Vérité yapay koşulların gizli kalmış gerçekleri yüzeye çıkarmaya yardımcı olduğu bir paradoksa bağlıdır (s. 255). Başka bir ifadeyle, Cinéma Vérité, kışkırtıcı ve gözlemseldi; Direct Cinema gözlemsel ve müdahaleciydi. Aralarındaki bir diğer fark Direct Cinema yönetmenlerinin televizyon gazeteciliğinden gelmeleri ve gazeteciliğin genel geçer kurallarından besleniyor olmalarıydı. Öte yandan Cinéma Vérité yönetmenleri daha çok sosyal bilimlerle ilgilenen özellikle de etnograf olan kişilerden oluşmaktaydı (Beattie, 2004: 84). Fakat temelde her iki akım da film yapımıcısı ile özne arasındaki engelleri yıkmayı, gerçeğe ulaşmak için tüm prosedürleri basitleştirmeyi, hafif ekipman kullanımını tercih etmeyi, olayları sorgulamak yerine olaylar gerçekleşirken kayda almayı ve salt gerçeğe ulaşmayı arzulamaktadırlar (Barsam, 1973: 249).

Direct Cinema yönetmenleri televizyon gazeteciliği kökenli isimlerden oluşmasına karşın, 1950'lerin sonlarında, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki televizyon gazeteciliğinin görüntülere eşlik eden didaktik seslendirme stiline karşısında durmuşlardır. Stilden hoşnut olmadıkları için de belgesel formatında bilgi sunmanın yeni yollarını aramışlardır. Böyle bir yenilikçi olan Robert Drew, *Life* dergisinin temsil ettiği foto muhabirliği geleneğinden esinlenerek, olayları geliştikçe yakalamaya imkân tanıyan bir kamera teknolojisinin arayışına girmiştir. 1960'ların başında Drew'un işvereni Time-Life şirketi ona ve arkadaşlarına bu amaçla ekipman geliştirmek için fon sağlamıştır (Beattie, 2004: 86). Böylece Robert Drew 16mm film kamerası ve gerekli ekipmanlara kavuşmasıyla beraber Direct Cinema'nın en önemli ve ilk filmlerinden biri kabul edilen 1960 yapımı *Primary* belgeseline imzasını atmıştır. Filmde, John F. Kennedy ve Hubert Humphrey arasındaki Amerika Birleşik Devletleri Başkanlık yarışını müdahale etmeden, kışkırtmadan, olanı olduğu gibi gözlemleyerek kayda almıştır. Freyer'ın (1979) "kamera pasif bir kayıt aracı değildir onun yerine aktif bir keşfetme aracıdır" (s. 441) ifadesi bu belgeseli tanımlamada değerlidir. Çünkü *Primary* ne tam bir pasif gözlemci ne de aktif bir gözlem temsili sunmaktadır. Ancak kameranın aktif keşif aygıtı olduğu hissi Kennedy'nin yakından takip edildiği sahnelerle, yakın plan çekimleriyle ve hızlı kamera çevirme hareketleriyle filmde sıklıkla izleyiciye anımsatılmaktadır.

Günümüzde dahi sinemanın estetik gelişiminde ve sinemasal gerçekliğin temsilinde bir dönüm noktası (Hall, 1991: 29) kabul edilen *Primary* belgeselinin 30'lu, 40'lu ve 50'li yıllardaki belgesellerden temel farkı röportajların yokluğudur; insanlar kameraya doğrudan bakarak konuşmamaktadır ve bu tür bir konu için benzeri görülmemiş bir yaklaşım biçimidir (McLane, 2012: 226). Film yapımcıları sorular sorarak sahneyi yönlendirmemişlerdir. Onlar sadece konuşmaları, toplantıları, röportajları vb. sahneleri devamlılık ekseninden ayrılmayarak kayda almıştır. Böylece film siyasi bir kampanyanın coşkusunu bu perspektiften aktararak daha önce hiçbir filme yansımayan görüntüleri elde etme başarısı gösterir (Barnouw, 1993: 238).

Yönetmen Robert Drew verdiği bir röportajda¹⁸, "*Primary* tarihin, belgeselin ve gazeteciliğin yeni formudur" (1999) demektedir. Kameranın elde titrek görüntü aldığı, tripodun ve aydınlatmanın kullanılmadığı, belgesel öznesine soru yöneltilmeden kurgulanan stili yönetmenin 'yeni bir form' açıklamasını desteklemektedir. Ayrıca röportajın bile belgesel öznesi üzerinde kontrol sağlayabileceği algısıyla tercih edilmediği belgeselde gerçekliğin nesnel ve saf haline odaklanması onu Cinéma Vérité stiline uzaklaştırmaktadır. Çünkü Cinéma Vérité'nin yetkin örneklerinde dahi gerçekliğin bu denli saf halini merkeze alan üretimlerin sayısı oldukça azdır.

Robert Drew'ın ardından yakın arkadaşı ve *Primary* belgeselinin görüntü yönetmeni Richard Leacock, Donn A. Pennebaker, David ve Albert Maysles, Frederick Wiseman gibi çok sayıda yönetmen onun öğretilerini kendilerine özgü film pratikleriyle birleştirmeye, yeni kamera ve ses ekipmanlarının yanı sıra keşfedilmemiş alanlarda yeni ve yaratıcı fikirler sunmaya devam etmişlerdir.

David ve Albert Maysles kardeşler *Showman* ve *Salesman*, Richard Leacock *Happy Mother's Day*, Donn A. Pennebaker *Don't Look Back* filmleriyle Direct Cinema'nın güçlü isimleri arasındadırlar. Charlotte Zwerin, Gregory Shuker, Allan King gibi çok sayıda yönetmen bu isimlerin izinden giderek günümüz modern belgesellerini derinden etkilemişlerdir. Bunlar arasında politik eleştirel tavırlarıyla dikkatleri her yaptığı filmle üzerine çeken isim Frederick Wiseman'dir¹⁹. Amerikan kurumlarını eleştirmesiyle bilinen Wiseman'ın dikkat çeken filmlerinden bazıları şunlardır: Suçluların bulunduğu bir akıl hastanesinde yaşananları işlediği *Titicut Follies* (1967), kamerasını Pensilvanya'daki bir liseye çevirdiği *High School* (1969), Metropolitan Hastane Merkezi'nde yatan hastaların, çalışan insanların gündelik yaşantılarına gözlemci bir üslupla yaklaştığı *Hospital* (1970).

Hemen hemen her filminde Amerikan kurumlarının işleyişini resmeden yönetmen, teknolojinin gelişimiyle aydınlatma teçhizatlarının, büyük kamera ve ses kayıt cihazlarının ve daha büyük ekiplerin rahatsız edici müdahalesi olmadan, olay veya olguların kalbine girmeyi başarmıştır. Bir bakıma gelişen teknoloji Wiseman'ın gerçekleştirmek istediği film diline ve hedeflerine olumlu anlamda hizmet etmiştir. Genellikle uzun statik çekimler yapan ve telefoto lensler tercih eden yönetmen böylece izleyici ile özne arasında görsel mesafeyi

¹⁸ Yönetmenliğini Peter Wintonick'in, yapımcılığını Kanada Ulusal Film Kurulu'nun üstlendiği 1999 yapımı "Cinéma Vérité: Defining the Moment" belgeselinde Cinéma Vérité ve Direct Cinema yönetmenlerinin röportajları yer almaktadır.

¹⁹ Erik Barnouw (1993), Frederick Wiseman'i türün ustası ilan etmektedir (s. 244).

bulanıklaştırmaktadır. Direct Cinema'nın en belirgin filmleri olan onun filmlerinde ses efektlerine, müziğe, dış sese, açıklama veya yorumlamalara rastlanmaz; böylece en gerçekçi sinema deneyimi izleyicilere sunulur. O ve kameramanın, yalnızca gözlemlemeyi seçmeleri, herhangi bir eyleme veya sonuçlarına dâhil olmaktan kararlı bir şekilde kaçınmaları filmin gerçekçi duruşunu desteklemektedir. Wiseman, karakterlerini haftalar hatta aylar boyunca takip etmekte, saatlerce çekim almakta ve yine gerçekçilik çizgisinden ayrılmadan filmin kurgusunu tamamlamaktadır (McLane, 2012: 238). Bu anlamda gerçekliği hayata yakın durarak yansıtan Wiseman filmleri tüm dış unsurlardan kendilerini soyutlamış ve yalıtılmış bir imajlar rejimidir. Odağına aldığı bireyleri kurumlar ve yönetsel kademelerle ilişkilendirerek işleyen yönetmen ortaya çıkardığı filmlerinde gerçekliğin yansımaları değil, onun içerisinden çekip alınan parçalarını görsel dilde yeniden üretmektedir. Filmlerinde Amerikan kurumlarına yönelik salt eleştirilerde bulunmak üzere okuma gerçekleştirmez, tüm filmlerinde çok boyutlu bir yapı hâkimdir ve elindeki görüntüleri eleştiriye hizmet etmesi adına manipüle etmemeye özen göstermektedir (İpek, 2014: 164-165).

Sonuç olarak kameranın, yönetmenin ve izleyicinin gözlemci olduğu Direct Cinema belgesellerinde yönetmen bir nevi izleyici gibi düşünmekte ve kendisini izleyicinin yerine konumlandırmaktadır. Çünkü karşımızda artık belgesel çekiminde akışa müdahale etmeyen, belgesel oyuncularına ne yapmaları gerektiği konusunda direktifler vermeyen tıpkı izleyiciler gibi yaşanan gerçekliği sadece gözlemleyen bir yönetmen vardır. Bu açıdan bakıldığında, bilhassa üst ses ve doğrudan röportaj tekniğinin de tercih edilmemesiyle, yönetmen kendi bakış açısını empoze etmek yerine nesnel gerçeklik sunduğuna dair izleyiciyi inandırmaktadır. İzleyici için bazı şeyleri açıklayan bir anlatıcının yokluğu, yönetmene hikâyeyi sınırsız şekilde anlatma özgürlüğü sağlarken, izleyicinin de konuya dair empati duymasına yardımcı olmaktadır. Neticede kameranın elde taşınabilirliği ve senkronize ses kaydıyla görüntüler ve sesler gerçek olana daha fazla yakınlaşırken, bu tekniğin kullanılmasıyla karakterlerin kişisel yönlerinin temsilinin ağırlıkta olduğu belgesel filmler üretilmiştir. Direct Cinema'nın stili kısa sürede bilhassa gerçekçi kuramcılar ve yönetmenler tarafından gerçekliğin farklı yönlerinin gerçekten yakalanabileceğinin en yakın yolu ilan edilmiştir.

2.4. Televizyon ve Belgesel Filmin Buluşması

1950'li yıllara kadar belgesellerin izleyicilerine ulaşabildiği tek mecra büyümlü perde olarak atfedilen sinema salonlarıydı. Elbette söz konusu tarihlerde belgesel film kendine özgü film dili yetkinliğini kanıtlamış; türü tanımlayan çok sayıda nitelikli film geniş çevrelerce özümsemiştir. Fakat belgesel film yönetmenleri oldukça zorlu koşullarda çektikleri filmlerini sinema salonlarında göstermek için büyük mücadeleler de vermektedir. O dönemler belgesel film sektörü bir nevi hükümet birimlerinin ve büyük sponsorluk şirketlerinin kontrolü altında bulunmaktaydı. Henüz teknolojinin yetkin şekilde gelişmemesi nedeniyle film çekme işinin büyük ekiplerle çalışmayı zorunlu kılması film yapım maliyetlerini arttıran nedenlerin en başında gelmekteydi. Tüm bunların yanında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra televizyon yayınlarının düzenli ve sistemli hale gelmesi, televizyon kanallarının çeşitlenmesiyle izleyicilere ulaşmak üzere kendisine fırsat arayan belgesel filmler için televizyonla birlikte yeni kapılar aralanmış oldu. Televizyon sayesinde belgesel filmin dağıtım ağının genişleyerek daha fazla izleyiciye ulaştığı inkâr edilmez bir gerçektir. Televizyonun olumlu manadaki etkisi yalnızca bununla sınırlı değildir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda televizyon ekipleri tarafından kullanışlı olduğu gerekçesiyle tercih edilen 16mm film kameraları kısa sürede belgesel film yapımcılarını da etkisi altına almayı başarmıştır. Bir anlamda, 1960'lı yıllarda belgesel film dilinde radikal dönüşümlere yol açan bu aygıtların o dönemde popüler olmasının en büyük nedeni televizyon aracıdır. Öte yandan belgesel filmin televizyonda süreklilik arz etmesi için televizyon anlatısına uyumlanması gerekliydi. İşte bu noktada belgeselin gerek biçimsel gerekse içeriksel bağlamda değişim ve dönüşüm geçirdiğine tanık olunmaktadır.

1946 yılında BBC'nin (British Broadcasting Corporation) kurulmasının ardından, yönetmen ve belgesel film kuramcısı Paul Rotha, 1953-1955 tarihlerinde BBC bünyesindeki Belgesel Departmanı'nda televizyon belgeselciliği alanında aktif çalışmalar gerçekleştiren öncü isim olmuştur. O dönemlerde BBC'nin *Special Inquiry* (1952-1957) belgesel serisi de beş yıl boyunca televizyonda yayımlanan ilk önemli ve uzun soluklu yapımların başında yer almıştır. BBC'yi takiben CBC (Canadian Broadcasting Corporation), NBC (National Broadcasting Company) ve ABC (American Broadcasting Company) gibi televizyon kanallarının çeşitlenmesiyle sadece 1962 yılında yaklaşık 447 belgesel film gösterilmiştir (McLane, 2012: 186). Aynı dönemlerde Amerika'da CBS kanalı tarafından yayımlanan

Edward R. Murrow ve Fred W. Friendly'nin hazırladığı *See It Now* (1951-1958) haber formatlı belgesel serisi de belgeselin televizyonla tanışmasının ilk başarılı örnekleri arasındadır (Bluem, 1965: 94).

Çeşitlenen belgesel filmlere karşın hala 1950'lerin başlarında beyaz perdede gösterilen belgesellerin sayısı oldukça azdı. Haftalık haber filmlerinin yerini televizyon gazeteciliğinin almasıyla da stüdyolar haber filmlerini üretmeyi bırakmışlardı. Ancak yine de televizyon, belgesel dünyasına yepyeni bir pazar sağlamıştır. Örneğin, savaştan önce uzun metrajlı belgesel film yapımı kısıtlı sayıda iken, 1960'larla birlikte hem televizyon yayınlarında hem de sinema salonlarında gösterilmek üzere uzun metraj belgesel üretimleri yeniden eski popülerliğini kazanmıştır (Thompson ve Bordwell, 1994: 559). 1960'larda ve 1970'lerde ise film izleyicileri televizyon belgesellerinde ve özel haberlerde sürekli olarak yüksek standartlarda kurgusal olmayan haberciliğe maruz kalmışlardır. Bu nedenle belgesele dair izleyicilerin beklentileri giderek karmaşıklaşmıştır. Bütün bunların yanında, izleyiciler sinema tarihi ve tekniğinin daha fazla farkına varmışlar ve sinema hakkında daha fazla şey öğrendikçe, etraflarındaki gerçek dünyayı yakalamada belgesel filmin özel gücüne daha açık olmuşlardır (Barsam, 1973: 293-294). Televizyon, belgesel için hem dağıtım hem de gösterim/sergileme mecrası haline geldikçe, belgesel ile izleyici arasındaki ilişki yeniden belirlenmiştir. Daha önce karanlık salonda çok sayıda bireyle beraber izlenen belgeseller artık evlerde bireylerin kendileri veya küçük gruplar tarafından izlenir olmuştur. 1895'ten 1945 yılına kadar sinema teknolojisindeki hantal ekipmanlar nasıl belgesellerin temasını ve tarzını belirlediyse, televizyon teknolojisi de o denli belgesellerde hangi konuların işleneceğini ve stillerin ne olacağını tanımlamıştır (McLane, 2012: 196).

Neil Postman'ın *Televizyon Öldüren Eğlence* kitabındaki argümanına göre yeni bir araç, söylem yapısını, hakikati öğrenmenin yeni biçimlerini belli türde bir içerik talep ederek değiştirme potansiyeli taşımaktadır (1985: 37). Postman, daha sonraki sayfalarda televizyonla ilgili söylemlerini şu sözlerle sürdürür:

Televizyon aygıtımız bizi dünyayla hep yakın ilişkide tutar, ama bunu bize gülümseyen çehremizin hiç değişmediği bir yüzle yaptırır. Sorun, televizyonun bize eğlendirici temalar sunması değil, bütün temaların eğlence olarak sunulmasıdır ve bu da bambaşka bir sorun oluşturur. Başka bir şekilde ifade edersek: Eğlence, televizyondaki her türlü söylemin üst-ideolojisidir. Neyin gösterildiğinin ya da hangi bakış açısının yansıtıldığının hiçbir önemi yoktur; her şeyin üstünde tutulan varsayım, hepsinin bizim eğlenmemiz ve haz almamız gözetilerek sunulmasıdır (1985: 99-100).

Onun görüşlerinden yola çıkarak televizyon ve belgesel ilişkisi değerlendirildiğinde, televizyon belgeselleri ile sinema belgeselleri arasında belirgin farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Neticede büyük beyaz perdeden, küçük bir ekrana geçiş yapan belgeselin süreç içerisindeki evrimi doğal bir değişimin de göstergesidir. Zira bu değişim serüveninde yönetmenlerin işledikleri konular, temalar veya meseleler televizyonun kendine özgü ideolojisiyle örtüşen yapıda sunulmaya başlamıştır.

Maddi kaygılardan ziyade bireylere ve onların etik, manevi ve psikolojik değerlerine odaklanan, bir nevi toplumsal sorunları işlemekten uzaklaşan televizyon belgesellerinin temel meseleleri, daha çok insanın ilgisini çeken konulara kaymış ve böylece adeta bir tür 'eğlence belgeseli' belirmiştir. Yine de içeriklerine yakından bakıldığında üç önemli türün hâkim olduğu gözlemlenmektedir. İlki, güncel haber değeri taşıyan, anında ve geniş çapta ilgi gören bir konuya dayanan belgeseller. Bu tür, televizyonda çok etkin olmasıyla dikkat çekmektedir. İkincisi, tarihsel konuları derleme şeklinde seri ve programlarla işleyen belgeseller. Son olarak da daha çok Cinéma Vérité ve Direct Cinema akımlarıyla ortaya çıkan, bireylerin başka bireylerin kişilikleri ve sorunları hakkında duydukları merak neticesinde gelişen 'insanın ilgisini çeken' türde belgesellerdir (McLane, 2012: 196-197). Bu bağlamda belgesellerde eğlendirme işlevinin ön plana geçmesiyle, derinlemesine araştırma bir nevi geri planda kalmıştır. Çünkü kısıtlı sürelerde televizyona iş yetiştirilmesi gerekliliği baskın gelmiştir. Bu nedenle araştırma temelli sosyal içerikli yapımların göz ardı edilmesiyle, belgesel filmler gitgide türün özgün tanımından yani gerçeğin yaratıcı şekilde yorumlanmasından, haber verme ve bilgilendirme misyonlarından uzaklaşmış ve eğlence ağırlıklı dramatik belgeseller 'altın çağ' dönemini yaşamıştır (Gündeş, 1998: 99).

Televizyonda yayımlanan belgesellere gösterilen yoğun ilgi, teknolojinin de katkısıyla tematik kanalların belirmesine ivme kazandırmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1985 yılında faaliyetlerine başlayan Discovery Channel ve onu takip eden The History Channel (1995) ve National Geographic Channel (1997), Viasat History

(2004), Da Vinci Learning (2007), Investigation Discovery (2008), Discovery Science (2009) ve Nat Geo Wild (2011) gibi çok sayıda belgesel kanalı doğa, bilim, teknoloji, tarih, hayvanlar âlemi, suç, gizem gibi temalar altında belgesel programları üretmeye devam etmektedirler. Buradaki ‘program’ kelimesi bilinçli bir tercihle kullanılmaktadır, çünkü televizyonun formatı ve estetik bağlamları tarafından yeniden şekillendirilen belgeseller, genellikle ‘belgesel programları’ ya da ‘televizyon belgeselleri’ isimleriyle literatürde anılmaktadır.

Oğuz Adanır’a (2017) göre, yirminci yüzyıldaki belgeseller belli bir olgunluğa ulaşmış ve idealist tavırlarla dikkat çeken yapımlar olmuş, hatta bu yapımlarda derinlemesine araştırmalarla izleyicilerin zihninde yanıtlanmamış soru kalmamasına oldukça özen gösterilmiştir. Öte yandan belgeselin televizyon mecrasına kayması bir bakıma belgeselin sonunu hazırlamıştır. Bilhassa ticari televizyon kanallarının çoğalması belgeseli yozlaştırmış ve daha ileri giderek onu öldürmekle meşgul olmuştur (s. 3). Adanır’ın böyle düşünmesinin temel nedenlerinden biri, belgeselin giderek kurmaca sinemanın öykü yapılanmasına benzemeye çalışması ve ortaya melez türlerin açığa çıkması olgularıdır. Yazar görüşlerini şöyle devam ettirir: “Artık ne idüğü belirsiz melez bir sinema anlayışı her tarafı sarmış gibidir. Bu seyirci açısından iyi bir şey midir yoksa kötü bir şey mi? Bu durum sinematografik üretim açısından iyi bir şey midir, yoksa kötü bir şey mi?” (s. 4). Farklı kuramsal çalışmalarda benzer görüşler ileri sürerek, televizyonun devreye girmesinden dolayı belgeselin karakteristik yapısının ciddi şekilde deforme olduğunu ifade etmiştir.

Belgeseldeki yeni melez biçimler, 1990’lardaki tematik kanalların varlığıyla belirginlik kazanmıştır. Sorgulayıcı belgeseller yerlerini, insanlara gerilimi hissettiren, onları karakterlerle çoğu zaman özdeşleştiren yapımlara bırakmıştır. Reality TV, docu-soap ve reality game-doclar melez biçimlerden yalnızca birkaçıdır. Günümüz dünyasının kültürel ve ekonomik gelişmelerinin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan bu biçimlerde belgeselin özündeki arayışı bulmak giderek zorlaşmakta ve kurmacayla arasındaki sınır bulanıklaşmaktadır (Çakaroz, 2008: 119-123).

Kapitalist ideolojinin “hızlı üret hızlı tüket” argümanından beslenen televizyon için “hız ve zamana karşı yarış” en önemli meseleler arasında yer almıştır. Her şeyin sistematiğe oturtulduğu bu yapıda, izler kitleye hitap etmesi gereken belgesellerin sınırları çoktan çizilmiş ve ilk belgesel yayınından günümüze değin varlığını sürdürme gelmiştir. Elbette ilerleyen teknolojiler ve değişen sosyo-ekonomik düzenlerle televizyon belgeselleri oluşan mevcut durumlara hızla adapte olmayı başarmıştır. Diğer taraftan ise belgeselin özündeki gerçeklik arayışı, yaratıcılık ve estetik kaygı, etik değerler, çok yönlü araştırmalar, derinlemesine yorumlamalar, eleştirel üslup ve sorgulama, toplumsal sorun tespitleri ve toplumsal sorumluluk bilincini günden güne azaltmıştır. Ticari sinemanın boyunduruğu altına girmeden uzun yıllar mücadele veren belgesel film yapımcıları, Neil Postman’ın vurguladığı gibi ‘hakikatin imaja yenik düştüğü’ televizyon çağına ayak uydurmak zorunda kalmıştır.

Belgeselin gösterim mecrası değiştikçe, değişime uğrayan bir diğer önemli unsur izleyicilerin izleme alışkanlıklarıdır. Her iki türün izleyici kitlesi birbirlerinden oldukça farklı profillere sahiptirler. Her şeyden önce izleyici sinemaya bilinçli bir izleme deneyimi yaşamak için gitmektedir: Ya bilet almakta ya da festivallere katılım sağlayarak sosyal programlarına belgesel film izlemeyi dâhil etmektedir. Yüksek çözünürlüklü görüntü, geniş ekran ve karanlık salonun sunduğu atmosfer sayesinde izleyici film ile bütünleşmekte ve tam yoğunlaştırılmış bir izleme deneyimine erişmektedir. Televizyonda ise algılama koşulları bir hayli farklılık göstermektedir. İzleme genellikle ev ortamında gerçekleştiğinden izleyicilerin dikkati çok hızlı şekilde dağılabilmektedir. Bu noktada belgeselin ana fikrinin izleyicilere eksiksiz aktarılmasında sorunlarla karşılaşılma ihtimali yüksektir (Kilborn ve Izod, 1997: 25). Sinema belgesellerinde izleyici ele alınan konuya karşı mesafelidir ve çoğu zaman muhakeme yapmasının önüne geçilecek herhangi bir engel bulunmamaktadır. İzlediği belgeselde sorunlara çözüm önerilmese dahi filmin sona ermesiyle düşünceler serüvenine kendini bırakır. Hem filmin hem de izleyicinin derdi gündelik yaşamın sıkıntılarından uzaklaşmak değildir, aksine izleyici etrafında görmediği ya da görmezlikten geldiği sorunlar hakkında haberdar olmak için belgesel filmi izler. Oysaki televizyon belgeselleri izleyicisi salt bilgiyle yoğrulmak istemez, bilginin izleyiciye haz vermesi, onu hayatın sorunlarından uzaklaştırması, rahatlatması bir anlamda eğlendirmesi gerekmektedir.

Diğer taraftan ise hiç şüphe yok ki televizyon, izleyicilere dünyanın daha fazla farkına varmalarına, görsel olarak daha fazla okuryazar olmalarına ve filmlerin dünyayı yorumlama gücü konusundaki önemine dair daha bilinçli

bireyler olmalarına ortam hazırlamıştır (Barsam, 1973: 247). Sonuç olarak televizyon belgesel film sektörünün içinde bulunduğu açmazlardan kurtulmasına, belgeselin didaktik yapısından uzaklaşılmasına, geniş izleyici kitleleriyle buluşmasına, dağıtım ağının çeşitlenmesine, izleyicilerin dikkatini çekebilmek adına belgeselin farklı türlerle iç içe geçmesine ve melez anlatım dilinin hem yönetmenler hem de izleyiciler tarafından benimsenmesine aracılık etmiştir.

2.5. Belgesel Filmde Yeni Üretim Pratikleri: Video ve Dijital Video Estetiği

Belgesel film en temelde gerçeklik arayışında olan görsel-ışitsel bir sanat formudur. Bu nedendir ki film yapımcıları her daim gerçeğe en yakın görüntüleri kayda almaya çalışmışlardır. Video teknolojisi de belgeselcilerin bu arzusunu gerçekleştirmede onlara büyük fırsatlar ve kolaylıklar sunmasıyla bilinmektedir. Çünkü elde taşınabilir, ucuz, sessiz, portatif kabiliyetlere sahip kameralar sayesinde yaratıcının önündeki büyük engeller aşılmış, zaman ve mali kaynak tasarrufu sağlanmıştır. Başka bir ifadeyle, video teknolojisi, sinemanın filminden/ pelikülden dijitalleşen yolculuğunda nasıl önemli bir köprü vazifesi gördüyse; belgesel filmi de o denli derinden etkileyen teknolojik devrimlerin başında gelmiştir. Yukarıdaki başlıklarda 16mm film kameralarının belgeselde yeni bir estetik dili gün yüzüne çıkardığı, belgesele yeni form ve içerik kazandırdığı açıkça anlatılmış, 35mm film kameralarına kıyasla hafif ve taşınabilir olması nedeniyle, formatın belgesel sektörde kendisine hızlı şekilde nasıl yer bulduğu özetlenmiştir. Ancak yine de her iki formatta film temelli idi ve izleyicilere ulaşması için yapım sonrası birçok zorlu ve meşakkatli aşamadan geçmesi gerekiyordu. İlk önce analog videonun ardından dijital videonun icadıyla hem kurmaca hem de belgeselde film anlayışı yeniden yapılandırılırken, pelikül formattan farklı olarak ucuz, efektif kameralar sektöre dâhil olmuştur. Söz konusu girişimler neticesinde belgesel film çekiminde, dağıtımında ve gösteriminde önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar farklı bir yapılanma gündemdedir.

Latince “görüyorum” anlamına gelen video teknolojisi ile filmde (pelikülde) kullanılan kimya alanından uzaklaşıp ilk defa elektronik alana geçiş yapılmaktadır. Özellikle televizyon sektöründe kendini var eden video ile görüntüler anında oluşturulmakta ve evlere iletilmektedir (Canıklıgil, 2007: 11). Elektronik görüntünün televizyonla bütünleşerek ortaya çıkardığı düzenek fotoğraf ve filmde bir hayli farklıdır. Bu farkın nedeni videonun görüntüyü elektronik ekranda işlemesi, elektronik görüntünün kendisinin ışık olmasıdır. Bu yapısal farklılık video çoğaltım teknolojisine çok çeşitli yeni olanaklar sunmaktadır. Video kamera yalnızca elektronik olarak görüntü oluşturmamakta; sanatçıya görüntünün oluşma aşamasında sayısız düzenleme ve yönlendirme olanağı sağlamaktadır. Kısaca video kamera sadece gerçeği kayıt altına almamakta, gerçeği yeniden yaratmakta veya yapılandırmaktadır. Çünkü sanatçıya defalarca yeniden kayıt yapma şansı verilmektedir. Bu aygıtın, bilgisayar vb. sistemlerle buluşmasıyla da görsel estetik ve görsel dil yeniden keşfedilmektedir (Kılıç, 1995: 11).

Piyasada satılan ilk taşınabilir video kamera ve kayıt cihazı olan Sony Portapak, 1960’ların sonlarında Amerika Birleşik Devletleri pazarına girmesinin ardından sinema ve televizyon sektöründe büyük yankı uyandırmıştır (Edwards, 2002: 126). Bunun temel nedenlerinden biri de videobantın hemen orada tekrar izlemeye uygun olmasıdır. Herhangi bir işlem gerektirmeden, video görüntüsünün birden çok sayıda göstericiye aktarılmasıyla, çekim sırasında görüntüleri gören tek kişinin görüntü yönetmeni olmasının önüne geçilmiştir. Çekim tekrarları büyük ölçüde azaltılmış ve görüntü yönetmeni kameraya bağlı olmaktan kurtarılmıştır (Monaco, 2001: 141). Video, teknolojiye ilerlemeler bağlamında çeşitli değişimlere uğramış, kendine özgü yöntem ve donanımlarla varlığını sürdürmüştür. Örneğin, erken dönem görüntü ve ses kalitesinde sıkıntılarla karşılaşmıştır. Analog video kayıtlarının kopyalandıkça veya düzenlendikçe renk dizisinde bozukluklar belirmiş ve görüntü istikrarı bir türlü yakalanamamıştır (Arapoğlu, 2017: 269-272). Farklı bir bakış açısıyla, ilk dönemlerdeki video teknolojisini iki zıt yönüyle kavramak daha kolaydır. “Bir yanda yakın, açıklayıcı, güncel ve doğal olması; diğer yanda ise anlalsal düzenlemesi, uzaklığı, sentetik ve çözümsel olması vardır. Bu uyumsuzluk onun kaydolurak düşük, hedeflenen görüntünün oluşumu ve birleştirimi olarak da yüksek tutardaki finansal yapısına yansıtılmaktadır” (Armes, 1995: 44).

Sonraki yirmi yıl boyunca Sony, Ikegami ve Philips gibi şirketler yenilikçi üstünlük için teknolojik iyileşmelerine devam etmişlerdir. Böylece kısa sürede video teknolojisi dijital yapıya bürünürken hızla büyümüş ve sektördeki egemenliğini uzun yıllar sürdüren filmli kameraların yerini almayı başarmıştır. Hâlihazırda büyük sıkıntılar çeken belgesel filmciler de ilerleyen teknolojiye kayıtsız kalmayarak, daha düşük maliyetli alternatif filmler çekmişler,

genişleyen dağıtım ağı ve çeşitlenen gösterim olanaklarıyla filmlerini izleyicilerin beğenisine sunmuşlardır. Bu bağlamda, video kameranın profesyonel olmayan, eğlence amaçlı kullanıma sunulması, belgeseli birkaç yıl önce geçerli olandan farklı bir görsel-işitsel konuma yerleştirmiştir (Corner ve Rosenthal, 2005: 4-5). Çünkü video kameralar, 16mm film kameralarına göre daha hafif tasarlanmıştı, öğrenmesi daha kolaydı ve az ışıkla nitelikli görüntüler kaydedilebiliyordu. Bu nedenle çekim sırasında zorlu yerlerde film yapımcılarına özgürlük ve rahatlık sağlıyordu. Çoğu belgeselcinin bütçe sıkıntısı çekmesi ve filmli kameraların yapım ve yapım sonrası aşamalarının yüksek maliyetlere gelmesi, videoyu belgeselciler arasında popüler kılmıştır (McLane, 2012: 271). Çünkü bu teknolojinin satın alınabilme potansiyeli ve araç olarak benzersiz yönleri, tamamen yeni, farklı bir türden samimi ve kişisel belgesel film yapımına izin vermiştir. Özellikle ilk başlarda video çekimlerdeki “görüntü kalitesinin düşüklüğü” belgesellerin gerçekçi yönüne katkıda bulunmuştur (LaRocco, 2018: 41).

Aktüel çekime uygun video ve dijital video kameralar, meselesini daha samimi ve gerçekçi bir dille aktarma arayışındaki sinemacıların dikkatini kısa sürede çekmiştir. Çekim ve çekim sonrası aşamalarda yönetmene hiç olmadığı kadar kontrol gücü veren ve özgürlük sağlayan bu yapı çok sayıda yönetmenin bilinçli tercihi olmuştur. Roy Arnes video görüntüsünün doğal gerçekliğe katkıda bulunması konusunda şöyle düşünmektedir:

Video kameralarda evrensel olarak kullanılan değişebilir odak uzaklıklı merceklerin yarattığı optik sistem sayesinde, geniş açıdan dar açılı yakın çekime geçiş sırasında odak uzaklığı değişmekte, fakat görüntünün netliği korunabilmektedir. Bu aşamada sanki uzayın biraz çarpıtılması söz konusu olsa da sahnenin gerçek zaman sürekliliğini kaçınılmaz şekilde korumaktadır. (...) Hile karıştırılmamış, gördüğü her şeyi yansıtan video görüntüsünün yarattığı duygu bir kameranın kullanımının çok ötesine uzanır. Bütün çeşitliliğiyle birçok öge bu sonuca katkıda bulunur: Video kameranın hafifliğinden ileri gelen esneklik, anında tekrar oynatabilme kolaylığı, ses ve görüntünün eş zamanlı bağıllığı (herhangi bir kusursuz ses kanalıyla seyircide yaratılan izlenim, görüntünün ‘gerçekliğinin’ göstergesidir) en düşük ışık düzeyinde bile çalıştırılabilen video kamerasının yeterliliği, değişebilir odak uzaklıklı merceklerin varlığına duyulan minnet, sınırlandırılmış kurgu aşaması ve gerçek zaman mekân ilişkiler gibi (...) (1995: 48-49).

Yazar, tüm bu özelliklerin hilesizlik duygusuna katkıda bulunduğunu fakat gördüğünü yansıtan video görüntüsünün asla gerçek ve gerçekçi olmadığını vurgulayarak sözlerini sonlandırmaktadır. Şu açıktır ki, söz konusu video tekniği ve estetiği, belgesel gerçekliğinin içinde yer almaktadır. Çünkü çoğu zaman toplumsal ve tarihsel bir belge işlevi görmüştür. Yoksulluk üzerine çekilen bir belgeselde renkli görüntüler izleyiciye itici gelebilir, ancak video ile çekildiğinde filmsel anlama katkı sunulabilir. Başka bir ifadeyle, video görüntüleri ile film içeriğinden ayrı olarak anlaşılmanın ve çalışmanın anlamlandırma süreçlerinden kopuk algılanma riskinin önüne geçilmektedir (Turim, 1995: 106). Video ve dijital video ilk tüketicilerle buluştuğu günden bu yana belgesel filmciler, toplumsal sorunları kolay ve hızlı şekilde izleyicilere aktarmanın yollarını öğrenmişler ve yeni anlatım biçimlerini deneyimlemişlerdir. Yaşamın bir aynası olma vazifesini üstlenen video teknolojisi zamanla popüler tüketim aracı haline dönüşse de kimi zaman iletişim, kimi zaman sanatsal dışavurum aracı, kimi zaman aktivist çevrelerce kullanılan ideolojik bir silah, kimi zaman ise sanatın kendisi olagelmıştır.

2.6. Belgesel Filmde Yenilikçi Yaklaşımlar: İnternet ve Dijital Platformlar

Her daim yüzünü teknolojiye dönen sinema sanatındaki değişimi tetikleyen temel etkenler yalnızca üretim yöntemlerindeki cihazların veya araçların gün geçtikçe kullanıcıya daha geniş fırsatlar sunarak yenilikçi özelliklere kavuşması olmamaktadır. Belgesel filmin belki de en temel sorunsalı izleyicilerine ulaşmadaki dağıtım ve gösterim ağlarının kısıtlılıkları olmuştur. Bu durum belgeselin gelişim çizgisinde hep böyle olagelmıştır. Paul Rotha (2000) da belgeselin en büyük sorununun dağıtım olduğundan, tüketim aşamasına ulaşamayan filmlerin bu nedenle yapım maliyetlerinin de karşılanamadığından (s. 24) söz etmektedir. Düzensiz ve tutarsız dağıtım ve gösterim ağı içinde ilk önce CD-ROM ve DVD teknolojisi, daha sonra internet mecrası belgeselcilerle tarihi boyunca hiç olmadığı kadar fazla olanaklar vaat etmiştir. Sonuçta belgesel film izleyicisi için kolay ve anında erişim pek de mümkün olmayan şeylerdi. Çünkü sinema salonlarında sınırlı sayıda belgesel gösterildiğinden, izleyicinin çoğu zaman film festivallerini yakından takip etmeleri gerekmektedir. Televizyon, CD-ROM, DVD bilhassa internet ve dijital platformlarla birlikte bu elzemlik bir anlamda sona ermiş ve çeşitli alternatif dağıtımlar kısa sürede

sektördeki yerini almıştır. Bununla birlikte bu teknolojiler birçok medyanın, sonuçta ortaya çıkan çalışmanın biçimsel ve iletişimsel olanaklarını genişletme potansiyeline sahip olacak şekilde birleştirildiği yeni görsel-işitsel metinsellik biçimlerinin sergilenmesi için platformlar sağlamaktadır. Ancak bu potansiyel, görüntünün dijital olarak manipüle edilmesine ve bu uygulamanın belgesel hakikat iddiaları üzerindeki etkilerine ilişkin derin endişeleri de beraberinde getirmiştir (Beattie, 2004: 213).

Günümüzde dijital platformların oldukça yaygınlık kazandığı, her yaş kitlesinden bireylerin platformlara ücretli üye oldukları, belgeselden kurmacaya, deneyselden animasyon filmlere kadar geniş içerik yelpazesinde istedikleri yer ve zamanda filmlerin izlenebildiği, bu bağlamda sinema salonlarının ezici üstünlüğünün sarsıldığı ve sinema endüstrinin sözgelimi platformlar tarafından kontrol edildiği yeni dijital çağın dorukları yaşanmaktadır. Bilhassa 2020 yılından itibaren dünyayı etkisi altına alan koronavirüs pandemisinin etkisiyle sinema salonlarının yerine, dijital izleme platformlarının daha sıklıkla tercih edildiği ve izleyicinin film izleme alışkanlıklarında değişimin tetiklendiği bir dönemden geçilmektedir. Dolayısıyla, sektörün sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından dijital platformların varlığı hiç olmadığı kadar önem arz etmiştir. İnternet, film yapımcılarının büyük fırsat olarak gördükleri ve bu nedenle tercih ettikleri salt mecra olmaktan çıkıp, sektörün dinamiklerinin belirlendiği bir endüstri alanı haline dönüşmüştür.

Şüphesiz dijital platformların bu denli sektörün merkezinde konumlanmasına gelene kadar kilometre taşı denilebilecek pek çok gelişme yaşanmıştır. 1990'larda, medya yakınsaması teorisinin savunucuları, telekomünikasyon ve yayın ağlarının bir araya gelmesiyle, yakında 'televizyon' ve 'internet' gibi şeyler arasındaki ayrımın sona ereceğini öngörmüşlerdi. Nitekim onların öngörülleri gerçekleşmiş, telefon, televizyon ve internet teknik olarak birleşmiş, bütünleşmiştir. Online video web sitelerinin ya da YouTube gibi platformların çoğalması yakınsama teknolojisi girişimlerinin sonucudur. Bu siteler, dağıtım kolaylığını artırmış, içerik sağlayıcıdan barındırma yükünü uzaklaştırmış ve rakip kodekler ve oynatıcılar tarafından parçalanmış bir pazarda neredeyse evrensel gömülü video oynatıcıları sağlamıştır. YouTube, başlangıçta pazarın popüler ve amatör tarafını benimserken, Google Video distribütörleri ve stüdyolarla ilişkiler kurmuş, sektördeki yerini belirlemeye çalışmıştır. Yeni nesil web teknolojilerinde bu gelişmeler yaşanırken, 2000'li yılların başlarında belgesel film ekseninde online web siteleri görünürlük kazanmıştır. İngiltere merkezli Channel 4 televizyon kanalının finansman desteğiyle 2005'te faaliyetlerine başlayan FourDocs sitesi kısa sürede belgesel yapımcıları için en dikkate değer online topluluklardan biri olmayı başarmıştır. FourDocs, önde gelen belgeselcilerle röportajların, açık kaynaklı stok kliplerin, belgesel film tarihinin kült filmlerinin, film yapım sürecine dair pek çok bilginin ve eğitim videolarının yer aldığı bir sitedir. Web'in multimedya ve çok amaçlı iletişim olarak gelişiminin örneği niteliğindeki site, günümüzde faal olmasa da aktif olduğu dönemde belgeselciler için yalnızca bir dağıtım sistemini ifade etmemiş; aynı zamanda yasal ve teknik yönergelere uyan herkesin belgesel yükleyebildiği çok kapsamlı mecra haline gelmiştir (Birchall, 2008: 278-179). FourDocs, kısmen çevrimiçi belgesel film festivali, kısmen film okuludur. Aynı zamanda geçmiş ve günümüz belgesellerine dair geniş koleksiyonun kullanıcılara sunulduğu seyir platformudur. Site 2005 yılında Anthony Lilley ve Patrick Uden'in bir araya gelerek, kullanıcılar tarafından oluşturulan belgesellere duyulan ihtiyacın fark edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Temel amaçları teknolojiye dayanarak, insanların kendi yaptıkları belgeselleri kolayca yükleyebilecekleri ve sergileyebilecekleri bir alan yaratmak istemeleriydi. Önceliklerinden biri de insanları belgesel sanat formu hakkında bilgilendirmek ve eğitmektir (Krinsky, 2007). Sonuç itibarıyla, FourDocs belgesellerin desteklenmesi ve film yapımcılarının teşvik edilmesine yönelik belgesel endüstrisinin multimedya dünyası ile kurduğu ilişkinin ilk nitelikli örneklerindedir.

Belgesel filmin piyasa ile olan ilişkisinin neredeyse her dönem mesafeli olduğu kabul edildiğinde; milenyum çağının başlarında yaşanan yenilikçi gelişmelerin yakından takip edilmesi belgeselin geleceğini belirleyen faktörlerin başında gelmiştir. Çünkü başlangıcından itibaren belgesel çoğu zaman kültür endüstrisinin egemenliği altına girmemiş, içeriği ve biçimi kurmacaya sinemada olduğu gibi endüstri tarafından kontrol altında tutulmamıştır. Bu yönüyle, belgesel sanatın hasarı çocuğu nitelendirmesi yapılırken, piyasanın ayartılarına rağmen belgesel filmciler kendi sanatsal duruşlarıyla kültür endüstrisine karşı koymayı başarmışlardır. Bu durum belgesel filmin popülerleşmesinin önünü keserken, buna karşılık farklı mecralarda, nefes almasına neden olmuştur (Arık, 2005: 146). Belgeselcinin temel meselelerinden biri de işlediği konuyu izleyicisine salt bilgi şeklinde aktarmaktan ziyade, onların düşünmelerine, sorgulamalarına ve değişimi başlatmak için harekete geçmelerine öncülük etmektir. Dolayısıyla her dönemde her belgeselci konusunu izleyicilerine daha etkili şekilde iletmenin yollarını aramıştır.

Arık'ın ifade ettiği üzere nefes alma olgusu, yapıtı, yaratıcısını ve izleyicisini içeren çok boyutlu bir yapıdır. İşte bu noktada internetin doğrusal olmayan, etkileşimli özellikleri belgeselci ile izleyici arasındaki yüzleşme halindeki engelleri ortadan kaldırmış ve belgesele öncesinde görülmemiş farklı üretim modelleri kazandırmıştır (Corner ve Rosenthal, 2005: 4-5).

Bazı belgesel film yapımcıları bir dağıtım ağı olarak internet konusunda hevesli olsalar da çoğu ticari belgesel film yapımcısı bu dağıtım biçiminden elde edilen gelir eksikliğini gerekçe göstererek, internet yoluyla dağıtım yapmaya isteksiz olmuşlardır. Çünkü onlara göre, belgesel çalışmaları yürüten web sitelerinin neredeyse tamamı yapımcısına yeni üretimler yapmak için para kazandırmamış ve bu da web ortamlarının finansal potansiyeli konusunda onların önyargılı sonuçlara varmasına neden olmuştur (O'Donovan, 2001: 12). Ancak günümüze gelindiğinde, yapım şirketi ve video akış hizmeti sağlayıcısı Netflix gibi dijital platformların belgesel üretimlerini destekledikleri ve çok sayıda belgesel dizisi çektikleri görülmektedir. Bu nedenle, belgesel film yapımcıları fikirlerini somutlaştırmak amacıyla, çeşitli film festivallerinin pitching platformlarında projelerini sundukları gibi, ilgili dijital platformlara yapımcı vb. kişiler aracılığıyla fikirlerini sunmaktadırlar.

Vicente'nin (2008) ifadesiyle, internet, tüketicinin izleme modellerini çeşitlendirmiş ve belgesellerin dağıtım kanallarını ve iş modellerini köklü biçimde yeniden yapılandırmıştır. DVD ile başlayan yeni ucuz ve kullanışlı platformlar internetle birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Söz konusu platformların yükselişyle, belgesel türü 'bağımsız' kurmaca filmle eşit konuma gelmiş ve izleyicilerine ulaşmak için benzer pazarlama yöntemlerini ve yaklaşımlarını onlardan ödünç almıştır. Örneğin, bazı belgeseller, filmin reklamını yapmak için film yapımcısının ünlü statüsünü bir pazarlama aracı olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Morgan Spurlock, Michael Moore, Nick Broomfield, Spike Lee, Sydney Pollack ve Kevin Macdonald gibi yönetmenler izleyicilerin ilgisini belgesellerine çekmek için popüleritelerinden yararlanmışlardır (s. 272).

Geleneksel belgesel pratiklerinde internetle birlikte bu dönüşüm yaşanırken, diğer taraftan yeni teknolojiler, yeni ifade araçlarını beraberinde getirmiş ve belgeselde yeni biçimsel estetik dil kısa sürede kendini göstermiştir. Üretim ve dağıtım modelleri çeşitlenirken, belgesel bu mecraaya ayak uydurarak değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Nasıl ki televizyonun ortaya çıkışıyla, onun anlatı yapısı, ideolojisi ve ticari argümanları göz ardı edilmeden mecraaya uyumlu belgesel yapımlar belirmiş ise benzer biçimde belgesellerin internete entegre oluşuyla da bu ortamın kendine has nitelikleriyle örülü belgesel film üretimi dönemi başlamıştır. İnteraktif belgeseller, yeni medya teknolojileriyle beraber gelişen, değişen ve dönüşen anlatı formlarının sinemadaki en somut örneğidir. Geleneksel belgesel filmin anlatı kalıplarından belirgin biçimde farklılaşan ve kendi prensiplerini inşa eden interaktif belgeseller hem belgesel film yapımcılarının hem de izleyicilerin dikkatlerini çekmeyi başarmıştır. En temelde interaktif belgesel, geleneksel belgesellerde olduğu üzere içeriğini gerçek yaşama borçlu olan ve gerçeklikten beslenen, biçimsel formunu ise yeni medyayı tanımlayıcı sayısallaşma, hipermetin, etkileşim, multimedya gibi prensiplere dayandıran ve dijital hikâye anlatı teknikleri aracılığıyla izleyicileri belgeselde etkin kılmanın yollarını arayan belgesel filmin gelişmeye devam eden yeni bir türüdür. Bu noktada belgesel film gramerini yeniden yapılandıracağı ve gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde interaktif belgesel alanıyla ilgili yapılan çalışmaların daha fazla artacağı açık şekilde ortadadır.

Bilindiği üzere televizyon ilk zamanlarda belgesele yaşam alanı yaratmış ve adeta kurtarıcısı olmuştur; ancak zamanla film yapımcıları televizyonun ticari kaygılarına ayak uydurmakla yüz yüze kalmışlardır. Bir yandan belgesel yapımlar finanse edilirken öte yandan belgeselde çarpıcı biçimde farklılaşma eğilimleri görülmüş, belgeseller üzerinde söz sahibi olan büyük şirketler nedeniyle de film yapımcılarının özgürlük alanları kısıtlanmıştır. Kuşkusuz belgeselin içine düştüğü sıkıntılar hem dijital teknolojilerin gelişimi hem de internet aracılığıyla çeşitlenen dağıtım ve gösterim sahasıyla giderilmeye çalışılmıştır. İnternetle beraber film yapımcısı televizyon döneminde kaybettiği kontrolü bir anlamda yeniden ele geçirmiştir. Çünkü tasarladığı haliyle filmini izleyicisiyle buluşturma imkânına tekrardan kavuşmuştur. Özellikle 2000'li yıllarda neredeyse kurmaca filmler kadar popülerleşen ve yükselişe geçen belgesellerin internet üzerinden de izlenebilir hale gelişi, dağıtım kanallarını olduğu kadar izleyicinin izleme deneyimlerini de derinden etkilemiştir (Erkılıç ve Toprak, 2012: 12-13). İzleyiciler büyük ve büyümlü sinema perdesinden küçük ekranlara doğru izleme pratikleri sergilemişlerdir. Kendisine sinema salonlarında fazla yer bulamayan belgesellerin, akıllı televizyonlar, bilgisayarlar, tabletler ve cep telefonları aracılığıyla izlenirliği dikkate değer biçimde artış eğilimindedir. İstenildiği yer ve zamanda kolayca izlenebilen Netflix, Amazon Prime gibi

platformların varlığı belgeseli günümüzde oldukça popüler hale getirmiştir.

İnternet, film festivallerinde sunulan filmlerden, televizyonda verilen belgesel dizilerine kadar oldukça çeşitli belgesel formatları bünyesinde barındırdıkça, izleyicilerin hangi filmleri izleyebileceklerine dair onlara karar vermede yönlendirici oldukça ve en önemlisi de güvenilir bir kaynak haline geldikçe, izleyicilerin belgeselleri izleme pratiklerinin açıklığa kavuşturulmasına duyulan ihtiyaç artacaktır. Bağımsız üreticilerin dijital teknolojilerin yardımıyla ekonomik açıdan ucuz filmler üretebildiği bu çağda, alternatif dağıtım kanalları izleyicilerin taleplerini karşılamaya ve belgeselin çok uzun yıllardır içinde hapsediği sıkışmışlığa çare olacağı kuşkusuzdur. Öte yandan sinema salonları gitgide zemin kaybederken, zaten oldukça az yer verilen belgesel filmler belki de sinema salonlarındaki gösterimlerine veda edecektir. Bununla birlikte, Uluslararası Amsterdam Belgesel Film Festivali, Uluslararası Sheffield Belgesel Festivali, Uluslararası Kanada Belgesel Festivali başta olmak üzere sektörün önde gelen festivallerinde düzenlenen kapsamlı gösterim ve endüstri programlarıyla belgesel profesyonelleri ortak zeminde buluşmaya devam edecek ve sözelimi festivaller belgeselin geleceğini belirlemede söz sahipliklerini arttıracaklardır.

3. SONUÇ

Dünya sinema tarihinin belge/haber niteliği taşıyan filmlerle başladığı bilinen bir gerçektir. On dokuzuncu yüzyılda William K.L. Dickson'un kayıt altına aldığı *Fred Ott'un Hapşırığı* (Fred Ott's Sneeze) filmi ve Auguste ve Louis Lumière kardeşlerin sinematografi aygıtıyla çektiği *Lumière Fabrikası'ndan İşçilerin Çıkışı* (La Sortie de l'usine Lumière à Lyon), *Bir Trenin Ciotat Garı'na Gelişi* (L'Arrivée d'un train en gare de La Ciotat) ve *Bahçivanın Sulanışı* (L'Arroseur arrosé) gibi filmler hayatın içinden olan olayların, gerçek mekânlarda belirli bir senaryoya ve kurgusal düzenlemeye bağlı kalınmadan kaydedilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Şüphesiz ki malzemesini doğadan ve gündelik yaşantıdan sağlayan bu ilk filmler gerçeğe yaratıcılık ve yorum katmadıkları için belgesel geleneğini doğrudan temsil etmezler; ancak bununla birlikte, belgesel filmin sınırlarının çizilmesinde, meselelerinin belirlenmesinde ve kendi sesini bulma yolculuğunda adeta bir mihenk taşı oluştururlar. Belgesel film bu yolculuğunda dönemin konjonktürel yapısından etkilendiği kadar sinemanın zaman içerisindeki teknolojik ilerlemelerine de kayıtsız kalmamıştır. Zaten bilindiği gibi bütün sanat dalları yalnızca toplumun siyaseti, felsefesi ya da ekonomisi tarafından biçimlendirilmemekte ve aynı zamanda teknolojik gelişmeler de sanatın estetik formunda etkin değişikliklere neden olabilmektedir. Başka bir ifadeyle, özellikle kayıt sanatları (film, ses kaydı ve fotoğraf vb.) teknolojiye göbekten bağlı sanatlar arasındadır. James Monaco'nun (2008: 69-72) *Bir Film Nasıl Okunur?* kitabında önemle vurguladığı bu sözleri ve sinemanın teknolojik bir buluş olduğu gerçeği göz önünde bulundurduğunda; belge niteliği taşıması nedeniyle belgesel filmin öncüleri sayılan Auguste ve Louis Lumière kardeşlerin 1895 yılındaki ilk filmlerinden bu yana geçen 128 yıllık sürede teknolojinin dinamiklerinin belgesel filmin serüvenini belirlediği, onu dönüşüme uğrattığı ve yeni yaklaşımlarla beraber türü yeniden biçimlendirdiği açık şekilde ortadadır.

Yirmi birinci yüzyılın ilk yılları, bir dizi farklı şekilde yapılandırılmış ekranlar için üretilen ve izlenen belgesellerin teknolojik, ticari, estetik, politik ve sosyal boyutlarında önemli ve devam eden değişikliklere tanıklık etti (Auistin ve Jong, 2008). Öte yandan yalnızca yirmi birinci yüzyıl değil; yirminci yüzyılda teknolojide meydana gelen kırılma noktaları da belgesel film üzerinde büyük bir etkiye yol açtı. Nitekim Brian Winston (2013) gibi teorisyenler belgesel film tarihini dönemlere ayırırken, bu kırılma noktalarını referans almışlar ve dört temel yıldan söz etmişlerdir. Bunlar; 1895, 1922, 1935, 1960. Sinematografi aygıtıyla ilk gösterimlerin yapıldığı tarih olan 1895 yılını belgesel filmin başlangıcı kabul eden Winston, ardından *Nanook of the North* (Yön. Robert J. Flaherty, 1922) filmi klasik sessiz belgesel çağının doruk noktası olarak konumlandırmaktadır. 1930'lar belgesel filmde sesin senkronize şekilde sinemaya girdiği yıllardır. O nedenle *Housing Problems* (Yön. Edgar Anstey ve Arthur Elton, 1935) filmi teknolojik yeniliklere yanıt veren ilk filmlerdendir. Seslendirme tekniğine dayalı belgesel anlayışı, 1960'lı yıllarda ortaya çıkan 16mm'lik elde taşınabilen kamera icadına kadar devam etmiştir. 2000'li yıllarda baş döndürücü hızla sinemayı egemenliği altına alan dijital teknolojilerin uyandırdığı etki nasıl büyük olduysa, belgesel film için de 1960'lı yıllarda yenilikçi kamera ve ses teknolojilerinin icadı ve kullanımı o denli önem teşkil etmiştir. Yazar burada *Primary* (Yön. Robert Drew, 1960) filmi dönüm noktası kabul etmektedir.

1960'lı yıllar, belgesel film adına bir önceki dönemlerden oldukça farklı nitelikleri özünde barındıran bir dönemdir. Bu dönemin yönetmenleri, belgesel filmin üç öncü ismi Robert Flaherty, Dziga Vertov ve John Grierson'un öğretilerinden beslenerek ideolojik, toplumsal ve teknolojik değişimlere her daim açık olmuşlardır. Her şeyden önce yönetmenler, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı buhranı derinden hissetmişler ve bu doğrultuda hayata bakış açılarını yeniden şekillendirmişlerdir. Yalnızca belgesel film değil, kurmaca film yönetmenleri de görünenin ardında yatan gerçeklerin aktarılmasını kendilerine misyon edinmişlerdir. Kurmaca filmde İtalyan Yeni Gerçekçiliği, Fransız Yeni Dalgası gibi akımlar doğal ışık, doğal oyunculuk, gerçek mekânlar ve spontane senaryo anlayışı ile dünya sinema tarihine damga vururken, belgesel filmde de Free Cinema, Cinéma Vérité ve Direct Cinema akımlarıyla adından söz ettirmeyi başarmıştır. Şüphesiz ki belgeseli özgür kılan, günümüz belgesel filmin zeminini hazırlayan ve belgesele çağdaş bir yaklaşım kazandıran söz konusu bu akımların ortaya çıkmasında en büyük etmenlerden biri de toplumda yaşanan yıkıcı savaşlar nedeniyle kitlelerin bir yenilenme, arınma ve arayış içerisinde oldukları gerçeğidir.

Sonuç olarak bu çalışmada sinemasal teknolojik ilerlemelerin belgesel filmin estetik ve anlatım dilini nasıl yeniden şekillendirdiğine ve şekillendirmeye devam edeceğine dair genel bir değerlendirme ortaya konulmuştur. Bilhassa kamera ve ses teknolojilerinde meydana gelen ilerlemelerin belgesel filmde Özgür Sinema, Sinema Gerçek, Doğrudan Sinema gibi akımların ortaya çıkmasında büyük motivasyon sağladığından söz edilmiştir. Kuşkusuz ki bu gelişmeler sayesinde belgesel film yönetmenleri bir özgürlük alanı içerisinde daha pratik yöntemlerle (hafif ve taşınabilir ekipmanlar) toplumsal sorunları temel aldıkları belgesel filmler üretebilmişlerdir. Bir anlamda o dönem için sokaktaki yaşamda açığa çıkarılmamış konuları kayıt altına almak isteyen ancak yüksek maliyet nedeniyle bunu gerçekleştiremeyen yönetmenler adına belgesel dili yeniden keşfedilmiştir. Bu çalışmada belgesel filme ivme kazandıran söz konusu akımların ardından televizyonun belgesel film diline olan etkisi hususunda genel bir perspektif çizilmiştir. Analog/dijital video teknolojisinin belgesel filmin anlatım biçimlerine olan yansımaları ve bilgisayar ve internetin gelişiminin belgesel filmde beliren yenilikçi üsluplar üzerindeki etkisi açığa çıkarılmıştır. Sonuç itibarıyla, bu çalışma teknik girişimlerin ardından ortaya çıkan yeni belgesel dilinin artalanıyla ilgili ulusal literatüre katkı sunması ve belgesel film alanındaki yaklaşımların özetlenerek yorumlanması ve sistematik bir şekilde derlenmesi açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adanır, O. (2017). Sinema sanatı ve belgesel film. H. Kuruoğlu ve A.F. Parsa (Ed.), *Belgesel filmde zamanın ruhu* (s. 1-7) içinde. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aitken, I. (1990). *Film and reform: John Grierson and the documentary film movement*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Arapoğlu, F. (2017). Video sanatının öyküsü. N. Ç. Bikiç ve F. Özgür (Der.), *Belgesel / kısa film / video sanatı* (s. 269-279) içinde. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Arık, B. (2005). Popüler kültür ve belgesel tüketimi. N. Pembecioğlu (Ed.), *Belgesel film üstüne yazılar* (s. 144-157) içinde. Ankara: Babil Yayıncılık.
- Armes, R. (1995). Video görüntüsünün estetiği (Çev. G. Özaysın). L. Kılıç (Der.), *Video sanatı eleştirel bir bakış* (s. 44-64) içinde. İstanbul: Hil Yayın.
- Aufderheide, P. (2007). *Documentary film a very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Austin, T. ve Jong, W.D. (2008). *Rethinking documentary new perspectives, new practices*. London: Open University Press.
- Ayça, E. (1997). Belgesel üzerine. *Belgesel sinema üzerine belgesel sinemacılar birliği I. ulusal konferansı bildirileri* (s. 18-27) içinde. İstanbul: Belgesel Sinemacılar Birliği.
- Baker, M. (2006). *Documentary in the digital age*. Oxford: Focal Press.
- Barbash, I. ve Taylor, L. (1997). *Cross-cultural filmmaking: A handbook for making documentary and ethnographic films and videos*. London: University of California Press.
- Barnouw, E. (1993). *Documentary: A history of the non-fiction film*. New York: Oxford University Press.
- Barsam, R. M. (1973). *Non-fiction film a critical history*. New York: E.P. Dutton Press.

- Beattie, K. (2004). *Documentary screens non-fiction film and television*. New York: Palgrave MacMillan.
- Birchall, D. (2008). Online documentary. In T. Austin & W.D. Jong (Eds.), *Rethinking documentary new perspectives, new practices* (pp. 278-283). London: Open University Press.
- Biryıldız, E. (2002). *Sinemada akımlar*. İstanbul: Beta Basım.
- Blue, J. (1965). Thoughts on cinéma vérité and a discussion with the Maysles Brothers. *Film Comment*, 2 (4), 22-30. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/43753274>
- Bluem, W. (1965). *Documentary in American television*. New York: Hasting House Publishers.
- Canikligil, İ. (2007). *Dijital video ile sinema*. İstanbul: Pusula Yayıncılık.
- Cauwenberge, G. V. (2013). Cinéma vérité: Vertov revisited. In B. Winston (Ed.), *The documentary film book* (pp. 189-197). London: Bloomsbury Publishing.
- Cerçi, S. (1992). *Belgesel filmde senaryo* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Corner, J. ve Rosenthal, A. (2005). *New challenges for documentary*. Manchester: Manchester University Press.
- Coşkun, E. (2003). *Dünya sinemasında akımlar*. İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- Çakaroz, E. (2008). *Belgesel sinemanın tarihsel süreç içinde geçirdiği değişim ve bu değişimin sonucu olarak televizyondaki belgesele dayalı melez program türleri*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Edwards, R.L. (2002). *New media activism: Alternative media and new technologies from video to the digital age* (Doctoral dissertation). University of Southern California Retrieved from ProQuest Digital Dissertations database <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/305512352/D6D3E58532114566PQ/1?accountid=10699>
- Ellis, J. (1990). *A history of film*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Erkiliç, H. ve Toprak, A. G. (2012). Belgesel sinemanın alternatif dağıtım ve gösterim olanağı olarak internet. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 2 (2), 10-16.
- Freyer, E. (1979). Chronicle of Summer ten years after. In L. Jacobs (Ed.), *The documentary tradition* (pp.437-443). New York: W.W. Norton & Company.
- Gevgilili, A. (1989). *Çağını sorgulayan sinema*. Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Gündeş, S. (1998). *Belgesel filmin yapısal gelişimi Türkiye'ye yansımaları*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Gürata, A. (1997). Özgür sinema. Derman ve diğerleri (Der.), *Sinema akımları* (s. 177-191) içinde. Ankara: Med-Campus # A126 Proje Yayınları.
- Graham, P. (1964). Cinéma-Vérité in France. *Film Quarterly*, 17(4), 30-36. Retrieved from <https://doi.org/10.2307/1210652>
- Grierson, J. (1933). The documentary producer. *Cinema Quarterly*, 2(1), 7-9. Retrieved from <https://ia800307.us.archive.org/13/items/cinema02gdro/cinema02gdro.pdf>
- Hall, J. (1991). Realism as a style in Cinema Verite: A critical analysis of "Primary". *Cinema Journal*, 30 (4), 24-50.
- Hardy, F. (1966). *Grierson on documentary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Hedling, E. (2018). Lindsay Anderson Sequence and the rise of auteurism in 1950s Britain. In I. Mackillop & N. Sinyard (Eds.), *British cinema of the 1950s* (pp. 23-31). doi: <https://doi.org/10.7765/9781526137272.00008>
- İpek, Ö. (2014). Michel Foucault izleğinde bir sinema: Frederick Wiseman'in belgesel evreni. Özgür İpek (Der.), *Tanıklıklar sineması* (s. 137-206) içinde. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Jacobs, L. (1979). *The documentary tradition*. New York: W.W. Norton & Company.
- Kahana, J. (2016). *The documentary film reader: History, theory, criticism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kılıç, L. (1995). Çoğaltım aracından sanat ortamına. L. Kılıç (Der.), *Video sanatı eleştirel bir bakış* (s. 9-13) içinde. İstanbul: Hil Yayın.

- Kilborn, R. ve Izod, J. (1997). *An introduction to television documentary: Confronting reality*. Manchester: Manchester University Press.
- Krinsky, T. (2007). *StreamWorks: FourDocs showcases the old and the new*. Retrieved from <https://www.documentary.org/column/streamworks-fourdocs-showcases-old-and-new>
- LaRocco, M. (2018). *Video camera technology in the digital age: Industry standards and the culture of videography* (Doctoral dissertation). University of Southern California Retrieved from ProQuest Digital Dissertations database <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/2182794731/F450635861444233PQ/1?accountid=10699>
- Mamber, S. (1974). *Cinema Verite in America: Studies in uncontrolled documentary*. London: MIT Press.
- Manovich, L. (2014). HTML'den Borges'e yeni medya (Çev. S. Bozkurt). M. Çakır (Ed.), *Yeni medyaya eleştirel yaklaşımlar* (s. 157-183) içinde. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- McLane, B. (2012). *A new history of documentary film*. New York: Continuum.
- Monaco, J. (2001). *Bir film nasıl okunur? Sinema dili, tarihi ve kuramı* (Çev. E. Yılmaz). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Mutlu, E. (1991). *Televizyonu anlamak*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Nichols, B. (2017). *Belgesel sinemaya giriş* (Çev. D. Eruçman). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- O'Donovan, M. (2001). AIDC documents a growing industry. *Encore*, 19(3), 12-13.
- Parsa, A. F. (2017). Belgesel film anlatısında hikâye anlatımı ve senaryo yazımı. H. Kuruoğlu ve A.F. Parsa (Ed.), *Belgesel filmde zamanın ruhu* (s. 31-49) içinde. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Plantinga, C.R. (1997). *Rhetoric and representation in nonfiction film*. New York: Cambridge University Press.
- Postman, N. (1985). *Televizyon öldüren eğlence* (Çev. O. Akinhay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rabiger, M. (1987). *Directing the documentary*. Boston: Focal Press.
- Rosenthal, A. (1996). *Writing, directing and producing documentary films and videos*. Illinois: Southern Illinois University Press.
- Rotha, P. (2000). *Belgesel sinema* (Çev. İ. Şener). İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- Saunders, D. (2014). *Belgesel* (Çev. A. N. Kaniyaş). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Susam, A. (2017). Kamera ile izdivaç belgeseli bağlamında temsil ve gerçeğin dönüşümleri. H. Kuruoğlu ve A.F. Parsa (Ed.), *Belgesel filmde zamanın ruhu* (s. 159-174) içinde. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Sørenssen, B. (2012). The Polish Black Series documentary and the British Free Cinema Movement. In A. Imre (Ed.), *A companion to Eastern European cinemas* (pp. 183-200). John Wiley & Sons.
- Teksoy, R. (2005). *Rekin Teksoy'un sinema tarihi cilt 1*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Thompson, K. ve Bordwell, D. (1994). *Film history: An introduction*. New York: McGraw-Hill.
- Turim, M. (1995). Video sanatı: bir gelecek kuramı (Çev. A. Tunç). L. Kılıç (Der.), *Video sanatı eleştirel bir bakış* (s. 100-108) içinde. İstanbul: Hil Yayın.
- Ulutak, N. (1988). *Belgesel sinemanın temel özellikleri ve tarih felsefesi açısından belgesel sinemada gerçeklik* (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Vicente, A. (2008). Documentary viewing platforms. In T. Austin & W.D. Jong (Eds.), *Rethinking documentary new perspectives, new practices* (pp. 271-278). London: Open University Press.
- Winston, B. (2013). *The documentary film book*. New York: Palgrave Macmillan.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.05.2023 ✓Accepted/Kabul:18.08.2023

DOI:10.30794/pausbed.1291261

Review Article/Derleme Makalesi

Sevinç, E. (2023). "Erken Demir Çağı Avrasya Arkeolojisi Konusunda Türkiye Üniversitelerindeki Lisansüstü Tezlerin Güncel Durumu", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 59, Denizli, ss. 445-457.

ERKEN DEMİR ÇAĞI AVRASYA ARKEOLOJİSİ KONUSUNDA TÜRKİYE ÜNİVERSİTELERİNDEKİ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN GÜNCEL DURUMU

Emre SEVİNÇ*

Öz

Avrasya, Erken Demir Çağı'nda İskit, Sarmat, Saka, Yüeh-Chih, Hiung-Nu gibi Türk tarihinin temelini oluşturan siyasi grupların hâkim olduğu coğrafya durumundadır. Makale Yükseköğretim Kurulu, Ulusal Tez Merkezi sisteminde kayıtlı olan, Erken Demir Çağı Avrasya arkeolojisine odaklanmış lisansüstü tez çalışmalarını merkeze almaktadır. Çalışma bu konu üzerine 51 tez tespit etmiştir. Makalenin üç araştırma sorusu türü vardır. Bu türlerden ilki tezlerin yayın yıllarına, yayımlandıkları üniversite ve ana bilim dallarına, odaklandıkları coğrafyalara göre sayıları üzerinedir. İkinci araştırma sorusu türü tezlerin danışmanlarının Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yaptırmış oldukları tez çalışmalarının sayısının durumu ve kendi doktora tezlerinin bu konu üzerine olup olmadığıdır. Üçüncü araştırma sorusu türü ise doktora tezi yazmış olan yazarların yüksek lisans tezlerini Avrasya arkeolojisi üzerine hazırlayıp hazırlamadıklarıdır. Makale, Türkiye'deki üniversitelerde Erken Demir Çağı Avrasya arkeolojisine odaklanmış lisansüstü tezlerin güncel durumunu analiz etmeyi, mevcut tezlerin durumunu tartışmayı ve bu alandaki boşlukları göstererek gelecekte yapılacak tez çalışmaları için araştırmacılara fikir vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Avrasya, Arkeoloji, İskit, Sarmat, Saka, Kurgan.*

THE CURRENT STATUS OF GRADUATE THESES IN UNIVERSITIES OF TURKIYE ON THE SUBJECT OF EARLY IRON AGE EURASIAN ARCHAEOLOGY

Abstract

Eurasia is a geography dominated by political groups that formed the basis of Turkish history such as Scythian, Sarmatian, Saka, Yueh-Chih, Hiung-Nu in the Early Iron Age. This article focuses on postgraduate thesis studies focused on Early Iron Age Eurasian archeology registered in the National Thesis Center system of the Council of Higher Education. The article identified 51 theses on this subject. The article has three types of research questions. The first of these groups is on the number of thesis studies according to the publication years, the universities and departments in which they are published, and the geographies they focus on. The second group is the status of the number of thesis studies on the Early Iron Age archaeology of Eurasia conducted by the supervisors of the thesis studies and whether their own doctoral theses were on this subject. The third group is whether the authors of doctoral theses have prepared their master's theses on Eurasian archaeology. The article aims to analyze the current status of postgraduate thesis studies focused on Early Iron Age Eurasian archeology at universities in Türkiye, to discuss the current status of theses, and to provide researchers with ideas for future thesis studies by showing the gaps in this field.

Keywords: *Eurasia, Archaeology, Scythian, Sarmatian, Saka, Kurgan.*

*Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta: emre.sevinc.1@yandex.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2662-2356>)

1. GİRİŞ

Avrasya kavramının ifade ettiği en geniş alan Avrupa ve Asya topraklarının birleşimi sonucunda ortaya çıkan coğrafi bölgedir. Ancak dönem ve üzerinde durulan temaya göre bu coğrafi kapsamın anlamında değişimler olabilmektedir (Taşağıl, 2014: 65). Bu çalışmanın üzerinde durduğu dönem ve tema Erken Demir Çağı'nda¹ İskit, Sarmat, Saka, Yüeh-Chih, Hiung-Nu siyasi gruplarının hâkim olduğu coğrafyayı Avrasya kavramı olarak kabul etmeye imkân sağlamaktadır. İlhami DURMUŞ Avrasya kavramını *"Avrupa'nın doğu, Asya'nın orta ve kuzey kesimlerini kaplayan, kapalı tarih ve coğrafi birlik arz eden, kendine has yaşayış tarzı ile önem kazanan ve iki kıta arasında adeta üçüncü bir kıta oluşturan çok geniş bir sahadır"* şeklinde açıklamaktadır (Durmuş, 2016: 24). Söz konusu sahanın içine, bu makalenin konusu bakımından Karadeniz'in kuzeyi, Sibiryâ, Hazar-Ural sahası; günümüz Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan ve kuzey Çin bölgeleri girmektedir. Bu coğrafyayı belirlemedeki etkili unsur kurgan kültürü ve bu kurganlardan çıkan maddi kültür verilerindeki hayvan üslubu olmuştur (Çoruhlu, 2016: 15-16; Durmuş 2014: 290, 2016: 102; Ercilasun 2020: 154-155). Antik kaynaklar da bu unsurları destekleyici bilgiler açısından oldukça değerlidir (Badakoğlu, 2018: 151-152).

Tarihin kaynakları genel olarak üçe ayrılmaktadırlar. Bunlar yazılı kaynaklar, arkeolojik kaynaklar ve sözlü kaynaklardır (Gömeç, 2000: 51). Konuralp ERCİLASUN Türk tarihinin çağlarını çeşitli dönemlere ayırırken bu makalenin hedeflediği zaman dilimini *"Türklüğün Arkeolojik Çağı"* olarak kategorize etmektedir. Ercilasun *"arkeolojik çağ"* kavramını *"yazılı kaynakların çok kısıtlı olduğu, arkeolojik buluntuların ise ona göre daha yoğun ve önemli olduğu bir devir"* olarak ifade etmiştir (Ercilasun, 2020: 154). Avrasya'nın Erken Demir Çağı tarihine bakıldığında sözü edilen kaynak türleri açısından arkeolojik kaynakların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum da Avrasya'nın arkeolojik verilerinin Türk tarihi araştırmaları bakımından önemini ve gerekliliğini ortaya çıkartmaktadır. Erken Demir Çağı Avrasya sosyal ve siyasi grupları, Türk tarihinin ve Türk kavramı ile ilişkili grupların da temeli niteliğindedir. Bu sebeple Türk tarihi araştırmalarının odak noktasındaki dönem ve coğrafyalardan birisi durumundadır (Sevinç, 2019: 250).

2. METOT

Makalenin evreni Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine Türkiye üniversitelerinde hazırlanmış olan lisansüstü tezlerdir. Örneklem grubu, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi (YÖK TEZ) sisteminde bulunan (2023 yılının ocak ayına kadar) Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine Türkiye üniversitelerinde hazırlanmış olan lisansüstü tezlerdir.

Makalenin araştırma soruları şunlardır:

1. Türkiye'de Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin yıllarına ve lisansüstü seviyelerine göre sayıları ne durumdadır?

2. Türkiye'de Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı ne durumdadır?

3. Türkiye'de Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımı ne durumdadır?

4. Türkiye'de Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin odaklandıkları coğrafyaya göre dağılımı ne durumdadır?

5. Türkiye'de Avrasya'nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının bu konu üzerine yaptırmış oldukları tezlerin sayısı ne durumdadır?

¹ Avrasya coğrafyasında Erken Demir Çağı MÖ 8. yüzyılda başlamıştır. Coğrafya için bu çağın sonu olarak kabul edilen tarih MÖ 2. yüzyıldır.

6. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının doktora tezlerini Avrasya arkeolojisi üzerine yapıp yapmadıkları konusunda dağılım ne durumdadır?

7. Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış doktora tezlerinin yazarlarının yüksek lisans tezlerinin Avrasya arkeolojisi üzerine olup olmadığı konusunda dağılım ne durumdadır?

Makalenin bulguları YÖK TEZ sistemi kullanılarak ortaya çıkarılmıştır. Bulguların toplanması üç aşamada gerçekleştirilmiştir.

1. Birinci aşamada tez adı ve özet aranacak alanlarında “*kurgan, kaya resim, balbal², iskit, sarmat, saka, hun*” tarama terimleri aratılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlardan Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi buluntu ortamları ile ilgili olanlar bulgulara eklenmiştir.

2. İkinci aşamada birinci aşamada ortaya çıkan tez danışmanlarının isimleri “*danışman*” aranacak alanında aratılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlardan Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi buluntu ortamları ile ilgili olanlar bulgulara eklenmiştir.

3. Üçüncü aşamada ilk iki aşamama ortaya çıkan yazarların isimleri “*yazar*” aranacak alanında aratılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlardan Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi buluntu ortamları ile ilgili olanlar bulgulara eklenmiştir.

Makalenin bulgular bölümünde araştırma sorularının cevaplarını ararken kullanılmak üzere, bulgular ile ilgili bilgiler grafik yöntemi ile sunulmuştur. Bu bölüm veri analizi yöntemini kullanmaktadır. Sadece grafik 4’te içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Makalenin tartışma bölümü araştırma sorularını, bulgu grafiklerini merkeze alarak tartışmaktadır.

Makale Türkiye üniversitelerindeki Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi konusunda yapılmış lisansüstü tezlerin güncel durumunu ortaya çıkartmayı, araştırma soruları çerçevesinde eleştirmeyi ve bu konu üzerine gelecek çalışmalardaki eğilimin nasıl olması gerektiğine yönelik tavsiyelerde bulunmayı amaçlamaktadır.

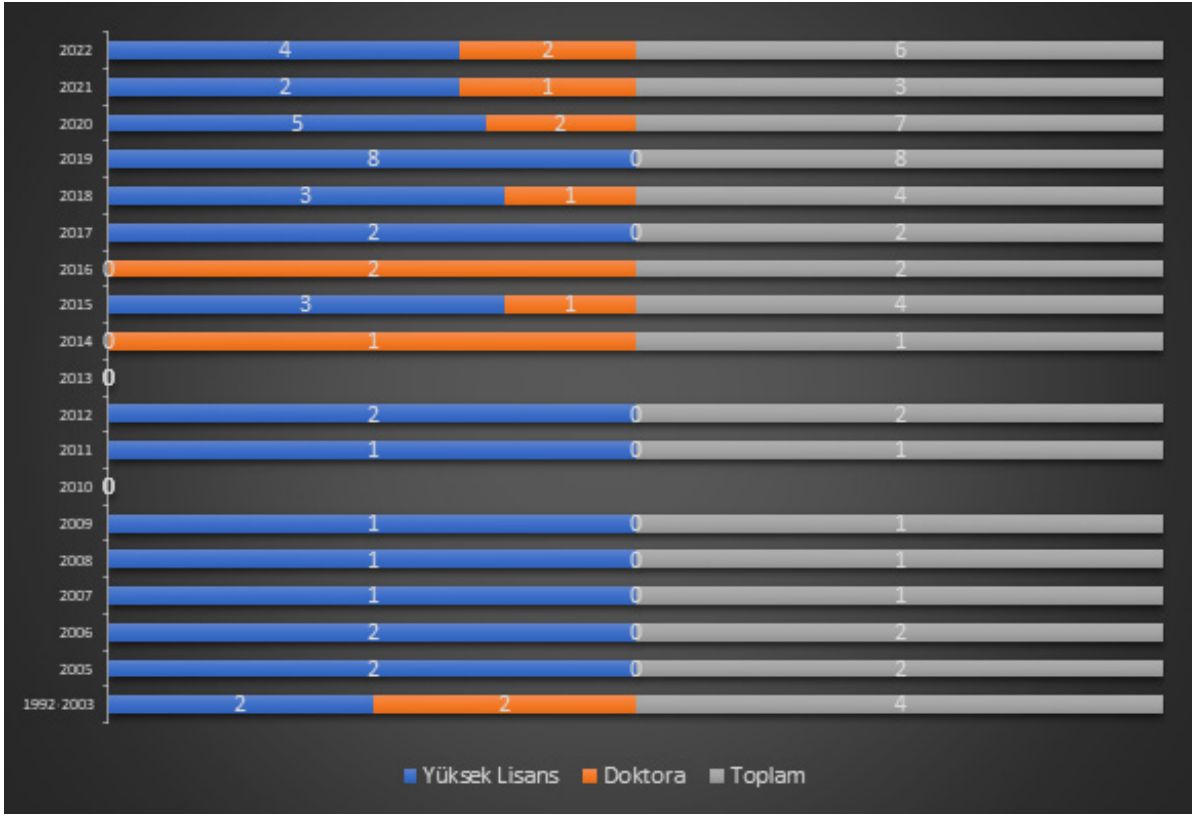
3. BULGULAR

Makale, bulgularda kullanılmak üzere toplam 51 teze ulaşmıştır. Bunlardan 39 tanesi yüksek lisans tezi, 12 tanesi doktora tezidir³.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı bu makalenin ilk araştırma sorusudur. 1992 ile 2004 yılları arasında dört tez kayıtlıdır. 2005 yılından itibaren tezlerin ivmesinde yukarı doğru bir hareket gözlenmektedir. 2005 ile 2013 yılları arasında 10 tez tespit edilmiştir. 2014 ile 2022 yılları arasında ise 37 tez tespit edilmiştir. 2014 yılından sonra yayınlamış tezleri kendi içinde üçer yıl şeklinde gruplayarak değerlendirmek de söz konusu ivmeyi daha net ortaya çıkartmaktadır. 2014, 2015, 2016 yıllarında yayınlanmış tez sayısı yedi; 2017, 2018, 2019 yıllarında yayınlanmış tez sayısı 14; 2020, 2021, 2022 yıllarında yayınlanmış tez sayısı 16’dır (Grafik 1).

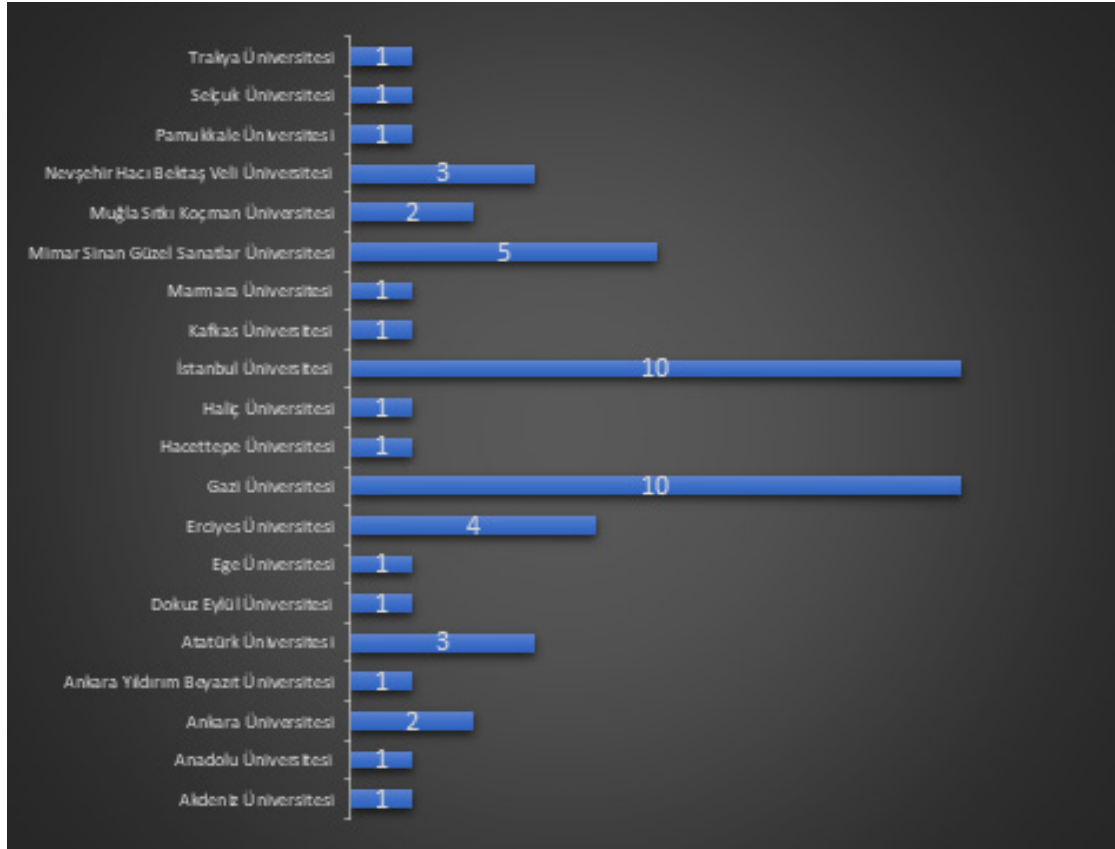
² Kaya resim ve balbal buluntu türlerinin tarihlendirme probleminden dolayı hangi döneme ait olduğu net belirlenmemektedir. Bu sebeple kaya resim ve balbal buluntu türleri ile ilgili tüm tezler, çalışmaya eklenmiştir.

³ Bunlardan birisi sanatta yeterlik tezidir.

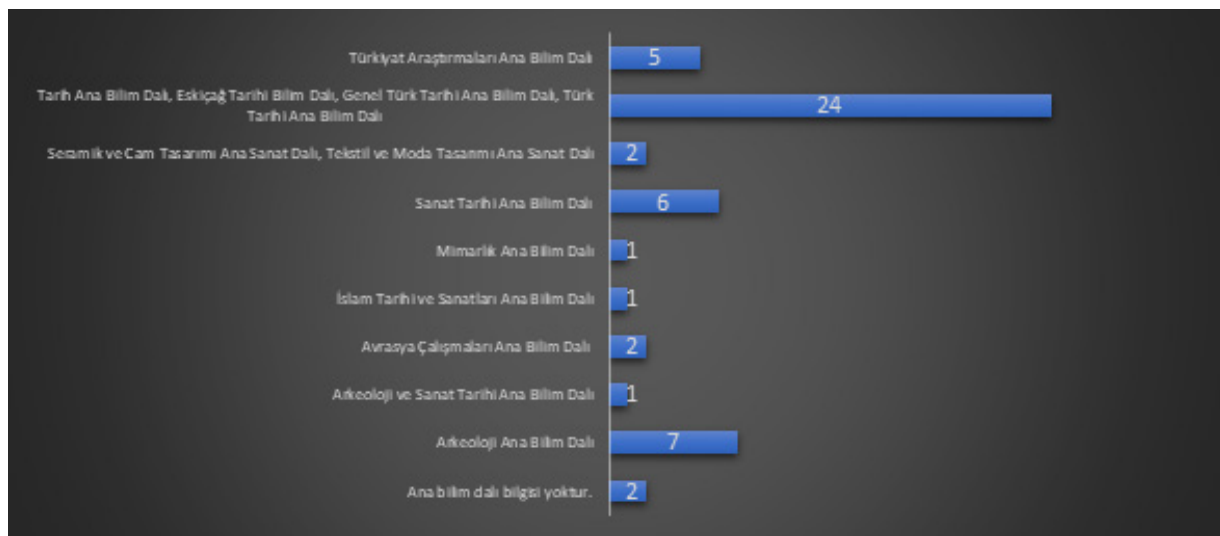
Grafik 1. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin yıllarına ve lisansüstü seviyelerine göre sayıları

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı makalenin ikinci araştırma sorusudur. Bu açıdan en belirgin üniversiteler onar tez ile İstanbul Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi’dir. Bu iki üniversitenin arkasından beş tez ile Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, dört tez ile Erciyes Üniversitesi, üçer tez ile Atatürk Üniversitesi ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi gelmektedir. Bu üniversiteler dışında kalanlar ise birer veya ikişer tez ile son grubu oluşturmaktadır. Grafik 2’de gösterilmiş olanlar dışındaki üniversitelerde ise konu açısından bir tez ile karşılaşılmamıştır (Grafik 2).

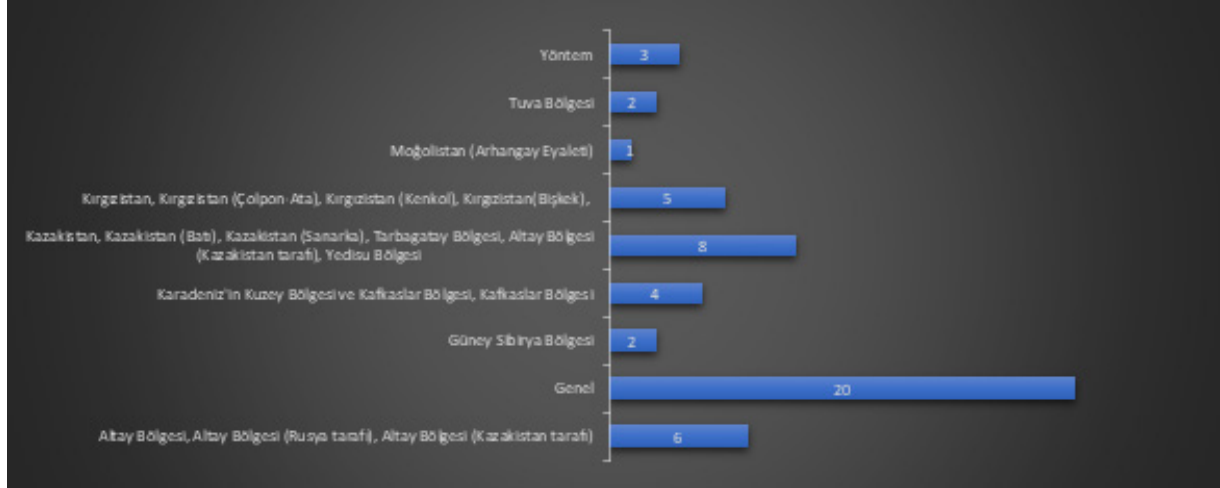
Grafik 2. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımı bir başka önemli araştırma sorusu durumundadır. Bu konuda en fazla tez üreten grup Tarih ve onunla ilişkili bilim ortamlarıdır. Bu grup Türkiyat Araştırmaları ana bilim dalı da eklendiğinde 30 tez üretmiş durumdadır. Arkeoloji ile Sanat Tarihi ile ilişkili bilim ortamları ise 14 tez üretmiş durumdadır (Grafik 3).

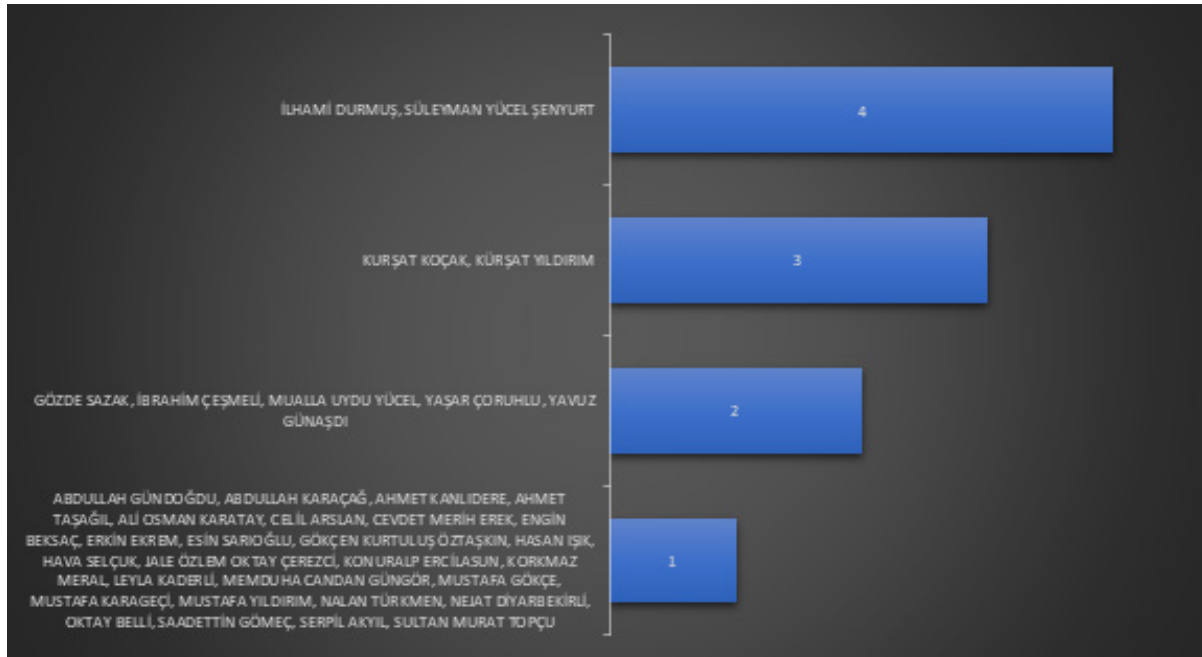
Grafik 3. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımı

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin odaklandıkları coğrafyaya göre dağılımı üzerine tartışmak günümüze kadar yapılmış olan çalışmaların hangi coğrafyaya odaklandığını ve hangi coğrafyaları boş bıraktığını ortaya çıkarmak için değerlidir. Bu konuda, odaklanılan coğrafyaların, bazı örneklerde birbirini kapsamaması sebebi ile, gruplanması uygundur. Tez çalışmalarının 20 tanesinin Avrasya coğrafyasının geneline veya büyük bölümüne odaklandığı görülmektedir. Rusya sınırları içindeki Sibirya bölgesi üzerine 10 tez ve Kazakistan coğrafyası üzerine yapılmış olan sekiz tez en fazla yoğunlaşılacak alanlar olarak ön plana çıkmış durumdadır. Bu grubu beş tez ile Kırgızistan ve dört tez ile Ukrayna ve Rusya sınırları içinde kalan Karadeniz’in kuzeyi bölge takip etmektedir. Bunlar dışında Moğolistan coğrafyası ile ilgili bir tez kaydedilmiştir. Bulgulara eklenen tezlerden üç tanesi ise araştırma tarihçesi ile ilgilenmiştir. Ural-Volga-Hazar bölgesi ve Çin’in kuzey bölgeleri ile ilgili ise kaydedilmiş bir tez bulunmamaktadır (Grafik 4).

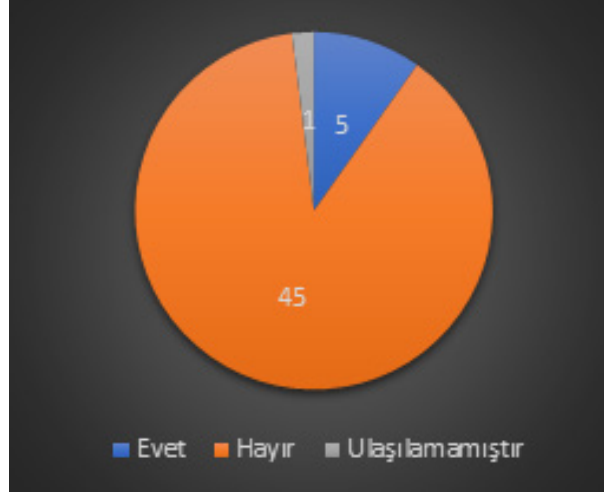
Grafik 4. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin odaklandıkları coğrafyaya göre dağılımı

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının bu konu üzerine yaptırmış oldukları tezlerin sayısı bu açıdan danışmanların başarısını ve bu başarının sebeplerini ortaya çıkarmak bakımında önemlidir. Bu konuda dörder tez ile İlhami DURMUŞ ve Süleyman Yücel ŞENYURT, üçer tez ile Kürşat KOÇAK ve Kürşat YILDIRIM ön plana çıkmış durumdadır (Grafik 5).

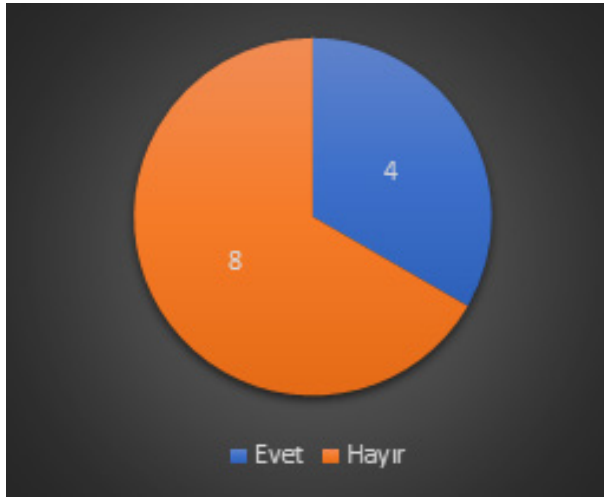
Grafik 5. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının bu konu üzerine yaptırmış oldukları tezlerin sayısı

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının doktora tezlerini Avrasya arkeolojisi üzerine yapıp yapmadıkları konusunda dağılım, söz konusu tezlerin danışmanlık sürecinde ne kadar danışman desteği aldığını ortaya çıkarmak için bir ipucu sunmaktadır. Tezlerin sadece beş tanesinin danışmanının doktora tezinin Avrasya arkeolojisi üzerine olduğu görülmektedir. Bu %10’luk bir oran vermektedir (Grafik 6).

Grafik 6. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının doktora tezlerini Avrasya arkeolojisi üzerine yapıp yapmadıkları konusunda dağılım

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış doktora tezlerinin yazarlarının yüksek lisans tezlerinin Avrasya arkeolojisi üzerine olup olmadığı konusunda dağılım tez yazarlarının bu konudaki altyapıları konusunda fikir vermektedir. Yapılan 12 doktora tezinin yazarlarının sadece 4’ü yüksek lisansta da Avrasya arkeolojisi üzerine çalışmış durumdadır (Grafik 7).

Grafik 7. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış doktora tezlerinin yazarlarının yüksek lisans tezlerinin Avrasya arkeolojisi üzerine olup olmadığı konusunda dağılım

4. TARTIŞMA

Arkeolojik veriler tarih araştırmalarının üç kaynak türünden birisidir. Avrasya coğrafyasının Erken Demir Çağı ölçeğinde bakıldığında ise arkeolojik verilerin daha da ön plana çıktığı görülmektedir. Çünkü söz konusu dönem devletlerinin kendi yazılı kaynakları mevcut değildir. Bu devletler hakkında yazılı kaynak bilgilerine komşu devletlere ait tarihçilerin yazdıkları ve arşiv belgelerinden ulaşılmaktadır. Bu sebeple Tarih, Türkiyat, Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi bilim türlerinin sorumluluğunda olan bu konudaki araştırmalarda Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi verileri oldukça önemli bir hal almış durumdadır.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin yıllarına ve lisansüstü seviyelerine göre sayıları bu konunun Türkiye’deki gelişimini göz önüne sermesi bakımından önemlidir. Çalışmalar özellikle 2005 yılından itibaren bir ivme kazanmıştır. Bu durum alan araştırmaları açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Söz konusu dönemdeki çalışmaların önemli bir kısmının yüksek lisans tezi olduğu düşünüldüğünde, bu ivmenin yukarı doğru hareketinin süreceği öngörülmektedir (Grafik 1). Ancak bu sayının yeterli olmadığını vurgulamakta fayda vardır. Araştırmaların sayısını artırmak için kurumsal düzeyde planlamaların yapılması gerekmektedir.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı bu üniversitelerin konuya olan etkilerini göstermek açısından değerlidir. Bu bakımdan ön plana İstanbul Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi çıkmaktadır. Ancak bu ön plana çıkma durumunun başat etkeni tez çalışmalarının sayısının bu üniversitelerde tez çalışması yaptırmış olan danışmanlar aracılığı ile artmış olmasıdır (Grafik 2, 5). Bu durum, danışmanlık etkisi bakımından bir başarı olmakla beraber konuya sistematik olarak yaklaşım açısından olumsuz bir durumdur. Üniversitelerde Avrasya arkeolojisi konusunda yeni bilim dallarının açılması ve öğretim programlarında bu konu üzerine derslerin yüzdesinin arttırılması ortaya çıkan bu sorunu aşmak bakımından gereklidir.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımı bu konuya odaklanan ana bilim dallarının konu üzerine ortaya çıkardığı toplam bilgiyi göstermek bakımından önemlidir. Bu açıdan, konuya en fazla Tarih ve ilişkili ana bilim dallarının yoğunlaştığı görülmektedir. Arkeoloji ve Sanat Tarihi ile ilişkili ana bilim dallarının ise ikinci derece durumda olduğu ortaya çıkarılmıştır (Grafik 3). Bu dağılım oransal olarak yeterlidir. Ancak sadece Avrasya arkeolojisine odaklanacak yeni bilim dallarının oluşturulması bir ihtiyaç durumundadır.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin odaklandıkları coğrafyaya göre dağılımı hem mevcut oluşturulmuş bilgiyi görmek açısından değerlidir hem de gelecek çalışmaların hangi coğrafyaya odaklanması gerektiğinin ortaya çıkması bakımından önemlidir. Coğrafyanın geneline yoğunlaşan çalışmalar bu bakımdan ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmalardan sonra Rusya’nın Sibirya bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan ve Karadeniz’in kuzey bölgesi coğrafyaları üzerine yapılan çalışmalar bazı boşlukları tamamlamaktadır. Ancak sadece bir çalışma ile Moğolistan; hakkında çalışma bulunmayan Ural-Volga-Hazar bölgesi ve Çin’in kuzey bölgesi coğrafyaları ile ilgili büyük bir boşluğun varlığı gözlenmektedir (Grafik 4). Bu durum alan araştırmaları açısından oldukça kritik bir olumsuzluktur. Bu boşluğun tamamlanması için lisansüstü öğrencileri bu konu ve coğrafyalara yönlendirmek amacıyla araştırma bursları, araştırma projeleri ve değişim programları gibi teşvik mekanizmalarının uygulanması gerekmektedir.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin danışmanlarının doktora tezlerini Avrasya arkeolojisi üzerine yapıp yapmadıkları konusu danışmanın öğrenciye tez yazım sürecindeki etkisi açısından önemlidir. Tez danışmanlarının doktora tezini Avrasya arkeolojisi üzerine yapmış olma oranı %10’dur (Grafik 6). Bu durum danışmanların tezin gelişimine etkisinin azalmasına sebep olmaktadır. Bu sorunun aşılması Avrasya arkeolojisi üzerine yüksek lisans ve doktora eğitimi almış araştırmacıların üniversitelerde istihdam edilmesi aracılığı ile olacaktır.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış doktora tezlerinin yazarlarının bu konu üzerine yüksek lisansta çalışmış olup olmadıkları konusu yazarın tez çalışmasına hakimiyeti açısından değerlidir. Bu bakımdan da var olan 12 tezin sadece dört tanesinin yazarının yüksek lisans tezinin Avrasya arkeolojisi üzerine olduğu görülmektedir (Grafik 7). Bu durum önemli bir problem oluşturmamakla beraber yazarların tez çalışmalarına hakimiyeti bakımından bir sorun durumdadır.

5. SONUÇLAR

Avrasya coğrafyasının Erken Demir Çağı Türk tarihi araştırmaları için temel dönemlerden birisidir. Söz konusu dönem ile alakalı yazılı kaynaklar hem başka sosyal ve siyasi gruplar tarafından yazılmıştır hem de sayı olarak azdır. Bu durum arkeolojik verilerin önemini ortaya çıkartmaktadır. Türkiye’de Avrasya bölgesindeki Türk tarihi araştırmaları önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak bu araştırmaların içinde arkeolojik veriler üzerine

olan çalışmalar daha sınırlı kalmıştır. Bu makale, Avrasya coğrafyasının Erken Demir Çağı arkeolojik verilerinin Türkiye’de lisansüstü tezler aracılığı ile çalışılma durumunu incelemiştir.

Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin sayısının son dokuz yılda yukarı bir ivme yakalaması önemli bir gelişmedir. Ancak bu çalışmaların sayısının artırılması gerekmektedir. Makalede tez çalışmalarının üniversitelere göre dağılımının, danışmanlarının etkisi ile arttığı tespit edilmiştir. Yani bu sayılar üniversitelerin kurumsal çabaları ile değil danışmanların bireysel çabaları ile ilgilidir. Bu da gelişimin sistematik olmadığını göstermektedir. Lisansüstü tezlerin ana bilim dallarına göre dağılımının ise oransal olarak yeterli olduğunu söylemekte fayda vardır. Tez çalışmalarının odaklandıkları coğrafyaya göre dağılımında ise önemli bir sorun göze çarpmaktadır. Avrasya coğrafyasının bazı önemli coğrafi kısımları üzerine hiç çalışma yapılmamış veya çok sınırlı çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaların %90’ında danışmanlarının doktora tezlerini Avrasya arkeolojisi üzerine yapmamış olmaları danışmanların teze etkisinin düşmesi bakımından olumsuz bir durumdur. Kaydedilen 12 doktora tezinin yazarının sadece dört tanesinin yüksek lisansta da Avrasya arkeoloji üzerine çalışmış olması da benzer bir olumsuzluğu barındırmaktadır.

Makale Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine yapılmış lisansüstü tezler ile bağlantılı sorunların çözümüne yönelik aşağıda sıralanan gereklilikleri ve önlemleri önermektedir:

1. Türkiye’de Avrasya’nın Erken Demir Çağı arkeolojisi üzerine lisansüstü tezlerin sayısının artırılmasına yönelik kurumsal planlamalar yapılmalıdır.
2. Üniversitelerde, Avrasya arkeolojisi konusunda yeni bilim dallarının açılması gerekmektedir.
3. Üniversitelerde, Avrasya arkeolojisi konusunda, öğretim programlarında bu konu üzerine derslerin yüzdesinin artırılması gerekmektedir.
4. Avrasya coğrafyasının günümüze kadar üzerine hiç çalışma yapılmamış veya sınırlı çalışma yapılmış kısımları üzerine lisansüstü öğrencileri teşvik etmek amacıyla araştırma bursları, araştırma projeleri ve değişim programları gibi mekanizmaların uygulanması gerekmektedir.
5. Tez danışmanlarının, tezlere etkisinin artırılması amacıyla Avrasya arkeolojisi üzerine yüksek lisans ve doktora eğitimi almış araştırmacıların üniversitelerde istihdam edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Bulguların Kaynakları

- Abdyeva, G. (2021). *Arkeolojik Bulgulara Göre Asya Hun Devleti Dönemi Döneminde Giyim Kuşam Kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Akgün, H. C. (2020). *Türk Kültür Tarihi Çerçevesinde Avrasya Bölgesi Kaya Resimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Alieva, C. (2019). *Kırgızistan Çolpon-Ata Bölgesindeki Petroglifleri Çevresi İle Birlikte Koruma Önerileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü / Mimarlık Ana Bilim Dalı.
- Arık, M. (2008). *Esik Kurganı, Buluntuları Ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Bölümü / Tarih Ana Bilim Dalı / Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Arslan, M. A. (2022). *Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Aslan Doğan, K. (2019). *Arzhan Kurgan Buluntularına Göre Bozkır Kültür Çevresinde Ölü Gömme Geleneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türk Tarihi Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Bali, F. (2019). *Türk Göçebe Sanatında İkonografi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı.

- Birkan, S. (2005). *İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Maden Sanatlarının Gelişimi (M.Ö.IV-M.S.X Yüzyıllar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Boztoprak, H. (2019). *Karadenizin Kuzeyi Ve Kafkaslarda Kurganlar(Kurgan Kültürü Ve Kurganlardan Çıkan Malzeme)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Çağdaş, Ö. (2011). *İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Çelik, S. (2007). *İslam Öncesi Türk Sanatında Bazı Hayvansal Ve Bitkisel Kültür Ögeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İslam Tarihi Ve Sanatları Ana Bilim Dalı / Türk İslam Sanatları Bilim Dalı.
- Çınar, S. (2022). *Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları Ve Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Çirkin, S. (2015). *Erken Dönem Güney Sibirya Kültürlerinde Kült Objeleri Ve İnanç Sistemleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı / Arkeoloji Bilim Dalı.
- Çırpıcı, A. (2015). *Pazırık Kurganlarından Çıkan Yapıtların Araştırılması, Çağdaş Bir Görüşle Günümüz Sanatlarına Uyarlanması*. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). Haliç Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tekstil Ve Moda Tasarımı Ana Sanat Dalı.
- Çoban, G. (2020). *Kenkol Bölgesinde Hun Kurganları Ve Kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Çoruhlu, Y. (1992). *Türk Resim Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi (2 Cilt) /*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekim, Y. (2006). *Pazırık Kurganları, Buluntuları Ve Arkeolojik Açından Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı.
- Eraslan Salman, E. (2019). *Bozkır Kültüründe Tekstilin Ortaya Çıkışı Ve Kullanım Alanları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Ertaş, H. E. (2017). *Asya Hun Devleti Döneminde Tekstil Materyalleri Ve Giyim—Kuşam*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı.
- Galata, Y. C. (2020). *Türklerde Kaya Resimleri Ve Mezar Geleneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Güner, H. (2020). *Dağlık Altay Karakol Kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Güngör, E. (2020). *Bozkır Türk Kültüründe Metalin Yeri Ve Önemi (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Gürsoy, M. (2012). *Doğu Kazakistan Demir Çağı Kurganları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı.
- Gürsoy, M. (2016). *Batı Kazakistan'daki Sarmat Topluluklarının Ölü Gömme Gelenekleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı].
- Hasra, İ. (1996). *Hunlar`Dan Günümüze Türk Sanatında Hayvan Figürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Huseynsoy, S. (2019). *Tarih Öncesi Devirlerden Kavimler Göçüne Kadar Kafkaslarda Türk Tarihi Ve Kültürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı / Tarih Bilim Dalı.
- İnalçık, G. (2022). *Nikolay Fedoroviç Katanov'un Hayatı, Kütüphanesi Ve Türkoloji Alanındaki Eserleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı.

- Kara, F. (2018). *Natalya Viktorovna Polosmak'ın Kazı, Araştırma Ve İncelemelerinin Türk Sanatı Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı / Türk İslam Sanatları Bilim Dalı.
- Karcioğlu, U. (2018). *Orta Asya'da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Kılıç, L. (2018). *Güney Sibirya'da Hun Türklerine Ait Kurganlar, Mezarlar Ve Şehirler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Koner, İ. B. (2022). *Kırgızistan Balballarının İncelenmesi Ve Uygulamalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi / Güzel Sanatlar Enstitüsü / Seramik Ve Cam Tasarımı Ana Sanat Dalı.
- Koyunoğlu, F. C. (2019). *Avrasya Stepleri Arkeolojisinde İllüstratif Yaklaşımlar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı / Türk Sanatı Bilim Dalı.
- Kussainova, D. (2017). *Orta Kazakistan'daki Tasmola Kültürü Kurganları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı.
- Kutlu, L. (2022). *Berel'deki 36. Kurgan*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Mutlu, İ. (2015). *Kırgızistan Tokmak-Buranadaki Taş Balballar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Avrasya Çalışmaları Ana Bilim Dalı / Orta Asya Bilim Dalı.
- Oktay, J. Ö. (2006). *Türk Sanatında Grifon Tasvirleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Osman, S. (2022). *Kazakistan Almatı Arkeoloji Müzesi Ve Merke Devlet Müzesi'ndeki Saka Seramikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Özhalbant, N. (2020). *Arjan Iı Kurganı Ve Arkeolojik Buluntuların Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Polat, E. (2015). *Kırgızistan Bişkek'teki Taş Balballar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Avrasya Çalışmaları Ana Bilim Dalı / Orta Asya Bilim Dalı.
- Sapma, Ş. (2020). *Arhangay Eyaleti Hun Kurganları Envanteri Ve Değerlendirilmesi: Gol Mod-2 Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Sazak, G. (2014). *Hun Dönemi Türk Motif Ve Sembollerinin Sanata Ve Hayata Yansıması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı.
- Sevinç, E. (2019). *Kazakistan'ın Maddi Kaynaklar Çerçevesinde Sosyokültürel Tarihi -Erken Demir Çağı-*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Sızdıkov, B. (2012). *Kazakistan Ve Çevresindeki İskit Ve Sarmat Silahları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı.
- Sızdıkov, B. (2016). *Batı Kazakistan'daki Sarmat Topluluklarına Ait Silahlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı.
- Şengül, F. (2021). *Çernolis Kültürü Bağlamında Doğu Avrupa'da Erken Türk Varlığı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Tarihi Ana Bilim Dalı / Tarih Bilim Dalı.
- Toraman, A. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları Ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan İx. Yüzyıla Kadar)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)., Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Türkoğlu, Ş. B. (2005). *Bozkır Kavimlerinde Savaş Taktik, Araç Ve Gereçleri (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.

- Uzun, N. (2009). *Erken Devir Türk Sanatında Kadın Figürü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı / Türk İslam Sanatları Bilim Dalı.
- Vural, Ç. (2021). *Moskova Devlet Tarih Müzesi'ndeki Kul-Oba Kurganı Eserleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Yılmaz, A. (1999). *Pazırık Kurganlarında Bulunmuş At Koşum Takımları Üzerindeki Hayvan Mücadele Sahneleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- Yılmaz, A. (2003). *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı (3. Cilt)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.

Diğer Kaynaklar

- Badakoğlu, U. (2018). *Antik Kaynaklar Ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar—İskitler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. Ötüken, İstanbul.
- Durmuş, İ. (2014). "Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları", *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 269-298.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, K. (2020). *Türk Tarihinin Çağları*. Ötüken, İstanbul.
- Gömeç, S. (2000). "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(31), 51-92.
- Sevinç, E. (2019). *Kazakistan'ın Maddi Kaynaklar Çerçevesinde Sosyokültürel Tarihi -Erken Demir Çağı-*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı.
- Taşagıl, A. (2014). "Avrasya Araştırmalarında Kaynak Anlama Problemi", *Türkiye'de Avrasya Çalışmalarında Metodoloji*, (Ed: B. Günay), (Ss. 65-67), İ.Ü. Avrasya Enstitüsü Yayınları İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).